Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

VOLUME CİLT
2

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II A
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II A

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

UNESCO 2016 HOCA AHMET YESEVÎ YILI ANISINA
IN MEMORIAM OF THE UNESCO 2016 HODJA AKHMET YASSAWI YEAR
В ЧЕСТЬ ГОДА ХОДЖИ АХМЕТА ЯССАУИ, ЮНЕСКО 2016

VOLUME CiLT / 2

Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II A
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II A
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

VOLUME **CiLT**
2

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

Tehlikedeki Türk Dilleri II A: Örnek Çalışmalar, Cilt 2
Endangered Turkic Languages II A: Case Studies, Volume 2

Baskı Tarihi/Published in
Aralık/December 2016

Editörler/Editors
Prof. Dr. Süer Eker
Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk

Yayın Koordinatörü/Publishing Coordinator
Halil Ulusoy

Kapak Fotoğrafı/Cover Photograph
© Oleksandr Rybalko

ISBN: 978-9944-237-49-9

© Uluslararası Türk Akademisi/International Turkic Academy
Barış ve Uyum Sarayı Tauelsizdik Cad. No:57 Astana / Kazakistan
Tauelsizdik street 57, 010000, Palace of Peace and Reconciliation
Astana city, 010000, Republic of Kazakhstan
www.twesco.org • int@twesco.org
Tel: +7 (7172) 74-46-86

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı
Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi
International Turkish-Kazakh University
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara
Taşkent avenue Şehit H. Temel Kuğuoğlu street. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara, Turkey
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 216 06 09
www.ayu.edu.tr • yayinlar@yesevi.edu.tr

Uyarı: Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmaz.

Disclaimer: The views and opinions expressed in this book are those of the authors and do not necessarily reflect the opinions of the International Turkic Akademy and Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University

AZERBAYCAN AZERBAYJAN АЗЕРБАЙДЖАН **KIRGIZİSTAN** KYRGYZSTAN КИРГИЗИЯ
KAZAKİSTAN KAZAKHSTAN КАЗАХСТАН **TÜRKMENİSTAN** TURKMENISTAN ТУРКМЕНИСТАН
ÖZBEKİSTAN UZBEKISTAN УЗБЕКИСТАН

TÜRK DEVLETLERİNİN BAĞIMSIZLIKLARININ 25. YILI ONURUNA

IN MEMORIAM OF THE 25th ANNIVERSARY OF THE INDEPENDENCE OF THE TURKIC STATES

ПАМЯТИ 25-ЛЕТИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

Prof. Dr. Darhan Kıdırali
Uluslararası Türk Akademisi Başkanı
President
Darkhan Kydyrali
International Turkic Academy

Dil, şüphesiz, insanlığın en değerli hazinelerinin başında gelir. İnsanlar, duygu-düşüncelerini aktarmak, kendilerini ifade etmek, bilgi ve birikimlerini paylaşmak, dünyayı tanımak ve tanıtmak için dile müracaat eder. Dil yeterliğine sahip olmayan, kelimeleri yerinde ve doğru kullanamayan bir insan sağlıklı düşünemez, dünyayı kavrayamaz. Aslında dili incelemek, insan şuurunun sırlarını çözmekle eşdeğerdir. Dolaysıyla, dil sadece bir iletişim aracı değildir, aynı zamanda insanı diğer varlıklardan ayıran, medeniyet inşa eden çok önemli kültürel değerdir; bir milletin geçmişini, bugününü ve geleceğini belirleyen önemli unsurdur. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. K. Atatürk'ün 'Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. *Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihâyetsiz felâketler içinde bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir.'* vecizesi büyük anlam taşımaktadır. Bu sebeple, sadece geçmişten süzülüp gelen sözümüzü değil, geleceğe bakan özümüzü de içerdiği için dilimizi korumamız ve zamanın gereklerine göre geliştirmemiz gerekmektedir.

Genel kabule göre, günümüz dünyasında 6,500-7,000 dil vardır. Maalesef, dillerin sayısı giderek azalmaktadır. Az nüfuslu halkların dilleri, dünya dillerinin yarısını teşkil etmektedir. Bu dillerin önemli bir kısmı yakın gelecekte kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Language is undoubtedly one of the most precious treasures of humanity. People apply language to convey feelings and thoughts, to express themselves, to share accumulation of knowledge, or even to recognize and promote the world. A person who does not know the language enough, who is not able to use words properly and correctly cannot think straight and comprehend the environment. In fact, examining the language is equivalent to explore mysterious of human consciousness. Therefore, language is not only means of communication; it is also very significant cultural asset that separates human beings from other beings and builds civilization. At the same time, it is important factor that determines past, present and future of a nation. In this regard, the brief expression of M.K. Atatürk has great meaning: *'Turkish language is the most beautiful, richest and easiest to understand language in the world. Turkish language is a sacred treasure for the Turkish nation. Because today the Turkish nation realizes that everything that constitutes its own nationality has been preserved by its language in endless disasters that the Turkish nation faces. Turkish language is the heart and mind of Turkish nation.'* Consequently, since the language includes not only our speeches coming from the past, but also our essence looking to the future, it is essential to protect and develop our precious language in compliance with the necessities of time.

According to general acceptance, there are 6,500-7,000 languages in today's world. Unfortunately, the number of languages has been getting smaller and smaller and many of them are in danger of disappearing. These are pri-

UNESCO tehlikedeki dillerin korunması maksadıyla çalışmalar yapmaktadır. UNESCO tarafından paylaşılan bilgilere göre, son 60-70 yıl zarfında 200'den fazla dil kaybolmuştur. Bugün ise 538 dil kritik, 502 dil ciddi tehlike altında ve 607 dil ise savunmasız durumdadır. Ne yazık ki, bu listede Türk dilleri/lehçeleri de yer almaktadır. Bu durum, özellikle SSCB'nin 20. yüzyılda izlediği dil politikalarıyla tahrip edici vahim olayların sonucunda ortaya çıkmıştır.

20. yüzyıl sonunda bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, dillerini ve kaybolmakta olan değerlerini koruma altına almaya başlamıştır. Ancak, müstakil devletleri olmayan bazı Türk topluluklarının bu tehlikeyi atlattıkları söylenemez. Bu sebeple, Türk dilini araştırmakla mükellef olan ve "Son Sesler Kaybolmadan" öz deyişi ile yola çıkan Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Üniversitesi; değerli bilim adamları Süer EKER ve Ülkü ÇELİK ŞAVK'ın yürütmekte olduğu 'Tehlikedeki Türk Dilleri' temalı uluslararası araştırma projesine destek vermeyi kendilerine bir borç bilmiştir.

Sonuç olarak böyle önemli belgesel çalışmanın ortaya konulmasından kıvanç duyduk. Çalışmaya katılan bütün bilim adamlarını yürekten kutlar, bu çalışmanın güzel dilimizin korunması çabalarına katkıda bulunması dileğiyle saygılar sunarım.

marily the languages of minor communities that constitute half of the world languages.

For this reason, UNESCO endeavors to protect endangered languages. According to information given by the international organization, now 200 languages have disappeared in the last 60-70 years, 538 languages are in critical level, 502 ones are seriously endangered and 607 languages are vulnerable. Turkish language and dialects are unfortunately ranked in this list. This situation is especially the result of devastating events related to the foreign policy of the USSR in the 20th century.

After gaining their independencies at the end of the 20th century, Turkic Republics have begun to protect their languages and lost values. However, it cannot be claimed that some communities-without independent states have survived this danger. Therefore, International Turkic Academy who has been obliged to investigate Turkish language takes initiative "Before last voices disappear". Thus, Hodja Akhmet Yassawi University and International Turkic Academy support the research project called "Endangered Languages: Theoretical Framework" conducted by distinguished scientists Süer EKER and Ülkü ÇELİK ŞAVK. As a result, we are proud of revealing such important documentary work. I cordially congratulate all the scientists who participated in the work and I hope this work will make contribution to the protection of our beautiful language. Yours respectfully.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Musa Yıldız
Hodja Akhmet Yassawi University
President of Board of Trustees

Dil, 'eşref-i mahlukât' olan insanı insan yapan en önemli değerlerinden biridir. Tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar farklı sebeplerle yüzlerce dil yok olmuş, mevcut dillerden yüzlerce yeni dil doğmuştur.

Bu kesintisiz ama tabii süreç, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batıda yükselen milliyetçi dalgaların, azınlıkları ve azınlık dillerini tehdit olarak algılamaya başlamasıyla farklı bir mahiyet kazandı. Bu dönemde, dil siyasetleriyle çoğunluğun dilinden ve resmî dilden farklı olan diller büyük ölçüde asimile edildi.

19. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesiyle yazılan, söz varlığı ve gramer bakımından birbirinden çok farklı ve uzak sayılamayacak Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin kaderi de farklı olmadı. Gaspıralı İsmail'in 'Tercüman' gazetesiyle simgelenebilecek Ortak Dil çabaları, Çarlık Rusyasının, Müslüman Rusya Türklerinin ortak yazı dili Çağatay Türkçesini işlevsizleştirmesi, kamu alanından çıkarması ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayamayacak hale getirmesiyle neticelendi.

1917 Ekim Devrimi'nin ardından kurulan Sovyetler Birliği de 'böl ve yönet' ilkesiyle çok sayıda mahalli yazı dili ihdas etti. Bu diller labirentinin yol açacağı anlaşmazlık ve kaos ortamı; Sovyetler Birliği sınırları dâhilinde farklı dilleri konuşan, farklı dinlerin müntesibi halkları Rusça konuşan, ateist 'Homo Sovyetus' yaratılması hedefine yönlendirdi. Bu politikalar, sahip oldukları demografik avantajlara rağmen çok nüfuslu Türk halklarının dillerini dahi orta ve uzun vadede bütünüyle işlevsizleştirme tehlikesiyle karşı karşıya getirdi.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Türk Cumhuriyetleri bu tür bir akıbetten kurtuldu. Rusya sınırları dâhilinde kalan Türk dillerinin ise, kısa ve orta vadede Rusçaya bir alternatif oluşturma imkânları bulunmadığı gibi, Rusça karşısında folklorik ve sembolik birer öğe olmaktan öte şansları yoktur. Rusya örneğindeki bu tespitin, Türk dillerinin yerli azınlık dili olarak konuşulduğu diğer ülkeler için de geçerli olduğu ifade edilebilir.

Günümüz şartlarında ise farklı dillerin kültürel zenginlik unsuru ve insanlığın binlerce yıl boyunca sahip olduğu birikimleri taşıyan bir araç olarak değerlendirilmeye başlamasıyla bu kez 'tehlikedeki diller' ve bu dilleri 'belgeleme veya yeniden canlandırma' girişimleri gündeme geldi.

Language is one of the most important values that make a human a human, which is the 'most valuable of the created ones'. Since ancient times of history, hundreds of languages have disappeared up to date, due to various reasons, and hundreds were born from the existing ones.

This continuous, yet natural process gained a different quality through perception of minorities and languages of those as a threat by the nationalistic waves, which increased especially in the West, after the 19th century. In this age, languages other than the language of the majority and that of the official language assimilated significantly, through language policies.

Until the mid-19th century, the fate of Ottoman and Chagatai Turkish, which could not be considered very different from and distant to each other in terms of words and grammar and which were written in Arabic Alphabet, was not much different. Efforts for a Common Language that could be symbolized with the newspaper 'Tercüman' of Gaspıralı İsmail, ended with the Tsarist Russia making the Chagatai Turkish, which was the common written language of Muslim Russian Turks, nonfunctional and omitting it from public use and making it become unable to respond to the needs of the time.

Soviets Union, which was founded after the October Revolution in1917, also created a big number of local written languages on the principle of "divide and govern". This environment of conflict and chaos leaded by this labyrinth of languages steered the communities that spoke different languages and were followers of different religions within the borders of Soviets Union to the target to create a Russian speaking and atheist 'Home Sovietus'. These policies, jeopardized the languages of highly populated Turkic people, despite the demographic advantages they had, to become non-functional in medium and long terms.

Turkic Republics evaded this end, with the dissolution of Soviets Union. Turkic Languages that remain in the Russian borders do not have a possibility to become an alternative to Russian in short and medium terms, nor a chance to become something more than a folkloric and symbolic element against Russian. This finding in the example of Russia, can be deemed as valid in the other countries, where Turkic languages are spoken as a language of local minorities.

Under the circumstances of today, upon the fact that different languages have started to be considered as an element of richness and a tool bearing the accumulation

Sosyal, siyasal, bilimsel farklı pek çok görünümleri bulunan 'tehlikedeki diller' olgusu, 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası kamuoyunun gündeminde önemli bir yer tutmaya başladı. Dilleri ve tabiatıyla kültürleri yok olma, gelecek nesillere aktarılamama tehdidi ile karşı karşıya kalan genellikle az nüfuslu halklar, özellikle Batı ülkelerinde sivil toplum kuruluşları ve misyoner teşkilatlarından üniversitelere kadar pek çok kurum ve kuruluşun ilgili odağı oldu.

Çoğu örnekte geri dönüşü mümkün olmayan bu süreçte, yok olma riskiyle karşı karşıya bulunan dilleri, diğer bir ifadeyle 'tehlikedeki diller'i belirli ölçüde kayıt altına alma, belgeleme ve bu dillerin yok olma süreçlerini, en azından, yavaşlatma konusunda UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası' ve Google tarafından desteklenen 'Endangered Languages' vb. dünya genelinde çeşitli çalışmalar yürütülmeye başladı. Anılan bu çalışmalar, dünyadaki bütün 'tehlikedeki diller'i kapsar nitelikte olmasına rağmen, özelde, risk altındaki Türk dillerinin durumu, Türkoloji araştırmaları içerisinde ayrıca ele alınması gereken bir konu haline geldi.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı ve Uluslararası Türk Akademisi tarafından desteklenen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', yukarıda dile getirilen fiili durumlardan hareketle, konuya Türkiye merkezli ancak Türk dili konuşan halklara yönelik bir bakış ve yorum ortaya koymaktadır.

'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası'nda belirlenen ilkeler çerçevesinde ve yine bu atlasta yer alan konuşurlarını kaybetme, yok olma tehdidi ile karşı karşıya bulunan Türk halklarına ve dillerine yönelik farkındalık yaratmayı ve bu farkındalığı geliştirmeyi; konuyla ilgili bilimsel çalışmaları teşvik etmeyi ve bir araya getirmeyi, sonuçta temel bir başvuru kaynağı hazırlamayı amaçlayan disiplinlerarası ve uluslararası bir çalışmanın ürünüdür.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının yirmi beşinci yılına ve UNESCO 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılına ithaf edilen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi'nin ürünü dört ciltlik ansiklopedi niteliğindeki kitap seti, başta Türkiye olmak üzere, ABD, Almanya, Azerbaycan, Çin, Kazakistan, Macaristan, Romanya, İsveç, Rusya, Ukrayna, Yunanistan vd. ülkelerden her biri ele aldığı konunun uzmanı çok sayıda bilim insanının Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk dillerinde kaleme aldıkları Fuyü Kırgızcasından Polonya Karaycasına; Dolgancadan Kaşgaycaya kadar az nüfuslu, az konuşurlu Türk dillerini ele alan, telif ve tercüme makalelerden oluşmaktadır

Bu düşüncelerle projenin hayata geçmesini sağlayan değerli bilim insanlarına çok değerli katkıları münasebetiyle teşekkür ederim. Bu çalışmaya imzalarını atan farklı ülkelerden bilim insanlarının ve araştırmacıların zor şartlar altında ve dört yılı aşan bir sürede oluşturduğu bu ortak platformun proje ile bir kitapta toplanarak yayımlanmasının, oldukça önemli olduğunu ifade etmek isterim.

of thousands of years of humanity, attempts to define the 'endangered languages' and 'certify and revive' these languages have come to fore.

The fact of 'Endangered languages' that has many different aspects as social, political and scientific, has become a very important subject in the agenda of international public since the 1990s. Generally underpopulated communities, which face with extinction in term of languages and thus, of culture and with the threat of not being able to transfer it to new generations, became the focus of attention of many institutions and organizations from the non-governmental organizations and missioner institutions to universities, in particular in the Western World.

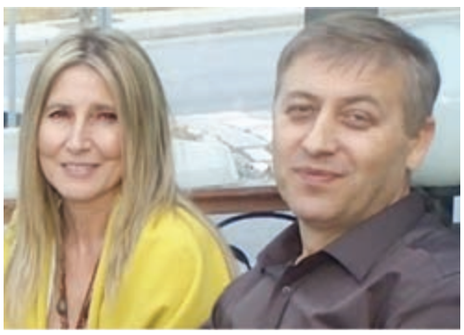
In this process, which is irremediable in most cases, various works have started at a certain level to record, certify and at least to slow down the extinction process of these languages that face with the threat to extinct, in other words 'endangered languages'.'Atlas of the World's Languages in Danger' of UNESCO and 'Endangered Languages' page supported by Google are two of those. Although these mentioned studies cover all the 'endangered languages' in the world, specifically, the situation of the threatened Turkic languages has become a subject that needs special consideration under the Turcology researches.

'Endangered Turkic Languages Project' supported by Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University Presidency of Board of Trustees and International Turkish Academy, delivers a vision and interpretation to the subject, centered in Turkey, yet devoted to the Turkic language spoken communities based on the actual situation mentioned above.

'Endangered Turkic Languages Project' is the product of an interdisciplinary and international study aimed at raising awareness regarding the Turkic communities and languages that face extinction or loss of the speakers of the languages stated in the "Atlas of the World's Languages" of UNESCO and based on the principles in the Atlas, and develop this awareness, encourage and merge the scientific studies on the issue, and prepare a basic reference guide eventually.

The book set, at the quality of a four volume encyclopedia, which is the product of "Endangered Turkic Languages Project" and dedicated to the twenty fifth anniversary of independence of Turkic Republics and UNESCO 2016 Hodja Akhmet Yassawi Year consists of copyright and translation articles on Turkic Languages with little population and little number of speakers from FuyuKirgizh to Karai of Poland, from Dolgan language to Qashqai Language, written in Turkish, English, Russian and in Turkic Languages by numerous scientists, each of whom are the experts in their respective fields, primarily from Turkey and Azerbaijan, China, Germany, Greece, Hungary, Kazakhstan, Romania, Sweden, Ukraine, USA and other countries.

I would like to thank to the esteemed scientists, who ensured the realization of this project, for their substantial contributions. I would like to express that the publication of this common platform created under hard circumstances and in a period of time of over four years by scientists and researchers, who are the signatories of this study, from different countries, through the compilation in a book through the project is very important.

Süer Eker
Ülkü Çelik Şavk

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ PROJESİ: GENEL BİR BAKIŞ

(ÖN SÖZ)

Yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler yeryüzündeki dil çeşitliliğinin giderek azaldığını ve UNESCO'nun saptamalarına göre yaklaşık 7,000 dilin büyük bir bölümünün konuşurlarının tümünü yitireceğini ortaya koymaktadır.

Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan diller, kuşaklar arasında yeterince veya hiç aktarılmayan, dolayısıyla konuşur sayısı giderek azalan ve öngörülebilir süreçte konuşuru kalmayacak derecede risk altında bulunan dillerdir. Bu süreçte kültürel değerler tam anlaşılamadan yaşatılmaya çalışılmakta, birkaç kuşak sonra da baskın kültürün bir parçası hâline gelmektedir. Dillerin yok olması, aynı zamanda kültürlerin de yok olması, bu da dillerin ve kültürlerin insanlık tarihi boyunca taşıdıkları ve yaşattıkları bilgi ve birikimin yok olması anlamına gelmektedir.

Bugün pek çok ülkede özellikle kısa vadede yok olma tehlikesine maruz dillerin ve kültürlerin 'son sesleri duyulmadan' yarına aktarılmasına katkı sağlamayı amaçladığını ifade eden farklı ajandalara sahip üniversiteler, misyoner örgütleri, sivil toplum örgütleri vb. pek çok kurum, kuruluş ve bireysel inisiyatifler bulunmaktadır.

Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi

Uluslararası yazında 'tehlikedeki diller' olarak adlandırılan diller arasında Türk dilleri de önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetleri dışında özellikle Rusya Federasyonu'nda Tatarca, İran'da Azerbaycan Türkçesi, Çin'de Uygurca, Afganistan'da Özbekçe vb. Türk dilleri, konuşurlarının sahip oldukları demografik avantajlar nedeniyle kısa vadede tehlikede olmamalarına karşın diğer az konuşurlu Türkçe yazılı ve sözlü değişkelerin tamamı farklı düzeylerde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

ENDANGERED TURKIC LANGUAGES PROJECT: AN OVERVIEW

(PREFACE)

Research findings suggest that language diversity in the world has decreased and the UNESCO data indicate that the majority of nearly 7,000 languages will lose their speakers soon.

Endangered languages are those which are not or are less transferred to next generations, making their speakers less and putting these language under the rick of total extinction. There are revitalization attempts in regard to these languages. However, given that the significance of cultural values are not given importance in this process, such languages become part of the dominant culture after two or three generations. For a language to disappear also means the extinction of its culture and of its knowledge and experience background which are the products of that language and its culture.

Today there are many institutions and individual initiatives such as universities, missionary organizations, non-governmental organizations, etc. in different countries which have a common goal of contributing to the transfer of those languages under the risk of endangerment in short-term and their cultures to next generations before 'their last voices are heard'.

Endangered Turkic Languages Project

Turkic languages are significant part of 'endangered languages'. Turkic languages are currently spoken dominantly in the Turkic republics. The other Turkic languages are also spoken in different countries, such as Tatar language in Russian Federation, Azerbaijani Turkish in Iran, Uigur language in China and Uzbek language in Afghanistan. Although these languages are not under the risk of endangerment in short-term due to the advantageous demographical status of their speakers, there also other Turkic languages with less speakers. The latter group is under the the risk of endangerment in terms of their written and spoken varieties.

Öte yandan 'tehlikedeki dil' kavramının sınırlarını ve içeriğini belirlemek bir hayli tartışmalı konudur. Tehlikenin sınırları araştırmacıya, araştırma kurumuna göre değişebilmekte, bir tarafın tehlike sınırlarına aldığı bir dil, diğer tarafça 'güvende' görülebilmektedir. Bu çalışmada yer alan 'tehlikedeki Türk dilleri'ni belirlemede temel ölçüt olarak UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası **(**UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger) esas alınmıştır. Atlas'ta Rusya Federasyonu'nda konuşulan Türk dillerinin, Tatarca dışında, Başkurtça, Çuvaşça ve Yakutça dahil, tamamı farklı düzeylerde tehlikede gösterilmiştir. Atlas'ta yer almayan Çin Kazakçası, Çin Kırgızcası, Avrupa'daki yerli ve göçmen Tatar ve Başkurt vb. Türk dilleri de aynı şekilde proje kapsamına dahil edilmiştir.

Tehlikedeki Türk dilleri kitapları

'Tehlikedeki Türk Dilleri' projesi; dünya gündeminden nispeten uzak kalan az nüfuslu ve az konuşurlu Türk halklarını, onların dillerini ve kültürlerini bir arada, ortak ana başlıklar halinde ele almayı, tanıtmayı, bilgi ve belgeleri kamuoyu ile paylaşmayı ve bu yolla tehlikedeki Türk dilleri ve kültürleri konusundaki farkındalığı ve duyarlığı geliştirmeyi, sonraki kuramsal çalışmalar, dokümantasyon çalışmaları, yeniden canlandırma vb. diğer faaliyetler için müşterek bir akademik zemin ve platform oluşturmayı amaçlamaktadır. 26 ülkeden 130 bilim insanının telif ve tercüme toplam 132 özgün yazıyla yer aldığı 4 ciltlik kitap seti; süreli yayın, web sitesi vb. 'Tehlikedeki Türk Dilleri' adlı geniş kapsamlı projenin bir parçasıdır. Kitap seti 3 ana bölümden ve 4 ciltten oluşmaktadır:

1. Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel ve Kuramsal Yaklaşımlar I · Cilt 1 (17 makale)

Bu bölümde tehlikedeki dil kavramıyla ve tehlikedeki Türk dilleri ile ilgili kuramsal ve ortak konular ele alınmıştır.

2. Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar IIA · Cilt 2 (28 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar-IIB · Cilt 3 (33 makale)

'Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar' adlı bölümde standart bir plan çerçevesinde yazılan makaleler bir araya getirilmiştir. 'Örnek Çalışmalar'; setin hacimce en yoğun bölümü olması dolayısıyla, 2 ayrı cilde ayrılmıştır.

3. Tehlikedeki Türk Dilleri: Disiplinlerarası Yaklaşımlar · Cilt 4 (52 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV, ulusal ve uluslararası alanda yapılan ve sonuçlanan Türk dillerine

On the other hand, there have been continuing debates over the limitations and scope of the concept of 'endangered languages'. Limitations about endangerment have been varied from one researcher to the others. A language can be categorized as an endangered language by a certain group of researchers, but the others may describe the same language as not under such endangerment threat. In the present study the basic criterion employed in identifying endangered Turkic languages is the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. In the Atlas all Turkic languages spoken in Russian Federation, including Tatar language, Bashkir, Chuvash and Yakut are classified as endangered languages at different levels. Those Turkic languages which are not classified as endangered languages in the Atlas are Kazakh and Kyrgyz languages spoken in China, and Tatar language, Bashkir spoken in Europe. The current project contains the latter group as well.

Books of endangered Turkic languages

Endangered Turkic Languages Project aims at studying and introducing those Turkic languages with relatively less speakers and their cultures under common points, at sharing related information and documents with related parties. The project also attempts to improve people's awareness and sensitiveness about endagered Turkic languages and to develop an academic platform for future studies , namely theoretical studies, documentation studies and revitalization studies about this topic. The project has several components, including a four-volume book which contains a total of 132 articles (both original studies and translations) by 130 scholars from 26 countries; a periodical, a web site. The book is made up of three sections and four volumes given as follows:

1. Endangered Turkic Languages: Theoretical approaches I · Volume 1 (17 articles)

This section involves theoretical studies concerning the concept of endangered languages and endangered Turkic languages.

2. Endangered Turkic Languages: Case Studies II A · Volume 2 (28 articles)

Endangered Turkic Languages: Case Studies I IB · Volume 3 (33 articles)

This section is made up of articles written following a standard plan. Given that the section, 'Case Studies', includes the highest number of articles, it is divided into two sub-volumes.

3. Endangered Turkic Languages: Multidisciplinary Approaches · Volume 4 (52 articles).

yönelik geniş katılımlı ve geniş hacimli ortak bir çalışmanın ürünüdür. 2011'de fikri temelleri atılan projenin, 2013'te Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin, ardından Uluslararası Türk Akademisinin 'yayım desteği' taahhüdüyle 'Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV' kitap yayımı ayağının eyleme geçirilme sürecine geçilmiştir. Bu süreçte çalışmanın tanıtılması maksadıyla farklı bilimsel etkinliklere katılım, Gagauzca örneğinde olduğu gibi alanda durumu bizzat izleme, basın-yayın ve medya aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşma vb. birçok yol ve yöntemden yararlanılmıştır.

Öz deyişi (motto) **Son Sesler Kaybolmadan** olan projede Çin'in kuzeydoğusundaki Fu-yü Kırgızcasından, Avrupa'nın en batısında Litvanya Karaycasına; Taymır yarımadasında konuşulan Dolgancadan, Basra körfezinin doğu kıyılarına yakın İran coğrafyasındaki Kaşgaycaya değin az nüfuslu, az konuşurlu Türk dilleri ele alınmaktadır. Yazıların tamamı bilimsel çalışma yaşamının önemli bir bölümünü bu projede ele aldığı Türk diline adayan yazarların kaleminden çıkmıştır. Yazarların önemli bir bölümü aynı zamanda ele aldığı dilin konuşurudur.

Kimi teknik hususlar

Proje makalelerinin dilleri, sayı bakımından İngilizce başta olmak üzere Türkçe, Rusça, Kazakça, Özbekçe vd. Türk dilleridir.

'Türk dilleri' kavramındaki 'dil' ifadesi, dilbilimsel ve toplumdilbilimsel bakımdan lehçeleri, alt-lehçeleri, toplumsal lehçeleri, hatta birey dillerini ve kesitlerini (İng. register) bir arada ifade eden 'dil değişkesi' (İng. language variety) veya daha basit biçimde 'değişke' olarak anlaşılmalıdır.

Projede yer alan makalelere teknik hataların dışında -aralarında görüş, düşünce ve içerik hatta sayısal veriler bakımından farklılıklar bulunsa da- yazar tercihine saygı çerçevesinde içeriğe müdahale edilmemiş, makaleler arasında uyum sağlama çabasına girilmemiştir. Ancak farklı ülke akademisyenlerinin makalelerdeki atıf, kaynak gösterimi vb. farklı teknik uygulamalarda mümkün olduğunca standartlaştırma yoluna gidilmiştir. Makaleler etnik adlara göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Makalelerde konu aldığı Türk halkının yaşadığı coğrafyayı ve kültürünü yansıtması, bu hususlarda en azından bir fikir vermesi amacıyla büyük bir kısmı makalenin yazarından temin edilen çok sayıda orijinal görsel kullanılmıştır.

Teşekkür

Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde yayımcıların ve yazarların dışında hakem, düzeltmen, tanıtım

Endangered Turkic Languages I-IV is the product of a national and international comprehensive and bulky study completed recently. The idea of conducting such project appeared in 2011. In 2013 both International Khoja Akhmet Yassawi Turkish-Kazakh University and then, International Turkish Academy granted a publication support for the book 'Endangered Turkic Languages I-IV'. In the process distinct methods were employed and several complementary activities were realized such as participation in different scientific activities to introduce the project, field trips such as one conducted for Gagauz language and media-based actvities to make the project more familiar.

The project of which motto is **Before the Last Voices are Gone** deals with many varied Turkic languages, including Fu-yü Kyrgyz language spoken in Northeastern China, Karaim language spoken in Lithuanian; Dolgan language spoken in the Taymyr Peninsula, Qashqai language spoken in Iran, which have all less native speakers. The articles covered in the book are written by scholars who have dealt with the Turkic languages included in the project. In addition, the majority of the authors are native speakers of these languages.

Some technical principles

The articles covered in the book were written in different languages, including English, Turkish, Russian, Kazakh, Uzbek.

The word 'language' used in the concept of 'Turkic languages' refers to dialects, sub-dialects, social dialects and 'language variety' (meaning both idiolects and registers) in linguistic and sociolinguistic terms.

Although there are differences in the articles in terms of assumptions, scope and even, numerical data, these differences were not reviewed in order to pay respect to the preferences of the authors and there is no concern to provide a full consistency in the articiles. However, the different citation styles used in the articles occurred due to the distinct academic writing styles of the authors were made standard as much as possible. The articles were listed in alphabetical order, by ethnic names.

All articles have used original visuals in order to reflect the geography and culture of the native speakers and to make readers more informed about these points. These visuals were mostly provided by the authors.

Acknowledgment

This study could not be realized without the contributions of publishers and authors as well as

görevlisi ve benzeri pozisyonlarda akademisyen ve lisansüstü öğrencilerinin katkısı bulunmaktadır. Bunlar arasında projenin iletişim koordinatörlüğü görevini kusursuz biçimde yerine getiren **İsa Sarı**'nın adı özellikle belirtilmelidir. Ayrıca İngilizce ve Rusça metinlerin kontrol ve redaksiyonunda da uzmanların katkıları vardır. İngilizce ve Rusça makalelerin yayım sürecinde önemli editoryal katkıları bulunan **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilgün İsmail** ve **Valeriya Lemskaya**'nın adlarını özellikle anmak isteriz.

Son düzelti sürecinde katkıları bulunan **Bilge Gökter**'e, **Fatma Ay**'a, **Melike Üzüm**'e, **Özge Aksoy Serdaroğlu**'ya, **Reyhan Ay**'a, **Rysbek Alimov**'a, **Selcen Koca Sarı**'ya **Tülay Kuzu**'ya; yayım sürecindeki anlayışları ve çabaları için **Necdet Çeliktaş**'a, **Enver Aydın**'a; TÜRKSOY Genel Sekreteri **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV**'a ve TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı **Prof. Dr. Fırat Purtaş'a,** TÜRKSOY nezdinde KKTC ülke temsilcisi ve fotoğraf sanatçısı **Güler Fedai**'ye, Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığından **Halil Ulusoy**'a ve projenin başlangıcından itibaren bilimsel desteğini esirgemeyen, ayrıca kitapta yer alan kimi makalelerin yazarları ile bizzat bağlantı sağlayan **Marcel Erdal**'a ve projenin hayata geçirilmesi sürecinde, Şor, Çalkan, Teleüt, Telengit, Dolgan, Tofa vb. tehlikedeki Sibirya Türk dilleri ile ilgili yazıların koordinasyonunda çok önemli katkıları bulunan **Irina Nevskaya**'ya teşekkür ederiz.

Son olarak projeye yayım desteği vererek kitabın hayata geçmesini sağlayan Hoca Ahmet Tesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi 'halef-selef' Mütevelli Heyet Başkanları **Prof. Dr. Musa Yıldız**'a ve **Prof. Dr. Osman Horata**'ya; Uluslararası Türk Akademisi Başkanı **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali**'ye ve mensubu olduğumuz **Başkent Üniversitesi**nin ve **Hacettepe Üniversites**inin değerli yöneticilerine şükranlarımızı sunuyoruz.

Bu projenin bundan sonraki süreçlerde başta akademisyenler olmak üzere akademisyen adaylarının ve konuya ilgi duyanların tamamına hitap etmesi, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türk halklarının dillerine, kültürlerine ve yaşam biçimlerine yönelik bir platform olmasını diliyoruz.

academics and graduate students who functioned as reviewers, editors, or in other related roles. Of them, we must particularly mention **İsa Sarı** who assumed the role of communications coordinator of the project, who achieved this role perfectly. In addition, language experts contributed to the English and Russian reviews of the articles. Specifically, we should express our gratidute to **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilghiun İsmail** and **Valeriya Lemskaya** for their significant contributions to the process.

We thank to **Bilge Gökter, Fatma Ay**, **Melike Üzüm**, **Özge Aksoy Serdaroğlu**, **Reyhan Ay**, **Rysbek Alimov, Selcen Koca Sarı and** and **Tülay Kuzu** for their contributions to the final review process; to TÜRKSOY Secretary General **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV and TÜRKSOY** Deputy Secretary General **Prof. Dr. Fırat Purtaş;** to **Güler Fedai** who is the KKTC representative at TÜRKSOY and who is a photographer, to **Halil Ulusoy** who is a member of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees, to **Marcel Erdal** who scientifically contributed to the project from its start and who made it possible for us to reach some of the authors and to **Irina Nevskaya** for cooodinating work on many endangered Siberian Turkic varieties (Shor, Chalkan, Teleut, Telengit, Dolgan, Tofa etc.).

We would also like to thank **Prof. Dr. Musa Yıldız** and **Prof. Dr. Osman Horata** who are the successor & predecessor heads of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees for their support for the publication of the book and to **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali** who is the head of the International Turkic Academy as well as to the senior administrators of both **Başkent University** and **Hacettepe University** where we are working at.

We hope that this project will be a platform about the Turkic languages, cultures and lifestyles, which are facing with the risk of endangerment, for academicians, future academics and those who are interested in these subjects.

ПРОЕКТ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ: ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ»

(ПРЕДИСЛОВИЕ)

Суер Экер
Улку Челик Шавк

Согласно данным, полученным в результате научных исследований, мировое языковое разнообразие постепенно сужается и, согласно прогнозам ЮНЕСКО, большая часть из почти 7,000 языков мира полностью утратит своих носителей.

К находящимся на грани исчезновения относятся языки, которые практически не передаются последующим поколениям и которым не учат детей, в связи с чем количество их носителей уменьшается и имеется риск их полного исчезновения в недалеком будущем. В этом случае происходит постепенное угасание культурных традиций, которые через несколько поколений становятся частью доминирующей культуры. Гибель языков означает и гибель культуры, утрату духовного и культурного опыта, который развивался и накапливался в языке на протяжении всей истории человечества.

Сегодня во многих странах различные организации и институты, включая университеты и общественные объединения, выступают с инициативами, имеющими целью содействие в передаче последующим поколениям языков и культур, оказавшихся в последнее время под угрозой исчезновения.

Проект «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: Общие сведения»

Тюркские языки занимают важное место в категории, обозначенной в международных документах как «языки, находящиеся под угрозой исчезновения». Благодаря демографическим преимуществам в близкой перспективе не попадают под угрозу исчезновения языки независимых тюркских государств, а также татарский в России, азербайджанский в Иране, уйгурский в Китае, узбекский в Афганистане и т.п., однако различные языки и диалекты тюркских языков, на которых говорит малое количество носителей, стоят на грани гибели.

С другой стороны, дефиниции понятия «исчезающий язык» также могут обсуждаться. Разные ученые и исследовательские институты по-разному определяют границы угрозы; одни считают тот или иной язык «исчезающим», другие могут определять его как «благополучный». В настоящем исследовании при определении исчезающих тюркских языков мы руководствовались подготовленным ЮНЕСКО «Атласом языков мира, находящихся под угрозой исчезновения» (UNESCO Atlas of the World›s Languages in Danger). В «Атласе» отражена различная степень жизнеспособности тюркских языков, на которых говорят народы Российской Федерации, в частности, башкирского, чувашского, якутского. Тюркские языки, которых нет в «Атласе», например, казахский и киргизский в Китае, языки татар и башкир, живущих в европейских странах, включены в данный проект.

Серия изданий «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: общие сведения»

Проект «Исчезающие тюркские языки» создан как общая научная платформа для исследовательской и другой деятельности в данной сфере. Он предусматривает изучение и популяризацию языков малочисленных тюркских народов, публикацию материалов и исследований, которые направлены на признание и понимание угрозы гибели тюркских языков и культур, а также на развитие теоретических исследований, документацию языков и их возрождение и т.п.

Проект «Исчезающие тюркские языки» является комплексным, он включает четырехтомное издание, в котором опубликовано 132 следования 130 ученых из 26-ти стран, а также одноименный журнал и сайт. Материал четырех книг организован по трем разделам:

1. Исчезающие тюркские языки: общие и теоретические подходы I · Том 1 (17 статей)

В данном разделе рассматриваются теоретические вопросы и общие проблемы как исчезающих языков в целом, так и тюркских языков, находящихся под угрозой исчезновения, в частности.

2. Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIA · Том 2 (28 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIB · Том 3 (33 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы - это самый объемный раздел, включающий научные статьи по отдельным тюркским языкам. Он состоит из двух томов.»

3. Исчезающие тюркские языки: междисциплинарные исследования · Том 4 (52 статей).

Издание «Исчезающие тюркские языки I-IV» - солидный итог совместной работы многих ученых по исследованию тюркских языков, проведенной на национальном и международном уровнях. Проект, зародившийся в 2011 году, в 2013 году получил поддержку Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясеви и, вслед за этим, Международной Тюркской Академии, которые оказали содействие в издании данного четырехтомного труда. С целью ознакомления более широкой аудитории с проводимой работой было предпринято участие в различных научных форумах, полевые экспедиции, как в случае с гагаузским языком, а также организованы презентации и пресс-конференции.

В проекте, осуществленном под девизом **«Пока ещё звучат эти языки»**, нашли отражение тюркские языки, число носителей которых невелико, - язык фуюйских кыргызов, проживающих на севере Китая, язык караимов Литвы, язык долган полуострова Таймыр, язык кашкайцев, кочующих на юге Ирана. Большинство авторов, принявших участие в настоящем проекте, являются носителями тюркских языков, изучению которых они посвятили большую часть своей жизни.

Редакционная политика

Статьи для данного проекта написаны на английском (большинство материалов), турецком, русском, казахском, узбекском, а также других тюркских языках.

В понятии «тюркские языки» под словом «язык» в лингвистическом и социолингвистическом аспекте, понимаются идиолекты, говоры, диалекты, наречия, социолекты и т.п., то есть то, что мы вкладываем в понятие «разновидности языка» (англ. language variety), или «разновидности».

В статьях сборника отражены различные мнения, взгляды и положения их авторов; встречаются противоречия в цифровых данных, однако это не стало поводом для редакционного вмешательства. При подготовке сборника к печати была лишь стандартизирована система примечаний и ссылок на источники.

Статьи сборника отражают географическое и культурное многообразие тюркского мира; для их иллюстрирования использован обширный фотоматериал, предоставленный авторами. Статьи расположены в алфавитном порядке этнонимов.

Благодарности

В подготовке настоящего издания, помимо авторов и издателя, большая заслуга рецензентов, редакторов и других участников проекта, научных сотрудников и магистрантов. Среди них особо следует отметить координатора проекта **Ису Сары**, который безупречно выполнил свою работу.

Отдельно нужно отметить специалистов, которые осуществили проверку и редактирование текстов статей на английском и русском языках. Это **Айана Озонова, Астрид Менз, Азад Мамадов, Азияна Байыр-оол, Дэниэл Чэтхэм, Дефне Эрсин Тутан, Гордон Рос Маршал, Нильгюн Исмаил** и **Валерия Лемская**.

Особая признательность **Бильге Гёктер, Мелике Узюм, Озге Аксой Сердароглу, Рейхан Ай, Рысбек Алимов, Сельджен Коджа Сары, тюлай кузу** и **Фатма Ай,** сделавшим последние правки. Выражаем благодарность Генеральному секретарю ТЮРКСОЙ **профессору Дюсену Касеинову** и заместителю Генерального секретаря **профессору Фырату Пурташу**, а также фотохудожнику, представителю Турецкой Республики Северного Кипра в ТЮРКСОЙ **Гюлеру Федаи** и членам попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви господам **Халиль Улусой**.

С самого начала работы над проектом неоценимую научную поддержку оказывал Марсель Эрдал, который также взял на себя труд осуществления коммуникации со многими авторами статей. Мы благодарны Ирине Невской, которая координировала работы по многим исчезающим сибирским тюркским языкам (шорскому, чалканскому, телеутскому, теленгитскому, долганскому, тофаларскому и др.).

Благодарим председателей попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви **профессора Мусу Йылдыза** и **профессора Османа Хората,** президента Международной Тюркской Академии профессора Дархана Кыдырали, а также руководство **Университета Башкент** и **Университета Хаджеттепе** за содействие в подготовке и издании книги.

Мы хотим пожелать, чтобы данный проект, который обращен как к научному сообществу, так и ко всем, кто интересуется данной темой, в дальнейшем стал платформой для изучения и сохранения находящихся под угрозой исчезновения языков и культур, образа жизни тюркских народов.

Irina Nevskaya
Marcel Erdal

Çev. Gökçe Yükselen

GİRİŞ

Geçen yıl, Avustralyalı meşhur dilbilimci Peter Austin, makalelerinden birinde, 2015 yılında, dillerin belgelenmesinin bağımsız bir bilim dalı olarak yirminci yılını tecrübe ettiğini yazmıştı. [1] Bu bilim dalının ortaya çıkması, küreselleşen dünyamızda, bugün yeryüzünde konuşulan dillerin çoğunun ortadan kalkmaya mahkûm olduğunun bilincinde olunması ile ilişkili idi. Günümüzde bilinen 6,500 civarındaki dilin % 70'inden fazlası yirmi birinci yüzyılın sonunda olmayacak.

Çok sayıdaki dilin varlığını ve sağlıklı gelişimini tehdit eden birçok sebep mevcuttur: küreselleşmenin yanında kitle iletişim araçları ve popüler kültürün yaygınlaşması; çeşitli dilleri konuşan insanların büyük çaptaki göçleri neticesinde meydana gelen asimilasyon süreçleri ve heterojen toplumlardaki ortak iletişim dili ihtiyacı vs. Mesela Sovyetler Birliği örneğine bakılabilir. Rus olmayan nüfusun neredeyse tamamının ana dillerinde ve Rusçada olmak üzere iki dilli olmaları, bütün nüfusun Rusça konuşan bir 'Sovyet Milleti' olarak birleştirilmesi yönündeki devlet politikaları, küçük nüfuslu etnik grupların konuştukları başta olmak üzere, anadillerinin düşük sosyal konumları ve daha birçok başka sebep, Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkışını müteakip birkaç on yıl içerisinde onlarca yerli dilinin ortadan kalkması veya yok olmanın eşiğine gelmesi sonucunu doğurmuştur.

Her etnik grup için, dilinin tehlike altında olmasının kendine mahsus sebepleri vardır. Tehlike altındaki dillerin karşı karşıya oldukları tehditlerin derecesini ölçmekle ve bu işlemler sonucunda ortaya çıkan değerlendirmeler için ölçütler belirlemekle uğraşan dilbilimciler, bir dil için; konuşurlarının

1 Austin, Peter K. (2016). 'Language documentation 20 years on', Luna Filipović and Martin Pütz (Ed.) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, 147-170.

INTRODUCTION

Last year, the famous Australian linguist Peter Austin wrote in one of his articles that the year of 2015 saw the 20th anniversary of the existence of language documentation as a separate discipline.[1] Its emergence was connected with the overall awareness that in our global world the majority of languages spoken on the Earth are doomed to become extinct. Of about 6,500 languages known nowadays, more than 70% will not exist by the end of the twenty first century.

There are numerous reasons that endanger the health and free development of so many idioms: globalization and the spreading of mass media and popular culture; assimilation processes due to massive migrations of people speaking various varieties, and the need for *linguae francae* in heterogeneous societies among other factors. See, for instance, the example of the Soviet Union: The practically total bilingualism of its non-Russian population in native languages and Russian, the state politics directed towards the unification of the whole population as one "Soviet nation" that should, of course, speak Russian, the low social standing of native languages, especially those spoken by small-numbered ethnic groups, and numerous other reasons have led to a situation when within several decades of the existence of the Soviet Union dozens of indigenous idioms were lost or got to the brink of dying out.

The reasons why a language becomes endangered are unique for each ethnic group. Linguists dealing with measuring the degree of language endangerment and defining criteria for such assessments state that one should, among these, consider the number

1 The article was published 2016: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

sayısının, konumunun (ulusal, bölgesel, yerel, vs.), bir etnik idari bölgenin varlığının, yazılı şeklinin ve eğitim – öğretimde kullanılmasının, genç nesillere aktarılmasının, konuşurlarının dil davranışlarının ve dil tercihlerinin dikkate alınması gerekenler arasında olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca belirtilmelidir ki, her zaman, bir dilin bir sonraki yüzyılı görmesi ile varlığının konuşurlarının hayatlarına koşut olarak birkaç on yıl ile sınırlı olmasının arasındaki farkı ortaya çıkaran ve belirleyen, birçok birbirinden farklı amilin karışımıdır. Kendi tecrübelerimiz, sadece aile içerisinde konuşulsa bile, konuşurlarının bir dilin kendi etnik grupları için değerinin farkında olmalarının önemini ortaya koymuştur. Devlet sınırları içerisinde konuşulan bir dili desteklemek için çok bir şey yapmasa dahi, anneler dili çocukları ile konuşurken kullandıkları sürece, dil genç nesillere aktarılmaktadır. Aksi takdirde, dil, varlığını tehdit eden tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Birkaç aksi örnek olmakla birlikte, belli bir noktadan sonra dili diriltmek çok zor, hatta imkânsızdır.

Dilleri tehdit eden evrensel amillerin yanı sıra, bazen, öngörülmesi çok zor olan karmaşık durumlara da şahit olunmaktadır. Bu yüzyılın başlarında, Frankfurt Türkoloji Bölümü, Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde konuşulan ve yazı diline sahip olmayan tehdit altındaki bir dil olan Çalkancanın belgelenmesi konusunda, Rusya Bilimler Akademisi'nin Filoloji Enstitüsü ile ortak bir proje yürütmüştü. Güney Altay ağızlarını temel alan resmî Ölçünlü Altayca, Çalkancadan oldukça farklıdır (Bu kitapta Çalkanca ile ilgili bölüme bakınız). O zaman, Çalkanca iki köyde birkaç yüz kişi tarafından konuşulmakta olmasına rağmen, dilin durumu istikrarlı gibi görünmekte idi. Mevzubahis köylerde, çocuklar dâhil herkes, hatta köyde yaşayan çoğunlukla karışık evlilik yapmış bazı Ruslar bile komşularıyla Çalkanca konuşmakta idiler. Projenin sonucu olarak, Çalkanca için bir yazı sistemi oluşturduk, çocuklar için birtakım Çalkanca kitaplar bastırdık ve Çalkanca, edebî Altaycaya ayrılan derslerde an azından dikkate alınmaya başlandı. Ancak, içerisinde bulunduğumuz on yıl içerisinde, durum çarpıcı bir şekilde değişti. Birçok Çalkan ailesi, ebeveynlerini kaybetmiş çocukları evlat edindi. Rusya Federasyonu'nda, hiçbir çocuğun yetimhanede ailesiz büyümemesi gerektiği yönünde devlet kampanyası başlatıldı. Yetimleri evlat edinen ailelere devlet kayda değer miktarda aylıklar bağladı. Bazıları neredeyse yetişkin olan, mevzubahis Çalkan köyleri dışından birçok çocuk, yerli Çalkan topluluklarının üyesi hâline geldi. Ancak Çalkanca bilmemekteydiler. Böylelikle çocuklara yardımcı olabilmek ve anlamadıkları bir dil konuşulan bir çevrede yabancılık çekmemelerini sağlamak için köylerde Rusça konuşulmaya başlandı. Sonuç olarak, sadece iki yıl neticesinde, neredeyse bütün Çalkan çocukları

of speakers of a language, its status (national, regional, vernacular, etc.), the existence of an ethnic administrative territory, a written form of the language and school education based on it, language transmission to younger generations, language attitudes and preferences of its speakers. And always it is a combination of many and different factors that make a difference and decide whether a language will survive into the next century or will be spoken just a few decades as long as its last speakers are alive. From our own experience, we know how important it is for speakers of a language to be aware of its value for the ethnic group itself, even if it is spoken only in the family. As long as mothers speak their native tongue to their children, the language will be given on to younger generations, even if the state where the language is spoken does not do much, if anything at all, to support it. Otherwise the language can get to the critical situation when its survival is threatened. At some point, it is very difficult, or next to impossible, to revive it, even if we know a few counter examples.

Along with more or less universal factors contributing to language endangerment, we sometimes witness paradoxical situations that are very difficult to foresee. In the beginning of the present century, Frankfurt Turcology had a cooperation project with the Institute of Philology of the Russian Academy of Sciences devoted to the documentation of Chalkan, an endangered unwritten Turkic language spoken in the North of the Altai Republic within the Russian Federation; the official Standard Altai language based on southern Altai idioms is rather remote from Chalkan (see the chapter devoted to Chalkan, this volume). Although already then there were only a few hundred persons speaking Chalkan in two villages, its situation seemed to be stable. In those villages, the whole Chalkan population including children spoke Chalkan; even some Russians who lived there, mostly as partners in mixed marriages, spoke Chalkan to their neighbors. As a result of the project, we developed a Chalkan orthography, printed several Chalkan books for children, and Chalkan was at least taken into consideration during lessons devoted to Literary Altai education at school. However, the situation has changed dramatically within this decade. Many Chalkan families adopted children who had lost their parents. There was a government campaign in the Russian Federation that no child should grow up in an orphanage without a family. Families that adopted orphans were supported by the state with considerable monthly payments. Many children from outside those Chalkan villages, some already almost grown-ups, became members of native Chalkan communities. But they could not speak Chalkan; thus, the whole Chalkan villages switched to Russian in order to be nice to those children and help them

da Rusça konuşmaya başladılar. O zaman zaten tehlike altında olan Çalkanca, artık ölmek üzeredir. Gayet insancıl bir durum ve yüce bir niyet neticesinde, dil durumunda, tahmin edilemez ve çarpıcı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu örnek, bir dilin geleceğinin ne kadar hassas ve kırılgan olabileceğini ortaya koymaktadır.

Her dil, hem onu konuşan etnik grubun, hem de bütün insanlığın en değerli manevi ortak mirası arasındadır. Bir halkın kültürünü içerir ve hepimizin ortak manevi mirasının emsalsiz bir parçasını temsil eder. Eğer bir dilin kurtulması veya dirilmesi için elimizden bir şey gelmiyorsa, en azından onu belgeleyebiliriz. Bu gerçeği anlamak, yirmi yıl önce, dillerin belgelenmesinin ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. O zamandan itibaren, yirmi yıl boyunca, tehlikedeki diller beşeri bilimlerin odağında olmuştur. Dillerin belgelenmesi; dilbilimini, edebiyatı, antropolojiyi, psikolojiyi, bilgisayar bilimini asil bir görev uğruna, bir halkın manevi kültürünü bilim için, insanlık için ve o etnik grubun gelecek nesilleri için korumak uğruna birleştirmektedir.

Bütün bunlar Türk dilleri için de geçerlidir. Türk dilleri, devasa Avrasya kıtasının her tarafında konuşulmaktadır. Bağımsız ülkelerde veya büyük federal ülkelerin federal veya özerk cumhuriyetlerinde konuşulan ‘güvenli’ ve ‘abat’ diller olan Türkçe, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Tatarca, Başkurtça veya Tuvaca gibi dillerin yanında, konuşurlarının ne kendi idari bölgeleri ne de ana dillerinde kitle iletişim araçları veya eğitim öğretimi olan onlarca daha küçük Türk dil değişkeleri de vardır. Etnik idari bölgelerin olamaması, diller için genellikle, devlet desteğinin olamaması, düşük sosyal mevki, çok sınırlı bir kullanım alanı, ölçünlü bir yazımın olmaması ve çağdaş gerçeklikleri ifade eden yeni terimlerin üretilmemesi manasına gelmektedir. Bütün bunlar ise, gönüllü asimilasyon ve genç neslin dili kullanmayı reddetmesi sonucunu doğurmaktadır. Gayet açıktır ki böyle dillerin tamamı farklı derecelerde tehlike altındaki dillerdir.

Sadece etnik bölgelere sahip olmayan küçük halkların dilleri tehlike altında olmayabilir. Ülkelerinde millî veya resmî statüye sahip, okulda öğretilen ve kitle iletişiminde temsil edilen diller bile tehlike altında olabilir. Mesela Rusya Federasyonu’na bağlı Hakasya Cumhuriyeti’nde Hakasça, tehlike altında olarak sınıflandırılmalıdır. Hakaslar, kendi cumhuriyetlerinde nüfusun % 2’sinden daha azına tekabül eden bir nüfusa sahiptirler, bundan da açıkça anlaşılacağı üzere, iletişimin çoğu Rusça ile yapılmaktadır. Yine, Hakasçayı tehdit eden amillerin karmaşık olduğu, ilk bakışta görülmektedir. Hakasçanın ölçünlü şekli, cumhuriyetin Trans-Sibirya Demiryolu

not to feel lost in a foreign language surrounding. As a result, after only 2 years had passed, practically all Chalkan children also switched to Russian. The Chalkan language was already endangered by that time, but now it has become moribund. Thus, even very humane circumstances and honorable intentions have caused unpredictable and really dramatic consequences in the language situation. This example shows how fragile, how breakable, the future of a language can be.

Each language belongs to the most cherished spiritual heritage both for the ethnos speaking it and for the whole of mankind. It incorporates the culture of a people and presents a unique piece of the spiritual heritage of us all. If we cannot save a language, or help it to get revived, the least we can do is to document it. Understanding this fact fostered the emergence of language documentation as a separate scientific discipline two decades ago. Since that time, for two decades, endangered languages have been standing in the focus of human sciences: Language documentation unites linguistics, literature studies, anthropology, psychology, computer science and other disciplines in pursuing one noble task – the preservation of the spiritual culture of a people for science, for mankind and for the descendants of this ethnos themselves.

All this refers also to Turkic languages. Turkic languages are spoken all over the huge territory of Eurasia. Beside “safe” and “prosperous” languages like Turkish, Azeri, Kazakh, Kirghiz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Bashkir or Tuvan, spoken in independent countries or federal or autonomous republics of bigger countries having federal structure, there are dozens of smaller Turkic linguistic varieties whose speakers have neither their own administrative territory, nor mass media or school education in their native tongues. The absence of ethnic administrative territories often means lack of governmental support, low societal standing of such idioms, a very narrow sphere of usage, the absence of codified spelling and no coining of new terms denoting modern realities; all this results in a readiness for assimilation and the refusal of the young generation use the language. It goes without saying that all such idioms are endangered to different degrees.

Not only languages of smaller groups without any titular territory can be endangered. Even idioms that have the status of national or official language in their republics, taught at school and represented in mass media, can be in danger. Thus, Khakas in the Republic of Khakassia of the Russian Federation has to be classified as endangered. The Khakas count less than 2% of the population of their republic; obviously

hattına yakın bölgelerde konuşulan Kaça diyalektini temel almaktadır. O bölgeler Hakas olmayan nüfusun yoğun göçüne maruz kalan ilk bölgeler olması sebebiyle, Kaça ağzını konuşanlar ilk asimile olanlar olmuştur. Günümüzde anadilini bilen Hakasların çoğu, diğer büyük bir diyalekt olan Sagayca konuşurlar. Hakas dili öğretmeni olarak eğitilen öğrenciler Sagay'dır, televizyon ve radyo sunucuları Sagay'dır. Okullarda ise, Sagayca konuşan öğrencilere, kendi doğal değişkelerinden oldukça farklı olan Ölçünlü Hakasçayı konuşmaya çalışılan Sagay öğretmenler tarafından Kaça değişkesi öğretilmektedir. Ancak son yıllarda kalıplaşmış edebî normlar değişmiş ve Sagayca biçimleri de içerir hâle gelmiştir.

Sibirya'dan bahsediliyor olması bir rastlantı sonucu değildir. 'Giriş'in her iki yazarı da, geçmişte tehlike altındaki birtakım Sibirya Türk dil değişkesinin belgelenmesi, alfabelerinin oluşturulması, korunması veya diriltilmesi üzerinde çalışmıştır. Bu uğraşlar, bize, Türk dünyasının bu köşesindeki durum hakkında, tabiri caizse en yetkili ağızdan, bilgi verme imkânını sağlamaktadır. Ancak dil kaybının gerçekleştiği tek alan Sibirya değildir. Devlet dilleri bile tehlike altında olabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra, Frankfurt Türkoloji Bölümü, gözden geçirilmiş bir Kazak alfabesi oluşturmak için Kazak Bilimler Akademisi ile ortak bir proje yürütmüştür. Projenin Kazak katılımcıları Latin alfabesi temelli yeni bir Kazak alfabesi oluşturmak istiyorlardı. Alfabelerin çok fazla birbirlerine benzemeleri sebebiyle, genç nesil Kazakça konuşurlarının Kazakça kelimeleri telaffuzlarına Rus fonetiğinin karışmasını, bu isteklerine neden olarak göstermekte idiler. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Kazak nüfus kendi ülkesinde azınlık durumunda idi ve Kazakça devlet dili olarak Rusça ile yoğun bir rekabet içerisinde idi. Günümüzde ise, Kazakçanın, Kazak olmayan nüfus dâhil, Kazakistan nüfusunun çoğunluğunun konuşma dili hâline geldiği söylenebilir.

Bir diğer sorun, büyük Türk dillerininkiler de olmak üzere, diyalektlerin ölümüdür. Rusya'nın Altay Cumhuriyeti'nde sadece onlarca Tubaca konuşuru kalmıştır. Çalkancanın durumuna daha önce temas edilmişti. Altay Cumhuriyeti'nde, bütün Teleütler Ruslar tarafından asimile edildiği için, Teleütçe de neredeyse ortadan kalkmıştır. Yalnızca komşu Kemerovo bölgesinde birkaç yüz Teleüt yaşamaktadır. Hatta Türkçenin bile bazı diyalektleri tehlike altındadır. Volkswagen Vakfı'nın finansmanı ile Berlin ve Frankfurt Türkoloji Bölümleri tarafından iki Kazakistan üniversitesi (Millî Avrasya Üniversitesi ve Taraz Devlet Üniversitesi) ile ortaklaşa yürütülen 'Sovyet Dönemi Sonrasında Kazakistan'da Türk Dillerinin ve Kültürlerinin Etkileşimi' adlı proje kapmost of the communication is in Russian. Here again we find that, at first sight, the factors that contribute to the endangerment of the Khakas language are paradoxical: The standard Khakas variety is based on the Kacha dialect, spoken in the regions of the republic close to the Trans-Siberian railway. Since those areas were the first to receive massive migrations of non-Khakas population, Kacha speakers were the first to get assimilated. Nowadays, most Khakas who have command of their native tongue speak another bigger dialect, Sagay. Students who are educated as Khakas language teachers are also Sagay. TV and radio moderators are Sagay. However, at school, the Kacha variety is being taught to children, most of which also speak Sagay, by Sagay teachers who try to speak Standard Khakas, quite far from their native variety. Only in the last years have the rigid literary norms been changed so that they now include Sagay forms.

We have been speaking about Siberia, and this is not accidental. Both authors of the preface have dealt with the documentation, alphabet development, preservation or revival of a number of Siberian Turkic endangered varieties. This engagement allows us to report, so to say, from the horse's mouth, about the situation in this part of the Turkic world. But not only Siberia is the place where language loss is on the go. Even state languages can be endangered. Soon after the decline of the Soviet Union, Frankfurt Turcology had a cooperative project with the Kazakh Academy of Sciences, aimed at developing a revised Kazakh alphabet. The Kazakh participants wanted to create a new Kazakh alphabet based on the Latin one; they were explaining its necessity by the interference of Russian phonetics into the pronunciation of Kazakh words by young generations of Kazakh speakers, facilitated by the high similarity of the alphabets. When the independent Republic of Kazakhstan was created, the Kazakh population was a minority in its own country, and the Kazakh language as the state language was in hard competition with Russian. At present, we can say that Kazakh has established itself as the language spoken by most of the Kazakhstan population and not only by ethnic Kazakhs.

Quite a different problem is the death of dialects, even of bigger Turkic languages. In the Republic of Altai we find only a few dozen Tuba speakers, we have already referred to the situation with Chalkan, and Teleut has practically disappeared in the Republic as all Teleuts were assimilated by the Russians; only a few hundred Teleut live in the neighboring Kemerovo region. However, even some Turkish dialects are in danger. In the project "Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan", implemented by the Berlin and Frankfurt Turcologies in cooperation

samında, Kazakistan'daki çeşitli Türk kökenli etnik gruplar ele alındı. Bunlar arasında, 1944 yılında Gürcistan'dan sürülmüş, Mesket Türkleri olarak da bilinen 200,000 civarında Ahıska, Hemşin ve Laz Türkü de yer almakta idi.

Türkçenin bu gruplar tarafından konuşulan değişkeleri, Ölçünlü Türkçeden ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan diyalektlerden farklıdır. Yüz yıldan fazla bir süredir Türk nüfusu ile bağlantıları yoktur. Gürcüce, Ermenice ve diğer Kafkas dilleri ile olan yakın irtibatları, Türk olmayan grupları asimile etmiş olmaları, kendilerinin dışında kalmış oldukları Türkiye'deki dil devrimleri ve altmış yıldan fazla bir süredir Kazakça ile olan etkileşimleri neticesinde, konuştukları değişkeler Ölçünlü Türkçeden daha da farklılaşmıştır. Aslında gençler dâhil hepsi Türkçe konuşabilmektedir. Ancak gençler, Ölçünlü Türkçe konuşmaktadırlar. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında, Ölçünlü Türkçenin bu değişkeler üzerindeki etkisi çok fazla artmıştır. Kazakistan'daki bilgi alanının Türkiye kaynaklı kitle iletişimine açık olması, Türkiye'ye sık yapılan seyahatler, Türk üniversitelerinde tahsil ve diğer sebepler yerel Türk değişkelerinin terk edilmesine sebep olmuştur. Günümüzde yalnızca yaşlılar tarafından konuşulmaktadırlar. Kazakistan'da yüz binlerce konuşurlarının olmasına rağmen, ciddi bir şekilde bu değişkeler de tehlike altındadırlar.

Sonsuza kadar örneklendirmeye devam edilebilir, ancak tehlikedeki Türk dillerinin bir ansiklopedisi olarak tanımlanmayı hak eden bu baskıya değinmek gerekir. Türkoloji araştırmalarında ilk kez, tehlikedeki diller, dil siyaseti ve dil sınıflandırması hakkında teorik meseleleri içeren bölümleri, Türk dünyasının faklı bölgelerindeki dil durumlarını sunan ve tehlike altında olan her Türk dilinin başlı başına emsalsiz bir bütünlük içinde tarif eden bölümlerle birleştiren benzersiz bir yayındır. Bu yayını, tehlikedeki Türk dillerinin bazı materyallerini temel alan dilbilimi araştırmalarını arz eden bölümler tamamlamaktadır. Ayrıca, bugüne kadar neler yapıldığı ve dil araştırmalarının kaydedilen dillere ve bu dillerin konuşurlarına hâlâ neler borçlu olduğu ortaya koyulmaktadır.

Elinizde bulunan bu ciltlerdeki yazarların çoğu, gelip geçen popüler bilim akımlarına bakmaksızın, on yıllarca Türk dil değişkelerinin belgelenmesi, korunması veya diriltilmesi için uğraşmıştır. Günümüzde çok popüler olan veri güdümlü yaklaşım, zamanındaki bütün imkânları kullanarak titiz bir şekilde dilleri belgeleyen Türk lehçebiliminin kurucusu Orta Çağ Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut ile başlamak üzere, Türkoloji araştırmalarında her zaman zorunlu bir gereklilik olmuştur. Rus Türkolojisinin kurucusu olan Wilhelm Radloff, eşi ile birlikte gerçekleştirdi-

with two Kazakhstan universities (Eurasian National University and Taraz State University) and funded by the Volkswagen Foundation, we deal with various Turkic ethnic groups in Kazakhstan. Among these there are almost 200,000 so-called Ahıska, Hemshinli and Laz Turks, also known as Meskhetian Turks, deported to Kazakhstan from Georgia in 1944. The Turkish varieties spoken by these groups differ from Standard Turkish and from dialects found on the territory of the Republic of Turkey. They were cut off from the rest of the Turkish population more than one hundred years ago. Due to their close contacts with Georgian, Armenian and other languages of the Caucasus, the assimilation of non-Turkish groups, the language reforms which took place in Turkey but not among them and more than sixty years of interaction with Kazakh, their varieties developed even further away from Standard Turkish. In fact, they all speak Turkish, also the younger generations. But again, we have a paradox here! What the younger generations speak is Standard Turkish. The influence of Standard Turkish on these varieties has grown immensely during Kazakh independence: The openness of the informational space in Kazakhstan to mass media from Turkey, frequent trips to Turkey, studying at Turkish universities and other factors have led to the abandoning of native Turkish varieties; only elderly people now speak them. They are also acutely endangered in spite of the fact that there are hundreds of thousands of such speakers in Kazakhstan.

We can go on with illustrations forever, but we would prefer to refer to the present edition which can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages. It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, and language classification with chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Chapters presenting some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. It also shows, what has already been done, and what linguistic studies still owe to the languages that are listed here and to their speakers.

In this series of volumes which the reader is holding in his or her hands, most of the authors have, for many decades, been dealing with language documentation, preservation, or revival of Turkic varieties irrespective of popular scientific trends that come and go. The data driven approach, so popular now, has always been imperative for Turkic studies, beginning with the medieval Turkic linguist Maḥmûd

ği alan araştırması seyahatleri esnasında, Sibirya ve Orta Asya'daki Türk dil değişkelerini belgelemeye başlamıştır. Sonrasında, Sibirya ve Cungar bozkırlarında konuşulan Türk dil değişkelerinin sekiz ciltlik sözlüğü yanında, ciltlerce metin ortaya çıkmıştır. Takipçileri Malov (St. Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) ve Dulzon (Tomsk), Sibirya Türk dil değişkeleri üzerinde araştırmaları devam ettirmiştir. Onların yetiştirdikleri, bu yayındaki birçok makalenin yazarıdır.

Bağımsız bir bilim dalı olarak dillerin belgelenmesinin yirminci yıldönümüne dönecek olursak, yok olmanın eşiğinde olan Türk dillerinin pek azının, günümüzde kullanılması zorunlu telakki edilen teknolojik imkânlar kullanılarak belgelendiğini itiraf etmek gerekir. Belgelenen dillerin çok daha az bir kısmı, elektronik çok kipli (İng. multimodal) bir külliyata sahiptir.

Biz diğer Türkologlarla birlikte, bilhassa tehlike altındaki dillerin konuşurları olan dilcilerin daha çok yapacak işimiz var.

Bu proje, yakın bir gelecekte büsbütün kaybolma tehlikesi altında olan diller üzerine yapılacak araştırmalar için bir isteklendirme ve ilham kaynağı olsun.

al-Kâshġarî, the founder of Turkic dialect studies based on thorough language documentation with the means available in his times. Wilhelm Radloff, the father of Russian Turcology, started documenting Siberian and Central Asian Turkic varieties during numerous field research trips together with his wife and then published his 8 volume dictionary of Turkic varieties of Siberia and the Dzungar steppe alongside numerous volumes of text materials. His followers who carried out research on Turkic varieties in Siberia were Malov (Saint Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) and Dulzon (Tomsk). Their apprentices are authors of many of the articles in this edition.

Returning to the 20th anniversary of language documentation as a separate discipline, we need to confess that only a small part of the moribund Turkic languages has been documented using the technical means nowadays considered to be obligatory; an even smaller portion of our language documentations can boast of an electronic multimodal corpus. There is still much to do here, especially for linguists who are speakers of the endangered languages themselves, but also for us other Turcologists. Let this project be a motivation and inspiration for further research on the languages that might be forever lost tomorrow.

ВВЕДЕНИЕ

Ирина Невская
Марсель Эрдал

В прошлом году знаменитый австралийский лингвист Петер Остен написал, что 2015 год ознаменовался двадцатой годовщиной существования документации языков как отдельной научной дисциплины.[1] Её становление он связал со всеобщим осознанием того факта, что в нашем глобализованном мире большинство языков мира обречены на вымирание. По всей вероятности, более чем 70 % из 6,500 языков, известных нам сегодня, уже не будут существовать к концу двадцать первого века.

Имеются многочисленные причины, которые угрожают существованию и свободному развитию большинства идиом: глобализация и распространение массовых средств информации и массовой культуры, ассимиляционные процессы, идущие вследствие миграций огромных масс населения, говорящих на разных языках и нуждающихся в общем языке коммуникации (*lingua franca*) в неоднородном в языковом отношении обществе, среди множества других, более уникальных, причин. Давайте посмотрим на пример Советского Союза. Практически тотальное двуязычие нерусского населения (на родном и на русском языках), государственная политика, направленная на объединение всего населения в единый «советский народ», который, разумеется, должен говорить на русском языке, низкий престиж родных яхыков, особенно у малочисленных народов, а также целый пучок других причин привели к ситуации, когда за семьдесят лет существования Советского Союза десятки языков его коренных народов были утеряны или доведены до грани исчезновения.

Причины, почему тот или иной язык исчезает, уникальны для каждого из них. Лингвисты, занимающиеся изучением этих причин, а также стремящиеся выработать методику оценки степени угрозы исчезновения языка и найти объективные критерии для такой оценки, приходят к выводу, что среди таких критериев нужно учитывать количество говорящих, социальный статус языка (является ли этот язык национальным, региональным, или языком без официального статуса, т. е. используемым только в узком семейном кругу), существование административной этнической территории (республики, автономного района или округа и т. п.), существование письменности и школьного образования на данном языке, его передача молодым поколениям, отношение к языку и предпочтения в выборе языка общения его носителями в разных ситуациях и т. д. И всегда это комбинация многих разнообразных факторов, которые в конечном итоге дают ответ на вопрос, будут ли говорить на данном языке и в следующем столетии, или только в течение нескольких десятилетий, пока живы его последние носители. Из нашего собственного опыта мы можем сказать, как это важно для носителей языка быть уверенными в его ценности для всего этноса, пусть даже на нём говорят только в узком семейном кругу. Пока матери говорят с детьми на своём родном языке, язык будет передаваться следующим поколениям, даже если государство, в котором живет этот этнос, не оказывает его языку достаточной поддержки, если вообще что-то делает для его сохранения. Иначе язык может оказаться в критической ситуации, когда уже очень сложно, или даже невозможно, его сохранить или возродить (хотя мы и знаем несколько удачных попыток).

Наряду с более или менее универсальными факторами, вызывающими умирание языков, мы иногда сталкиваемся с парадоксальными ситуациями, которые сложно предусмотреть. В начале этого столетия франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества с Институтом филологии СО РАН, посвященный документации исчезающего чалканского языка, бесписьменного тюркского наречия, на котором говорит население двух деревень на севере Республики Алтай, субъекта Российской Федерации. Государственный язык Республики Алтай базируется на южно-алтайском диалекте *алтай-кижи,* который весьма далёк от чалканского (см. главу, посвященную чалканскому языку в данном издании). Хотя уже в то время было всего несколько сотен носителей чалканского языка, его ситуация казалась достаточно стабильной: в тех деревнях всё чалканское население, в том числе и дети,

1 Статья, о которой идёт речь, вышла в 2016 году: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

говорили на родном языке, даже те русские, которые жили там, в основном в составе смешанных чалканско-русских браков, говорили на чалканском языке с соседями. В результате проекта была создана чалканская письменность, опубликовано несколько книг для детей на чалканском языке, и чалканский язык стал учитываться во время школьных уроков алтайского языка. Однако, ситуация изменилась самым драматичным образом в данном десятилетии.[2] Многие чалканские семьи взяли на воспитание сирот из других районов Республики. В России в то время проводилась компания по усыновлению детей, чтобы ни один ребёнок не рос в приюте, без семьи. Семьи, взявшие на воспитание детей, получали неплохую государственную поддержку. Так в этих деревенях появилось много детей, которые не говорили на чалканском. Чтобы они не чувствовали себя плохо в иноязычном окружении, все жители этих деревень перешли на русский язык, которым так и так владело всё чалканское население. Прошло всего несколько лет, и исследователям пришлось констатировать, что теперь уже никто более не говорит на чалканском, чалканские дети также перешли на русский. Если ранее чалканский язык был под угрозой исчезновения, то теперь он оказался на грани вымирания. Так, даже очень благородные намерения и гуманные поступки вызвали непредсказуемые и действительно драматичные последствия для выживания чалканского языка. Этот пример показывает, в какой нестабильной ситуации может находиться исчезающий язык, насколько хрупким может быть его будущее.

А ведь каждый язык принадлежит к наиболее ценному духовному наследию и самого этноса – его носителя, и всего человечества. Он воплощает собой и культуру этого народа и уникальную часть нашей общей культуры. Если мы не можем спасти язык от вымирания, или не можем его возродить, то самое малое, что мы как лингвисты можем сделать – это его задокументировать. Именно понимание этого факта и обусловило возникновение документации языков как отдельной дисциплины двадцать лет тому назад. С того времени в течение двух десятилетий исчезающие языки стояли преимущественно в фокусе гуманитарных наук. Документация языков объединяет лингвистов, литераторов, антропологов, фольклористов, психологов, программистов и ученых ряда других дисциплин в их работе по достижению благородной цели – сохранения духовной культуры народа–носителя исчезающего языка, для науки, для человечества и для его потомков.

Всё вышесказанное относится также и к тюркским языкам. На тюркских языках говорят практически на всей огромной территории Евразии. Наряду с «благополучными» и «процветающими» языкам, такими как турецкий, азербайджанский, казахский, киргизский, узбекский, туркменский, башкирский или тувинский, которые являются государственными в независимых тюркских государствах или в республиках и автономных областях – субъектах других государств, имеющих федеральную структуру, существуют десятки малочисленных тюркских языков и наречий, чьи носители не имеют собственной административной территории, средств массовой информации на родном языке, школьного обучения или даже собственной письменности. Отсутствие собственной административной территории обычно означает отсутствие государственной поддержки, низкий уровень престижа родного языка как у самих носителей, так и у их соседей, узкий круг использования языка, отсутствие письменных норм, отсутствие слов для обозначения объектов и явлений современной реальности, отсутствие планомерной терминологической работы по созданию школьной и научной терминологии и т. д. и т. п. Всё это приводит к тому, что молодые поколения отказываются от языка и переходят на другой, более престижный или распространенный, язык, в конечном итоге они полностью ассимилируются. Очевидно, что все такие языки находятся под угрозой исчезновения.

Однако не только языки малочисленных народов без собственной титульной территории могут быть под угрозой исчезновения. Даже языки, которые имеют статус национальных или официальных языков в «своих»национальных республиках, которые преподаются в школах и имеют средства массовой информации, могут стать исчезающими. В частности, хакасский язык – национальный язык в Республике Хакассия Российской Федерации, можно тоже

2 Сведения предоставлены А. Н. Озоновой в устной беседе.

назвать языком под угрозой исчезновения. Хакасское население насчитывает только около 2% многонационального населения Республики, очевидно, что большая часть общения происходит на русском языке. И в данном случае мы видим, что факторы, которые усугубляют ситуацию хакасского языка, являются далеко не тривиальными. Хакасский литературный язык базируется на качинском диалекте, на котором говорит население северных районов Республики, примыкающих к Транссибирской магистрали. Поскольку эти районы были в числе первых, которых достигли волны массовых миграций из-за пределов Республики, качинцы оказались в числе первых хакассов, значительная часть которых была ассимилирована. В наши дни большинство хакассов, которые говорят на хакасском языке, являются носителями другого крупного хакасского диалекта - сагайского. Студенты, которые обучаются на учителей хакасского языка, являются в основном сагайцами, ведущие радио и телевизионных программ тоже сагайцы. Однако, в школе преподаётся качинский вариант хакасского языка детям, которые в основном являются сагайцами, учителями-сагайцами, которые стараются говорить на литературном качинском варианте, далеком от их родного языка! «Ошибки» в родном языке и отчаяние и учителей и учащихся предпрограммированы. Только в последние годы жёсткие литературные нормы стали признавать и сагайские формы.

Мы привели ряд примеров социолингвистической ситуации тюркских языков в Сибири. Это не случайно. Авторы предисловия занимались документацией целого ряда исчезающих сибирских тюркских языков, созданием их письменностей, их сохранением или возрождением. Это позволяет нам писать об этих языках и их ситуации, используя информацию, так сказать, из первых рук. Разумеется, не только Сибирь является тем местом, где происходит исчезновение тюркских языков. Ведь даже государственные языки крупных республик с миллионами носителей могут подойти к той черте, где они уже оказываются под угрозой исчезновения. Вскоре после распада Советского Союза франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества по разработке нового казахского алфавита совместно с Казахской Академией наук. Казахские участники предпочитали создать новый алфавит на основе латиницы. Они объясняли это тем, что казахский алфавит на основе кириллицы способствует интерференции русской фонетики в произношение казахских слов молодыми поколениями казахов, так как он близок русскому алфавиту. Нужно учесть то, что когда Казахстан стал независимым государством, казахи составляли меньшинство в своей собственной стране; большая часть его многонационального населения была русскоязычной. Часть казахов, особенно в крупных городах, утратила родной язык. Казахский язык только должен был ещё этаблироваться в Казахстане в качестве языка государственного в ситуации жесткого состязания с русским языком. В настоящее время мы можем сказать, что это удалось, казахский язык стал языком, на котором говорит большая часть населения Казахстана, а не только этнические казахи.

Совсем другой вопрос – это вымирание диалектов, этот процесс затрагивает даже крупные тюркские языки. В Республике Алтай осталось только несколько десятков тубинцев-носителей своего языка, при ситуацию с чалканцами мы уже упоминали, а носителей телеутского языка в Республике уже нет, они все были ассимилированы русскими, только несколько десятков носителей этого наречия живут в соседней Кемеровской области. Однако, даже диалекты турецкого языка находятся под угрозой исчезновения. В ходе работ по проекту «Взаимодействие тюркских языков и культур в пост-советском Казахстане», проходящем в Свободном университете города Берлин, во Франкфуртском университете (Германия), в Евразийском национальном университете и Таразском государственном университете (Казахстан), финансируемом Фондом Фольксвагена, были обнаружены различные, ранее не описанные, варианты турецкого языка, на котором говорят так называемые турки-месхетинцы (около 200000 человек), депортированные в Казахстан из Грузии в 1944 году и с тех пор там проживающие.

Среди них выделяются различные этнические группы, говорящие на различных вариантах турецкого языка, отличающихся как от литературного турецкого языка, так и от известных нам турецких диалектов на территории турецкого государства: ахыска, хемшинли, лазы и другие. Они были отрезаны от основ-

ного массива турецкого населения более ста лет тому назад. Благодаря их тесным контактам с грузинским и армянским языком, а также с другими языками Кавказа, ассимиляции и туркизации нетурецких этнических групп, проходившей во время их проживания в Грузии, реформе турецкого литературного языка, которая их не затронула, тесным контактам с казахским языком на протяжении более 60 последних лет, те турецкие диалекты, на которых они говорят, далеко отошли от стандартного турецкого языка и от других турецких диалектов. Они все говорят на турецком языке, в том числе и молодые поколения. Но и тут мы имеем парадоксальную ситуацию! Тот турецкий, на котором говорит молодое поколение – это стандартный турецкий язык. Влияние турецкого языка Республики выросло чрезмерно за годы независимости Казахстана: открытость информационного пространства Казахстана для всех турецких средств массовой информации, их популярность вреди казахстанского населения, частые поездки в Турцию, учеба в турецких университетах и другие факторы привели к тому, что турки Казахстана отказываются от своего варианта турецкого и переходят на литературный турецкий язык. Только пожилые люди говорят сейчас на своих исконных вариантах турецкого языка. В результате, эти варианты тоже находятся на грани исчезновения, несмотря на то, что сотни тысяч турок Казахстана говорят на турецком!

Мы могли бы продолжать приводить дальнейшие примеры, иллюстрирующие ситуацию с исчезающими тюркскими языками, но мы предпочитаем сослаться на данное издание, которое по праву можно назвать энциклопедией исчезающих тюркских языков. Это уникальная серия книг, объединяющих, впервые в истории тюркологических исследований, главы, посвященные теоретическим вопросам исчезающих языков, языковой политике, классификации языков, с анализом лингвистической ситуации в разных частях тюркского мира и описаниями каждого тюркского языка, находящегося под угрозой исчезновения, поотдельности с беспрецендентной полнотой. Главы, представляющие собой примеры лингвистических исследований на материале исчезающих тюркских языков, завершают эту серию. Это издание показывает, что уже сделано в этой области, и что лингвисты ещё должны сделать для языков, которые перечислены здесь, и для их носителей.

Большинство авторов серии книг, которые читатель держит в руках, занимались документацией, сохранением, возрождением и исследованием исчезающих тюркских языков в течение многих десятилетий, независимо от «модных» научных течений и направлений, которые приходят и уходят. Исследования, базирующиеся на корпусах языковых маериалов, столь популярные сейчас, всегда были обязательными для тюркологов, начиная с великого тюркского лингвиста Средневековья Махмуда Кашгарского, основателя тюркской диалектологии, опирающейся на тщательнейшую языковую документацию и корпус данных с использованием тех «технических» средств, которые были в его распоряжении. В. В. Радлов, отец русской тюркологии, начал свою научную карьеру, собирая материал по тюркским языкам Сибири и Средней Азии во время многочисленных поездок в экспедиции совместно со своей женой, а затем опубликовал восьмитомный сравнительный словарь тюркских наречий Сибири и Джунгарской степи наряду с многочисленными томами текстовых материалов. Его последователями, проводившими полевые исследования коренных языков Сибири, стали С. Е. Малов (Санкт-Петербург), Е. И. Убрятова и Д. М. Наделяев (Новосибирск), А. П. Дульзон (Томск). Их ученики и последователи являются авторами многих статей данного издания.

Возвращаясь к 20-ой годовщине языковой документации как отдельной дисциплины, мы должны признать, что только очень незначительная часть исчезающих тюркских языков была задокументирована с использованием технических средств, которые сегодня считаются обязательными для этой цели, еще меньшая часть этих языков может похвастаться наличием электронных мультимодальных корпусов.

Ещё очень многое нужно сделать в этом направлении, особенно лингвистам, которые сами являются носителями исчезающих языков и диалектов, но и всем нам, тюркологам.

Пусть этот проект станет мотивацией и вдохновлением для дальнейших исследований языков, которые могут быть утрачены навсегда уже завтра.

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VI**

Prof. Dr. Musa Yıldız
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VIII**

Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk
PREFACE/ÖNSÖZ/ПРЕДИСЛОВИЕ
..... **X**

Irina Nevskaya, Marcel Erdal
INTRODUCTION/GİRİŞ/ВВЕДЕНИЕ
..... **XVI**

Serpil Ersöz
AHISKA TÜRKLERİ VE DİLLERİ
MESKHETIAN TURKS AND THEIR LANGUAGE
ТУРКИ-МЕСХЕТИНЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **1**

Aiiana Ozonova
THE ALTAIANS AND THE ALTAI LANGUAGE
ALTAYLILAR VE DİLLERİ
АЛТАЙЦЫ И АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК
..... **21**

Habibe Yazıcı Ersoy
BAŞKURT TÜRKLERİ VE DİLLERİ
BASHKIR TURKS AND THEIR LANGUAGE
БАШКИРЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **47**

Irina Nevskaya, Marcel Erdal, Aiiana Ozonova, Monika Rind Pawlowski, Hans Nugteren
THE CHALKANS AND THEIR LANGUAGE
ÇALKANLAR VE DİLLERİ
ЧЕЛКАНЦЫ И ИХ ЯЗЫК
..... **79**

Valeriya Lemskaya
CHULYM TURKIC PEOPLE AND THEIR DIALECT
ÇULIM TÜRKLERİ VE DİYALEKTLERİ
ЧУЛЫМСКИЕ ТЮРКИ И ИХ ДИАЛЕКТЫ
..... **93**

Oğuzhan Durmuş
ÇUVAŞLAR VE DİLLERİ
THE CHUVASH PEOPLE AND THEIR LANGUAGE
ЧУВАШИ И ИХ ЯЗЫК
.....117

Ingeborg Baldauf
THE DAYI PEOPLE AND THEIR LANGUAGE
DAYI HALKI VE DİLLERİ
НАРОДНОСТЬ ДАЙЫ И ИХ ЯЗЫК
.....143

Natalja Shirobokova
THE DOLGANS AND THE DOLGAN LANGUAGE
DOLGANLAR VE DİLLERİ
ДОЛГАНЦЫ И ДОЛГАНСКИЙ ЯЗЫК
.....153

Elisabetta Ragagnin
DUKHAN
DUHA (TSAATANLAR)
ДУХА (ЦААТАНЫ)
.....165

Hülya Kasapoğlu Çengel
FU-YÜ KIRGIZLARI VE DİLLERİ
THE FU-YÜ KYRGYZ AND THEIR LANGUAGE
ФУЮЙСКИЕ КИРГИЗЫ И ИХ ЯЗЫК
.....181

Astrid Menz
THE GAGAUZ: PEOPLE AND LANGUAGE
GAGAUZLAR VE DİLLERİ
ГАГАУЗЫ И ИХ ЯЗЫК
.....203

Hristo Kyuchukov
GAGAUZ AND TATAR ENDANGARED LANGUAGES OF BULGARIA: SOCIOLINGUISTIS ASPECT
GAGAUZCA VE TATARCA: BULGARİSTAN'IN TEHLİKEDEKİ DİLLERİ:
TOPLUMDİLBİLİMSEL KONULAR
ГАГАУЗСКИЙ И ТАТАРСКИЙ КАК ИСЧЕЗАЮЩИЕ ЯЗЫКИ БОЛГАРИИ:
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
.....217

Bülent Hünerli, Tudora Arnaut
THE GAGAUZ IN UKRAINE
UKRAYNA GAGAUZLARI
ГАГАУЗЫ УКРАИНЫ
.....227

Stepan Stepanoviç Bulgar - Çev. Bülent Hünerli

BESARABYA VE YUNANİSTAN GAGAUZLARI:

TARİHİ-KÜLTÜREL KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

THE GAGAUZ OF BESSARABIA AND GREECE: A COMPARATIVE

HISTORICAL-CULTURAL ANALYSIS

ГАГАУЗЫ БЕССАРАБИИ И ГРЕЦИИ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ

.....245

Maria D. Chertykova (Мария D. Чертыкова)

ХАКАС (KHAKAS)

HAKASÇA

ХАКАССКИЙ ЯЗЫК

.....259

Sonel Bosnalı

THE KHALAJ PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

HALAÇLAR VE DİLLERİ

ХАЛАДЖИ И ИХ ЯЗЫК

.....269

Sultan Tulu

HORASAN TÜRKLERİ VE HORASAN TÜRKÇESİ

KHORASAN TURKS AND KHORASAN TURKIC

ТЮРКИ ХОРАСАНА И ХОРАСАНО-ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК

.....293

Ufuk Tavkul

KARAÇAY-MALKARLAR VE DİLLERİ

THE KARACHAY-BALKAR PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

КАРАЧАЙ-БАЛКАРЦЫ И ИХ ЯЗЫК

.....327

Ceyhun Vedat Uygur

KARAKALPAKLAR VE KARAKALPAKÇA

THE QARAQALPAQ PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

КАРАКАЛПАКИ И КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК

.....361

Adem Öger

KARAMANLI ORTODOKSLAR VE KARAMANLI TÜRKÇESİ

THE KARAMANLI ORTHODOXES AND KARAMANLI TURKISH

ПРАВОСЛАВНЫЕ КАРАМАНЛИЙЦЫ И О КАРАМАНЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

.....379

Natalya Kropotova
THE CRIMEAN DIALECT OF THE KARAIM LANGUAGE
KARAYCANIN KIRIM DİYALEKTİ
КРЫМСКИЙ ДИАЛЕКТ КАРАИМСКОГО ЯЗЫКА
.....399

Éva Ágnes Csató
LITHUANIAN KARAIM
LİTVANYA KARAYCASI
ЛИТОВСКИЕ КАРАИМЫ
.....423

Öztürk Emiroğlu
POLONYA KARAYLARI VE KÜLTÜRLERİ
KARAIMS IN POLAND AND THEIR CULTURE
ПОЛЬСКИЕ КАРАИМЫ И ИХ КУЛЬТУРА
.....445

Sohrab Dolatkhah
THE QASHQAY AND THEIR LANGUAGE
KAŞGAYLAR VE DİLLERİ
КАШКАЙЦЫ И ИХ ЯЗЫК
.....455

Думан Жакып ұлы (Duman Jakıp Ulı)
ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ ТУРАЛЫ
ON THE KAZAKHS IN CHINA
ÇİN KAZAKLARI ÜZERİNE
О КАЗАХАХ КИТАЯ
.....485

Кайрат Токомбай Уулу (Kayrat Tokombay Uulu)
ИСТОРИЯ КИТАЙСКИХ КЫРГЫЗОВ И ИХ СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
HISTORY OF THE KYRGYZ IN CHINA AND THEIR CURRENT SITUATION
ÇİN KAZAKLARININ TARİHİ VE BUGÜNKÜ DURUMLARI
.....495

Ülkü Çelik Şavk
PAMİR KIRGIZLARI VE DİLLERİ
PAMIR KYRGYZ PEOPLE AND THEIR LANGUAGE
ПАМИРСКИЕ КЫРГЫЗЫ И ИХ ЯЗЫК
.....507

Iala Ianbay
THE KRIMCHAK LANGUAGE
KIRIMÇAK DİLİ
КРЫМЧАКСКИЙ ЯЗЫК
.....527

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

AHISKA TÜRKLERİ VE DİLLERİ

Serpil Ersöz

© Serpil Ersöz

1. Ahıska etnonimi

Ahıska Türkleri literatürde *Meshetler* ya da *Meshet Türkleri* (İng. Meskhetian Turks, Ahiska Turks; Rus. турки-месхетинцы) olarak da bilinmektedirler. *Ahıska* veya *Meshet* adı, aslında bir etnonim değil, toponimdir. Sovyet öncesi dönemde Rusya sınırındaki bütün Türkler, *Türk* veya *Tatar* olarak adlandırılmıştır (Gocayeva Memmedova 2011: 14). 1944 sürgününden hemen önce Rus resmî belgelerinde *Türk* olarak anılan Ahıskalılar, sürgünden hemen sonra yerleştirildikleri bölgelerde *Azerbaycanlı* olarak kayda geçirilmiştir.

Bazı kaynaklarda 'Gürcüoğlu', 'Gürcüden dönme', 'Türkleşmiş Gürcü', 'Müslüman Gürcü' şeklinde, Ahıska Türklerinin Gürcü kökenli olduğunu ileri süren görüşler de vardır (Yüzbey 2008: 680).

Ahıska Türkleri ise kendilerini öncelikle *Türk* ya da *Osmanlı Türkü*, daha sonra da *Ahıska Türkü* olarak adlandırır. *Meshet* ya da *Meshet Türkü* adlandırmasına ise sıcak bakmamakta, 'Türkleşmiş Gürcü' ya da 'Müslüman Gürcü' adlandırmalarını ise 'biz Osmanlı Türküyüz' ifadesiyle reddetmektedirler.

2. Din ve kültür

Ahıska Türkleri Müslümandır ve geleneksel Türk aile yapısını ve kültürünü sıkı bir şekilde korumaktadır. Geleneğin korunup bugüne taşınmasında, yaşadıkları toplumlarda 'Türk' olarak ötekileştirilmiş olmalarının ve bu yüzden de içe kapanık bir toplumsal hayat sürmelerinin büyük etkisi vardır (Cihan 2008: 19). Bu, aynı zamanda Ahıskalılarda grup ve kimlik bilincinin yüksek olmasını sağlamıştır. Evlilikleri kendi içlerinde gerçekleştirme, dağınık değil toplu halde yaşama, aile içinde Türkçeden başka bir dille konuşmama, her türlü baskıya rağmen dinini yaşama ve yaşatma, bu bilinçten kaynaklanır.

Fakat yine de kültürler arası etkileşimin gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Ahıskalıların dillerinde olduğu gibi geleneksel mutfaklarında ve kılık kıyafetlerinde de yaşadıkları ülkelere göre değişiklikler meydana gelmiştir (Yüzbey 2008: 682).

Bugün, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın kırsal alanlarında yaşayan Ahıskalılar genellikle tarım ve hayvancılık ile uğraşırlar. Örneğin Hacılı Kazakistan'daki çiftçilerin dörtte birinin Ahıskalı olduğunu ifade etmektedir (Hacılı 2009: 114). Bunun dışında özellikle şehirde yaşayanlar eğitim, tıp gibi alanlarda ihtisaslaşmış ve meslek sahibi olmuştur.

© Serpil Ersöz

3. Coğrafya ve nüfus

Yüzölçümü 6260 km^2 olan Ahıska (Seferov-Akış 2008: 395), Ardahan ili sınırında, bugünkü Gürcistan topraklarında, Adıgön, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka olmak üzere beş ilçeden ve bunlara bağlı toplamda 248 köyden oluşan bir bölgenin adıdır.

1944 sürgününden sonra bugün dünyanın pek çok yerine dağılmış olan Ahıskalıların kesin nüfuslarını tespit etmek mümkün değildir. Bunun sebebi de sürgünler yüzünden çok farklı coğrafyalarda yaşamaları ve yaşadıkları ülkelerin nüfuslarına geçmeleridir. Toplam nüfusları için 350-600 bin arasında değişen çeşitli görüşler vardır (Aydıngün vd. 2006: 13; Seferov-Akış 2008: 402). Ahıska Türkleri bugün yoğun olarak dokuz ülkede yaşamaktadır:

Türkiye: Türkiye'ye geliş tarihlerine göre Ahıska Türklerini 1944 sürgününden önce ve sonra olmak üzere iki ayrı kısımda ele almak gerekir.

1944 sürgününden önce Ahıska Türkleri, meskun oldukları coğrafyada yaşadıkları trajediler, din ve kimlik değiştirmeleri konusundaki baskılar karşısında kurtuluşu Türkiye'de bulmuşlardır. Önceleri resmî yollarla, daha sonra ise kaçarak yapılan göçler, kitleler halinde ya da münferit olarak gerçekleşmiştir. Bu dönem, Ahıskalılar tarafından *kaçakaç* 'kaç ha kaç' olarak adlandırılır.

1890'lı yıllardaki göçler genellikle deniz yoluyla Batum'dan Trabzon ve Samsun'a doğru olmuştur. Bir kısım göçmen geldiği bu yerlere, diğer bir kısmı ise başka yerlere yerleştirilmiştir (Günay 2012: 128). Bu yıllarda gelen Ahıskalıların bugün Türkiye'de yaşadıkları yerlerden tespit edebildiklerimiz Bursa, Çorum, Amasya, Afyonkarahisar, Erzurum, Eskişehir, Yozgat, Adana, Ankara ve Konya'dır.

1930'lu yıllarda Türkiye'ye kaçanlar çoğunlukla Ardahan ve Kars'ta, daha az olmak üzere de Artvin'de konaklamıştır. Bu yıllarda gelen Ahıskalıları devlet, Muş'un Bulanık ilçesine ve köylerine (Adıvar, Güllüova, Yoncalı köyleri), Ağrı'nın merkezine (merkez ilçe ve Tezeren köyüne), Eleşkirt ilçesine, Yücekapı Beldesine ve köylerine (Uzunyazı, Mollasüleyman, Güvence) yerleştirmiştir. Daha sonra çeşitli sebeplerle buralardaki halk Türkiye'nin başka yerlerine göç etmiştir. Genellikle de Muş'takiler Hatay'ın Kırıkhan ilçesine ve İzmir'e; Ağrı'dakiler ise Manisa'nın Kırkağaç ilçesine, Bilecik-Bozüyük'ün Kapanalan ve Kuyupınar köylerine ve İzmir'e göç etmiştir.

1944 sürgününden sonra Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da yaşamakta olan Ahıskalılar ise 1990'lı yıllarda Türkiye'ye gelmeye başlamıştır. 1993 yılında devlet eliyle Türkiye'de

© Serpil Ersöz

ilk defa Iğdır'a 180 aile yerleştirilmiştir (Alım-Doğanay-Şimşek 2006; Sürmeli 2010). Bundan sonra Ahıskalılar, münferit olarak değişik zamanlarda Türkiye'ye göç etmeye başlamıştır. Bugün de bu göçler devam etmektedir. Genellikle de iş imkanları dolayısıyla Bursa, Antalya, İzmir, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere yerleşmektedirler.

Ahıskalıların 1998 yılından bu yana göç ettikleri Denizli'nin Honaz ilçesinde de toplu bir yerleşme dikkat çeker. Honaz'daki Ahıskalı nüfusu 300-400 kişi civarında tahmin yalnızca edilmektedir (Biray 2006).

Devlet eliyle Türkiye'ye yapılan ikinci iskan ise, 2015 ve 2016 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu iskanla, Ukrayna'nın doğusundaki Slavyansk bölgesinde yaşayan 677 aileden 605'i Üzümlü ilçesine, 72'si ise Bitlis'in Ahlat ilçesine yerleştirilmiştir.[1] Fakat bunlar dışında Türkiye'nin pek çok şehrinde daha Ahıska Türküne rastlamak mümkündür.

Azerbaycan: Türkiye'den sonra Ahıska Türkü nüfusunun en kalabalık olduğu ülke Azerbaycan'dır. Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a yaptığı göçler iki dönemde yoğunluk kazanmıştır: Birincisi, 1956 yılındaki 'azınlıkların kendi ülkelerine dönmelerinin yolunu açan karar'dan 1960 yılına kadarki dönemdir; ikincisi ise 1989 yılındaki Fergana olaylarından sonraki dönemdir (Piriyeva 2005). Ahıska Türkleri bugün yoğunlukla Azerbaycan'ın Saatli şehrinde yaşamaktadır. Bunun dışında Sabirabad, Haçmaz, Deveçi, Oğuz, Hızı ve Beylegan, Guba, Hanlar, Şamahı ve Samuh şehirleri de sayılabilir (Seferov 2012: 405).

Rusya: Ahıskalıların Rusya'ya ilk yerleşmeleri Fergana olayları sonrasındadır (Aydıngün vd. 2006: 14). 1989 Fergana olaylarından sonra Özbekistan'dan getirilen aileler, Rusya'nın kuzey bölgelerine taşınmış ve Orlov, Tvreski, Smolenski, Kursk, Belgorod ve Voronej vilayetlerinde yerleşmeleri planlanmıştır. Ancak buradaki yaşam şartlarına alışamayan bir kısım Ahıska Türkü (Türkiye ve Azerbaycan'a gidenler hariç) Rusya'nın güney bölgelerine doğru Krasnodar, Stavropol, Rostov, Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti, Stavropol, Kalmıkya, Astarhan vb. bölgelere göç etmiştir (Buntürk 2007: 399).

Özbekistan: Yaklaşık 15 bin Ahıska Türkü yoğun olarak Buhara, Navoi ve Semarkand'da, daha az olmak üzere de Jizzah, Sirdarya ve Taşkent'te yaşamaktadır. 1989 Fergana olaylarına kadar 100 binden fazla nüfusu olan Ahıskalıların, bu olaylardan sonra 90 bini Özbekistan'dan uzaklaştırılmış, 17 bini ise Rusya içlerine gönderilmiştir (Aydıngün vd. 2006: 14). Ahıskalılar burada 1 yıl yaşadıktan sonra da

1 http://www.ajansahiska.com/haber/bitlisahlata-ahiskali-aileler-yerlestirilecek_h247.html.

diğer ülkelere (genellikle Türkiye ve Azerbaycan'a, nadiren de Kazakistan, Kırgızistan veya Rusya'nın diğer bölgelerine) göç etmiştir.

Kazakistan: Yaklaşık 150 bin Ahıska Türkü yoğun olarak Kazakistan'ın Almatı, Cambul, Kızıl Orda, Çimkent ve Taşkent bölgelerinde yaşamaktadır (Aydıngün vd. 2006: 13).

Kırgızistan: Kırgızistan Milli İstatistik Kurumu'nun yayınladığı ulusal yapı ile ilgili belgede, diğer milletler ile birlikte, hem Türklerin hem de Azerbaycanlıların nüfus sayımları vardır. Türk nüfusu 1999 yılında 33.327, 2009 yılında 39.327 ve 2013 yılında 40.443 olarak verilmiştir.[2] Ancak Ahıska Türklerinin çoğunun Kırgızistan'da 'Azerbaycanlı' olarak kaydedildiği (Bilge 2011: 16) dikkate alınırsa, bu rakamın gerçeği yansıtmadığı anlaşılır. 2007 yılında Kırgızistan'daki Ahıskalılar üzerine yapılmış bir çalışmada Kırgızistan Ahıska Türkleri Derneği yetkilileri tarafından verilen rakamlara göre Ahıskalı Türklerin nüfusu 47 bin civarındadır. Aynı çalışmada nüfusun bölgelere göre dağılımı da verilmiştir: Oş Bölgesinde 22 bin kişi, Calalabat ve Batken bölgesinde 5 bin kişi; Çuy bölgesi ile Bişkek şehrinde 20 bin kişi (Köksal 2007: 19; Ragibova 2008).

Ukrayna: Yaklaşık 10 bin Ahıska Türkü yaşamaktadır. Bu nüfusun çoğu Ukrayna'ya 1989 Fergana olaylarından sonra gelmiştir. Ahıskalılar Ukrayna'da on ikiden fazla bölgede ve neredeyse sadece kırsal alanlarda yaşamaktadır (Pentikäinen-Trier 2004: 24). Çoğunluk Khersonska Bölgesi (yaklaşık 3.795), Donetsk Bölgesi (yaklaşık 1.910), Kırım Cumhuriyeti (yaklaşık 1.003), Mykolaiv ve Zaporojski bölgelerinde (yaklaşık 1.000) bölgelerindedi (Blacklock 2005: 11).

Amerika Birleşik Devletleri: Temmuz 2006'da Rusya'nın Krasnodar bölgesindeki yaklaşık 9 bin Ahıska Türkü, ABD Mülteci Programı kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilmiştir (Aydıngün-Aydıngün 2014: 123). Burada 33 eyalette ve Kolombiya bölgesinde toplu halde yaşamaktadırlar. Ahıska Türklerinin en kalabalık oldukları eyaletler Pennsylvania (785), Washington (590), Illinois (508) ve Kentucky (499)'dir (Aydıngün vd. 2006: 14). Yeni göçlerle birlikte 2007'nin sonunda Amerika'da yerleşik Ahıska Türklerinin sayısı yaklaşık 17 bin olmuştur (Çetinkaya-Kodan 2012: 398).

Gürcistan: Ahıskalıların bir kısmı 1960'lı yıllardan itibaren Gürcistan'a göç etmeye başlamıştır. Gürcü yönetimi onları 'Meshi' ve 'Müslüman Gürcü' kimliğini kabul etmeleri şartıyla kabul etmiştir. 1989 yılına kadar Gürcistan'da Ahıska Türklerinden 60 aile (300 kişi) bulunuyordu. E. Şevardnadze'nin iktidara gelişi ile Ahıskalılar yeniden Gürcistan'a dönmeye başladı. 1990'lı yılların sonlarında ise Gürcistan'da 643 aile bulunuyordu. Buraya gelen Ahıskalılar kendi köylerine değil, Gürcistan'ın başka bölgelerine dağıtılmıştır (Buntürk 2007: 403). Yakın dönemlere gelindiğinde de durum değişmemiştir. Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönüşü ile ilgili Gürcistan Parlamentosunda onaylanan yasayla 2008 yılından itibaren başlayacak geri dönüş sürecinin 2011 yılına kadar tamamlanması planlanmıştı. Fakat Gürcistan'ın bu dönemde içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik problemlerin de olumsuz etkisiyle dönüş süreci günümüzde bile halen tamamlanamamıştır. Avrupa Azınlık Konuları Merkezi Tiflis Ofisinin verilerine göre 2012 yılı itibarıyla 9 bin başvuru yapılmıştır (Aydıngün-Aydıngün 2014: 81-82).

4. Tarihi arka plan

Bugün Gürcistan sınırlarında kalan bölgede tarih boyunca Sakalar (Durmuş 1993: 31), Buntürkler (Brosset 2003: 16), Alanlar (Durmuş 2002), Hunlar (Kurat 1992: 17), Sabirler (Baştav 1995), Hazarlar (Togan 1997) gibi pek çok kavmin yaşadığı bilinmektedir. Bu bölge daha sonra Selçuklu (Kafesoğlu 1972: 35) ve Osmanlı (Kırzıoğlu 1976: 288-295) hakimiyetine girmiştir. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kalabalık Oğuz ve Kıpçak boyları kitleler halinde buralara göç edip yerleşmiştir (Kırzıoğlu 1992: 76-81; Brosset 2003: 306-307).

1578'den 1828'e kadar 250 yıl Osmanlı toprağı olan Ahıska'ya çok sayıda Türk yerleşmiş ve bu süreçte dil, din, kültür ve yaşam biçimleri açısından Ahıska ile Anadolu Türklüğü bütünleşmiştir. Fakat bölge 1829 Edirne Anlaşması'yla Çarlık Rusya sınırları içerisinde kalmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra çok sayıdaki Türk, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'daki yurtlarını terk ederek Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmış, Türklerden boşalan yerlere ise Ermeni ve Gürcü başta olmak üzere çok sayıda gayrimüslim ahali yerleştirilmiştir (Kırzıoğlu 1953: 552-553).

2 http://www.stat.kg/stat.files/din.files/census/5010003.pdf, erişim: 01.03.2013

© Serpil Ersöz

İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra 14 Kasım 1944'te, bölgede yaşayan Müslüman Türklere güvenmeyen, onları bir tehdit olarak gören Çarlık Rusya aldığı bir kararla bölge halkını bir gece içinde trenle Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki köylere sürgün eder (Aslan 1995: 8). Tren, her köyde en çok iki üç aile bırakarak ilerler. Ailelerin, yerleştirildikleri köyün sınırından her ne sebeple olursa olsun çıkmaları, kesin olarak yasaklanır. Bu şekilde bir yol izlenerek, bizce, Ahıskalıların toplanıp birlik oluşturması engellenmeye çalışılmış, kendisi de Müslüman ve Türk olan halk arasında eriyip kaybolmaları planlanmıştır. Fakat aksine, Ahıska Türkleri sürgün edildikleri bölgelerde yabancı oldukları ve dışlandıkları için daha da içlerine kapanmış, doğal bir şekilde oluşan sağlam kabuğun altında, yerli halktan kız bile alıp vermeyerek, dillerini ve kültürlerini daha da sıkı bir şekilde koruyabilmiştir.

1944 Ahıska sürgününün sebepleri içinde en önemlisi ise, Stalin'in bu sürgünü Kars ve Ardahan'ı alabilmek için stratejik önemi olan bölgeyi Türklerden arındırmak için yapmasıdır (Zeyrek 2001).

1989 yılında Özbekistan'ın Fergana şehrinde bir Özbek kadını ve bir Ahıska Türkünün tartışması ile başlayan münferit bir kavga, kısa zamanda genişleyerek büyük bir ayaklanma halini almıştır. Tarihte bu olaylar, *1989 Fergana olayları* adıyla anılır. Fergana'nın Kuvasay kasabasında başlayan bu kavga, bütün Fergana'ya ve Margila, Taşlak bölgelerine de yayılmıştır (Aslan 1995: 13).

Fergana olayları sonucunda binlerce insan ölmüş yahut yaralanmış, köyler yakılıp yıkılmıştır. Ahıska Türkleri Sovyet güvenlik güçleri tarafından şehir dışındaki kamplara yerleştirilmiş ve buradan da Rusya'nın Smolenski, Voronej, Kursk, Orlov, Ryazan, İvanovo, Belgorod, Tula, Oryol vb. bölgelerine göç ettirilmişlerdir (Buntürk 2007: 388). Ahıskalıların yine aynı politikalar doğrultusunda, bir yere değil, farklı bölgelere dağınık olarak yerleştirildikleri görülmektedir.

Sürgünden yıllar sonra azınlık halklar istedikleri başka memleketlere göç etme hakkını elde etmiş, ancak Ahıskalılar için tam olarak Ahıska'ya dönüş bir türlü gerçekleşememiştir (Avşar-Tunçalp 1994: 24-31). Büyük bir kısmı bugün Ahıska'dan sonra vatan olarak gördükleri Türkiye'ye yerleşmiştir. Kalanlar da çeşitli siyasi ya da sosyal sebeplerle dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır.

5. Ortografi

Ahıska Türklerinin resmî bir yazı dili ve dolayısıyla da kendine özgü bir alfabesi yoktur. Bu yüzden Ahıskalılar, yaşadıkları ülkelerin yazı sistemlerini kullanmaktadırlar. Örneğin Türkiye'de Latin harfleriyle, Rusya'da Kiril harfleriyle yazarlar.

© Serpil Ersöz

6. Dil

6.1. Ahıska ağzının Türk dilleri içindeki yeri

Ahıska'nın sosyal, kültürel ve demografik açıdan Anadolu'nun doğal bir uzantısı olduğu bilinen bir gerçektir (Kütükçü 2005: 272). Dolayısıyla Ahıska ağzı da Türkiye Türkçesi ağızlarının bir parçasıdır. Fakat, yaşadığı tarihî olaylar onun bu ana karadan ayrılıp çeşitli bölgelere dağılmasına ve böylece yurtsuz kalmasına sebep olmuştur. Her bir parçası farklı coğrafyada farklı etkileşimlerle gelişmesini sürdürmüştür. Ancak yine de temelde sahip olduğu karakteristik özelliklerini sıkı bir şekilde korumayı başarmıştır.

Ahıska ağzı, Türkiye Türkçesinin Karahan (1996) tarafından yapılan tasnifindeki *Doğu Grubu Ağızları* arasına eklenmelidir. Çünkü bu grupta yer alan Ardahan, Posof, Oltu, Olur, Şenkaya, İspir, Tortum, Artvin merkez, Yusufeli ve Şavşat ağızları ile ses ve biçimbilgisi özellikleri bakımından büyük benzerlik gösterir (Ersöz 2013a, Ersöz 2015).

6.2. Ahıska ağzının diyalektolojisi

1944 sürgünü yaşanmadan önceki dönemde, yani eski Ahıska'da iki büyük Türk ağzı vardı. Bunlardan biri 'Terekeme Türkleri', diğeri ise 'Yerli Türkler' tarafından temsil edilmekteydi (Ersöz 2013b). Bu iki ana ağız grubu arasında tespit ettiğimiz belirgin farklılıklar aşağıda listelenmiştir:

b- ~ m-:

Yerliler *ben*, Terekemeler *men* der. Buna benzer olarak yerliler *bin-* derken Terekemeler *min-* şeklini tercih ederler.

-g- ~ -y-:

Yerliler *dögdi,* Terekemeler *döydi* der.

Belli şartlardaki /ŋ/ sesinin durumu:

Zamirlerin yönelme hali çekimleri ile tamlama, ikinci teklik kişi iyelik ve kişi eklerindeki */ŋ/* sesi Terekeme ağzında korunurken Yerli ağzında */n/* ye dönüşür. *Bana, sana, bunun, kadanı alayım* ve *kalksana* anlamındaki sözler için sırasıyla yerliler *bene, sene, bunun, ġadan alėm* ve *ġaḫsana* derken, Terekemeler *maŋa, saŋa, munuŋ, ġadaŋ alėm, ġaḫsaŋa* der.

/b/ ~ /v/, /c/ ~ /j/ , /p/ ~ /f/ :

Kelime ortasında ya da sonunda rastlanan */b/>/v/, /c/>/j/, /p/>/f/* sızıcılaşmaları Terekeme ağzında yaygın ve karakteristik iken, yerli ağzında bu değişmelere nadiren rastlanır. Örneğin *baba, çubuk, kurban* ve *haber* anlamındaki sözler için sırasıyla yerliler *baba, çubuḫ, ġurban, ḫabar;* Terekemeler ise *bava, çuvuḫ, ġurvan, ḫavar* der. *Gece, hacı* ve *vuracak* anlamındaki sözler için yerliler *gece, haci, vuracaḫ;* Terekemeler *geje, hajı, vurajaḫ* der. *Top, cephane, şapka, ahbap* anlamındaki sözler için yerliler *top, cabḫana, şabġa, ahbab;* Terekemeler ise *tof, cefḫana, şafġa, ehbaflığa* der.

md ~ mn, nd ~ nn, rl ~ rr, şl ~ şd, tl ~ td, zl ~ zd:

Yerli ağzında genellikle görülmeyen *md>mn, nd>nn, şl>şd, tl>td, zl>zd* benzeşmeleri Terekeme ağzının karakteristik özellikleri arasında yer alır. Örneğin yerlilerin *ġolumdan* 'kolumdan', *altından* 'altından';

ruslar ‘Ruslar’, *başluḫ* ‘başlık’*; atlar* ‘atlar’, *ḫortlaḫ* ‘hortlak’*; nazli* ‘nazlı’ şeklinde söylediği kelimeler, Terekeme ağzında *ġolumnan, altınnan; rusdar, başdıḫ; atdar, ḫortdaḫ; nazdı* şeklinde telaffuz edilir. Yerli ağzında genellikle *rl>ll* benzeşmesi görülürken, Terekeme ağzında *rl>rr* benzeşmesi gerçekleşir. Örneğin yerliler *hazılladı* ‘hazırladı’, *talla* ‘tarla’ derken, Terekemeler *hazırradı*, *tarra* der.

Yeterlilik fiilinin olumsuz çekimi:

Terekeme ağzında karakteristik olarak yeterlilik fiilinin olumsuz çekiminde görülen */m/* sesi üzerindeki ikizleşmeye yerli ağzında rastlanmaz. Örneğin yerliler bu çekimi *tut-amiyėr* ‘tutamıyor’ şeklinde yaparken, Terekemeler *vur-ammėr* ‘vuramıyor’ biçiminde yapar.

+luḫ ~ +lıḫ:

İsimden isim yapan *+lIk* eki, Terekeme ağzında genellikle düz ünlülü, yerli ağzında ise yuvarlak ünlülüdür: *açlık, ayrılık, hazırlık, askerlik* anlamındaki sözler için yerliler *acluḫ, ayruluḫ, hazılluḫ, esgelluḫ*; Terekemeler *aclıḫ, ayrılıḫ, hazırlıḫ, esgerrih´* der.

Bildirme eki olarak +dUr ~ +dI:

Bildirme eki yerli ağzında *+dUr*, Terekeme ağzında *+dI*’dır. Örneğin yerliler *ġılsız+dur* ‘kılsızdır’, Terekemeler *bela-dı* ‘beladır’ der.

Kişi ekleri olarak -(y)Im, -sIn, -uḫ ~ -(y)Am, -sAn, -ıḫ/-ih´:

Yerliler dar, Terekemeler ise geniş ünlülü kişi eklerini tercih eder. Örneğin yerliler *ederim* ‘ederim’, *sürgünüm* ‘sürgünüm’*; ġatarsın* ‘katarsın’, *düşmensin* ‘düşmansın’*; duzlaruḫ* ‘tuzlarız’; Terekemeler *yataram* ‘yatarım’*; gedirsen* ‘gidiyorsun’*; ağlerih´* ‘ağlıyoruz’ der.

Zaman eklerinde farklılık:

Geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan ekler yerli ve Terekeme ağzında birbirinden farklıdır. Geniş zaman için Terekemeler *-er,* yerliler *-r, -Ar, -Ir, -Ur* eklerini; şimdiki zaman için Terekemeler *–er* ve *-Ir,* yerliler *–yėr* ekini; görülen geçmiş zaman birinci çokluk kişi için Terekemeler *-dıḫ/-dih´,* yerliler *-duḫ* ekini kullanır. Öğrenilen geçmiş zaman için Terekemeler ikinci ve üçüncü kişilerde genellikle *-f (<-p)* ekini kullanırken, yerliler yalnızca *-miş*’i tercih eder:

	Yerliler	**Terekemeler**
Geniş zaman	*tökerim, görürüm*	*bilerem, görerem*
Şimdiki zaman	*giriyėrsiz*	*girersiŋiz*
Görülen geçmiş zaman	*alduḫ, görduḫ, ġėtduḫ*	*aldıḫ, gördüh´, ġėtdih´*
Öğrenilen geçmiş zaman	*gelmişin*	*gelifseŋ*

Aşağıdaki ses ve şekil bilgisi incelemesi, yukarıda ana hatlarını belirttiğimiz yerli ağzı temelinde yapılmıştır.

6.3. Ses bilgisi

Ahıska ağzında esas olarak */a/, /e/, /ė/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/* ünlüleri vardır[3]. Bu ünlülerin, fonemik değeri bulunmayan ve erime, büzülme gibi çeşitli ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan uzun şekillerine de rastlanır. Fakat birincil ünlü uzunlukları bulunmaz. Arapça ve Farsçadan kopyalanan kelimelerdeki uzun ünlüler Ahıska Türk ağzında kısalır. Bu kısalma karakteristiktir.

Ahıska ağzında */b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ġ/, /ğ/, /ĝ/, /h/, /ḫ/, /h´/, /j/, /k/, /ķ/, /l/, /m/, /n/, /ng/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/* ile birlikte normalden daha patlayıcı olan */B/, /C/, /D/* ve */G/* seslerine de rastlanır.[4]

3 ė: kapalı e sesini; ä: açık e sesini gösterir.

4 ġ: art damak g’si; ĝ: art damaktan çıkan sızıcı ğ sesi; h´: ön damaktan çıkan sızıcı h sesi; ķ: art damak k’sı; B, C, D ve G: normalden daha patlayıcı olan b, c, d ve g seslerini gösterir.

/ğ/, ön ünlülü kelimelerde */g/*'ye yaklaşan ve oldukça kuvvetli bir şekilde kendini hissettiren bir sestir. Aynı şekilde */ĝ/* sesi de, belirgin şekilde duyulan bir art damak sızıcısıdır. Art ünlüler yanında görülen */ḫ/* art damak sızıcısına paralel olarak ön ünlüler yanında kullanılan sızıcı */h´/* sesi Ahıska ağzı için karakteristiktir. Eski Türkçenin */ŋ/* sesi, kök ya da gövde halindeki isim ve fiil tabanlarında genellikle iki ayrı ünsüz olarak */ng/* şeklinde telaffuz edilmektedir. Örneğin ET *yeŋi* sözü, Ahıska ağzında *yen.gi* şeklinde hecelenerek söylenir.

Standart Türkiye Türkçesinde kelime sonundaki açık hecede bulunan */ı/, /u/* ve */ü/* ünlüleri karakteristik olarak dar-düz ve ön ünlü (*/i/*) ile karşılanır: *manti* 'mantı' *suli* 'sulu', *örti* 'örtü'.

Dudak ünsüzleri (*/b/, /m/, /p/, /v/)* ile */ḫ/* ve /ĝ/ ünsüzlerinin yanındaki ünlüler yuvarlaklaşma eğilimindedir: *buraḫ-* 'bırakmak'*, ġaymuĝam* 'kaymakam'*, punar* 'pınar'*, dövründe* 'devrinde'*, ġaşuḫ* 'kaşık', *bulanuḫ* 'bulanık'.

Eski Türkçenin ilk hecedeki /ı/ sesi belirli kelimelerde, genellikle /i/ ile karşılanır: *biraḫ-* 'bırakmak', *dişeri* 'dışarı', *iraḫ* 'ırak, uzak', *islad-* 'ıslatmak', *işıḫ* 'ışık'. Eski Türkçenin */i/* sesi şu kelimelerde ise korunmuştur: *isın-* 'ısınmak', *sicaḫ* 'sıcak'.

Artdamaksıllaşma az sayıda görülmekle birlikte özellikle *ķor* 'kör' ve *tuyli* 'tüylü' sözlerinde daha belirgin ve kesinleşmiştir.

Ünsüz değişmeleri arasında en çok ötümlüleşme (çoğunlukla *ķ->ġ-, k->g-)* ve sızıcılaşma (çoğunlukla *-ġ->-ĝ-, ķ->>ĝ-, -ķ->>-ĝ-, -ķ->-ḫ-, -ķ>-ḫ, -k->-h´-)* örneklerine rastlanır: *ġızaḫla* 'kızakla'*, genduluĝundan* 'kendiliğinden'*, buĝda* 'buğday'*, ġarışaḫ* 'karışalım'*, yaḫanursun* 'yıkanırsın'*, töh´dün* 'döktün' vb. Buna karşın *gibi, göç-, gölge* sözlerinin önses ünsüzleri, Ahıska ağzında genellikle /k/'li söylenir: *kimi, köşduḫ, kölgede.*

Ahıska ağzının en karakteristik özelliklerinden biri, ünsüz benzetmelerinin sayı ve çeşit bakımından çok olmasıdır. Genellikle de tam benzetmenin *nl>nn* ve *rl>ll* türüne rastlanır: *annatalar* 'anlatalar'*, killi milli* 'kirli mirli' vb. Belirli kelimelerdeki belirli ünsüzlerin düşmesi Ahıska ağzında yaygınlaşmış bir özelliktir: *günüs* 'gündüz', *şini* 'şimdi', *aşını* 'şimdi' sözlerinde */nd/* ünsüz grubundaki */d/* sesi; *yuḫa* 'yufka' ve *çid* 'çift' kelimelerindeki */f/* sesi, *otut-* 'oturtmak' ve *getit-* 'getirtmek' kelimelerindeki */r/* sesi, *zate* 'zaten' ve *hama* 'hemen' sözlerindeki */n/* sesi düşer. Belirli kelimelerde ise kelime başındaki */h/* ve */y/* sesleri korunmaktadır: *his* 'is', *hayva* 'ayva', *harḫ* 'ark', *yince* 'ince'*, yüzüm* 'üzüm'*, yaldad-* 'aldatmak'. Sıralanan kelimeler Ahıska ağzında karakteristik olarak bu şekilleriyle kullanılır.

Sayı sözlerinin içindeki ünsüzler karakteristik olarak ikizleşmiştir: *yėddi* 'yedi', *seggiz* 'sekiz' vb.

Göçüşme Ahıska ağzında yaygın bir özelliktir: *ireli* 'ileri', *yüsgeg* 'yüksek', *eşgi-* 'ekşimek', *kisme* 'kimse', *kiprig* 'kirpik'.

Ahıska ağzında dikkat çekici kaynaşma örnekleri vardır: Bunlar arasından en yaygın olanları *neblim* 'ne bileyim', *bişe* 'bir şey' ve *bişet-* 'bir şey etmek'tir.

Çeşitli tiplerde hece düşmesi olayına rastlanır. Bunlardan dikkat çekenler: 1) Kelime sonundaki bir hecenin bütünüyle düşmesi: *şim* 'şimdi', *aca* 'acaba' vb. 2) Genellikle aktarma cümlelerinde rastlanan *dedi > de* şeklinde hece tekleşmesi tarzındaki hece düşmeleri vb.

6.4. Biçim bilgisi

6.4.1. Yapım ekleri

İsimden İsim Yapan Ekler: *+acıḫ/+acuḫ: azacıḫ/azacuḫ* 'azıcık'; *+cA: ġazaḫca* 'Kazakça', *urusca* 'Rusça', *dileh´çe* 'dilekçe'; *+caḫ/+çaḫ: yıĝıncaḫ* 'küçük yığın', *oyunçaḫ* 'oyuncak'; *+celuḫ: ergenceluḫ* 'ergenlik zamanı yüzde çıkan sivilce'; *+cıḫ/+cig: birazcıḫ* 'birazcık', *incecig* 'incecik'; *+ci/+çi: ġazmaci* 'kazmacı', *devedçi* 'davet eden', *yabançi* 'yabancı'; *+ç*: anaç; *+eg/+eh´: özeg* 'özek', *bögüreh´* 'böbrek'; *+gil: babamgil*, *abisigil*; *+(I)nci/(U)nci: ikinci,* üçüncü *'üçüncü'*, *altınci* 'altıncı', *onunci* 'onuncu'; *+luḫ: ġaçaġaşluḫ* 'kaçhakaçlık, sürekli devam eden kaçış hali, kaçaklık', *meyveciluḫ* 'meyvecilik', *mislimannuḫ* 'müslümanlık', *günnuḫ* 'günlük'; *+li: burali* 'buralı', *aḫılli* 'akıllı', *suli* 'sulu', *türli* 'türlü', *dumanni* 'dumanlı', *canni* 'canlı'; *+lAmA: gözleme*, *bazlama*, *işleme*; *+sIs/+sUs: aḫılsıs* 'akılsız', *peynirsis* 'peynirsiz', *susus* 'susuz', *becerüh´süs* 'beceriksiz', *saabsus* 'sahipsiz', *+şer/+ar: ikişer, onar*; *+ti: ġurulti* 'gürültü'.

© Serpil Ersöz

İsimden Fiil Yapan Ekler: *+Al-: azal-, düzel-; +ad-: boşad-* ‘boşaltmak’, *ġızad-* ‘kızartmak’; *+ar-: suvar-* ‘sulamak’, *otar-* ‘otlatmak’; *+al- (<+ar-): saral-* ‘sararmak’, *ġaral-* ‘kararmak’; *+ıḫ-/ +ih´: acıḫ-* ‘acıkmak’, *gecih´-* ‘gecikmek’; *+l-: incel-, ġocal-* ‘kocalmak’: *+lA-: kidle-* ‘kilitlemek’, *hamamla-* ‘banyo yaptırmak’; *+lAd: sükütled-* ‘sessiz hale getirmek’, *eyled-* ‘iyileştirmek’, *şennet-* ‘şenletmek, kalabalık hale getirmek’; *+lAn: sükütlen-* ‘sessiz hale gelmek’, *çoĝlan-* ‘çoklanmak, çoğalmak’, *yėrslan-* ‘hırslanmak, sinirlenmek’; *yirinnen-* ‘irinlenmek, irin toplamak’; *+lAş: bayramlaş-, pembeleş-, yėlleş-* ‘yerleşmek’, *zollaş-* ‘zorlaşmak’, *ķalınnaş-* ‘kalınlaşmak’.

Fiilden İsim Yapan Ekler: *-aḫ/-eg: piçaḫ* ‘bıçak’, *süzeg* ‘süzgeç’; *-anaḫ/-eneg: yıĝanaḫ* ‘biçilmiş ve büyük yığına eklenmek için hazırlanmış küçük ot yığını’, *biçenek* ‘biçilecek hale gelmiş otlar’, *değeneg* ‘değnek, sopa’; *-ç: ġazanç* ‘kazanç’, *gülünşli* ‘gülünçlü, komik’; *-eğen: güleğen* ‘her zaman gülen’; *-(u)ḫ/-(ü)g, (ü)h´: işaḫ* ‘çiş, sidik’, *bezegli* ‘bezekli, süslü’, *dayanuḫli* ‘dayanıklı’, *becerüh´süs* ‘beceriksiz’; *-ĝan, -ĝan/-gen: söylegen* ‘sürekli söyleyen’, *unutĝan* ‘unutkan’, *dirgen*; *-ge: süpürge, bölge*; *-ĝun/-gün: azĝunnuĝ* ‘taşkınlık’, *sürgün*; *-ĝı, -ĝu, -ḫu/-gi, -gü, -ğü: saygı* ‘saygı’, *sorĝu* ‘sorgu’, *yuḫu* ‘uyku’, *seçgilig* ‘ayrımcılık’, *sävğüli* ‘sevgili’; *-i: doli* ‘dolu’, *örti* ‘örtü’, *bişi* ‘pişi’; *-(I)m/-(U)m: annam* ‘anlam’, *taḫım* ‘her türlü takı eşyası’, *yudum, bölüm; -In: biçin* ‘biçilecek hale gelmiş ot kümesi’, *ekin*; *-ınti: sıḫınti* ‘sıkıntı’, *çıḫınti* ‘çıkıntı’; *-(y)IcI/(y)UcU*: *gelici, yeyici, bulucu, görücü, geçürici* ‘geçirici, klavuz, rehber’; *-maç*: *tutmaç* ‘bir tür çorba’, *umaç* ‘üzerine yağlı su serpiştirilen unun elle ovalanmasıyla oluşturulan arpa şehriye büyüklüğündeki hamur topakları’; *-mece*: *içmece* ‘kaplıca’; *-mezluḫ+/-mezlig*: *begenmemezluḫ* ‘beğenmemezlik’, *göz götürmemezlig* ‘göz götürmezlik, çekemezlik’; *-mAn: degirman* ‘değirmen’, *köçmen* ‘göçmen’; *-mur: yaĝmur* ‘yağmur’; *-si: giysi*; *-t/-ud: yoĝurt* ‘yoğurt’, *ġurut* ‘kurut’, *umud* ‘umut’; *-ti: toblanti* ‘toplantı’, *ġaralti* ‘karartı’; *Yapım eki olarak kullanılan fiilimsiler: -(y)Iş: tanış biliş* ‘tanıdık’, *vuruş* ‘savaş’; *-mA: ġapadma* ‘metres’, *äzme* ‘ezme’, *töreme* ‘nesil’; *-maḫ/-meg*: *toḫmaḫ* ‘tokmak’, *etmeg* ‘ekmek’; *-(y)Acaḫ: yanacaḫ* ‘yakacak’, *giyecaḫ* ‘giyecek’, *ğelecaḫ* ‘gelecek, istikbal’; *-Ar: oḫuryazar* ‘okuryazar’, *keser, geşelli* ‘geçerli’; *-An: ğėçenler* ‘ölmüş olanlar’; *-miş: geşmişler* ‘ölmüş olanlar’, *pişmiş* ‘olgunlaşmış meyve’; *-r: ġaynar* ‘kaynar, sıcak’.

Fiilden Fiil Yapan Ekler: *-AlA-: uvala-* ‘ovalamak’, *ġuala-* ‘kovalamak’, *eşele-*; *-üh´-: görüh´-* ‘gözükmek’; *-l-: döşali* ‘döşeli’, *ġapali* ‘kapalı’; *-(I)ş/-(U)ş-: acış-* ‘acımak, sızlamak’, *sürüş-* ‘sürünmek’, *tutuş-* ‘tutunmak’. *Ettirgenlik ekleri: -(I)d-/(U)d-: oḫud-* ‘okutmak’, *ḫatıllat-* ‘hatırlatmak’, *gizläd-* ‘saklamak’, *yuḫlad-* ‘uyutmak’, *sarĝıd-* ‘sarkıtmak’, *ürküd-* ‘ürkütmek’*; -dUr-: yandur-* ‘yakmak’, *sıĝdur-* ‘yaşamasına izin vermek’, *segdür-* ‘unutmak, unutmaya başlamak’; *-Ar-: çıḫar-* ‘çıkarmak’; *-der-: dönder-* ‘döndürmek’; *-Ir-/-Ur-: ĝaçır-* ‘kaçırmak’, *şaşur-* ‘şaşırmak’, *ğöçür-* ‘geçirmek’, *köçür-* ‘evlendirmek’. *Edilgenlik ekleri: -(I)l-/-(U)l-: sarıl-, kesil-, doĝul-* ‘doğmak’; *-(I)n-/-(U)n-: dolan-* ‘gezinmek’, *ördün-* ‘örtünmek’; *-t-: annat-* ‘anlatmak’. *İşteşlik ekleri: -(I)ş-/-(U)ş-: ġarış-* ‘karışmak’, *çegüş-* ‘çekişmek’; *sarış-* ‘karşılıklı sarılmak’, *söyleş-* ‘karşılıklı konuşmak’; *inleş-* ‘hep birlikte inlemek’; *baĝırış-* ‘hep birlikte bağırmak’.

6.4.2. İsim çekimi

6.4.2.1. çokluk

Karakteristik çokluk eki *+lAr* (ünlülerden ve */n/* hariç diğer ötümlü ünsüzlerden sonra), *+nAr* (*/n/* ile biten kelimelerden sonra) şeklindedir. Terekeme ağzında ise bunlara ilaveten */t/, /d/* ile biten kelimelerden sonra *+dAr* ekinin de kullanıldığı görülür (Çebi 1972: 33).

6.4.2.2. Hal

Hal ekleri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Haller	Ekler
Yalın	+Ø
Belirtme	+(y)i
Yönelme	+(y)A
Bulunma	+dA
Ayrılma	+dAn
Vasıta	+(I)n, +(y)inen
Eşitlik	+cA

Yalın Hal: +Ø
Yalın hal eksizdir: *odun, dede, beşig* ‘beşik’.
Belirtme Hali: +(y)i

Damak ve dudak uyumuna girmeksizin karakteristik belirtme hali eki *+(y)i*’dir. Ekin sonses ünlüsünün sıkça düştüğü de görülür*: babami* ‘babamı’, *kötiyi* ‘kötüyü’, *oğlumi* ‘oğlumu’, *gürciy* ‘gürcüyü’, *ġapiy* kapıyı’.

İkinci ve üçüncü teklik kişi iyelik eki üzerine getirilen belirtme hali ekinin özel bir kullanımı vardır: *dırnağın* ‘tırnağını’, *dişin* ‘dişini’, *ifadan* ‘ifadeni’, *yaḫan* ‘yakanı’, *üsdün* ‘üstünü’.

Yönelme Hali: +(y)A

Yönelme hali eki +(y)A (+(y)a, +(y)e)’dır. Kelimelere genellikle damak uyumuna göre eklenir: *buriye* ‘buraya’*, cenezeye* ‘cenazeye’, *meşeye* ‘ormana’, *yère* ‘yere’*, yoḫariya* ‘yukarıya’.

İkinci teklik kişi iyelik eki üzerine gelen yönelme hali ekinin özel bir ekleniş biçimi vardır: *gendi başan* ‘kendi başına’, *dalan* ‘omuzuna’, *birluĝan* ‘birliğine’, *ġarnan* ‘karnına’, *gözyaşan* ‘gözyaşına’, *gözēn* ‘gözüne’, *şansān* ‘şansına’, *elen* ‘eline’.

Bulunma Hali: +dA

Bulunma hali eki *+dA (+da, +de)*’dır ve genel olarak damak uyumuna göre çekimlenir. Ünsüz uyumuna ise girmez: *günäşde* ‘güneşte’, *kenerinde* ‘kenarında’, *sicaḫluḫda* ‘sıcaklıkta’.

Şu örneklerde bulunma hali ekinin zaman zarfı oluşturduğu görülür: *onü küçüh´de taníyėrdim* ‘onu çocukken tanıyordum’, *yazda ki gälduḫ* ‘yazın geldik’, *günde täkirin patlaḫ gäliyırdi* ‘her gün tekerin patlak geliyordu’.

Ayrılma Hali: +dAn

Ayrılma hali eki *+dAn (+dan, +den)*’dır ve (sonu /i/ ile biten kalın ünlülü kelimeler hariç) damak uyumuna göre çekimlenir. Ünsüz uyumuna ise girmez: *buĝdadan* ‘buğdaydan’, *çızıḫdan* ‘çizgiden’, *elekden* ‘elekten’, *älli altidan* ‘elli altıdan’, *geridan* ‘geriden, arkadan’, *hüdüdden* ‘huduttan’.

Vasıta Hali: +(I)n, +(y)inen

+(I)n eki için örnekler: *baharın* ‘bahar vakti’, *ġışın* ‘kışın’, *gizlin* ‘gizlice’, *günüzün* ‘gündüz vakti’.

Vasıta hali için *ile+n vasıta hali*’nin ekleşmiş biçimi olan *+(y)inen* şekli de sıkça kullanılmaktadır: *pegmezinen* ‘pekmezle’, *balinen* ‘bal ile’, *silahinen* ‘silahla’, *zorluḫlarınan* ‘zorlukla’.

Eşitlik Hali: +cA

Eşitlik hali eki *+cA (+ca, +ce)*’ dır. Ahıska Türk ağzında *+cA* eşitlik ekinin *+caman, +cama, +cana* ve *+cenema* şeklinde genişlemiş varyantlarına da rastlanır: *ėyce* ‘iyice’, *süküdçe* ‘sessizce, yavaştan’, *incecama* ‘ince bir şekilde’, *uzuncaman* ‘uzun bir şekilde’, *böügçama* ‘büyük bir şekilde’ *, yumuşaḫcana* ‘yumuşak bir şekilde’, *gözelcenema* ‘güzelce’.

6.4.2.3. İyelik

Ahıska Türk ağzında karakteristik olarak kullanılan iyelik ekleri şunlardır:

Kişiler	Ekler
1.t.k.	*+(I)m, +(U)m*
2.t.k.	*+(I)n, +(U)n*
3.t.k.	*+(s)i(n)*
1.ç.k.	*+(I)mIs, +(U)mUs*
2.ç.k.	*+(I)z, +(U)z*
3.ç.k.	*+lAri(n)*

I. Teklik Kişi: +(I)m, +(U)m

Ünsüzle biten isimlerden sonra *+ım, +im, +um, +üm*, ünlüyle biten isimlerden sonra *+m* şeklinde gelir: *arḫadaşım* ‘arkadaşım’, *üreğim* ‘yüreğim’, *ġolum* ‘kolum’.

II. Teklik Kişi: +(I)n, +(U)n

Ünsüzle biten isimlerden sonra *+ın, +in, +un, +ün*, ünlüyle biten isimlerden sonra *+n* şeklinde gelir: *abdasın* ‘abdestin’, *boĝozun* ‘boğazın’.

III. Teklik Kişi: +(s)i(n)

Ek, damak ve dudak uyumuna girmeksizin tek şekilli olarak kullanılır: *(dedemin) adi* ‘(dedemin) adı’, *soyi sopi* ‘soyu sopu’, *ġarısi* ‘karısı’, *cazasını* ‘cezasını’.

Üzerine (bildirme eki hariç başka bir) ek geldiği zaman üçüncü teklik kişi iyelik ekinin ünlüsü, kendinden önceki hecenin ünlüsünü esas alarak damak ve dudak uyumuna göre şekillenir: *başını* ‘başını’, *ġoluni* ‘kolunu’, *parlaĝını* ‘parlağını’, *yüzüğüni* ‘yüzüğünü’; fakat *(o zamanın) adamidur* ‘adamıdır’, *vuruş vahdidür* ‘savaş vaktidir’.

I. Çokluk Kişi: +(I)mIs, +(U)mUs

Getirildiği kelimeye genellikle damak ve dudak uyumuna göre eklenir. Ünsüzle biten isimlerden sonra *+ımıs, +imis, +umus, +ümüs;* ünlüyle biten isimlerden sonra ise *+mıs, +mis, +mus, +müs* şeklinde gelir: *barabarluĝumus* ‘beraberliğimiz’, *böügümüz* ‘büyüğümüz’, *ġomşumus* ‘komşumuz’, *kökümüs* ‘kökümüz’, *öncümüs* ‘öncümüz’.

II. Çokluk Kişi: +(I)z, +(U)z

Getirildiği kelimeye damak ve dudak uyumuna göre eklenir. Ünsüzle biten isimlerden sonra *+ız, +iz, +uz, +üz*; ünlüyle biten isimlerden sonra ise *+z* şeklinde eklenir: *babaz* ‘babanız’, *döşeğiz* ‘döşeğiniz’, *ġızızi* ‘kızınızı’, *hangiz* ‘hanginiz’, *üçüzi* ‘üçünüzü’.

III. Çokluk Kişi: +lAri(n)

Ekin birinci ünlüsü *(/A/)* damak ve dudak uyumuna göre şekillenirken, ikinci ünlüsü *(/i/)* değişmeksizin tek şekilli olarak kalır: *aḫrabalari* ‘akrabaları’, *çocuḫlari* ‘çocukları’, *degirmannari* ‘değirmenleri’, *yėlleri* ‘yerleri’.

6.4.2.4. Tamlama

Ahıska Türk ağzında kullanılan tamlama ekleri standart Türkiye Türkçesi ile örtüşür: *+(n)In, +Ø* ve *+im.* Ancak farklı olarak *+Ø* tamlama ekinin, Ahıska Türk ağzında birinci, ikinci ve üçüncü kişi iyelik eki almış isimlerin üzerinde de kullanıldığı görülür. Bu durum Ahıska Türk ağzında yaygın bir özelliktir: *ėmmimin ġızi* ‘amcamın kızı’, *ġuyun_içine* ‘kuyunun içine’, *otun başına*, *üzümün denlerini* ‘üzümün tanelerini’; *bezek+Ø yasduĝi* ‘süs yastığı’, *baban+Ø_adi* ‘babanın adı’, *gözüm+Ø_üsdüne* ‘gözümün üstüne’, *emmüm+Ø_oĝli* ‘amcamın oğlu’, *ġardaşı+Ø oĝulları* ‘kardeşinin oğulları’, *ġayni+Ø oĝli* ‘kaynının oğlu’.

6.4.3. Fiil çekimi

Ahıska ağzında fiil çekimleri için kullanılan kişi ekleri iki türlüdür:

Kişiler	İyelik kökenli kişi ekleri	Zamir kökenli kişi ekleri
1. t.k.	*-(I)m/-(U)m*	*-m*
2. t.k.	*-sIn/-sUn*	*-n*
3. t.k.	*-(dür)*	-
1. ç.k.	*-uḫ*	*-ḫ*
2. ç.k.	*-sIs/-sUs*	*-z*
3. ç.k.	*-(dUr)lar*	*-lAr*

6.4.3.1. Zaman ve kip ekleri

Ahıska ağzında kullanılan zaman ekleri, standart Türkiye Türkçesindeki zaman ekleri ile örtüşmektedir. Yalnızca küçük bazı farklılıklar vardır.

Geniş zaman için *–(I)r* ve *–Ar* ekleri kullanılır: *isderim* ‘isterim’, *tökersin* ‘dökerim’, *yapar, duzlaruḫ* ‘tuzlarız’, *bülürsüz* ‘bilirsiniz’, *oturullar* ‘otururlar’.

Şimdiki zaman için *–(i)yėr* eki kullanılır: *yapiyėrim* ‘yapıyorum’, *göriyėrsin* ‘görüyorum’, *oliyėr* ‘oluyor’, *gėdiyėruḫ* ‘gidiyoruz’, *gėdiyėrsiz* ‘gidiyorsunuz’, *göriyėller* ‘görüyorlar’.

Görülen geçmiş zaman eki birinci ve ikinci kişilerde damak ve dudak uyumlarına göre çeşitlenir, fakat üçüncü kişilerde ek tek şekillidir: *dedim, dedin, dedi, deduḫ, dediz, dediler; gördüm, gördün, gördi, gördуḫ, gördüz, gördiler.*

Öğrenilen geçmiş zaman eki *–miş*, tek şekillidir: *yabmişim, yabmişin yabmiş(dür), yabmişuḫ, yabmişiz, yabmiş(dür)/yabmişdüller; görmişim, görmişin, görmiş, görmişuḫ, görmişiz, görmiş(dür)/ görmişdüller.*

Ahıska ağzında gelecek zaman çekimi şöyle yapılır: *gelecam, gelecan, gelecaḫ, gelecauḫ, gelecaḫsıs, gelecaḫlar; dönecam, olacam, olacan, olacaḫ, olacauḫ, olacaḫsıs, olacaḫlar.* Birinci ve ikinci teklik kişiler için belirtilen bu şekillerin dışında bir yapı daha vardır: *-(y)Acaĝım; -(y)Acaḫsın.* Fakat bunlar yaygın değildir.

Ek-Fiil Çekimi: Ahıska ağzında *i-* ek-fiili, birinci ve ikinci kişi rivayet ve hikaye çekimlerinde kendini gösterir. Üçüncü teklik ve çokluk kişi çekimlerinde ise *+dUr* eki kullanılmaktadır. *+dUr* ekinin ünlüsü karakteristik olarak yalnızca dar-yuvarlaktır, damak uyumuna girer fakat dudak uyumuna girmez. Ekin ünsüzü genellikle ötümlüdür, ötümsüz şekilleri ise nadirdir. Örnekler: *kövlerdur* ‘köylerdir’, *arabasidür* ‘arabasıdır’, *ayriyuḫ* ‘ayrıyız’, *çoĝluĝuḫ* ‘çokluğuz’, *möhtaçsıs* ‘muhtaçsınız’, *gürcisis* ‘gürcüsünüz’, *kerdedüller* ‘kârdadırlar’, *vardullar* ‘vardırlar, varlar’, *çobanidim* ‘çobandım’, *küçüğidim* ‘küçüktüm’, *çocuĝidim* ‘çocuktum’, *ĝomşumudin* ‘komşumdun’, *çalışĝanidi* ‘çalışkandı’, çölidi ‘kurak bir yerdi, bozkırdı’, *oyidi* ‘oydu’, *barabariduḫ* ‘beraberdik’, çifçiyduḫ ‘çiftçiydik’, *küçüğidiler* ‘küçüktüler’, *havasliydiler* ‘hevesliydiler’, *yaşındaymişim* ‘yaşındaymışım’, *benimişim* ‘benmişim’, *çocuĝumişim* ‘çocukmuşum’, *senimişin* ‘senmişsin’, *oĝlanimiş* ‘oğlanmış’, *faḫırimiş* ‘fakirmiş’, *baciymişuḫ* ‘(kız) kardeşmişiz’, *milletimişis* ‘milletmişiz’, *osdayimişler* ‘ustaymışlar’, *zenginimişler* ‘zenginmişler’ vb.

Emir kipi:

Kişiler	Ekler
1.t.k.	
2.t.k.	*-Ø*
3.t.k.	*-sIn/-sUn*
1.ç.k.	*-AlIm*
2.ç.k.	*-(y)In/-(y)Un; -Iz/-Uz*
3.ç.k.	*-sInnAr*

Emir eklerinin kendine özgü şekilleri vardır: *büşür-Ø* ‘pişir’, *ĝonuş-Ø* ‘konuş’, *annamasın* ‘anlamasın’, *tögsün* ‘döksün’, *düşünelim*, *soruşduralım* ‘soruşturalım’, *gömleyin* ‘gömün’, *yėlleşin* ‘yerleşin’, *geturun* ‘getirin’, *dağıdız* ‘dağıtın(ız)’, *gediz* ‘gidin(iz)’, *bıraḫsınnar* ‘bıraksınlar’.

İstek kipi:

Kişiler	Ekler
1.t.k.	*-(y)ėm*
2.t.k.	*-(y)AsIn; -sAnA*
3.t.k.	*-(y)A*
1.ç.k.	*-(y)aḫ, -aĝın*
2.ç.k.	*-(y)AsIz; -saza*
3.ç.k.	*-(y)AlAr*

İstek kipi için örnekler: *rahatlanėm* ‘dinleneyim’, *ölesin*, *yuḫlasana* ‘uyusana’, *düşmiya* ‘düşmeye’, *köçüraḫ* ‘evlendirelim’, *gedaĝın* ‘gidelim’, *ğėtmiyazıs* ‘gitmeyin(iz)’, *baḫsaza* ‘baksanıza’, *ğėtmiyalar* ‘gitmesinler’.

Birinci çokluk kişi çekimindeki iki şekil arasında önemli bir anlam farkı vardır: *-(y)aḫ* eki, konuşucu tarafından bir kişiye hitap edilirken *(*örn. *ged-aḫ)*, *-aĝın* eki ise birden fazla kişiye hitap edilirken kullanılır *(*örn. *ged-aĝın).*

Dilek Kipi: *-sA* eki ile yapılır. Ancak bu ek Ahıska Türk ağzında dilek kipinden çok zarffiil olarak kullanılmaktadır: *ĝalsaydın* ‘kalsaydın’, *yėseydin* ‘yeseydin’, *yollasalar.*

Gereklilik Kipi: *-malı* eki, *lazım* ve *gerek* sözleri ile yapılır: *getmeliyim* ‘gitmeliyim’, *bilmeliyuḫ* ‘bilmeliyiz’; *bitirmaḫ lazım* ‘bitirmek lazım’, *devrülmesi lazım* ‘devrilmesi lazım’; *şindi aġrebeler gerek ki hediye vėrsinner* ‘akrabaların hediye vermesi gerek’.

6.4.3.2.Fiilimsiler

Ahıska ağzında isimfiil ekleri olarak genellikle *–Iş, -mA, -mAḫ/-meg* kullanılır: *doĝuluş* ‘doğuş’, *gėziş* ‘geziş’; *adma* ‘atma’, *sögülme* ‘sövülme’; *ävlenmaḫ* ‘evlenmek’, *öraşmaḫ* ‘uğraşmak’, *demeg* ‘demek’.

Sıfatfiil ekleri olarak *–(y)acaḫ, -(y)An, -duḫ, -r/-mas, -miş* ekleri kullanılır: *yaşanacaḫ yėr* ‘yaşanacak yer’, *çimilecaḫ su* ‘yıkanacak su’; *gelmiyan* ‘gelmeyen’, *çevrülen* ‘çevrilen’; *dedu*ĝ*um* ‘dediğim’, *gördu*ĝ*umus* ‘gördüğümüz’; *yanmas tava* ‘yanmaz tava’, *ġaynar su* ‘kaynar su’*; ġaynamiş yaĝ* ‘kızgın yağ’.

Yaygın olarak kullanılan zarffiil ekleri ise şunlardır: *-(y)A, -(y)AndA, -(y)Araḫ, -Ar/-Ir ... –mAS, -dUḫcA, -dUḫ+iyelik+ndA, -dUḫ+iyelik+A, -dUḫ+iyelik+Inen, -(y)Ib/-(y)Ub, -ken, -mAdA, -mAdAn, -mAzIyA, -mAzdAn; -sA.*

yıĝa yıĝa ‘toplaya toplaya’, *yaḫanda* ‘yaktığı zaman’, *degende* ‘değdiği zaman’, *gizleneraḫ* ‘gizlenerek’; *ğėder getmes* ‘gider gitmez’; *yorulduḫca* ‘yoruldukça’, *dönderdihce* ‘döndürdükçe’; *geldiinde* ‘geldiğinde’; *kesdıĝına* ‘kesince’, *gälduĝuna* ‘gelince’; *ėşidduĝunen* ‘duyar duymaz, duyduğu gibi’; *ḫırsızlayıb* ‘çalıp’, *toldurub* ‘doldurup’, *gederken* ‘giderken’, *ġaçmada* ‘kaçarken’, *gelmede* ‘gelirken’, *sançmadan* ‘(iğne) batırmadan, saplamadan’; *görmeziye* ‘görmeden, görmeksizin’; *bıraḫmasdan* ‘bırakmadan’, *bilmezden* ‘bilmeden’; *dutulsan* ‘yakalansan’, *devürmesez* ‘devirmeseniz, yıkmasanız’.

6.4.4. Kelime türleri

6.4.4.1. Sıfat

Ahıska ağzının Türkiye Türkçesinden farklı olarak karakteristik işaret sıfatları *abu (<aha bu), au (<aha o)*; soru sıfatları *ne töür (<ne tevir<ne tavır)* ‘nasıl’, *na boyca* ‘ne kadar, nasıl’; vasıflandırma sıfatları *teze* ‘yeni’, *äsgi* ‘eski’, *yüsgeg* ‘yüksek’, *körpe* ‘küçük, genç’, *ceyil* ‘genç’, *savuḫ* ‘soğuk’, *ėy* ‘iyi’ vb. şeklindedir.

6.4.4.2. Zamir

Kişi zamirleri standart Türkiye Türkçesindeki gibidir: *ben, sen, o, biz, siz, onnar*. Farklılık, ünsüz benzetmesi ile değişmiş *onnar* (<on+lar) zamirindedir. *Onlar* anlamındaki *onnuḫ* (< *o* zamiri + *luḫ* yapım eki) şekli de kişi zamirleri arasında değerlendirilebilir.

Aşağıdaki tabloda zamirlerin hal ekleriyle çekimleri verilmiştir:

	1.t.k.	**2.t.k.**	**3.t.k.**	**1.ç.k.**	**2.ç.k.**	**3.ç.k.**
Belirtme	*beni*	*seni*	*oni*	*bizi*	*sizi*	*onnari*
Yönelme	*bene*	*sene*	*ona*	*bize*	*size*	*onnara*
Bulunma	*bende*	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*onnarda*
Ayrılma	*benden*	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*ondan*
Vasıta	*beninen*	*seninen*	*onnen*	*bizinen*	*sizinen*	*onnarinen*

Kişi zamirlerinin *için* ve *gibi* edatlarına bağlanma şekli standart Türkiye Türkçesinde olduğundan biraz daha farklıdır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde kişi zamirleri, *için* edatına bağlanırken *+In/+im* ekiyle çekimlenmektedir: Örn. *sizin için*. Ancak Ahıska ağzında bu çekim, kişi zamirlerinin yalın haliyle yapılmaktadır: *siz_için, biz_için, on_için, ön_üçün*. Bu karakteristik kullanımdan başka Türkiye Türkçesine yaklaşan şekilleri de görmek mümkündür: *onn_için* 'onun için'.

Türkiye Türkçesinde kişi zamirleri, *gibi* edatına bağlanırken *+im*, *+(n)In* ekiyle çekimlenir: Örn. *bizim gibi, onun gibi*. Ancak Ahıska ağzında kişi zamirleri *gibi* edatına bağlanırken karakteristik olarak *+(n)I/+(n)U* ekiyle çekimlenir. Örnek: *beni kimi, onu kimi, bizi kimi, sizi kimi, bunu kimi*.

Ahıska ağzında sıkça kullanılan belirsizlik zamirleri ise şunlardır: *çoĝusu* 'çoğu', *bütünüzi* 'hepinizi', *heppimiz* 'hepimiz', *herkeş* 'herkes'. Soru zamirlerine örnek olarak şunlar verilebilir: *kim, hengisi* 'hangisi'. Karakteristik ve yaygın dönüşlülük zamiri ise *gendi* 'kendi'dir. Terekeme ağzındaki karakteristik dönüşlülük zamiri ise *öz*'dür.

6.4.4.3. Zarf

Niteleme ve durum zarflarına örnek olarak şunları verebiliriz: *illah* 'illa', *hèçhèçine* 'hiç', *hebebine* 'hep', *eleyken* 'öyleyken', *abele (<aha bele)* 'bu şekilde'.

Sebep zarfları arasında *ön_üçün* 'onun için', *ona sebeb* 'o yüzden'; soru zarfları arasında ise *neden, niye, niya ki, ne üçün* 'niçin'; yer zarfları arasında *yoḫari* 'yukarı', *aşşaĝi* 'aşağı', *baş ĝıltıḫ* 'başucu', *ayaḫ ĝıltıḫ* 'ayak ucu', *oyanda, biyanda* 'buyanda'; zaman zarfları arasında *sabaanen* 'sabahleyin', *dünen* 'dün', *èvläläri* 'öğlenleri', *dämin* 'demin', *artuḫ* 'artık', *evediye* 'birden, aceleyle, ansızın', *encemi* 'nihayetinde, sonunda', *na aḫıt* 'ne zaman', *günü bu sad* 'halen daha', *bazı bir* 'bazen', *yènği* 'henüz', *bu vaḫıd* 'bu saat, bu zaman' sözleri sıralanabilir.

6.4.4.4. Edat

En çok kullanılan bağlama edatları, *ve, ki, ama ki* sözleridir. Cümle başı edatları olarak şunlar sıralanabilir: *ey de, ee de, onnan sora, demeg gi, halbiya* 'halbuki', *megem* 'meğer', *meğerem* 'meğer', *ah keşgem* 'ah keşke', *aḫıri* 'sonunda, nihayetinde', *de ki, baa* 'bakalım'. Çağırma ve seslenme edatları arasında karakteristik olanlar şunlardır: *ula*, *oĝul, ġız, baci*. Çekim edatlarına ise şunları örnek verebiliriz: *kibi* 'gibi', *gimin* 'gibi', *sora* 'sonra', *gibi, çan* '-e kadar', *çaḫ* '-e kadar', *çaĝi* '-dığı zaman', *ġader* 'kadar', *üçün* 'için'. Sık kullanılan gösterme edatlarına örnek: *aha, ahan, dēy, dēy_a, tāḫ, tā. Mi* ile birlikte diğer bir karakteristik soru edatı *aca* 'acaba'dır. Ahıska ağzında çeşitli tekrar edatları vardır: *kere, kez, kerle, kellem, sefer, ağız, dönüm, dönüş, oyun, reis, yavuz*.

Ahıska ağzının ünlemler konusunda da zengin olduğu görülür: *oy, uyy, vū, vıy, yazuḫluĝa, ayubluĝa*.

6.5. Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Ahıska ağzının bugünkü durumu ile ilgili genel bir betimleme yapmadan önce, bu ağzı, yaşadığı tarihî serüveni göz önünde bulundurarak, iki ayrı dönemde incelemek gerekir. 1944 sürgünü, Ahıska

Türklerinin hayatları için olduğu kadar dilleri için de bir dönüm noktası olmuştur: 1. grup, 1944 sürgününden önce Türkiye'ye göçen/kaçan Ahıska Türklerinin dili Türkiye Türkçesinin etkisinde gelişmeye devam ederken; 2. grup, 1944 yılındaki bu sürgün ile Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve daha sonra da Rusya ile Azerbaycan'da yaşamaya başlayan Ahıskalıların dili ise bütün bu Türk lehçelerinin ve Rus dilinin etkisinde gelişmiştir.

© Serpil Ersöz

Dolayısıyla, bu iki gruptaki Ahıska Türklerinin dilleri birbirlerinden kısmen de olsa farklılaşmıştır. Temelde aynı karakteristik özellikleri ve hatta varyantları saklayan Ahıskalıların ağızları arasındaki bu farklılığın temeli yaşadıkları coğrafyaların dolayısıyla da etkilendikleri dillerin farklı olması ile ilgilidir.

Birinci gruptaki Ahıska Türklerinin dili, büyük ölçüde Türkiye Türkçesinden etkilenmiştir. Bu etkiler, Türkçenin diğer ağızlarında olduğu gibi Ahıska ağzında da, söz varlığı, biçimbilgisi, telaffuz vb. gibi her düzeyde görülmektedir. Bu konuda şu örnekler verilebilir: Söz varlığında: *kurik* yerine *tay*, *emi* yerine *amca*, *kartopi* yerine *patates, bibi* yerine *hala*, *muh* yerine *çivi* demektedirler. Biçimbilgisinde: *geliyerim* yerine *geliyorum* ya da *geliyom*, *sevip* yerine *severek*, *görende* yerine *görünce* demeye başlamışlardır. Telaffuz kopyasına bir örnek verecek olursak: Türkçe kökenli belirli birkaç kelimede normalden daha patlayıcı olan */D/* sesi, yerini Türkiye Türkçesindeki kendine en yakın karşılığı olan */d/* sesine bırakmıştır: *Dur-* yerine *dur-*, *Doli* yerine *dolu* vb.

Bu grupta yer alan ve farklı bölgelerde yaşayan Ahıska Türklerinin bugün artık neredeyse tamamen standart Türkiye Türkçesiyle konuştuğunu biliyoruz.

İkinci grup Ahıskalılarda ise fazla sayıda Rusça kopyalara rastlanır. Bu kopyalar genellikle sözvarlığında görülür.

Rusça söz varlığı kopyaları, Rusça veya diğer Türk lehçeleri üzerinden Ahıska ağzına girmiştir. Birkaç örnek: *alatinik* (Rus. холодильник) 'buzdolabı'; *baġramzona* (Rus. пограничная зона) 'sınır bölgesi'; *banda* (Rus. банда) 'eşkiya çetesi'; *basaborstor* (Rus. паспорт стол) 'pasaport işlemlerinin yapıldığı yer, pasaport bürosu'; *çamadan* (Rus. чемодан) 'bavul, valiz, çanta'; *deġabır* (Rus. декабрь) 'aralık, yılın on ikinci ayı'; *duroş* (Rus. дрожжи) 'maya'; *gilunġa* (Rus. Клеёнка) 'naylon örtü'; *işġola* (Rus. школа) 'okul'; *loçig* (Rus. Летчик) 'pilot'; *maşına* (Rus. машина) 'araba'; *padarġa* (Rus. Подарок) 'hediye'; *vayėnni* (Rus. военный) 'askerî'; *zivena* (Rus. звеновой) 'grup başı, ekip başı, ustabaşı' vb.

Türkçe cümlelerin içinde Rusça edat ve zarfların da kullanıldığı görülür. Örnekler: Rus. *daje* 'bile, hatta': *sora daje tauhlar da dedem o tağlara götüriyermiş* 'sonra dedem tavukları bile o dağlara götürüyormuş'; Rus. *Vot* 'işte': *vot ona tepiyerduh peyniri* 'işte peyniri ona teperdik'; Rus. *tolko* 'sadece, ancak': *çayı tolko ondan içiyerduh* 'çayı sadece ondan içerdik'; Rus. *srazu* 'hemen': *Ordan geldi srazım burda işe girmiş* 'oradan geldi hemen burada işe başlamış' (Devrisheva 2010: 126) vb.

Rusça söz varlığı kopyaları Türkçe eklerle genişletilerek de kullanılabilmektedir. Örnek: *donnaluḫ* (Rus. тонна + Tür. +luḫ) 'tonluk'; *sġlaççi* (Rus. Склад + Tür. +çi) 'depocu'.

Özbekistan'da yaşayan/yaşamış Ahıska Türklerinin ağzında rastlanan Özbekçe söz varlığı kopyalarından birkaç örnek: *ėsle-* (Özb. esla-) 'özlemek', *fiyala* '(Özb. piyola) 'küçük kase', *ġorohcu* (Özb. qorıqçi) 'bekçi', *işḫılıb* (Özb. ishqilib) 'her ne olursa olsun, her durumda, ne de olsa', *kepe* (Özb. kepe) 'çadır', *meslehedlaş-* (Özb. maslahatlaş-) 'danışmak, konuşmak', *moun* '(Özb. muovin) 'muavin, yardımcı', *otĝuz-* (Özb. otgız-) 'oturtmak', *paḫda* (Özb. pahta) 'pamuk', şali (Özb. sholi) 'pirinç bitkisi'.

Özbek Türkçesinin etkileri yalnızca söz varlığında değil, biçim bilgisinde de görülmektedir. Ahıskalılar başta *-p* zarffiil eki olmak üzere Özbekçenin diğer eklerini de yaygın bir şekilde kullanmaktadır. Bunlardan birkaçı aşağıda içinde geçtiği cümlelerle birlikte verilmiştir: *ataşın_alem deb de säviyėller; isdamboldo oḫub gėdmişdür mollaluĝa; dayilerimiz de bütün abu türkiyeye gelib ölüb gėdgen; ondan sora, bilib durub ävin ġaydasını bülüb_ona göre işin görüb geziyėrsin; gälin_içeri girereken bėlē ġapının_üsdünä Bal sürtiyėller; onnara bėle bir, yėddi ayle sıġėdiğan yėr_ėtmişler* vb.

Kırgızistan'da yaşayan/yaşamış Ahıskalıların dilindeki Kırgız Türkçesine ait söz varlığı kopyalarına örnek olarak şunları verebiliriz: *eke* 'ağabey', *ġıyınçılıġ* 'zorluk, sıkıntı, eziyet'.

Kazakistan'da yaşayan/yaşamış olan Ahıskalıların diline yerleşmiş Kazak Türkçesi söz varlığı kopyaları için örnek olarak şunları verebiliriz: *kesme* (Kaz. kespe) 'ince şeritler halinde kesilmiş hamur, erişte', *kobuz* (Kaz. kobız) 'kobuz', *çille* (Kaz. şilde) 'yaz mevsiminin kırk gün süren sıcak dönemi', *karağaç* (Kaz. karağaş) 'karaağaç' (Aliyev 1978: 71).

Azerbaycan Türkçesinden söz varlığı düzeyinde yapılan kopyalara *kömeg* 'yardım', *od aldır-* 'arabayı çalıştırmak', *hamısı* 'hepsi', *darıḫ-* 'özlemek, özlem duymak', *ücubatından* 'sebebiyle, yüzünden' kelimeleri örnek olarak verilebilir.

Ahıskalıların eski Ahıska coğrafyasında yaşarken yani 1944 yılındaki sürgünden çok daha önceki zamanlarda da dillerinde Arapça ve Farsça başta olmak üzere Rusça, Gürcüce ve Ermeniceden kopyalanmış sözler bulunmaktaydı. Bunlar, yukarıda bahsettiğimiz birinci ve ikinci gruptaki Ahıska ağzına ait söz varlıkları ile karşılaştırılarak kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Buna göre eski Ahıska coğrafyasındaki Ahıska ağzında Arapça ve Farsçadan kopyalanmış sözlere örnek: *bed* 'kötü, çirkin', *bibi* 'hala', *cerime* 'cereme, ceza', *güman* 'umut', *hers* 'kızgınlık', *lenger* 'büyük tepsi', *şor* 'tuzlu' vb. Rusçadan kopyalanmış sözlere örnek: *vedre* 'kova', *istikan* 'bardak', *isdol* 'masa', *pec* 'soba' vb.

Gürcüceden kopyalanmış sözlere örnek: *gagal* 'gözbebeği', *zıġel* 'diş eti', *nikor* '(hayvan) tüylerdeki beyaz leke', *apraḫ* 'şaşı', *lobiya* 'taze fasulye', *leçek* 'başörtüsü' (daha fazla örnek için bk. Gurgenidze 2009; Güllüdağ 2009; Şenel-Meskhidze 2008) vb.

Ermeniceden kopyalanmış sözlere örnek: *aḫbun* 'hayvan gübresi', *ander* 'beddualarda geçen miras anlamındaki söz' (Gemalmaz 1995: 379) vb.

Ev dışında Rusça ya da Kazak, Kırgız, Özbek Türkçelerinden herhangi birini konuşmak zorunda olan Ahıskalılar, ev içinde birbirleriyle Türkçe konuşmaya özellikle dikkat etmektedirler. Fakat buna rağmen genç Ahıskalı neslin, günlük konuşmada, bilerek ve isteyerek, sosyal bakımdan baskın dil olan Rusçayı tercih ettiği görülmektedir. Ahıska ağzının geleceği için en tehlikeli olanı da, Türkçe başlayan konuşmaların, farkında olunmadan, Rusça ile noktalanması ve bunun daha da ötesi, hiçbir şekilde Türkçe bilmeyen, Rusçayı ana dili olarak öğrenen bir kuşağın, az sayıda da olsa, varlığıdır.

6.6. Özgün örnek metin

Aşağıdaki metin, *Türkiye Ahıskalıları Ağzı* adlı çalışmadan alınmıştır (Ersöz 2013a: 187). Metnin konuşuru, 1930 Ahıska doğumludur. 14 yıl Özbekistan'da, 33 yıl Azerbaycan'da yaşamıştır. 18 yıldır da Türkiye'de ikamet etmektedir.

1944 Yılı Sürgün Günü Hatıralarından

ėy oĝul, bizim başımıza bir degirman dönmedi her bişe döndi. /// ėy_oĝul, ben dėsem_üregimde Durmiyėr_aĝliyėrim de soradan şı oliyėruḫ, ne günner çegduḫ biz ġızım_onda bülürsün! ne günner çegduĝ, ne günner. biz ... ġardaşlarım mardi esgere götürdi, gėdmiyėrdiler. ġardaşım maridi türkiyada da diyėrdile gi … götürmiyėrdiler. ondan sorā iki ĝardaşım maridi onda, biri türkiyadaydi. iki ĝardaşım da ēn sounki mablisetyada gėddi, ... ġırḫ üçünci yilde gėddiler_onnar, ėle düs ġavĝaya sürdiler. onnar_onda ġırıldi oĝul, anam babam_öldi, ġālduḫ yėtim, düşduḫ çöllerē. gätürdiler daşgende tögdiler, daşgendden sora andicana gėdduĝ_andicandan sora ferĝanaya gälduĝ, ne_blėm_ebile günner gėşduĝ_oĝul./buriya mi? çocuḫlar_ireli geldi ben doḫsanınci ilde ĝelduḫ bis, dedeynen ben. dedey rehmete ĝitti, bis ġalduḫ. /// bir_ay yol gėddūḫ. bir_ay yol gėddūḫ, yollarda şėnniğimis ġırıldi, vaġonnardan tökdilēr. ne ĝünneri çegduḫ! /// ġırmızi vaġona Doldurdiler./hē, o gėce hee, o gėce dediler ki, toplanti var gelin, saat_on_ikide. // gėce on_ikide toplanti var dėdiler, götürdiler_ē şeya, ideraya şindi şeya ĝı o, ebölē, ne diyėller bunda o eve?/hökümetin_evıne he o iclas_olan yėra ġı, he oriya. toplanti var dėdi gėdduĝ bir_ebüle ġuluba girduḫ. hē, dėdiler ki, şėnnigimizi esgere götürdi oĝlannari. gėride ėle ĝadınnar varidi ki, dörd çocuĝ bėş çocuḫ, äyleyinen üç çocuḫ, çılpāḫ, andır bir mėdro bişe yoĝidi hi üsdümüzde eböle gėyeyduḫ, acluḫ vaḫdiydi de ġızım. he sürdiler bizi oriya. gėce dėdiler ki, sahad on_ikide, dėdiler ki sizi orta asyáyá sürecauĝ, yėddi yilinen. yėddi yilinen dėdiler de altmiş, ġaç yil_oldi hele, ġırḫ dördünci yilde sürdiler, hele de götürecaḫlar.

Sözlük

andır:	Beddualarda kullanılan *miras* anlamında söz
çilpāḫ:	Çıplak
çöl:	Issız ve kurak yer, bozkır
ġavĝa:	Savaş
ġırıl- :	Ölmek
ġulub:	Büyük salon
iclas:	Toplanma
idera:	Hükümet binası
ireli:	Önce
maridi (<var+idi):	(Ünsüz benzetmesi ile değişmiş şekil) *Vardı*
rehmete git- :	Vefat etmek
sahad:	Saat
sounki:	Sonraki, sonuncu
mablisetya (Rus.):	Seferberlik
şėnnig:	Halk

Kaynaklar

Alım, Mete – Doğanay, Serkan – Şimşek, Oğuz (2006). Ülkemize Yönelik Göçlere Bir Örnek: Ahıska Türkleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*. S. 15, s.303-322.

Aliyev, F. Fadli (1978). *Oçerki Po Leksike Yazıka Tuyok Kazaxstana*. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR.

Aslan, Kıyas (1995). *Ahıska Türkleri*. Ankara: Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.

Avşar, Zakir – Tunçalp, Zafer S. (1994). *Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Aydıngün, Ayşegül – Balım Harding, Çiğdem – Hoover, Matthew - Kuznetsov, Igor – Swerdlow, Steve (2006). *Meskhetian Turks*. Washington: Center of Aplied Linguistics.

Aydıngün, Ayşegül – Aydıngün, İsmail (2014). *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk Ulusötesi Aileler.* Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Badalov, Çingiz (2004). *Bütün Yönleriyle Ahıska Türkleri*. Çimkent.

Baştav, Şerif (1995). Sabir Türkleri. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. V, S. 17-18, Nisan 1941, s. 53-99.

Bilge, Nurhayat (2011). Conflict and Cultural Identity: Meskhetian Turks. *24rd Annual International Association of Conflict Management Conference* Istanbul-Turkey, July 3 – 6.

Biray, Nergis (2006). Sürgünden Honaz'a Ahıska Türkleri. *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*. S. 11, s.52-54.

Blacklock, Denika (2005). Finding Durable Solutions For the Meskhetians. *ECMI Reports.* 56, Georgia: European Centre for Minority Issues.

Brosset, Marie Félicité (2003). *Gürcistan Tarihi* (*Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*). (Çev. Hrand D. Andreasyan; Haz.: Erdoğan) Merçil. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Buntürk, Seyfeddin (2007). *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Cihan, Ahmet (2008). Kırgızistan'da Ahıska Türkleri Üzerine Gözlemler. *Bizim Ahıska*. S. 11-12, s.18-23.

Çebi, Yılmaz (1972). *Bulanık Ağzı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi.

Çetinkaya, Kenan – Kodan, Semanur (2012). Ahiska Turks in Philadelphia: Keeping Cultural Identity and Religion in a Multicultural Environment. *International Journal of Social and Human Sciences* 6, s.398-403.

Devrisheva, Fatima (2010). *Kazakistan'da Ahıska Türklerinin Sosyol-Kültürel Yapılarındaki Değişmeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Durmuş, İlhami (1993). İskitler (*Sakalar*). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Durmuş, İlhami (2002). Sarmatlar. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları s.637-647.

Ersöz, Serpil (2013a). *Türkiye Ahıskalıları Ağzı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

Ersöz, Serpil (2013b). Ahıska'da İki Büyük Ağız Grubu: Terekeme ve Yerli Türk Ağzı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi.* S. 2/4 s. 105-115.

Gemalmaz, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları*. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gocayeva Memmedova, Gülnara (2011). Yüz Yıl Önce Ahıska'da Okullar. *Bizim Ahıska Dergisi*, S. 14, s.14-17.

Gurgenidze, Nunu (2009). Doğu Karadeniz Ağızlarında Gürcü Alıntıları. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri III 20-26 Eylül 2004,* s. 3397-3402. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güllüdağ, Nesrin (2009). Artvin Ağzındaki Gürcüce Kelimeler. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 25-30 Mart 2008 Şanlıurfa.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları s.237-249.

Günay, Nejla (2012). Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı. *Bilig*. Bahar, S.61, s.121-142.

Hacılı, Asif (2009). *Axısqa Türkləri Vətən Bilgisi.* İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı.

Kafesoğlu, İbrahim (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.

Karahan, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara:* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1976). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi* (1451-1590). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köksal, Abdurrahman (2007). *Bişkek'te Yaşayan Ahıska Türklerinin Folklorik Değerleri ve Oyun Müzikleri*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Kurat, Akdes Nimet (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. 2. Baskı, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.

Kütükçü, M. Akif (2005). Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 13, s. 271-284.
Pentikäinen, Oskari - Tom Trier (2004). *Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks*. *ECMI Working Paper.* 21, Flensburg: European Centre for Minority Issues.
Piriyeva, Sevil (2005). *Ahıska Türkleri Azerbaycan'da*. Bakü: Elm Neşriyatı.
Ragibova, İlmira (2008). *Kırgızistan'da Yaşayan Ahıska Türklerinin Folkloru.* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
Seferov, Rehman - Ayhan Akış (2008). Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* S. 24, Güz 2008, s. 393-411.
Seferov, Rehman (2012). Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 17, s. 395-409.
Sürmeli, Murat (2010). *Iğdır'ın Demografik Yapısında Göç ve Ahıska Türkleri Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
Şenel, Mustafa - Maria Meskhidze (2008). Kars (Ardahan, Iğdır) İli Ağızlarında Gürcüce Alıntı Kelimeler Üzerine. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim*. s. 4009-4018. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Togan, Zeki Velidi (1997). Hazarlar. İslam Ansiklopedisi. C. V-I, s. 397-408, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
Yüzbey, İrade (2008). Ahıskalı Türkler ve Kültürleri. *Turkish Studies.* V: 3/7 Fall, s. 679-695.
Zeyrek, Yunus (2001). Ahıska ve Ahıska Türkleri. *Türkler.* C. 20, s. 520-531, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

İnternet kaynakları

http://www.akhaltsikhe.gov.ge
http://www.stat.kg/stat.files/din.files/census/5010003.pdf.
http://www.ajansahiska.com/haber/bitlisahlata-ahiskali-aileler-yerlestirilecek_h247.html
http://www.tabula.ge/ge/story/58805-ombudsmeni-mesxebis-repatriaciis-shesaxebMuhammet

THE ALTAIANS AND THE ALTAI LANGUAGE

Aiiana Ozonova

Altai Republic, vicinity of Turachak village
© Aziyana Bayır-ool

1. Altai ethnonyms (internal naming and external naming)

The Altay language is one of the national languages of the Altai Republic, Russian Federation. The obsolete name of the language is the Oirot language (*Oirot til*). The pre-revolutionary literature was written in different dialects, and their native speakers became part of the Altai people. Altay native speakers are *Altai kizhi* – the most numerous Turkic-speaking group of the Altai Republic. The self-denomination is *Altai* or *Altai kizhi*. In historical sources and other official documents they are known as the *Altai, mountainous, white* or *porubezhny Kalmyks*. The modern Altai ethnics were formed in the recent past as a result of the consolidation of the areal tribal Turkic-speaking groups, who until recently identified themselves as independent sub-ethnic communities.

There are ethnic groups of northern and southern Altain communities. The northern ethnic group includes the Kumandys, Tubas and Chalkans. The southern ethinc group includes the Altaians (or *Altai kizhi*), Teleuts and Telengits. All of them had a status of sub-ethnic formation, as part of the Altai ethnic community till the early 1990s. In 1993 the Teleuts, Kumandys, Tubas and Chalkans were granted a status of indigenous minority peoples and their languages – a status of independent languages and were included in the *Red book of the languages of the peoples of Russia* (Osnovy zakonodatel'stva… 1993; Krasnaya kniga yazykov narodov Rossii, 1994, 5). Later in 2000, the Telengits were classified as indigenous people of the Russian Federation. As regarding the language, the Altay literary language, based on the Altai-kizhi dialect in consolidates these Altai sub-ethics.

2. Religion and culture

The traditional religion of the Altaians is shamanism («*kam d'aŋ*»). The foundamentals of Altaians' religious life was the cult of nature, earth worship, a place lords'spirit (*suu ääzi*, *tuu ääzi*), the whole Altai region, and fire's cult as well. The southern Altaians still worship mountains and their spirits, and also sacred lands' family cult.

The universe is divided into three worlds: the lower, middle and upper world. The lord of the lower world is *Ärlik-biy*. In case of someone's illness, powerful shamans can only negotiate with the messengers of *Ärlik*. The spirits – inhabitants of the middle world are nowadays the most important in the religious life of the Altaians. The main spirit is *Altaidyŋ ääzi* ('lord of Altai'), a single lord-spirit of Altai. Also the Deities of the upper world – *Ot-Äne* and *Umai* – are significant. *Ot-Äne* is the protector of the home fire. *Umai* is a guardian of birth and children. They rarely call the upper world Deities. One of the well-known upper deities and guardian (*tös*) of several Altai clans is *Ul'gen'*. Another upper Deity is *Üch-Kurbustan* (Tjuxteneva, Xalemba, Šerstova, Dobžanskaja, 2006: 429-462)

Opening of competition of storytellers at the festival "El-Oyin 2010". Elo village, Onguday district, Altai Republic. © N. R. Oynotkinova

Shaman (*kam*) is an intermediary among the human world, alive and dead, deities and spirits. He protects harmony and balance between the two worlds.

Christianity began to spread over the Altaians in between 1750-1770, in the 18th century, particularly in the second half of the 19th century, when the Altai spiritual missioners started their work. The communities of Telengit, Teleut, Kumandy, Chalkan and Tuba particularly were converted to Christianity. Even though they were baptized they preserved their traditional believes and customs.

In the beginning of the 20th century, Burkhanism, or as the Altaians name it – *Ak d'aŋ* ('white belief') spread in the Altai-kizhi. Burkhanism is characterized by shamanism's prohibition and blood sacrifice, which was a part of the shaman rituals. A new «upper world» God, *Burkhan* with traditional responsibilities took place into the Pantheon. The new «upper world» God is the creator of earth and human beings, and his name is always used with the epithet «white» (*Ak-Burkhan*). Shaman was replaced by a *d'arlyqchy* – a person who organizes public praying and could cure people. The Burkhanism movement is considered to be the religious form of the Altaians' ethnic consolidation. People possessing spiritual knowledge are named by the modern Altaians *neme biler kizhi* (literally «a man knowing something»). Their belief is often called *Altai d'aŋ*. The main protector of the Altaians is *Altai Kudai*.

The religious beliefs of the Altaians are one of the most important issues discussed in the Altai Republic. Since 1990s a few political religious movements were formed. First of all, it is the Buddhist movement «Ak Burkhan» and different branches of the «Ak d'aŋ» movement, who are the vigorous opponents of Buddhism expansion in Altai. According to the Buddhist believers, the affiliation of the Altaians is Buddhism, and they teach the young Altai men in their religious school named datsans.

The Altaians' folk arts are particularly diverse, with a variety of genres: heroic saga, legends, stories, myths, songs, blessings, puzzles, proverbs and sayings. Until today, they preserved the practice of storytelling and throat singing, especially among the southern Altaians.

The Altai-kizhi and Telengits preserved to a great extent, their instrumental music, and they are still using their traditional musical instruments as *topshuur*, *komus*, *ikili*, *shoor*, etc.

One of the first professional painter among the indigenous peoples of Siberia is the Altaian Ch. Gurkin (1870-1937). His teacher was the famous Russian painter Shishkin; also he graduated as a non-degree student the Academy of Arts, St. Petersburg. All the largest Siberian cities of that time hold his personal exhibitions

"Onguday district, Altai Republic." (Merging rivers Chuya and Katun) © Alena Tazranova

The Altai professional literature and its development is associated with the names of P. Chagat-Stroev, M. Mundus-Edokov, Ch. Enchinov, P. Kuchiyak. The first Altai writer was a member of Teleut community, M. Chevalkov a foster-child of a Christian Mission and hr described his life. New talented poets and writers appeared during the Soviet period: I. Shodoev, L. Kokyshev, A. Adarov, E. Palkin, K. Tölösöv, B. Ukachin, J. Kainchin, B. Bedyurov, P. Samyk and others. All of them belong to the southern dialects speakers, particularly Altai-kizhi speakers.

In 1977, it was founded the National dramatic theatre, in 1995 the National philharmonic hall, and, in 2002 the National orchestra of the Altai Republic. Since 1990s in Gorny Altai, they started the process of revival and dissemination of the ethnic community culture and its preservation together with the Altai language development. They founded new popular folk group «Ursul» (1993), children's folk choreographic group «Yrystu» (1994), folk group of the Altai song «Oioiym» (1995), the national dance theatre «Altam» (1997) and various musical bands, as «Altai-Kai» (1997), «Tala» (1997) and many others. They encouraged different activities as the new national holidays, festivals of the Altai poetry and literature, song festivals, festivals of the Altai, and many others. The art handicraft is reviving also. Since the late 1980s they began many performances as the national holiday *El-Oiyn* with a theatrical performance, traditional clothes and jewellery contest, exhibition of traditional handicraft and ornamental arts of the Altai craftsmen, and traditional sports. Since 2000 each summer, they organize a summer holiday of the indigenous peoples of the Altai Republic «*Jürük bairam»* («Holiday of a cedar») and since 2004 an international *kurultai* of folk storytellers and throat singers.

The main traditional activities of the northern Altaians are fishing, hunting, hand (hoe) farming, bee keeping, collecting edible plants, plant roots, and cedar nuts, weaving. Traditional food is meat, fresh and dried fish, talkan (flour made of fried barley), edible plant roots and stalks. The main traditional activities of the southern Altaians are cattle breeding, hunting and agriculture. The main food is meat and milk products.

3. Geography and population

Most of the Altaians communities live in the Altai Republic, which has borders with China and Mongolia in the south, Kazakhstan in the west, Tuva and Khakassia Republics in the east and the Kemerovo region in the north. Also the Altaians live in the Altai region, Kemerovo region and the other territories of the Russian Federation, in Kazakhstan, Uzbekistan, etc.

Altay Republic, Turachak, Kurmach-Baygol village, with Chalkan students
© Aziyana Bayır-ool

According to the population census of 1989, the number of the Altaians living in the USSR was 70,777 people, including the Kumandys, Teleuts, Telengits, Tubas and Chalkans.[1] The census of 2002 counted separately the Telengits, Tubas and Chalkans, as independent communities with their own language. According to the census of 2002, in Russia live 67,239 Altaians (excluding the Kumandys (3,114), Teleuts (2 650), Telengits (2,399), Tubas (1,565) and Chalkans (855). Out of 67,239 Altaians, 62,494 people speak Russian language. In the Altai Republic live 62 192 Altaians, 931 Kumandys, 32 Teleuts, 2,368 Telengits, 830 Chalkans, 1,533 Tubas, and 473 Altaians, 107 Kumandys, 2,314 Telengits, 148 Chalkans and 270 Tubas speak the Altai language.[2] The Russian census of 2010 considered the Teleuts and Kumandys as independent communities, and the Telengits, Tubas and Chalkans as sub-communities, part of the Altaians. According to 2010 census, in Russia live 74 238 Altaians (including 67,380 Altaians, 3,712 Telengits, 1,965 Tubas, 1,181 Chalkans), excluding the Kumandys (2,892) and Teleuts (2,643); 55,720 people speak Altai language (51,687 Altaians, 3,516 Telengits, 317 Tubas, 200 Chalkans) and 69,866 people speak Russian language (63,541 Altaians, 3,188 Telengits, 1,959 Tubas, 1,178 Chalkans). The number of the Altaians living in the Altai Republic is 68,814 inhabitants (including 62,162 Altaians, 3,648 Telengits, 1,891 Tubas, 1,113 Chalkans); 48,583 inhabitants (44,606 Altaians, 3,480 Telengits, 303 Tubas, 194 Chalkans) of them speak Altai language, and 64,464 inhabitants speak Russian (58,341 Altaians, 3,124 Telengits, 1,888 Tubas, 1,111 Chalkans).[3]

4. Historical background

At the origin of the northern Altaians are the Old Turkic Uighur tribes, Kymak-Kypchak, Yenisei Kyrgyz, Oghuz, as well the Samoyed, Ket and Ugric tribes. At the ethnic core of the southern Altaians are the nomadic Turkic tribes Tele and Tukyu, the main population of the Turk (552-745), Uighur (745-840) and Kyrgyz (from the 8th century until the beginning of the 13th century) Kaganates. But during the 13th century, and then in between the 15-18th centuries they mixed with newly come Mongolian tribes (Potapov, Satlaev 1998: 40). The Oyrats conquered Altai at the end of the 16th century, beginning of the 17th century, and it became a part of the Zungar Khanate. After they defeated Dzungaria in 1756, Altai voluntarily became part of Russia.

In 1922 it was founded the Oyrat autonomous region as part of the Altai region. In 1948 it was renamed as the Gorno-Altaisk autonomous region. In 1991 it was founded the Gorno-Altaisk Republic, and it was renamed as the Altai Republic in 1991.

1 http://demoscope.ru
2 http://www.perepis2002.ru
3 http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

5. Orthography

Kypchakova Galina
Native-speaker Altai-kizhi.
© N.R. Oynotkinova

In the 18th century, when Gorny Altai became part of the Zungar Khanate the Altaians were using the Oyrat alphabet, called by different names – «todo bichik» or «üzük bichik» – to write texts both in Oyrat and in their native languages. Zaya Pandita, a Buddhist monk and Oyrat teacher, based on the Old Mongolian writing created the writing system of the language. Many different administrative documents of the Altai nobility, which were written in «üzük bichik» are kept in the central archives of Moscow. In the 18th century, when the Zungar Khanate fell down the sphere of its use narrowed (Samaev 1993: 94-99).

In 1828, based on the Cyrillic alphabet members of the Altai spiritual mission developed the Altai alphabet which consists of 27 letters: Аа, Бб, Гг, Дд, Jj, Ее, Жж, Зз, Іі, Йй, Кк (К̄ к̄), Лл, Мм, Нн, Нң, Оо, Öö, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ӱӱ, Чч, Шш, Ыы. In 1922, were introduced a few additional letters from the Russian alphabet to express Russian borrowings into the missionary alphabet: *в, ф, х, ц, щ, э*, and the improved alphabet included 32 letters. In 1928 under the influence of a wide-scale adoption of the Latinized alphabet, the Latinized Altai alphabet consisting of 29 letters was approved, and it was used from 1931 to 1938. Since 1938 (with an amendment in 1944) till nowadays the alphabet based on the Russian graphics with additional graphemes for the Altai sounds *ö, ӱ, ң, j* has been used. The modern Altai alphabet consists of 37 letters: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Jj, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нң, Оо, Öö, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ӱӱ, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Based on the Teleut dialect belonging to the southern group, the Altai written language was developed by the missionaries. This was possible because the first Altaians who converted to Christianity were Teleuts. The new written language turned out to be of use among the population of the region with its new boundaries, and it was spoken by a minority group of people. Therefore, according to the Decree of the 2nd regional congress of Soviet workers, peasants and Red Army deputies of December 8, 1923, the Altai-kizhi dialect was chosen as the basic dialect for the Altai literary language (Nasilov 2002: 52).

6. Language

Linguistic characteristics

The Altai language is characterized by synharmonism in phonetics, agglutination in morphology and fixed word order in syntax: subject, object, predicate.

a. Altai and Turkic languages

There is no consensus among Turcologists concerning the place of the Altai language and its dialects in the linguistic classifications. The researchers classify the southern and northern dialects as belonging to different groups.

According to N.A. Baskakov's classification, which is based on the ethnogenetic principle, the northern Altai dialects along with the Shor and Khakas languages and their dialects belong to the Khakas sub-group of Uighur-Oghuz group of the eastern Hun branch of Turkic languages, while the southern Altai dialects together with Kyrgyz belong to the Kyrgyz-Kypchak group (Baskakov 1969).

A.M. Šerbak considers the southern Altai dialects together with Kyrgyz, Kazakh, Tatar, Karakalpak, Noghay, Karaym, Karachaevo-Balkar, Kumyk and Bashkir within the Kypchak group of Turkic languages and the northern dialects together with Khakas, Shor, Saryg-Uighur, Low-Chulym and Middle-Chulym a mixed group of Turkic languages which are difficult to classify (Šerbak 1994: 39-40).

The Katun river
© Erhan
Büyükakıncı

In L. Johanson's classification the Altai language and its dialects are in the southern sub-group of the North-eastern branch of the Turkic languages (Siberian languages) (Johanson 1998: 82-83). C. Schönig in his classification built on the linguo-geographical approach, puts the Altai language (without dividing it into dialects) in the sub-group of the Kypchakoid South-Siberian Turkic languages of the North-eastern group (Schönig 1999: 95).

In O. Mudrak's opinion, all the dialects of the Altai language belonged to a group of languages, not definite called Siberian, which split into the Khakas-Shor and Gorno-Altaisk sub-groups. At the end of the first millennium the northern and southern dialects appeared inside the Gorno-Altaisk sub-groups. The northern dialects include Chalkan and Kumandy, the southern dialects – Oyrot and Tuba (Mudrak 2002: 713-737).

In the classification of T. Tekin and M. Ölmez the Altai language ascends to the Old Turkic language (Tekin, Ölmez 2003).

b. Dialectology of Altai

The dialect system of the Altai language reflects the tribal traces and the clan structure of the Altai people and inhomogeneity of the clan languages. N.A. Baskakov and other scientists distinguish six dialects of the Altai language, which are divided into two groups according to a number of characteristics: the northern group (the Kumandy, Tuba and Chalkan) and the southern group (the Altai-kizhi, Teleut and Telengit) (Baskakov 1958).

Today, we do not distinguish the Teleut dialect in the modern Altai language. The Teleuts of the Altai Republic, who have been living in some villages of the Shebalino district, assimilated the Altai language. There is a number of Teleuts who came to Altai later, in between 1980-2000. The Teleuts living outside the Altai Republic (in the Belovo district of Kemerovo region, the village of Teleuts, the factory district in Novokuznetsk, Zarinsk town in the Altai region) are geographically isolated they do not use the Altai literary language and do not identify themselves as Altaians.

The southern group includes two dialects:

1) Altai or Altai-kizhi dialect which is spoken by the population of the Ongudai, Ust'-Kan, Ust'-Koksa, Chemal and Shebalino districts of the Altai Republic living in the Katun', Ursul, Charysh and Sema rivers;

2) Telengit dialect spoken by the inhabitants of the Ulagan and partially Kosh-Agach districts. N.A. Baskakov distinguishes two sub-dialects: the Telengit-Teless sub-dialect spoken along side the Chulyshman and Bashkaus rivers, the southern shore of the Teletskoe lake, and the Chui sub-dialect whose native speakers live alongside the Chui river (Baskakov 1958: 67-68).

(Children on the hitching post) © Arsalan Gombozhapov

The northern group consists of the following three dialects:

1) Kumandy dialect spoken on the Biya River's middle flow and its confluents. The Kumandys live in the Turochak district of the Altai Republic (the villages Shunarak, Turachak, San'kin ail) and in Gorno-Altaisk. Many of the Kumandys live outside the Altai Republic, in Krasnogorsk (former Staro-Bardinsk) and Solton districts of the Altai region, Biysk; a small group lives in the Tashtagol district of the Kemerovo region. N.A. Baskakov distinguished three sub-dialects, which were named after the administrative districts of the Kumandys' residence: the Turachak, Solton and Starobardinsk sub-dialects. In the 1950s, the latter was considered to be the best-preserved sub-dialect (Baskakov 1958: 68);

2) Tuba dialect is spoken by the population of the Turachak (the villages Artybash, Iogach, Novotroitsk, Tuloi, Tondoshka, Kebezen', Ust'-Pyzha, Yailu) and Choi (the villages Paspaul, Salgandu, Karakoksha, Tun'zha, Krasnosel'skoe, Uimen', Uskuch) regions of the Altai Republic living alongside the Biya river and on the area of its confluents, and in Gorno-Altaisk;

3) Chalkan dialect is spoken by the inhabitants of some villages in the Turachak district of the Altai Republic (the villages Kurmach-Baigol, Biyka, Suranash, Chuika, Turachak, Tuloi), by people living in the basin of the Lebed river and Gorno-Altaisk.

According to N. A. Baskakov, the main differences between the northern and southern dialects are the followings: a) no consistent labial vowels harmony: northern *polγan* ~ southern *bolγon* 'was'; b) different correspondence for the short and long vowels: northern *aac* ~ southern *ooc* 'mouth', northern *paar* ~ southern *buur* 'liver'; c) preservation of the uvular *γ* and velar *g* in the final position and their substitution by long vowels *uu / üü*: northern *taγ* ~ southern *tuu* 'mountain', northern *suγ* ~ southern *suu* 'water'; d) correspondence in Anlaut: *č ~ d' / t'* (northern *čyl* ~ southern *d'yl* 'year'; *n' ~ d'/t'* northern *n'aan* ~ southern *d'aan* 'big'); *š' ~ č* northern *š'anaq* ~ southern *čanaq* 'sledge'); e) correspondence in Inlaut: *ž' ~ č* (northern *qaž'an* ~ southern *qačan* 'when'); *b ~ m* (northern *tebir* ~ southern *temir* 'iron'), etc. Also there are differences in morphology: a) the form of the Ablative case: northern *-dïn / -din, -tïn / -tin* ~ southern *-daŋ / -deŋ, -taŋ / teŋ, -naŋ / -neŋ*, for example, northern *mendin* ~ southern *meneŋ* 'from me'; b) the forms of some demonstrative and interrogative pronouns: northern *po* ~ southern *bu* 'this', northern *t'uγ / t'uu* ~ southern *ne* 'what'; c) peculiar forms of the verb conjugation, for example, the Present tense forms: northern *körübit* ~ southern *körüp d'at* 'he sees'; d) a full form of the Accusative case in the stems with a possessive affix of the 3rd person singular: northern *mürigini aldy* ~ southern *börügin aldy* 'he took his hat' (Baskakov 1958: 69-73). Also there some differences in the vocabulary of the northern and southern dialects which sometimes bring difficulties the communication. For example: northern *tanaq* ~ southern *tumčuq* 'nose', northern *čaqajaq* ~ southern *čeček* 'flower', northern *paγ* ~ southern *buu* 'grief, northern *t'ooq / čooq* ~ southern *quučïn* 'story, conversation', northern *ääs* ~ southern *bijik* 'high', northern *t'ažan / čažan* ~ southern *d'alqu* 'lazy', northern *sïrlï* ~ southern *budï* 'to paint', etc.

Today, due to various reasons, including the influence of the Altai literary language, the northern dialects have undergone a number of changes some of which bring them closer to the Altai literary

language and therefore with the southern dialects. Thus, the process of dropping of the Auslaut *γ / g* in Chalkan: *alyγ ~ alu* 'silly', *suγ ~ su* 'water'; dropping the final *γ* is the same for the Tuba dialect, as well: *γ ~ w ~ u*: *taγ ~ taw ~ tuu* 'mountain'. In the Chalkan dialect the affricate *č* is replaced by the obstruent *t'*: *čer → t'er* 'earth' (Fedina 2010: 4).

According to data collected by I.Y. Selyutina in her experimental phonetic researches, in Kumandy the correspondence of *š' ~ č* is done in accordance with both the northern and southern types: *šanak* 'sledge', but *čekpen* 'cloth'; in Inlaut the southern *č* is used instead of the northern *ž*: *qačan* 'when', *pyčak* 'knife'. As for the correspondence of the vowels *u ~ o*, the Kumandy vocalism is in accordance with the southern Altai type: *ol* 'he', *oro* 'hole' (Baskakov, Selyutina 2010: 96).

There are differences inside the two groups of dialects with many differences in the northern group. Thus, for example, the Tuba dialect, which has common features with Kumandy and Chalkan, differentiating between the northern and southern dialects is characterized by a number of peculiar features which makes it stand out inside the northern group of the Altai dialects. The most peculiar feature is the initial *j* (with optional *t' / d'*) instead of initial *č*, which is a characteristic of Kumandy and Chalkan: Tuba *jan / d'an / t'an / n'an* 'to return, come back'. The Tuba vocalism is characterized by vowel phonemes and diphthongs, which brings it closer to the Yakut language (Sarbasheva 2004: 36-93). Tuba is more assimilated by Russian and the Altai literary language than Kumandy and Chalkan.

The northern dialects of the Altai language have many common features with the neighboring Turkic languages – Shor and Khakas: a) breaking the labial vowel harmony; b) tendency for spirantisation of *č > š* (Altai *üč*, Chalkan *üš'*, Khakas *üs*, Shor *üš* 'three'; c) the Aditive case with the ending *-sar / -zar / -sa / -za*, formed on the basis of the additive postposition *saarï / zaarï* 'in direction to'; d) active use of the auxiliary verb *t'at* 'to lie' as part of analytical constructions and synthesized forms in the given languages, unlike the verb *tur-* 'to stand' used in the southern Altai dialects and Altai literary language, etc. This can also be traced in the vocabulary, for example, the basic speech verb in the northern dialects (except Tuba) of the Altai language, Khakas and Shor is *d'ooqta-* / *čooqta-* / *čooxta-* 'to speak, say *smth*, tell about *smth*., advise of *smth.*'. In the same languages the verb *qazaqta- / xazaqta-* is used to convey the meaning of 'to speak Russian', while in the southern Altai dialects is used the verb – *orusta-* (Ozonova, Šagdurova 2013: 96, 123).

c. Phonology

The Altai language contains 16 vowel phonemes – 8 vowels with normal duration: *a, ä, o, ö, ï, i, u, ü* and 8 corresponding to long phonemes: *aa, ää, oo, öö, ïï, ii, uu, üü* (see Table 1). It should be noted that the long vowels *ïï, ii*, due to their low productivity, ought to be considered peripheral (Selyutina 2004: 76).

Table 1. The vocal system of the Altai

Row	Front		Back	
Degree of opening	Labial	Non-labial	Labial	Non-labial
High	ü	i	u	ï
	üü	ii	uu	ïï
Low	ö	e	o	a
	öö	ee	oo	aa

A special trait of the Altai language is the presence of the *d'* phoneme (orthographically *j*) at the beginning of the word instead off its position in Turkic *j-/y-*: *d'oq* 'no', *d'ayïm* 'freedom', *d'ür* 'to live, to walk'.

In the Altai language, the palatal harmony is obvious: *qarïndaš=tar=ïm=la* 'with my younger brothers', *bičik=ter=i=nde* 'in his books'. The rule of the labial vowel harmony is partially applied: *oro=lor=do* 'in pits', *könök=tör=gö* 'buckets'. However, in the modern Altai the labial harmony could be disregarded: *qol=dï* 'hand', *d'ürüm=ge* 'life'.

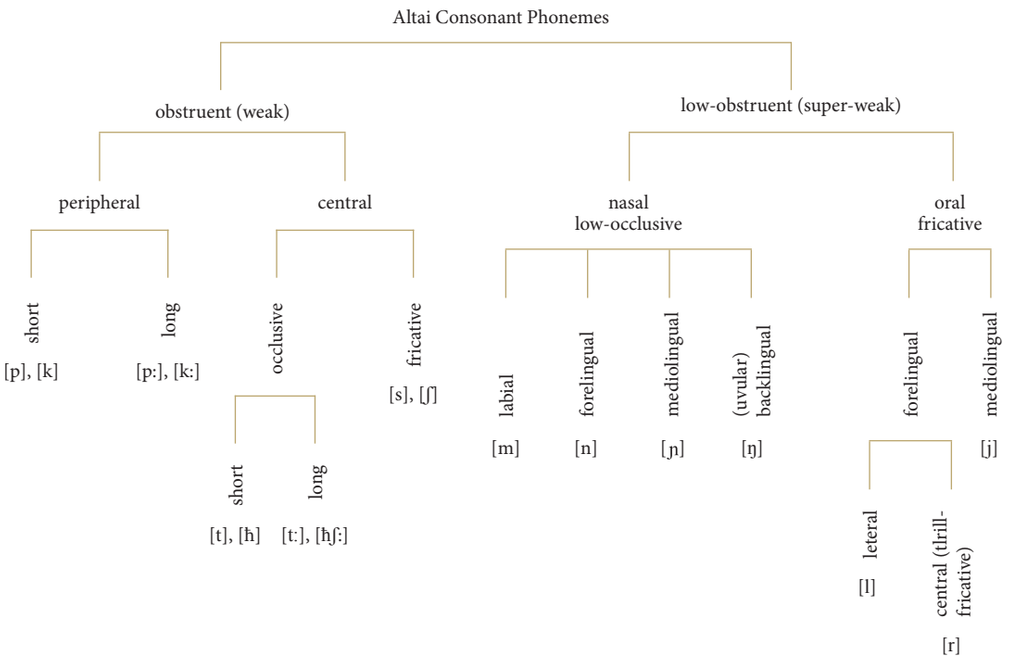
Consonantism: N. A. Baskakov distinguished 24 consonant phonemes in the Altai language (see Table 2) (Baskakov 1997: 180).

Table 2. The consonant system of the Altai according to N. A. Baskakov

Type of articulation			Type of formation				
			bilabial	labiodental	forelingual palatal	mediolingual palatal	backlingual
obstruent	occlusive	voiced voiceless	b p		d t	g k	q
	fricative	voiced voiceless		(v) (f)	ž z š s	j	γ (c)
	affricates	voiced voiceless				d’ č (t͡s)	
sonorous	nasal		m		n		ŋ
	lateral				l		
	trill				r		

In the modern Altai language, M. Ch. Chumakaeva (1978) introduced a different system of consonants, distinguishing 17 consonant sounds. The consonant system of the Altai language is structured on the basis of an obstruent / low-obstruent opposition with further opposition of obstruent occlusive (or occlusive-fricative) phonemes on the basis of their duration (short and long); the low-obstruent ones are length-unidentified consonants (Chumakaeva 1978). Fig. 1 presents a generalized view of the Altai consonant system according to M. Ch. Chumakaeva.

Fig. 1. The consonant system of Altai according to M.Ch. Chumakaeva

d. Morphology

In the Altai language are observed the following word classes: nouns, adjectives, adverbs, numerals, pronouns, verbs, postpositions, conjunctions, and particles.

Noun. Similarly to the other Turkic languages, the Altai noun is characterized by categories of number, possession and case.

Number: The plural number marker is the affix *-lar / -ler, -lor / -lör*, which has variants for the initial *d*, *t*.

The plural's affix for number *-dar / -der, -dor / -dör* joins the root of the word ending with sonorous *l, m, n, ŋ*: *köl=dör* 'lakes', *qam=dar* 'shamans', *aŋ=dar* 'animals', *kün=der* 'days', *ton=dor* 'coats', *bel=der* 'backs'.

The plural's affix for number *-lar / -ler, -lor / -lör* is attached to the roots of words ending with vowels, as well as consonants *r, j*: *bid'e=ler* 'dances', *toolomo=lor* 'numerals', *suu=lar* 'rivers', *küskü=ler* 'mirrors', *töö=lör* 'camels', *sanaa=lar* 'thoughts', *sabar=lar* 'fingers', *d'er=ler* 'lands', *kür=ler* 'bridges', *aj=lar* 'months', *qoj=lor* 'sheeps'.

The affix *-tar / -ter*, *-tor / -tör* joins the roots of words ending with obstruent consonants: *tomonoq=tor* 'mosquitoes', *quzuq=tar* 'nuts', *sös=tör* 'words', *mürküt=ter* 'eagles', *aγaš=tar* 'trees', *kerep=ter* 'ships'.

We should pay special attention to the use of the plural number marker for proper noun to denote groups of people: *Aržan=dar* 'Arzhan and others', *aqa=m=dar* 'my older brother and others (e. g. my older brother and his family members)'. Proper nouns are combined with the affix of the plural number when they denote a group of people sharing the same last name: *Maymanov=tor* 'the Maymanovs, the Maymanov family'.

Possession: The relationship of possesion is expressed by the following affixes: 1st Singular:

-ïm / -im / -m; 2nd Singular: *-ïŋ / -iŋ / -ŋ*; 3rd Singular: *-ï / -i*, *-zï / -zi*; 1st Plural: *-ïbïs / -ibis / -bïs / -bis* in oral and sometimes in written speeh, contraction *-ïs / -is / -s* may be used; 2nd Plural: *-ïgar / -iger*, *-gar / -ger*, *-gor / -gör*, in oral speech more commonly *-ar / -er, -or / -ör, aar / -eer, -oor / -öör*; 3rd Plural: *-ï / -i, -zï / -zi*.

Singular

1. *baž=ïm* 'my head'	*qožoŋ=ïm* 'my song'	*töö=m* 'my camel'
2. *baž=ïŋ* 'your head'	*qožoŋ=ïŋ* 'your song'	*töö=ŋ* 'your camel'
3. *baž=ï* 'his (her) head'	*qožoŋ=ï* 'his (her) song'	*töö=zi* 'his (her) camel'

Plural

1. *baž=ïbïs (baž=ïs)*	*qožoŋ=ïbïs* (*qožoŋ=ïs)*	*töö=bis (töö=s)*
'our head'	'our song'	'our camel'
2. *baž=ïgar (baž=aar)*	*qožoŋ=ïgar* (*qožoŋ=oor)*	*töö=gör (töö=r)*
'your (Pl) head'	'your (Pl) song'	'your (Pl) camel'
3. *baž=ï*	*qožoŋ=ï*	*töö=zi*
'their head'	'their song'	'their camel'

Case: The Altai language has 8 cases: Nominative (NOM), Genitive (GEN), Dative (DAT), Accusative (ACC), Instrumental (Instr), Directive (Dir), Locative (LOC) and Ablative (ABL).

The simple nominal declension: all case affixes have phonetic variants depending on the last phoneme of the root and the vowel composition of the root (see Table 3 and Table 4).

Table 3. Case affixes of simple declension

Stems ending Cases	Stems ending in a vowel	Stems ending in a nasal consonant (*m, n, ŋ*)	Stems ending in a non-nasal sonorous consonants (*l, r*) and *j*	Stems ending in a voiceless consonants
Nominative				
Genitive	-nïŋ / -niŋ	-nïŋ / -niŋ	-dïŋ / -diŋ	-tïŋ / -tiŋ
Dative	-γa / -ge, -γo / -gö	-γa / -ge, -γo / -gö	-γa / -ge, -γo / -gö	-qa / -ke, -qo / -kö
Accusative	-nï / -ni	-dï / -di	-dï / -di	-tï / -ti
Instrumental	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le, -lo / -lö
Directive	-den	-den	-den	-ten
Locative	-da / -de, -do / -dö	-da / -de, -do / -dö	-da / -de, -do / -dö	-ta / -te, -to / -tö
Ablative	-naŋ / -neŋ, -noŋ / -nöŋ	-naŋ / -neŋ, -noŋ / -nöŋ	-daŋ / -deŋ, -doŋ / -döŋ	-taŋ / -teŋ, -toŋ / -töŋ

Table 4. Simple nominal declension

Stems ending Cases	Stems ending in a vowel	Stems ending in a nasal consonant (*m, n, ŋ*)	Stems ending in a non-nasal sonorous consonants (*l, r*) and *j*	Stems ending in a voiceless consonants
Nominative	tura ‘house’	qulun ‘foal’	til ‘language’	köznök ‘window’
Genitive	tura=nïŋ	qulun=nïŋ	til=diŋ	köznök=tiŋ
Dative	tura=ɣa	qulun=ɣa	til=ge	köznök=kö
Accusative	tura=nï	qulun=dï	til=de	köznök=ti
Instrumental	tura=la	qulun=la	til=le	köznök=lö
Directive	tura=den	qulun=den	til=den	köznök=ten
Locative	tura=da	qulun=da	til=de	köznök=tö
Ablative	tura=naŋ	qulun=naŋ	til=deŋ	köznök=töŋ

Possessive declension differs in DAT, ACC and LOC cases. For the 1st person singular, DAT possesses consonant-beginning (*-ɣa / -ge*, *-ɣo / -gö*) and vocal-beginning (*-a / -e* , *-o / -ö*) variants, *-a / -e* , *-o/ -ö,* for the 2nd person singular. For the 3rd person ACC contains the *-n* marker; in DAT, DIR and LOC, the interfix *n* is used (see Table 5 and Table 6).

Table 5. Case affixes of personal-possessive declension

Person	1 person		2 person		3 person
Cases	Sg	Pl	Sg	Pl	Sg, Pl
Nominative					
Genitive	-nïŋ / -niŋ	-tïŋ / -tiŋ	-nïŋ / -niŋ	-dïŋ / -diŋ	-nïŋ / -niŋ
Dative	-a / -e, -o / -ö	-qa / -ke	-a / -e, -o / -ö	-ɣa / -ge, -ɣo / -gö	-na / -ne
Accusative	-dï / -di	-tï / -ti	-dï / -di	-dï / -di	-n
Instrumental	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le, -lo / -lö	-la / -le
Directive	-den	-ten	-den	-den	-nden
Locative	-da / -de, -do / -dö	-ta / -te	-da / -de, -do /-dö	-da / -de, -do / -dö	-nda / -nde
Ablative	-naŋ / -neŋ, -noŋ / -nöŋ	-taŋ / -teŋ	-naŋ / -neŋ, -noŋ / -nöŋ	-daŋ / -deŋ, -doŋ / -döŋ	-naŋ / -neŋ

Table 6. Possessive nominal declension

Person	1 person		2 person		3 person
Cases	Sg	Pl	Sg	Pl	Sg, Pl
Nominative	*ada=m* ‘my father’	*ada=bïs* ‘your father’	*ada=ŋ* ‘my father’	*ada=gar* ‘our father’	*ada=zï* ‘his, her, their father’
Genitive	*ada=m=nïŋ*	*ada=bïs=tïŋ*	*ada=ŋ=nïŋ*	*ada=gar=dïŋ*	*ada=zï=nïŋ*
Dative	*ada=m=ga (=a)*	*ada=bïs=qa*	*ada=ŋ=a*	*ada=gar=ga*	*ada=zï=na*
Accusative	*ada=m=dï*	*ada=bïs=tï*	*ada=ŋ=dï*	*ada=gar=dï*	*ada=zï=n*
Instrumental	*ada=m=la*	*ada=bïs=la*	*ada=ŋ=la*	*ada=gar=la*	*ada=zï=la*
Directive	*ada=m=den*	*ada=bïs=ten*	*ada=ŋ=den*	*ada=gar=den*	*ada=zï=ndan*
Locative	*ada=m=da*	*ada=bïs=ta*	*ada=ŋ=da*	*ada=gar=da*	*ada=zï=nden*
Ablative	*ada=m=naŋ*	*ada=bïs=taŋ*	*ada=ŋ=naŋ*	*ada=gar=daŋ*	*ada=zï=naŋ*

Pronouns are a special class of substitute words performing the deictic function. In language, they form a special system parallel to the system of denominative word classes. In the Altai language, pronouns are able to substitute all main word classes: nouns, adjectives, numerals, adverbs and verbs. V. I. Rassadin (1978) distinguished: substantive, adjective, numeral, adverbial and verbal pronouns (see Table 7).

Table 7. Altai pronouns

	Interrogative	Definite	Indefinite
Substantive	*kem* ‘who’, *what* ‘what’	*men* ‘I’, *sen* ‘you’, *ol* ‘he, she, it’, *bis* ‘we’, *sler* ‘you’, *olor* ‘they’; *boyïm* ‘me myself’, *boyïŋ* ‘you yourself’, *boyï* ‘he (she, it) himself’, *boyïbïs* ‘we ourselves’, *boyïgar* ‘you yourself’, *boylorï* ‘they themselves’	*kem de* ‘someone’, *ne de* ‘something’; *kem-kem* ‘someone’, *ne-ne* ‘something’
Adjective	*qandïy* ‘which’, *qažï* ‘which one’, *qančančï* ‘which one by count’, *kemniŋ* ‘whose’, *neniŋ* ‘whose’	*bu* ‘this’, *ol* ‘that’, *tuqu / tuu / tu* ‘that (that distant object which can be seen by the speaker), *mïndïy* ‘like this one’, *andïy* ‘like that one’, *tuqundïy* ‘like that which can be seen by the speaker’, *bastïra* ‘all’, *ončo* ‘all’, *meniŋ* ‘my’, *seniŋ* ‘your’, *onïŋ* ‘his (her)’, *bistiŋ* ‘our’, *slerdiŋ* ‘your’, *olordïŋ* ‘their’	*qandïy da* ‘some’, *qažï da* ‘some’, *qančančï da* ‘some by count, somethingth’, *kemniŋ de* ‘someone’s’, *neniŋ de* ‘someone’s’, *kemdiyi de* ‘someone’s’; *qandïy-qandïy* ‘any, some’, *qažï-qažï* ‘any, some’, *kemniŋ-kemniŋ* ‘someone’s’, *neniŋ-neniŋ* ‘someone’s’
Numeral	*qanča* ‘how many’, *qanča kire* ‘how many’	*mïnča* ‘as many as here’, *anča* ‘as many as there’	*qanča da* ‘some’, *qanča da qirä* ‘some’; *qanča-qanča* ‘some’
Adverbial	*qayda* ‘where’, *qaydaar* ‘from where’, *qaydaŋ* ‘from where’, *qačan* ‘when’, *qanayïp* ‘how’, *qanay* / *qanayda* ‘how, which way’	*mïnda* ‘here’, *anda* ‘there’, *tuqunda* ‘over there (the place can be seen by the speaker)’, *mïnaŋ* ‘from here’, *anaŋ* ‘from there’, *tuqunaŋ* ‘from over there’ (the place can be seen by the speaker), *mïnaar* ‘here’, *anaar* ‘there’, *mïnay* ‘like this’, *anay* ‘like that’	*qanayïp ta* ‘somehow’, *qanay da* ‘somehow, some way’, *qayda da* ‘somewhere’, *qaydaŋ da* ‘from somewhere’, *qaydaar da* ‘to somewhere’, *qačan da* ‘sometime’; *qanayïp-qanayïp* ‘somehow’, *qanay-qanay* ‘somehow’, *qayda-qayda* ‘somewhere’, *qaydaŋ-qaydaŋ* ‘from somewhere’, *qaydaar-qaydaar* ‘to somewhere’, *qačan-qačan* ‘sometime’
Verbal	*qanaydar* ‘what to do’	*mïnaydar* ‘do like this’, *anaydar* ‘do like that’	*qanaydar da* ‘do something’, ‘act somehow’

The negative pronouns are usually built on the roots of the indefinite ones, which are combined with an appropriate marker of negation: *kem de bilbes* ‘nobody knows’, *kem de d’oq* ‘nobody is here’, *kem de ämes* ‘nobody’.

Table 8. Declension of personal pronouns

Cases	Personal pronous					
Nominative	men ‘i’	sen ‘you’	ol ‘he, she, it’	bis ‘we’	sler ‘you’	olor ‘they’
Genitive	meniŋ	seniŋ	onïŋ	bistiŋ	slerdiŋ	olordïŋ
Dative	mege	sege	oɣo	biske	slerge	oloryo
Accusative	meni	seni	onï	bisti	slerdi	olordï
Instrumental	menle	senle	onïla	bisle	slerle	olorlo
Directive	menden	senden	olden	bisten	slerden	olorden
Locative	mende	sende	ondo	biste	slerde	olordo
Ablative	meneŋ	seneŋ	onoŋ	bisteŋ	slerdeŋ	olordoŋ

Table 9. Declension of demonstrative pronouns

Pronouns Cases	Demonstrative pronouns	
Nominative	bu ‘this’	tuqu ‘that’
Genitive	mïnïŋ	tuqunïŋ
Dative	boɣo	tuquɣa
Accusative	mïnï	tuqunï
Instrumental	mïnïla	tuqula
Directive	buden	tuquden
Locative	mïnda	tuquda
Ablative	mïnaŋ	tuqunaŋ

Table 10. Declension of interrogative pronouns

Pronouns Cases	Interrogative pronouns	
Nominative	kem ‘who?’	ne ‘what?’
Genitive	kem=niŋ	ne=niŋ
Dative	kem=ge	ne=ge
Accusative	kem=di	ne=ni
Instrumental	kem=le	ne=le
Directive	kem=den	ne=den
Locative	kem=de	ne=de
Ablative	kem=neŋ	ne=deŋ

Table 11. Declension of reflexive pronouns

Cases	Reflexive pronouns					
Nominative	boyïm 'I myself'	boyïŋ 'you yourself'	boyï 'he himself'	boyïbïs 'we ourselves'	boyïγar 'you yourselves'	boylorïna 'they themselves'
Genitive	boyïmnïŋ	boyïŋnïŋ	boyïnïŋ	boyïbïstïŋ	boyïγardïŋ	boylorïnïŋ
Dative	boyïma	boyïŋa	boyïna	boyïbïsqa	boyïγarγa	boylorïna
Accusative	boyïmdï	boyïŋdï	boyïn	boyïbïstï	boyïγardï	boylorïn
Instrumental	boyïmla	boyïŋla	boyïla	boyïbïsla	boyïγarla	boylorïla
Directive	boyïmden	boyïŋden	boyïnden	boyïbïsten	boyïγarden	boylorïnden
Locative	boyïmda	boyïŋda	boyïnda	boyïbïsta	boyïγarda	boylorïnda
Ablative	boyïmnaŋ	boyïŋnaŋ	boyïnaŋ	boyïbïstaŋ	boyïγardaŋ	boylorïnaŋ

Numerals. quantitative numerals: *bir* 'one', *äki* 'two', *üč* 'three', *tört* 'four', *beš* 'five', *altï* 'six', *d'eti* 'seven', *segis* 'eight', *toγus* 'nine', *on* 'ten', *on bir* 'eleven', *d'irme* 'twenty', *odus* 'thirty', *törtön* 'forty', *bežen* 'fifty', *altan* 'sixty', *d'eten* 'seventy', *segizen* 'eighty', *toγuzon* 'ninety', *d'üs* 'one hundred', *muŋ* 'one thousand'. All the Altai numerals up to 10, as well as *d'üs* 'one hundred' and *muŋ* 'one thousand' are in general from Turkic language. Aside them, the Altai numeral contains *nol'*(*ноль* 'zero', a Russian loan word, as well as the international million/*миллион* 'million', *milliard/миллиард* 'billion', *trillion/триллион* 'trillion', etc.

In the northern Altai dialects, Chalkan and Kumandy, *qïrïq / qïrq* and *älüγ / iliγ* are used to denote 40 and 50 respectively.

Complex numerals from 40 to 90 are formed by a combination of a quantitative numeral with the word *on* 'ten': *törtön* 'forty' (< *tört* 'four' + *on* 'ten'), *bežen* 'fifty' (< *beš* 'five' + *on* 'ten'). The same is valid for hundreds, formed by combinations of quantitative numerals with *d'üs* 'one hundred': *üč d'üs* 'three hundred', *beš d'üs* 'five hundred', and thousands, formed by quantitative numerals with *muŋ* 'one thousand': *on muŋ* 'ten thousand'.

In the modern Altai literary language, *tümen* '1) ten thousand; 2) a great number' is sometimes used to denote 10000 instead of *on muŋ* 'ten thousand'.

Composite quantitative numerals denoting numbers between tens, hundreds and thousands (11 to 19, 21 to 29, etc.) are formed by combinations of simple and complex numerals by descending principle, meaning that higher order digits always go before lower order digits: *d'üs altan segis* '168', *üč muŋ tört d'üs on d'etu* '3417'.

Ordinal numerals are formed on the roots of quantitative numerals by the help of *-(i)nči /*

-(ï)nčï affixes: *bir=inči* 'first', *altï=nčï* 'sixth', *üč=inči* 'third', *tört=inči* 'fourth', *toγuz=ïnčï* 'ninth'. Exception is *d'irme=zi=nči* 'twentieth', its root first combines with the 3rd person singular affix of possesion *=zi*, then = *nči*. To form ordinal numerals based on complex and composite quantitative numerals, the listed affixes join the last component: *d'üs altan segiz=inči* '168th'. Together with birinči, baštapqï can be used with the meaning of 'first': baštapqï qlass 'first grade', *baštapqï qar* 'first snow', *baštapqï d'er* 'first place'.

Collective numerals are formed in two ways: 1) combining a quantitative numeral with the affix *-ü / -u*: *bir=ü* 'one', *äk=ü* 'two, in two', *üč=ü* 'three, in a group of three', *tört=ü* 'four, in a group of four', *bež=ü* 'five, in a group of five', *alt=u* 'six, in a group of six', *d'et=ü* 'seven, in a group of seven'. In the Altai language, only numerals from 1 to 7 are combined with the *ü / =u* affix; 2) combining the collective numeral with the affix *-la / -le* and possessive articles of the 1st person plural, 2nd person plural, 3rd person: *bež=ü=le=zi* 'the five of them', *bež=ü=le=bis* 'the five of us', *bež=ü=le=ger* 'the five of you'.

Partitive numerals are formed by using the quantitative number in ABL: *beš=teŋ* 'by five', *altï=daŋ* 'by six', *on=noŋ* 'by ten'.

Altai Republic,
Gorno-Altaysk.
© Aziyana Bayır-ool

Approximative numerals are formed by the following four methods: 1) repeating the two quantitative numerals, with the small figure situated before the big one: *beš-altï at* ‘five-six horses’, *äki-üč kiži* ‘two-three people’; 2) combining a quantitative numeral with the words *kire (kirezi, kirelü), šïdar, d’uuq* meaning ‘approximately, about, around’: *törtön kire köbölök* ‘about 40 butterflies’, *tört d’üske šïdar tura* ‘around 4000 houses’; *ongo d’uuq kiži* ‘around 10 people’; 3) combining the plural form of quantitative numeral with the word *toolu* ‘counting’, by counting round numbers. The noun combined with the approximative numeral is also at plural: *d’üster toolu turistter* ‘hundreds of tourists’; 4) combining a quantitative numeral in initial case with words *ažïra* ‘above, more’, *artïq* ‘above, more’, *as* ‘less’ и *köp* ‘more’: *onnoŋ ažïra kiži bolgon* ‘there were more than 10 people’, *dirmeneŋ as ämes baldar* ‘no less than 20 children’, *üč d’üsteŋ köp d’uučïldar* ‘over 300 soldiers’.

Fractional numerals have the following models:

1) noun of denominator + *ülü* ‘part’ in GEN form + name of numerator + *ülü* ‘part’ with possessive 3rd person singular affixes *=zi*. Example: *tört ülüniŋ äki ülüzi* ‘$^{2}/_{4}$’.

2) noun of denominator in GEN form + name of numerator + *ülü* ‘part’ with possessive 3rd person singular affixes *=zi*: *segistiŋ tört ülüzi* ‘$^{4}/_{8}$’.

3) noun of numerator + name of denominator in GEN form: *üč törttiŋ* ‘$^{3}/_{4}$’.

Mixed fractional numerals are formed by combining the name of a whole number and the word *büdün* ‘whole’ with the fractional numeral: *tört büdün altï onnïŋ ülüzi* ‘$4^{6}/_{10}$’, etc.

Decimal numerals are formed on the same way: *nol’ büdün altï onnïŋ* ‘0,6’.

To denote quantity in parts (or halves), the Altai language uses the word *d’arïm* ‘half’, which is the postpositive of the word denoting a whole number: *üč d’arïm* ‘3,5’, *tört d’arïm* ‘4,5’, but 1,5 is written as *büdün d’arïm* ‘one and a half’, using the word *büdün* ‘whole’.

Divisible numerals are formed by he word *qatap* ‘times’ combined with a quantitative and an ordinal numeral (adverbial participle form of *qata=* ‘to put a certain number of layers’): *on qatap* ‘ten times’, *üč qatap* ‘three times’.

Adjectives have 5 degrees of comparison: 1) positive degree of quality – the basic form, from which are derived all the other forms using analytical or synthetic means; 2) diminutive (weakened) degree; 3) augmentative (intensive) degree; 4) superlative degree; 5) comparative degree.

The positive degree is used to define other degrees of comparison. It doesn't possess any formal markers: *qïzïl* 'red', *d'aan* 'big', *bijik* 'tall', etc.

The diminutive degree is formed by the affixes *-zïmaq / -zimek, -sïmaq / -simek, -mtïq / -mtik, -tïm / -tim*: *ačy=zïmaq* 'slightly bitter', *sooq=sïmaq* 'slightly cold', *boro=mtïq* 'slightly gray', *qïčqïl=tïm* 'slightly sour', *qïzïl=tïrïm* 'slightly red'. Analytically is formed by the prepositive particles *ämeš* 'a bit, a little', *čala* 'a bit, a little': *ämeš aldas* 'a little foolish', *čala uzun* 'a little long'.

The augmentative degree is formed by: 1) full or partial base reduplication: *d'oon-d'oon toormoštor* 'big-big logs', *qap-qara köstörlü* 'black-black eyes'; 2) combining an adjective with prepositive particles and adverbs (*ötküre* 'overly, too much', *sïraŋay* 'very', *sürekey* 'very', *süreen* 'very', *qorqïštu* 'very', *qorqïš* 'very', *tïŋ* 'very, extremely'): *ötküre uzun ton* 'an overly long coat', *sïraŋay d'uuq nökör* 'his very close friend', *qorqïštu sayïštu uul* 'a very smart guy', *tïŋ ooru kiži* 'a gravely ill person'.

Altai girl
© Nadezhda Oynotkinova.

The superlative is formed by: 1) combining an adjective with prepositive particles *äŋ* 'the most', *kök* 'completely', *su* 'entirely': *äŋ küčtü baatïr* 'the strongest warrior', *kök d'alqu* 'the laziest', *su altay tille aytqan* 'spoke in pure Altai'; 2) combining an adjective in initial case with the basic (positive) form of the same adjective: *tatudaŋ tatu* 'the sweetest'.

The comparative is formed by: 1) combining an adjective with two nouns denoting the compared objects; the compared noun is at NOM case, and the second compared noun is at ABL case: *Qadïn Ursuldaŋ d'aan* 'Katun is larger than Ursul', *adazï uulïnaŋ d'abïs* '(his) father is shorter than the son'; 2) construction with a postpositive *körö* 'in comparison', where the first component is a noun or a pronoun at DAT, denoting the object and the degree of quality compared with the degree of quality of the other compared object, the second component is the postpositive *körö* 'in comparison', the third one is a noun or a pronoun at NOM and the fourth one is an adjective: *sïynïna körö Ayas d'alqu* 'compared to his younger sister, Ayas is lazy'.

Adverbs. The following lexical-semantic classes of adverbs are distinguished: a) adverbs of conduct: *türgen* 'quickly', *tabïlu* 'calmly, sedately, unhurriedly', *tuyqazïnaŋ* 'secretly, underhandedly'; b) quantitative: *toltïra* 'wholly', *bütkülinče* 'entirely, completely'; c) temporal: *baškün* 'the day before tomorrow', *qïšqïda* 'during winter'; d) local: *ïraaqta* 'far away', *tömörtineŋ* 'below'; e) adverbs of goal and reason: *önötiyin* 'intentionally, on purpose', *qalas* 'for nothing, in vain'.

Verb possesses the categories of tense, mood, voice, aspect (actionsart) and person.

Tense is divided into present, future and past tense.

Present tense is expressed by three main forms: a) *-ïp /-ip / -p, -up / üp + d'at-* (*tur-, otur-, d'ür-*) (actual present); b) *-at / -et /yt, -ot / öt* (general present); c) *-adïrï / -ediri* (unfinished seen present).

The actual presence and general present is the analytical form *-(ï)p d'at-* (*tur-, otur-, d'ür-*): *Tïšqarï d'aaš d'ap d'at* 'It's raining outside'.

The *-at* form has the meaning of general present and extended tense (Dyrenkova 1940): *D'asqïda qar qayïlat* 'Snow melts in spring'.

In modern Altai, only a limited number of verbs could have the *-adïrï / -ediri* form: *par-* 'to walk (away from the speaker)', *kel-* 'to walk (towards the speaker)', *apar-* 'to take away', *äkel-* 'to bring':

Aqam kelediri ‘Brother is coming (I can see that)’. It denotes an action that takes place right now and the speaker can see it.

Past tense is expressed by the following main forms: 1) *-dï / -di* (Preterite): *Ayïlčïlar keldi* ‘The guests have arrived’; 2) *ɣan / gen*, *-ɣon / -gön* (Perfective): *Bügün Samïr d’eŋgen* ‘Samïr won today’; 3) *-atan / -eten*, *-oton / -ötön* (past habitual): *Äŋirler sayïn d’aanabïstïŋ čörčöktörin uɣatanïs* ‘In the evenings we would listen to grandmother’s tales’; 4) *-ptïr / -ptir* (indirective past): *Ozo-ozo ozodo Altayda Ïrïstu dep uulčaq d’urtaptïr* ‘Turns out that long ago, there lived a boy named Ïrïstu at Altai’.

Future Indefinite is expressed by the affix *-ar / -er / -r*, *-or / ör*: *Ol sege ižener* ‘He will rely upon you’; *Uuldar meni soɣor* ‘The boys will beat me up’.

The Altai language possesses many descriptive forms, and the analytical constructions specifying the temporal characteristics of an action (Tybykova 1989; Tazranova 2005).

Mood has indicative, imperative, optative-permissive, conditinal and subjunctive forms.

Imperative forms:

Singular	Plural
1st pers. *-ayïn / -eyin*	*-aq / ek / -q, -oq /- ök,* *-aqtar / ekter, -oqtor /- öktör,* *-alïq / -elik / -ylïq, -olïq / -ölik,* *-alïq / -elik / -ylïq, -olïq / -ölik,* *-alï / -eli / - ylï / -yli, -olï / -ölï*
2nd pers. ø	*-ïɣar / -iger, -oɣor / -ögör, -ɣar / -iger, -ɣor / -gör*
3rd pers. *-zïn / -zin / -sïn / -sin*	*-zïn / -zin / -sïn / -sin*

The 1st person non-singular forms are inclusive, i. e. they refer both to the speaker and to the receiver, and the receiver is included in their reference area. In the Altai language has the minimal and extended inclusive. The 1st person forms with *aq / ek / -q, -oq /- ök* marker denote the minimal inclusive, ‘you and I’, while other 1st person forms are used for the extended inclusive, ‘me and plural you’: *D’e, qïzïm, d’anaq* ‘Well, my daughter, let’s go home (you and I)’; *Mïnda la qonoq=tor* ‘Let’s spend the night here (plural you and I)’.

The 1st person plural form *-aqtar / ekter, -oqtor /- öktör* is used to address politely to another person, or to a group of other people: *Ada, qožo baraqtar* ‘Father, let’s go together’; *Ämdi, baldar, altay qožoŋ uɣaqtar* ‘Now, children, let’s listen to an Altai song’.

The following 2nd forms in modern Altai are rare, and they are used more in written language. The *-alï / -eli / - ylï / -yli, -olï / -ölï* forms are widely used in agitational posters.

The optative-permissive gets the affixes *-ɣay / -gey / -qay / -key, ɣoy / -göy / -qoy / -köy*: *ayt=qay* ‘alright, let him speak’, *ič=key* ‘alright, let him drink’, *d’aš d’ürümis d’aran=ɣay* ‘let our young life flourish’.

The if clause gets the affixes *-za / -ze /-sa / -se, -zo / zö / -so / -sö*: *kör=zö* ‘if (he) sees’, *at=sa* ‘if (he) shoots’, *kel=ze* ‘if (he) comes’, *d’et=se* ‘if (he) reaches’.

The subjunctive is expressed analytically, by combining an *-ar / -er / -r*, *-or / -ör* participle with the verbal particle *ädi*: *ber=er ädim* ‘I would give’.

Voice. The Altai language has the following types of voice: causative *-t*, *-tïr / -tir*,

-qar / -qïr, -qur, -ar / -ïr / -ir, -ur / -ür, -gis, -ɣus / -güs, -is / ïs, -us (*ajt=tïr* ‘to force to speak’; *tažï=t* ‘to force to carry’, *ič=ir* ‘to force to drink’, *saqï=t* ‘to force to wait’), reflexive *-n / -in / ïn, -un* (*d’un=un* ‘to wash oneself’; *aqta=n* ‘to excuse oneself’), reciprocal *-š / -iš / iš, -uš / -üš* (*oqšo-* ‘to kiss’, *oqšoš-* ‘((of two people) to kiss’), passive *ïl / -il / -ul* (*ood=ïl* ‘to be broken’; *undï=l* ‘to be forgotten’) (Almadakova 2005).

Altai Republic, Gorno-Altaysk, Beauties in national costume ©Aziyana Bayır-ool

Aspect and actionsart are expressed by: a) a synthetic form *-γïla /-gile*, denoting the plurality of subjects and the repeated action; b) various constructions with converbs (*-p* or *-a* adverbial participles with auxiliary verbs): duration – *-(ï)p tur-*, *d'ür-*, *otur-*, *d'at-*: *Men d'anïp oturïm* 'I'm going home'; action start – *-a ber-* (*šood-o berdi* 'started teasing'), *-(ï)p čïq-* (*ačïn-ïp čïqtï* 'started getting angry'); result – *-p qal-*, *-p sal-* (*ol kiži božop qalγan* 'that person died'); momentariness – *-a qoy-* (*Taniš ämes kiži onï qolïnaŋ ala qoydï* 'A stranger grabbed her hand'), etc. (Tybykova 1989; Čeremisina 1999; Toxnina 2006).

Grammatical person is expressed with the following affixes:

Number

Person	Singular	Plural
1	*-m / -ïm / -im*	*-bïs / -bis, -ïbïs / -ibis*, *-s / -ïs / -is*
2	*-ŋ / -ïŋ / -iŋ*	*-ïγar / -iger, -γar / -ger, -aar / -oor / -eer*
3	ø	ø (*-lar / -ler, -lor / -lör*, *dar / -der*, *-dor / -dör*, *-tar / -ter, -tor / -tör*)

1 Sg	*ište=r=im*	*toŋ=or=ïm*	1Pl	*ište=r=ibis (išteris)*	*toŋ=or=ïbïs (toŋorïs)*
2 Sg	*ište=r=iŋ*	*toŋ=or=ïŋ*	2 Pl	*ište=r=iger (ištereer)*	*toŋ=or=ïγar (toŋoroor)*
3 Sg	*ište=r*	*toŋ=or*	3Pl	*ište=r (išterler)*	*toŋ=or (toŋorlor)*

Infinite verb forms: participle, converb and infinitive.

Participle forms: *-ar / -er / -r*, *-or / ör* for future tense (*qožoŋdo=or qïs* 'the girl who is going to sing'); *-atan / -eten*, *-oton / -ötön* for obligatory future (*qožoŋdo=yton qïs* 'the girl who will have to sing'); *-γan /- gen*, *-γon / -gön* for past tense (*qožoŋdo=γon qïs* 'the girl who sang');

-γalaq / gelek, *-γoloq / -gölök* for action that hasn't taken place yet (*qožoŋdo=γoloq qïs* 'the girl who hasn't sung yet'); *-γadïy / gediy*, *-γodïy / -gödiy* for possible action (*qožoŋdo=γodïy qïs* 'the girl who may sing'); *-γandïy / -gendiy*, *-γondïy / -göndiy* for comparative action (*qožoŋdo=γondïy qïs* 'the girl who seemed to be singing'); rare *-ačï / -eči*, *-očï / -öči* forms (*qožoŋdo=očï qïs* 'the girl who promised to sing') (Tadykin 1971).

Altai
© Erhan
Büyükakıncı

Converbs: connective *ïp /-ip / -p, -up / üp* (*oyno=p* ‘playing’); conjoint: *a / e / -y, -o / -ö* (*d’ada* ‘laying’); negative: *-bay / bey, -poy / -pöy* (*qorqï=bay* ‘not fearing’); divisive: *-ala / ele / -yla / yle, -olo / -ölö / -ylo / -ylö* (*oro=ylo* ‘having enveloped’); reaching limit in the past: *-ɣalï / -geli, -ɣolï / -göli* (*bar=ɣalï* ‘since he has gone away’); reaching limit in the future: *ɣanča / genče, -ɣončo / -göntčö* (*kel=genče* ‘until he comes’); preliminary future: *ɣažïn / gežin, - ɣožïn / -gežin* (*kel=gežin* ‘when (if) he comes’).

The infinitive is represented by the following forms *-rɣa / -rge, -rɣo / -rgö, -arɣa / -erge, -orɣo / -örgö*: *ište=erge* ‘to work’, *al=arɣa* ‘to take’, *ber=erge* ‘to give’, *qon=orɣo* ‘to stay overnight’, *söq=örgö* ‘to unseam’.

Negation is expressed by: 1) the affix *-ba / -be, -bo / -bö, -pa / -pe, -po / -pö* (only with verb forms): *al=ba* ‘do not take’; 2) the word *ämes* ‘no’ (with nouns and rarely with verbs): *men sadučï ämezim* ‘I’m not the seller’, *ol keler ämes* ‘he’s not coming, isn’t he’. 2) the predicate of absence *d’oq* ‘no’ (with names): *qar d’oq qïš* ‘a snowless winter’.

Postpositions and secondary nouns. The following semantic classes of postpositions are observed: a) spatial: *d’aar* ‘to, towards’, *d’etire* ‘before’, etc; b) temporal *beri* ‘from, beginning with’, *sayïn* ‘every’; c) reason and purpose: *bolup* ‘for, because of’, *ulam* ‘because of’, *učun* ‘for, because of’; d) comitative *qožo* ‘together, with’; e) deliberative: *kereginde* ‘about something’, etc. Secondary nouns: a) spatial: *ald-* ‘bottom, bottom part’, *üst-* ‘top, top part’, *kiyin-* ‘bottom, bottom part’, *d’an-* ‘side, side part’, *ič-* ‘inner part’; b) temporal: *ald-* ‘before’, *baš-* ‘beginning’, *kiyin-* ‘after’, *orto-* ‘middle’ (Orsulova 2006).

Conjunctions: a) connective: *la / le / lo / lö* ‘и’, b) divisive: *ämeze* ‘or’, *ol ämeze* ‘or’, *birde…birde* ‘either… or’, *ta…ta* ‘either… or’, *ämeze….ämeze* ‘either… or’, *ba…ba* ‘either… or’; c) adversative: *d’e* ‘but’, *a* ‘but’, *deze* ‘but’; d) temporal: *onoŋ beri* ‘from that time’, *onoŋ ozo* ‘before that’, *onïŋ kiyninde* ‘after that’, *onïŋ soŋïnda* ‘after that’; e) consecutive: *neniŋ učun deze* ‘because’, *onïŋ učun* ‘therefore’, *mïnïŋ učun* ‘therefore’, *ŋïŋ*; f) conditional: *ondïy bolzo* ‘if so, then’; g) concessive: *ondïy da bolzo* ‘although’; h) definitive: *degen* ‘which’, etc.

By origin, many of the Altai conjunctions are combinations of various forms of the demonstrative pronoun *oл* ‘that’ with function words: postpositions, secondary nouns, conjunctions, particles: *onoŋ ozo* ‘before that’. There are also conjunctions derived from various verb forms ascending from the speech verb *de-* ‘to say’: *deze* ‘but, regarding’, *dep* ‘they say, what, in order to’, *degen* ‘which’ and the existential verb form *bol-*: *bolzo* ‘if’ (Čeremisina, Ozonova 2006).

Modal words meaning necessity and must: *kerek* ‘necessary’, *učurlu* ‘must, ought’; probability: *bolor* ‘maybe’, *bolboy* ‘perhaps’, *bolbaysïn* ‘maybe, perhaps’; possibility: *arɣalu* ‘it is possible’; desire: *küündü* ‘to desire, to wish’, etc. (Čeremisina, Tybykova 1988; Ozonova 2006).

Particles: intensive *da / de / do / dö, la / le / lo / lö*; interrogative *ba / be / bo / bö, ne, bedi* ‘really’; affirmative *ämey* ‘after all’; comparative: *čïlap / čilep* ‘as if’; evidential: *ämtir* ‘turns out’, *boluptïr* (*boltïr*) ‘turns out’; mirative: *turu* ‘turns out’, *turbay* ‘turns out’, etc.

Interjections: emotional: pain *ay, d’oo;* surprise *bataa;* displeasure or regret *tooy; fear ay-uy, oy, qalaq; voluntative: äy* – to call someone, tip-tip – gathering chickens, *čuq-čuq* – gathering pigs. voluntative: *äy* – to call someone, *tip-tip* – gathering chickens, *čuq-čuq* – gathering pigs.

(Worshiping the spirits of Altai). Turachak, Altai Republic, 2014 © Nadezhda Oynotkinova.

Word-formation is formed primarily by affixation. There are affixes deriving nouns from nouns (*palïq* 'fish' – *palïq=čï* 'fisherman', *bay* 'wealthy' – *bay=lïq* 'wealth') and verbs (*ačïn-* 'to be angry' – *ačïn=čaq* 'easily insulted', *bičï-* 'to write' – *bičï=k* 'book'); verbs from nouns (*bid'e* 'dance' – *bid'e=le-* 'to dance') and verbs (*tur-* 'to stand' – *tur=uš-* 'to participate').

There are used the syntactic and lexical meanings of word formation: *qazan-ajaq* 'dishware', *temir d'ol* 'railroad', *išd'oqtor* 'the unemployed'.

Syntax

The sentences in Altai are nominative, and they are built by the SOV scheme. The subject is usually followed by the predicate, and the definitive precedes the determinant. The subject is presented at and ACC NOM form, the predicate agrees with it in number and person. The object can also be used at NOM form. Verbal and nominative sentences are distinguished between them according to predicate type.

There could be different sentences depending on the type of relation between the superordinate clause and the subordinate clause, synthetic, synthetic-analytical and analytical complex (Čeremisina 1984). In synthetic complex sentences, the relation between the superordinate and the subordinate clauses is expressed by the means of markers morphologically associated with the predicate of the subordinate clause. Such morphological markers are case affixes that are received by the participle predicates of the subordinate clause, affixes of adverbial participle forms and the infinitive, affix *-sa* of the conditional-temporal form: *Bis Oŋdoydo d'ad=**ar=ïs=ta**, Altïnay ulay keleten* 'When we lived in Oŋdoy, Altïnay would often visit us'.

In synthetic-analytical complex sentences, the relation between the superordinate and the subordinate clauses is expressed by the means of combination of participle forms with various postpositions and the secondary nouns: *Sen šqolγo oroytï=**γa-ŋ učun**, änem bisti oynop božotpos* 'Because you were late to school, mother is not going to let us play'.

In analytical complex sentences, the relation between the superordinate and the subordinate clauses is expressed by conjunctions: *Men qïstardï toyγo qïčïrγam, **d'e** kemizi de kelbedi* 'I invited the girls to the wedding, but nobody came'.

Shaman Traditional Accessory © Erhan Büyükakıncı

The subject of the subordinate clause may be presented at NOM or GEN form: ***Se-niŋ*** *ärte kel=**er=iŋ=di*** *men qaydaŋ biletem* 'How am I supposed to know that you're coming early'; ***Ol*** *d'üre ber=**gen=i=neŋ*** *üč d'il ötti* 'It's been three years since he left'.

Synthetic and synthetic-analytical complex sentences are more common, in the Altai language. There could be distinguished clauses depending on their semantic, complement, attributive, temporal, causal, and purpose, conditional and concessive.

e. Lexicology and sociolinguistical aspect

Lexicology

The core of the modern Altai vocabulary consists of general Turkic words. They ascend from Old Turkic words and can also be found in the modern Turkic languages. The Altai vocabulary borrowed many words from Mongolian language and Russian language.

Northern and southern Altai dialects are distinguished between them according to the number of Mongolian loan words. Mongolian loan words are numerous in southern dialects, particularly Telengit, then proper Altai: *šülüzin* 'lynx', *old'o* 'captivity', *belen* 'ready', *čïdamqaj* 'endurant, patient', *tülej* 'deaf", *bodo-* 'to think, to decide', *d'alquur-* 'to be lazy', *amza-* 'to try, to taste' (Rassadin 1980).

Unlike Mongolian, Russian language continue to enrich the Altai vocabulary: *somoq* 'lock', *qapïsta* 'cabbage', *deremne* 'village', *rezina* 'rubber', *kölösö* 'wheel', *stolmo* 'pole', *d'anbalit* 'a disabled person', *kirpič* 'brick'. By the Russian language, the Altai language also receives words from English and other European languages. These are primarily words related to sociopolitical (*sammit* 'summit', *spiker* 'speaker', *terrorizm* 'terrorism') and technical vocabulary (*mikser* 'mixer', *kompjuter* 'computer', *internet* 'Internet'), financial and economic terms (*diler* 'dealer', *marketing* 'marketing', *defolt* 'default'), etc. A small number of Arabic and Persian words can also be observed: *qalïq* 'nation', *qudaj* 'God', *baa* 'price', *saat* 'hour, time' (Baskakov 1958: 35).

Sociolinguistical aspect

In 1991, the Gorno-Altaisk autonomous region got the status of republic, and in 1993 according to the «On the languages» Decree of the Republic of Altai, the Altai language together with Russian got the status of national languages of the Republic of Altai.

The national system of education is performed in the Altai language: it is a means of instruction in the primary school and subject of study in the secondary school. The Altai language and literature are taught in Altai at the Faculty of Altaistics and Turkology in Gorno-Altaisk state university, and at the Altai-School, Department of Gorno-Altaisk pedagogical college. The Altai language has been used on radio (since 1934) and television (since 1991); fiction books, text-books and schoolbooks, newspapers (a republican newspaper «Altaidyŋ Cholmony», district newspapers «Azhuda», «Öidiŋ üni», «Ulagannyŋ solundary») and magazines (a children's magazine «El Altai», «Soloŋy», literary magazine «Altai telekei – Mir Altaya») are published in the Altai language; plays in the National dramatic theatre are performed in Altai. The Altai language is not widely used in public administration domain, because that is the Russian language field.

The Government of the Altai Republic fulfils republican programs of preservation and development of the Altai language (1994-2003, 2004-2008, 2009-2011, 2012-2014), which are aimed to preserve, develop and alow research on the rights of the Altai people, their native language and culture. By the

means of these programs the Altai language got a legal status and long-term development perspective supported by the governmental finance. Conferences were held, expeditions were carried out, and dictionaries, monographes, academic textbooks, schoolbooks, etc. were published within the framework of these programs.

However, the perspective of preservation and further development of the Altai language is cause for concern, as to some ethno-demographic and sociolinguistic situations. These are the recent disintegrative tendencies growing up among the Altai people belonging to sub-ethnic groups of Kumandys, Tubas, Chalkans and Telengits. During the Soviet period the Altai language was not taught in the residencial areas of the northern Altaians, excepting few villages. And recently they have restarted learning the Altai language. At present, a part of intelligentsiya of the northern communities support the preservation and development of their dialects, teach the native dialects instead of the Altai literary language, but this does not contribute to consolidate the position of the Altai literary language among the northern Altaians. They are unwillingness to learn the Altai literary language, and it may have a negative influence on their integration within the other Altaians.

Scientific research of the Altai language

The scientific research of the Altai language began in the 18th century with D. G. Messerschmidt, G. Miller, P. Pallas, G. Gmelin, and continued in the 19th century by M. Castren, V. Radloff, V. Verbitskiy.

In 1869, the members of the Altai spiritual mission prepared the first academic grammar of the Altai language based on the Teleut dialect. During the Soviet time, the Altai scientists A. S. Kumandin, A. G. Shaburakov, M.S. Kanaev, P. P. Tydykov, T. M. Toschakova wrote special practical grammars and dictionaries of Altai.

N.P. Dyrenkova and N.A. Baskakov by their research brought a great contribution to the study of the Altai language. N.P. Dyrenkova is the author of an academic grammar of the Altai language «Grammar of the Oyrot language» (1940). N.A. Baskakov was the first who did a monographic description of the northern dialects of the Altai language (1965; 1966; 1972; 1985), led the research and studies, and had a great contribution to the «Oyrot-Russian dictionary» (1947) and «Russian-Altai dictionary» (1964).

V. N. Tadykin, N. V. Kuchigasheva, A. T. Tybykova, N. D. Almadakova, N. N. Tydykova, T. E. Orsulova, A.R. Tazranova, A.V. Kolesnikova, E. T. Tokhnina did studies and researches on the morphological problems of the Altai language. M. I. Čeremisina, A. T. Tybykova, T. P. Filistovich, L. N. Tybykova, N. R. Baizhanova and A. A. Ozonova did studies and researches on syntax. O. T. Molchanova, N. A. D'aiym, L. M. Gal'chuk, O. M. Al'chikova, B. B. Sanalova, A. N. Maizina, N.V. Erlenbaeva, A. E. Chumakaev, A. A. Dobrinina did studies and researches on lexicology. M. Ch. Chumakaeva, I. Y. Selyutina, N. A. Kirsanova, S. B. Sarbasheva, etc. did studies and researches on phonetics. Also, many foreign scientists, as C. Schönig, E. Badzhanli, Figen Güner Dilek, etc. were interested in the Altai language. The research of the Altai language is carryed out by the 'S. S. Surazakov, Gorno-Altaisk state university', the Institute of Altaistics, the Faculty of Altaistics and Turkology, the Institute of Philology of the SB RAS (Novosibirsk), and the Institute of Linguistics (Moscow). These are the main centers to train academics with the highest qualification in the Altai philology.

f. An Original sample text in Altai language and its translation to English

L. Qoqïšev. «D'üs pis'mo».
Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe otdelenie Altajskogo knižnogo izadtel'stva, 1990. P. 6-8.

(1) Küski bürler...(2) Men nökörlörim čilep oq, olor kereginde köp ülgerler bičigem, d'e qažï la kelgen d'aŋï küste olor mege d'aŋï sanaalar, amadular äkelet. (3) Küskide kižiniŋ sanaazï sürekey qurč, d'üreginde aru la d'eŋil. (4) Ol oq öydö kižiniŋ d'üreginde qandïy da tuyqa sïstagan sïs bar. (5) Töröl d'alaŋdarla, ään d'oldorlo baratqan küski qurgaq bürlerge körgömdö, d'ürümneŋ ïragan d'uuq ulustarïm, ïraaq nökörlörim, d'uuq nad'ïlarïmdï äske alïnadïm. (6) Bu la tužïnda olor mege ončozï tüŋey dep bildiret. (7) Bu mïndïy öylördö men nad'ïlarïmdï tïŋ maqtabay da d'adïm, öštülerimdi tïŋ d'amandabay da d'adïm. (8) Ar-bütkenniŋ ičinde, d'er-altaydïŋ üstinde d'aqšï da, d'aman da bar. (9) D'e onïzï ar-bütkenge tüŋey le. (10) Kižiniŋ d'adïn-d'ürüminde mïndïy öylör bolgondo, ol oygonïp turgan ar-bütkenge tüŋey. (11) D'e d'aŋïs la baštarï är-d'ažïna d'altïražïp turgan möŋkülerge körö, kižiniŋ d'ürümi sürekey qïsqa, sanaazï sürekey kičinek. (12) D'e men ogo bir de ačïnbay, sanaarqabay d'adïm. (13) Meniŋ ordïma kelgen kižiniŋ d'ürümi meniŋ d'ürümimdi onoŋ arï uzadar, meniŋ d'etire aytpagan sanaalarïmdï onoŋ arï ualtar. 14) Onïŋ učun mege bu d'arqïndu kündü, keen d'alaŋdarlu d'ürümneŋ ayrïlarga bir de aču ämes. (15) Altayïm tübin ödö bergen d'ürümge körö, bir qižiniŋ d'ürümi sürekey, sürekey qïsqa bolgonïn men d'aqšï bilerim. (16) Meniŋ süreky qïsqa d'ürümim bu qačan da tügenbes d'ürümde bir de tuzazï d'oq bolgon bolzo, mege bir le qatap bu d'ürümde berilgen amadularïma, sanaama d'edinbegen bolzom, men boyïm burulu. 17) Bu bir qatap berilgen d'ürümniŋ ääzi men.

L. Kokyshev «One hundred letters».
Gorno-Altaisk: Gorno-Altai branch of Altai publishing house, 1990. p.6-8.

(1) Autumn leaves… (2) Like my friends I wrote many poems about them, but every new autumn they bring me new thoughts, dreams. (3) In autumn a man's mind (is) very sharp, (it is) pure and light in (his) heart. (4) At the same time there is some latent aching pain in a man's heart. (5) When I look at the dry autumn leaves going along (my) native fields, broad roads, I recall (my) dead close people, remote friends, close friends. (6) At this moment they all seem equal to me. (7) At such moments I do not speak highly of (my) friends, do not speak badly of (my) enemies. (8) There is both a good and bad in nature, in the world (*lit*. earth-Altai). (9) But they are equal for the nature. (10) When there are such moments in a man's life, it looks like an awakening nature. (11) But compared to the eternal glaciers with shining tops, a man's life is very short, (his) thoughts are very small. (12) But I do not get upset, anxious about this at all. (13) The life of a man, who will come instead of me, will further prolong my life, will further follow the ideas not fully spoken out by me. (14) That is why it does not hurt me to depart from this life with (ist) shining sun, spacious fields. (15) I know well (that) compared to the life going from the depth of centuries, one man's life is very, very short. (16) If my very short life was of no use, if I did not achieve (my) dreams, goals given once in lifetime in this never-ending life, (then) it is my fault. (17) I am the master of this life given only once.

Sources

Almadakova, N. D. (2005). *Grammatičeskaja kategorija zaloga v altajskom jazyke.* Gorno-Altajsk.

Baskakov, N. A., Toš'akova T. M. (1947). Ojrotsko-russkij slovar'. M.: gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyz i nacional'nyx slovarej.

Baskakov, N. A. (1958). *Altajskij jazyk: Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. M.: izdatel'stvo AN SSSR.

Baskakov, N. A. (ed.) (1964). *Russko-altajskij slovar'*. M.: izdatel'stvo «Sovetskaja enciklopedija».

Baskakov, N. A. (1965). Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Teksty i perevody. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1966). Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevyx tatar (tuba-kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1972). Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt qumandincev (qumandy-kiži). Grammatičeskij očerk, teksty, perevody i slovar'. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1985). Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt lebedinskix tatar-čalkancev (quu-kiži). *Grammatičeskij očerk, teksty, perevody, slovar'*. M.: Nauka.

Baskakov, N. A. (1997). Altajskij jazyk. In: Tenišev Ä. R. (ed.). *Jazyki mira. Tjurkskie jazyki*. M. izdatel'stvo "Indrik". p. 179-187.

Baskakov, N. A., Seljutina, I. J. (2010). *Dialekty altajskogo jazyka*. In: Dybo A.V. (ed.). *Osnovy tjurkskogo jazykoznanija. Dialekty tjurkskix jazykov.* M.: Izdatel'skaja firma «Vostočnaja literatura», p. 83-109.

Grammatika altajskogo jazyka, sostavlennaja členami Altajskoj duxovnoj missii. 1869. Kazan'.

Dyrenkova, N. P. (1940). *Grammatika ojrotskogo jazyka*. M.-L.

Johanson, L. (1998). The history of Turkic. In: Johanson L. & Éva Ágnes Csato (eds). *The Turkic Languages*. Londnon, New York: Routledge. P. 81-125.

Krasnaja kniga jazykov Rossii. Ènciklopedičeskij slovar'-spravočnik. M.: Academia, 1994.

Mudrak, O. A. (2002). Ob utočnenii klassifikacii tjurkskix jazykov s pomoš'ju morfologičeskoj lingvostatistiki. In: Tenišev Ä.R. (ed.). *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskih jazykov. Regional'nye rekonstrukcii.* M.: Nauka. p. 713-737.

Nasilov, D. M. (2002). Altajskij jazyk. In: Neroznak V. P. (ed.) *Gosudarstvennye i titul'nye jazyki Rossii. Änciklopedičeskij slovar' spravočnik.* M.: Academia. p. 50-61.

Ozonova, A. A. (2006). *Modal'nye analitičeskie konstrukcii v altajskom jazyke*. Novosibirsk: izdatel'stvo «Ljubava».

Ozonova, A. A., Šagdurova O. Ju. (2013). Glagoly rečevoj dejatel'nosti v tjurkskix jazykax severa Sajano-Altaja. In Širobokova N. N., Šagdurova O. Ju (eds). *Materialy k sravnitel'nomu slovarju glagol'noj leksiski tjurkskix jazykov*. Novosibirsk: «OOO Omega Print». p. 80-146.

Orsulova, T. E. (2006). *Poslelogi i služebnye imena v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk.

Osnovy zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii o pravovom statuse korennyx maločislennyx narodov. Proekt. In: *Aborigen, suppplement to the newspaper* «Federacija». 22 June 1993.

Potapov, L. P., Satlaev F. A. (1998). Altajcy. In: Tiškov V.A. (ed.) *Narody i religii mira. Enciklopedia*. M.: naučnoe izdatel'stvo «Bol'šaja Rossijskaja enciklopedija». p. 39-40.

Rassadin, V. I. (1978). *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveš'enii*. M.: Nauka.

Rassadin, V. I. (1980). *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskix tjurkskix jazykax.* M.: Nauka.

Samaev G. P. (1993). «Üzük bičik» u altajcev. In: Tybykova A.T. (ed). *Jazyk i kul'tura altajcev.* Gorno-Altajsk.
Sarbaševa, S. B. (2004). *Fonologičeskaja sistema tuba-dialekta altajskogo jazyka* (v sopostavitel'nom aspekte). Novosibirsk: Sibirskij xronograf.
Seljutina, I.Ya. (2004). *Fonollogičeskie sistemy jazykov narodov Sibiri*. Učebnoe posobie. Novosibirsk: redakcionno-izdatel'skij centr NGU.
Tadykin, V. N. (1971). *Pričastija v altajskom jazyke. Gorno-Altajsk*: Gorno-Altajskoe otdelenie Altajskogo knižnogo izdatel'stva.
Tazranova, A.R. (2005). *Biverbal'nye konstrukcii so vspomogatel'nymi glagolami bytija v altajskom jazyke*. Novosibirsk: ID «Sova».
Tekin, T., Ölmez, M. (2003). T*ürk Dilleri. Giriş*. Istanbul.
Toxnina, Ä. T. (2006*). Biverbal'nye konstrukcii s aspektual'noj semantikoj nedlitel'nosti v altajskom jazyke*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Novosibirsk: izdatel'skij centr IVT SO RAN.
Tybykova, A. T. (1989). *Glagol'nye skazuemye v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk.
Tjuxteneva, S. P., Xalemba A., Šerstova L.I., Dobžanskaja O. Ä. (2006). Duxovnaja kul'tura. In:
Funk D.A., Tomilov N.A. (eds). *Narody i kul'tury. Tjurkskie narody Sibiri*. M.: Nauka. p. 429-462.
Fedina, N. N. (2010). *Fonetičeskie i morfologičeskie osobennosti sovremennogo čalkanskogo jazyka* (v sopostavlenii s xakasskim, šorskim i altajskim jazykami). Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Novosibirsk:izdatel'stvo Instituta kataliza SO RAN.
Schönig, C. (1999). The internal division of modern turkic and its historical implications. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. Vol. 52 (1). p. 63-95.
Čeremisina, M.I. (ed.) (1984). Predikativnoe sklonenie pričastij v altajskix jazykax. Novosibirsk: Nauka.
Čeremisina, M.I., Tybykova, A. T. (1988). O modal'nyx formax skazuemyx altajskogo jazyka. In: Čeremisina M.I., Skribnik E.K. (eds.). *Komponenty predloženija (na materiale jazykov raznyx sistem)*. Novosibirsk.
Čeremisina, M. I. (1999). Yadro mikrosistemy biverbal'nyx konstrukcij s aspektual'noj semantikoj nedlitel'nosti v altajskom jazyke. In: Širobokova N. N. (ed). *Yazyki korennyx narodov Sibiri.* Vypusk 5. p. 92-118.
Čeremisina, M.I., Ozonova, A. A. (2006). Analitičeskie sredstva svjazi častej složnogo predloženija v altajskom jazyke. In: Širobokova N. N., Mal'ceva A. A. (eds). *Jazyki korennyx narodov Sibiri.* Vypusk 18. *Analitičeskie struktury v prostom i složnom predloženii.* p. 3-20. Novosibirsk: izdatel'stvo «Ljubava».
Čumakaeva, M. Č. (1978). *Soglasnye altajskogo jazyka (na osnove èxperimental'no-fonetičeskix issledovanij).* Gorno-Altajsk: Altajskoe knižnoe izdatel'stvo.
Š'erbak, A. M. (1994). *Vvedenie v sravnitel'noe izučenie tjurkskix jazykov.* L.

Internet sources

http://www.perepis2002.ru
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm
http://demoscope.ru

BAŞKURT TÜRKLERİ VE DİLLERİ

Habibe Yazıcı Ersoy

1. Başkurt etnonimi

Başkurdistan, Ufa şehri. Salavat Yulayev Meydanı'nda Başkurtların ünlü kahramanı Salavat Yulayev heykeli. © Habibe Yazıcı Ersoy

Başkurt etnonimi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Zeki Velidî Togan'a göre eski Arap kaynaklarında *başgird* (İstahri), *bascirt* (İbn Fadlan) şeklinde yazılan *başkurt* kelimesi *Beş Ogur*'dan gelmektedir (1993: 328; 2003: 3). *Beş Ogur* adının *bulgar* adıyla bağlantılı olduğunu kabul eden araştırmacılar da bulunmaktadır (Koşay 1960: 235; Öztekten 2008'den: 73). Togan, İran efsanelerinde Hazar'ın güneyinde *Gurkser/kırt-baş* isminde bir kavmin yaşamış olduğu şeklindeki bir rivayetten hareketle buradaki *Kurt-Baş* ve kelimelerin yer değiştirmiş şekli *Baş-Kurt* şeklinde bir etimolojinin bulunduğu bilgisini de vermektedir (1993: 329). Öner'e göre de halk arasında daha yaygın olan görüş budur (1994: 67). Rásonyi, bir halk etimolojisi olan *Baş-Kurt* şeklindeki açıklamanın bir köken efsanesi ile ilgili olabileceğini belirterek, György Györffy'nin görüşlerine yer vermektedir. Györffy'e göre, Başkurtları ana yurtlarına götüren efsanevi hayvan, ayı, kurt, boğa gibi bir hayvan değil de Başkurtlara komşu olan Ugor kavimlerinden Vogul ve Ostyakların efsanelerindeki *Paskır* adındaki bir hayvandır ve onları ana yurtlarına götürmüştür. Rásonyi, *Paskır* isminin etimolojisinin yapılması gerektiğini belirterek, Başkurt kelimesinin sonundaki */-t/* ekinde bir küçültme anlamı olduğunu ifade etmiş ve bu ekin Macarcada kullanıldığı üzerinde durmuştur (1993: 125).

Zeynolov *Başkurt* kelimesinin etimolojisini *(< baş-kor-t)* şeklinde yapmıştır. Bu etimolojide, *baş* 'birinci', *kor* 'kabile' anlamlarına gelmektedir. */-t/* ise çokluk ekidir. Zeynolov, Zekiyev'in bu kelimeyi *başka*, *mişe*, *bişe*, *meşke*, *beşke* kelimeleriyle birleştirerek *Mişe kabileleri* şeklinde açıkladığını da ifade etmiştir. Ayrıca Arap kaynaklarında çok eski dönemlerde Başkurt adına rastlandığını, 10. yüzyılda İbni Fadlan'da *Başgır*, Mesudî'de *Beçgurd*, *Başcurt*, *Başkurt*, *Başgurd*, 12. yüzyılda İdrisî'de *Başcurt*, 13. yüzyılda İbni Seyid'de *Başgurt* şekline geçtiğini söylemiştir (1981: 224).

Németh ve Kakuk gibi araştırmacılar ise Başkurt kelimesinin *macar/magyar* ve *mişer* etnonimleri ile ilgili olduğunu ileri sürmektedirler (Öztekten 2008'den: 74). Ligeti de *bajgir* isminin *magyar* kelimesinin Türkçe şekli olduğunu ifade etmektedir (Golden 2002'den: 332). Togan ise bazı Başkurtların sadece 10. yüzyılda değil, daha sonraları da Tuna Macarları arasında bulunmuş olmaları nedeniyle Araplar ve Moğolların birbirine benzeyen bu iki ismi karıştırdıklarını belirtir (2003: 10).

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti't Türk*'te, bir boy adı olarak geçen *Başğırt* kelimesi hakkında herhangi bir açıklama yapmamakla birlikte Türk boylarını yönlerine göre tasnif ederken, kuzey grubuna dahil ettiği Başkurtların Yimek ve Basmıllar arasında yer aldığını belirtmiştir (Atalay 1985: 28).

Başkurtların adının *Başgird* adlı bir kahramanın adından geldiği görüşü de mevcuttur. Bu görüş, Arap tarihçisi Gerdizî'nin 9. yüzyılda Hazarlar arasında Başgird adında bir süvarinin Bulgarlara karşı savaştığını yazmasından çıkmıştır. Üstelik Mesudî de aynı dönemlerde yaşamış Başkurtlardan bahsetmektedir. Bu bilgilerden hareket eden Bikbulatov da 9. yüzyılın ortalarında bölgedeki kavimlerin Başgird adlı bir komutanın etrafında birleştiklerini ve daha sonra da Başgird olarak tanındıklarını ifade etmiştir. Kamalov bu bilgileri aktardıktan sonra bu görüşün dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır (2008: 28).

Başkurt etnogenezi konusunda 10. yüzyıldan itibaren Arap, Fars, Rus ve Avrupalı araştırmacıların üzerinde durdukları iki tez, Ugor ve Türk tezleri olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren araştırmacılar ve yazarlar, Arap- Fars edebî geleneklerini izleyerek kendilerinden önceki yazarların İdil boyundaki Macarlar hakkında verdikleri bilgileri aktarmış; ancak, Ural Başkurtlarına dair yeni bilgilerin etkisiyle eski Macarlarla Başkurtları birbirine karıştırmış ve onları aynı halkmış gibi göstermişlerdir. Böylece, Batı ve Doğu kaynaklarından elde edilen bilgiler 18. yüzyıldan itibaren çoğu bilim adamının Başkurtlar ve Macarların etnik yönden birbirleriyle akraba oldukları görüşünü ileri sürmesine yol açmıştır. *Ugor-Macar* tezinin kurucuları ve takipçileri olarak Strahlenberg, Fischer, Schlezer, Klaproth, Şafarik, Humbolt ve Castren sayılabilir. Fischer ve Schlezer, eski Macarlarla Başkurtların akraba oldukları görüşünü ısrarla

Başkurt köy tiyatrosu © Habibe Yazıcı Ersoy

savunmuştur. Ancak bu görüşü bilimsel olarak ortaya koyan kişi, semitolog Chwolson olmuştur. O, Başkurtlarla Macarların etnik bakımdan akraba olduklarını düşünmekle kalmamış, tıpkı Ligeti gibi bu kelimelerin aynı kelimeler olduğunu savunmuştur. Daha sonra Munkácsi, Başkurt-Macar ilişkilerini, Macar boylarının Bulgarlarla birlikte Kuzey Kafkaslardan gelmiş olmaları görüşüne bağlayarak yorumlamaya çalışmıştır. Macar araştırmacılar Mészáros ve Németh'e göre de Başkurtlar, köken itibarıyla eski Macarların bir kısmını oluşturmaktadır (Kuzeyev 2005'ten: 14, 17-18).

Başkurtlarla Macarların akraba olduğu ya da Başkurtların Macarların bir kısmını oluşturduğu görüşünün en hızlı gelişme sergilediği dönemlerde dahi bu görüşlerin karşıtları da vardı. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yeni ortaya atılan antropolojik ve tarihî dil bilimi araştırmalarıyla birlikte, Başkurt halkının Türk kökenli olduğu tezi ortaya çıkmıştır (Kuzeyev 2005: 18). Vambery, Başkurtların Türk kökenli olduğunu kabul etmekle beraber, Macarların da bu oluşuma bir ölçüde katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Nazarov, Weissenberg, Sommye ve Abraov da Başkurt etnogenezinin karmaşıklığını vurgulamakla birlikte ana kütlenin Türk (Nogay veya Kıpçak) olduğunu savunmuşlardır. Aristov ve Sokolov'un araştırmaları da Başkurt halkının etnik oluşumunda, Türk olmayan unsurların ve bu arada Fin-Ugor unsurlarının katkılarını vurgulamakla birlikte Başkurt etnogeneziyle ilgili Türk tezinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur (Kuzeyev 2005: 19-20).

Togan, miladi 7. yüzyılda Başkurtların T'ieh-le, Tölös zümrelerine dâhil bir Türk kabilesi sayıldıklarını ifade etmekle birlikte, onların Türklerin Kıpçak ve Qun zümresine dâhil bir kabile olduğunu ve Türkçe konuştuklarını belirtmiştir (2003: 9). Başkurtların Türk menşeli olduklarını kesin olarak gören Kurat da onların 8-9. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayıldıklarını, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunduklarını ifade etmiştir (Kurat 1965: 99; 1972: 113).

2. Din ve kültür

Başkurtlar 10. yüzyılda İslamiyete girmeye başlamışlardır. Özellikle 14. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet Başkurtlar arasında tamamen yayılmıştır. Başkurtlar tıpkı diğer Türkler gibi İslamiyet'le birlikte aynı zamanda Arap alfabesini de kabul etmişler ve Arap, Acem daha sonra da Türk yazı kültürüne katılmışlardır. Togan, Başkurtlara İslamiyeti bir Türkmen fakihinin telkin ettiği hakkındaki haberin Tuna'da değil de Ural'da meydana gelmiş olabileceği fikrini zikretmiştir (2003: 11). 1773-1775 yıllarındaki 127 isyandan sonra Çar idaresi Başkurtların toprak üzerindeki veraset (votçina) haklarını korumak zorunda kalmıştır. 1789 yılında Ufa'da, başlangıçta evlilik meseleleri, miras ve mal paylaşımı, dini okulların idaresi gibi işlere bakan Rusya Müslümanları İdare-i Ruhanisi (duhovnoye upravleniye musulman Rossii) kurulmuştur (Rudenko 2001: 25; Demir 2002: 73).

Başkurdistan üretim açısından Rusya ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Başkurt ekonomisinin temelinde tarım, hayvancılık ile petro-kimya ve makine yapım endüstrisi bulunur. Özellikle Urallar bölgesinde hayvancılık ağırlık kazanmıştır. At yetiştiriciliğiyle ünlü olan ülkede bir yandan kımız üretimi yapılmakta diğer yandan geleneksel bir uğraş olarak arıcılık da yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Doğal Başkurt balı dünyaya ihraç edilmektedir. Ülke petrol rezervleri açısından da oldukça zengindir (Yiğit 2002: 92).

3. Coğrafya ve nüfus

Başkurdistan, Avrupa ile Asya arasında ön Ural ve orta Ural dağlarının batı tarafında, İdil ve onun bir kolu olan Ufa nehrinin oluşturduğu havzada yerleşmiş olup kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk bölgeleri, doğusunda Çelyabinsk bölgesi ile güney ve güneydoğusunda Orenburg bölgesi bulunmaktadır (Demir 2002: 73; Yiğit 2002: 88). Başkurdistandaki Başkurt Türklerinin 2010 sayımına göre nüfusu 1.172.287'dir ve Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Başkurdistan dışında Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Ukrayna'da da yaşayan Başkurt Türkleri vardır (Devlet 1990: 271; Devlet 1992: 60-61; Devlet 1997: 3, Yiğit

2002: 88-90). 1998 nüfus sayımlarına göre Başkurtlar ülkedeki toplam nüfusun ancak % 23'ünü oluşturmaktadırlar. Başkurdistan Cumhuriyeti içerisinde dağınık bir şekilde yerleşmiş olan Tatarlar ise 1998 sayımına göre toplam nüfusun % 24'ünü oluştururken Ruslar % 43 oranla başı çekmektedir (Demir 2002: 75; Yiğit 2002: 91; Demir 2004: 41). 2010 nüfus sayımında ise Başkurdistan'ın toplam nüfusu 4.072.292 iken, bu sayı içerisinde Ruslar 1.432.906 (% 36,1), Başkurtlar 1.172.287 (% 29,5), Tatarlar 1.009.295 (% 25,4) nüfus yoğunluğuna sahiptir.

4. Tarihî arka plan

Başkurtlar 9. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. 10-13. yüzyıllar arasında Volga-Kama Bulgarlarının etkisi altında kalan, daha sonra 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Ordu'ya bağlanan Başkurtlara, Moğol hâkimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmıştır (Demir 2002: 73; Kamalov 2008'den: 28).

11. yüzyıla kadar Şamanist olan Başkurt Türkleri, Moğol hâkimiyetinden önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. 14. yüzyılın ilk yarısında ise Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet'i tam olarak kabul etmişlerdir (Mehitov 1995: 45; Demir 2002: 73). İbn-i Sait Başkurtların Müslüman olmalarında bir Türkmen fakihinin etkili olduğunu belirtmiştir (Togan 2003'ten: 11). Altın Ordu devletinin 1481'de dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bu devletin mirasçıları arasında paylaştırılmış ve İdil, Kama nehirlerinin doğusunda yaşayan Başkurt Türkleri Şıbanoğulları'nın (Sibirya Tura Hanlığı): İdil nehrinin batısında yaşayanlar da Kazan Hanlığı'nın hâkimiyetine verilmiştir. Güney ve güneydoğudaki Başkurtlar ise Nogay Mirzalarının hâkimiyeti altına girmiştir (Saray 1992: 130). Kısa süre sonra Şiban Tura Hanlığı, bütün Başkurt Türklerini hâkimiyeti altına almış ve 15-16. yüzyıllarda Başkurt ülkesini idare etmişlerdir (Togan 1993: 330). Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bazı hanlıklara bağlı kalmışlardır ancak bir yandan da kendi iç teşkilatlarında yine kendilerinin düzenledikleri ve 'Yıyın' adını verdikleri 'Han Töbesi'nde toplanan kurultayda seçtikleri bir başbuğ ve on iki bey tarafından idare edilmiş ve devlet işlerini de 'Divan'larda görüşmüşlerdir. Çarlık hükümeti döneminde 'Yıyınlar' meclisinin toplantıları yasaklanmıştır (Togan 1993: 330; Gökçe 1999: 6; İlishev 2002: 64, Togan 2003: 22).

1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kazan Hanlığı ile işbirliği içinde olan Başkurtlar da Rusların saldırılarına uğramışlardır. 1557'de Başkurtlar Rus hâkimiyetine girmişlerdir ve 1574'te de bugün hâlâ başkent olan Ufa şehri inşa edilmiştir (Kurat 1954: 237-238; 1993: 225). Başkurtlar, Rusların topraklarını işgal etmeleri üzerine zaman zaman ayaklanmışlardır. Rus karakollarına yapılan küçük çaplı baskınlar ve çete savaşları şeklinde başlayan mücadele, daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür. Başkurtlar, 1664'te Seyyid Batır önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma, tarihte 'Seyid Ayaklaması' olarak geçer. Üç yıl devam eden ayaklanmayı bastırmak için Ruslar çok uğraşmışlardır. Ayrıca, Başkurtlar 1662-1665 yılları arasında Köçüm Han'ın oğulları tarafından idare edilen Rus karşıtı savaşlarda da büyük gayret göstermişlerdir. Bu yıllarda, Başkurtlar Ruslara karşı her fırsatta isyanlar çıkarmışlardır. 1707'de I. Petro zamanında büyük bir ayaklanma çıkaran Başkurtlar başarısız olunca, 1709 yılında tekrar ayaklanmışlardır (Kurat 1965: 105-106; Taymas 1988: 60-62; Saray 1992: 131; Togan 2003: 10-109).

Başkurtlar, 18. yüzyılı ayaklanmalarla geçirmişlerdir. Genellikle de bu ayaklanmalarda Tatarlarla birlikte hareket etmişlerdir. 1755 ve 1774'teki ayaklanmalar, Rusların lehine sonuçlanmış ve birçok Başkurt hayatını kaybetmiştir (Devlet 1989: 106; Akmanov 1995: 97-101; Esfendierov 1996: 160-161; Taymas 1988: 73-79; Özkan 1994: 10; Rudenko 2001: 36; Tokatlı 2002: 84). 1905 Rus ihtilalinde çok fazla rolleri olmayan ve ihtilalin sonuçlarından fazla etkilenmeyen Başkurtlar, 1917 İhtilâlinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu ihtilal, Başkurtların uzun süredir hayalini kurdukları 'ulusal devlet' düşüncesini gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır. Bütün bu tarihî süreçte Rus hâkimiyeti altında ortak kültür dairesi ve ortak bir dil çerçevesinde yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar coğrafî ve demografik açıdan ayrılmışlardır (Abdullin 1992: 95,105; Öner 1998: xxxıı; Öztekten 2008: 77; Şahin 2008: 51). 1917 Temmuz- Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa'da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını (Oblastnoye Shuro) seçmiştir. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar vermiştir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidî Togan olmuştur. 1917 ihtilalinden sonra, bu Başkurt şurası, Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt cumhuriyetine bağlandıklarını açıklamıştır (Togan 1999: 206-210). Bu karar, 17 Kasım

1917'de her yerde duyulmuş ve 22 Kasım 1917 tarihli *Pravda* gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. 8 Aralık 1917'de Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg'da gerçekleştirilmiş ve millî bir ordu ile Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına karar verilmiştir. 23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet, Başkurdistan Cumhuriyeti olmuştur. Bir yıl sonra, 1920'de Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kalktığını bildirmiş; bunun üzerine Zeki Velidî de ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurmuşlardır. Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olmuştur. Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde tamamlanmıştır (Öner 1994: 67; Devlet 1997: 55; Devlet 1998: 152; Togan 1999: 213-216; Hüseyinov 2000: 93-100; Ilishev 2002: 65; Tokatlı 2002: 85; Demir 2002: 73-74; Togan 2003: 109-155).

1990 yılına gelindiğinde Başkurdistan'da Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim yapılmıştır. Bu seçimde, Başkurdistan Yüksek Şurası çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturmuş ve bu seçim sonrasında, Murtaza Rahimov iktidara gelmiştir. 1990'da Sovyetler Birliği'nin çöküşü de birçok demokratik reformun başlamasına neden olmuştur. 1992'de, Rusya'nın Tataristan ve Çeçenistan dışındaki bütün eski otonom cumhuriyetleri, Moskova'da 'Federal Anlaşma' imzalamışlardır. Murtaza Rahimov, bu anlaşmayı, Rusya'nın otonomi ve geniş çaplı birçok yetki tanıması şartıyla imzalamıştır. Bu şartlar, 'Federal Anlaşma' ya özel bir Ek ile onaylanarak Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. 11 Mayıs 2000'de, Rusya başkanı Vladimir Putin, Başkurdistan Devlet Meclisi Sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlamentonun Cumhuriyet anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hâle getirilmesini önermiştir. 3 Kasım 2000'de Başkurdistan Devlet Meclisi 'Başkurdistan Cumhuriyet Anayasasında Tadilata Giriş' başlıklı bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun, anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilânını kararlaştırmıştır (Ilishev 2002: 69).

Başkurdistan bugün Rusya'ya bağlı federe bir cumhuriyettir.

5. Başkurt Türkçesi

Garipov (1972, 1979), Başkurt Türkçesini Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü olarak nitelendirmiş, Başkurt Türkçesinin şekil bilgisi açısından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterdiğini, bu iki lehçenin ancak ses bilgisi açısından bazı farklılıkları bulunduğunu belirtmiştir (Öner 1998'den: XXXII). Benzing ise, Başkurt Türkçesinin dil bilimi açısından Tatar Türkçesinin özel bir ağız grubu olarak kabul edilebileceğini, Başkurt Türkçesinin Tatar Türkçesinden bazı durumlarda sapmalar gösterdiğini, bunların da Başkurt Türkçesini Kazak Türkçesine yaklaştıran ünsüzlerle bağlantısı olduğunu belirtir (Benzing 1959: 128). Başkurt Türkçesi kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlere sahip olması bakımından tarihî Türk yazı dilinden ayrılmaktadır ve tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi ileri derecede ünsüz uyumlarına sahiptir (Dmitriyev 1948: 36; 1950: 39; İşbulatov 1972: 7-8; Yuldaşev 1997: 206; Öner 1998: XXXII).

12-13. yüzyıllar Türk dilinin tarihî gelişimi açısından son derece önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türk dilinin bünyesinde ses ve biçimbilgisi açısından en büyük gelişmeler bu dönemlerde meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan itibaren Kıpçak gurubu içerisinde yer alan Eski Kazan Hanlığının bulunduğu İdil-Ural bölgesinde Türkistan edebî dili ile ortak unsurlara dayanan 'Türkî' yazı dili, yani Çağatay edebî dilinin tesiri altında Türkistan'da meydana gelen edebî dil hüküm sürmektedir (Kurat 1966: 108; Temir 1992: 709; Ercilasun 1993: 68-69). Ekim Devrimi'ne kadar, 'Türkî Til'i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır (İşbirzin vd. 1979: 81; 1993: 205; Gelevitdinov 2008: 92). Rusya'da 1710/11 yıllarından itibaren Arap harfleri ile basılan kitaplar yayımlanmaya başlamıştır. Bu yıllarda özellikle Türkî Til ile basılmış hükümet emirnameleri mevcuttur. Öncelikle Petersburg akademisi matbaasında başlayan yayın hayatı, 1809'da, Kazan'da 'Üniversite Matbaası' ve daha sonra Asya Matbaası'nın açılmasıyla hız kazanmıştır. Böylece Tatar, Başkurt, Mişer, Nogay gibi çeşitli adlar altında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk boyları arasında, hepsi tarafından kolaylıkla anlaşılan Kazan konuşma dili, 19. yüzyılın ortalarından itibaren müşterek yazı dili olarak gelişmeye başlamış, Kayyum Nasirî, Şehabeddin Mercanî gibi daha birçok müellif tarafından modern edebî ve ilmî eserler verilmiştir (Temir 1992: 715- 718).

Biloret Rayonu, Başkurt Sesenlerinden Henife Ebulbakirova ve Ufa Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Müdürü Firdevs Hisamitdinova © Habibe Yazıcı Ersoy

Diğer yandan yine 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün Türk çevrelerinde bir yenileşme dönemi başlamıştır. Osmanlı Türkleri, yüzyılın başlarından itibaren Batı medeniyetine doğru yönelmiş; bu arada da İdil-Ural bölgesinde din ve eğitim hayatında çeşitli reformlar yapılmaya başlanmıştır. Hem İdil-Ural sahasında hem de bütün Türk dünyasında başlayan yeni eğitim hareketine bağlı olarak 'usul-ü cedid mektepleri' açılmış, bir yandan da 'marifetçilik' hareketi sonucu, süreli gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır (Öner 1994: 69). İsmail Gaspıralı, Kırım'da, 1883'te çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde 'dilde, işte, fikirde birlik' düşüncesini benimsemiş ve çıkardığı gazete vasıtasıyla Türk dünyasında dil birliğini sağlamaya çalışmıştır (Kurat 1966: 112; Ercilasun 1993: 71; Devlet 1999: 18, 154).

1905 Rus inkılabından sonra Kazan edebiyatı basın hayatında hareketlilik kazanmıştır. Özellikle 1905-1917 yılları arasında Kazan edebî dilinde gazete ve dergiler çıkmaya devam etmiştir (Kurat 1966: 162; Temir 1992: 719; İnan 1998: 189). 1917 Şubat ihtilali Rusya içerisindeki milletlere önceleri hürriyet getirmiş ve bu milletler muhtariyet veya istiklal hareketleri ile siyasi teşkilatlanma yoluna girmiş olsa da daha sonra Bolşevik ihtilali ile birlikte iç savaş başlamıştır (Temir 1992: 721). Bütün bu gelişmelerin ardından yukarıda bahsedildiği üzere siyasi olarak İdil-Ural birliğinden ayrılarak muhtariyeti ilan edilen Başkurdistan'da Başkurt Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve onun devamı olan İdil-Ural Türkçesinin yanında sadece bir konuşma dili iken artık bir yazı dili olma yoluna girmiş daha önce başlayan alfabe çalışmaları da hız kazanmıştır (Kireyev 1999: 176).

Başkurt alfabesi için Ekim ihtilaline kadar Rus alfabesi esasında harfler düzenlenmiştir. 1907'de Başkurt bilim adamları bu konuda çalışmalar yapmıştır. Bessonov *Bukvar dilya başkir* adlı bir kitap yazmış ve burada 41 harfli Başkurt alfabesini teklif etmiştir. V. İ. Katarinskiy de yine aynı isimdeki kitabında, Rus alfabesine Başkurt Türkçesinin seslerini eklemiştir. Aynı yıl, M. A. Kulayev Rus-Grek-Latin esaslı bir alfabeyi Başkurt alfabesi olarak kullanmaya başlamıştır. Bu alfabenin Başkurt Türkçesi için uygulanabilmesi bazı yeni harflerin eklenmesiyle mümkün olabilirdi. Bu eklemeler de yapılarak, bu alfabe 1912'de uygulamaya konulmuştur (Kiyekbayev 1966: 30-31; İşbirzin vd. 1993: 211; Tacemen 1994: 29; Tokatlı 2002: 86; Kononov 2009: 234).

Yazı dili ile birlikte, Başkurdistan Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmî Merkezin yönlendirmesiyle Başkurt yazarlarından Seyit Remiyev yeni bir alfabe hazırlamıştır. Bu alfabede 33 harf bulunuyordu ve bunların 27'si ünsüz, 6'sı ünlüydü. Bu alfabe, 1923'te imla komisyonu tarafından kontrol edilmiş; 1924'ün Ocak ayında Başkurdistan yönetimi tarafından kabul edilerek *Yanı Yul* dergisinde yayımlanmıştır. Bu alfabe, bazı değişiklikler yapılarak Latin esaslı alfabenin kabul edilmesine kadar kullanılmıştır. Ancak, bu alfabenin eksiklerinin çok olması ve kullanımda sıkıntılar yaratması nedeniyle bir an önce Latin harflerine geçme çalışmaları başlamıştır. S. Sönçelev, G. Şönesi, E. Xeberi, S. Remiev, G. Alparov başkanlığındaki Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi tarafından düzenlenen Latin esaslı Başkurt alfabesi, 1924 yılının Ekim ayında kabul edilmiştir. Bu alfabe, 24'ü ünsüz, 10'u ünlü 34 harften oluşuyordu. Ancak bir yıl sonra Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi yerine, Yeni Alfabe Komitesi kurulmuştur. Bu komite, daha önce kabul edilen alfabe üzerinde bazı değişiklikler yaparak, 20 Mart 1925'te yapılan toplantıda, 36 harften meydana gelen alfabeyi hazırlamış ve bazı değişikliklerle bu alfabe *Başkurt Aymağı* dergisinde yayımlanmıştır (İşbirzin vd. 1993: 105).

Mart 1926'da Bakû'de 'I. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi' toplanmıştır. Bu kongrenin en önemli konularından biri, Türk dünyasındaki yazı meselesiydi. Bu kongrede, Rus alfabesinin, Türkçenin ses yapısını karşılayamadığına, Latin alfabesinin ise buna uygun olduğuna karar verilmiştir (Şimşir 1992: 117). Bu doğrultuda, bir yıl sonra 1927'de bütün Sovyetler Birliği Türk boyları temsilcileri yeniden bir araya gelerek, büyük ve küçük harfleri farklı olan 33 harflik ortak Türk alfabesini kabul etmişlerdir. Daha sonra bu alfabe esasında, Başkurt Türkçesinin kendine has sesleri eklenerek yeni Başkurt alfabesi düzenlenmiştir. Moskova Komisyonu tarafınca hazırlanan ve Rusya Maarif Komitesi tarafından da kabul edilen plana göre 1945 yılına kadar Latin alfabesine geçiş süreci tamamlanacaktı. Bu yeni alfabe,

7 Haziran 1928'de Başkurdistan İdare Komitesinin kararıyla Başkurdistan devletinin resmî alfabesi olarak kabul edilmiştir. 1932 yılından itibaren, Arap harfli eserlerin yayımlanması yasaklanmıştır (İşbirzin vd. 1993: 210; Öztürk 2002: 104-106).

Bütün bu gelişmeler olurken, Sovyetler Birliği, ülkenin tamamında ortak alfabe kullanımı bahanesiyle Rus alfabesine geçişi planlamaya başlamıştır. Türkiye'de de Latin harflerine geçiş, onların bu planlarını bir an evvel uygulamaya koymaya sevk etmiştir. 20 Aralık 1939'da, Başkurdistan hükümeti, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul etmeyi öngören bir karar imzalamıştır. Birtakım konferans ve çalışmalardan sonra, 15 Kasım 1941'de Başkurt Yüksek Şura Başkanlığı tarafından Başkurt Türkçesinin bugün hâlâ kullandığı alfabe kabul edilmiştir. 1950'de bu alfabeye, alıntı kelimelerde kullanılan /ë/ sesi eklenmiştir. 23 Kasım 1950'de yeni alfabe ve imla resmen kabul edilip yayımlanmıştır (İşbirzin vd. 1993: 212). Bu alfabede 42 harf mevcuttur. Bunların 10'u Başkurt Türkçesinin karakteristik sesleri olan /ŭ/, /ŭ/, /ä/, /ĭ/, /s̲/, /z̲/, /ġ/, /q/, /ŋ/, /h/ sesleridir. Ayrıca Kiril alfabesinde bulunan /ya/, /yu/, /yo/, /şç/, /ts/ gibi çift sesler mevcuttur ve yine Rusça kelimelerde bulunan kalınlaştırma ve inceltme işaretleri vardır.

6. Başkurt Türkçesinin diyalektolojisi

Başkurt ağızları üzerine ilk veriler Bessenov'un 1881 yılında yapmış olduğu çalışmalardan elde edilmeye başlanmıştır. Bessenov Başkurt Türkçesi ağızları ve alt ağızlarını detaylı şekilde incelemiştir (İşbulatov 1972: 27; Mirjanova 1979: 6; Gökçe 1999: 21). Radloff da Türk dillerinin fonetiğini hazırladığı çalışmasında Başkurt ağızlarını tasnif etmiş ve tasnif ettiği bu ağızların birtakım fonetik özelliklerinden de bahsetmiştir (İşbulatov 1972: 27). Başkurt Türkçesinde ağız araştırmaları, bilimsel anlamda özellikle Başkurt yazı dilinin resmî olarak kabul edildiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştır. 1928 yılında Başkurdistan SSSR İlimler Akademisinde, Dmitriyev başkanlığında bir heyet kurulmuş ve bu heyet, ağız araştırmaları yapmakla görevlendirilmiştir. Dmitriyev bu heyetle birlikte ilk defa yapılan ve farklı bölgelerde seslerin nasıl telaffuz edildiklerini, seslerin anlamsal farklılıklarını ortaya koymaya yönelik bir anket hazırlamıştır (Garipov 1980: 219; İşbulatov 1972: 27; Mirjanova 1979: 12; Maksyutova 1984: 76; İşbirzin vd. 1993: 198).

Başkurt Türkçesi ağız araştırmaları zaman içerisinde gittikçe artmıştır. Bessenov, Radloff, Poppe, Devletşin, Kiyekbayev, Maksyutova, Mirjanova, Baişev, Yuldaşev, İşbulatov, Ehmer, Garipov, Baskakov vb. gibi dilciler Başkurt ağızları ve bu ağızların tasnifi üzerine çeşitli araştırmalar yapmışlardır (Maksyutova 1972: 286-288; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993: 26-30). Bütün bu araştırmacılar, Başkurt ağızlarını bazen benzer bazen de ayrı şekillerde tasnif etmişlerdir. Bir yandan tasnif çalışmaları devam ederken diğer yandan da ağız atlasları hazırlanmıştır (Maksyutova 1983).

Başkurt ağız bölgelerini güneydoğu ve kuzeydoğu olmak üzere iki kısım olarak düşünen Bessonov ve Radloff, Başkurt ağızlarını iki ana gruba ayırmışlardır. Bu ağızlar şunlardır:

1. Dağ ağzı
2. Ova (yalan) ağzı (Maksyutova 1972'den: 285; İşbulatov 1972'den: 27; Mirjanova 1979'dan: 6-13).

G. Devletşin ise Başkurt ağızlarını altı grupta incelemiştir. Bunlar;

1. Kıvakan ağzı
2. Yurmatı ağzı
3. Ay ağzı
4. Halyot ağzı
5. Tabın ağzı
6. Dim ağzıdır (Maksyutova 1972: 286; Gökçe 1999: 25).

Baişev, Ehmer, Yuldaşev ve Garipov, Başkurt ağızlarını genellikle birbirine benzer şekilde üçe ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları,
2. Güney ağızları,
3. Batı (veya kuzeybatı) ağızları. (İşbulatov 1972'den: 29; Mirjanova 1979'dan: 13; Maksyutova 1984: 77; İşbirzin vd. 1993'ten: 199).

Kiyekbayev, İşbulatov ve Maksyutova ise, Başkurt ağızlarını 2 gruba ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları
2. Güney ağızları (İşbulatov 1972'den: 31; Maksyutova 1972: 286; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993'ten: 199; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004'ten: 6).

Baskakov, Başkurt Türkçesinin ağızlarını aşağıdaki 3 ayrı grupta incelemiştir.

1. Kıvakan (Dağ) ağızları
2. Yurmatı (Bozkır) ağızları
3. Burzyan (Kuzeybatı) ağızları (1960: 162)

Poppe, Başkurt Türkçesinin ağızlarını 3 grupta ele almıştır:

1. Dağlık ağızlar (Kuzeydoğu ve güneydoğuda),
2. Bozkır ağızları (güneybatı ve merkez bölgelerde),
3. Kuzeybatı (1964: 3).

Bütün bu tasniflerde, kimi zaman tamamen fonetik özellikler göz önünde bulundurulmuş, kimi zaman da ağızların coğrafî konumları esas alınmıştır. Söz konusu çalışmalarda Başkurt Türkçesinin ağızları tasnif edilmekle birlikte ağızların sözlüğü de düzenlenmiştir. Bunun iki güzel örneği, 1987'de Maksyutova tarafından yayımlanan *Başkurt Hüyleşterinin Hüzligi* ile Nezergulov'un başkanlığında 2002'de hazırlanan *Başkurt Tilinin Diyalektarı Hüzligi* adlı çalışmalardır. Başkurt Türkçesinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar bugün hâlâ hem Başkurdistan'da hem de Türkiye'de devam etmektedir.

Ses bilgisi

Başkurt Türkçesinde /a/, /ä/, /ı/, /i/, /ĭ/, /u/, /ü/, /ŭ/, /ŭ/ şeklinde dokuz ünlü bulunmaktadır. Başkurt Türkçesinde, tam geniş /o/, /ö/ ünlüleri yoktur. Buna karşılık normalden biraz daha kısa telaffuz edilen ve /u/, /ü/ ye göre biraz daha geniş olan /ŭ/ ve /ŭ/ ünlüleri vardır: *bŭtaq* 'dal, budak', *qŭyma* 'duvar, tahta perde, çit, sağnak, sağanak', *qŭyŭn* 'kasırga', *bŭrŭn* 'eski, önce', *tŭrmŭş* 'hayat', *ŭlŭ* 'büyük', *bŭrtŭk* 'küçük tane, tane, tohum' *dŭyŭm* 'genel, umumi', *tŭlkŭ* 'tilki', *ŭlkän* 'büyük', *ŭlgŭ* 'örnek'.

Başkurt Türkçesinde ayrıca Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş telaffuz edilen bir /ä/ ünlüsü vardır: *äbi̇y* 'ihtiyar kadın', *xikäyä* 'hikâye', *xätär* 'tehlike', *äsä* 'anne', *äyz̄ä* 'haydi', *tüşkä* 'gövde, göbekli adam', *ŭlkän* 'büyük', *däräjä* 'prestij, itibar, nüfuz', *bildä* 'işaret, nişan', *tälgäş* 'el, salkım, püskül', *yänäş* 'yanında, yanı başında, yakınında'.

/e/ ile /i/ arasında normalden daha kısa telaffuz edilen ve Başkurt Türkçesinin karakteristik ünlülerinden biri de /ĭ/ ünlüsüdür. Bu ünlü alfabede iki farklı harfle temsil edilir: *i̇lĭk* 'ilk', *xärĭf* 'harf', *k i̇läm* 'kilim', *kĭyĭz̄* 'yabanî', *hi̇pĭri̇w* 'süpürmek', *i̇ri̇* 'iri, kibirli'. *ti̇lsär,* 'geveze', *bĭläk* 'el', *dägẇä* 'istek, talep, şikâyet, iddia', *älĭgi̇* 'şimdiki'.

Ünlülerde görülen ses hadiseleri

Türkiye Türkçesindeki /o/, /ö/ sesleri, Başkurt Türkçesinde /u/, /ü/ şeklindedir: *un* 'on', *yul* 'yol', *tura* 'doğru', *hüz̄* 'söz', *küz̄* 'göz'.

Türkiye Türkçesindeki /u/, /ü/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde /ŭ/, /ŭ/ şeklindedir: *tŭrŭw* 'durmak', *kŭş* 'kuş', *ŭs* 'üç', *kŭn* 'gün', *qŭrŭlŭq* 'kuruluk, kuraklık', *yŭrt* 'ev'.

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: *az̄an* 'ezan' (Ar. äz̄ān), *darya* 'derya' (Far. däryā), *dawam* 'devam' (Ar. däwām), *farman* 'ferman' (Far. färmān), *qaz̄na* 'hazine' (Ar. ḫaz̄ïnä), *yawap* 'cevap' (Ar. cäwāb).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ā/ ünlüsü bazı kelimelerde incelerek kısalmıştır: *bälä* 'bela, dert' (Ar. bälā), *bäräbär* 'beraber' (Ar. bärābär), *äxwäl* 'ahval' (Ar. aḥwāl), *lälä* 'lale' (Ar. lālä), *riwäyät* 'rivayet' (Ar. riwāyät), *yi̇näyät* 'cinayet' (Ar. cināyät).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü Başkurt Türkçesine bazen daralarak /i/ şeklinde girmiştir: *imĭn* ‘emin’ (Ar. ämīn), *kiramät* ‘keramet’ (Ar. kärāmät), *şişmä* ‘çeşme’ (Ar. çäşmä).

Arapça ve Farsça bazı alıntı kelimelerdeki /u/, Başkurt Türkçesinde kısalıp incelerek /ŭ/ olmuştur: *dŭrŭs* ‘dürüst’ (Far. durust), *qŭzrät* ‘kudret’ (Ar. qudrat), *nŭsxä* ‘nüsha’ (Ar. nusḫa), *rŭxsät* ‘ruhsat’ (Ar. ruḫṣat).

Arapça tek heceli alıntı kelimelerde /ı/ ve /ĭ/ türemesi meydana gelir: *bexĭt* ‘mutluluk, saadet, talih’ (Ar. bäḫit), *därĭs* ‘ders’ (Ar. därs), *xärĭf* ‘harf’ (Ar. ḥarf), *rizıq* ‘rızık’ (Ar. rizḳ), *sınıf* ‘sınıf’ (Ar. ṣınf), *vaqıt* ‘vakit’ (Ar. waḳt), *yĭnĭs* ‘cins’ (Ar. cins).

Başkurt Türkçesinde 26 ünsüz vardır: b, v, d, g, ġ, z, j, z, y, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, s, t, f, h, ç, ş, x, w. Ayrıca Rusçadan alınma kelimelerde kullanılan ts, şç gibi çift ünsüzleri ile yine Rusça kelimelerde kullanılan yu, yo ve ya sesleri mevcuttur.

/s/ ünsüzü Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir. Dişler arasından çıkan bir /s/ ünsüzüdür: *albastı* ‘kötü rüya’, *alıs* ‘uzak’, *as* ‘aşağı, dip’, *asıraw* ‘geçindirmek, beslemek, bakmak, tutmak’, *balas* ‘halı’, *basım* ‘porsiyon, basınç, tazyik’, *is* ‘his, duygu’, *isär* ‘ahmak, akılsız, sersem’, *käs* ‘çimen’, *ŭstäw* ‘eklemek, ilave etmek’.

/z/ ünsüzü de yine Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir ve bu ses de dişler arasından çıkan bir ünsüzdür: *aŋhız* ‘şuursuz, bilinçsiz’, *arzaqlı* ‘sayın, saygıdeğer, muhterem’, *ayaz* ‘parlak, açık, sarih’, *azaq* ‘son, nihayet’, *bĭrzäm* ‘iyi geçinen, dost, bir arada, aynı zamanda’, *qaz* ‘kaz’, *qäzĭr* ‘fiyat, kıymet’, *qızıw* ‘kızmak’, *qŭza* ‘görücü, kılavuz’, *sikhĭz* ‘sonsuz’, *tĭzmä* ‘sıra, dizi, uydurmacı’.

/ġ/ art damak ünsüzüdür; /g/ ye göre gırtlağa daha yakın telaffuz edilir: *alġı* ‘öndeki’, *däġwä* ‘istek, talep, şikâyet, iddia’, *haġış* ‘kasvet, hüzün, can sıkıntısı’, *qŭzaġıy* ‘dünür’, *saġılış* ‘püskürtme, yansıma’, *saŋġı* ‘kayak’, *sıġış* ‘nutuk; asıl’, *täbiġät* ‘tabiat, doğa’, *tuġan* ‘akraba’, *yeyġŭr* ‘gökkuşağı’.

/x/ ünsüzü Arap telaffuzuna uygun gırtlaktan sızıcı olarak telaffuz edilir: *tĭxnikum* ‘lise’, *xafa* ‘telaş, endişe’, *xästär* ‘kaygı’, *ixlas* ‘samimi’, *axırı* ‘sonra, sonunda’, *ixlas* ‘samimi, temiz yürekli, açık yürekli, doğru dürüst’, *xarap* ‘acınacak, çok’, *xaq* ‘doğru, düzgün, hukuk, töre, hak’.

/q/ ünsüzü de yine Türkiye Türkçesindekinden daha arkada ve gırtlağa yakın telaffuz edilir: *bısraq* ‘çamur, kir, pislik’, *qabaq* ‘kopma, uşurum; gözkapağı’, *qabat* ‘tekrar, yeniden’, *qamsı* ‘kamçı’, *mamıq* ‘pamuk’, *mıltıq* ‘tüfek’, *tamaq* ‘boğaz, sıkboğaz’, *yaqlı* ‘taraflı, yandaş’, *yılqı* ‘at’.

/ŋ/ ünsüzü damak n’sidir: *aŋhız* ‘şuursuz, bilinçsiz’, *ıŋġay* ‘olumlu, müspet, iyi, hemen, derhal, yön, istikamet, cihet’, *käŋäş* ‘öğüt, nasihat’, *küŋĭl* ‘gönül’, *sĭŋläw* ‘çınlamak’, *tiŋ* ‘eşit, eş, denk, aynı’, *tiŋlik* ‘eşitlik’, *yaŋaq* ‘yanak’.

/w/ sesi Başkurt Türkçesinde ayrı bir harfle gösterilmez, /u/ ve /ü/ harfleri iki ünlü arasında kaldığında ve kelime sonunda /w/ sesine tekabül eder: *awnaw* ‘yuvarlanmak, ağnanmak’, *dawıl* ‘fırtına’, *haw* ‘sağ’, *hawıt* ‘kap’, *xäwĭf* ‘korku’, *qıwaq* ‘çalı, ağaç, birlik, grup’, *tanaw* ‘burun’, *taw* ‘dağ’, *yıwaş* ‘yumuşak’, *yŭqlaw* ‘uyumak’.

Ünsüzlerde görülen ses hadiseleri

a. Kelime başında görülen ses hadiseleri

Eski Türkçede kelime başındaki /b/ lerin bir kısmı Türkiye Türkçesinde /p/ olurken Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bik* > Bşk. *bik* ‘pek’, ET. *bişir-* > Bşk. *bĭşĭr-* ‘pişirmek’, ET. *barmak* > Bşk. *barmaq* ‘parmak’.

Eski Türkçede birkaç kelimede, kelime başı /b/ ünsüzü /m/ olmuştur: ET. *biŋ* > Bşk. *miŋ* ‘bin’, ET. *bän* > Bşk. *min* ‘ben’, ET. *bin-* > Bşk. *mĭn-* ‘binmek’.

Bugün Türkiye Türkçesinde /v/ ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı /b/ler de Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bar* > Bşk. *bar* ‘var’, ET. *bar-* > Bşk. *bar-* ‘var-’, ET. *bär-* > Bşk. *bir-* ‘vermek’.

Başkurt Türkçesinde bazı alınma kelimelerde, kelime başı /b/ ler korunurken, bazı kelimelerde /p/ olur: *batşa* ‘padişah’ (Far. pādşāh), *bäyġämbär* ‘peygamber’ (Far. päyġämbär), *birsätkä* ‘peçete’ (Rus. perçetka), *bŭt* ‘put’ (Far. büt); *partiya* ‘parti’ (Rus. partiya), *parta* ‘sıra’ (Rus. parta), *paraġraf* ‘paragraf’ (Rus. paragraf).

Başkurt Kuraysısı Muhammed Usmanoğlu Tülübayev © Habibe Yazıcı Ersoy

Genel Türkçede kelime ve ek başındaki /s/ ünsüzü Başkurt Türkçesinde /h/ olur: *hıwıq* ‘soğuk’, *hin* ‘sen’, *hĭz* ‘siz’, *hŭraw* ‘soru’. Bu karakteristik özellik Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelere de yansımış ve kelime başında bulunan bazı Ar. /ṣ/; Far. /s/ sesleri de h olmuştur: *habın* ‘sabun’ (Ar. ṣābūn), *haray* ‘saray, ahır’ (Far. särāy), *hawap* ‘sevap’ (Ar. säwāb), *hürät* ‘suret’ (Ar. ṣūrät), *hŭrmä* ‘sürme’ (Far. surmä), *hĭrkä* ‘sirke, toz, polen’, *hulaw* ‘solumak’.

Genel Türkçede kelime ve ek başında bulunan /ç/ ünsüzü sistemli olarak /s/ olur: *saqırıw* ‘çağırmak’, *sığıw* ‘çıkmak’, *sŭqŭr* ‘çukur, kuyu’, *süplĭk* ‘çöplük’, *üs* ‘öç, intikam’. Bu özellik alıntı kelimelere de yansımış ve Farsçadan giren kelimelerde de kelime ve ek başındaki /ç/ ünsüzü /s/ olmuştur: *baqsa* ‘bahçe’ (Far. bāġçä), *sınar* ‘çınar’ (Far. çinār), *sıraq* ‘çırağ’ (Far. çärāġ), *sŭnki* ‘çünkü’ (Far. çūnki).

Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde kelime başı /c/ sesleri sistemli bir şekilde /y/ olmuştur: *yabrail* ‘Cebrail’ (Ar. cäbrā’il), *yaza* ‘ceza’ (Ar. cäzā’), *yän* ‘can’ (Far. cān), *yämäġät* ‘cemaat’ (Ar. cämāʿat), *yännät* ‘cennet’ (Ar. cännät), *yıhan* ‘cihan’ (Far. cihān), *yĭnäyät* ‘cinayet’ (Ar. cināyät), *yĭsĭm* ‘cisim’ (Ar. cism).

b. Kelime içi ve kelime sonunda görülen ses hadiseleri

Eski Türkçede kelime içi ve sonunda bulunan /b/ ler Başkurt Türkçesinde /w/ ile karşılanır: *sub* > Bşk. *hıw* ‘su’, *kabış-* > Bşk. *qawış-* ‘kavuşmak’.

Eski Türkçede kelime içi ve sonundaki bazı /b/ ler ise Başkurt Türkçesinde /y/ ile karşılanmıştır: ET. *eb* > Bşk. *ĭy* ‘ev’, ET. *seb-* > Bşk. *hĭy-* ‘sevmek’.

Arapça alıntı kelimelerde, kelime içi ve kelime sonunda görülen c/ sesi sızıcılaşarak /j/ sesine dönmüştür: *äjäl* ‘ecel’ (Ar. äcäl), *xaj* ‘hac’ (Ar. ḥacc), *mäjbür* ‘mecbur’ (Ar. mäcbūr), *mäjlĭs* ‘meclis’ (Ar. mäclis), *vıjdan* ‘vicdan’ (Ar. wicdān).

Arapçadan alınan bütün kelimelerde bulunan /ʿ/ (ayın) sesi Başkurt Türkçesinde sistemli bir şekilde /ġ/ olmuştur: *dŭġa* ‘dua’ (Ar. duʿā’), *ġalim* ‘alim’ (Ar. ʿālim), *ġümĭr* ‘ömür’ (Ar. ʿömr), *säġät* ‘saat’ (Ar. sāʿat), *väġäz* ‘vaaz’ (Ar. waʿẓ).

Arapçadan alınan birkaç kelimede, kelime başı /h/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *aram* ‘haram’ (Ar. ḥarām), *äkiät* ‘hikâye’ (Ar. ḥikāyä), *işäp* ‘hesap’ (Ar. ḥisāb).

/st/ ünsüzleriyle biten bazı Farsça alıntı kelimelerde bu çift ünsüzün /t/ si Başkurt Türkçesinde düşmüştür: *duş* ‘dost’ (Far. dūst), *dŭrŭş* ‘dürüst’ (Far. durust), *raş* ‘rast’ (Far. rast).

Biçim bilgisi

İsim

Çokluk kategorisi ve çokluk eki (küplĭk kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde isimlerin çokluk şekilleri *+lar/+lär*, *+dar/+där*, *+tar/+tär*, *+zar/+zär* ekiyle yapılır. Ek, ünlüyle biten kelimelere *+lar/+lär*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ile biten kelimelere *+dar/+där*; tonsuz ünsüzle biten kelimelere *+tar/+tär*; /r/, /y/, /z/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz değerindeki /w/ den sonra

ise +z̲ar/+z̲är şeklinde eklenir ve kalınlık incelik uyumuna uyar: *aġastar* ‘ağaçlar’, *awıldar* ‘köyler’, *balalar* ‘çocuklar’, *bŭyz̲ayz̲ar* ‘buğdaylar’, *äsälär* ‘anneler’, *hıyırz̲ar* ‘inekler’, *tawz̲ar* ‘dağlar’, *üländär* ‘otlar’, *ŭstäldär* ‘masalar’, *yŭrttar* ‘memleketler’.

İyelik kategorisi ve iyelik ekleri (İyälĭk Kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde iyelik ekleri şahıslara göre örneklerle şu şekildedir:

1. t. şh.	*+(X)m*	*inäyĭm* ‘annem’	*külägäm* ‘gölgem’
2. t. şh.	*+(X)ŋ*	*inäyĭŋ*	*külägäŋ*
3. t. şh.	*+X/+hX*	*inäyi̇*	*külägähi̇*
1. ç. şh.	*+(X)bXz̲*	*inäyi̇bi̇z̲*	*külägäbi̇z̲*
2. ç. şh.	*+(X)gXz̲*	*inäyĭgi̇z̲*	*külägägi̇z̲*
3. ç. şh.	*+lArI/+tArI/+dArI/+z̲ArI*	*inäyz̲äri̇*	*külägäläri̇*

Hal kategorisi ve hal ekleri (Kilĭş Kategoriyahı)

Aşağıdaki tabloda *kŭz̲gŭ* ‘ayna’, *baqsa* ‘bahçe’, *urın* ‘yer’, *tŭrmŭş* ‘hayat’, *ŭy* ‘ev’, *hüz̲* ‘söz’ kelimelerinin Başkurt Türkçesinde hâl eklerine göre çekimi verilmiştir.

Yalın	Yönelme	Bulunma	Çıkma	Belirtme	İlgi	Vasıta
Ø	*+GA/+A*	*+lA/+dA/ +tA/+z̲A*	*+nAn/+dAn/ +tAn/+z̲An*	*+nX/+dX/ +tX/+z̲X*	*+nXŋ/+dXŋ/ +tXŋ/+z̲Xŋ*	*mi̇nän*
kŭz̲gŭ	*kŭz̲gŭga*	*kŭz̲gŭla*	*kŭz̲gŭnän*	*kŭz̲gŭnŭ*	*kŭz̲gŭnŭŋ*	*kŭz̲gŭ mi̇nän*
baqsa	*baqsaga*	*baqsala*	*baqsanan*	*baqsanı*	*baqsanıŋ*	*baqsa mi̇nän*
urın	*urınga*	*urında*	*urınnan*	*urındı*	*urındıŋ*	*urın mi̇nän*
tŭrmŭş	*tŭrmŭşqa*	*tŭrmŭşta*	*tŭrmŭştan*	*tŭrmŭştŭ*	*tŭrmŭştŭŋ*	*tŭrmŭş mi̇nän*
ŭy	*ŭygä*	*ŭyz̲ä*	*ŭyz̲än*	*ŭyz̲ŭ*	*ŭyz̲üŋ*	*ŭy mi̇nän*
hüz̲	*hüzgä*	*hüzz̲ä*	*hüzz̲än*	*hüzz̲ŭ*	*hüzz̲ŭŋ*	*hüz̲ mi̇nän*

Eklerdeki /d/’li şekiller /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra; /t/li şekiller tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra; /z̲/ li şekiller ise /r/, /y/, /z̲/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra kullanılmaktadır.

Üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isimden sonra belirtme hâli eki *+n* şeklindedir: *baqsahın* ‘bahçesini’, *başın* ‘başını’, *tĭlĭn* ‘dilini’, *yulın* ‘yolunu’,

Teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eki almış olan bir isimden sonra yönelme hâli eki, *+a/+ä* şeklindedir: *atıma* ‘atıma’, *başıma* ‘başıma’, *däptäri̇ŋä* ‘senin defterine’, *äsäŋä* ‘senin annene’.

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ise yönelme hâli eki ile iyelik eki arasına /n/ girer: *üzi̇nä* ‘onun kendisine’, *kitabına* ‘onun kitabına’, *Başqŭrt qızzarına* ‘Başkurt kızlarına’.

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isimden sonra bulunma hâli eki ile iyelik eki arasına /n/ gelir: *atında* ‘onun atında’, *bändähi̇ndä* ‘onun kölesinde’, *bäxĭti̇ndä* ‘onun mutluluğunda’.

İsimlerde soru kategorisi (Hŭraw Kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde soru eki *+mı/+mi̇/+mŭ/+mŭ* şeklinde, kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Türkiye Türkçesinden farklı olarak eklendiği isme bitişik yazılır: *hinmi̇?* ‘sen mi?’, *mıltıqmı?* ‘tüfek mi?’, *şäpmi̇?* ‘hızlı mı?’, *tŭnmŭ?* ‘gece mi?’.

Soru ekinden sonra kullanılan *ikän* kiplik kelimesi anlama, tereddüt veya şüphe ifadesi katmaktadır: *barmı ikän* ‘var mı acaba?’, *xupmı ikän* ‘iyi mi acaba?’, *küpmi̇ ikän* ‘çok mu acaba?’.

İsimlerde bildirme (İsĭmdĭŋ Häbärlĭk Kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört şekli vardır. Aşağıda *matur* 'güzel' kelimesinin bildirmenin dört zamanına göre çekimi verilmiştir.

Şimdiki Zaman	Belirli Geçmiş Zaman	Öğrenilen Geçmiş Zaman	Şart
maturmın	*matur inĭm*	*matur ikänmĭn*	*matur ihäm*
maturhıŋ	*matur inĭŋ*	*matur ikänhĭŋ*	*matur ihäŋ*
matur	*matur inĭ*	*matur ikän*	*matur ihä*
maturbız	*matur inĭk*	*matur ikänbĭz*	*matur ihäk*
maturhıgız	*matur inĭgĭz*	*matur ikänhĭgĭz*	*matur ihägĭz*
maturzar	*matur inĭlär*	*matur ikän(där)*	*matur ihälär*

İsim çekiminin olumsuzu *tügĭl* kelimesi ile yapılır. Soru şekli için ise soru eki *-mı/-mĭ* kullanılır.

Olumsuz	Soru
matur tügĭlmĭn	*matur inĭmmĭ*
matur tügĭlhĭŋ	*matur inĭŋmĭ*
matur tügĭl	*matur inĭmĭ*
matur tügĭlbĭz	*matur inĭkmĭ*
matur tügĭlhĭgĭz	*matur inĭgĭzmĭ*
matur tügĭldär	*matur inĭlärmĭ*

Sıfat (Sifat)

Niteleme sıfatları

Başkurt Türkçesinde varlıkların şekil, renk, biçim bakımından vasıflarını ifade etmek için kullanılan niteleme sıfatları, *qayhı?* 'hangi?', *qasanġı?* 'ne zamanki?', *qayzağı?* 'neredeki?', *kĭmdägĭ?* 'kimdeki?', *nindäy?* 'nasıl?', *ni tŭslŭ* 'ne renk? ' sorularına cevap verirler. Temel renk isimleri de niteleme sıfatıdır: *alhıw* 'pembe', *aq* 'beyaz', *buz* 'boz rengi', *harı* 'sarı', *hŭrŭ* 'açık kahverengi', *kük* 'mavi, lacivert', *kŭrän* 'boza çalan kahverengi', *qara* 'siyah', *qızıl* 'kırmızı', *quŋır* 'boza çalan kahverengi', *yäşĭl* 'yeşil', *zäŋgär* 'gök mavisi'. Başkurt Türkçesindeki temel niteleme sıfatlarından bazıları ise şunlardır: *alsaq* 'güler yüzlü', *arzaqlı* 'saygın', *äsĭ* 'ekşi', *zur* 'büyük', *bay* 'zengin', *bĭyĭk* 'yüksek', *hŭykŭmlŭ* 'sempatik, sevimli', *kiŋ* 'geniş', *matur* 'güzel', *nazan* 'cahil', *näzĭk* 'ince', *qŭmhŭz* 'aç gözlü', *şıyıq* 'açık', *täpäş* 'alçak', *tınıs* 'yavaş', *tüŋäräk* 'yuvarlak', *ŭshŭz* 'ucuz', *yaşı* 'düz', *yĭŋĭl* 'hafif', *ziräk* 'zihni çevik, akıllı'.

Belirtme sıfatları

İşaret sıfatları:

Başkurt Türkçesinde varlıkları işaret etmek için kullanılan işaret sıfatları şunlardır: *bıl* 'bu', *şul* 'şu', *ul* 'o', *tĭgĭ* 'diğer', *ŭşŭ* 'şu', *bınaw* 'bu', anaw 'o', *bınday* 'böyle', *şunday* 'şöyle', *bıl qız* 'bu kız', *tĭgĭ bala* 'diğer çocuk', *şul uqıwsı* 'şu öğrenci'.

Sayı sıfatları (Han Sifattarı)

Asıl sayı sıfatları (Tŭp Han Sifattarı)

Temel sayılar herhangi bir ismin önüne geldiklerinde sıfat olurlar. Başkurt Türkçesinin temel sayıları şunlardır: *bir* (1), *ikĭ* (2), *ŭs* (3), *dürt* (4), *biş* (5), *altı* (6), *yĭtĭ* (7), *higĭz* (8), *tuġız* (9), *un* (10), *yĭgĭrmĭ* (20), *utız* (30), *qırq* (40), *illĭ* (50), *altmış* (60), *yĭtmĭş* (70), *hikhän* (80), *tuqhan* (90), *yŭz* (100), *mĭŋ* (1000), *million* (1.000.000), *milliard* (1.000.000.000); *dürt ŭy* 'dört ev', *ŭs täzrä* 'üç pencere', *higĭz tün* 'sekiz gece', *mĭŋ yıl* 'bin yıl'.

Başkurt ‘Sesen’
© Habibe Yazıcı Ersoy

Sıra sayı sıfatları (Rät Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde sıra sayı sıfatları asıl sayılara *+(ı)nsı/+(i)nsi/+(ŭ)nsŭ/+(ŭ)nsŭ* ekinin getirilmesiyle yapılır: *bi̇̆nsi̇̆* ‘birinci’, *iki̇̆nsi̇̆* ‘ikinci’, *ŭsŭnsŭ* ‘üçüncü’, *dürti̇̆nsi̇̆* ‘dördüncü’ *bişins i̇̆* ‘beşinci’, *altınsı* ‘altıncı’, *yi̇̆ti̇̆nsi̇̆* ‘yedinci’, *higi̇̆zi̇̆nsi̇̆* ‘sekizinci’, *tuğızınsı* ‘dokuzuncu’, *unınsı* ‘onuncu’, *altı yŭz utız iki̇̆nsi̇̆* ‘altı yüz otuz ikinci’; *dürti̇̆nsi̇̆ bala* ‘dördüncü çocuk’, *bi̇̆nsi̇̆ haldat* ‘birinci asker’.

Bunların dışında *täwgi̇̆* ‘birinci, ilk’, *urtansı* ‘ortancı’, *huŋınsı* ‘sonuncu’ kelimeleri de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmaktadır.

Üleştirme sayı sıfatları (Bülĭm Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları asıl sayılara *+ar/+är*, *+şar/+şär* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *birär* ‘birer’, *iki̇̆şär* ‘ikişer’, *ŭsär* ‘üçer’, *dürdär* ‘dörder’, *bişär* ‘beşer’, *altışar* ‘altışar’, *yi̇̆ti̇̆ şär* ‘yedişer’, *higi̇̆zär* ‘sekizer’, *tuğızar* ‘dokuzar’, *unar* ‘onar’, *utızar* ‘otuzar’, *yŭzär* ‘yüzer’, *ŭsär bür i̇̆k* ‘üçer şapka’, *yi̇̆gi̇̆rmi̇̆şär ki̇̆şi̇̆* ‘yirmişer kişi’.

Kesir sayı sıfatları (Käsĭr Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde kesir sayı sıfatları için uzaklaşma hâli eki *+nAn/+dAn/+tAn/+zAn* kullanılmaktadır: *ŭstän iki̇̆* ‘üçte iki’, *yŭzdän biş* ‘yüzde beş’, *undan bir* ‘onda bir’. Kesir sayı sıfatlarını anlatmak için ayrıca *yartı* ‘yarım’, *yarım* ‘yarım’, *siri̇̆k* ‘çeyrek’, *bŭtŭn* ‘tam, tüm’, *ŭlŭş* ‘kısım, parça’ gibi bazı kelimeler de kullanılır: *iki yarım* ‘iki parça’, *dürt siri̇̆k* ‘dört çeyrek’.

Belirsizlik sıfatları (Bildähĭzlĭk Sifattarı)

Başkurt Türkçesinin belirsizlik sıfatları şunlardır: *az* ‘az’, *ayırım* ‘başka’, *bäği̇̆zi̇̆* ‘bazı’, *bar* ‘bütün’, *barlıq* ‘bütün, hep, tamamı’, *barsa* ‘bütün’, *başqa* ‘başka’, *baytaq* ‘çok’, *baytaqqına* ‘hayli çok’, *bi̇̆r* ‘bir’, *bir nisä* ‘birkaç’, *bi̇̆rawıq* ‘biraz’, *bŭtä* ‘bütün’, *bŭtŭn* ‘bütün’, *bütän* başka’, *ällä nisä* ‘ herhangi bir’, *hämmä* ‘her, hepsi’, *här* ‘her’, *här bi̇̆r* ‘her bir’, *his* ‘hiç’, *his bir* ‘hiçbir’, *his tä* ‘hiç’, *kŭllŭ* ‘bütün’, *küp* ‘çok’, *nizi̇̆r* ‘biraz’, *qayhı bi̇̆r* ‘başka, bazı, kimi’, *tilähä nindäy* ‘herhangi bir’, *tilähä qayhı* ‘herhangi bir’, *tŭtŭş* ‘bütün’, *yi̇̆ŋi̇̆l-yi̇̆lpi̇̆* ‘her türlü’.

Soru sıfatları (Hŭraw Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde kullanılan soru sıfatları şunlardır: *qalay* ‘hangi, nasıl’, *qasanġı* ‘hangi, ne zamanki’, *qayhı* ‘hangi’, *qayhılay* ‘nasıl’, *ki̇̆mdägi̇̆* ‘kimdeki’, *küpmi̇̆* ‘kaç, ne kadar’, *nindäy* ‘nasıl’, *nisi̇̆k* ‘nasıl», *nisä* ‘kaç’, *ni qäzär* ‘ne kadar’, *ni saqlı* ‘ne kadar’, *ni tŭslŭ* ‘ne renk’.

Başkurt Türkçesinde sıfatların pekiştirilmesi asıl sıfatın ilk hecesinin sonuna *-p* veya *–m* pekiştirme eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır: *aq-apaq* ‘apak’, *buş-bupbuş* ‘bomboş’, *hıwıq-hıphıwıq* ‘sopsoğuk’, *qara-qapqara* ‘kapkara’, *qızıl-qıpqızıl* ‘kıpkırmızı’, *qŭrŭ-qŭpqŭrŭ* ‘kupkuru’, *ŭzŭn-ŭpŭzŭn* ‘upuzun’, *yaŋġız-yapayaŋġız* ‘yapayalnız’, *yäşi̇̆l-yämyäşi̇̆l* ‘yemyeşil’. Başkurt Türkçesinde sıfatları pekiştirme aynı zamanda *bik* ‘pek’, *ifrat* ‘çok’, *bi̇̆gi̇̆räk* ‘çok’, *ġäjäp* ‘acayip çok’, *uġata* ‘çok’ gibi bazı kelimelerin asıl sıfatın önüne getirilmesiyle veya asıl sıfata çıkma veya ilgi hâli eklerinin getirilmesiyle yapılır: *bik i̇̆ri̇̆* ‘çok büyük’, *qŭrŭnŭŋ-qŭrŭhŭ* ‘çok kuru, kupkuru’ *uġata qart* ‘çok yaşlı’; *yaŋınan-yaŋı* ‘yepyeni’.

Başkurt Türkçesinde üstünlük derecesi çıkma hâli eki ve *+(ı)raq/+(i̇̆)räk/ +(ŭ)raq/ +(ŭ)räk* karşılaştırma ekleriyle yapılmaktadır. Bu iki ek üstünlük için bir arada kullanılabileceği gibi sadece

karşılaştırma eki ile de üstünlük yapılabilir: *qŭrŭraq* ‘daha kuru’, *yäşĭräk* ‘daha genç’, *bäläkäyĭräk* ‘daha küçük’, *kitap däftärzän qalınıraq* ‘kitap defterden daha kalın’, *Ankara Ufŭnän zŭrŭraq* ‘Ankara Ufa’dan daha büyük’. Sıfatlardan önce *iŋ* ‘en’ zarfının getirilmesi suretiyle sıfatlarda en üstünlük yapılır: *iŋ qızıl* ‘en kırmızı’, *iŋ yäş* ‘en genç’, *iŋ ŭlŭ* ‘en büyük’.

Geleneksel Başkurt kıyafetleri ile
© Habibe Yazıcı Ersoy

Zarf (Räwĭş)

Hâl zarfları

Başkurt Türkçesindeki belli başlı hâl zarfları şunlardır: *almaş-tilmäş* ‘sırayla’, *aŋqı-tiŋkĭ* ‘şaşırmış halde’, *aşığıs* ‘hemen, acele’, *ayaq ŭstŭ* ‘ayak üstü’, *barıbĭr* ‘hep birlikte’, *baştŭbän* ‘başaşağı’, *bĭrämläp* ‘birarada’, *bĭrgä* ‘birlikte’, *bĭrmä-bĭr* ‘gözle görülür biçimde’, *dawamlı* ‘devamlı’, *hıbay* ‘atla’, *iğĭnlätä* ‘ekinle, hububatla’, *ısınlap* ‘gerçekten’ *nıq* ‘çok’, *qabalan* ‘telaşla, aceleyle’, *qapıl ġına* ‘aniden’, *qırqa* ‘kesinlikle, sertçe’, *qŭrŭlay* ‘kuru halde’, *quşa* ‘birlikte’, *xäzĭr ük* ‘hemen, acele’, *şäp* ‘çabuk, hızlı’, *saq* ‘zor’, *tizzän* ‘çabuk, hızlı’, *tĭrĭläy* ‘canlı’, *ŭzaylı* ‘devamlı’, *ŭnlata* ‘un hâlinde’, *yäyäw* ‘yayan, yürüyerek’, *yŭztübän* ‘yüzükoyun’.

Niteleme sıfatlarının birçoğu fiillerden önce kullanıldıklarında hâl zarfı görevini üstlenirler: *aqrın* ‘yavaş’, *arlı-birlĭ* ‘önemsiz’, *asıq* ‘açık’, *asıwlı* ‘öfkeli’, *därräw* ‘uyumlu’, *dŭrŭs* ‘doğru’, *äkrĭn* ‘yavaş’, *hil* ‘sakin’, *qänäġät* ‘memnun’, *xata* ‘yanlış’, *qızıqlı* ‘ilginç’, *sĭlpärämä* ‘paramparça’, *tura* ‘doğru’, *yähät* ‘hızlı, süratli’, *yaŋılış* ‘yanlış, hatalı’, *zawıq* ‘zevkli’.

Zaman zarfları (Vaqıt Räwĭştärĭ)

Başkurt Türkçesinde fiilleri zaman bakımından niteleyen zaman zarfları şunlardır: *äligäsä* ‘ şimdiye kadar’, *ara-tirä* ‘bazen, ara sıra’, *artaban* ‘sonra’, *başta* ‘önce’, *baya* ‘geçenlerde, yakında’, *bıltır* ‘geçen yıl’, *bĭr yulı* ‘birlikte, aynı zamanda’, *bĭrĭnsĭnän* ‘ilk olarak’, *bıyıl* ‘bu yıl’, *bŭgäsä* ‘bu gece’, *bŭgŭn* ‘bugün’, *äwäl* ‘önce’, *ğĭlän* ‘her zaman, daima’, *haman* ‘hala daha, hala’, *huŋ* ‘sonra’, *huŋınan* ‘sonradan’, *xäzĭr* ‘şimdi’, *xäzĭrgä* ‘halen, şimdi, bugün’, *ĭlĭk* ‘önce’, *iŋ ĭlĭk* ‘ilk önce’, *irtä* ‘sabah’, *irtägä* ‘yarın’, *irtän* ‘yarın’, *irtänän huŋ* ‘öbür gün’, *kis* ‘akşam’, *kisä* ‘dün’, *kŭzgŭhŭn* ‘güzün’, *kŭn hayın* ‘her gün’, *qayhı bĭr saqta* ‘bazen’, *qayhı vaqıt* ‘bazen’, *tŭnŭn* ‘gece vakti, geceleyin’, *ŭzaqqa* ‘kısa bir süre’, *yaz* ‘yaz’, *yazın* ‘baharda’, *yäygĭhĭn* ‘yazın’, *yäyĭn* ‘yazın’.

Miktar zarfları (Küläm-Däräjä Räwĭştärĭ)

Miktar zarfları, zarfların, sıfatların ve fiillerin önüne geldiklerinde bunların miktarını belirtirler. Başkurt Türkçesinde en çok kullanılan miktar zarfları şunlardır: *az* ‘az’, *baytaq* ‘hayli, pek çok’, *bĭr az* ‘biraz’, *bĭr ni tiklĭm* ‘biraz’, *bĭr talay* ‘biraz, az’, *bŭtŭnläy* ‘tamamıyla’, *äz* ‘az’, *äz-mäz* ‘azar azar, yavaş yavaş’, *ğäyät* ‘gayet’, *häläk* ‘çok’, *hiräk* ‘seyrek’, *ikĭlätä* ‘iki kat’, *iŋ* ‘en’ *küp* ‘çok’, *taġı* ‘daha’, *tamam* ‘tamamen, büsbütün’, *tulıhınsa* ‘tamamıyla, tümüyle’, *uġata* ‘gayet’, *yänä* ‘daha’, *yartılaş* ‘yarı yarıya’, *yış* ‘sık’.

Yer- yön zarfları (Urın Räwĭştärĭ)

Fiillerin yerini ve yönünü gösteren yer-yön zarfları Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *alġa* ‘ileri’, *arı* ‘ileri’, *aryaq* ‘karşı, zıt’, *birĭ* ‘beri’, *iskäri* ‘içeri’, *tış yaq* ‘dışarı’, *tübän* ‘aşağı’, *yuġarı* ‘yukarı’.

Soru zarfları (Hŭraw Räwĭştärĭ)

Fiilin anlamını soru yönünden belirleyen zarflardır. Başkurt Türkçesinde soru zarfları şunlardır: *küpmĭ* ‘ne kadar’, *qasan* ‘ne zaman’, *qayza* ‘nereye, nerede’, *ni räwĭşlĭ* ‘ne şekilde’, *ni tiklĭm* ‘ne kadar’, *ni ŭsŭn* ‘niçin’, *nĭŋä* ‘niçin’, *nisĭk* ‘nasıl’.

Zamir (Almaş)

Şahıs zamirleri (Zat Almaştarı)

Başkurt Türkçesindeki şahıs zamirleri şunlardır:

	Teklik			Çokluk	
I. şh.	*min*	‘ben’		*bi̯z*	‘biz’
II. şh.	*hin*	‘sen’		*hi̯z*	‘siz’
III. şh.	*ul*	‘o’		*ular*	‘onlar’

Şahıs zamirlerinin hâl eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli
min	*mini̯ŋ*	*miŋi̯*	*miŋä*	*mindä*	*minän*
hin	*hini̯ŋ*	*hini̯*	*hiŋä*	*hindä*	*hinän*
ul	*unıŋ*	*unı*	*uġa*	*unda*	*unan*
bi̯z	*bi̯zzi̯ŋ*	*bi̯zzi̯*	*bi̯zgä*	*bi̯zzä*	*bi̯zzän*
hi̯z	*hi̯zzi̯ŋ*	*hi̯zzi̯*	*hi̯zgä*	*hi̯zzä*	*hi̯zzän*
ular	*ularzıŋ*	*ularzı*	*ularġa*	*ularza*	*ularzan*

Şahıs zamirleri aitlik eki ile çekime girebilirler. Başkurt Türkçesinde aitlik için *+nıqı/+ni̯ki̯/+zıqı/+zi̯ki̯* ekleri kullanılır. Zamirlerin bu ek ile çekime girmiş şekli aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli
mini̯ki̯ ‘benimki’	*mini̯ki̯ni̯ŋ*	*mini̯ki̯n*	*mini̯ki̯nä*	*mini̯ki̯ndä*	*mini̯ki̯nän*
hini̯ki̯ ‘seninki’	*hini̯ki̯ni̯ŋ*	*hini̯ki̯n*	*hini̯ki̯nä*	*hini̯ki̯ndä*	*hini̯ki̯nän*
unıqı ‘onunki’	*unıqınıŋ*	*unıqın*	*unıqına*	*unıqında*	*unıqınan*
bi̯zzi̯ki̯ bizimki’	*bi̯zzi̯ki̯ni̯ŋ*	*bi̯zzi̯ki̯n*	*bi̯zzi̯ki̯nä*	*bi̯zzi̯ki̯ndä*	*bi̯zzi̯ki̯nän*
hi̯zzi̯ki̯ ‘sizinki’	*hi̯zzi̯ki̯ni̯ŋ*	*hi̯zzi̯ki̯n*	*hi̯zzi̯ki̯nä*	*hi̯zzi̯ki̯ndä*	*hi̯zzi̯ki̯nän*
ularzıqı ‘onlarınki’	*ularzıqınıŋ*	*ularzıqın*	*ularzıqına*	*ularzıqında*	*ularzıqınan*

İşaret zamirleri (Kürhätt̆w Almaştarı)

Nesneleri göstermek ve işaret etmek için kullanılan işaret zamirleri Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *bıl* ‘bu’, *şul* ‘şu’, *ul* ‘o’, *ŭşŭ* ‘şu’, *ti̯gi̯* ‘öteki’, *bınaw* ‘şu’, *anaw* ‘o’. Bu işaret zamirlerinden yakındaki nesneleri işaret etmek için *ŭşŭ* ‘şu’, *bıl* ‘bu’, *bınaw* ‘şu’ işaret zamirleri; uzakta olan nesneleri göstermek için ise *ti̯gi̯* ‘öteki’, *şul* ‘şu’, *anaq* ‘o’, *ul* ‘o’ işaret zamirleri kullanılır. İşaret zamirlerinin çokluk şekilleri de kullanılmaktadır: *bılar* ‘bunlar’, *şular* ‘şunlar’, *ular* ‘onlar’. İşaret zamirlerinin hâl eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli
bıl	*bınıŋ*	*bını*	*bıġa*	*bında*	*bınan*
şul	*şunıŋ*	*şunı*	*şuġa*	*şunda*	*şunan*
ul	*unıŋ*	*unı*	*uġa*	*unda*	*unan*
ŭşŭ	*ŭşŭnŭŋ*	*ŭşŭnŭ*	*ŭşŭna*	*ŭşŭnda*	*ŭşŭnan*
ti̯gi̯	*ti̯gi̯ni̯ŋ*	*ti̯gi̯ni̯*	*ti̯gi̯gä*	*ti̯gi̯ndä*	*ti̯gi̯nän*
bınaw	*bınawıŋ*	*bınawı*	*bınawġa*	*bınawza*	*bınawzan*
anaw	*anawıŋ*	*anawı*	*anawġa*	*anawza*	*anawzan*

İşaret zamirlerinden *bıl*, *şul*, *ul* gibi bazı işaret zamirleri hâl eklerini aldıklarında /l/ sesi düşmektedir.

Dönüşlülük zamirleri

Başkurt Türkçesinde dönüşlülük zamiri için *üz* kelimesi kullanılmaktadır. Dönüşlülük zamiri iyelik eklerini alır. İyelik ekinden sonra ismin hallerine göre de çekime girer.

	Teklik		Çokluk	
I. şh.	*üzĭm*	‘kendim’	*üzĭbĭz*	‘kendimiz’
II. şh.	*üzĭŋ*	‘kendin’	*üzĭgĭz*	‘kendiniz’
III. şh.	*üzĭ*	‘kendi’	*üzzärĭ*	‘kendileri’

Dönüşlülük zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli
üzĭm	*üzĭmdĭŋ*	*üzĭmdĭ*	*üzĭmä*	*üzĭmdä*	*üzĭmdän*
üzĭŋ	*üzĭŋdĭŋ*	*üzĭŋdĭ*	*üzĭŋä*	*üzĭŋdä*	*üzĭŋdän*
üzĭ	*üzĭnĭŋ*	*üzĭn*	*üzĭnä*	*üzĭndä*	*üzĭnän*
üzĭbĭz	*üzĭbĭzzĭŋ*	*üzĭbĭzzĭ*	*üzĭbĭzgä*	*üzĭbĭzzä*	*üzĭbĭzzän*
üzĭgĭz	*üzĭgĭzzĭŋ*	*üzĭgĭzzĭ*	*üzĭgĭzgä*	*üzĭgĭzzä*	*üzĭgĭzzän*
üzzärĭ	*üzzärĭnĭŋ*	*üzzärĭn*	*üzzärĭnä*	*üzzärĭndä*	*üzzärĭnän*

Dönüşlülük zamirinin teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekiminde yükleme hâli eki *-n* şeklindedir.

Dönüşlülük zamirinin teklik birinci, ikinci ve üçüncü şahısları ile çokluk üçüncü şahsında yönelme hâli eki *-a/-ä* şeklindedir.

Dönüşlülük zamirinin teklik ve çokluk üçüncü şahsında iyelik eki ile bulunma hâli eki arasında *-n* girer.

Belirsizlik zamirleri (Bildähĭzlĭk Almaştarı)

Başkurt Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: *barlığı* ‘tamamı’, *bĭr kĭm* ‘biri’, *bĭr nämä* ‘bir şey’, *bĭr ni* ‘bir şey’, *bŭtähĭ* ‘hepsi, tamamı’, *ällä kĭm* ‘biri, birisi’, *ällä nämä* ‘bir şey’, *ällä ni* ‘bir şey’, *ällä nindäy* ‘bir’, *ällä nisĭk* ‘herhangi bir sebeple’, *ällä qayza* ‘bir yerde’, *ällä qayzan* ‘bir yerden’, *ällä qayhı* ‘herhangi bir’, *ällä qaynıhı* ‘bir yerde’, *hämmähĭ* ‘hepsi’, *här bĭrĭhĭ* ‘her biri’, *här kim* ‘herkes’, *his kĭm* ‘hiç kimse’, *his nämä* ‘hiçbir şey’, *his nindäy* ‘hiçbir’ *kimdir* ‘biri, birisi’, *kŭllŭhŭ* ‘tamamı’, *qayhı bĭr* ‘bazısı’, *tĭlähä kĭm* ‘herkes’, *tĭlähä nämä* ‘herşey’, *tĭlähä nindäy* ‘herkes, herhangi bir’.

Soru zamirleri (Hŭraw Almaştarı)

Varlıkları sormak için kullanılan soru zamirleri Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *kĭm* ‘kim’, *qayhınıhı* ‘hangisi’, *qayza* ‘nerede’, *ni* ‘ne’, *nimä* ‘ne’.

Fiil (Qılım)

Şahıs ekleri (Almaş Quşımsaları)

Başkurt Türkçesinde Türk dilinin genelinde olduğu gibi üç tip şahıs eki kullanılır.

1. Tip (iyelik menşeli) şahıs ekleri

	Teklik	Çokluk
I. şh.	*-(ı, ĭ, ŭ, ŭ)m*	*-(ı)q/-(ĭ)k/-(ŭ)q/-(ŭ)k*
II. şh.	*-(ı, ĭ, ŭ, ŭ)ŋ*	*-(ı)ġız/-(ĭ)gĭz/-(ŭ)ġŭz/-(ŭ)gŭz*
III. şh.	*Ø*	*-Ø; lar/lär, dar/där, tar/tär;zar/zär*

2. Tip (zamir menşeli) şahıs ekleri

Teklik		Çokluk
I. şh.	*-m/-mın/-mi̊n/mŭn/mŭ̊n*	*-bız/-bi̊z/-bŭz/-bŭ̊z*
II. şh.	*-hıŋ/-hi̊ŋ/-hŭŋ/-hŭ̊ŋ*	*-hıġız/-hi̊ġi̊z/-hŭġŭz/-hŭ̊ġŭ̊z*
III. şh.	*Ø*	*Ø;-lar/-lär,-tar/-tär,-dar/-där,-zar/-zär*

3. Tip (Emir) Şahıs Ekleri

Teklik		Çokluk
I. şh.:	*-yım/-yi̊m, -ayım/-äyi̊m*	*-yıq/-yi̊k, -ayıq/-äyi̊k*
II şh.:	*-Ø*	*-(ı)ġız/-(i̊)ġi̊z/-(ŭ)ġŭz/-(ŭ̊)ġŭ̊z*
III şh.:	*-hın/-hi̊n/-hŭn/-hŭ̊n*	*-hındar/-hi̊ndär/-hŭndar/-hŭ̊ndär*

Basit kipler

Haber kipleri

Belirli geçmiş zaman (Bildäli̊ Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zaman için kullanılan {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki, iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Ekin değişken şekilleri şu şekildedir: Ünlüyle biten fiillerden sonra *–nı/-ni̊/-nŭ/-nŭ̊*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ akıcı ünsüzlerinden sonra *-dı/- di̊*, *-dŭ/-dŭ̊*; /r/, /w/, /y/, /z/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra *-zi/-zi̊*, *-zŭ/-zŭ̊* ; tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-tı/-ti̊*, *-tŭ/-tŭ̊*.

‘söyle-’	‘al-’	‘giy-’	‘bekle-’	Olumsuz	Soru
hŭ̊yläni̊m	*aldım*	*ki̊yzi̊m*	*kŭ̊ttŭ̊m*	*ki̊ymäni̊m*	*aldımmı*
hŭ̊yläni̊ŋ	*aldıŋ*	*ki̊yzi̊ŋ*	*kŭ̊ttŭ̊ŋ*	*ki̊ymäni̊ŋ*	*aldıŋmı*
hŭ̊yläni̊	*aldı*	*ki̊yzi̊*	*kŭ̊ttŭ̊*	*ki̊ymäni̊*	*aldımı*
hŭ̊yläni̊k	*aldıq*	*ki̊yzi̊k*	*kŭ̊ttŭ̊k*	*ki̊ymäni̊k*	*aldıqmı*
hŭ̊yläni̊ġi̊z	*aldıġız*	*ki̊yzi̊ġi̊z*	*kŭ̊ttŭ̊gŭ̊z*	*ki̊ymäni̊ġi̊z*	*aldıġızmı*
hŭ̊yläni̊lär	*aldılar*	*ki̊yzi̊lär*	*kŭ̊ttŭ̊lär*	*ki̊ymäni̊lär*	*aldılarmı*

Belirsiz geçmiş zaman (Bildähi̊z Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman için kullanılan {-GAn} fiil çekim eki şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Ek, ünlüler ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra *-ġan/-gän*; tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra *-qan/-kän* şeklindedir:

‘yaz-’	‘öl-’	‘sat-’	‘bit-’	Olumsuz	Soru
yazġanmın	*ülgänmi̊n*	*hatqanmın*	*bŭ̊tkänmi̊n*	*hatmaġanmın*	*ülgänmi̊nmi̊*
yazġanhıŋ	*ülgänhi̊ŋ*	*hatqanhıŋ*	*bŭ̊tkänhi̊ŋ*	*hatmaġanhıŋ*	*ülgänhi̊ŋmi̊*
yazġan	*ülgän*	*hatqan*	*bŭ̊tkän*	*hatmaġan*	*ülgänmi̊*
yazġanbız	*ülgänbi̊z*	*hatqanbız*	*bŭ̊tkänbi̊z*	*hatmaġanbız*	*ülgänbi̊zmi̊*
yazġanhıġız	*ülgänhi̊ġi̊z*	*hatqanhıġız*	*bŭ̊tkänhi̊ġi̊z*	*hatmaġanhıġız*	*ülgänhi̊ġi̊zmi̊*
yazġandar	*ülgändär*	*hatqandar*	*bŭ̊tkändär*	*hatmaġandar*	*ülgändärmi̊*

Şimdiki zaman (Xäzi̊rgi̊ Zaman)

Başkurt Türkçesinde şimdiki zaman için {-A/-y} fiil çekim eki kullanılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiillerden sonra *-a/-ä*; ünlüyle biten fiillerden sonra *-y* şeklindedir. Şimdiki zaman şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekime girer.

‘kurtul-’	‘düşün-’	‘gel-’	‘yaşa-’	Olumsuz	Soru
qŭtŭlamın	*uylayım*	*kilämĭn*	*yäşäymĭn*	*kilmäymĭn*	*uylayımmı*
qŭtŭlahıŋ	*uylayhıŋ*	*kilähĭŋ*	*yäşäyhĭŋ*	*kilmäyhĭŋ*	*uylayhıŋmı*
qŭtŭla	*uylay*	*kilä*	*yäşäy*	*kilmäy*	*uylaymı*
qŭtŭlabız	*uylaybız*	*kiläbĭz*	*yäşäybĭz*	*kilmäybĭz*	*uylaybızmı*
qŭtŭlahıġız	*uylayhıġız*	*kilähĭgĭz*	*yäşäyhĭgĭz*	*kilmäyhĭgĭz*	*uylayhıġızmı*
qŭtŭlalar	*uylayzar*	*kilälär*	*yäşäyzär*	*kilmäyzär*	*uylayzarmı*

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin dışında şimdiki zaman fonksiyonu için çeşitli analitik şekiller de kullanılmaktadır. Bu şekiller genellikle {-p} veya {-A} zarf-fiil ekini almış asıl fiilin ardından {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekime girmiş bir yardımcı fiilin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu analitik şekiller Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiştir. Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı sunan analitik yapılar *bar-*, *kil-*, *tŭr-*, *ultır-*, *yat-*, *yŭrŭ-* yardımcı fiillerinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yardımcı fiiller, analitik yapıların kuruluşunda kendi anlamlarını kaybeden, ama asıl fiile yine kendi anlam alanları içerisinde bir anlam kazandıran fiillerdir. Analitik yapıların kuruluşunda asıl fiile {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki getirilir. Ardından gelen yardımcı fiil ise, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekini taşımaktadır. Bunlar; {-A/-y} *bara*, {-A/-y} *yata*; {-p} *bara*, {-p} *tura*, {-p} *ultıra*, {-p} *yata*, {-p} *yŭrŭy* gibi şekillerdir. *ala barahıġız* ‘alıyorsunuz’, *yazıp turahıŋ* ‘yazıyorsun’, *b ĭlĭp ultıram* ‘biliyorum’, *kürhätĭp yatabız* ‘gösteriyoruz’, *ultırıp yŭrŭyhŭgŭz* ‘oturuyorsunuz’, *hŭyläşä yata* ‘konuşuyor’, *kŭtä barabız* ‘bekliyoruz’. Bu tür analitik kuruluşlarda da olumsuzluk şekli, asıl fiile *-ma*,*-mä* olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *almay barahıġız* ‘almıyorsunuz’, *yazıp turmayhıŋ* ‘yazmıyorsun’, *bĭlĭp ultırmayım* ‘bilmiyorum’, *kürhätĭp yatmaybız* ‘göstermiyoruz’, *ultırıp yŭrŭmäyhĭgĭz* ‘oturuyorsunuz’. Soru şekli de diğer analitik yapılarda olduğu gibi sona soru eki getirilerek oluşturulur: *bara yatammı* ‘gidiyor muyum?’, *ala barahıŋmı* ‘alıyor musun?’, *alıp barahıġızmı* ‘alıyor musunuz?’.

Geniş zaman (Bildähĭz Kiläsäk Zaman)

Başkurt Türkçesinde geniş zaman, {-(X)r} fiil çekim eki ile yapılmaktadır. Ekin değişken şekilleri ünlüyle biten fiil köklerine *-r*; ünsüzle biten fiillere ise *-ır/-ĭr*, *-ŭr/-ŭr* şeklinde getirilerek yapılır. Geniş zaman çekiminde de şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır. Bu zamanın olumsuzu diğer zamanlardan farklı olarak {-mAs-}olumsuzluk eki ile yapılmaktadır.

‘iste-’	‘başla-’	‘gör-’	‘dön-’	Olumsuz	Soru
tĭlärmĭn	*başlarmın*	*kürĭrmĭn*	*bŭrŭlŭrmŭn*	*tĭlämäsmĭn*	*başlarmınmı*
tĭlärhĭŋ	*başlarhıŋ*	*kürĭrhĭŋ*	*bŭrŭlŭrhŭŋ*	*tĭlämäshĭŋ*	*başlarhıŋmı*
tĭlär	*başlar*	*kürĭr*	*bŭrŭlŭr*	*tĭlämäs*	*başlarmı*
tĭlärbĭz	*başlarbız*	*kürĭrbĭz*	*bŭrŭlŭrbŭz*	*tĭlämäsbĭz*	*başlarbızmı*
tĭlärhĭgĭz	*başlarhıġız*	*kürĭrhĭgĭz*	*bŭrŭlŭrhŭgŭz*	*tĭlämäshĭgĭz*	*başlarhıġızmı*
tĭlärzär	*başlarzar*	*kürĭrzär*	*bŭrŭlŭrzar*	*tĭlämästär*	*başlarzarmı*

Gelecek zaman (Bildälĭ Kiläsäk Zaman)

Başkurt Türkçesinde gelecek zaman {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile yapılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiil köklerine *-asaq/-äsäk*; ünlüyle biten fiil köklerine ise *–yasaq/-yäsäk* şeklinde yardımcı ses alarak gelir. Çekimde şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır:

‘çık-’	‘giy-’	‘oku-’	‘de-’	Olumsuz	Soru
sıġasaqmın	*kĭyäsäkmĭn*	*uqıyasaqmın*	*tĭyäsäkmĭn*	*sıqmayasaqmın*	*tĭyäsäkmĭnmĭ*
sıġasaqhıŋ	*kĭyäsäkhĭŋ*	*uqıyasaqhıŋ*	*tĭyäsäkhĭŋ*	*sıqmayasaqhıŋ*	*tĭyäsäkhĭŋmĭ*
sıġasaq	*kĭyäsäk*	*uqıyasaq*	*tĭyäsäk*	*sıqmayasaq*	*tĭyäsäkmĭ*
sıġasaqbız	*kĭyäsäkbĭz*	*uqıyasaqbız*	*tĭyäsäkbĭz*	*sıqmayasaqbız*	*tĭyäsäkbĭzmĭ*
sıġasaqhıġız	*kĭyäsäkhĭgĭz*	*uqıyasaqhıġız*	*tĭyäsäkhĭgĭz*	*sıqmayasaqhıġız*	*tĭyäsäkhĭgĭzmĭ*
sıġasaqtar	*kĭyäsäktär*	*uqıyasaqtar*	*tĭyäsäktär*	*sıqmayasaqtar*	*tĭyäsäktärmĭ*

Tasarlama kipleri

Şart kipi

Başkurt Türkçesinde şart kipi, fiil köküne {-hA} ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu kip eki belirli geçmiş zamanda olduğu gibi iyelik eki menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Ek, kalın ünlülü bir hece ile biten fiillerden sonra *-ha*; ince ünlülü bir hece ile biten fiillerden sonra *-hä* şeklindedir.

‘qayt-’	‘gel-’	‘düşün-’	‘söyle-’	Olumsuz	Soru
qaytham	*kilhäm*	*uylaham*	*hŭylähäm*	*kilmähäm*	*uylahammı*
qaythaŋ	*kilhäŋ*	*uylahaŋ*	*hŭylähäŋ*	*kilmähäŋ*	*uylahaŋmı*
qaytha	*kilhä*	*uylaha*	*hŭylähä*	*kilmähä*	*uylahamı*
qaythaq	*kilhäk*	*uylahaq*	*hŭylähäk*	*kilmähäk*	*uylahaqmı*
qaythaġız	*kilhägi̯z*	*uylahaġız*	*hŭylähägi̯z*	*kilmähägi̯z*	*uylahaġızmı*
qaythalar	*kilhälär*	*uylahalar*	*hŭylähälär*	*kilmähälär*	*uylahalarmı*

İstek kipi

Başkurt Türkçesinde istek kipi genellikle analitik şekiller yoluyla ifade edilir. Bu şekillerden ilki {-GX} ekli bir ismin, iyelik eklerini alması ve ardından *kil-* fiilinin kullanılmasıyla gerçekleşir. *kil-* fiili yapıda yardımcı fiil olarak yer alır ve şimdiki zaman, gelecek zaman veya geçmiş zamanda çekimlenebilir. {-GX} eki, ünlü ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra *-ġı/-gi̯/-ġŭ/-gŭ;* tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra *-qı/-ki̯/-qŭ/-kŭ* şeklinde gelir:

‘unut-’	‘söyle-’	Olumsuz	Soru
ŭnŭtqıhım kilä	*äytki̯hi̯m kilä*	*ŭnŭtqıhım kilmäy*	*äytki̯hi̯m kilämi̯*
ŭnŭtqıhıŋ kilä	*äytki̯hi̯ŋ kilä*	*ŭnŭtqıhıŋ kilmäy*	*äytki̯hi̯ŋ kilämi̯*
ŭnŭtqıhı kilä	*äytki̯hi̯ kilä*	*ŭnŭtqıhı kilmäy*	*äytki̯hi̯ kilämi̯*
ŭnŭtqıhıbız kilä	*äytki̯hi̯bi̯z kilä*	*ŭnŭtqıhıbız kilmäy*	*äytki̯hi̯bi̯z kilämi̯*
ŭnŭtqıhıġız kilä	*äytki̯hi̯gi̯z kilä*	*ŭnŭtqıhıġız kilmäy*	*äytki̯hi̯gi̯z kilämi̯*
ŭnŭtqıhıları kilä	*äytki̯hi̯lări̯kilä*	*ŭnŭtqıhıları kilmäy*	*äytki̯hi̯lări̯ kilämi̯*

İstek kipi için kullanılan diğer bir analitik yapı {-hA}+şahıs eki+sI yapısıdır. Burada şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim ekine istek ifadesini kazandıran {-sI} ekidir. {-hA} fiil çekim eki bu şekilde fiilden sonra doğrudan doğruya kullanılabildiği gibi, kimi zaman {-GAn} veya {-(X)r} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir fiilden sonra *bul-* yardımcı fiiliyle de kullanılabilir:

‘al-’	‘ver-’	Olumsuz	Soru
alhamsı	*birgän bulhamsı*	*almahamsı*	*birgän bulhamsımı*
alhaŋsı	*birgän bulhaŋsı*	*almahaŋsı*	*birgän bulhaŋsımı*
alhası	*birgän bulhası*	*almahası*	*birgän bulhasımı*
alhaqsı	*birgän bulhaqsı*	*almahaqsı*	*birgän bulhaqsımı*
alhaġızsı	*birgän bulhaġızsı*	*almahaġızsı*	*birgän bulhaġızsımı*
alhalarsı	*birgän bulhalarsı*	*almahalarsı*	*birgän bulhalarsımı*

Bir diğer istek yapısı {-AhI/-yhX} sıfat fiil ekinden sonra iyelik eki ve *kil-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Yapının yardımcı fiili istek ifadesini {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk} gibi fiil çekim eklerini alarak şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana taşıyabilmektedir. {-AhI/-yhX} sıfat-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-ahı/-ähi̯*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise, *-yhı/ -yhi̯/-yhŭ/-yhŭ* şeklindedir:

‘gül-’	Olumsuz	Olumsuz	Soru
kŭlähĭm kilä	*kŭlähĭm kilmäy*	*kŭlähĭm yuq/tügĭl*	*kŭlähĭm kilämĭ*
kŭlähĭŋ kilä	*kŭlähĭŋ kilmäy*	*kŭlähĭŋ yuq/tügĭl*	*kŭlähĭŋ kilämĭ*
kŭläh ĭkilä	*kŭlähĭ kilmäy*	*kŭlähĭ yuq/tügĭl*	*kŭlähĭ kilämĭ*
kŭlähĭbĭz kilä	*kŭlähĭbĭz kilmäy*	*kŭlähĭbĭz yuq/tügĭl*	*kŭlähĭbĭz kilämĭ*
kŭlähĭgĭz kilä	*kŭlähĭgĭz kilmäy*	*kŭlähĭgĭz yuq/tügĭl*	*kŭlähĭgĭz kilämĭ*
kŭlähĭlärĭkilä	*kŭlähĭlärĭkilmäy*	*kŭlähĭlärĭ yuq/tügĭl*	*kŭlähĭlärĭ kilämĭ*

Başkurt Türkçesinde {-GAyI} eki ile de istek kipi gerçekleşir. Ek, daima olumsuzluk eki taşıyarak olumsuz istek ifade eder ve Eski Türkçenin gelecek zamanı ifade eden fiil çekim eki {-GAy}’dan gelmektedir. Emir-istek eklerinin genişlemeye müsait ekler olduğu olduğu düşünüldüğünde sondaki {-I}nın pekiştirme olduğu söylenebilir. Ek, olumsuzluk ekiyle birlikte kalınlık incelik uyumuna uyar ve iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Ek, daima olumsuzluk ifade etmekte ve soru şekli de kullanılmamaktadır.

‘yaz-’	‘gel-’	‘boz-’
yazmaġayım	*kilmägäyĭm*	*bŭzmaġayım*
yazmaġayıŋ	*kilmägäyĭŋ*	*bŭzmaġayıŋ*
yazmaġayı	*kilmägäyĭ*	*bŭzmaġayı*
yazmaġayıq	*kilmägäyĭk*	*bŭzmaġayıq*
yazmaġayığız	*kilmägäyĭgĭz*	*bŭzmaġayığız*
yazmaġayılar	*kilmägäyĭlär*	*bŭzmaġayılar*

Gereklilik kipi (Käräklĭk-Tĭyĭşlĭk Hŭykälĭşĭ)

Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi için müstakil bir ek yoktur. Gereklilik ifadesi genellikle altı analitik kuruluş ile yapılmaktadır. {-(X)rgA} *tĭyĭş* analitik kuruluşu, Başkurt Türkçesinin mastar eklerinden biri olan {-(X)rgA} ve *tĭyĭş* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Yapının çekimi iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan ilki {-(X)rgA} mastar eki ile çekimlenen asıl fiilden sonra gelen *tĭyĭş* kiplik kelimesine şahıs eklerinin getirilmesi suretiyle yapılırken, ikincisi, mastar ekini alan asıl fiilden önce şahıs zamirleri ile yapılır:

‘çık-’	‘iç-’	Olumsuz	Soru
sıġırġa tĭyĭşmĭn	*min ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭşmĭn*	*min ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*
sıġırġa tĭyĭşhĭŋ	*hin ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭşhĭŋ*	*hin ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*
sıġırġa tĭyĭş	*ul ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭş*	*ul ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*
sıġırġa tĭyĭşbĭz	*bĭz ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭşbĭz*	*bĭz ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*
sıġırġa tĭyĭşhĭgĭz	*hĭz ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭşhĭgĭz*	*hĭz ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*
sıġırġa tĭyĭştär	*ular ĭsĭrgä tĭyĭş*	*sıqmasqa tĭyĭştär*	*ular ĭsĭrgä tĭyĭşmĭ*

{-(X)rgA} mastar ekinden sonra *käräk* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşan {-(X)rgA} *käräk* yapısı da gereklilik ifade eder. Bu yapıda şahıs ekleri değil yönelme hâli eki almış şahıs zamirleri kullanılır. Yönelme hâli eki alan şahıs zamiri yapının başında ya da sonunda kullanılabilmektedir.

'bitir-'	'söyle-'
miŋä bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk miŋä*
hiŋä bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk hiŋä*
uġa bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk uġa*
bĭzgä bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk hĭzgä*
hĭzgä bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk bĭzgä*
ularġa bŭtŭrŭrgä käräk	*äytĭrgä käräk ularġa*

Olumsuz	Olumsuz
miŋä bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl miŋä*
hiŋä bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl hiŋä*
uġa bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl uġa*
bĭzgä bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl hĭzgä*
hĭzgä bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl bĭzgä*
ularġa bŭtŭrmäškä käräk	*äytĭrgä käräk tügĭl ularġa*

Soru	Soru
miŋä bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*miŋä alırġa käräk tügĭlmĭ*
hiŋä bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*hiŋä alırġa käräk tügĭlmĭ*
uġa bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*uġa alırġa käräk tügĭlmĭ*
bĭzgä bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*bĭzgä alırġa käräk tügĭlmĭ*
hĭzgä bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*hĭzgä alırġa käräk tügĭlmĭ*
ularġa bŭtŭrŭrgä käräkmĭ	*ularġa alırġa käräk tügĭlmĭ*

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin mutlaka gerçekleştirilmek zorunda olduğu anlamı, Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile de ifade edilebilmektedir. Bu yapı, {-(X)rgA} mastar ekinden sonra, *tura* (<togru) 'uygun, gereken, zaruri' kelimesinin kullanılması ve ardından *kil-* fiilinin herhangi bir fiil çekim eki alarak çekime girmesi ile gerçekleşir. Genellikle şahıs eki almadan daha çok üçüncü şahsa yönelik kullanılmaktadır. {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-(X)r}, {-A/ -y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y) AsAK}, {-GAynI } gibi fiil çekim ekleri ile çekime girmektedir. Yapının olumsuzluk ya da soru şekli, *kil-* fiilinden sonra gelen çekim ekinin alacağı olumsuzluk ya da soru ekleri ile gerçekleşir. Bu yapının gereklilik anlamı *tura* kelimesinin 'gerekli, zaruri' gibi anlamlarından türemiş olmalıdır. {-(X)rgA} mastar eki zaten diğer gereklilik ifade eden yapılarda da kullanılan, hatta düşme ve bulaşma sonucu tek başına bile Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden bir ektir. Dolayısıyla, {-(X)rgA} mastar eki ve ardından *tura* kelimesi, semantik bir beraberlikle Başkurt Türkçesinde zorunluluk anlamını ifade eden yollardan biri olmuştur. Bu anlam çerçevesine *kil-* fiili de katılmış ve bu fiille birlikte yapı, değişik zaman dilimlerinde gerekliliği ifade etmiştir. Yapı ile işaretlenen anlam gereklilikten biraz daha öte bir zorunluluk, mecburiyet anlamıdır. *kŭtŭrgä tura kilĭr* 'beklemek gerekir', *taşlarġa tura kilä* 'terk etmek gerekir', *sıġırġa tura kildĭ* 'çıkmak gerekti', *uylarġa tura kiläsäk* 'düşünmek gerekecek'.

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade etmek üzere kullanılan {-mAK} *käräk* kuruluşu, herhangi bir şahıs eki ile çekime girmeden kullanılmaktadır. Yapı, şahıs eklerini almaz ve daha çok genel geçer hükümleri ifade etmek için, genellikle de soru cümlelerinde kullanılır. Bu durumda {-mAK} *käräk* kuruluşu, *ni* 'ne, hangi', *nisĭk* 'nasıl', *qalay* 'hangi' vb. gibi birtakım soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, yapılacak iş, oluş ya da hareketin nasıl, ne şekilde yapılması gerektiğini sormak üzere, soru cümleleri içerisinde yer almaktadır. Başkurt Türkçesinde {-mAK} *käräk* kuruluşunun olumsuzluk şekli, {-mAK} isim-fiilinden önce olumsuzluk eki {-mA-} nın kullanılması suretiyle yapılmaktadır: *nis ĭk almaq käräk* 'nasıl almak gerek', *ni ĭşläp ultırmaq käräk* 'ne yapmak gerek', *nisĭk ŭyuştŭrmaq käräk* 'nasıl düzenlemek gerek', *qalay uylamamaq käräk* 'nasıl düşünmemek gerek'.

Başkurt Türkçesinde gerekliği ifade eden analitik yapılardan bir diğeri, *käräk* kiplik kelimesinin isim-fiil eki {-(X)w} almış bir fiilden sonra getirilmesiyle ortaya çıkan yapıdır. {-(X)w} *käräk* yapısı, belirli bir şahsa yönelmeden daha genel bir şekilde üçüncü şahısta kullanılabildiği gibi, kendinden önce yönelme hâli eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa yönelebilmektedir. {-(X)w} isim fiil eki Başkurt Türkçesinde, ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya *–w*, ünsüzle biten fiillerden sonra ise uygun yardımcı sesle *-ıw*, *-iw*, *-ŭw*, *-ŭw* şeklinde gelir.

'al-'	'oqı-'
mĭŋä alıw käräk	*mĭŋä uqıw käräk*
hĭŋä alıw käräk	*hĭŋä uqıw käräk*
uġa alıw käräk	*uġa uqıw käräk*
bĭzgä alıw käräk	*bĭzgä uqıw käräk*
hĭzgä alıw käräk	*hĭzgä uqıw käräk*
ularġa alıw käräk	*ularġa uqıw käräk*

Olumsuz	Soru
mĭŋä alıw käräk tügĭl	*mĭŋä alıw käräkmĭ*
hĭŋä alıw käräk tügĭl	*hĭŋä alıw käräkmĭ*
uġa alıw käräk tügĭl	*uġa alıw käräkmĭ*
bĭzgä alıw käräk tügĭl	*bĭzgä alıw käräkmĭ*
hĭzgä alıw käräk tügĭl	*hĭzgä alıw käräkmĭ*
ularġa alıw käräk tügĭl	*ularġa alıw käräkmĭ*

{-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı da Başkurt Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Yapı, Başkurt Türkçesinde gereklilik anlamı ifade etmektedir; ancak, bu gereklilik, kuvvetli istekten doğan bir gereklilik olmalıdır. Zaten, gerekliliğin tabiatında ve temelinde bir istek anlamı bulunmaktadır. Kişi istekleri yönünde gerekliliği hissedebilmektedir. {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısının sunduğu gereklilik zaman zaman mecburiyete doğru da gidebilmektedir. Bu yapı Başkurt Türkçesinde genellikle üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. Yapıda *bar* kelimesi ile olumluluk, *yuq* kelimesi ile olumsuzluk ortaya çıkmaktadır: *bĭlähĭ bar* 'bilmesi gerek', *hŭyläyhĭ bar ikän* 'söylemesi gerekiyormuş', *alahı bar* 'alması lazım', *tınlayhı yuq* 'dinlememesi lazım'.

Emir kipi (Bŭyŭrŭq Hŭykälĭşĭ)

Başkurt Türkçesinde emir kipi, fiil tabanına gelen ve her şahısta değişen ekler vasıtasıyla yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde emir çekiminde kullanılan ekler aşağıdaki gibidir.

Teklik	Çokluk
1. şh. {-yIm/-AyIm}	{-yIk/-AyIk}
2. şh. Ø	{-(X)gX*z*}
3. şh. {-hXn}	{-hXndAr}

Eklerin değişken şekilleri şöyledir:

1. Teklik birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yım/-yĭm/-yŭm/-yŭm*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayım/-äyĭm* şeklindedir: *uqıyım* 'okuyayım', *yŭrŭyŭm* 'yüreyim', *inäyĭm* 'gireyim', *tŭrayım* 'kalkayım'.

2. Teklik üçüncü şahıs emir eki, *-hın/-hĭn*; *-hŭn/-hŭn* şeklindedir: *yaz̲hın* 'yazsın', *äythĭn* 'konuşsun', *kŭlhŭn* 'gülsün', *bŭz̲hŭn* 'bozsun'.

3. Çokluk birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yıq/-yĭk//-yŭq/-yŭk*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayıq/-äyĭk* şeklinde gelir: *asayıq* 'açalım', *kŭtäyĭk* 'bekleyelim', *yŭrŭyŭk* 'yürüyelim', *tŭyayıq* 'hissedelim'.

4. Çokluk ikinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-ġız̲/-gĭz̲/ġŭz̲/-gŭz̲*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-(ı)ġız̲/-(ĭ)gĭz̲/(ŭ)ġŭz̲/-(ŭ)gŭz̲* şeklindedir: *başlaġız̲* 'başlayın', *hŭylägĭz̲* 'söyleyin', *tŭşŭgŭz̲* 'düşün', *tŭrŭġŭz̲* 'kalkın'.

5. Çokluk üçüncü şahıs emir eki, *-hındar/-hĭndär/-hŭndar/-hŭndär* şeklindedir: *athındar* 'atsınlar', *äythĭndär* 'konuşsunlar', *kŭthŭndär* 'beklesinler', *bulhŭndar* 'olsunlar'.

'oku-'	'bekle-'	Olumsuz	Soru
uqıyım	*kŭtäyĭm*	*uqımayım*	*kŭtäyĭmmĭ*
uqı	*kŭt*	*uqıma*	*kŭtmŭ*
uqıhın	*kŭthŭn*	*uqımahın*	*kŭthŭnmŭ*
uqıyıq	*kŭtäyĭk*	*uqımayıq*	*kŭtäyĭkmĭ*
uqıġız̲	*kŭtŭgŭz̲*	*uqımaġız̲*	*kŭtŭgŭz̲mŭ*
uqıhındar	*kŭthŭndär*	*uqımahındar*	*kŭthŭndärmĭ*

Başkurt 'Kuraysısı' Muhammed Usmanoğlu Tülübayev © Habibe Yazıcı Ersoy

Başkurt Türkçesindeki emir kipi çekiminin {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs ve {-yIk/-AyIk} çokluk birinci şahıs ekleri bütün diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi emirden çok istek işlevinde kullanılmaktadır: *kürhätäy̆ım* 'göstereyim', *hŭyläşäy̆ik* 'konuşalım', *alayım* 'alayım'. Kimi zaman emir çekim eklerinden sonra {-sX} eki getirilerek emir anlamı, istek ve rica anlamına yaklaşmaktadır: *aşıqmağız̲sı* 'acele etmeyin', *hŭyläp biräy̆iksĭ* 'söyleyelim', *tuqtası* 'bekle'. Söz konusu bu ek kimi zamanda emir çekim eklerinden sonra kalıplaşmış şekillerde kullanılır: *quysı* 'yeter, bırak', *kits ĭ* 'haydi, git' vb. Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra yaygın olarak *älĭ*kiplik kelimesi de kullanılmaktadır: *al älĭ* 'al hele', *qaytayım äl ĭ* 'döneyim hele', *tŭrŭğŭz̲ älĭ* 'kalkın hele'. Ayrıca konuşurun isteğini ifade eden bazı cümlelerde *qana* 'haydi', *äyzä* 'haydi', *äyz̲ägĭz̲* 'haydi' gibi kelimeler kullanılır: *äyzä y̆ibärmäy̆ik* 'haydi göndermeyelim', *äyzägĭz̲, tapşırayıq* 'haydi verelim'. Emir ve istek anlamını biraz daha yumuşatarak ve hatta rica ile karşısındakine ifade etmek için ise *älĭ*ile birlikte, *zinhar* 'lütfen' kelimesini kullanılabilir: *äytĭgĭz̲ älĭ*, *zinhar* 'lütfen söyleyin', *küz yazz̲ırma*, *zinhar* 'gözden kaybolma lütfen', *hŭyläp birsĭ zinhar* 'söyle lütfen'.

Başkurt Türkçesinde emir ekleri kimi zaman konuşucu ya da anlatıcı tarafından beddua veya hayır dua ifade etmek için de kullanılmaktadır: *ayaq-qulığız qŭrŭhŭn* 'eliniz ayağınız kurusun', *küz ĭgĭz sıqhın* 'gözünüz çıksın', *qŭtlŭ bulhın* 'kutlu olsun', *alla haqlahın* 'Allah korusun'. Bu işlev için kullanılan bir başka ek ise {-GXr/-GXrX} ekidir. Bu ek, şahıs çekimine girmeden, sadece üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. {-GXr/ -GXrX} eki, bugün Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bir emir çekim eki değildir. Ancak, {-GXr}, Türk dilinin tarihi lehçeleri ve bugün kimi Türk lehçelerinde emir kipi çekiminde teklik ikinci şahısta kullanılan bir ektir. Emir teklik ikinci şahısta Türk dilinin en eski dönmelerinden günümüze kadar {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} pekiştirici ekleri kullanılagelmiştir. İşte Başkurt Türkçesinde bugün emir çekiminde kullanılmayan, ancak; yine beddua, kargış ayrıca hayır dua ve alkış gibi anlamlar içeren kalıplaşmış ifadelerde {-GXr/ -GXrX} eki kullanılmaktadır: *läğnät tŭşkŭrŭ* 'lanet olası', *qŭrŭğŭrz̲ar* 'yok olasıcalar', *qähär huqqırı* 'lanet olsun', *şaytan alġırı* 'kahrolası', *urını yännättä bulġırı* 'mekanı cennet olsun'.

Birleşik kipler

Hikâye birleşik çekimi

Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman {-GAn} fiil çekim eki ve *i-* fiilinin aldığı {-DX/-nX/-z̲X} ekinin üçüncü şahıs çekimiyle oluşmaktadır. Başkurt Türkçesinde bu kuruluş {-GAynI} şeklindedir. Bu analitik şeklin {-GAn}+ *inĭ* birleşmesinden çıkmış olması muhtemeldir. Başkurt Türkçesinin ağızlarının da etkisiyle ilk olarak /n/ sesi düşmüş ve ardından karşı karşıya kalan /a/ ve /i/ seslerinin yan yana gelmesi neticesinde bir telafi uzunluğundan sonra /y/ sesi türemiş ve böylece {-GAynI} biçimi oluşmuş olmalıdır. Belirli uzak geçmiş zamanın olumsuz şekli {-mA-} ile gerçekleşmektedir. Soru şekli ise diğer bütün zamanlarda olduğu gibi fiil çekiminde zaman eki ve şahıs ekinden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *alġaynım* 'almıştım', *uylaġaynıq* 'düşünmüştüm', *hŭylägäyh ĭgĭz̲* 'söylemişsiniz', *kilmägäynĭm* 'gelmemişim', *tŭrġaynımı* 'kalkmış mıydı'.

Şimdiki zamanın hikâyesi (Tamamlanmağan Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zaman, {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte, *inĭ*yardımcı fiilinin kullanılmasıyla analitik şekilde yapılmaktadır. *inĭ* şekli, *i-* yardımcı fiilinin {-DX /-nX /-z̲X}

eki ile çekime girmiş şeklidir. Olumsuzluk şekli {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. Soru şekli ise, analitik şeklin *inĭ* çekiminin sonuna soru eki {-mX} ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır: *uqıy inĭm* 'okuyordum', *kilä inĭgĭz* 'geliyordunuz', *yazmay inĭk* 'yazmıyorduk', *hŭyläy inĭmĭ* 'söylüyor muydu'.

Gelecek zamanın hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde gelecek zamanın hikayesi, gelecek zaman eki {-(y)AsAk} ve *i-* fiilinin geçmiş zaman çekiminden oluşan *inĭ'*nin bir araya gelmesinden oluşur: *ĭsäsäk inĭm* 'içecektim', *uquyasaq inĭlär* 'okuyacaklardı'. Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, fiil tabanından sonra {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılabildiği gibi, Başkurt Türkçesinde ikinci bir şekilde, *tügĭl* olumsuzluk kelimesinin kullanılmasıyla da yapılabilmektedir: *almayasaq inĭŋ* 'almayacaktın', *alasaq tügĭl inĭŋ* 'almayacaktın', *başlayasaq tügĭl inĭk* 'başlamayacaktık', *kilmäyäsäk inĭm* 'gelmeyecektim'. Bu analitik kuruluşun soru şekli diğer soru şekillerinde olduğu gibi, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir: *ĭsäsäk inĭmmĭ* 'içecek miydim', *almayasaq inĭŋmĭ* 'almayacak mıydım'.

Geniş zamanın hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Fiil tabanına getirilen {-(X)r} fiil çekim eki ve *inĭ* birleşmesiyle meydana gelmiştir. Belirli çok uzak geçmiş zamanı ifade eden {-(X)r} *inĭ* analitik yapısının olumsuzu, fiil tabanına yapının ilk kısmını teşkil eden {-(X)r} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan {-mA<u>s</u>-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. {-(X)r} *inĭ* analitik yapısının soru şekli yine {-mX} soru eki ile yapılır: *alır inĭm* 'alırdım', *kilmä<u>s</u> inĭm* 'gelmezdim', *yaz<u>ı</u>r inĭmmĭ* 'yazar mıyım'.

Şart kipinin hikâyesi

Şart kipinin hikâyesi, {-hA} fiil çekim ekinden sonra *inĭ'*nin kullanılmasıyla yapılmaktadır. Gramatik olarak yukarıdaki dizilişe sahip olan bu yapı, konuşma dilinde bazen {-GAynI} fiil çekim ekine benzer şekilde birleşerek kullanılabilmektedir. Bu durumda *inĭ* fiille birlikte çekime girdiğinden ses uyumuna da girmektedir: *qarahaynım* 'baksaydım', *kilhäynĭ* 'gelseydi'. Yapının olumsuz çekiminde olumsuzluk eki {-mA-} kullanılır. Olumsuzluk ekinin ardından {-hA} fiil çekimi şahıs eklerini alır ve *inĭ* de bu şahıs eklerinden sonra kullanılır: *almaham inĭ* 'almasaydım', *hŭylämähäk inĭ* 'söylemeseydik'. Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĭ* yapısının soru biçimi, yine soru eki{-mX} ile gerçekleşmektedir: *qarahaynımmı* 'baksa mıydım', *hŭylämähäk inĭmĭ* 'söylemese miydik'.

İstek kipinin hikâyesi

İstek kipinin hikaye birleşik zamanını yapan {-(X)rgA} *inĭ* yapısı, Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi olmadan da istek ifade eden yapılardan biridir. Olumsuz şekli çok fazla kullanılmamakla beraber {-(X)rgA} mastar ekinin olumsuzu {-mA<u>s</u>kA} ile yapılır. Soru şekli ise soru eki {-mX} ile gerçekleşir: *hanarğa inĭm* 'saysaydım', *bŭtŭrgä inĭgĭz* 'bitirseydiniz', *alma<u>s</u>qa inĭlär* 'almasaydılar', *uyatırğa inĭmĭ* 'uyandırsa mıydı'.

Gereklilik kipinin hikayesi

Başkurt Türkçesinde gereklilik kipinin hikayesi, fiile gelen {-(X)rgA} ekinden sonra gereklilik anlamı ifade eden *tĭyĭş*, *käräk*, *bar*, *yuq* gibi kiplik kelimeleri ve *inĭ*'nin kullanılması suretiyle gerçekleşmektedir: *kürĭnĭrgä tĭyĭş inĭ* 'görünmeliydi', *hin tĭlärgä tĭyĭş inĭ* 'istemeliydin', *miŋä alırğa käräk inĭm* 'almalıydım', *ularğa äytĭrgä käräk inĭ* 'onlar söylemeliydi', *yäşĭrĭrgä käräk inĭ* 'saklamak gerekliydi', *tabırğa inĭ* 'bulmalıydı', *ıskındırırğa inĭ* 'çözmeliydi', *atlayhı bar inĭ* 'atlamak gerekti', *ni ĭşläp ultırmaq käräk inĭ* 'ne yapmak gerekti', *hŭyläw käräkmäy inĭ* 'söylemek gerekmiyordu'. {-(X)rgA} *tura kil-* şeklindeki gereklilik yapısının hikayesi de yine yapının herhangi bir fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiilinden sonra *inĭ'*nin kullanılmasıyla oluşur: *yazırğa tura kilĭr inĭ* 'yazmak gerekirdi'. Bu kipin olumsuz şekli, kiplik kelimesi ile gerçekleşenlerde *tügĭl* ile, yardımcı fiille yapılanlarda ise yardımcı fiilin aldığı fiil çekim ekinin olumsuz şekli ile yapılmaktadır.

Rivayet birleşik çekimi

Başkurt Türkçesinde rivayet birleşik çekimi, *i-* fiilinden sonra *-kän* ekinin kullanılması ile oluşan *ikän* ve *bul-* fiilinin {-GAn} fiil çekim ekini almasıyla oluşan *bulğan*'ın çekimli bir fiilin ardından gelmesi suretiyle oluşmaktadır. Rivayet birleşik çekimi her ne kadar bu yapılarla karşımıza çıksa da

Başkurt Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düzenli değildir. Ayrıca *ikän* bazı yapılarda rivayet birleşik çekimini gerçekleştirmekle birlikte aynı zamanda fiil çekimlerinden sonra 'acaba, galiba' gibi anlamlara da gelebilmektedir: *alġan bulġanhıŋ* 'almışmışsın', *kŭtmägän bulġanbız* 'beklememişmişiz'.

Geniş zamanın rivayeti {-A, -y} fiil çekim eki almış bir asıl fiilin *tŭrġan bulġan* yapısın getirilerek veya {-(X)r} fiil çekim eki ile çekimlenmiş bir asıl fiilden sonra yine *bulġan* çekimli fiili getirilerek oluşmaktadır: *ala tŭrġan bulġanmın* 'alırmışım', *almay tŭrġan bulġanbız* 'almazmışız', *ultırır bulġanhıŋ* 'otururmuşsun', *ultırmaş bulġan* 'oturmazmış'.

Gereklilik kipinin rivayet çekimi ise yine gereklilik analitik şeklinden sonra *bulġan* 'ın kullanılmasıyla gerçekleşir: *uqırġa tĭyĭş bulġanmın* 'okumalıymışım', *barırġa tĭyĭş bulġanhıŋ* 'gitmeliymişsin', *bŭtŭrŭrgä tĭyĭş bulġanhıġız* 'bitirmeliymişsiniz'.

Şart birleşik çekimi

Başkurt Türkçesinde şart bileşik çekimi de yine düzenli ve sistematik olmamakla birlikte genellikle *i-* fiilinden sonra *-hä* şart ekinin kullanılmasıyla oluşan *ihä* şeklinin diğer zaman ve kip eklerinin ardından kullanılmasıyla veya yine *bul-* yardımcı fiilinden sonra *-ha* şart ekinin kullanılmasıyla oluşan *bulha* şeklinin zaman ve kip eklerinden sonra kullanılmasıyla oluşur: *buldı ihä* 'bulduysa', *yazġan bulham* 'yazmış olsam', *alġan bulhağız* 'almış olsak', *bikläġän bulhaŋ* 'kilitlemiş olsan, kilitlemişsen', *ultırmaġan bulha* 'oturmamış olsa, oturmamışsa', *yazır bulhaq* 'yazarsak', *ĭşlär bulhağız* 'çalışırsanız', *başlamaş bulham* 'başlamazsam', *kilä qalhağız* 'gelirseniz', *uqıy qalha* 'okursa'.

Kimi zaman *ikän* de şart birleşik çekimini gerçekleştirebilir: *alam ikän* 'alıyorsam', *işitä ikän* 'işitiyorsa', *qaytmayhıŋ ikän* 'dönmüyorsan'.

Tasvir fiilleri

Yeterlilik/iktidar şekli

Başkurt Türkçesinde yeterlilik şekli *-a*, *-ä*, *-y* zarf fiil eki almış bir temel fiilden sonra *al-* veya zaman zaman *bĭl-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla gerçekleşir: *kilä alasakmın* 'gelebileceğim', *yaza alırmın* 'yazabilirim', *uqıy alġanbız* 'okuyabilmişiz', *bĭlä almayhığız* 'bilemiyorsunuz', *yırlay bĭlĭw* 'ağlayabilmek', *tĭgä bĭlĭw* 'değebilmek', *uqıy bĭlĭw* 'okuyabilmek'. yeterliliğin olumsuz şekli *al-* veya *bĭl-* fiillerinden sonra olumsuzluk eki {-ma-}nın getirilmesi suretiyle yapılır: *yaza almay* 'yazamıyor', *kŭtä almanım* 'bekleyemedim', *uqıy almayasaqmın* 'okuyamayacağım'.

Süreklilik

Süreklilik, *-a*, *-ä*, *-y* veya *-p* zarf fiil eklerinden birini alan bir fiili, *bar-*, *yat-*, *tur-*, *ultır-*, *yŭrŭ-* yardımcı fiillerinden birinin takip etmesiyle oluşur. Bu tür yapılar asıl fiile bir süreklilik ifadesi kazandırmakla birlikte aynı zamanda şimdiki zamanda sürekli olarak yapılmakta olan iş, oluş ve hareketleri anlatmaktadır: *hŭraşa bara* 'soruyor', *uzıp yatamın* 'geçiyorum', *kilĭp turahıŋ* 'geliyorsun', *yäşäp ultırabız* 'yaşıyoruz', *yazıp yŭrŭyhŭgŭz* 'yazıyorsunuz'.

Fiilimsiler

İsim fiil (İsim qılım)

-w, *-ıw*, *-ĭw*, *ŭw*, *-ŭw:* Fiil ismi yapar ve Başkurt Türkçesinin mastar ekidir: *hŭyläw* 'söylemek', *ultırıw* 'oturmak', *kŭtŭw* 'beklemek', *yazıw* 'yazmak'.

-ırġa, *-ĭrgä*, *-ŭrġa*, *-ŭrgä:* Fiil kök ve gövdelerine gelerek fiil ismi yapar: *kĭyĭnĭrgä* 'giyinmek', *barırġa* 'varmak, gitmek', *kürĭnĭrgä* 'görünmek', *yırlarġa* 'ağlamak'.

-maşqa, *-mäşkä:* Fiil köklerine gelerek *-ırġa*, *-ĭrgä*, *-ŭrġa*, *-ŭrgä* ekinin olumsuz karşılığını yapar: *kürmäşkä* 'görmemek', *yıyınmaşqa* 'toplanmamak', *barmaşqa* 'gitmemek'.

Sıfat fiil (Sifat qılım)

-ahı, *-ähĭ*, *-yhı*, *-yhĭ*, *-yhŭ*, *-yhŭ:* Gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Olumsuz fiil tabanlarında kullanılmaz. Ek ünsüzle biten fiillerden sonra *-ahı*, *-ähĭ*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yhı*, *-yhĭ*, *-yhŭ*, *-yhŭ* şeklindedir:

bŭrŭlahı yul ‘dönülesi yol’, *kilähi̯ yäy* ‘gelecek bahar’, *yazahı hat* ‘yazılacak mektup’, *äytähi̯ hŭz* ‘söylenecek söz’.

-asaq, *-äsäk*, *-yasaq*, *-yäsäk:* Gelecek zaman sıfat fiil eklerinden bir diğeridir. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-asaq*, *-äsäk*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yasaq*, *-yäsäk* şeklinde gelir: *yazasaq hat* ‘yazacak mektup’, *kiläsäk qunaq* ‘gelecek misafir’, *uqıyasaq bala* ‘okuyacak çocuk’, *kŭtmäyäsäk qız* ‘beklemeyecek kız’.

-r, *-ır*, *-i̯r*, *-ŭr*, *-ŭ̆r:* bir diğer gelecek zaman sıfat fiil ekidir: *aŋlar iş* ‘anlayacak his’, *i̯zlär yul* ‘arayacak yol’, *qızıqhınır bala* ‘ilgilenecek çocuk’, *kili̯r kŭn* ‘gelecek gün’.

-mas, *-mäs:* *-r*, *-ır*, *-i̯r*, *-ŭr*, *-ŭ̆r* gelecek zaman sıfat fiil ekinin olumsuzunu yapan sıfat fiil ekidir: *bŭtmäs i̯ş* ‘bitmez iş’, *hınmas täzrä* ‘kırılmaz pencere’, *ilamas bala* ‘ağlamaz çocuk’.

-ġan, *-gän*, *-qan*, *-kän:* geçmiş zaman sıfat fiilidir: *qŭtqarġan ki̯şi̯* ‘kurtarmış kişi’, *uylaġan äzäm* ‘düşünmüş adam’, *tıwġan bala* ‘doğmuş çocuk’, *tigän hüz* ‘denmiş söz’, *yaratqan qız* ‘sevmiş kız’.

-wsı, *-wsi̯*, *-ıwsı*, *-i̯wsi̯*, *-ŭwsı*, *-ŭ̆wsi̯:* şimdiki zaman sıfat fiilidir: *yaqlawsı äzäm* ‘koruyan adam’, *alıwsı qatın* ‘alan kadın’, *bi̯yi̯wsi̯ qız* ‘dans eden kız’, *kŭtŭ̆wsi̯ bala* ‘bekleyen çocuk’, *yŭzŭ̆wsi̯ yäş* ‘yüzen genç’.

Zarf fiil (Häl qılım)

-a, *-ä*, *-y:* Ünlü ile biten fiillere *-a*, *-ä*, ünsüzle biten fiillere *-y* getirilir. Genellikle tekrarlarda kullanılmaktadır: *hŭyläşä hŭyläşä* ‘konuşa konuşa’, *kŭlä kŭlä* ‘güle güle’, *bara bara* ‘gide gide’. Asıl fiilden önce gelerek önce yapılacak hareketi de bildirebilir: *yaza başla* ‘yazmaya başla’, *hŭyläy tŭr* ‘konuşadur’, *yazmay tŭr* ‘yazmayadur’.

-p, *-ıp*, *-i̯p*, *-ŭp*, *-ŭ̆p:* Ünlüyle biten fiil köklerine *-p*, ünsüzle biten fiil köklerine ise *-ıp*, *-i̯p*, *-ŭp*, *-ŭ̆p* şeklinde gelir: *alıp* ‘alıp’, *uqıp* ‘okuyup’, *barıp* ‘gelip’, *kŭlŭ̆p* ‘gülüp’, *hŭyläp* ‘söyleyip’. Bu zarf fiilin olumsuzu *-may*, *-mäy* ile yapılmaktadır: *almay* ‘almayıp’, *kŭlmäy* ‘gülmeyip’.

-ġanda, *-gändä*, *-qanda*, *-kändä:* Fiildeki hareketin yapılma zamanını bildiren zarflar türetir. Türkiye Türkçesinde ‘-dığı zaman’ ile ifade edilir: *yazġanda* ‘yazdığı zaman’, *kürgändä* ‘gördüğü zaman’, *ŭsraşqanda* ‘karşılaştığı zaman’, *äytkändä* ‘söylediği zaman’.

-ġansa, *-gänsä -qansa*, *-känsä:* Bu zarf fiil eki fiildeki hareketin gerçekleşme şeklini ve yolunu belirtir. ‘-dığı gibi, -dığınca’ işlevinde zarflar yapar: *uylaġansa* ‘düşündüğü gibi’, *bi̯lgänsä* ‘bildiği gibi’, *ŭyrätkänsä* ‘öğrettiği gibi’, *yatqansa* ‘yattığı gibi’.

-ġansı, *-gänsi̯*, *-qansı*, *-känsi̯:* Fiildeki hareketin gerçekleşme zamanını, yapılma şartını, sebebini bildirir. ‘-e kadar, -ıncaya kadar’ işlevinde zarflar türetir. Olumsuz şekli kullanılmaz: *batırġansı* ‘batırana kadar’, *tigänsi̯* ‘diyene kadar’, *hatqansı* ‘satıncaya kadar’, *yi̯tkänsi̯* ‘gelinceye kadar’.

-ġas, *-gäs*, *-qas*, *-käs:* Fiildeki hareketin yapılma zamanını ve sebebini bildirir. ‘-ınca, -ince’ işlevinde zarflar türetir: *tanıġas* ‘tanıyınca’, *kürgäs* ‘görünce’, *sıqqas* ‘çıkınca’, *bŭtkäs* ‘bitince’.

-mayınsa, *-mäyi̯nsä:* Fiildeki hareketin zamanına yönelik ‘-madan, -meden’ işlevinde zarflar türetir: *yawap qaytarmayınsa* ‘cevap vermeden’, *hanlamayınsa* ‘saymadan’, *bi̯lmäyi̯nsä* ‘bilmeden’. Başkurt Türkçesinde bu zarf fiil eki kimi zaman asıl fiilden hemen önce gelerek¸ önce yapılan hareketi ifade eder: *yıġıp bŭt-* ‘yığıp bitirmek’, *hŭyläşi̯p tŭr-*’konuşup durmak’.

Edatlar (Bäyläwi̯stär)

Zaman ifade edenler: *azaq* ‘sonra’, *arı* ‘sonra’, *biri̯* ‘beri’, *bŭrŭn* ‘önce’, *äwäl* ‘evvel, önce’, *huŋ* ‘sonra’, *i̯lgäri̯* ‘daha evel’, *i̯lik* ‘önce’, *kiri̯* ‘sonra’.

Sebep ifade edenler: *arqahında* ‘yüzünden’, *arqala* ‘yüzünden’, *bula* ‘için’, *hŭzŭ̆mtähi̯ndä* ‘sonucunda’, *kürä* ‘göre’, *säbäpli̯* ‘dolayı, ötürü, yüzünden’, *ŭsŭ̆n* ‘için’.

Benzerlik ifade edenler: *hımaq* ‘gibi’, *işĭ* ‘gibi’, *kĭwĭk* ‘gibi’, *şikĭllĭ* ‘gibi’, *tŭslŭ* ‘gibi’.

Vasıta ve beraberlik ifade edenler: *arqırı* ‘vasıtasıyla’, *mĭnän* ‘ile’.

Yön ve sınırlama ifade edenler: *birlĭ* ‘kadar’, *xätlĭm* ‘kadar’, *qäzär* ‘kadar’, *qäzärĭ* ‘kadar’, *saqlı* ‘kadar’, *taba* ‘doğru’, *taban* ‘doğru’, *tiklĭm* ‘kadar’, *yaqın* ‘yakın, kadar’.

Başkalık ifade edenler: *başqa* ‘başka’, *bütän* ‘başka’.

Görelilik ifade edenler: *kürä* ‘göre’, *qarap* ‘göre’, *qarşı* ‘karşı’, *qarata* ‘göre, dair’.

Aitlik ve ilgili olma ifade edenler: *ayqanlı* ‘hususunda’.

Bütünlük ifade edenler: *hayın* ‘her’.

Bağlaçlar (Tĭrkäwĭstär)

Sıralama bağlaçları

Arka arkaya gelen kelime, kelime grupları ve cümleleri bağlamak için kullanılırlar: *häm* ‘ve’, *mĭnän* ‘ile’, *vä* ‘ve’.

Karşılaştırma bağlaçları

bĭrsä-bĭrsä ‘kah.. kah’, *bĭr* ‘kah.. kah’, *bĭr* ‘bir.. bir’, *bĭrsä* ‘bir.. bir, mı..mı’, ….*da-dä*, *za-zä*, *la-lä*, *ta-tä*….. *da-dä*, *za-zä*, *la-lä*, *ta-tä* ‘…da... da’, *älĭ* ‘kah’.

Denkleştirme bağlaçları

ällä ‘veya, ya da’, *yä* ‘veya’, *yäki* ‘ya da’, *yäihä* ‘veya, ya da’, *yä bulmaha* ‘veya’.

Cümle başı bağlaçları

‘fakat’ anlamı verenler: *ämmä* ‘fakat, ama’, *fäqät* ‘fakat’, *läkin* ‘fakat, lakin’.

‘eğer’ anlamı verenler: *ägär* ‘eğer’, *ägärzä* ‘eğer, şayet’, *ägär zä mägär* ‘eğer ki’.

‘çünkü’ anlamı verenler: *sŭnki* ‘çünkü’.

Benzerlik anlamı verenler: *güyä* ‘sanki, adeta’, *güyäki* ‘sanki, adeta’, *yänähĭ* ‘güya’.

Sonuç ve açıklama ifade edenler: *bälki* ‘belki’, *barı* ‘ancak, yalnız’, *gärsä* ‘-dığı halde, rağmen’, *xatta* ‘hatta, bile’, *şuġa* ‘üstelik’, *şuġa kürä* ‘şundan dolayı’, *şuġa la* ‘üstelik de’, *şuġa qaramaştan* ‘özellikle şu nedenle’, *şul arqala* ‘dolayı, ötürü, yüzünden’, *şul säbäplĭ* ‘şu sebepten’, *şulay bulġas* ‘rağmen’, *şulay bulha la* ‘öyle olsa da’, *şulay uq* ‘da, gene’, *şunıŋ hŭzŭmtähĭndä* ‘şunun sonucunda’, *şunıŋ ŭsŭn* ‘şunun için’, *şunlıqtan* ‘-dan dolayı’, *tik* ‘ancak’, *timäk* ‘demek’, *yäġni* ‘yani’, *yänä* ‘yine, yeniden’ *yuġihä* ‘yoksa, illa’, *yuqha* ‘yoksa, illa’.

Ünlemler (Imlıqtar)

Duygu ünlemleri

His ve duygu ifade eden ünlemlerdir: *aba* ‘ya, ha’, *abay* ‘aman’, *ah- ah* ‘ha, vay, ay, uf’, *ax* ‘ha, vay’, *ax-ax* ‘vay vay’, *ay* ‘ay, vay’, *ay-alla* ‘hay Allah’, *ay-hay* ‘ay, vay’, *bäy* ‘vay’, *äbäw* ‘aman’, *ähä* ‘ha’, *äy* ‘ay, vay’, *fu* ‘öf, pöf’, *fuf* ‘öf, pöf’, *häy* ‘ay, hey’, *ĭh* ‘of, oh, ah’, *ix* ‘hey, ey’, *ĭx* ‘hey, ey’, *tfu* ‘püf’, *u* ‘ay, uf’, *uf* ‘vay, ay’, *ura* ‘hura, yaşa’, *ux* ‘oy, uf’, *uxu* ‘oy, uf, vay’, *uy* ‘ay, uf, ya’.

Cevap ünlemleri

Kabul veya ret ifade eden ünlemlerdir: *ĭyĭ* ‘evet’, *ĭyĭbit* ‘evet’, *yuq* ‘hayır’.

Sorma-seslenme ünlemleri

Soru, hitap, seslenme ifade eden ünlemlerdir: *äy* ‘hey’, *äyzä* ‘haydi’, *äyzük* ‘lütfen’, *häy* ‘hey’, *hayt* ‘heyt, hayt’, *mä* ‘ha, na’, *mägĭz* ‘alın, işte’, *marş* ‘marş’, *na* ‘deh’, *nu* ‘haydi, ha’, *qana* ‘haydi’, *quy* ‘yeter, yapma’, *quyığız* ‘susun, bırakın’, *quysı* ‘yeter, yapma, bırak’, *yä* ‘haydi, ha’, *yämĭ* ‘emi; iyi’.

7. Söz varlığı ve toplum dilbilimsel görünüm

başkurtların İslamiyete girişi ile birlikte diğer bütün Türk dilleri gibi Başkurt Türkçesinde de Arapça ve Farsça kelime yoğunluğu dikkate değer oranda artmıştır. Sonrasında ise Rusçanın tesiri ile dilde Rusça kelimeler artmış üstelik Rusça kimi zaman söz dizimini de etkilemiştir. Başkurtların 1993'te yayımlanan iki ciltlik sözlüklerinde 2500 civarında Arapça, 650 civarında Farsça kelime madde başı olarak yer almıştır. Ancak bugün söz konusu sözlükte yer alan kelimelerin büyük bir kısmı ya kullanılmamakta ya da Rusça karşılıkları tercih edilmektedir (Yazıcı Ersoy 2006: 145).

© Süer Eker

1993 nüfus sayımına göre Başkurdistan'ın nüfusu 4.165 milyondan biraz fazladır. Genel olarak Rusya federasyonuna dağılmış olan Başkurtlar kendi öz yurtlarında Ruslara göre azınlık durumunda bulunmaktadırlar. 1989 Sovyet nüfus sayımına göre, Başkurdistan'da yaşayan üç büyük grubun oranları Ruslar (%39), Tatarlar (%28) ve Başkurtlar (%22) şeklindedir. Rus nüfusun büyük bir çoğunluğu Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da yaşamaktadır. Kırsal kesimdeki farklı kent ve kasabalarda ise Tatarlar veya Başkurtlar çoğunluktadırlar. Ancak Başkurtların kentlerdeki nüfusu artmaktadır (bu oran 1970'de %10 iken 1989'da %14,5'e çıkmıştır) (Yağmur 2002: 96). 2010 nüfus sayısımında durum Ruslar 1.432.906 (%36,1), Başkurtlar 1.172.287 (%29,5), Tatarlar 1.009.295 (%25,4) oranları ile Başkurtların lehine değişmiş görünmektedir. Başkurdistan'da resmi dil Rusça ve Başkurtçadır. Bugün uygulanan yeni dil politikaları ile ana dili bilinci arttırılmaya çalışılmaktadır. Ancak Rus nüfus tek dillidir ve Tatar nüfus ise kendi dillerini de resmi dil olarak kullanmak istemektedir. Bugün Başkurdistan'da Başkurtça- Rusça ikidilliliği birçok alanda ağır basmakla birlikte, özellikle köy ve kasabalarda Başkurtça-Tatarca-Rusça üç dilliliği yaygındır (Yağmur 2002: 96; Demir 2002: 75; Demir 2004: 42). 2006 yılında gerçekleştirilen sosyolojik bir ankete göre Rusların %97.7'si, Başkurtların %67,6'sı, Tatarların %59.1'i kendi ifadelerine göre ana dillerinde okuyorlar, yazıyorlar ve kendilerini ifade edebiliyorlar. Başkurtlar ve Tatarlar ana dillerini bilme noktasında Ruslara göre geri kalsalar da Başkurtların %21,6'sı, Tatarların %34.5'i ana dillerini bilme seviyelerini iyileştirmeyi istemektedirler (Garipova 2009: 22).

8. Örnek Metinler ve Türkiye Türkçesine Aktarması

БАБАЙ МӖНӘН КӘЗӘ

Борон бер ярлы ҡарт булган. Шул бабай баҙарҙан кәзә хатып алган. Хатып алыуын алган —

ҡуйыр урын тапмаган. Бабай йәшәгән ер дала булып, унда агас үсмәгән. Тагы бер ҡыйынлыҡ: көндөҙ кәзәне үрешкә ебәрергә кәрәк — ебәрә алмай — ҡасып ҡайтыуы бар.

Яҡында бер күл була. Күл уртахында бер утрау, утрауҙа — бер багана була. Кәзә китеп бармахын өсөн, уның мөгөҙөнә тагылган бауҙы шуға бәйләргә кәрәк. Утрауга сығып ине, бабай йөзә белмәй. Шулай ҙа бабай йүнен таба. Бауҙы тегебаганага бәйләй, кәзә күл ситендә рәхәтләнеп үлән ашай. Бау баганага бәйлебулгас, ҡасып китә алмай. Бабай тыныс. Рәхәтләнеп үҙ еше менән була.

Бабай кәзәне нисек бәйләгәне. Яуап:

Бабай, осон токанлап, оҙон арҡанды күл тирәләй халып сыҡҡан. Кәзә тартылганда, токан баганага еләгә лә хыгыла.

BABAY MĬNÄN KÄZÄ

Bŭrŭn bĭr yarlı qart bulġan. Şul babay bazarzan käzä hatıp alġan. Hatıp alıwın alġan — quyır urın tapmaġan. Babay yäşägän yĭr dala bulıp unda ağas üşmägän. Taġı bĭr qıyınlıq: kŭndŭz käzänĭürĭşkä yĭbärĭrgä käräk — yĭbärä almay — qasıp qaytıwı bar.
Yaqında bĭr kül bula. Kül urtahında bĭr utraw, utrawza — bĭr baġana bula. Käzä kitĭp barmahın ŭsŭn, unıŋ mŭgŭzŭnä taġılġan bawzı şuġa bäylärgä käräk. Utrawġa sıġır inĭ, babay yŭzä bĭlmäy. Şulay za babay ünĭn taba. Bawzı tĭgĭbaġanaġa bäyläy, käzä kül sitĭndä räxätlänĭp ülän aşay. Baw baġanaġa bäylĭ bulġas, qasıp kitä almay. Babay tınıs. Räxätlänĭp üz ĭşĭ mĭnän bula.
Babay käzänĭ nisĭk bäylägänĭ. Yawap:
Babay, ŭsŭn tŭqanlap, ŭzŭn arqandı kül tiräläy halıp sıqqan. Käzä tartılġanda, tŭqan baġanaġa ĭlägä lä hıġıla.

DEDE İLE KEÇİ

Eskiden fakir bir yaşlı dede varmış. Bu dede pazardan bir (dişi) keçi satın almış. Satın almasına almış, ancak koyacak bir yer bulamamış. Dedenin yaşadığı yer bozkır olup orada ağaç yetişmezmiş. Diğer bir zorluk, gündüzleri keçiyi otlağa götürmek gerek, götüremezsen kaçabilir.
Yakında bir göl varmış. Gölün ortasında bir ada, adada bir direk varmış. Keçinin kaçmaması için onun boynuna taktığı ipi ona bağlamak gerek. Adaya çıkardı ancak dede yüzme bilmiyor. Yine de dede bir çaresini bulur. İpi diğer direğe bağlar, keçi göl kenarında keyfini çıkara çıkara otlar. İp direğe bağlı olduğu için kaçıp gidemez. Dede sakin. Rahat bir şekilde işi ile meşgul oluyor.
Dede keçiyi nasıl bağlamış? Cevap:
Dede, ucunu düğüm yapıp uzun urganı gölün çevresine bırakmış. Keçi çektiğinde düğüm direğe takılıyor ve biraz daha bükülüyormuş.

Kaynaklar

Abdullin, Yahya (1992). 'Çözülmemiş Düğümler (Tatar-Başkurt Meselesi Hakkında)'. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Çev. Mustafa Öner). C. 76, s. 95-107.
Akmanov, İ, Ğ. (1995). *Başqŭrtŭstan Tarihı 8-9*. Ufa.
Atalay, Besim (1985). *Kaşgarlı Mahmut*, *Divanü Lügâti't-Türk*. C.I, Ankara: TDK Yay.
Baskakov, N. A. (1960). *Tyurskie yazıki*. Moskova.
Benzing, Johannes (1959). 'Das Baschkirische', *PhTF I*: 421-434, Wiesbaden (Çev. Mustafa Argunşah, 'Başkurt Türkçesi'. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, 1995/1, s. 127-142.
Demir, Bekir (2002). 'Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler'. *Türkler*, C. 20, s. 73- 80.
Demir, Bekir (2004). 'Başkurdistan Cumhuriyetinde Millî Dil ve Devlet Dili Problemi', *Bilig*. S. 39, s. 39-49.
Devlet, Nadir (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul.
Devlet, Nadir (1990). 'Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Sayısı 60 Milyona Yaklaştı'. *Türk Kültürü*. S. 325, s. 265-272.
Devlet, Nadir (1992). 'Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış'. *Türk Dünyası El Kitabı*. C. 1, s. 55-101.
Devlet, Nadir (1997). *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*. Ankara.
Devlet, Nadir (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. İstanbul.
Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara.
Dmitriyev, Nikolay Konstantinoviç (1948). *Grammatika başkirskogo yazıka*. Moskova-Leningrad.
Dmitriyev, Nikolay Konstantinoviç (1950). *Başqŭrt Tĭlĭnĭŋ Grammatikahı*. Ufa.
Ercilasun, Ahmet B. (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yay.
Esfendierov, E. (1996). *ŬlatayzarzIŋ Bar Tarixı*. Ufa.
Garipov, T. M. (1980). 'Başkirskaya dialektologiya, sovremennoe sostoyanie i blijayşie perspektivı'. *Voprosı dialektologii Tyurkskih yazıkov*. Bakü: İzdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaylanskoy SSR, s. 219-221.
Garipova, Fayruze (2009). 'Dil Siyaseti: Başkurdistan Tecrübesi'. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 6, S. 2, s. 7-24.
Gelevitdinov İ. (2008). *Başqŭrt Äzäbi TĭlĭTarihi*. Ufa.
Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay). Ankara.
Gökçe, Hülya (1999). *Başkurt Türkçesinin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
Hüseyinov, G. (2000). *Ähmätzäki Välidi Tuġan*.Ufa.
Ilishev, Ildus G. (2002). 'Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya' (Çev: Hatice Babavatan),. *Türkler*, C. 20. Ankara: Yeni Türkiye Yay., s. 64-72.
İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara.
İşbirzin E. F., Z. Z. Absalyamov (1979). 'Razvitie Leksiki başkirskogo literaturnogo yazıka v sovetskyu epohu'. *Başkirskaya literatura i literaturnıy yazık na covremennom etape*. Ufa.
İşbirzin, E, F, İ. Ğ.Gelevetdinov, R. H. Halikova (1993). *Başqŭrt Äzäbi Tĭlĭnĭŋ Tarihĭ*. Ufa.

İşbulatov, N. H. (1962). *Xäźirgi Başqŭrt Tĭlĭ (Hüz türkümdäriniŋ bülünĭşi)*. Ufa.
Kamalov, İlyas (2008). 'Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar'. *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, *Tarih*, *Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, (Haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov). İstanbul.
Kireyev İldar (1999). 'Başkurdistan'da Dillerin Hukukî ve Fiilî Durumu: Teori ve Pratikte Dil Siyaseti Problemleri'. *KÖK Araştırmalar*. C. 1, S. 2, s. 175-202.
Kiyekbayev, G. F. (1966). *Xäźirgi Başqŭrt Tĭlĭ*. Ufa.
Kiyekbayev, G. F., G. G. Seyitbattalov, E. F. İşbirzin, A. N. Aznabayev, H. S. Faritov, F. Y. Habibullina (2004). *Başqŭrt Tĭlĭ*. Ufa.
Kononov, A. N. (2009). *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, (Çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli). Ankara.
Koşay, Hamit Zübeyr (1960), 'İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında'. *V. Türk Tarih Kongresi* 12-17 Nisan 1956. Ankara, s. 232-243.
Kurat, Aktes Nimet (1954). 'Kazan Hanlığı (1437-1556)'. *DTCFD*. C. XII, S. 3-4, Ankara, s. 227-246.
Kurat, Aktes Nimet (1965). 'Rus Hakimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi'. *DTCFD*. C. XXIII, S. 3-4, Ankara, s. 91-126.
Kurat, Aktes Nimet (1966). 'Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri (1917 Yılına Kadar)'. *DTCFD.* C. XXIV, S. 3-4.Ankara, s. 95-194.
Kurat, Aktes Nimet (1972). *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara.
Kurat, Aktes Nimet (1993). *Rusya Tarihi*, *Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Yay.
Kuzeyev, R. G. (2005). *İtil- Ural Türkleri*. İstanbul: Selenge Yay.
Maksyutova, Nedjibe H. (1972). 'Başkurt Tili Hüyleşterin Üyrenivdegi Tüp Usurzar'. *Bilimsel Bildiriler*. Ankara: TDK Yay.
Maksyutova, Nedjibe H. (1983). *Lingvogeografiçeskoe izuçenie başkirskogo yazıka (Dialektologiçeskiy atlas) 1973-1983*, Ufa.
Maksyutova, Nedjibe H. (1984). 'Başkirskaya Dialektologiya'. *Sovetskaya Tyurkologiya*. No: 2, 1984, s. 76-81.
Mehitov, N. A. (1995). *Başqŭrtŭstan Tarihı 8-9*. Ufa.
Mirjanova, S. F. (1979). *Yujnıy Dialekt Başkirskogo Yazıka*. Moskova.
Öner, Mustafa (1994). 'Başkurt Türkçesinden Metinler'. *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 8 (İzmir), s. 67-93.
Öner, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara, TDK. Yay.
Özkan, Fatma (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri- İnceleme- Metin- Aktarma*. 136, Ankara: TKAE Yay.
Öztekten, Özkan (2008). '"Tatar-Başkurt Meselesi' ve Başkurtça'. *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, *Tarih*, *Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. Ankara, s. 69-91.
Öztürk, Göksel (2002). 'Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi'. *Türkler*. Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, s. 103-109.
Poppe, Nicholas (1964). *Bashkir Manual*, *(Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir- English Glossary)*. Bloomington: Indiana University.
Rásonyi, Laszlo (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE Yay.
Rudenko, Sergey İvanoviç (2001). *Başkurtlar*, (Çev. Roza- İklil Kurban). Konya: Kömen Yay.
Saray, Mehmet (1992). 'Başkırt', *T.D.V. İslam Ansiklopedisi V*., s. 130-131.
Şahin, Liaisan (2008). 'Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi? Yapay mı?'. *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, *Tarih*, *Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. Ankara, s. 50-68.
Şimşir, B. N. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: TTK Yay.
Tacemen, Ahmet (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişmeleri*, *1769-1740*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.
Taymas, Abdullah Battal (1988). *Kazan Türkleri*. Ankara: TKAE Yay.
Temir, Ahmet (1992). 'Kuzey Türk Edebiyatı 'Tatar-Başkurt''. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara, s. 705-726.
Togan, Zeki Velidi (1993). 'Başkırt'.İslam Ansiklopedisi C. II. s. 328-332.
Togan, Zeki Velidi (1999). *Zeki Velidi Togan*. *Hatıralar*. Ankara.
Togan, Zeki Velidi (2003). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: Türksoy Yay.
Tokatlı, Suzan (2002). 'Başkurt Türkleri'. *Türkler*. C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yay., s. 81-87.
Yiğit, Ali (2002). 'Başkurdistan'. *Türkler*. Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, s. 88-93.
Yuldaşev, A. A. (1997). 'Başkirskiy Yazık'. *Yaziki Mira: Tyurksie Yazıki*, (Red. E. R. Tenişev), Bişkek, s. 206-216.
Zeynolov, Ferhat (1981). *Türkologiyanın Esasları*. Bakû.

THE CHALKANS AND THEIR LANGUAGE

Irina Nevskaya
Marcel Erdal
Aiiana Ozonova
Monika Rind-Pawlowski
Hans Nugteren

1. Chalkan ethnonyms (internal naming and external naming)

The Chalkans are an indigenous Turkic people of South Siberia, living in the North of the Altay Republic. Earlier Russian designations for them were *lebedincy* or *lebedinskie tatary* 'Lebed' Tatars' (i.e. Swan Tatars), or, in Chalkan, *quu-kiži* (literally 'people of the Swan (river)'). Their self-designation are *čalqandu, šalqandu, quu-kiži.*

In Russian Turcological literature, the Chalkans were first distinguished as a separate ethnic group by V. V. Radloff, who visited their settlements in 1861.

Chalkan traditional clothes © Alena Tazranova

2. Religion and Culture

The traditional beliefs of the Chalkans are animism and shamanism. The shaman (*qam*) is a mediator between people and spirits, and the well-being of the family group depends on the relationship he helps to establish between them.

The world of spirits falls into three groups - upper, middle and lower, each subdivided in separate levels (or layers). The shaman's communication with the spirits is closely connected to faith in the soul or, to be more exact, in the shaman's 'double'.

During rituals, the *qam* can send his double to different places in the universe. Unlike his southern Altay counterpart, the Chalkan shaman does not have a special ritual costume. The main cult attribute is the drum, by means of which he communicates with spirits. There are several rituals for making a drum and animating it (Bel'gibaev 2013). The shaman has functions like healing, leading the souls of the dead into the next world, or searching for lost objects. He plays an important role in sacrificing to the gods. In the *tayïlγa* rite the *qam* sends the soul of a dead horse to the Upper World asking for help in the upcoming economic activities.

The shaman also appeals to spirit-masters for help. Their origin is connected with the Chalkans' ancient animistic views. Almost all objects of nature are animated, as is shown e.g. in the tree cult (Kandarakova 1994: 20). The most honorable and sacred tree is the birch. The mountain cult was described in detail by Potapov (1946: 145-160). The sacred family mountain (*tös taγ*) is a small motherland for a Chalkan *kezek* (family clan). Here, people hunt and gather cedar nuts and make horse sacrifices to the rulers of the Upper and Lower Worlds. The Chalkan fishing activities are reflected in the cult of the 'water mistress' - *suu eezi*. The 'fire mistress' - *ot eezi* or *ot-ene* 'Mother-Fire' protects the dwelling and the peace of its inhabitants from evil spirits (Bel'gibaev 2013).

The traditional economic activities of the Chalkans were hunting, agriculture and animal husbandry; fishing, plant picking, bee-keeping and market gardening developed under Russian influence. Hunting was the most important economic activity of the Chalkans for a long time. Different material cultural phenomena were connected with hunting - rifles, traps, trapping pits, and the like. Skiing was an important means of conveyance, and there were several devices for transferring goods - hides used for dragging, drag-sleds with two runners, birch-bark baskets carried on the shoulder (*qomdo*), fur-covered skis (*čana*), and special makeshift sledges (*čanač*). Gathering played a subsidiary role in traditional economy. Mattock agriculture and animal husbandry were less developed.

Traditionally, the Chalkans settled in small groups, *kezek'*s. Members of the group were relatives by descent. Family groups formed a system of small farms. Their dwellings were situated at the nearby mountains, but necessarily near water - a river, brook or spring. Permanent dwellings were blockhouses with gable roofs, half under and half above ground. The basic traditional clothes were shirts, trousers and robes made of homespun linen. Footwear consisted of boots with sackcloth or leather and of soft leather boots (for women).

A Chalkan village in winter
© Natalya Fedina

3. Geography and Population

The Chalkans inhabit the Northern part of the Mountain Altay region. Their ethnic territory covers a part of the Turočak district - the basin of the river Lebed' (Chalkan *Quu* 'swan'). They also live in the Taštagol district of the Kemerovo region. During the whole Soviet period, the exact number of Chalkans was not known, since they were not counted separately but as Altays in population censuses. According to Altay Government data, 1689 Chalkans lived in the Turočak district in the Lebed river basin and its tributary Bajgol in the settlements Kurmač-Bajgol, Suranaš and Majskij of the Altay Republic in 1997. According to the National census of 2002, the number of Chalkans was 855[1]; among these, 830 lived in the Altay Republic. The majority of Chalkans (720 people) lived in villages. However, only 539 Chalkans had some command of Chalkan while 817 of them spoke Russian. The 2010 census counts 1181 Chalkans, of whom only 310 people speak their language:[2] Within less than a decade, the number of speakers has been reduced by almost 40% - a dramatic language loss.

4. Historical Background[3]

Both Uralic and Altaic peoples are involved in the ethnogenesis of the Chalkans. Indigenous Samoyed ethnic elements had an important role in their formation. According to population-genetic research, they are closest to the Forest Nenets and, together with the Kumandu and the Enets, form the so-called 'Samoyed cluster' (Karafet & Osipova 1993: 39). Equally important in their ethnogenesis are Turkic elements related to the political formations of the Orkhon Turks, the Uygurs and the Yenisei Kyrgyz of the early Middle Ages (6th-12th centuries) (Potapov 1969a: 131-134; 1969b: 70-77; 1974: 304-313). Significant events in the ethnic history of the Chalkans in the 17th and the first half of the 18th century were the movement of different groups of the Teles-Šaqšïlu from the region of lake Teleckoe to the basin of the river Quu, and the departure of the tribe of Küzen. The common origin of the Küzen and Šolγanu tribes is documented in one of the Chalkan legends (Potapov 1969b: 112). Their territorial separation was ended by processes of ethnic integration. Processes of ethnic convergence of the Šalqanïγ (Literary Altay *Šolγanu*) and Šaγšïlïq (Literary Altay *Šaqšïlu*) tribes led to a relatively unified group with common self-awareness and ethnonym (Potapov 1974: 303-313).

The Russians used to call all natives of the northern foothills of the Altay '*Kuzneck* Tatars' (Boronin 2002: 9). In the 1620s, the local administration strived to bring the Upper-Ob regions under Russian

1 see www.perepis2002.ru
2 see www.perepis2010.ru
3 This part is mostly based on a description of the Chalkan ethnic history compiled by Bel'gibaev (2013)

citizenship. However, between the 17th and the middle of the 18th century the Chalkans and other native peoples of the region submitted to two or more suzerains [(Russians, Ob-Teleuts, West Mongolians (Jungars, Oirats)), paying *yasak* or *alban* tribute to them (Boronin 2002: 10).]

Krachnakova Anna Lavrent'evna, an expert on the Chalkan language © Galina Sychenko

The Chalkans are first mentioned in 1625. In that year a detachment of *Kuzneck* servicemen subdued one of these groups and placed them under tribute (Kandarakova 1996: 77; Samaev 1996: 19). At that time the Russians already fixed a yearly *yasak* payment of between 5 and 10 sables from each hunter (Boronin 2002: 10). By 1629, the Chalkans, along with other taiga groups of the northern foothills of the Altay, fell under the *Kuzneck* district (Russian *uezd*) (Dolgix 1960: 104). A *Šelkal'skaja volost' (Šelkal volost)*[4] is mentioned already in documents from the year 1630 (Miller 1941: 370). This volost' was known from the 18th to the beginning of the 20th century under the names *Šelkal'skaja*, *Kondomo-Šelkal'skaja* or *Lebedskaja*. In the beginning of the 20th century the *Kondomo-Šelkal'skaja volost'* was an administrative unit of the *Kuzneck* region of Tom province (Patkanov 1911: 271-283). In the 17th - 18th centuries, the term *Kondomskaja* was applied to all administrative units of the natives of the northern foothills of the Altay that were situated in the basin of the Kondoma river. Upstream the Kondoma, *Kuzneck* servicemen went to collect the *yasak* tribute (Samaev 1996: 8). For some time after 1917, the *Lebedskaja volost'* was located within Mountain Shoria, but it later became a part of the *Ojrot* (Mountain Altay) Autonomous Region, known since 1992 as 'The Altay Republic'.

In their social organization, the Chalkans were divided into two exogamous tribes - Šolγanu and Šaqšĭlu. The basic structural unit of genealogical kinship was the group of relatives (*kezek*). Marriages within one *kezek* were forbidden. At present the earlier term *kezek* is mostly replaced by *söök* 'bone; tribe'. The basic cell of the community was the monogamous family. Marriage was patrilocal. Arranged marriages were widespread. Arrangements between the parents of small children, elopement marriage and bride stealing also occurred. Marriages between cousins were preferred. Before marriage, there was a proposal and the two sides agreed on the size of the *qalïm* (bride money).

The socio-economic reorganizations of the 1920s and 1930s greatly influenced the traditional economy and culture of the Chalkans. Practically the whole able-bodied population of the basin of the river Lebed' was drawn into new collective farms and farms of forest industry. During pre and post-war times some of the Chalkans took part in the industrial development of the southern foothills of the Altay and of Mountain Shoria. The importance of hunting, fishing and gathering declined and mattock agriculture disappeared in the 1940s and 1950s, while animal husbandry and gardening gained in importance. The spiritual and social spheres of traditional culture changed greatly, and some elements of traditional material culture, such as dwellings, clothes, utensils or vehicles, disappeared in the 1920s-1950s.

In the 1960s-1980s it was government policy to close shops, clubs and schools in so-called 'villages with negative prospect', which further narrowed the traditional culture sphere, and led to the disappearance of a number of mono-ethnic Chalkan villages. The Chalkans were forced to move to settlements in the Turočak area that provided better infrastructure. Surrounded by a mainly Russian-speaking population, they lost many elements of their traditional culture. Ethnic assimilation processes gained strength, although they were not as strong as those of other native groups of the region (Kumandu and Tuba), due to the relative inaccessibility of the Chalkan territories and the survival of the ethnically homogeneous villages Kurmač-Bajgol and Suranaš.

At present, Chalkan villages like Kurmač-Bajgol, Suranaš or Majskij are culturally practically identical to the nearby Russian-populated areas. Chalkans live in single-floor log houses constructed

4 *Volost'* used to be a part of provincial districts, called *uezd* in the Russian Empire. Each *uezd* had several *volost*'s that were subordinated to the *uezd* city.

The road to Kurmach-Bajgol (a Chalkan village) © Aziyana Bayyr-ool

according to Russian tradition, wear ready-made clothes, use modern utensils and possess video or audio equipment. Only a few cultural phenomena in the basin of the river Quu are still connected with traditional material culture: traditional style boots, skis, ski poles, sledges, and double-runnered drag-sleds. Among the preserved utensils there are hand mills, corn mills, trays with handles, wooden mortars and iron cauldrons. Some of these are used in the preparation of products of traditional cuisine, such as oatmeal and *toqpaq*, a dense cedar-nut paste. The Chalkans cherish their rich folklore traditions - shamanism and oral art, including legends, tales, proverbs, sayings and riddles (Kandarakova 2004: 144-175).

5. Spelling

Chalkan was a non-written language until very recently. As it was considered a dialect of the Altay language it had to use that as literary language. In 2000, the Chalkans (along with the Tuba and Telengit) were granted official minority status by Russia, and the language was listed in the Red Book of the peoples of Russia. However, this has not changed the acute endangerment of the Chalkan language.

Until 2006, the only Chalkan book was the children's book *Aba-d'ištïŋ aŋ-quštarï* (2004) ('Animals and Birds of the Primeval Taiga') by Anna Kandarakova, compiled and published by researchers from the Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (IP SB RAS) in a Chalkan spelling that they had developed. Research on Chalkan, carried out under the supervision of Aiiana Ozonova and Marcel Erdal and coordinated by Irina Nevskaya in cooperation between the IP SB RAS and Frankfurt University, enabled publication of further Chalkan books and materials in Russia and Germany.

The Chalkan alphabet proposed by this project consists of the letters а, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, жь, з, и, й, к, қ, л, м, н, нь, ҥ, о, ӧ, п, р, с; т, ть, у, ӱ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я; the letters ё, ф, х, ц, ъ, ь, ю and я are used only in Russian borrowings.

6. Language

According to the Ethnologue website, there is no individual identifier of the Chalkan language in ISO 639-3; it is mentioned among Northern Altay varieties alongside Tuba and Kumandu under the identifier atv.[5]

5 http://www.ethnologue.com/ethno_docs/introduction.asp- iso_code)

The first scholar to document Chalkan was Radloff (1866).

A teacher of Chalkan and Altai in the village of Kurmach-Baygol Mariana Sumachakova with her daughter
© Albina Dobrynina

In the 20th century, research on Altay Turkic and its dialects, and particularly Chalkan, was carried out by Baskakov, whose 1985 monograph is based on his field materials. The toponymy of the region inhabited by the Chalkans alongside other Altay regions is described by Molčanova (1979, 1982). On Chalkan phonology there is the research of Kirsanova (Mandrova) (1982, 2003) and Kokorin (1981). Between 2000 and 2004, researchers of the IP SB RAS in Novosibirsk conducted field work among the Chalkans, financed by various Russian foundations and programs. Since 2004, this research was carried out in cooperation between the IP SB RAS and Frankfurt University. Chalkan language materials collected during these expeditions were published in vols. 7, 10, 13, 15 and 17 of the series *Jazyki korennyx narodov Sibiri* ("Languages of Indigenous Peoples of Siberia") and elsewhere; vols. 15 and 17 of this series, as well as two volumes of Chalkan language materials and language descriptions (*Chalkan Manual, Part I,* 2013; *Chalkan Manual, Part II,* in preparation), are the result of the cooperation between Novosibirsk and Frankfurt). Fedina (2010) is devoted to the present-day state of Chalkan phonology and morphology. We should also mention the thematic dictionary of Northern Altay dialects (D'ajym 2004) and the Chalkan-Russian thematic dictionary by Pustogačeva (2008). The main centers of Chalkan language studies are the S.S. Surazakov Institute of Altaic Studies (Gorno-Altajsk) and the IP SB RAS (Novosibirsk).

All Chalkans are bilingual and have a good command of Russian, which has already become native for many of them. Use of Chalkan is, at present, limited to family communication and to small production teams involved in traditional economic activities.

Our description of the Chalkan grammar below is mainly based on materials gathered in the framework of the above-mentioned cooperation project.

a. Chalkan and Turkic Languages

The Ethnologue site on the world's languages makes misleading claims concerning Chalkan. It mentions Northern Altay as a Northern Turkic language with no comprehension with Southern Altay (mentioned as another Northern Turkic language), having Telengit, Telengut and Teleut as alternative names. Tuba, Kumandy and Chalkan are given as dialects of Northern Altay. In fact, Telengit and Teleut are two different dialects of Southern Altay Turkic and do not belong to Northern Altay. According to Schönig 2004, Chalkan is especially close to Shor, Chulym Turkic (in the Ethnologue site erroneously mentioned as a "Uralian" Western Turkic language) and Teleut, and is involved in a convergence process with Standard (Southern) Altay Turkic.

b. Dialectology of Chalkan

The two Chalkan tribes speak very similar linguistic varieties. However, there are some, mostly lexical, differences. In the absence of a literary form there are many arguments concerning the question which variety represents the "correct" Chalkan language.

c. Phonology

Vowels: Baskakov distinguishes 8 short and 8 long Chalkan vowel phonemes (a, o, ï, u, ä, ö, i, ü and their long counterparts). Long vowels are secondary; they are a consequence of the elision of certain intervocalic consonants, or of positional lengthening. More recent research by Kokorin (1982) found only 15 vowel phonemes in Chalkan as the vowel *i* lacks a long counterpart.

Anna Makarovna Kandarakova, an expert on the Chalkan language and culture, who has recorded numerous texts of the Chalkan oral literature © Aziyana Bayyr-ool

The following features are characteristic for Chalkan vowels:

1. Positional lengthening of wide vowels in open non-final syllables before the narrow vowels: *qas* ‘goose’ - *qaazïm* ‘my goose’ - *qastaarïm* ‘my geese’.

2. A tendency to become centralized; thus, vowels that are functionally back in terms of vowel harmony, are pronounced as central-back vowels, while functionally front vowels are pronounced as central-front ones.

3. According to Fedina 2010, there is a tendency of narrowing the wide vowels *a* and *ä* in the second syllable; in closed syllables they narrow to *ï*, which is especially well manifested by the affix of plurality which has the form *-Lïr*, the ablative marker *-Dïn* and the future tense affix *-(ï)r* etc., e.g.: *kölïr* < *köllär* ‘lakes’; *köldïn* < *köldin* ‘out of the lake’, *körïr* < *körär* ‘he will see’. However, the ablative and aorist markers with narrow vowels might be remnants of the corresponding affixes with narrow vowels found also in Old Turkic.

4. Violations of palatal vowel harmony (see above); vowel harmony is also violated in synthesized compound words and analytical word forms. Phonological and morphological reductions often go so far that it is impossible for speakers to reconstruct the full form; this makes the situation with vowel harmony even more complex, e.g.: *parin* < *par-ïp ıy-gän* [go-CV send:aux-PF] ‘he is gone’, *köran* < *kör-ip al-ɣan* [see-CV take:aux-PF] ‘he has seen’.

5. Some Chalkan possessive affixes have variants with only rounded vowels (see below).

Consonants Baskakov distinguished 13 consonant phonemes with 28 allophones. Kirsanova counts 18 consonant phonemes; 10 obstruents [p], [t], [s], [š’], [q], [t’] (voiceless counterpart of the voiced d’ found in Standard Altay), [β ~ v], [d], [z], [ž], 4 approximants ([l], [r], [y], [ɣ] and the nasals [m], [n], [ɲ (ñ)] and [ŋ]).

The following features of Chalkan consonants are noteworthy:

1. Lenis pronunciation of labial, medio-lingual and uvular consonants leading to plosive / fricative variants depending on their positional and combinatory features; forelingual consonants, on the other hand, are very tense due to the fact that they have an opposition of plosive and fricative phonemes.

2. Forelingual consonants (except *l* and *r*) do not get palatalized when combined with the vowel *ä* contrary to other Altay and further neighboring Turkic varieties; *l* and *r* are only slightly palatalized in this position. *š’* is always very strongly palatalized in all positions. *l* and *s* are strongly velarized in combination with *a*.

The river Biya
© Aziyana Bayyr-ool

3. Absence of affricates.

4. Proto-Turkic *y* in initial position has developed into *t'*, but into *ɲ* when followed by a nasal: *ɲaan* 'big', *ɲundruq* 'fist'.

5. Suffix-onset consonants are characterized by full or partial progressive assimilation.

6. Final voiceless consonants become voiced between vowels: *paš* 'head' - *paažïm* 'my head'.

7. In the genitive and ablative case markers, the last consonant has *ŋ ~ n* variation.

Fedina's research showed some recent features of Chalkan phonology that developed during the sixty years after Baskakov's research.

1. denasalization of intervocalic *-m-*: *ämäs* > *äväs* 'is not';

2. fricativization of intervocalic stops: *qap* 'sack' > *qaβï* 'his sack';

Under the influence of Standard Altay, Chalkan phonology is undergoing drastic changes: there are numerous lexical and grammatical doubles - one of them an inherited Chalkan element, the other an Altay loan. This is leading to a revision of all the language systems, which are converging with those of Standard Altay.

d. Morphology

Chalkan morphology is characterized by agglutination with some analytical tendencies; fusion processes are observed at the junction of morphemes. Nouns are characterized by the morphological categories of number, case and possessor; verbs by the categories of mood, tense, person/number, modality, aspect, actionality, voice and negation. There is a well-developed system of infinite verbal forms: participles as polyfunctional forms combining finite functions with various infinite ones, converbs, and the infinitive ending in *-ArA ~ -OrO*.

The maximal nominal word form consists of a lexeme and affixes of plurality, possession and case, in this order. The maximal verbal word form consists of a lexeme (consisting of a simple or a derived stem) followed by an affix of negation, a TAM (tense/aspect/mood) affix and a person/number marker. All grammatical morphemes have broad variability.

The Chalkan plural marker, originally *-LAr*, also has the variants *-Lïr* and *-LOr*, the initial consonant varying between *l*, *n*, *t* and *d*: *pïžaq-tar ~ pïžaq-tïr* 'knives'.

The possessive affixes are: *-(X)m ~ -(U)m* (POSS1SG), *-(X)ŋ ~ -(U)ŋ* (POSS2SG), *-(z)I(n) ~ -(z)U(n)* (POSS3SG), *-(X)VXs* (POSS1PL), *-LArIŋ* (POSS 2PL), *-LArI* (POSS3PL).

The nominative case is unmarked; it is equal to the nominal stem. The genitive case marker is both *NXŋ* and *NXn*, e.g. *käβä-niŋ* 'of the boat', *qas-tïŋ* 'goose's', *qam-nïŋ* 'shaman's', *qar-dïŋ* 'of the snow' along with *käβä-nin*, *qas-tïn*, *qam-nïn*, *qar-dïn*. The dative marker varies: *-GA* and *-GO* after low rounded vowels, the latter variant reflecting the Altay influence on the Chalkan morphophonology: *qas-qa* 'to the goose', *qam-γa* 'to the shaman'; *t'ol-γa ~ t'ol-γo* 'to the road'. The *G* gets elided between vowels: *käβä-gä > käβää* 'to the boat'. The accusative affix is *-NI* and *-NU* (this latter only in Baskakov's texts, also after stems with unrounded vowels): *ayt-qan-du* [say-PP-ACC] 'what is said' along with *käβä-ni*, *qas-tï*, *qam-nï*, *qar-dï*. The locative case marker is *-DA* and *-DO*: *käβä-dä*, *qas-ta*, *qam-da*, *qar-da*, *t'ol-do* 'on the road'. The ablative case has a remarkable number of variants: *-DAŋ ~ -DIŋ ~ -DAn ~ -DIn*: *qas-taŋ*, *qas-tïŋ*, *qas-tan*, *qas-tïn.* The instrumental / comitative / prolative case is *lA*, as in *käβä-lä*; it comes from the postposition *BIlA*. The lative case marker is *-ZA ~ -ZAArI*, the equative case marker žA. Nouns used as nominal predicates take a special set of personal endings going back to cliticized personal pronouns, often reduced (1SG *-VIn*, 2SG *-ZIn*, 1PL *-(I)VIs*, 2PL *-ZAAr*): *Män Aq-Qaan-nïŋ uγl-ï-vïn* [I Ak-Khan-GEN son-POSS3-1SG] 'I am Ak-Khan's son'.

Affixes extending noun stems are *-AK ~ -OK, -čAK ~ -žAK, -š, -Aš'* for diminutives, *-LU ~ -LUG* for possessive adjectives, *-O ~ -U* for collective and *-InžA ~ -InžI* for ordinal numerals. Affixes extending verb stems are the iterative *-GIlA*, causative *-(I)D ~ -DUr ~ -DIr ~ -tOr*, passive *-(I)l ~ -Ul*, reflexive *-(I)n ~ -Un*, reciprocal *-(I)š ~ -Uš*.

Infinite forms of the verb are the conditional (with *-ZA ~ -ZO*), converbs ending in *-(I)p ~ -Up*, *-A ~ -O*, *-(A)lA ~ -(O)lO*, *-VAy ~ -Viy ~ -Vin* (negative of the previously mentioned forms), *-GAnžA ~ -GAnčA ~ -GAnčI ~ -GOnžA*, (expressing dependent actions that serve as a limit for the main actions) and participles (which also serve as finite predicates): aorist/future *-(A)r ~ -Or* (neg. *-VAs ~ -VOs*), perfective *-GAn ~ -GOn*, imperfective I *-(y/A)tAn ~ -(y/O)tOn ~ -(y)tIn*, imperfective II *-(p)trAn ~ -(p)tOn ~ -(p)tAn*, probabilitative *-GAdIG ~ -GOdIG* and cunctative (about actions which have not yet taken place, but are expected to happen) *-GAlAK ~ -GOlOK*.

Indicative finite forms of the verb are the preterit in *-D*, the general present in *-(y)t*, the actual present in *-(p)t'it* and the indirective past in *-(p)tIr*. Non-indicative forms are the optative in *-GAy* and the imperative mood; it has the following suffixes:

1SG *-(A)yIn*	1PL *-AAK, -Aɲ ~ -Oɲ*
2SG *-ZAr ~ -ZOr*	2PL *-(L)Ar ~ -LOr*
3SG *-ZIn ~ -ZUn*	

3PL normally gets the affix of plurality, but it is not quite clear whether it is obligatory.

e. Semantic and grammatical data

Noun: a well-developed network of spatial cases, which is presently enriched due to the fact that a number of postpositions have become affixes, resulting in the presence of lative and directive cases in addition to the usual Turkic locative, ablative and dative.

Verb: actionality as well as modal and aspect/tense meanings are primarily expressed in the framework of analytical verbal constructions with postverbs; categorical markers express indirectness of action.

f. Syntactic data

Chalkan has a nominative structure and unmarked SOV word order with subordinate syntactic members (predicative and non-predicative) preceding their head. Syntactic relations between situations are mostly expressed in the framework of complex sentences with infinite verb forms in subordinate clauses.

Chalkan children at a lesson
© Natalya Fedina

g. Lexicology and Sociolinguistic Aspect

Chalkan has a rich native vocabulary in the areas of nature, weather, flora, fauna and, especially, hunting. It displays several regional lexemes, such as *pel* 'taymen trout', *soγan* 'arrow', *š'aqayaq* 'flower'. Such areal similarities may be partly due to a shared substrate, and partly to contacts in recent Among older foreign words, Arabic and Persian loans in Chalkan are often the same as the ones also found in other South Siberian languages, including *paa* 'price', *qaγat* 'paper', *quday* 'God' from Persian, and *qalïq* 'people', *qïyvat* 'expensive', and *taam* 'taste' from Arabic.

The Mongolic words in Chalkan are also comparable to those of neighbouring languages. Only some can be attributed to old periods, e.g. *alγay* 'bowl', or to specific dialects, e.g. *saŋmay* 'temple of the head' from western Mongolic. Such items do not suggest a special relationship between Chalkan and the ultimate source languages. Many foreign elements are *Wanderwörter* which could have entered from other Turkic languages, in some cases even from Russian. Examples include *aŋmar* 'barn', *araa* 'liquor', *pal ~ mal* 'livestock', *savïn* 'soap', and *taqpï* 'tobacco'.

The most recent and the most numerous additions to the Chalkan lexicon stem from Standard Altay and Russian.

Being exposed to the massive influence of Standard Altay, which is taught at school and has been the language of local mass media beside Russian for more than eighty years, Chalkan has borrowed a lot of Altay language material, both lexemes and (morphonological variants of) affixes. Loanwords from Altay are often cognates of the Chalkan words they threaten to supplant. There are interesting doublets, as in the case of *andïy* 'such' alongside native *anduγ*, or *törtön* 'forty', alongside native *qïrïq* 'id'.

Chalkan uses the verb *ät* 'to do' to create verbs based not only on Russian nouns, as in *analiz ät* 'to analyse', but also on infinitives, as in *pičatat' ät* 'to print'.

Interesting premodern Russian loanwords may stem from obsolete and/or regional Russian, and include *prestek* 'sour clotted milk' and *salqoy* 'ruble'. Some words that had been adapted to Chalkan phonology, may return to a form closer to Russian, e.g. Baskakov's *posto* 'bridge' has now been documented as *mosta.*

h. An original sample text in the Chalkan language and its translation to English

Арабушқа
Arabušqa

1.	T’är püdär tušta pir apš’ïyaq t’attïr.	1.	In the time when the Earth was created one old man lived, (as people say).
2.	Ol ɲaŋïs oolaš’tu poltïr.	2.	They say, he had one son.
3.	Altaydïn talap alγan qatï par aq poltïr.	3.	He had a wife that he brought from the Altay (Mountains).
4.	T’atqan t’äriniŋ alïnš’a aqqan aq talaylu suγ par poltïr.	4.	In front of the place where they lived, there was a river flowing as big as a white sea (lit.: a flowing white sea).
5.	Ol suγnïŋ tayïs artu t’ärinä toon soqtïr, täräŋ t’ärinä para suqtïr.	5.	On places where the water was shallow, he put a fyke; on places where the water was deep he put a net.
6.	Palïq kirgändä, sämiyäzini azïrap t’attän poltïr.	6.	When fish got into (the fyke and net) he fed his family, as they say.
7.	Pir kün parazïnï tart šïγar kälzä, parazïna ɲaan üš pädär kir qaltïr.	7.	One day as he pulled out his net (he saw) that three big trout had gone in (into it).
8.	Üžiläzi tirü poltïr.	8.	All three of them were alive.
9.	Üyinä äkälkäp, ɲaan qarïtqa suγ urkäp, üš pädärni požot iytir.	9.	He brought (them) to his house, poured water into a big trough and let the three trout swim freely (there).
10.	Qarïtqa salsaan pädärlär oynaptanarï matap poltïr.	10.	The trout were swimming (lit.: playing) in the trough a lot.
11.	Apš’ïyaq parazïnï körörö qatap parïytïr.	11.	The old man went to look at his net again.
12.	Tirüγ pädärlär šalβïqtap, oynaptäni matap poltïr.	12.	The lively trout were swimming and splashing (water around) a lot.
13.	Apš’ïyaqtïŋ azïraptän oolažï qarïttïŋ qïyïna käl körzö, pädärlärniŋ oynaptänäri matap.	13.	A boy whom the old man was bringing up came to the trough and saw that the trout were playing a lot.
14.	Anï körgön oolaš’ poyïnda sanandï:	14.	The boy saw that and thought to himself:
15.	“Po qarïtta piydä oynaptän pädärlär, aq talayda andïn artïq oynïyirlär ädä!”	15.	“The trout that are playing so much in the trough would be playing even more in the open sea!”
16.	Pir pädärni qaβ al, talayγa par sal iydi.	16.	He took out one trout and let it swim into the sea.
17.	T’ïlbïq pädär sal qaldï.	17.	The slippery trout swam away.

Bibliography on the Chalkans and their language

Baskakov N. A. (1957). *Altajskij jazyk (vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov)*. Moskva-Leningrad.
Baskakov N. A. (1985). *Dialekt Lebedinskix tatar-čalkancev (kuu-kiži)*. Moskva: Nauka.
Baskakov N. A. (1988). Dialekty altajskogo jazyka, In: *Voprosy altajskogo jazykoznanija*. Gorno-Altajsk,. s. 3-28.
Bel’gibaev, E. A. (2004). *Tradicionnaja material’naja kul’tura altajcev bassejna reki Lebed’ (vtoraja polovina XIX-XX vv.)* Barnaul: Izdatel’stvo Altajskogo universiteta.
Bel’gibaev, E. A. (2013). Ethnic-historical data about the Chalkans. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 193-203.
Boronin, O. V. (2002). Čelkancy meždu Rossiej i Džungariej v XVII - pervoj polovine 50-x g.g. XVIII v. In: *Vostokovednye issledovanija na Altae*. Barnaul: Izdatel’stvo Azbuka. s. 9.
Dolgix, B. O. (1960). *Rodo-plemennoj sostav narodov Sibiri v XVII v.* Moskva.
D’ajym, N. (Ed.) (2004). *Tematičeskij slovar’ severnyx dialektov altajskogo jazyka*. Gorno-Altajsk.
Erdal, M., Nevskaya, I. Nugteren, H., Rind-Pavlovski, M (Eds.)(2013). *Chalkan Manual. Part I*. Wiesbaden. (*Turcologica* 97,1).
Erdal, M., Ozonova, A., Nevskaya, I. Rind-Pawlowski, M. Nugteren, H., Tjuntesheva, E. Shagdurova, O., Tazranova, A., Shirobokova, N. (2013). Tschalkanische Texte. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 2-106.
Erdal, M., Ozonova, A., Nevskaya, I. Rind-Pawlowski, M. Nugteren, H., Tjuntesheva, E. Shagdurova, O., Tazranova, A., Shirobokova, N. (2013). Glossar. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 107-190.
Fedina, N. N. (2010). *Fonetičeskie I morfologičeskie osobennosti sovremennogo čalkanskogo jazyka (v sopostavlenii s xakasskim, šorskim I altajskim jazykami)*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učjonoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Novosibirsk.
Jazyki korennyx narodov Sibiri. (2003). Vyp. 7. *Ékspedicionnye materialy*. Čast’ 1. Novosibirsk. s. 141-189.
Jazyki korennyx narodov Sibiri. (2003). Vyp. 10. *Ékspedicionnye materialy*. Novosibirsk. s. 44-77.
Jazyki korennyx narodov Sibiri. (2004). Vyp. 13. *Ékspedicionnye materialy.* Novosibirsk. s. 23-47.
Jazyki korennyx narodov Sibiri. (2004). Vyp. 15. *Čalkanskij sbornik.* Novosibirsk.
Jazyki korennyx narodov Sibiri. (2005). Vyp. 17. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk.
Kandarakova, A. M. (2004). Obrazcy čalkanskix textov. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Čalkanskij sbornik.* Vypusk 15. Novosibirsk. s. 144-175.

Kandarakova, E. P. (1994). *Legendy Severnogo Altaja (na materiale čelkanskogo fol'klora)*. Gorno-Altajsk.
Kandarakova, E. P. (1996). *Prisoedinenie Severnogo Altaja k Rossii.* In: *Gornyj Altaj i Rossija. 240 let*. Gorno-Altajsk. s. 77.
Kandarakova, E. P. (1999). *Obyčai i tradicii čalkancev*. Gorno-Altajsk.
Karafet, T. M.; Osipova, L. P. (1993). Populjacionno-genetičeskoe izučenie severnyx altajcev (čelkancev i kumandincev) v sravnenii s aborigennymi populjacijami Severnoj Sibiri. In: *Altaica*, №3. 39.
Kirsanova N. A. (2003). *Konsonantizm v jazyke čalkancev (po ėksperimental'nym dannym)*. Novosibirsk.
Kokorin V. N. (1981). *Sostav glasnyx fonem v čalkanskom dialekte.* In: *Voprosy izučenija altajskogo jazyka.* Gorno-Altajsk. s. 25-34.
Kokošnikova O.Ju. (2004). Terminy rodstva v čalkanskom jazyke v sopostavlenii s tjurkskimi jazykami Južnoj Sibiri. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 15. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk. s. 33-54.
Kokošnikova O. Ju., Nikolina E. V, Ozonova A. A., Tazranova A. R. (2003). Jazyk tubalarov i čalkancev, In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Ėkspedicionnye materialy*. Vyp. 10. Novosibirsk. s. 3-6.
Mandrova N. A. (1982). *Konsonantizm v jazyke čalkancev (po ėksperimental'nym dannym)*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Alma-Ata.
Miller, G. F. (1941). *Istorija Rossii*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.
Molčanova, O. V. (1979). *Toponimičeskij slovar' Gornogo Altaja.* Gorno-Altajsk.
Molčanova, O. V. (1982). *Strukturnye tipy tjurkskix toponimov Gornogo Altaja.* Saratov.
Nevskaya, I.A. (2011). Kategorija prospektiva i nekotorye prospektivnye formy v čalkanskom jazyke. In: Kidiekova, I.K. (ed.). *Istoriko-kul'turnoe nasledie Xakassii: Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, posvjaščennoj 85-letiju so dnja roždenija Ja.I. Sunčugaševa.* Abakan: Izdatel'stvo Xakasskogo gosudarstvennogo universiteta. 181-189.Nikolaeva T. A. (1985). *Sprjaženie formy na gan*= v altajskix dialektax, In: *Morfologija tjurkskix jazykov Sibiri*. Novosibirsk. s. 65-73.
Nikolaeva T. A. (1986). Ličnoe oformlenie immenyx predikatov v dialektax altajskogo jazyka, In: *Dialektologija i areal'naja lingvistika tjurkskix jazykov Sibiri*. Novosibirsk. s. 124-131.
Nikolaeva T. A. (1989). Polipredikativnye konstrukcii s dopolnitel'nym pridatočnym v altajskom literaturnom jazyke i čalkanskom dialekte, In: *Predloženie v jazykax Sibiri*. Novosibirsk. s. 141- 154.
Nikolaeva T. A. (1990). *Ličnо-predikativnoe oformlenie altajskogo predloženija*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskix nauk. Alma-Ata.
Nikolina E. V. Ozonova A. A., Kokošnikova O. Ju., Tazranova A. R. (2003). Sociolingvističeskaja situacija u tubalarov i čalkancev,. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Ėkspedicionnye materialy*. Vyp. 7. Novosibirsk. s. 3-9.
Ozonova A. A. (2005). Padežnaja sistema čalkanskogo dialekta. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 17. *Čalkanskij sbornik.* Novosibirsk. s. 4-25.
Ozonova A. A. Tazranova A. R. (2004). Analitičeskie konstrukcii v čalkanskom dialekte (v sopostavlenii s altajskim literaturnym jazykom), In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 15. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk. s. 55-72.
Patkanov. S. (1911). *Statističeskie dannye, pokazyvajuščie plemennoj sostav naselenija Sibiri, jazyk i rody inorodcev. Tobol'skaja, Tomskaja i Jenisejskaja gubernija*. *Sankt-Peterburg.* Vol. 2.
Popova, Ju. S. (2005). Sovremennoe sostojanie intonacionnoj kul'tury čalkancev i tubalarov (po itogam ėkspedicii 2005 g.). In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Čalkanskij sbornik.* Vypusk 17. Novosibirsk. s. 128-135.
Potapov, L. P. (1946). Kul't gor na Altae. In: *Sovetskaja ėtnografija*, № 2. s. 145-160.
Potapov, L. P. (1947). Obrjad oživlenija šamanskogo bubna u tjurkojazyčnyx plemen Altaja. In: *Trudy Instituta ėtnografii imeni N. N. Mikluxo-Maklaja*. Moskva-Leningrad: *Izdatel'stvo* AN SSSR. s. 168-170.
Potapov, L. P. (1969a). Južnye ėtničeskie ėlementy v sostave severnyx altajcev. In: *Proisxoždenie aborigenov Sibiri i ix jazykov*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. s. 131-134.
Potapov, L. P. (1969b). *Ėtničeskij sostav i proisxoždenie altajcev*. Leningrad: Nauka.
Potapov, L. P. (1974). Zametki o proisxoždenii čalkancev-lebedincev. In: *Drevnjaja Sibir'*. Novosibirsk. Vypusk 4. s. 304-313.
Potapov, L. P. (2001a). *Altajskij šamanizm*. Leningrad: Nauka.
Pustogačeva, O. N. (2008). *Čelkansko-russkij tematičeskij slovar'. Posobie dlja učaščixsja 1-4 klassov obščeobrazovatel'nyx učreždenij.* Sankt-Peterburg: Filial izdatel'stva "Prosveščenie".
Radlov V. V. (1866). *Obrazcy narodnoj literatury tjurkskix plemen. Podnarečija Altaja: altajcev, teleutov, černevyx i lebedinskix tatar, šorcev i sajancev*. Sankt Peterburg. s. 334-423.
Samaev, G. P. (1996). *Prisoedinenie Altaja k Rossii (istoričeskij obzor i dokumenty). Gorno-Altajsk.*
Sumačakova M. V. (2005). Nazvanija rastenij v *čalkanskom jazyke*, In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 17. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk. s. 63-85.
Syčenko, G. B. (2000). Ülgen, t'ažïn, kïrgïs i drugie … (zametki o čelkanskom šamanstve). In: *Čelkancy v issledovanijax i materialax XX veka*. Moskva: Izdanie IÈA RAN. s.122.
Syčenko, G. B. (2004). Poėtika i struktura čalkanskogo šamanskogo texta. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Čalkanskij sbornik.* Vypusk 15. Novosibirsk. s. 73-101.
Syčenko, G. B. (2005). Stixovaja struktura čalkanskogo šamanskogo texta. In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri. Čalkanskij sbornik*. Vypusk 17. Novosibirsk. *s.* 119-127.
Syčenko, G. B. (2013). Model tunes of the 'short songs' of the Chalkans. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 205-209.
Sumačakova, M. V., Šagdurova, O. Ju., Nugteren, H. Einige Insektennamen im Tschalkanischen (im Vergleich zu anderen südsibirischen Türksprachen). In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 235-250.
Schönig, Claus. (2004). Zur Stellung des Čalqandu innerhalb des Südsibirisch Türkischen, In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. *Čalkanskij sbornik*. Vyp. 15. s. 4-32.
Šerstova L. I. (2005). Čelkancy, In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 17. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk. s. 86-118.
Širobokova N. N. (1984). Vlijanie altajskogo literaturnogo jazyka na dialekty (po materialam "Dialektologičeskogo atlasa tjurkskix jazykov"), In: *Altajskij jazyk na sovremennom ėtape ego razvitija.* Gorno-Altajsk. s. 127-133.
Širobokova, N. N., Šagdurova, O. Ju. (Ed) (2013) Materiali k sravnitel›nomu slovarju glagol›noj leksiki v tjurkskix jazynax. Novosibirsk: Izdatel'stvo «Omega-print».
Tazranova A. R. (2005) Poslelogi v čalkanskom jazyke, In: *Jazyki korennyx narodov Sibiri*. Vyp. 17. *Čalkanskij sbornik*. Novosibirsk. s. 26-43.
Tjunteševa, E. V., Šagdurova O. Ju. (2013). Verwandtschaftstermini im Tschalkanischen. In: Erdal, M. et al. (Ed.) *Chalkan Manual, Part I. s.* 210-234.
Trudy komissii. (1929). *Trudy komissii po izučeniju plemennogo sostava naselenija SSSR i sopredel'nyx stran.* Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. Vypusk 17.
Verbickij, V. I. (1883). *Altajskie inorodcy.* Gorno-Altajsk.
Verbitskij, V. I. (1884). *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*. Kazan': Tipografija V. M. Ključnikova.

CHULYM TURKIC PEOPLE AND THEIR DIALECT

Valeriya Lemskaya

© Valeriya Lemskaya

1. The Chulym ethnonym

Chulym Turks, known in the foreign publications as Rus. чулымцы (*Chulymtsy*), Tur. Çulımlılar (*Chulymlylar*) are a minor Turkic group living in the basin of the River Chulym on the territories of the Tomsk Region and Krasnoyarsk Krai, Russian Federation. The ethnonym *Chulym* is mainly a toponym. Russian population named these Turkic people *Chulym Tatars, Yasashnye inorodtsy* 'foreigners paying the *yasak* tax', *the Chulym Khakass, the Chulym Turks* starting from the 18th to the 20th centuries. The Turkological publications in Russian, starting from the early works by Dulzon, name this group *Chulym Turks* (Rus. *Chulymskiye Tyurki*), and the language *Chulym Turkic* (Rus. *chulymsko-tyurkskiy yazyk*); these titles (if the ethnonym Ös existing in some publications in English is put aside) are commonly accepted in Russia and Turkey. Due to the fact that the basin of Chulym is the primordial living environment for other peoples, the naming unit *Chulyms* (Rus. *chulymets*) is not considered a successful one (Lemskaya 2010: 114). Chulym Turks nominate themselves differently depending on the region and village of their habitation. Accordingly, they may call themselves either with a deviated historism *isashnye* < Rus. *yasachnye* 'people paying the *yasak* tax', the common Turkic word borrowed through the Russian language *Tadarlar ~ Tadar kiji(lär)* 'Tatar persons', or terminology based on their own linguistic variety *Pistiŋ Kizhi(lär)* 'our persons', Ös~*Iyus chon* 'Ös/Iyus (river) people', or Ös~*İyus kizhi(lär)* 'Ös/Iyus persons' (cf. Lvova & Tomilov, 2006; Lvova, no date). Some Chulym Turks in the Krasnoyarsk Krai are recorded to have named themselves *Khakass* (Krivonogov 1998; Lemskaya, 2007-2008 fieldwork records).

There are etymologic debates regarding the Ös and *Iyus* nomination. In this regard, the discussion encompasses whether the lexemes denoting the local population's naming the river as *Iyus*, along with the self-nomination of the people Ös, come from the name of the river *Iyus* or from the common Turkic öz 'self" (see the discussion in Krivogonov, 1998: 69; Tomilov 2001: 218; Pomorska 2004: 16; Anderson & Harrison 2006: 47; Li, et al. 2008: 4-5; Killi-Yılmaz 2011: 86). Lemskaya notes that the öz (üüs / ös) lexeme corresponds to the Old Tukic ügüz 'river, valley' which remains in the Anatolian dialects as öz/ös with a notion of 'water flowing in the valley' (2010: 116). Moreover, Chulym Turks of the Pasechnoye village use the word üs in a phrase üs kizizim not as 'self person-I-am', but rather as 'river person-I-am' (Lemskaya 2007-2008). Due to devoicing of the voiced consonants /b, dž, d, g, z, ž ,at the end of the syllable, which is a common phonetic feature among the Siberian Turkic languages, *öz* turning to *ös* is an expected phonetic change.

It is nonetheless important to mention the identification and subdivision of these people from the viewpoint of different Turkologists and other scientists. Thus, Dulzon (1966: 464), following the histori-

© Valeriya Lemskaya

cal and geographical data, names the Middle Chulym population of the Tomsk Region the *Tutal* (*tutal tş'onu* 'Tutal people') and those of the Krasnoyarsk Krai's Tyukhtet District the *Melet* (*pilet tş'onu* 'Melet people') people; Anderson & Harrison (2006) and Li et al. (2008: 5) call Chulym Turks of the Krasnoyarsk Krai *Upper Chulym*, and those of the Tomsk Region *Middle Chulym* people. Consequently, in the works written in English, a nomination concept different from the Russian Turkological tradition (*Tutal* and *Melet* dialects) has been acquired to name the language of the population in the middle flow of the Chulym River.

2. Religion and culture

"The Chulym Turks were forcibly christianized around 1720 by Philophey, the former Metropolitan of Tobolsk... [T]his fact did not wipe out their pagan beliefs, i.e. shamanism." (Pomorska 2004: 16). At present, Chulym Turks do not conduct shamanist ceremonies, rituals or practices. According to Krivogonov, in the 1990s 38% of Chulym Turks were atheist, 20% – Orthodox, and 37% hesitated between atheism and Orthodoxy (1998: 98; cf. Pomorska 2004: 16). Tomilov also mentions shamanist customs and beliefs to have been common before the 1930s (2001: 218-219).

Starting from the 18th century, all the historical records give account of Chulym Turks to be mainly fishers, hunters, gatherers and partly livestock farmers; their sporadic agricultural activity is also recorded (Nasilov 2002: 251). The life of Chulym Turks, as of other Siberian indigenous peoples, directly depended on the traditional living conditions resulting from the specific geography of the area. According to Lvova, the historical documents of 1912 note the household style of Chulym Turks to be mainly based on the traditional management of natural resources; whereas today the majority of Chulym Turks get their income from retirement and unemployment benefits, few are employed or establish their own business, with fishing and hunting being mostly a matter of hobbies and a lot of techniques in traditional occupations being lost.[1] Tomilov (2001: 220) also mentions that the majority of the Chulym Turkic community is involved in agricultural and timber industry along with the Russian population. It must be marked here that weather conditions of the area often interfere in the local agriculture and forestry.

3. Geography and population

Chulym Turks quite densely inhabit the taiga grounds at the river basin of the Chulym's middle and lower flow, which is the border area between the Tomsk Region and Krasnoyarsk Krai. Their historical habitation in the Tomsk Region's *Teguldet* District included villages of *Verkhneye Skoblino*, *Novoshumilovo*, *Bely Yar*, *Kuyan Gar'*, *Ozyornoye* and *Pasechnoye* and *Chindat* of the Krasnoyarsk Kray's *Tyukhtet* District; in the opinion of consultant Vassiliy Gabov, speakers of Tomsk Region remain only in the district center of Teguldet (Krivogonov 1998: 67; Anderson & Harrison 2006: 48). There are also ethnic Chulym Turks living in district centers and towns. Today, no other settlement than Pasechnoye and Chindat may claim to have Chulym Turks as the majority of the population. In the Soviet Union times, Chulym Turks were not considered as a separate ethnic group in the censuses; they were normally included in the Khakass population. 1996 was the first year to count Chulym Turkic people as a separate ethnos. "Additionally, the small number of Chulym Turks living on the banks of the Ket River name themselves *Karagass*. There were 21 such Chulym Turks recorded in the 2002 census; however, these were added to the Tofa population. The number of those defining themselves *Tom Karagass* is 32, and these were added to the Chulym population" (Killi Yılmaz 2011: 86-87).

Tomilov designates the Chulym Turkic population of the 17th century as 830, of the early 18th century – 1520, in 1816 – 3900, and in the late 19th century – exceeding 4825 (2001: 219; see also Ageyeva 2000: 388). Lvova specifies the 1257 Chulym Turks at the beginning of the 20th century which had

1 See Lvova (no date) http://www.kyrgyz.ru/?page=79

decreased to 742 by 1996.[2] The all-Russian census of 2002 reported 318 male, 338 female, and thus a total of 656 Chulym Turkic people. Out of these, 54 lived in towns, 602 – in rural areas. 484 of Chulym Turks inhabited the Tomsk Region, 159 – the Krasnoyarsk Krai, and the remaining 13 – different parts of Russia.[3] The results of the all-Russian 2010 census showed 355 Chulym Turks recorded. Out of these, 26 lived in towns, and 329 – in rural areas.[4] The reasons for such population are not considered natural, rather resulting from changes in the population's ethnic and linguistic self-identification (Lemskaya 2013). The number of Chulym Turks linked in marriages to Russians or speakers of only Russian is very high.[5] The offsping of the mixed marriages tends to identify themselves as Russian due to a number of specific social, political and economic reasons in Russia.

4. Historical background

It is often marked that the ancestors of Chulym Turks living in the basin of the Chulym were original Ket and Selkup turkicized as a result of areal contacts among the Altai-Sayan peoples; some traces of that are also found as a substratum in the language (Nasilov 2002: 251; Anderson & Harrison 2003: 246; 2006: 48; Li et al. 2008: 1-2). Dulzon points that Turks moved up the Chulym from the Kiya River in the south around the 12-13th centuries. According to him, the lower Chulym basin had been turkicized by the 15th century, whereas this area was much later populated by the Kazakh and other Kipchak tribes migrating here from Middle Asia. Starting from the 19th century, Volga Tatars who moved to the area in large numbers added to the condensation of population, as well as to the cultural conformation in the West Siberian Plain (cf. Nasilov 2002: 250). In accordance with the viewpoint of Ageyeva, Siberian Tatars and Teleuts added to the synthesis of Chulym Turks in the later centuries, and thus, the historical accounts make a division of the Chulym Turkic population into four groups: *Ketsik, Küerik, Meles* and *Kirgis* (2000: 389).

W. Radloff undertook linguistic field work among the Küerik Chulym Turks of the 19th century, known to have been assimilated by now. This is considered practically the only research connected with Chulym Turkic by the middle 20th century. What is more, the tribal people group of the Küerik known as *Ketsik* (Rus. *Ketsik* - *Кецик*) who had inhabited the territory south from the town of Mariinsk has totally disappeared.

As Lvova states, the present-day Chulym Turks are descendants from the Turkic-speaking residents who occupied this region in the 5-8th centuries. She also notes the Selkup and Tüykum neighbors of Chulym Turks had been assimilated completely by the beginning of the 20th century. The assimilation of Chulym Turks that speeded up in the 19th century is about to complete these days. For example, since Chulym Turks who had lived in 24 settlements at the beginning of the 20th century were forced to move, the only traditional villages they retained are *Skoblino* and *Shumilovo*.

5. Orthography

Chulym Turkic is a non-written language. Therefore, it is not taught in schools. There has been no common standard and thus orthography of Chulym Turkic developed except some personal codification of Turkologists recording the Chulym Turkic dialects. It is also observed in research papers, whether due to carelessness of authors or dialectal differences recorded, that there exists a wide variety of spelling. Representatives of both Middle Chulym dialects have come up with their own orthographic systems to be able to record samples of their language. The Tutal sub-dialect speaker Vassiliy Gabov is able to write stories himself using only the Russian alphabet letters with a special arrangement system to render sounds not existing in the Russian language (Anderson & Harrison 2006: 62). The Melet sub-dialect speaker Aleksandr Kondiyakov has used some letters of the Khakass and other Turkic Cyrillic-based alphabets to create his own phonetic transcription system and be able to write his own texts (Lemskaya 2007-2008).

2 See Lvova (no date) http://www.kyrgyz.ru/?page=79
3 http://www.perepis2002.ru/
4 http://www.perepis-2010.ru
5 For specific data on the demographic conditions of the Chulym Turks see Krivogonov, 1998: 67, 86-105; (cf. Killi Yılmaz 2011: 89-91).

6. Language

6.1. The place of the Chulym Turkic among Turkic languages

According to Baskakov, the Chulym Turkic language is part of the Khakass sub-group, Uighur group, East Hun Branch of Turkic, with the Shor and Khakass dialects being its closest relatives (1960: 227). There are two known dialect varieties: the Lower Chulym and the Middle Chulym Turkic. Due to geographic conditions, the Chulym Turkic structure and word-stock preserves a great range of archaisms found in Old Turkic. The first field recordings of this language were made by Radloff, however Dulzon initiated its first systematic research which was later continued by his follower Biryukovich. At present, there are a number of linguists from Russia, some Western countries, Korea, and Turkey studying this language.[6] The Middle Chulym dialect appears more fortunate than Lower Chulym. Various sources provide information on the number of Chulym Turkic speakers. In accordance with the 2002 census data, the number of those who could speak the *Chulym language* (Rus. чулымский язык) equalled 270.[7] Nevertheless, this number does not seem to reflect the real situation. The results of the 2010 census revealed at the beginning of 2012 indicate a drop of the number of Chulym Turkic speakers to 44.[8] There are no remaining speakers of the Lower Chulym Turkic. Anderson & Harrison estimate Middle Chulym to have "about 30 speakers" (2006: 47). Salminen (2007: 240) and UNESCO[9] report this number to be 35. In the course of recent personal communication with our consultants, we have been able to learn that some of our consultants have passed away. There is strong evidence to believe that from the time of reports by Anderson & Harrison and by 2013 the number of *fluent speakers* dropped to 15-20. In this regard, up to 30 *semi-speakers* are also quite optimistically reported in the community. Since only the Middle Chulym dialect is still spoken today, it will be the main focus of description in this article, however when it deviates from Lower Chulym and displays its peculiarities, this will be indicated.

A rather small community and existence within the linguistic environment of another language in terms of the Russian-Turkic bilingualism have moved the function of Chulym Turkic from that of the mother tongue. Therefore, the situation of Chulym Turkic in general is under great threat. On the other hand, this may be counted as advantage for the Chulym Turkic to strengthen their kinship and advance their primary economic way of life.

6.2. Chulym Turkic lingual dialectology

Chulym Turkic has a /y/ variety, i.e. Lower Chulym (LC), and a /z/ variety, i.e. Middle Chulym (MC). These two varieties are strictly separated from the viewpoint of linguistic isoglosses. There are also subdivisions within these Chulym Turkic varieties. Lower Chulym had *Yezhi* (Yezhinskiy), *Chibi* (Chibinskiy), *Küerik*, *Ketsik* (Ketsikskiy), *Yatsi* (Yachinskiy) sub-dialects. The *Küerik*, *Ketsik* and *Yatsi* sub-dialects became extinct by 1940s. The *Chibi* sub-dialect's only attested speaker worked with Dulzon in the middle of the 20th century (1973: 21-22; cf. Lemskaya 2010: 116). With the death of the speaker identified as the bearer of the *Yezhi* sub-dialect (1921-2011), Lower Chulym is now considered totally extinct (Lemskaya 2011: 9). Middle Chulym is still spoken in settlements of the Teguldet District of the Tomsk Region and Tyukhtet District of the Krasnoyarsk Krai.

Starting from 1946, A. P. Dulzon began a systematic study of Chulym Turkic. Having travelled to the Chulym Turkic settlements, he described phonetic, morphological and lexical peculiarities of the language; he recorded the characteristics of Chulym Turkic and its dialects, starting with Lower Chulym. Dulzon's work was continued by his student R. M. Biryukovich. Biryukovich collected mainly the Middle Chulym data and managed to describe this dialect quite in detail, as well as write several morographs on the topic (1973, 1979-1981, 1980, 1984, 1997).

Chulym Turkic displays both features common to the Altai-Sayan Turkic languages and those quite individualy characteristic of itself. Biryukovich (1981) recorded 26 morphological isoglosses, out of which 5 indicated Lower and Middle Chulym's belonging to different regions. LC inclined towards

6 For a historical account of studies on the Chulym Turkic people and language see Nasilov 2002: 251; Lvova vd. 2006: 127-133; Anderson & Harrison 2006: 48-50; Killi Yılmaz 2011: 87-89.
7 See http://www.perepis2002.ru
8 http://www.perepis-2010.ru
9 http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap

the Baraba Tatar, whereas MC was close to Khakass and Shor. Due to the historical synergy and influence of languages on one another in the region, there exists a significant hindrance in separating them with strict lines (Nasilov 2002: 252). The general features of Chulym Turkic allow a standpoint that it is a branch of Kipchak Turkic.

© Valeriya Lemskaya

Geographically, LC was widespread in the Tomsk Region toward the lower flow of the Chulym River from the Asino District's Zyryanskiy county to the Perevoz village in the middle flow. From the viewpoint of phonetics, it was close to the Baraba Tatar's Tomsk variety; the verb forms had parallel structures with the Kyzyl subdialect of Khakass. The vocabulary system had individual peculiarities.

MC was widespread toward the upper flow of the Chulym River from the Perevoz village relating to the Zyryanskiy county in the Tomsk Region to the borders of the Krasnoyarsk Krai. This dialect has two varieties in itself: the Tutal sub-dialect spoken by some residents in the Teguldet District of the Tomsk Region (MC-T) and the Melet sub-dialect spoken by some residents of the Pasechnoye village, Tyukhtet District, Krasnoyarsk Krai (MC-M).

A typical characteristic of MC which is different from that in LC is absence of rising diphthongs: LC *ḳuas* ~ MC *ḳo:s* 'beautiful', LC *suaḳ* ~ MC *so:ḳ* 'cold', LC *küök* ~ MC *kö:k* 'cuckoo', LC *süök* ~ MC *sö:k* 'bone' (Biryukovich 1973: 5).

y- ~ ç- ~ ş- alternation

LC *yol* ~ MC-T çol ~ MC-M şol 'way', LC *yär* ~ MC-T çär ~ MC-M şär 'earth, ground', LC *yäl* ~ MC-T çäl ~ MC-M şäl 'wind', LC *yoḳ* ~ MC-T çoḳ ~ MC-M şoḳ 'no, not existing', LC *yakşı* ~ MC-T çakşı ~ MC-M şakşı 'good' (Biryukovich 1984: 23).

ts ~ ç ~ ş alternation

LC *tsats* ~ MC-T çaç ~ MC-M şaş 'hair', LC *tsupraḳ* ~ MC-T çupraḳ ~ MC-M şupraḳ 'tatter, rag', LC *a:tsıġ* ~ MC-T *a:çıġ* ~ MC-M *a:şıġ* 'sour', LC *küts* ~ MC-T *küç* ~ MC-M *küş* 'strength', LC üts ~ MC-T üç ~ MC-M üş 'three' (Biryukovich 1984: 23).

y ~ z alternation

The presently unspoken LC, was a /y/ (*ayaḳ*) variety. MC is like Khakass and Shor (even as Fu-yü and Sarı Uighur in China) Turkic a /z/ (*azaḳ*) variety. LC *ayaḳ* ~ MC *azaḳ* 'foot', LC *pö:yük* ~ MC *pö:zük* 'high', LC *ḳa:yın* ~ MC *ḳa:zın* 'birch', LC *toy-* ~ MC *tos-* 'be full', LC ıy- ~ MC ıs- 'send' (Biryukovich 1984: 23; Ceylan 1995: 9).

j ~ z alernation

MC-T *töj*äk ~ MC-M *töz*äk 'mattress', MC-T *ḳarında:j*ım ~ MC-M *ḳarında:z*ım/*ḳarındo:zum*[10] 'my sibling', MC-T *kiji* ~ MC-M *kizi* 'person', MC-T *ḳajuḳ* ~ MC-M *ḳazuḳ* 'spoon' (Biryukovich 1984: 23).

ç ~ s alternation

MC-T çıḳ-/şıḳ- ~ MC-M *sıḳ-* 'go out' (Biryukovich 1984: 24).

ş ~ s alternation

MC-T *ḳuş* = MC-M *ḳus* 'bird', MC-T çakşı ~ MC-M şakşı 'good' (Biryukovich, 1984: 24, 44, 45).

10 Field records include a regular correspondence *ḳarındo:zum* (Lemskaya 2007-2008)

Morphological differences that should be taken into account are the following: despite the use of the *-DX* past tense suffix in LC, MC has a similar morpheme only in the word *dide* 's/he says; said'. However, both reconstruction and language consultants indicate this to be an instance of the *AdI* present tense form (Lemskaya 2011: 78; 2007-2008). Besides, LC holds independence in the existence of an aktionsart form *-(p)yA(t)/-pçA(t)* developing from the *-p yatur* construction, future forms in *-Ar* and *–GOK*, and a form of regularly performed action in *-digan*. The desiderative suffix of LC is *–GAy*, whereas it is *–GAç* in MC (Biryukovich 1997: 493-494; Lemskaya 2010: 122; 2011: 21).

Among the lexical differences the following examples may be listed: LC *it* = MC *aday* 'dog', LC *a:yu* = MC *moġalaḳ* 'bear', LC *tsotsvaḳ* = MC *ḳoġay* 'pike', LC ä:jik = MC *ḳa:buġ* 'door', LC *ḳınġrıḳ* = MC *tumjuḳ* 'beak' (Dulzon 1966: 465).

6.3. Phonology

Middle Chulym has 8 short vowel phonemes /a/, /ä/, / /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ and 7 long vowel phonemes /a:/, /ä:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/. Li et al. confirm the attestation, but not phonemic significance of the long /ı:/ in Middle Chulym Turkic (2008: 13). Pomorska, by analyzing the Chulym Turkic texts and studying the question on the use of /ä/ and /ä:/ along with /e/ and /e:/ characters, states the absence of phonemic difference between /ä/ and /e/ (2001: 83). Chulym Turkic displays 20 consonants: /b/, /p/, /d/, /t/, /dj/[11], /ç/, /g/, /ġ/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /j/, /s/, /ş/, /ts/,[12] /y/, /z/. MC also uses the Russian consonant phonemes /ts/, /çş/, /v/, /f/, /x/ to convey the words with Russian roots, especially in writing. Out of these, /ts/ is a genuine LC phoneme, whereas /x/ is an allophone of the MC /ḳ/ (e.g. *mancoḳ ~ mancox* "rapidly", çasḳı ~ çasxı "spring"). /v/ sound is recorded as a positional alternative to /b/ after /l/ and /r/ sonorants: *parbaġıl ~ parvaġıl* "do not go" (Li et al. 2008: 21).

Chulym Turkic stress normally falls on the last syllable of the word, and appears as expiration. Biryukovich (1997: 492) attests the proven experimental data regarding equal stress on the first and the last syllable of the word in MC. The characteristic vowel harmony of Turkic exists in MC in the form of palatal and labial vowel harmony. Nonetheless, some endings, auxiliary verbs or lexicalized combinations reveal a break in harmony: *parçe:zi* (< **barçası*; even MC-M *parçoozu*) 'all', *ujup kalädi* (< **uçup käľädi*) 's/he is flying here, coming here flying', *parsalvärgän* (< **barıp sala bärgän*) 's/he (/ they) went away, marched off', *artuḳ* 'much more', *içpüküm* (< **iç-pe-lik-im*) 'I will not drink', *parbuḳsuŋ* (< **bar-ba-lık-sın*) 'you will not go'.

The main syllable structures are the six similar to those in Turkish: vowel (*o:-dun* 'firewood'), consonant+vowel (*pa-za* 'again'), vowel+consonant (üç 'three'), consonant+vowel+consonant (*kün* 'day'), vowel+consonant+consonant (üst 'top'), consonant+vowel +consonant+consonant (*tört* 'four'). Besides, the syllable structure of the Russian words is copied into Chulym Turkic: consonant+consonant+vowel (*kni:-ga* 'book'), consonant +consonant+ vowel +consonant (*vraç* 'doctor').

With diachronic aspect, long vowels in Chulym Turkic are normaly of a secondary property: the secondary long vowels may appear as a result of dropping the /ġ/, /g/, /y/, /v/, /b/, /l/, /n/, /ŋ/ consonants and fusing the vowels: *a:ç* (< *ağaç) 'tree', *mü:s* (< **müŋüs*) 'horn', ü:s (< Turk. *ügüz or Rus. *iyus*) 'river', *so:ḳ* (< **soġuḳ*) 'cold', *sö:k* (< **sög*ük) 'bone', çi:va:p (< **yi:p alıp*) '(for one's sake) having eaten', *sä:ŋ / seeŋ* 'your', *mä:ŋ / meeŋ* 'my', *nö:me ~ nö:n* (< *negüyme ~ negün*)[13] 'what'. On the other hand, lengthening in some words may not be explained diachronically as well. Such instances are called primary long vowels. The Chulym Turkic primary long vowels are preserved in monosyllabic words and in the first syllable of disyllabic words: *o:t* 'gall', *o:ç* 'bad, evil', ü:n 'sound', *ḳa:t* 'woman', *to:s* 'birchbark', *sa:t* 'word', *a:*ġ 'net, fishing net', *ta:s* 'bald', ö:s 'one's own', *pa:lıḳ* 'fish', *sa:rıġ* 'yellow', *pe:jik* 'cradle', *o:duŋ* 'firewood', ça:rım 'half', *pö:rük* 'hat', çi:ge 'food, eat', *e:jik* 'door', ö:dük 'footwear', *ke:li* 'shadow', *si:dik* 'urine' (Biryukovich 1973: 6-7; Li et al. 2008: 18-19). It must be mentioned that these long vowels are stressed (Lemskaya 2007-2008). Some long vowels in Chulym Turkic correspond to short vowels in Turkmen, Yakut and Old Turkic, e.g. *se:mis* 'fat', *te:mir* 'iron', çö:rtürüm (< *yörüp turum*) 'I am going' (Biryukovich 1973 : 8). Sometimes the word has short vowels, however the

11 Used only in MC. Its counterpart/dz/ was used only in LC.
12 Was used only in LC.
13 The latter example was presented by Marcel Erdal to whom we are grateful (VL-EB).

words declension or conjugation reveals the appearance of a long vowel due to unknown reasons: *ḳo:lu* (< *ḳol+u*) 'his/her arm', *ḳarında:jım* (< *ḳarındaş*+ım) 'my sibling'. In some words vowels alternate in their length: *ço:ḳ ~ çoḳ* 'no, not existing', *sa:s ~ sas* 'swamp'.

Some examples on progressive and regressive assimilation are the following: LC *surruḳ* (< *surluḳ*) 's/he will ask', *çolla* (< çolda) 'on the way', *münnüg* (< *m*ünlüg) 'soup', *pa:rısḳan* (< *bar[ıp]* ısgan) 's/he went away', *ḳuştar* (< *ḳuşlar*) 'birds' , *toŋnar* (< *toŋlar*) 'fur coats', etc.

The Old Turkic word-initial /y-/ phoneme changes to the (Middle) Chulym Turkic /ç-/: *çaŋ* 'new', *çasḳı* (çasxı) 'spring', *çayġı* 'summer', *çedi* 'seven', çoḳ 'no, not existing', etc. (Middle) Chulym Turkic is known as a /z/ variety, i.e. the Old Turkic word-initial and word-final /d/ phoneme has a /z/ counterpart in this Turkic language: *azaḳ* (< *adaġ*) 'foot', çazaġ (< *yadaġ*) 'on foot', *ḳozan* (< *kodan*) 'hare', *ḳuzuruḳ* (< *ḳuduruḳ*) 'tail'. The word final position causes all the voiced consonants to devoice, and thus, the /z/ phoneme turns into the /s/ sound in the word-final position: *ḳos-* (< *ḳod-*) 'to put', *tos-* (< *tod-*) 'to be full', etc.

Voicing in an intervocal position is a common rule in the Siberian Turkic languages: *ḳajuḳ* 'spoon', *izig* (< *isig* ~ ısıġ) 'hot', *tiji* 'his/her tooth', *kiji* 'person', *saġal* 'beard, moustache', etc. Voicing may also occur when a root with a final devoiced consonant is followed by morphemes starting with vowels: *kujum* (< *ḳuş+um*) 'my bird', *ḳızı* (< *ḳ*ıs+ı) 'his/her girl/daughter', *pazıp* (< *pas-ıp*) 'walking', *tozup* (< *tos-up*) 'being full', *kezerge* (< *kes-erge*) 'to cut', *saġış* (< *saḳ-ış*) '(you all) wait', *sadıp al-* (< *sat-ıp al-*) 'to buy'. Along with that, devoicing at a syllable end is another Siberian Turkic law: *pis* 'we', *pus* 'ice', *tus* 'salt', *çasḳı* (< *yazḳı*) 'that of spring', *asḳır* (< *azġır* < *adġır*) 'stallion', *ıs-* (< ız- < ıd-) 'to send'.

6.4. Morphology

Plurality is marked through zero morpheme or *+lAr* (after vowels and voiced consonants except *-m*, *-n*, -ŋ), *+nAr* (after *-m*, *-n*, -ŋ consonants), *+tAr* (after devoiced consonants): *kijilär* 'people', *künnär* 'days', *ḳıstar* 'girls', *inäktär* 'cows', etc. The Melet sub-dialect reveals some instances of the *+to:r* allomorph: *aġaçto:rı* '(his/her/its) trees' (Biryukovich 1997: 493; Li et al. 2008: 29-30).

The words indicating existence and location *par* and çoḳ~çoġul are: *me:ŋ par aḳçam ~ mändä par aḳça* 'I have money', *me:ŋ çoḳ* (or *çoġul*) *akçam ~ mändä çoḳ aḳça* 'I have no money', *içäm äpt*ä *çoġul* 'my wife is not at home'. Negation of nominals is marked with a negative auxiliary ämäs: *küştüg ämäs* 'not strong', *po ät ämäs* 'this is not meat', etc.

Pronouns

The Chulym Turkic personal pronouns and their declension are overlapped with Common Turkic.

Table 1: A list of pronouns and their declension (Biryukovich 1979: 24-56; Li et al. 2008: 37; For data on Lower Chulym see Dulzon 1966: 451)

Nominative	*Possessive*	*Accusative*	*Dative*	*Locative*	*Ablative*	*Comitative*
män	*me:ŋ*	*me:ni*	*ma:*	*mände*	*me:ŋdin*	*me:ŋbilä*
sän	*se:ŋ*	*se:ni*	*sa:*	*sände*	*se:ŋdin*	*se:ŋbilä*
ol	*a:nıŋ*	*a:nı*	*ana/anga*	*anda*	*andın*	*anıŋbıla*
pis	*pistiŋ*	*pisti*	*piske*	*piste*	*pistin*	*pistiŋbilä*
silär	*silärniŋ*	*silärni*	*silärge*	*silärde*	*silärdin*	*silärniŋbilä*
olar	*olarnıŋ*	*olarnı*	*olarga*	*olarda*	*olardın*	*olarnıŋbıla*

The demonstrative pronouns are *po ~ pu* 'this', *teg* 'that', *tegnär* 'those': *po kiji* 'this person', *pu kni:ga* 'this book', *teg tura* 'that town', *teg pıjaḳ* 'that knife', etc.. The pronoun *monzun* may capture the meaning of *po* 'this, this very': *po monzun çolda* 'on this very road'. *Teg* 'that' and *tegnär* 'those' pronouns have a full paradigm of case declension: *tegä* 'to that', *tegbelä* 'with that', *tegdä* 'at/in that', *tegdin* 'from that', *tegni* 'that' (accusative), *tegniŋ* 'of that', *tegnär* 'those', *tegnärdin* 'from those', *tegnärni* 'those' (accusative) etc.

© Valeriya Lemskaya

The only reflexive pronoun is ös ‘self’ or its declinable forms: *ö:züm*, ö:züŋ, ö:zübüs, ö:züŋnär, öste:ri.

The main interrogative pronouns are *kim* ‘who’ and *nö:mä* ‘what’. The case declension paradigm of these pronouns is the following: *kimniŋ* ‘whose’, *kimni* ‘who’ (accusative), *kimge* ‘to whom’, *kimdä* ‘at/by whom’, *kimdin* ‘from whom’, *kim-bilä* ‘with whom’, *nö:nü ~ nö:ni ~ nömäni* ‘what’ (accusative), *nömä-bilä* ‘with what’, *nömäge* ‘to what’, *nömädä* ‘at/in what’, *nömäniŋ* ‘of what’ (Biryukovich 1984: 41, 49).

Forms of predication

The given sources do not present comprehensive information on the Chulym Turkic system of inflectional predication, however, in texts recorded by Biryukovich, predicates in some sentences are covered with the 1st and 2nd singular personal pronouns in the function of present tense markers: *oġlumän* ‘I am a son’, *oġlusuŋ* ‘you are a son’, *ḳızımän* ‘I am a daughter’, *ḳızısıŋ* ‘you are a daughter’, *män Ḳo:zümän* ‘I am Koozu’, *män män* ‘(that is) me, I am’ (1984: 77-86).

Other nominals

The Chulym Turkic adjective may be used both in the function of a nominal, adverbial and predicate. Some of the main adjectives are the following: *ḳaydıġ* ‘which, what kind’ - *ḳaydıġ äp* ‘which house’, *köpä* ‘how much/many’ - *köpä kiji* ‘how many people’, *çakşı* ‘good’, *porıġ* ‘bad’, *şübür* ‘bad, ill’, *ḳo:s* ‘beautiful, handsome’, *sılıġ* ‘beautiful’, *paydaḳ* ‘(quantity) much’, *sa:rıġ* ‘yellow’, *ḳızıl* ‘red’, *aḳ* ‘whit’, *ḳara* ‘black’, *pora* ‘grey’, *kök* ‘blue; green’, *küräп* ‘brown’, *aġrıġ* ‘sick’, *çe:git* ‘young’, *ço:n* ‘fat’, ıraḳ ‘far’, etc.

Numerals are the following: *pir* ‘1’, *igi* ‘2’, *üç* ‘3’, *tört* ‘4’, *päş* ‘5’, *altı* ‘6’, *çe:di* ‘7’, *se:gis* ‘8’, *to:ġus* ‘9’, *on* ‘10’, *on pir / onbir* ‘11’, *onigi* ‘12’; çeg*erbe* / *şeġirve* ‘20’, *odus* ‘30’, *ḳırıḳ* ‘40’, *e:lig* ‘50’, *alton* ‘60’, *çädon* ‘70’, *säkson* ‘80’, *toḳson* ‘90’, *çüs* ‘100’, *pir tışa* (< Rus. *tısyaça*)[14] ‘1000’, *on tışa* ‘ten thousand’, *pir million* ‘one million’. The ordinal numerals are formed with the *-(X)nçX*(*zXn*) and *-tXg* suffixes: *paştaġı,*[15] *igiпçi*(*zin*), *üçünçü*(*zün*), *päjinçi*(*zin*), *üçtüg* ‘third’, *päştig* ‘fifth’, *onnuġ* ‘tenth’. The word *çarım* ‘half’ is used in fractions. There is no indication of ‘quarter’ in the sources (Biryukovich 1984; Li et al. 2008), however the neighbouring Khakass Turkic uses the etymologically Russian word *çetvert’* (четверть), which allows to suggest its possible use in Chulym Turkic. In order to indicate distribution, a construction ‘*po* NUMERALx+*gA*’ is used: *po birge* ‘by one’, *po ige:* ‘by two’, etc.

Numerals also display the collective suffix *-(I)lIn~çIlIn*: *igilin* ‘(those very) the two’, *üçilin* ‘the three’, *törtçilin* ‘the four’, etc.

The comparative degree of adjectives is formed with the *-dXn* suffix, the superlative – with the *äŋ* adverb: *po tura teg turadın çakşı* (this town that town:ABL good) ‘this town is more beautiful than that town’, *äŋ ḳıyġı* ‘the most intelligent’.

Adverbs

As in all Turkic languages, adjectives may also be used as adverbs: *çaḳşı uzi:ġa* ‘to sleep well’,

14 *mın* “thousand” of Turkic etymology was in use in LC.

15 The Chulym Turkic word bearing the meaning ‘the first’ was not recorded properly (see Dulzon 1966: 451, Biryukovich 1984; 1997; Pomorska 2001: 113-114; Li et al. 2008: 55-57). However, in the legend recorded by M. A. Abdrahmanov (1970) titled *Manguş*, the word *paştaġı* is constantly used in the meaning of ‘first, initial’. This word has a parallel with the Khakass *pastağı*.

igiŋçin pol- ‘find oneself twice (in one place)’, *ḳaydıġ ḳon-* (*ḳaydıġ* ‘which, what kind’) ‘how to stay overnight’ etc.

The interrogative adverbs are *ḳaya* ‘why’, *ḳaydıġ* ‘what kind’, *ḳaynar* ‘whereto’, *ḳayda* ‘where’, *ḳaydın* ‘from where’.

Adverbs denoting temporality are *şaġalaḳ* ‘now’, *ämdä* ‘now’, *käçä* ‘night’, *pü:n* ‘today’, *tamna* ‘tomorrow’, *payzo:ndın* ‘after tomorrow’, *tün* ‘night’, *anzo:ndın* ‘later’, *alġa* ‘at first’ and others (Li et al. 2008: 59-60).

The quantitative adverbs are *ättirä* ‘(quantity) much/many’, *artuḳ* ‘much more, many more’, *kömäs ~ komäs ~ komis* ‘a little’ (Li et al. 2008: 60).

The locative adverbs are words like *mında* ‘here’, *mındın* ‘from here’, *mınar* ‘hereto’, *anda* ‘there’, *andın* ‘from there’, *anar* ‘thereto’, *taşḳar* ‘(toward) outside’, *üstün* ‘on top’, *töbün* ‘down(wards)’, *alton* ‘at the bottom’ (Biryukovich 1984: 64, 79; Li et al. 2008: 59).

Apart from the adverbs listed above, there are such as: *çaḳşılın* ‘in a good way’, *çazaġ* ‘on foot’, *malzıradı* ‘with speed’, *mancoḳ ~ mancox* ‘fast’, *önänzin* ‘carefully’, *ö:zälä* ‘alone’, *paza(ḳ)* ‘again, still’, *pirgä* ‘together’, *to:ġur* ‘soon, soon afterwards’, *toje* (< Rus. *toje*) ‘however’, *uje* (< Rus. *uje*) ‘already’ (Li et al. 2008: 61).

The indefinite adverbs, adjectives and pronouns may be formed with *-älä*, *dA* and *polza / poza*: *kim-älä ~ kim polza* ‘whoever’, *kim dä* ‘no one’, *kimgä dä* ‘to no one’, *ḳaynar-älä ~ ḳaynar polza* ‘to some places’, *ḳaynar da* ‘to no place’, *ḳayda-älä ~ ḳayda polza* ‘wherever’, *ḳayda da* ‘in no place’, *ḳaydıġ polza* ‘in a way’, *ḳaydıġ da* ‘in no way’, *nömä polza* ‘anything’, *äşämä dä* ‘nothing’ etc.

Postpositions

ajıra ‘at the basis of’ - *sug ajıra* ‘from the river, by passing the river’; *kecer* ‘from the bottom, really’ - *köl kecer* ‘by the lake’; *käst* ‘place behind’ - *pistiŋ kästibiste* ‘behind us’; *koja* ‘near’ - *äbim kölbilä koja* ‘the house is near the lake’; *ara* ‘middle’ - *a:ç ara:zında* ‘among the trees’; *alt* ‘bottom, front’ - *agazı a:lına* ‘in front of the father’; *täk* ‘top’ - *ıstal tä:gänä salġıl* ‘leave on the table’; *çan* ‘side’ - *a:ç ça:nda* ‘near the forest’, *äp ça:nda* ‘near the house’; *üçün* ‘for’ - *özüm üçün* ‘for myself’, *ös üçün* ‘for (my/your/him/her)self; for (our/your/them)selves’, *içämniŋ üçün* ‘for my mother’; *çiläp* ‘like’ - *aġazı çiläp* ‘like his father’; *kökten* ‘like, similar to’ – *telnäk ḳulunaḳḳa kökten* ‘the calf resembles a weasel’; *sındıġ* ‘like’ - *ḳuçuġaç pu aday sındıġ* ‘the puppy resembles this dog’; *zay* ‘every’ - *kün zay* ‘every day’, *ay zay* ‘every month’, *çıl zay* ‘every year’.

Nominal possessivity

Table 2: Possessive affixes (cf. Biryukovich 1979: 12-13; Ceylan 1995: 11)

Person	*Suffix*	*Example*
1. singular	*-(X)m*	*içä+m, ḳız+ım, äb+im, ḳo:l+um, süd+üm*
2. singular	*-(X)ŋ*	*içä+ŋ, ḳız+ıŋ, äb+iŋ, ḳo:l+uŋ, süd+üŋ*
3. singular	*-zX, -X*	*içä+zi, ḳız+ı, äb+i, ḳo:l+u, süd+ü*
1. plural	*-(X)vXs*	*içä+vis, ḳız+ıvıs, äb+ivis, ḳo:l+uvus, süd+üvüs*
2. plural	*-(X)ŋnAr*	*içä+ŋnär, ḳız+ıŋnar, äb+iŋnär, ḳo:l+uŋnar, süd+üŋnär*
3. plural	*-zX, -X*	*içä+zi, ḳız+ı, äb+i, ḳo:l+u, süd+ü*

Case declension

The table below illustrates the declension of the words *tura* ‘town’, *kämä* ‘canoe’, *ḳol* ‘arm, hand’, *köl* ‘lake’, *at* ‘horse’, *äp* ‘house’.

Table 3: Case declension (Biryukovich 1979: 10-11; Ceylan 1995: 12; Pomorska 2004: 22-25; Li et al. 2008: 30-34)

Nominative	*Accusative*	*Dative*	*Locative*	*Ablative*	*Possessive*	*Comitative / Instrumental*	
						MC-T	*MC-M*
Ø	*+nX, +tX*	*+GA, +A*	*+DA*	*+DXn*	*+nXŋ, +tXŋ*	*+BIlA, +vIlA, +lA*	*+nAŋ, +lAŋ*
tura	*turanı*	*tura:*	*turada*	*turadın*	*turanıŋ*	*turabıla*	*turanaŋ*
kämä	*kämäni*	*käme:*	*kämädä*	*kämädin*	*kämäniŋ*	*kämäbilä*	*kämänäŋ*
ķol	*ķolnu*	*ķolġa*	*ķolda*	*ķoldun*	*ķolnıŋ*	*ķolbıla*	*ķolnaŋ*
köl	*kölnü*	*kölgä*	*kölde*	*köldün*	*kölniŋ*	*kölbilä*	*kölnäŋ*
at	*attı*	*atķa*	*atta*	*attın*	*attıŋ*	*atpıla, atla*	*atnaŋ*
äp	*äpti*	*äpkä*	*äptä*	*äptin*	*äptiŋ*	*äppilä, äplä*	*äpnäŋ*

The accusative case of the 3rd person possessive reflects morphologically conditioned allomorphy and is formed with an *-n*: *içä+zi+n* 'his/her mother' (accusative), *süd+ü+n* '(his/her) milk' (accusative). The highest degree of variation among case suffixes is obvious in the comitative. In this regard, *+BılA*, *+vIlA*, *+lA*, *+nAŋ* and *+lAŋ* are Chulym Turkic allomorphs to indicate the comitative/instrumental. Biryukovich recorded that after Melet word bases ending with vowels and /-m/, /-n/, /-ŋ/, /-y/ consonants, *+nAŋ* was used, with some people using the *-lAŋ* allomorph only: *kämänäŋ* 'with a canoe', *mıltıķlaŋ* 'with a rifle'. (see 1981: 40). The dative suffix *+A*, when added to a word with a word-final vowel, caused prolongation of this vowel: *tura:* 'to the town', *tayġa:* 'into the taiga', *kije:* 'to the person', etc. After possessive suffixes, the *+A* allomorph, and sometimes the *+GA* allomorph was used: *ķızıma* 'to my daughter', *içäme* 'to my mother', *o:dzumġa* 'to my uncle', *aza:ġına* 'to his/her foot', *tato:zına* 'to his/her father', *ķızınġa* 'to his/her daughter', *oġluna ~ oġlunġa* 'to his/her son' (cf. Biryukovich, 1979: 32-39). Biryukovich also notes lack of necessity to mark case after possessive forms (1997: 493): *Män karında:jım apparıkmän tura:* 'I will take my sibling to the town'.

Verb conjugation

The infinitive marker *-(A)rgA* may have variants *-A:gA*, *-I:gA* in speech: *alarga* 'to take', *kälärge* 'to come', *tudarġa* 'to hold', *ö:züre:ge* 'to grow', *a:zırä:ġa* 'to feed', *uzi:ġa* 'to sleep', *tıŋni:ġa* 'to listen', *köräyge* 'to look/see', etc. (Li et al. 2008: 66-67).

The affix of verbal negation is *-BA*: *al-ba-* 'not to take', *tut-pa-* 'not to hold', *kör-bä-/kör-vä-* 'not to look/see', *tärlä-bä-/tärlä-vä-* 'not to sweat', etc.

The causative is formed with the *-Xr, -tXr* and *-Xs* suffixes (*icir-* 'give to drink-', *kö:dür-* 'lift-, raise-', *pıjır-* 'to cook', *özür-* 'to grow', *köyüs-* 'to burn, burn down'; *o:ķtur-* 'cause to beat'); the reflexive form is constructed with the *-(X)n* suffix (*kon-* 'stay overnight-', *çun-* 'wash oneself-'), the form of cooperation is derived with the *-(X)ş* suffix (*külüş-* 'to smile together', *sögüş-* 'to beat each other', *sa:tış-* 'have a dialogue') (Li et al. 2008: 70-72).

The endings of Chulym Turkic verb conjugation are of two types:

Table 4. Personal inflections of the verb (cf. Li et al. 2008: 68)

Person	*Inflection Paradigm Type 1*		*Inflection Paradigm Type 2*	
	Singular	*Plural*	*Singular*	*Plural*
1. person	*-mXn*	*-bXs*	*-m*	*-bIs*
2. person	*-sXŋ*	*-sXŋnAr*	*-ŋ*	*-ŋnAr*
3. person	*Ø*	*-lAr, nAr, -tAr*	*Ø*	*-lAr, -nAr, -tAr*

Verb tense, aspect and modality

The main suffix of the past tense is *-GAn*, with its negative counterpart being *-BA:n*: *atķam* 'I shot', *kälgen* 's/he came', *alġabıs* 'we took', *kirgeŋnär* 'you entered', *çibe:ŋnär* 'you did not eat', *olar çür parġan* 'they went away', etc. Surprisingly, the *-dI* suffix disappeared from use in MC. The

origin and meaning of the suffix *-de* in the word *dide* '*?says, ?said*' recorded in texts by Biryukovich is ambiguous. The same suffix is used in the Melet dialect within the word *tiidi*. According to our consultants, it is an indication of the present tense and goes back to the **tä-AdI* 's/he is saying, telling' construction (Lemskaya 2007-2008). The marking of the negative perfect in Siberian Turkic, a peculiar suffix *–GAlAK*, also exists in MC: *män uza:laḳım* 'I have not yet slept', *kälgelek* 'S/he has not slept yet', etc. The past imperfect aspect form is marked with the *(Xp)tXrgAn* suffix: *suġ* (çamġur) *çä:ptırġan* 'it was raining' (Li et al. 2008: 78).

© Valeriya Lemskaya

Three forms are used to mark the present tense. The habitual imperfective aspect is formed with the *AdI* (< *-A turur*) suffix, whereas the progressive non-perfective aspect is marked with the *-(Xp) tXr* (< *-p turur*) and *-(X)bXl* (< *-p olur-*) suffixes: *bareydiŋ* 'you are going', *çiptirlär* 'they are eating', *aydıbılı* 's/he is saying'. The *(X)bXl* suffix seems also to be used as *-p* alone: *bilipsiŋ* 'you know' (Anderson & Harrison 2006: 65), *aydıpsıŋnar* 'you are saying' (Li et al. 2008: 74). In the texts recorded by Biryukovich, examples with *(p)ça(tı)* are also used with a meaning of the present tense: *sıxtapçatı* 's/he is crying' (1984: 79). Li et al. record the negative of *-(X)bXl* to be "*-A*/*-y*/*-Ar* çoḳ/çoġul" (2008: 76). However, Biryukovich notes this to be an analytic form of "suffixes marking all the present tense forms" (1997: 494-495). This also suggests that Chulym Turkic has an opposition between all the positive present tense morphemes and one 'suppletive' negative allomorph: *kälädi* X *kälär* çoġul 'is coming X is not coming', *käliptir* X *kälär* çoġul, *kälibil* X *kälär* çoġul 'comes X does not come'. Other examples are: *eştel* çoġul 'is not being heard', *körnär* çoġul 'is not seen' (Biryukovich 1984: 79).

The future tense has the *-(l)Ik* suffix: *içikim* 'I will drink', *alıḳsıŋ* 'you will take', *kälik* 'he will come', *ısıḳpıs~ısıḳıps* 'we will sen', *päriksiŋnär* 'you all will give', *parlıḳtar* 'they will go', etc. The negative counterpart of the suffix is *-BUK*: *parbuḳsuŋ* 'you will not go', *unutpukuḳps* 'we will not forget', *soḳpuḳum* 'I will not hit', vb (Li et al. 2008: 79-80). Apart from this, there are sporadic examples of the future form in *GAç* (Biryukovich 1997: 493; Li et al. 2008: 80; Lemskaya 2010: 122): *alġaçım* 'I will/shall take', *şübür polġa:çe* 'it will be bad'.

The conditional form is marked with the *-sA*, *-zA* affixes: *pa:rzam* 'if I go', *pärzäŋ* 'if you give', *tutsa* 'if s/he holds', *körzäbis* 'if we see', *äkälzäŋnär* 'if you bring', *üränsä(lär)* 'if (they) like'.

Table 5. The imperative-optative suffixes

	singular	*plural*
1. person	*-im*	*-K, -AK, -AKtAr*
2. person	*Ø, -GXl*	*-(X)ş(tAr)*
3. person	*-sXn, -zXn*	*-sXnnAr, -zXnnAr*

Examples of the imperative mood: *al'im* 'let me take', *parba:ġıl* '(you one) do not go', *äpkä çanzın* 'let him/her return home', *paraḳ*(*tar*) 'let us go', *körniş* '(you all) look' (cf. Biryukovich 1997: 496; Li, vd. 2008: 81). The difference between the 1. person plural forms in *-(A)K* and *–AKtAr* must be mentioned. As in other Siberian Turkic languages, the form in *-(A)K* denotes that of minimal inclusive dual, whereas the one with the plural marker *LAr* – that of the broadened inclusive or exclusive plural (see data on Shor, Khakass, etc.).

Obligation (the necessitative) is marked with the construction in *-ArgA/-I:gA/-IygA käräk/gäräk*. At the same time, Li et al. record an etymologically Russian word *na:da* (< *nado*) in this function, *too: ma: parayġa käräk* 'I must go', *e:bin na:da köre:ge* 'the house must be seen', *piske tıġalaşarġa käräk* 'we

© Valeriya Lemskaya

must become relatives', *ḳaynadarġa gäräk* 'it must be cooked/boiled' (2008: 82-83; see also Biryukovich 1984: 77, 78).

It is recorded that the meaning of sufficiency is generally rendered through negative forms. One of such forms is a construction "subject: dative + verb infinitive + çarabuḳ (positive: ? çaralıḳ)"; another way to render this meaning is the suffix *-Al-* (< *-A al-*): *ma: aydarġa çarabuḳ* 'I can not say (lit. it is impossible for me to say)', *mınar kälälbük* 'somebody/something can not enter here' (Biryukovich 1984: 80).

Analytic constructions use auxiliary elements *polġan*, and *e:di* with a meaning of 'there was/were; there existed' and *polza* 'if; if it/they happen(s)': *parġam polza* 'if I had gone, if I went', *pärlik polġam* 'if I give, if I have given', *ige tayġa salġan polġabıs* 'we were able to erect two taigas (mountains)'; *alġa:m polġan polza* '(if) I had taken', *alġam polza* 'if I take' *allıḳ polzam* '(if) I had taken', *allıḳ e:dim* 'I would take, I would like to take' (Biryukovich, 1984: 78, 80; 1997: 494).

Li et al. record only the *-GAn* suffix as a formant of the participle (2008: 84-87). This suffix may render the meaning of both the present and the past tense, however its use is often identified as lexicalised: *çurta:n çe:ri* 'the settled earth; country, motherland', *tuġan kün* 'birthday', *şıġan ḳaġas* 'the writing paper', etc. In texts recorded by Biryukovich, the *-lXk* suffix of the future tense display their use as a participle: *tınnannıḳ kün* 'a resting day, a day off' (1984: 78).

The converb is formed with the *-(X)p* suffix: *män ça:dıp uzä:ḳım* 'having lied, I will fall asleep', (Li et al. 2008: 87), *kämezimge sap äpkä çan paġam* 'having put in my canoe, I turned back home'. The *-(X)p* suffix normally comes at the end of verbs preceding the final verb, thus reducing several sentences into one with several non-finite clauses: *aġrıp ö:lüp par-* (< *aġrıp par-* + ö:lüp par-) 'to die having become ill'. This construction is close to the English Perfect Continuous Aspect form, i.e. it records termination of a long and continuous event (Lemskaya 2011: 99).

Auxiliary and aktionsart verbs

Chulym Turkic aktionsart (actionality) auxiliary verbs come forward as one of the most profoundly studied topics of the language. Biryukovich first touched the matter in her paper (1980), and Lemskaya completed a doctoral thesis on the subject in 2011. These auxiliary verbs are added to the verb stem and play as indicators of the predicate's distinctive features, way of ocurrence/accomplishment (see the study on the Altai aktionsart in Bacanlı 2014).

The Chulym Turkic verbs indicating transformation of the predicate (i.e. extra characteristics of initiation or tendency toward termination, completion, accomplishment within a short or definite period, carrying out from the very beginning toward completion, etc.) are as follows: *-(p)pa(r)-* 'go away', *-(p)ḳal-* 'stay', *-(p)sal-* 'put', *-(p)Is-* 'send', *-(p)as-* '?surpass'. Examples: *çi:p par-* 'eat (everything, from start to finish)', *öl par-* 'die, pass away', *kör par-* 'see, catch the sight of', *tu:p par-* 'give birth to'; *pilvin yat ḳal-* 'make no difference'; *tustap sal-* 'salt a little, sprinkle salt', *ür sal-* 'bark, do some barking', *tu:p sal-* 'give birth to (a child)'; *pıjıpıs-* 'start to cook/grow older', *ürüpis-* 'start barking', *tigipis-* 'start sewing', *parıpıs-* 'set off , start going', *a:pıs-* 'take, start taking'; *tustap as-* 'scatter much salt', *ḳorġup as-* 'be scared out of one's wits', *uzup as-* 'fall into a deep sleep', etc. The auxiliary form *pkäl-* is also used to indicate directional approach of the action: *çätkäl-* 'reach here, arrive', *udzup käl-* 'come flying, fly in', etc. The auxiliary *-(p)al-/-wal-* denotes a predicate with a meaning of advantage: *a:p al-* 'take', *turup al-* 'rise to feet'. Due to their frequent use, a lot of auxiliary verbs lexicalise.[16]

16 See examples in Lemskaya 2011: 93.

It may be said that continuitive and nontransformative aktionsart auxiliary verbs have faded away in MC. The verb forms of the present tense listed above have all developed from old aktionsart constructions. At the same time, there is an analytic formation of *-(I)bılaçatı* appearing in records by Biryukovich: *ḳıştabılaçatı* 's/he is (always) overwintering' (1984:79). However, the *-açatı* form here is not an aktionsart form of repetition, but simply denotes the present tense here. V. Lemskaya reconstructs it as a blended form from *-(X)p al-A çat-AdI* (lit. "ıp(converb) al-a(take-converb) yat-ıyor(lie-present)") with a broadened semantics (Lemskaya, 2011: 100).

7. Lexicology and sociolinguistic aspect

The Chulym Turks have constantly interacted with Russians since the 17th century. Loanwords from Russian that entered the Chulym Turkic in the earlier period of this interaction were fully assimilated to the Turkic phonological system: *porota* (< Rus. *vorota*) 'gate', *agrat* (< Rus. *ogorod*) 'vegetable garden', *puska* (< Rus. *busı*) 'beads', *ustal* (< Rus. *stol*) 'table', *küznäç* (Rus. *kuznets*) 'blacksmith', *marḳap* (< Rus. *markov'*) 'carrot'. At present, all Chulym Turks have profound knowledge of Russian. In fact, Russian is already the first and only language for the young population. There are a number of peculiar Chulym Turkic lexemes that correspond to the Old Turkic (OT) ones in their phonetic structure and semantics: *mün* (< OT *mün*) 'soup', *zay* (< OT *sayu*) 'every', *ḳozan* (OT *ḳodan*) 'hare', *pultır* (< OT *bıltur*) 'past, last year', *ta:dlı* (< OT *ta:tlıġ*) 'sweet, tasty', *küze* 'groom, son-in-law', *yamġur* (< OT *yaġmur*) 'rain', *yultuz* 'star' (< OT *yulduz*) (see the special list of correspondences in Biryukovich 1984: 13-15). Some Mongolic loans into Common Turkic also exist: *ḳo:la* 'silver', *omaḳ* 'brave', *u:r* 'long (ago)', *çon* 'people', *päläte-* 'prepare', *mäkäle-* 'deceive', *a:zra-* 'feed', *çıda-* 'bear, tolerate', *tura* 'town' etc. (Biryukovich 1984: 17-18; Ödemiş 2005: 55, 66). Although not convincing and adequate alone, but toponyms are regarded as the reflection of substrata of the Yenissey Ket and Selkup peoples (Dulzon 1973; Nasilov 2002; Anderson & Harrison 2006: 48).

To date, the majority of Chulym Turks possess the knowledge of Russian only, the number of bilinguals with knowledge of Russian and Chulym Turkic is extremely low. Lvova, accounting for the study that was carried out by a special governmental order 1912-1913, reports only 48 out of 1,257 Chulym Turks who did not speak their ethnic tongue; less than half of the Chulym Turkic population could not understand or speak Russian at all. At present, the average age of speakers with Chulym Turkic being their native language is 60 years old. According to the 2002 census, approximately 80 % of Chulym Turks indicated their mother tongue to be Russian. Even for those who declared knowledge of their ethnic tongue, Russian proved to be more domineering. The Chulym Turkic language is not taught at schools, its functional scope is narrow, it is used only inside families sporadically. As Lvova noted, Chulym Turks do not sing in their language, nor tell fairy tales, nothing reflecting the traditional way of life is being told in this language.[17] Chulym Turkic syntax has largely assimilated to Russian (see texts in Li et al. 2008). The percentage of Russian words in the lexicon is quite considerable. Since speakers are not mastered in their language, they make numerous syntactic mistakes in speech. For instance, the consultant for Li et al. (2008) Vassiliy Mikhaylovich Gabov tended to make mistakes in his phrases and sentences, which was indicated by the authors.

It is possible to view the influence of the Russian syntax in the following sentences: *Aġam ät salġan ustal aġaçtın.* 'My father made a table of this wood (lit. My father making finished a table from wood)' (Li et al. 2008: 175). *Ḳaçan aġaŋ kälgen sen sana:ŋ kni:ganı.* 'When your father came, you were reading a book'. (Li et al. 2008: 151). *İçäm et algan andaġnı ştobı me:ŋ päläçäk ḳarındajım parġan ügränärge*. 'My mother gave my younger sibling permission to go for studies (lit. My mother said that my young sibling went to study)' (Li et al. 2008: 165-166). Relative and other types of adjectives become declined, as in Russian: *monzun kni:ganı* (the expected phrase is *po kni:ganı*) 'this book' (accusative), *tegzin pö:rügin* (the expected phrase is *teg pö:rügin*) 'that hat', *pirni kürse:ni* (the expected phrase is *pir kürse:ni*) 'that hen', *ḳızılnı tudun* (the expected phrase is *ḳızıl tudunnu*) 'red dress' (see Li et al. 2008: 42).[18]

17 See Lvova (no date) http://www.kyrgyz.ru/?page=79

18 The sample sentences above are taken from Li et al. 2008, however the authors were not systematic in transcription. At first they put a difference between the closed (e) and open (ä), however they used only the "closed e" in the vocabulary section (for criticism of Li et al. 2008 see Lemskaya 2010). In this paper an attempt has been made to put the transcription of the quoted language material, including that from works by Biryukovich, in a systematic order (EB).

8. Sample texts with translation

Text 1. Lower Chulym

Consultant-Dmitriy Mamontov (1921-2011),
Kaftanchikovo village, Tomsk Region,
Russian Federation.
© V. Lemskaya in 2010.

(1) *men ḳadzan iştengeem mtm'de pistin polġan zaveduşiy masterskoydä melḳov anatoliy ivanoviç*

'When I worked in MTM (Rus. *Mashinno-traktornaya stantsiya* – car and tractor station), we had a workshop head (named) Melkov Anatoliy Ivanovich.'

men	*ḳadzan*	*işten-gee-m*	*mtm-de*	*pis-tin*
män	*ḳadzan*	*iştän-(G)A(n)-(I)m*	*MTM.RUS-DA*	*pis-(N)IN*
I	*when*	*work-PST-1T*	*"MTM"-LOC*	*we-GEN*

pol-ġan	*zaveduyuşiy*	*masterskoy-dä*
pol-(G)A(n)	*zaveduşiy.RUS*	*masterskoy.RUS -DA*
be-PST	*head*	*workshop-LOC*

melḳov	*anatoliy*	*ivanoviç*
melḳov.RUS	*anatoliy.RUS*	*ivanoviç.RUS*
Melkov	*Anatoliy*	*İvanovich*

(2) *ḳaydıda tsändä ol ıġrıp salġan*

'After some time he became ill'.

ḳaydı-da	*tsän-dä*	*ol*	*ıġrı-p*	*sal-ġan*
ḳaydıġ-DA	*tsän-DA*	*ol*	*ıġrı-(I)p*	*sal-(G)A(n)*
what-EMPH	*time-LOC*	*he*	*become ill-CVB*	*AUX:put-PST*

(3) *ḳursaġı ıġrıp salġan*

'He had pain in his belly'.

ḳursaġ-ı	*ıġrı-p*	*sal-ġan*
ḳursaḳ-(S)I	*ıġrı-(I)p*	*sal-(G)A(n)*
belly-POSS.3SG	*pain-CVB*	*AUX:put-PST*

(4) *men aanı leçit' ederġe saxın wärġem*

'I made my mind to heal him'.

män	*aan-ı*	*leçit'*	*ed-erġe*	*saxın*
män	*an-I*	*leçit'*.RUS	*ät-A(r)GA*	*saġın*
I	*he*.SUPPL-ACC	*treat*	AUX:*do*-INF	*think-*

wär-ġe-m
pär-(G)A(n)-(I)m
AUX:*give*-PST-*1*SG

(5) *ḳravat'ḳa saapsalġam pelinġe*

'I laid him on his back on the bed'.

ḳravat'-ḳa	*saa-p-sal-ġa-m*	*pel-I-n-ġe*
ḳravat'-(G)A	*sal-(I)p-sal-(G)A(n)-(I)m*	*pel-(S)I-n-(G)A*
bed-DAT	*put*-CVB-AUX:*sal*-PST-*1*SG	*back*-POSS.*3*SG-PRONN-DAT

(6) *muzäzını... muzerın sursalġam? (suusalġal?) künäġını... muzernı*

'His clothes, … I took off his clothes, his shirt... clothes'.

muzə-zı-nı	*muzer-ı-n*
?muzer-(S)I-(N)I	*?muzer-(S)I-n*
?clothes-POSS.*3*SG-ACC	*?clothes*-POSS.*3*SG-ACC

sur-sal-ġa-m	*suu-sal-ġal*
?sur-sal-(G)A(n)-(I)m	*?sur-sal-Gil*
?pull-AUX:*put*-PST-*1*SG	*?pull*-AUX:*put*-IMP.*2*SG

künäġ-ı-nı	*muzer-nı*
künäk-(S)I-(N)I	*?muzer-(N)I*
shirt-POSS.*3*SG-ACC	*clothes*-ACC

(7) *maa anı(?ŋ) eeneyi ḳastrülädä suġ yılıġ esalġan*

'His wife boiled / warmed water for me in a pot'.

maa	*anı(?ŋ)*	*eeney-i*	*ḳastrülä-dä*
maa	*an-(N)IN*	*änäy-(S)I*	*kastrülä*.RUS-*DA*
to me	*he*.SUPPL-GEN	*wife*-POSS.*3*SG	*pot*-LOC

suġ	*yılıġ*	*e-sal-ġan*
suġ	*yılıġ*	*e-sal-(G)A(n)*
water	*warm*	AUX.*do*-AUX:*put*-PST

(8) *sawın äkelipsalġan (äkelsalġan)*

'She brought soap'.

sawın	*äkel-ip-sal-ġan*
sawın	*äkäl-(I)p-sal-(G)A(n)*
soap	*bring*-CVB-AUX:*put*-PST

(9) *sawınıwla... ḳollarım ijiwarwärġem sawınwäla*

‘With soap… I rubbed my hands with soap’.

sawın-ı-wla	*ḳol-lar-ım*
sawın-(S)I-(B)(I)LA(N)	*ḳol-LAr-(I)m*
soap-POSS.3SG-COM	*do-PL-POSS.1SG*

ijiwar-wär-ġe-m	*sawın-wəla*
?ijipar-pär-(G)A(n)-(I)m	*sawın-(B)(I)LA(N)*
?rub-AUX:give-PST-1SG	*soap-COM*

(10) *i ol yaş ḳolluwəla anı masajirovat’ etsalġam*

‘And I did massage for him with those wet hands’.

i	*ol*	*yaş*	*ḳoll-u-wəla*
i.RUS	*ol*	*yaş*	*ḳol-(S)I-(B)(I)LA(N)*
and	*he*	*wet*	*hand-POSS.3SG-COM*

an-ı	*masajirovat’*	*et-sal-ġa-m*
an-(N)I	*masajirovat’.RUS*	*ät-sal-(G)A(n)-(I)m*
he.SUPPL-ACC	*(do)massage*	*AUX:do-AUX:put-PST-1SG*

Text 2. Middle Chulym, Melet sub-dialect

Consultant - Aleksandr Kondiyakov (born 1952), Pasechnoye village, Krasnoyarsk Krai, Russian Federation. V. Lemskaya in 2007.

(1) *tasxarında ir popıġın*

‘It got dark outside’.

tasxar-ı-n-da	*ir*	*popı-ġın*
tasxar(S)I-(n)-DA	*ir*	*polpar-(G)A(n)*
outsidePOSS.3SGPRONN-LOC	*evening*	*be-PST*

*/<*pol-(I)p*	*par-(G)A(n)/*
*/<*be-CVB*	*AUX:go away-PST/*

(2) *ayə tärzezine körüwlü*

‘The moon is looking through the window (lit. The moon is looking into the window)’.

äy-ə	*tärze-zin-e*	*kör-üwlü*
ay(S)I(n)	*tärze(S)I(n)(G)A*	*kör-(I)b(I)l(X)*
*moon*POSS.3SG	*window*POSS.3SGDAT	*look*PRS

(3) *olu olurup tas ıstıġına körüwlü*

‘The boy is sitting and looking at a glass container’.

ol-u	*olur-up*	*tas*	*ıstıġ-ı-n-a*
oġul(S)I(n)	*olur(I)p*	*taş*	*ıstıġ(S)I-n(G)A*
*boy*POSS.3SG	*sit*CVB	*window*	*container*POSS.3SGPRONN -DAT

kör-üwlü
kör-(I)b(I)l(X)
*look*PRS

(4) *iştinde tas ıstıġında maġa oluruwlu*

‘There is a frog sitting in the glass container’.

iştin-de	*tas*	*ıstıġ-ı-n-da*
iştinDA	*taş*	*ıstıġ(S)I-nDA*
inside-LOC	*glass*	*container*POSS.3SGPRONN-LOC

maġa	*olur-uwlu*
maġa	*olur-(I)b(I)l(X)*
frog	*sit*PRS

(5) *adoyu anaraġa körüwlü*

‘The dog is also looking there’.

adoy-u	*anaraġa*	*kör-üwlü*
aday(S)I	*anara-(G)A*	*kör-(I)b(I)l(X)*
*dog*POSS.3SG	*there*DAT	*look*PRS

(6) *uluġ ötüġü turuwlu*

‘There are big boots standing’.

uluġ	*ötüġ-ü*	*tur-uwlu*
uluġ	*ötüġ(S)I(n)*	*tur-(I)b(I)l(X)*
big	*boot*POSS.3SG	*stand*PRS

(7) *olunuŋ ḳastindä uluġ ödük turuwlu*

‘Behind the boy there are big boots standing’.

ol-u-nuŋ	*ḳast-i-n-dä*	*uluġ*
oġul(S)InIN	*ḳast(S)I-nDA*	*uluġ*
*boy*POSS.3SGGEN	*behind*-POSS.3SGPRONN-LOC	*big*

ödük	*tur-uwlu*
ödük	*tur-(I)b(I)l(X)*
boot	*stand*PRS

(8) *otu şarıwlı*

‘The fire is burning’.

ot-u	*şar-ıwlı*
ot(S)I	*çar-(I)b(I)l(X)*
*fire*POSS.3SG	*burn*-PRS

(9) *ḳara popıġın*

‘The night began’.

ḳara	*popı-ġın*		
ḳara	*polpar-(G)A(n)*	/<*pol-(I)p	*par-(G)A(n)*/
blackness	*be*-PST	/<*be-CVB	AUX:*go away*-PST/

(10) *ayə şadıwsḳan*

‘The moon went down’.

ay-ə	*şad-ıw-s-ḳan*
ay-(S)I	*çat-(I)p-ıs-(G)A(n)*
moon-POSS.3SG	*lie*CVBAUX:*send*-PST

Text 3. Middle Chulym, Tutal sub-dialect

Consultant - Vasiliy Gabov (born 1952), Teguldet village, Tomsk Region, Russian Federation. A. Filchenko, V. Lemskaya and D. Myles-Primakoff in 2006.

(1) *sän nöön bolza maa saatış... sat... satıbal*

‘You tell me something!’.

sän	*nöön*	*bol-za*	*maa*	*sat-ış*	*sat*
sän	*nöön*	*pol-SA*	*maa*	*sat-ış*	*sat*
you	*what*	*be*-COND	*to me*	*say*-COLLAB	*say*

sat-ıb-al
sat-(I)p-al
say-CVB-AUX:*take*

(2) *atḳaan bı alıçtı sän?*

‘Did you shoot this elk?’.

at-ḳa-an	*bı*	*alıç-tı*	*sän*
at-(G)A(n)-(SX)N	*BA*	*alıç-(N)I*	*sän*
shoot-PST-2SG	*QUES*	*elk-ACC*	*you*

(3) *män bä?*

‘I?’.

män	*bä*
män	*BA*
I	*QUES*

(4) *nu tıŋna män kömis saatsalıḳım... çaḳşı sat*

‘If it is so, listen. Now I will tell you a litte…a good story’.

nu	*tıŋna*	*män*	*kömis*
nu.RUS	*tıŋna-Ø*	*män*	*kömäs*
well	*listen.IMP.2SG*	*I*	*a little*

saat-sal-ıḳ-ım	*çaḳşı*	*sat*
sat-sal-(L)XK-(I)m	*çaḳşı*	*sat*
say-AUX:put-FUT-1SG	*good*	*story*

(5) *kadje çılda... ḳaçan män çeet ta bolġam kömis anda aŋzınarġa paġam...*

‘Long ago when I was young I went hunting.

kadje	*çıl-da*	*ḳaçan*	*män*	*çeet*	*ta*	*bol-ġa-m*
?käçä	*çıl-DA*	*ḳaçan*	*män*	*çeġit*	*DA*	*pol-(G)A(n)-(I)m*
?past	*year-LOC*	*when*	*I*	*young*	*EMPH*	*be-PST-1SG*

kömis	*anda*	*aŋzın-arġa*	*par-ġa-m*
kömäs	*anda*	*aŋzın-A(r)GA*	*par-(G)A(n)-(I)m*
a little	*then*	*hunt-INF*	*go away-PST-1SG*

(6) *küç... ärtän... äptä ḳonġam*

‘Strength… morning… I stayed at home overnight’.

küç	*ärtän*	*äp-tä*	*ḳon-ġa-m*
küç	*ärtän*	*äp-DA*	*ḳon-(G)A(n)-(I)m*
strength	*morning*	*house-LOC*	*stay overnight-PST-1SG*

(7) *ärtän turup män... yeşo(?)... kün ġarağı poş polġan tagda... şıḳpaan*

‘In the morning I got up... more... when the sun did not rise yet... it did not come out’.

ärtän	*tur-up*	*män*	*yeşo*	*kün*	*ġarağ-ı*
ärtän	*tur-(I)p*	*män*	*yeşo.RUS*	*kün*	*ḳarak-(S)I*
morning	*get up-CVB*	*I*	*still*	*sun*	*eye-POSS.3SG*

poş	*pol-ġan*	*taġ-da*	*şıḳ-pa-an*
poş	*pol-(G)A(n)*	*teġ-DA*	*şıḳ-BA-(G)A(n)*
empty	*be-PST*	*range-LOC*	*come out-NEG-PST*

(8) *män paġam üske*

'I went to the river'.

män	*pa-ġa-m*	*üs-ke*
män	*par-(G)A(n)-(I)m*	*üs-(G)A*
I	*go away-PST-1SG*	*river-DAT*

(9) *anda meŋ kämäm polġan*

'There was my canoe there'.

anda	*meŋ*	*kämä-m*	*pol-ġan*
anda	*meŋ*	*kämä-(I)m*	*pol-(G)A(n)*
there	*I.GEN*	*canoe-POSS.1SG*	*be-PST*

(10) *män mıltıġım äptin aap paġam üske*

'I took my rifle from home and went to the river'.

män	*mıltıġ-ım*	*äp-tin*	*aa-p*	*pa-ġa-m*	*üs-ke*
män	*mıltıķ-(I)m*	*äp-DAN*	*al-(I)p*	*par-(G)A(n)-(I)m*	*üs-(G)A*
I	*rifle-POSS.1.T*	*home-ABL*	*al-CVB*	*git-PST-1.T*	*ırmak-DAT*

List of shortenings

ABL – Ablative case, ACC – Accusative case, AUX – Auxiliary verb, COLLAB – Collaborative form, COM – Commitative, COND - Conditional, CVB – Converb, DAT – Dative case, EMPH – Emphatic enclitic, FUT – Future Tense, GEN – Genitive case, INF – IMP – Imperative, Infinitive, LOC – Locative case, NEG – Negative, PST – Past Tense, POSS – Possessive, PRONN – N of the pronoun, PRS – Present Tense, QUES – Interrogative particle, RUS – Russian-derived word, SG – Singular form, SUPPL – Suppletive form.

References

Abdrahmanov M. A. (1970) "Teksty chulymsko-tjurkskogo jazyka (sredne-chulymskij dialekt)", *Jazyki i toponimija Sibiri* 2, 58-69.

Ageyeva, R. A. (2000). *Kakogo My Rodu-Plemeni? Narody Rossii: imena i sud'by. Slovar'-spravochnik*. Moscow: Academia.

Anderson, Gregory D. S. & Harrison, K. David (2006). "Ös tili: towards a comprehensive documentation of Middle and Upper Chulym dialects". *Turkic Languages* 10/1, 47-72.

Baskakov, N. A. (1960). *Tjurkskie Jazyki*. Moscow: Nauka.

Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi and Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: TDK Yay.

Biryukovich, R. M. (1973). *Zvukovoj stroj srednechulymskogo dialekta chulymsko-tjurkskogo jazyka*. Dissertatsija na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskix nauk. Tomsk.

Biryukovich, R. M. (1979-1981). *Morfologija chulymsko-tjurkskogo jazyka I-II*. Moscow-Saratov.

Biryukovich, R. M. (1980). "Semantika i formy vyrazhenija sposobov glagolnogo dejstvija v chulymsko-tjurkskom jazyke". *Sovetskaja Tjurkologija*. 1980-1, 68-77.

Biryukovich, R. M. (1984). *Leksika chulymsko-tjurkskogo jazyka*. Saratov.

Biryukovich, R. M. (1997). "Chulymsko-tjurkskij jazyk". *Jazyki Mira: Tjurkskie jazyki*. Moscow, 491-497.

Dulzon, A. P. (1966). "Chulymsko-tjurkskij jazyk". *Jazyki narodov SSSR, T. 2, Tjurkskie jazyki*, 446-466.

Dulzon, A. P. (1973). "Dialekty i govory tjurkov Chulyma". *Sovetskaja Tjurkologija* 1973-2, 16-29.

Ceylan, Emine (1995) "Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları". Çağdaş *Türk Dili* 88, 6-13.

Harrison, K. David and Anderson, Gregory D. S. (2003). "Middle Chulym: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state". *Turkic Languages*. 7/2, 245-256.

Killi, Gülsüm (2011). "Çulım Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 8/2, 85-97.

Krivogonov, V. P. (1998). *Etnicheskie protsessy u malochislennyx narodov Srednej Sibiri*. Krasnoyarsk.

Lemskaya, Valeriya (2007-2008). Field records from Chulym Turks. The village of Pasechnoye, Krasnoyarsk Krai.

Lemskaya, Valeriya (2010). "Middle Chulym: The state of the art". *Turkic Languages*. 14, 113-126.

Lemskaya, V. M. (2011). *Grammatikalizatsija poliverbal'nyx konstruktsij v chulymsko-tjurkskix govorax (v sopostavitelnom aspekte)*. Dissertatsija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk. Novosibirsk.

Lemskaya, V. M. (2013). "Chulymskie tjurki: sokrashenie chislennosti naselenija kak rezultat transformatsii etnojazykovogo soznanija". *Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology* 2, 50-55.

Li, Yong-Sŏng & Lee, Ho-young & Choi, Hyong-won & Kim, Geon Sook & Lee, Dong Eun & Ölmez, Mehmet (2008). *A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language*. Snupress: Seoul National University Press.

Lvova, E. L. and Tomilov, N. A. and Funk, D. A. (2006). "Chulymtsy, Obcshiye svedenija". D. A. Funk and N. A. Tomilov (Eds.). *Tjurkskie Narody Sibiri*. Moscow: Nauka, 125-133.

Nasilov, D. M. (2002). “Chulymskij jazyk”, *Jazyki Narodov Rossii, Krasnaja Kniga, Entsiklopedicheskij Slovar – Spravochnik*. Moscow: Academia, 250-253.
Ödemiş, Zeynel (2005). *Tjurko-mongolskie elementy v tjurkskix jazykax Juzhnoj Sibiri*. (Unpublished PhD thesis) Ulan-Ude.
Pomorska, Marzanna (2001). “The Chulyms and their language. An attempt at a description of Chulym phonetics and nominal morphology”. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 11, 75-123.
Pomorska, Marzanna (2004). *Middle Chulym Noun Formation*. Kraków: Ksiegarnia Akademicka.
Salminen, Tapani (2007). “Europe and North Asia”, Christopher Moseley (Der.). *Encyclopedia of the world’s endangered languages*. London and New York: Routledge,. 211-280.
Tomilov, N. A. (2001). “Chulymtsy”, *Zemlja Pervomajskaja*. Tomsk, 218-223.

Internet sources

Lvova, E. L. (no date) “Istoricheskaja zapiska o chulymtsah”, http://www.kyrgyz.ru/?page=79 and: http://www.eurasica.ru/articles/chulym/istoricheskaya_zapiska_o_chulymtsah
http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap
http://www.perepis2002.ru/
http://www.perepis-2010.ru

Photographs

From V. Lemskaya’s archive
http://stranaodna.ru/publications/multimedia/photo/manyashiemiri
http://www.narodsevera.ru/krasn/narod/kmns
http://www.etnic.ru/etnic/narod/chulymcy.html

ÇUVAŞLAR VE DİLLERİ

Oğuzhan Durmuş

Puşkart
© Magripa Eskeyeva, Gülgayşa Sagidolda

1. Çuvaş etnonimi

Günümüz Türk halkları içinde tarihsel süreç ve dil özellikleri bakımından en farklı olma özelliği Çuvaşlara aittir. Öyle ki, genel olarak kabul gören ve Çuvaşçayı da içine alan 'Türk dili' kavramı, 'Çuvaş-Türk dili' olarak da adlandırılmaktadır (Poppe 1965: 33).

Tarihsel olarak *Bulgar* ve *Ogur* etnonimi ile ilişkili görülen bu halk kendilerini Çĭvaş (Чăваш) (TT *Çuvaş*, Rus. *Чувaш*, İng. *Chuvash*) terimi ile adlandırmaktadırlar. Bu halk, dillerini ifade etmek için *Çĭvaş Çĭlhi* (*Чăваш Чĕлхи*) ve *Çĭvaşla* (*Чăвашла*) (IPA tɕəʊaʂˈla) terimlerini kullanmaktadır. Türkiye Türkologlarınca *Çuvaşça, Çuvaş lehçesi, Çuvaş Türkçesi, Çuvaş dili* şeklinde adlandırılan bu dil, İng. *Chuvash*, Fr. *Tchouvache*, Alm. *Tschuwaschisch*, Rus. *Чувашскиӳ*, İsp. *Chuvasio* terimleri ile karşılanmaktadır. Çuvaşçanın evrensel ISO 639-3 kısaltması ise *chv* şeklindedir. Çuvaşlarla komşu olan Dağ Marileri, bu halkı *Suaslamarı* (Galkin 1966: 827) şeklinde adlandırırken standart Maricede *Suas* kelimesinin Tatar Türklerini adlandırması ilginç bir veridir (Galkin 1966: 753).

Bir etnonim (ve demonim) olarak 'Çuvaş' adı, ilk kez 1502 tarihli Rus yıllığında (letopis) tespit edilmiştir (Fedotov 1996: 394). Bu etnonimin Avrupalılarca bilinmesi ise Herberstein'in 1517 ve 1526 yıllarındaki Rusya ziyaretleri sonrası kaleme alıp 1549 yılında Viyana'da yayımladığı *Rerum Moscoviticarum Comentarii* adlı eseri sayesinde olmuştur (Róna-Tas 1982: 124). Çuvaş adının daha geniş kitlelerce duyulması, aynı zamanda bu dile ait küçük bir sözcük listesi de içeren Strahlenberg'in *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia* (1730) adlı eseriyle gerçekleşmiştir.

Adbilimin (onomastics) doğası gereği, etnonimlerin kökenlerinin ana dili duygusu ya da salt dilbilimsel araçlar ile tespiti hemen hemen imkansızdır. Bir etnonimin köken bilimsel tespiti için dilbilimin verilerinin ve metotlarının yanında tarih, coğrafya, folklor vb. unsurların da araştırmaya dahil edilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan 'Çuvaş' adının etimolojisi noktasında Çuvaşların kendilerinin ve tarihsel olarak ilişkide bulundukları Mariler, Udmurtlar, Mordvinler, Ruslar vb. halkların dillerine ve tarih, folklor, hukuk vb. alanlarına ait malzemelerinin değerlendirilmesi gerektiğinden bu ad üzerine herhangi bir değerlendirme yapmaktan kaçınıyoruz.[1]

1 1920 ve 1925'ten sonra Sovyetleştirme çabaları çerçevesinde Merkez Komite, bünyesindeki çeşitli halklara istedikleri etnonimi alma izni verilmiş, bu bağlamda Çuvaşlar da cumhuriyetlerinin adının 'Bulgaristan' olması konusunda talepte bulunmuşlardır. Bu istek, Çuvaş milliyetçiliğinin genişlemesinin Sovyet politikaları ile uyuşmaması; Balkanlardaki Bulgaristan devleti ile karmaşa yaratabileceği ve Tatarlar gibi kendilerini İdil Bulgarlarının kalıntısı gören halklarla kin ve düşmanlığa sebep olabileceği öne sürülerek Sovyet yönetimi tarafından reddedilmiştir. Örneğin Çuvaşların komşuları olan Mariler, dünyada ve Rusya'da 'Çeremis' adıyla anılmaktayken bu izin çerçevesinde cumhuriyetlerinin adını kendilerini adlandırdıkları 'Mari' adıyla değiştirmişlerdir (Pappas 1994: 166).

2. Din ve kültür

Çuvaş Türklerinin büyük çoğunluğu günümüzde Hristiyandır. Türk halkları içinde en kalabalık Hristiyan nüfus Çuvaşlara aittir. Hristiyanlığın yanı sıra geleneksel Çuvaş dinine mensup olanlar varsa da bunlar genel kitleye oranla oldukça azdır.

Hâl böyle iken Çuvaşların, en azından bir bölümünün, tarihte Müslüman oldukları; Hristiyanlaş(tır)ma sürecinin Rus işgalinden sonra XVI-XVII. asırlarda başladığı açıktır. Nitekim, Çuvaş dil tarihinin, Türk dil tarihlendirmesinde Orta Türkçe dönemini oluşturan İdil (Volga) Bulgarcası dönemine ait metinler Arap harfli Müslüman mezar taşlarıdır. Yine modern Çuvaşçada yaşamakta olan İslami terminolojiye ait kimi terimlerin bulunması bu halkın geçmişte Müslüman olmaları ile açıklanmaktadır. Örneğin, geleneksel Çuvaş din anlayışında yaşayan iyi ruhlardan *pihambar* (пихампар) 'peygamber'; *pirĭşti* (пирĕшти) 'ferişte (melek)' kelimeleri ile, kötü ruhlardan *şuyttan* (шуйттан) 'şeytan'; *esrel* (эсрел) 'azrail' terimleri İslam diniyle ilgilidir. Yine bu dilde yaşayan *sĭvap* (сăвап) 'sevap', *pĭsmĭ lle* (пĕсмĕлле) 'bismillah' gibi sözler İslam dinine ait terimlerdir.[2] Çuvaşların dini hakkında Durmuş Arık tarafından yazılmış olan *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)* adlı eser, konuyla ilgili önemli bir kaynak olarak zikredilmelidir (2005).

Çuvaşlar genel olarak köylü-işçi sınıfı olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Köylüler, daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. İşçi sınıfı arasında mevsimlik işçi olarak büyük şehirlerde çalışmak oldukça revaçtadır. Bu halkın Rusya'daki başka halklara kıyasla ekonomik olarak fakir-orta sınıfa ait olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüzde Çuvaşlar kültürel bakımdan yoğun bir Ruslaşma etkisi altındadırlar. Ruslarla aynı dini paylaşmaları bu süreci hızlandırıcı bir faktör olarak görünmektedir. Zira, bu halkı Ruslardan ayıran en önemli farklılık olan dilleri Çuvaşça her geçen gün daha az kişi tarafından konuşulmaktadır. Bunun yanında Ruslarla ya da Rus dilli halklarla evlilikler bu süreci daha da hızlandırmaktadır. Nitekim 2002 ile 2010 yılı sayımları arasındaki sert düşüş salt doğum-ölüm olayları ile açıklanamaz.

Her hâlükârda Çuvaşlar zengin bir kültürün temsilcileridir. Bu kültürel çeşitlilik ve zenginlik her geçen gün azalmakta ise de gerek halk edebiyatı ürünleri gerek bu kültüre ait araç ve gereçler gerekse halk müziği ve oyunları ile yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır.

3. Coğrafya ve nüfus

Çuvaşlar, Türk dünyası alanı içinde coğrafi olarak en kuzeybatıda yaşayan Türk topluluğudur. Bu halk, Rusya Federasyonu bünyesinde Doğu Avrupa'da, esas olarak İdil nehrinin batı-doğu çizgisinden güney yönüne dönen dirsek civarında yaşamaktadırlar. Bu bölgede Çuvaşların en yoğun olarak yaşadıkları yer, adını bu halktan alan Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'dir.

Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Mari-El Cumhuriyeti, güneybatısında Mordva Cumhuriyeti, güneyinde Ulyanovsk Oblastı, batısında Nijegorod Oblastı, doğu ve güneydoğusunda ise Tataristan Cumhuriyeti yer almaktadır. Bu haliyle Çuvaşların Türk, Fin-Ugor ve Slav halklarının kesiştiği noktada yaşadığı görülmektedir.

Çuvaş Cumhuriyetinin başkenti Rusça adıyla Çeboksarı, Çuvaşca adıyla ise Şupaşkar'dır. Başkent'in Moskova'ya uzaklığı 663 km'dir. Yüzölçümü 18,300 km^2 olan Çuvaş Cumhuriyeti, noktasal olarak 54° 38'--56° 20' kuzey paralelleri ile 46°--48° 27' doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Çuvaşistan'da 2010 sayımlarına göre km'ye 68,39 kişi düşmektedir. Oysa Rusya Federasyonu'nun genelinde bu oran 8,3; Çuvaşistan'ın da içinde bulunduğu Volga Federal Bölgesi'nde 28,8; İdil-Ural bölgesindeki diğer Türk cumhuriyetlerinden Tataristan'da 55,58; Başkurdistan'da ise 28,36'dır. Bu sonuçlara göre Çuvaşistan'ın, RF'nin Volga Federal Bölgesi'nde nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık idari birim olduğu anlaşılmaktadır.

2010 yılında yapılan son sayımlara göre RF'de toplam Çuvaş nüfusu 1,435,872 kişiden oluşmaktadır. Bir önceki sayım olan 2002 yılı verilerine göre ise bu sayı 1,637,094'tür. Bu veriler ışığında sekiz yıl

2 *Pĭsmĭlle teşşi iş puşlanĭ çuhne* (Пĕсмĕлле теççĕ ĕç пуçланă чухне) 'İşe başlarken bismillah denir.' (Aşmarin X: 240)

içinde yaklaşık 200.000 kişi ile 1/8 oranında nüfus azalması meydana gelmiştir. Elbette ki bu durum sadece doğum-ölüm gibi etkenlerle açıklanamaz.

2010 yılı verilerine göre Çuvaşistan'ın nüfusu 1,251,619'dur. Bu sayının cumhuriyette bulunan halklara göre dağılımı şöyledir: Çuvaş 814,750, Rus 32,3274, Tatar 34,214, Mordva 13,014, Ukrayin 4707, Mari 3648. Buna göre cumhuriyetin % 65'i Çuvaşlardan oluşmaktadır.

Son sayıma göre Çuvaşistan dışında Tataristan'da 116,252, Başkurdistan'da 107,450, Ulyanovsk bölgesinde 94,970, Samara bölgesinde 84,105; Tümen bölgesinde 25,690 Çuvaş yaşamaktadır.[3]

4. Tarihî arka plan

Çuvaşların tarihsel olarak Ogur/Bulgar Türk kolunun yegâne varisi olduğu bilinmektedir. Bilimsel anlamda Çuvaşlar üzerine yapılan ilk çalışmalarda, bunların Fin-Ugor kökenli bir halk olduğuna yönelik fikirler ileri sürülmekteydi. Daha sonraları ilerleyen araştırmalar ve özellikle İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarının keşfi, kültürel anlamda benzerlikler mevcut olmasına rağmen bu halkın konuştuğu dilin, Fin-Ugor kökenli olmadığını, bunların tarihsel Bulgar Türkleri ile ilgili olduğunu ortaya koymuştu.

Arkeolojik ve yazılı belgelere dayalı olarak araştırmacılarca bu halkın ana yurdunun Batı Sibirya ile Kazak bozkırları olduğu düşünülmektedir. Kazak bozkırlarına yerleşmeleri Hunların Avrupa'ya göçü esnasında meydana gelmiştir. Sonraları daha batıya göç etmişler ve Avrupa Hun Konfederasyonu içinde yer almışlardır (Golden 2002: 347). Bizans tarihçilerinin kaydettikleri ve ortak Türkçeden farklı olan bugünkü Çuvaşça tipli bir Türkçeye sahip oldukları düşünülen bu halkın, Hun boylarının İrnek önderliğindeki konfederasyonuna bağlı oldukları düşünülmektedir (Golden 2002: 74-84; Zimonyi 2002: 203-220). Hun Konfederasyonu'nun dağılmasından sonra Utigur ve Kutrigurların Karadeniz'in kuzeyinde birlikte yaşadıkları bilinmektedir. Bu sıralarda (MS 6. yy.) II. Doğu Türk Kağanlığının baskısından kaçan Avarların bu bölgeye gelmeleri ile bu iki Bulgar halkı farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.

Kutrigurlar, Kuvrat önderliğinde Avarlara baş kaldırarak Büyük Bulgaristan'ı kurmuşlardır. Asparuh döneminde Hazar baskısıyla karşılaşmaları nedeniyle buradan Tuna bölgesine yerleşmişler ve daha sonra Dobruca'yı ele geçirmişlerdir. Netice itibariyle 680 yılında Tuna Bulgar Devleti kurulmuş oldu. Yaklaşık iki asır sonra devletin yöneticilerinin misyonerlik faaliyetleri neticesinde Hristiyan oldukları görülüyor. Bu olaydan sonra Bulgarlar, dinle birlikte etnik kimliklerini de kaybederek Slavlaşmışlardır. Daha sonraları Bizans'ın bir eyaleti haline gelen devlet, 1018 yılında ortadan kalkmıştır (Ceylan 1997: 2-3).

Doğuda kalan Utigurlar kuzeye, İdil dirseği civarlarına göç ettiler. Burada bir müddet Hazar hâkimiyeti altında yaşadıktan sonra tarihî Bulgar şehri başkent olmak üzere İdil Bulgar devletini kurdular. Aynı zamanlarda (9. yy.) İdil Bulgarlarının Müslümanlaştığı bilinmektedir. 1237 yılında Moğol İstilası neticesinde bu devlet yıkılmıştır. Bunun neticesinde bu halk Altın Orda devletinin egemenliği altına girmiştir. Altın Orda devletinin yıkılmasından sonra 15. yüzyılda hanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte Çuvaşların atalarının büyük bir kısmı Kazan Hanlığı bünyesinde yaşamaktaydı.

Çuvaşların tarihinde 1551 yılı dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu tarihte önce Çuvaşistan, bir yıl sonra da Kazan Rus işgaline uğradı. Bu tarihten itibaren Çuvaşlar Rus hâkimiyeti altında yaşamaktadırlar. Süreç içerisinde Çuvaşlar üzerinde yoğun bir Hıristiyanlaştırma faaliyeti uygulanmış ve bu halkın büyük bir bölümü bu dine geçmiştir. Bugünkü Çuvaşistan, Rus Çarlığı döneminde idari bakımından önceleri Novgorod'a, daha sonraları ise Kazan ve Simbirsk bölgelerine bağlıydı.

1917 yılındaki devrimden sonra 24 Haziran 1920 tarihinde *Çuvaş Özerk Bölgesi* kurulmuştur. Bundan beş yıl sonra da bu özerk bölge, *Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* adını almıştır (Pappas 1994: 166).

1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılmasından sonra, eski ÇÖSSC, 24 Ocak 1990'da Çuvaşistan Cumhuriyeti egemenlik bildirgesini ilan etmiş ve cumhuriyetin adı Çuvaş Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir (Ross 2002: 21). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise 1992 yılında devlet bugünkü *Çuvaş Özerk Cumhuriyeti--Çĭvaş Respubliki* (Rus. *Çuvaşskaya Respublika*) şeklini almıştır.

3 2010 yılı nüfus sayımı için bk. www.perepis-2010.ru; 2002 yılı nüfus sayımı için bk. www.perepis2002.ru

5. Ortografi

Türk halkları içinde Kiril alfabesini ilk kez kullanan Çuvaşlardır. 1769 yılında Saint-Petersburg'da basılan ilk gramerden bu yana Çuvaşça, Kiril harfleri ile yazılmaktadır.[4] Çuvaşçanın yazımı için ilk standart alfabe Yakovlev tarafından 1871 tarihinde ortaya konmuştur. Bu alfabede toplam 47 harf ve işaret vardı (Şirin User 2006: 158). Yakovlev tarafından oluşturulan bu alfabe ilk olarak 1872'de daha sonra da 1873'te güncellendi. Son versiyonunda yapılan kısaltma ile alfabe, 8 ünlü 17 ünsüz olmak üzere toplam 25 harften meydana gelmekteydi (Andreyev 1973: 270-1). Bu tarihten sonra çeşitli yıllarda ekleme ve çıkarmalar yapılarak alfabe üzerinde güncellemeler yapılmıştır.

Zaman içinde kendi içinde çeşitli değişiklikler gösteren bu alfabe, 1949 yılında yapılan ufak bir eklemeyle son şeklini almıştır. Alfabe, bugünkü biçiminde 37 harf ve işarete sahiptir. Alfabede yer alan <ъ> ve <ь> herhangi bir sesi karşılamamakta, diyakritik olarak kullanılmaktadır (Konuyla ilgili olarak bk. Bayram 2007: 23-25; Şirin User 2006: 154-164).

Alfabenin Çuvaşçanın ses sistemini yansıtmakta başarılı olduğunu söylemek güçtür. Aşağıda verilen listede [*] işareti taşıyan harfler bu dilin çekirdek ses stoğunda bulunmayan, Rusçadan geçen kelimelerde yer alan sesleri işaretlemekte kullanılmaktadır.

Harf	H. Adı	Harf Çev.	Yazı Çev.	Harf	H. Adı	Harf Çev.	Yazı Çev.	Harf	H. Adı	Harf Çev.	Yazı Çev.
А а	a	a	a	Й й	йă	Y	y	Ӳ ӳ	ӳ	ü	ü
Ă ă	ă	ĭ	ĭ	К к	кă	K	k, ķ, g, ġ	Ф ф*	фă	f	f
Б б*	бă	b	b	Л л	лă	L	l	Х х	хă	h	h, ẖ
В в*	вă	v	v	М м	мă	M	m	Ц ц*	цă	ts	ts
Г г*	гă	g	g	Н н	нă	N	n	Ч ч	чă	ç	ç, c
Д д*	дă	d	d	О о*	o	O	o	Ш ш	шă	ş	ş, j
Е е	e	ye / e	ye / e	П п	пă	P	p, b	Щ щ*	щă	şç	şç
Ё ё*	ё	yo	yo	Р р	ră	R	r	ъ*	Sertlik işareti	‘	‘
Ĕ ĕ	ĕ	ĭ	ĭ	С с	că	S	s, z	Ы ы	ы	ı	ı
Ж ж*	жă	j	j	Ç ç	çă	ś	ś, ĵ	ь	Yumuşaklık işareti	’	’
З з*	зă	z	z	Т т	тă	T	t, d	Э э	э	e	e
И и	И	i	i	У у	y	U	u	Ю ю*	ю	yu	yu
								Я я*	я	ya	ya

6. Dil

Çuvaşçanın Türk dili içindeki yeri

Çuvaşça Türk dil ailesi içinde müstakil bir kol olarak yer almaktadır. Eski Batı Türkçesinin yegane temsilcisi konumundadır. Tarihsel gelişimine bağlı olarak modern dil alanı içinde kabaca bir tasnif yapmak gerekirse bu, şöyle gösterilebilir: *Modern Türk Dil Ailesi: Çuvaşça + Diğer Türk lehçeleri*.

Bilimsel anlamda Çuvaşça adında bir dilin varlığı, ilk kez, Strahlenberg'in 1730 yılında yayımlanan *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia* adlı kitabının sayesinde bilinmiştir. Strahlenberg, eserindeki *Harmonia Linguarum* bölümünde Çuvaşça 28 kelimeye yer vermiş, bu dili oldukça doğru bir tespitle Yakutça ve Sibirya Tatarcası ile birlikte Türk dil grubu içerisinde değerlendirmiştir.

Ne var ki, Türkoloji araştırmalarının en önemli isimlerinden Radloff ve Bang gibi araştırmacılar, Çuvaşçanın sonradan Türkleşmiş bir dil olduğunu ileri sürmekteydiler. Özellikle Schott'un *De lingua tschuwaschorum* (1840) adlı eseri, konuyu ses denklikleri temelinde ele alması bakımından önemlidir. Ramstedt'in 1922 yılında yayımladığı *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassichen* adlı eser, bu yazı dilinin Türk kökenli olduğunu delilleriyle birlikte kesin bir şekilde ortaya koymuştur (Arat 1953: 95-96; Poppe 1965: 130-131).

4 Çuvaş adıyla elde bulunan ilk dil kaydı, J. Strahlenberg'in *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia* adlı eserinde yer almaktadır. Burada gösterilen kelimeler Latin harfleri ile yazılmıştır. Ancak bu halkın tarihinde Arap, Grek harfli metin örneklerine de rastlanmaktadır.

Poppe gibi bir kısım araştırmacılar ise Çuvaşçayı bir Türk dili kolu olmaktan çok Altay dil grubunun Mançu-Tunguz kolu gibi bir dil birlikteliği olarak görmek istemişlerdir. Poppe bu düşüncesinden hareketle Türk dili ailesi için Çuvaş-Türk dilleri terimini kullanmaktadır (Poppe 1965: 33).

Türk dili üzerine tasnif denemelerinde Çuvaşça, pek çok araştırmacı tarafından bağımsız bir kol olarak değerlendirilmiştir (bk. Ceylan 1997: 5-7, Durmuş 2009: 15-26).

Çuvaşçanın Tuna Bulgarcası dönemi Tekin (1987), Benzing (1959); İdil (Volga) Bulgarcası dönemi Benzing (1959), Róna-Tas ve Fodor (1973), Tekin (1988), Erdal (1993) gibi araştırmacılarca ele alınarak incelenmiştir.

Çuvaş diyalektolojisi

Çuvaşça esas olarak iki diyalekte sahiptir. Bunlar *Viryal (Turi)* ve *Anatri* diyalektleridir (Yegorov 1971: 55). Bu diyalektler adlarını İdil'in akış yönüne göre 'yukarıdaki' ve 'aşağıdaki' kelimelerinin Çuvaşça biçiminden almaktadır (Sergeyev 2009: 22). Ancak, Çuvaş diyalektolojisinin en önemli isimlerinden Sergeyev, söz konusu iki diyalektin birbirinden kesin sınırlarla ayrılmadığını, arada bir geçiş kuşağı ağzı olduğunu belirterek bu iki diyalekte *karışık ağız* (*hutĭş*) adını verdiği üçüncü bir diyalekti ekler (2009: 22). Gelgelelim, bu tespitte salt dilbilimsel ölçütlerin geçerli olmadığını; gelenek-görenek, etnografik ve folklorik özelliklerin de etkili olduğunu eklemeliyiz.

Dilbilim tarihinde, çok az istisnalarla, yazı dillerinin ilgili halkın yaşadığı şehirlerden sosyal, politik ve idari bakımlardan en baskını olan başkent ağzının seçilip standartlaştırılması ile meydana geldiği görülürken bu durum Çuvaşça açısından pek de geçerli değildir. Bu çerçevede Çuvaşçanın yazı dilinin Çeboksarı ağzı temelinde Viryal diyalekti olarak değerlendirebileceğimiz bir dile sahip olması gerekirken Çuvaş yazı dili Anatri diyalektine dayanmaktadır. Bu seçimde Çuvaş alfabesini teşkil eden ve bu dille eğitim-öğretim yapılmasının önünü açan İvan Yakovlev'in etkisi büyüktür.

Çuvaşçanın diyalektleri arasındaki farklılıklar, karşılıklı anlaşılabilirlik oranını etkileyecek düzeyde değildir.

Çuvaşçanın diyalektleri arasında belirtebileceğimiz kimi farklılıklar şöyledir:

Anatri /u/~Viryal /o/: *puş* (пуç)~*poş* (поç) 'baş', *uḫmaḫ* (ухмах)~*oḫmaḫ* (охмах) 'ahmak', *uḳşa* (укçа)~*oḳşa* (окçа) 'para', *ḫurĭn* (хурăн)~*ḫorĭn* (хорăн) 'kayın (ağacı)'. /o/ fonemi standart Çuvaşçada yokken Viryal ağzında bir ses birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Anatri diyalektinde bulunmayan /ö/ foneminin de Viryal ağzında mevcut olduğunu görürüz. Viryal ağzındaki /ö/, Anatri ağzındaki /ĭ/ ile denkleşmektedir. Vir. *sör-* (сöр-)~An. *sĭr-* (сĕр-) 'süzmek', Vir. *pödöm* (пöтöм) ~ An. *pĭdĭm* (пĕтĕм) 'bütün'.

Son hecesinde /ĭ/ ve /ĭ/ sesleri bulunan kimi sözcüklerde iki ağız arasında göçüşmeli kullanımlar görülmektedir: An. *ḫuyḫĭ* (хуйхă) ¸ Vir. *ḫoyĭḫ* (хуйăх) 'kaygı', An. *şivĭç* (çивĕч) ~Vir. *şivcĭ* (çивчĕ) 'keskin'.

İki diyalekt arasında parçalar üstü düzeyde de ses farklılıkları mevcut olabilmektedir. Örneğin, standart dilde genelde son hecede bulunan vurgunun Viryal ağzında kimi zaman ilk hecede olduğu görülmektedir. Ancak bunun herhangi bir fonemik değerinin bulunmadığı da belirtilmelidir: An. *vĭdĭr* (вăтăр) ~ Vir. *vĭ̲dĭr* (вă̲тăр) 'otuz', An. *ḳayĭḳ* (кайăк) ~ Vir. *ḳa̲yĭḳ* (ка̲йăк) 'kuş'.

Standart dilde, örneğin yönelme-belirtme ekinin /a/, /e/ ile biten isimlerden sonra kullanımında boşluk doldurucu olarak /n/ kullanılırken Viryal ağzında bunun /y/ sesi tercih edilmektedir: An. *lajana* (лаша+н+а) ~ Vir. *lajaya* (лашая < лаша+й+а) 'ata, atı'.

Çokluk eki standart dilde damak uyumuna tabi değildir. Fakat Viryal ağzında bu uyumun tam olduğunu görüyoruz: An. *lajazem* (лаша+сем) ~ Vir. *lajazam* (лаша+сам) 'atlar'.

Standart dilde yeterlilik ifadesi {-Ay} biçim birimi ile Viryal ağzında ise {-i} ile sağlanmaktadır: An. *vulaymarĭm* (вула-ай-ма-рă-м) ~ Vir. *vulimarĭm* (вула-и-ма-рă-м) 'okuyamadım'.

Puşkart
© Magripa Eskeyeva,
Gülgayşa Sagidolda

Viryal ağzında görülen önemli bir morfolojik özellik olarak, zarf-fiil eki {-SA}'nın standart dilde {-nĬ} ile sağlanan öğrenilen geçmiş zamanı da işaretlemesini anmalıyız. Bilindiği üzere işlev açısından TT {-(y)Xp} ile denk olan bu ek, başka bazı lehçelerde de aynı zamanı işaretleyebilmektedir. Şahıs ifadesi söz dizimsel olarak sağlanmaktadır: *vulaza* (вуласа) 'okudu(m)'.

Çuvaşçanın diyalektleri arasında sözcüksel düzeyde kimi farklılıklar da mevcuttur. Bu farklılıklarda Anatri diyalektinin güçlü bir şekilde Tatar tesirinin altında kalması belirleyici bir rol oynamaktadır: An. *azanne* (асанне), *aslanne* (асланне)~ Vir. *mamaḳ* (мамак), *mĭnami* (мăнами) 'annanne', An. *anne* (анне) ~ Vir. *abi* (апи), *abay* (апай) 'anne', An. *tede* (тете) ~ Vir. *piççe* (пичче) 'ağabey', An. *patşa* (патша) ~ Vir. *ĭ̆mbü* (ĕмпӳ) 'padişah, kral', An. *kürjĭ̆* (кӳрçĕ) ~ Vir. *poskil* (поскил) 'komşu', An. *mazar* (масар) ~ Vir. *şĭ̆va* (çăва)'mezarlık', An. *yĭ̆gĭ̆t* (йĕкĕт)~ Vir. *ḳaççĭ̆* (каччă)'genç erkek'.

Ses bilgisi

Standart Çuvaşçada /a/, /e/, /ı/, /i/, /ĭ/, /ĭ/, /u/, /ü/ olmak üzere sekiz ünlü fonem bulunmaktadır. Ünlülerden /ĭ/, /ĭ/ dışındakiler normal uzunlukta, anılan iki ünlü ise kısa olarak kullanılmaktadır. GT'de var olan /o/, /ö/ ünlüleri standart Çuvaşçada yer almamasına karşın Viryal ağzında mevcuttur. Yine /o/ fonemi Rusçadan kopyalanan kelimelerde mevcut bulunduğundan alfabede de yer almaktadır.

Standart Çuvaş Türkçesinin ünsüz fonem sayısı on dörttür: /ç/, /h/, /k/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /ɕ/, /t/, /v/, /y/. Standart Çuvaşçada yazımda gösterilmemesine rağmen tonsuz ünsüzler, ünlüler ve sonorlar (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) komşuluğunda ötümlü denkleriyle kullanılmakta, tonlulaşmaktadır: упа /*uba*/ 'ayı', эпĕ /*ebĭ̆*/ 'ben', хĕрсем /*hĭ̆rzem*/ 'kızlar'. Burada anılan fonemleri işaretleyenlerin dışında Çuvaş alfabesinde bulunan harfler Rusçadan geçmiş kelimelerde bulunan sesleri işaretlemektedir.

Çuvaşça asli ünlü uzunlukları olmadığı gibi standart dilde ikincil uzunluklar da mevcut değildir. Kelime başında ve sonunda tonlu ünsüz bulunmayan Çuvaşçada vurgu da son hecededir.

Çuvaşçanın Türk dil ailesi içerisindeki özel konumu nedeniyle ses bakımından diğer kollardan oldukça farklı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Çuvaşçanın ses özellikleri Ceylan (1997) tarafından art zamanlı bir bakış açısıyla oldukça detaylı bir şekilde ortaya konmuştur.

GT /z/ ve Çuvaşça /r/ denkliği ile GT /ş/~ Çuv. /l/ denkliği bu sahanın en karakteristik özelliğidir. Bu ses denkliği Altay ve Türk dil tarihi açısından da oldukça önemli bir tartışma konusudur:

Puşkart
© Magripa Eskeyeva, Gülgayşa Sagidolda

ET *süz-*~ Çuv. *sĭr-* (сĕр-) ‘süzmek’, ET *ḳaz*~ Çuv. *ḫur* (хур) ‘kaz’, ET *sekiz*~ Çuv. *saḳḳĭr* (сакĕр) ‘sekiz’, ET *ḳız*~ Çuv. *hĭr* (хĕр) ‘kız’; ET *ḳış*~ Çuv. *hĭl* (хĕл) ‘kış’, ET *beş* ~ Çuv. *pillĭk* (пиллĕк)‘beş’.

ET /y-/ ~ Çuv. /ş-/: ET *yol* ~ Çuv. *şul* (çул) ‘yol’, ET *yaġ* ~ Çuv. *şu* (çу) ‘yağ’.

ET /-d/, /-d-/ ~ Çuv. /-r/, /-r-/: ET *adaḳ* ~ Çuv. *ura* (ура) ‘ayak’, ET *sid-* ~ Çuv. *şĭr-* (шăр-)‘işemek’, ET *yadaġ* ~ Çuv. *şuran* ‘yaya’.

Bunlara ilaveten Çuvaşçaya has karakteristik özellikler gösteren denklikler arasında şunları sayabiliriz:

ET /-ġ/ ~ Çuv. ø: ET *yaġ* ~ Çuv. *şu* (çу) *‘yağ’*, ET *taġ* ~ Çuv. *tu* (ту) *‘dağ’*.

ET /ç/ ~ Çuv. /ş/: ET *köç-* ~ Çuv. *kuş-* (куç-) ‘göçmek’, ET *çöp* ~ Çuv. *şübĭ* (çӳпĕ) ‘çöp’.

ET /ti/, /tı/ ~ Çuv. /çĭ/: ET *tirig* ~ Çuv. *çĭrĭ* (чĕрĕ) ‘diri’, ET *yeti* ~ Çuv. *şiçĭ* (çичĕ) ‘yedi’.

ET /-ŋ-/, /-ŋ/ ~ Çuv. /-m-/, /-m/: ET *ḳoŋur* ~ Çuv. *ḫĭmĭr* (хăмăр) ‘kahverengi’, ET *toŋ* ~ Çuv. *tĭm* (тăм) ‘soğuk, don’.

ET /ḳ/ ~ Çuv. /ḫ/: ET *ḳara* ~ Çuv. *ḫura* (хура) *‘kara’*, ET *baḳ-* ~ Çuv. *pĭḫ-* (пăх-) ‘bakmak’.

ET /k/ ~ Çuv. /ḳ/: ET *kül-* ~ Çuv. *ḳul-* (кул-) ‘gülmek’.

Çuvaşçanın ses denklikleri ile örneklerin sayısını artırmak mümkündür (bk. Ceylan 1997).

Biçim bilgisi

Çokluk

Standart Çuvaşçada çokluk, GT’den çok farklı olarak {+Sem} ekiyle işaretlenmektedir. Üst yazımdan da anlaşılacağı üzere bu ek, ünlü uyumuna tabi değildir. Ancak her ne kadar yazımda [+sem] (+сем) şeklinde olsa da [+sem] ve [+zem] şeklinde iki değişken biçime sahiptir. Ek, Çuvaşçada kullanılan tonsuz ünsüzlerden sonra [+sem], ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra [+zem] şeklinde kullanılır: *ḫutsem* (хут+сем) ‘kağıtlar’, *tussem* (тус+сем) ‘dostlar’, *sĭmaḫsem* (сăмах+сем) ‘sözler’, *yultaşsem* (юлташ+сем) ‘arkadaşlar’; *lajazem* (лаша+сем) ‘atlar’, *hĭrzem* (хĕр+сем) ‘kızlar’, *uramzem*

(урам+сем) ‘sokaklar’, *tuzem* (тусем) ‘dağlar’. İlgi, yönelme-belirtme, bulunma ve çıkma durumlarıyla kullanımında çokluk ekinin sonundaki /m/ sesi, /n/ ile nöbetleşmektedir, diğer hâl çekimlerinde aynı şekilde kalmaktadır:

Yalın	çeceksem (чечек+сем)	çiçekler
İlgi	çeceksen (чечек+сен)	çiçeklerin
Yönelme-Belirtme	çeceksene (чечек+сен+е)	çiçeklere, çiçekleri
Bulunma	çeceksençe (чечек+сен+че)	çiçeklerde
Çıkma	çeceksençen (чечек+сен+чен)	çiçeklerden
Araç-Birliktelik	çeceksempe (чечек+сем+пе)	çiçeklerle
Sebep-Amaç	çeceksemşĭn (чечек+сем+шӗн)	çiçekler için

Çuvaşçada çokluk ekinin, GT’den farklı bir dizime sahip olması ilginç bir özelliktir. GT’de isim çekim eklerinin hepsi bir arada bir isim gövdesinde yer alırken sıralama **İsim+Çokluk Eki+İyelik Eki+Hâl Eki** şeklindedir. Yani, çokluk eki isim tabanından sonra gelen ilk ek konumundadır: *kız+lar+ım+a.* Çuvaşçada ise bu diziliş şu şekildedir: **İsim+İyelik Eki+Çokluk Eki+hâl eki.** Görüldüğü gibi, Çuvaşçada isim tabanından sonra gelen ilk biçim iyelik eki olurken çokluk eki onu takiben kullanım sahasına çıkabilmektedir: *hĭrĭmzene* (< hĭr+ĭm+zen+e [хӗрӗмсене] ~ hh. **kız+ım+lar+a) ‘kızlarıma, kızlarıma’, *annemĭrzem* (< anne+mĭr+zem [аннемӗрсем] ~ hh. **anne+miz+ler) ‘annelerimiz’, *açamzem* (< aça+m+zem [ачамсем] ~ **çocuk+um+lar) ‘çocuklarım’, *sĭmaḫuzembe* (< sĭmaḫ+u+zem+be [сӑмахусемпе] ~ **söz+ün+ler+le) ‘sözlerinle’.

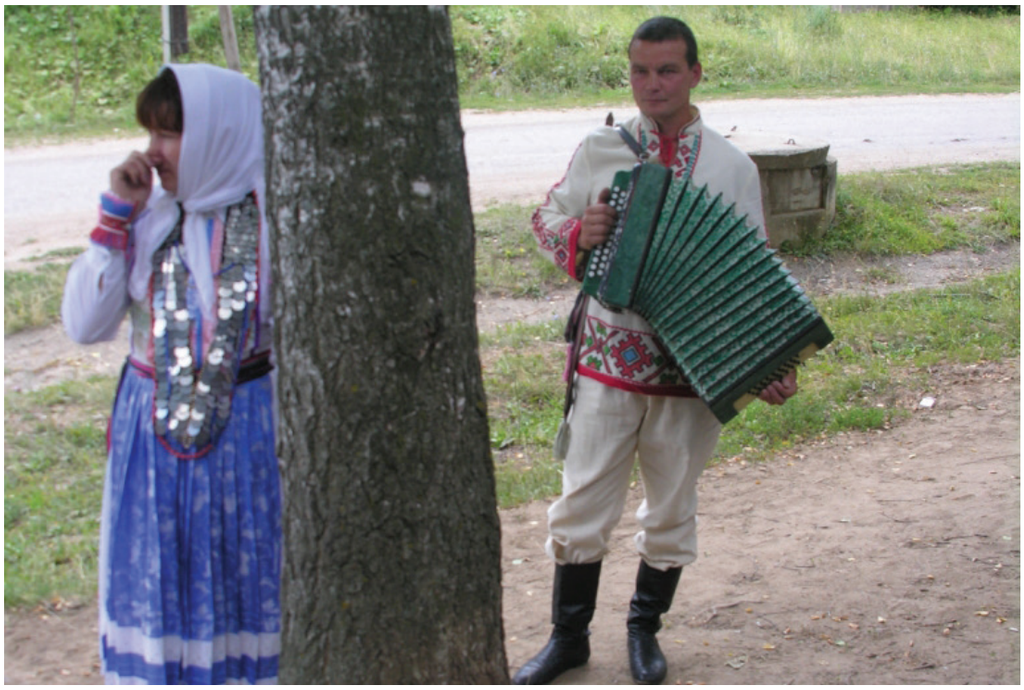
Hâl

Çuvaşçanın hâl kategorisi GT ile büyük ölçüde paralellik gösterir. Modern Çuvaşçada ilgi durumu eki, daha eski bir şekil olan {+(n)Ĭn} biçiminden gelişmiş {+(Ĭ)n} şeklindedir. Bu biçimin, modern Çuvaşçada da zaman zaman karşılaşılan ET ve Oğuz grubu ile paralel {+(n)Ĭn} şeklinden kısalma yoluyla oluştuğu söylenebilir:[5] *ḫulan* (< хула+н) ‘şehrin’, *kĭnegen* (кӗнеке+н) ‘kitabın’, *şḳulĭn* (шкул+ӑн) ‘okulun’, *çecegĭn* (чечек+ӗн) ‘çiçeğin’. Yukarıda da belirtildiği gibi çokluk ekiyle kullanımda ek, [+sen], [+zen] (Sen < Senĭn< Sem+ĭn) biçimlerine sahiptir: *hĭrzen* (хӗрсен) ‘kızların’, *pülĭmzen* (пӳлӗмсен) ‘odaların’, *utsen* (утсен) ‘atların’. Ek, /u/ ve /ü/ ile sonlanan cins isim tabanlarıyla kullanılırken, sırasıyla /ĭv/, /ĭv/ ile nöbetleşir: *tĭvĭn* (< tu+ĭn) (тӑвӑн) ‘dağın’, *çirgĭvĭn* (< çirgü+ĭn) (чиркӗвӗн) ‘kilisenin’. Yine /ĭ/ ve /ĭ/ ile sonlanan iki heceli kelimelerden, söz konusu ünlüden önce tek ünsüz bulunanlarda ilgi ekiyle kullanımda ikizleşme meydana gelmektedir: *pullĭn* (< pulĭ+ĭn) (пуллӑн) ‘balığın’, *sĭllĭn* (<sĭlĭ+ĭn) (сӗллӗн) ‘yulafın’, *sĭvvĭn* (< sĭvĭ+ĭn) (сӑввӑн) ‘şiirin’, *küllĭn* (< külĭ+ĭn) (кӳллӗн) ‘gölün’.[6]

Çuvaşçada hâl kavramı, GT ile büyük oranda paralellik göstermesine rağmen kendine özgü kimi ayrıntılar da mevcuttur. Bu ayrıntılardan en dikkat çekici olanı yönelme ve belirtme durumunun aynı ekle {+(n)A} işaretlenmesidir: *Sana pĭḫrĭm.* (Сана пăхрăм.) ‘Sana baktım.’, ***Sana** yuradadĭp.* (Сана юрататăп.) ‘Seni seviyorum.’. Bu kullanımda ekin hangi hâl işlevine sahip olduğunu tespit, fiilin istemi yardımıyla mümkün olmaktadır. Ek, ünsüzle sonlanan tabanlardan sonra [+a], [+e] (*şḳula* [шкул+а] ‘okula; okulu’, *kile* [кил+е] *‘eve; evi’*); /a/ ve /e/ ile sonlanan tabanlardan sonra ünlü uyumuna bağlı olarak [+na], [+ne] olarak eklenmektedir: *ḫulana* [хула+на] ‘şehre’, şehri’, *kĭnegene* (кӗнеке+не) ‘kitaba’, ‘kitabı’, *ıvĭla* [ывăл+а] ‘oğula’, ‘oğulu’, *çeceke* [чечек+е] ‘çiçeğe’, ‘çiçeği’. /u/ ve /ü/ ile sonlanan kelimelerden sonra /ĭv/, /ĭv/ nöbetleşmesi burada da geçerlidir: *tĭva* (< tu+a) (тӑва) ‘dağa; dağı’, *çirgĭve* (< çirgü+e) (чиркӗве) ‘kiliseye; kiliseyi’.

5 Modern Çuvaşçada ek {+(Ĭ)n} üst yazımına sahip olsa da zaman zaman {+(n)Ĭn} şeklinde kullanım örneklerine de rastlanmaktadır.

6 Söz konusu durumda /ĭ/, /ĭ/ ünlüsünden önce iki ünsüz bulunması halinde ikizleşme meydana gelmemektedir: *pĭncĭn* (пăнчă+н) ‘noktanın, beneğin’, *pĭrcĭn* (пĕрчĕ+н) ‘saçın, zulfün’.

Puşkart
© Magripa Eskeyeva,
Gülgayşa Sagidolda

İki heceli kelimelerde son ses durumundaki /ĭ/, /ĭ/den önce sadece bir ünsüz varsa, yönelme-belirtme durumu eki geldiğinde bu ünsüz ikizleşir ve sondaki ünlü düşerek ekin [+a], [+e] biçimleri gelir. *pulla* (< pulĭ+a) (пулла) ‘balığı, balığa’, *külle* (< külĭ+e) (кӳлле) ‘gölü, göle’. /ĭ/, /ĭ/ ünlülerinden önce iki ünsüz olması durumunda söz konusu ünlüler durum ekiyle nöbetleşmektedirler: *ıyḫa* (< ıyḫĭ+a) (ыйха) ‘uykuyu, uykuya’, *kürje* (< kürşĭ+e) (кӳрше) ‘komşuya, komşuyu’. Teklik 3. kişi iyelik eki olan /ĭ/’den sonra yönelme-belirtme durumu eki gelmesi durumunda iyelik eki düşer, ek [+ne] şeklinde kalır: *hĭrne* (< hĭr+ĭ+ne) (хӗрне) ‘(onun) kızına; kızını’, *ḳuśne* (< kuś+ĭ+ne) (куҫне) ‘(onun) gözüne; gözünü’.

/i/ ünlüsü ile sona eren kelimelerden sonra yönelme-belirtme durumu eki ile kelime tabanı arasına /y/ sesi yerleşir: *şĭjiye* (< şĭşi+y+e) (шӑшие) ‘fareyi, fareye’, *şerĵiye* (< şerĵi+y+e) (çерçие) ‘serçeyi, serçeye’. Kelime tabanındaki /i/ ünlüsü işlev olarak teklik 3. kişi iyelik eki durumunda ise ek bu kez [+ne] şeklinde gelmektedir: *ḫĭlḫine* (< ḫĭlḫa+i+ne) (хӑлхине) ‘(onun) kulağını, kulağına’, *urine* (< ura+i+ne) (урине) ‘(onun) ayağını, ayağına’.

İlgi durumunda olduğu gibi, çokluk ekli biçimlerden ek [+zene], [+sene] halinde /n/’li olarak kullanılmaktadır: *ḫurĭnzene* (хурӑнсене) ‘kayınları, kayınlara’, *hĭrarĭmzene* (хӗрарӑмсене) ‘kadınları, kadınlara’, *ḫutsene* (хут+сене) ‘kâğıtları, kâğıtlara’.

Bulunma durumu eki, [+ra], [+re], [+da], [+de] ve [+ce] olarak beş değişken şekilde görülmektedir. Ekin değişken biçimlerinin ortaya çıkışında ayrılma eki de paralellik göstermektedir: [+ran], [+ren], [+dan], [+den], [+cen].

Bulunma ve ayrılma durumunda, /r/ ile sonlanan tabanlardan sonra /d/’li şekiller de eklenir: *hirde* (хир+те) ‘kırda’, *hirden* (хир+тен) ‘kırdan’, *şĭvarda* (çӑвар+та) ‘ağızda’, *şĭvardan* (çӑвар+тан) ‘ağızdan’. /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra bulunma ve ayrılma eki hem /d/’li hem de /r/’li şekillerde gelebilmektedir: *ḳunra* (кун+ра) ‘günde’ ~ *ḳunda* (кун+та) ‘günde’, *ḳunran* (кун+ран) ‘günden’ ~ *ḳundan* (кун+тан) ‘günden’; *kilre* (кил+ре) ‘evde’ ~ *kilde* (кил+те) ‘evde’; *kilren* (кил+рен) ‘evden’ ~ *kilden* (кил+тен) ‘evden’. Ancak bu kullanımlardan /d/’li şekillerin daha yaygın olduğunu söylemeliyiz: *vĭrmanda* (вӑрман+та) ‘ormanda’ ~ *vĭrmandan* (вӑрман+тан) ‘ormandan’; *şḳulda* (шкул+та) ‘okulda’ ~ *şḳuldan* (шкул+тан) ‘okuldan’, *hĭvelden* (хӗвел+тен) ‘güneşten’, *ḫurandan* (хуран+тан) ‘kazandan’.

Bulunma ve ayrılma durumu, teklik üçüncü kişi iyelik ekli kelimelerden sonra, zamir /n/’si ile birlikte [+ce], [+cen] şeklinde kullanılmaktadır: *çĭvaş literaturince* ([< literatura+i+n+çe] чӑваш литературинче) ‘Çuvaş edebiyatında’; *şĭlavarĭncen* ([< şĭlavar+ĭ+n+çen] шӑлаварӗнчен) ‘(onun) pantolonundan’, *urincen* ([< ura+i+n+çen] уринчен) ‘ayağından’.

Başkurdistan Çuvaşları
© Alexey Alexsandrov

Bulunma ve çıkma durumu eklerinin çokluk ekiyle kullanımında söz konusu eklerin /c/'li olduğu, çokluk ekinin /m/ ünsüzünün /n/ ile nöbetleşerek [+sence], [+zence] ~ [+sencen], [+zencen] şekillerine sahip olduğu görülmektedir: *ḫaĵatsence* (хаçатсенче) 'gazetelerde', *ĭşsence* (ĕç+сенче) 'işlerde'; *nimĭş sencen* (нимĕç+сенчен) 'Almanlardan', *hĭrarĭmzencen* (хĕрарăм+сенчен) 'kadınlardan'.

Araç-birliktelik durumu {+PA} ekiyle kurulmaktadır; ekin [+ba], [+be], [+pa], [+pe] şeklinde dört değişken biçimi mevcuttur: *patşaba* (патша+па) 'kralla, padişahla', *kĭbebe* (кĕпе+пе) *'gömlekle', puppa* (пуп+па) 'papazla', *erehpe* (эрех+пе) 'votkayla'. Bu ek dışında, şiir dilinde ve halk edebiyatına ait eserlerde {+PAlA} ve {+PAlAn} şekillerine de rastlanılmaktadır (Pavlov 1965: 115): *kĭnegebele* (кĕнеке+пеле) 'kitapla', *pĭçḳĭbalan* (пăчкă+палан) 'testereyle'. Çokluk ekiyle birlikte kullanımda çokluk ekinde herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir: *hĭrzembe* (хĕр+сем+пе) 'kızlarla', *ŝĭldĭrzembe* (çăлтăр+сем+пе) 'yıldızlarla', *vırĭssembele* (вырăс+сем+пеле) 'Ruslarla'.

TT *için* edatının Çuvaşçada ekleşerek sebep-amaç hâli işaretlediğini görmekteyiz. Ek, ses uyumlarına göre, [+şĭn], [+şĭn], [+jĭn], [+jĭn] şeklinde dört değişken biçime sahiptir: *lajajĭn* (лаша+шăн) 'at için', *çerkkejĭn* (черкке+шĕн) 'kadeh için', *sĭvapşĭn* (сăвап+шăн) 'sevap için', *ĭmĭtşĭn* (ĕмĕт+шĕн) 'ümit için'.

Çuvaşçada kullanılan {+(ç)çen} eki, zamana dönük sınırlama hâli işlevine sahiptir. Ek, tonsuz ünsüzlerden sonra [+çen]; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra [+(ç)çen] şeklinde eklenmekte, ancak ünlü uyumuna tabi olmamaktadır: *pillĭkçen* (пиллĕк+чен) '(saat) beşe kadar', *kĭrġunneççen* (кĕркунне+ччен) 'güze kadar', *ḳaśçen* (каç+чен) 'akşama kadar', *ḳĭndĭrlaççen* (кăнтăрла+ччен) 'öğlene kadar'.

Çuvaşçada yön hâli {+(n)AllA} ekiyle kurulmaktadır: *frontalla* (фронт+алла) 'cepheye doğru', *kilelle* (кил+елле) 'eve doğru', *ḫulanalla*/ (хула+налла) 'şehre doğru', *tübenelle* (тӳпе+нелле) 'göğe doğru'.

Çuvaşçada daha çok zaman anlamlı kelimelerden sonra [+zeren], [+seren] ekleri getirilerek yineleme hâli kurulmaktadır: *uyĭḫseren* (уйăх+серен**)** *'her ay',* śulzeren çул+серен / / 'her yıl'.

Çıkma durumu eki ile {+bA} biçimi ile birleşerek [+ranba], [+renbe], [+danba], [+denbe] şekillerine sahip başlangıç hâlini meydana getirmektedir: *ḫĭĵandanba* (хăçан+танпа) 'ne zamandan beri', *irdenbe* (ир+тенпе) 'sabahtan beri', *viĵĭ ernerenbe* (виçĕ эрне+ренпе) 'üç haftadan beri', *samayranba* (самай+ранпа) 'çoktan beri'.

Çuvaşçada hâl çekim paradigmalarını şöyle örnekleyebiliriz (Andreyev 1957: 28-9):

Başkurdistan Çuvaşları
© Alexey Alexsandrov

Hâl	arman (арман) ‘değirmen’	tir (тир) ‘deri’	uy (уй) ‘tarla’	laja (лаша) ‘at’	ĭne (ĕне) ‘inek’	şĭji (шăши) ‘fare’
Yalın	arman (арман)	tir (тир)	uy (уй)	laja (лаша)	ĭne (ĕне)	şĭji (шăши)
İlgi	armanĭn (арман+ăн)	tirĭn (тир+ĕн)	uyĭn (уй+ăн)	lajan(ĭn) (лаша+н[ăн])	ĭnen(ĭn) (ĕне+н[ĕн])	şĭjin (шăши+н) ~ şĭjiyĭn (шăши+йĕн)
Yönelme-Belirtme	armana (арман+а)	tire (тир+е)	uya (уя)	lajana (лаша+на)	ĭnene (ĕне+не)	şĭjiye (шăши+е)
Bulunma	armanda (арман+та)	tirde (тир+те)	uyra (уй+ра)	lajara (лаша+ра)	ĭnere (ĕне+ре)	şĭjire (шăши+ре)
Ayrılma	armandan (арман+тан)	tirden (тиртен	uyran (уй+ран)	lajaran (лаша+ран)	ĭneren (ĕне+рен)	şĭjiren (шăши+рен)
Araç-Birliktelik	armanba (арман+па)	tirbe (тирпе)	uyba (уй+па)	lajaba (лаша+па)	ĭnebe (ĕне+пе)	şĭjibe (шăши+пе)

Hâl	pulĭ (пулă) ‘balık’	külĭ (кӳлĕ) ‘göl’	tarĵĭ (тарçă) ‘rençber’	pĭrcĭ пĕрчĕ) ‘zülüf’	şıru (сыру) ‘yazı’	kĭdü (кĕтӳ) ‘sürü’
Yalın	pulĭ (пулă)	külĭ (кӳлĕ)	tarĵĭ (тарçă)	pĭrcĭ (пĕрчĕ)	şıru (сыру)	kĭdü (кĕтӳ)
İlgi	pullĭn (пуллă+н)	küllĭn (кӳлĕ+н)	tarĵĭn (тарçă+н)	pĭrcĭ+n (пĕрчĕ+н)	şırĭvĭn (сыру+н)	kĭdĭvĭn (кĕтӳ+н)
Yönelme-Belirtme	pulla (пулă+а)	külle (кӳлĕ+е)	tarĵa (тарçă+а)	pĭrce (пĕрчĕ+е)	şırĭva (сыру+а)	kĭdĭve (кĕтӳ+е)
Bulunma	pulĭra (пулă+ра)	külĭre (кӳлĕ+ре)	tarĵĭra (тарçă+ра)	pĭrcĭ+re (пĕрчĕ+ ре)	şırura (сыру+ ра)	kĭdü+re (кĕтӳ+ре)
Ayrılma	pulĭran (пулă+ран)	külĭren (кӳлĕ+рен)	tarĵĭran (тарçă+ран)	pĭrcĭ+ren (пĕрчĕ+рен)	şıruran (сыру+ ран)	kĭdü+ren (кĕтӳ+рен)
Araç-Birliktelik	pulĭba (пулă+па)	külĭbe (кӳлĕ+пе)	tarĵĭba (тарçă+па)	pĭrcĭ+be (пĕрчĕ+пе)	şıruba (сыру+па)	kĭdü+be (кĕтӳ+пе)

İyelik

Çuvaşçada iyelik kategorisi, esas olarak GT'deki gibi iyelik ekleri ile kurulmaktadır. İyelik ekleri şunlardır:

1. тк	{+(Ĭ)m} → [+m], [+ĭm], [+ĭm]
2. тк	{+U} → [+u], [+ü]
3. тк	{+İ} → [+ĭ], [+i]
1. çк	{+(Ĭ)mĬr} →[+mĭr], [+mĭr] [+ĭmĭr], [+ĭmĭr]
2. çк	{+Ĭr} → [+ĭr], [+ĭr]
3. çк	{+ĭ}→ [+ĭ], [+i]; {+ĭzem} → [+ĭzem], [+izem]

Çuvaşçanın iyelik ekleri, eklendikleri kelimenin son sesine göre kimi farklılıklar göstermektedirler: Eklerin kullanımlarını şöyle gösterebiliriz:

a) Ünsüzler ve /a/, /e/ ünlüleriyle sonlanan isimlerden sonra:

Kişi	hĭr (хĕр) 'kız'	sĭdel (сĕтел) 'masa'	laja (лаша) 'at'	kĭnege (кĕнеке) 'kitap'
1. тк	hĭrĭm (хĕр+ĕм)	sĭdelĭm (сĕтел+ĕм)	lajam (лаша+м)	kĭnegem (кĕнеке+м)
2. тк	hĭrü (хĕр+ӳ)	sĭdelü (сĕтел+ӳ)	laju (лаша+у)	kĭnegü (кĕнеке+ӳ)
3. тк	hĭrĭ (хĕр+ĕ)	sĭdelĭ (сĕтел+ĕ)	laji (лаша+и)	kĭnegi (кĕнеке+и)
1. çк	hĭrĭmĭr (хĕр+ĕмĕр)	sĭdelĭmĭr (сĕтел+ĕмĕр)	lajamĭr (лаша+мăр)	kĭnegemĭr (кĕнеке+мĕр)
2. çк	hĭrĭr (хĕр+ĕр)	sĭdelĭr (сĕтел+ĕр)	lajĭr (лаша+ăр)	kĭnegĭr (кĕнеке+ĕр)
3. çк	hĭrĭ (хĕр+ĕ), hĭrĭzem (хĕр+ĕсем)	sĭdelĭ (сĕтел+ĕ), sĭdelĭzem (сĕтел+ĕсем)	laji (лаша+и); lajizem (лаша+исем)	kĭnegi (кĕнеке+и), kĭnegizem (кĕнеке+исем)

b) /u/, /ü/ ile /i/ ünlüleri ile sona eren isimlerden sonra:

Kişi	tu (ту) 'dağ'	kĭrü (кĕрӳ) 'güveği'	tĭri (тăри) 'tarla kuşu, toygar'
1. тк	tĭvĭm (ту+м)	kĭrĭvĭm (кĕрӳ+м)	tĭriyĭm (тăри+й+ĕм)
2. тк	tĭvu (ту+у)	kĭrĭvü (кĕрӳ+ӳ)	tĭriyü (тăри+й+ӳ)
3. тк	tĭvĭ (ту+ĕ)	kĭrĭvĭ (кĕрӳ+ĕ)	tĭriyĭ (тăри+й+ĕ)
1. çк	tĭvĭmĭr (ту+мăр)	kĭrĭvĭmĭr (кĕрӳ+мĕр)	tĭriyĭmĭr (тăри+й+ĕмĕр)
2. çк	tĭvĭr (ту+ăр)	kĭrĭvĭr (кĕрӳ+ĕр)	tĭriyĭr (тăри+й+ĕр)
3. çк	tĭvĭ (ту+ĕ), tĭvĭzem (ту+ĕсем)	kĭrĭvĭ (кĕрӳ+ĕ), kĭrĭvĭzem (кĕрӳ+ ĕсем)	tĭriyĭ (тăри+й+ĕ), tĭriyĭzem (тăри+й+ĕсем)

c) /ĭ/, /ĭ/ ünlülerinden sonra:

Kişi	/ĭ/, /ĭ/ önünde tek ünsüz		/ĭ/, /ĭ/ önünde iki ünsüz	
	pulĭ (пулă) 'balık'	sĭlĭ (сĕлĕ) 'yulaf'	pĭçķĭ (пăчкă) 'testere'	tengĭ (тенкĕ) 'para'
1. тк	pullĭm (пулă+м)	sĭllĭm (сĕлĕ+м)	pĭçķĭm (пăчкă+м)	tengĭm (тенкĕ+м)
2. тк	pullu (пулă+у)	sĭllü (сĕлĕ+ӳ)	pĭçķu (пăчкă+у)	tengü (тенкĕ+ӳ)
3. тк	pulli (пулă+и)	sĭlli (сĕлĕ+и)	pĭçķi (пăчкă+и)	tengi (тенкĕ+и)
1. çк	pullĭmĭr (пулă+мăр)	sĭllĭmĭr (сĕлĕ+мĕр)	pĭçķĭmĭr (пăчкă+мăр)	tengĭmĭr (тенкĕ+мĕр)
2. çк	pullĭr (пулă+ăр)	sĭllĭr (сĕлĕ+ĕр)	pĭçķĭr (пăчкă+ăр)	tengĭr (< тенкĕ+ĕр)
3. çк	pulli (пулă+и), pullizem (пулă+исем)	sĭlli (сĕлĕ+и), sĭllizem (сĕлĕ+исем)	pĭçķi (пăчкă+и), pĭçķizem (пăчкă+исем)	tengi (тенкĕ+и), tengizem (тенкĕ+исем)

Çuvaşçada, iyelik ekli şekillerin dışında sözdizimsel yolla da iyelik ifade edilmektedir. Bu ikinci yol, şekil bilgisel yola oranla çok daha işlektir. Sözdizimsel yol ilgi durumunda şahıs (ya da dönüşlülük) zamirlerinin yalın hâldeki adla kullanımıyla meydana gelir:

Kişi		aca (ача) 'çocuk'
1. тк	man(ĭn) 'benim'+İSİM	man(ĭn) aca (ман[ăн] ача)
2. тк	san(ĭn) 'senin'+İSİM	san(ĭn) aca (сан[ăн] ача)
3. тк	un(ĭn) 'onun'+İSİM(+ĭ)	un(ĭn) aci (ун[ăн] ачи)
1. çк	pirĭn 'bizim'+İSİM	pirĭn aca (пирĕн ача)
2. çк	sirĭn 'sizin'+İSİM	sirĭn aca (сирĕн ача)
3. çк	vĭzen 'onların'+İSİM(+İYE)	vĭzen aci (вĕсен ачи)

Çuvaşçada aitlik, esas olarak ünlü uyumuna tabi olmayan [+ẖi] eki ile kurulmaktadır: *payanẖi* (паян+хи)'bugünkü', *ẖal'ẖi* (халь+хи) 'şimdiki (modern)'. İlgi eki almış isimlerden sonra aitlik eki {+ni} şeklinde eklenmektedir: *şınnĭnni* (сын+нăн+ни) 'insanınki'. Bulunma hâlli kullanımlarda, hâl ekiyle birlikte ise [+ri], [+di], [+(n)ci] şekillerine sahiptir: *kürjĭri* (кӳршĕ+ри) 'komşudaki', *yaldi* (ял+ти) 'köydeki', *ķĭmaġa umĭnci* (кăмака ум+ĕ+н+чи) 'ocak önündeki'.

Ek-fiil

Çuvaşçada isim bildirmesi, zamanlara göre farklı biçimlere sahiptir. Şimdiki zamanda sıfır biçim birimle bu işlev yerine getirilmektedir: *Ezĭ teleylĭ*. (Эсĕ телейлĕ). 'Sen talihlisin.'. *Tĭnceri çi ĭslĭ, tuyĭmlĭ çĭr cunzem ebir* (Тĕнчери чи ăслă, туйăмлă чĕр чунсем эпир). 'Dünyadaki en akıllı, duygulu hayvanlar, biziz.'. Bu şeklin olumsuzu *mar* (мар) 'değil' edatı ile kurulmaktadır: *Ezĭ yut şın mar.* (Эсĕ ют çын мар.) 'Sen yabancı değilsin.'. *Ebir vĭyzĭr şınzem mar.* (Эпир вăйсăр çынсем мар.) 'Biz güçsüz insanlar değiliz.'. Ek-fiil şimdiki zamanda *pul-* (пул-) 'olmak' fiilinin kullanıldığı şekillerde mevcuttur. Bu durumda fiil, ilgili şahıs ve zaman ekiyle kullanılmaktadır: *şavĭndi uçitel' puladĭp. Ezĭ ĭşdizem pulatĭn?* (çавăнти учитель пулатăп. Эсĕ ăçтисем пулатăн?) 'Oradaki öğretmenim (hh. öğretmen oluyorum). Sen nerelisin (hh. nereli oluyorsun)?'.

Ek-fiilin belirli geçmiş zaman şekli ET *erti* 'idi' yapısı ile denk ({+(ç)çĭ} ekiyle kurulmaktadır: *Unjĭn ebĭ tem tuma da hadĭrççĭ*. (Уншăн эпĕ тем тума та хатĕрччĕ.) 'Ben onun için birçok şey yapmaya da hazırdım.'. Bu yapının olumsuzu *mar* (мар) 'değil' edatı ile ilgili ekin birleşmesiyle meydana gelmektedir: *Vĭrenegenzem yışlĭ marççĭ*. (Вĕренекемсем йышлă марччĕ.) 'Öğrenciler kalabalık değildiler.'.

Belirsiz geçmiş zaman biçimi ise *ikken* (иккен), *tet* (тет), *teşşĭ* (теççĕ), *imĭş* (имĕш) ve *pulnĭ* (пулнă) yapıları ile kurulmaktadır: *İl'ẖam Aliyeviç Merķķurdan pilĭk şul aslĭraẖ ikken.* (Ильхам Алиевич Мерккуртан пилĕк çул аслăрах иккен.) 'İlham Aliyeviç Merkkur'dan beş yaş daha büyük imiş.'; *Vĭzen pĭr ķaçaķa pur, tet.* (Вĕсен пĕр качака пур, тет.) 'Onların bir koçu varmış.'; *Pıl sıvlĭẖşĭn sipliĭhlĭ teşşĭ*. (Пыл сывлăхшăн сиплĕхлĕ теççĕ.) 'Bal sağlık için faydalıymış.' (hh. faydalı derler ~ diyorlar); *Vĭl vĭẖĭtra bol'nitsĭra vırtaġan şın saẖal pulnĭ.* (Вăл вăхăтра больницăра вăртакан çын сахал пулнă.) 'O sırada hastanede yatan kişi azmış.'.

Şart biçimi, *pul-* (пул-) 'olmak' fiili ile [+SAn] zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana gelen pulzan (пулсан) '*ise'* biçimiyle oluşturulmaktadır: *Ḫuĵa hĭrĭ pulzan uķşa şutne pĭlni kirlĭ*. (Хуҫа хĕрĕ пулсан укҫа шутне пĕлнĕ кирлĕ.) 'Zengin kızı ise, para hesabını bilmesi gerekli.'

Sıfat

GT'de olduğu gibi Çuvaşçada da isim soylu kelimeler sıfat işlevinde de kullanılabilmektedir: *pĭcĭk* (пĕчĕк) 'küçük', *tĭttĭm* (тĕттĕм) 'karanlık', *çuẖĭn* (чухăн) *'fakir', puyan* (пуян) 'zengin', *hĭrlĭ* (хĕрлĕ) 'kırmızı', *şurĭ* (шурă) 'beyaz', *sarĭ* (сарă) 'sarı', *sivĭ* (сивĕ) 'soğuk', *yüjĭ* (йӳçĕ) 'acı, ekşi', *pılak* (пылак) 'tatlı', *tutlĭ* (тутлă) 'lezzetli', *layĭẖ* (лайăх) 'iyi', *yabĭẖ* (япăх) 'kötü', *ilemlĭ* (илемлĕ) 'güzel', *ķaẖal* (кахал) 'tembel', *şamrĭķ* (çамрăк) 'genç', *vadĭ* (ватă) 'yaşlı', *suķķĭr* (суккăр) 'kör', *kĭske* (кĕске) 'kısa', *vĭrĭm* (вăрăм) 'uzun'.

Niteleme sıfatları TT'de olduğu gibi ilk hecenin tekrarıyla pekiştirilebilmektedir: *ķĭn-ķĭvaķ* (кăн-кăвак) 'masmavi', *ẖup-ẖura* (хуп-хура) 'kapkara'*, şap-şudĭ* (çап-çутă) 'apaydınlık'.

Yadrinskiy, Verxniye Açaki
© Magripa Eskeyeva, Gülgayşa Sagidolda

Sıfatların üstünlük derecesi {+rAH} ve/veya {+TArAH} ekleri ile çıkma durumu eki yardımıyla gösterilmektedir: *vĭrireh* (вирĕ+рех) ‘daha sıcak’, *tĭvĭrdaraḫ* (тăвăр+тарах) ‘daha dar’, *pızĭḳraḫ* (пысăк+рах) ‘daha büyük’, *Arḳaşran şüllĭreh* (Аркашран çӳллĕ+рех) ‘Arkaş’tan daha uzun’. En üstünlük derecesi *çi* (чи) ‘en’ edatıyla kurulmaktadır: *çi kivĭ* (чи кивĕ) ‘en eski’, *çi pızĭḳ* ‘en büyük’.

Çuvaşçada soru sıfatı olarak kullanılan kelimelerden bazıları şunlardır: *miĵe* (миçе) ‘kaç’, *miĵejer* (миçешер) ‘kaçar’, *miĵemĭş* (миçемĕш) ‘kaçıncı’, *yeple* (епле) ‘nasıl, hangi’, *mĭnle* (мĕнле) ‘nasıl, hangi’, *ḫĭş* (хăш) ‘hangi’, *ḫĭĵanhi* (хăçанхи) ‘ne zamanki’, *ĭşti* (ăçти) ‘neredeki’.

Çuvaşçadaki sayı sıfatları, ses farklılıkları bir yana, GT ile denktir. Ancak sayı kelimelerinin kullanım işlevlerine bağlı olarak kısa ve uzun biçimleri mevcuttur: *pĭrre ~ pĭr* (пĕрре, пĕр) ‘bir’, *ikkĭ ~ igĭ ~ ik* (иккĕ, икĕ, ик) ‘iki’, *viśśĭ ~ viĵĭ ~ viś* (виççĕ, виçĕ, виç) ‘üç’, *tĭvattĭ ~ tĭvadĭ ~ tĭvat* (тăваттă, тăватă,тăват) ‘dört’, *pillĭk ~ pilĭk* (пиллĕк, пилĕк) ‘beş’, *ulttĭ ~ uldĭ ~ ult* (улттă,ултă, улт) ‘altı’, *şiççĭ ~ şicĭ ~ şiç* (çиччĕ, çичĕ, çич) ‘yedi’, *saḳḳĭr ~ saġĭr* (саккăр, сакăр) ‘sekiz’, *tĭḫḫĭr ~ tĭḫĭr* (тăххăр, тăхăр) ‘dokuz’, *vunnĭ ~ vunĭ ~ vun* (вуннă, вунă, вун) ‘on’, *şirĭm* (çирĕм) ‘yirmi’, *vĭdĭr* (вăтăр) ‘otuz’, *hĭrĭh* (хĕрĕх) ‘kırk’, *allĭ ~ alĭ ~ al* (аллă, алă, ал) ‘elli’, *utmĭl* (утмăл) ‘altmış’, *şitmĭl* (çитмĕл) ‘yetmiş’, *saġĭr vunnĭ ~ saġĭr vunĭ ~ saġĭr vun* (сакăр вуннă, сакăр вунă, сакăр вун) ‘seksen’, *tĭḫĭr vunnĭ ~ tĭḫĭr vunĭ ~ tĭḫĭr vun* (тăхăр вуннă, тăхăр вунă, тăхăр вун) ‘doksan’, *şĭr* (çĕр)‘yüz’, *pin* (пин) ‘bin’, *million* (миллион) ‘milyon’, *milliard* (миллиард) ‘milyar’. *pin de pilĭk şĭr* (пин те пилĕк çĕр) ‘1500’, *igĭ million da tĭvat şĭr bin de ult şĭr saġĭr vun pilĭk* (икĕ миллион та тăват çĕр пин те улт çĕр сакăр вун пилĕк) ‘2,400,685’.

Sıra sayı sıfatları, ünlü uyumuna aykırı {+mĭş} ile oluşturulur: *şiççĭmĭş* (çиччĕмĕш) ‘yedinci’, *hĭrĭhmĭş* (хĕрĕхмĕш) ‘kırkıncı’. ‘İlk, birinci’ anlamında sayı kelimesiyle ile oluşturulmuş *pĭrremĭş* (пĕрремĕш) şeklinin yanı sıra Rusçadan geçen *pirvayhi* (< pervıy [< Rus. pervıy]+hi) (пирвайхи) kelimesi de kullanılmaktadır.

Üleştirme sayı sıfatları, *pĭr* ‘*bir*’ dışında, sayı kelimelerinin kısa formu üzerine {+ŞAr} eki getirilerek teşkil edilmektedir: *pĭrer* (пĕрер) ‘birer’, *ultşar* (улттшар) ‘altışar’, *pilĭkşer* (пилĕкшер) ‘beşer’, *aljar* (алшар) ‘ellişer’, *pinjer* (пиншер) ‘biner’.

Çuvaşçada kesir sayı sıfatları, {Parça Sayı} + {Bütün Sayı+mĭş (sıra sayı adı yapan ek)} biçiminde yapılmaktadır: *ikkĭ pillĭkmĭş* (иккĕ пиллĕкмĕш) ‘beşte iki’, *tĭvattĭ şiççĭmĭş* (тăваттă çиччĕмĕш) ‘yedide dört’.

Zamirler

Çuvaşça kişi zamirlerinin GT ile karşılaştırıldığında kendine has özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bunların başında kişi zamirlerinin teklik biçimlerinde görülen yalın ve çekimli hâl karşıtlığıdır. Bu durum kişi zamirlerinin çekim tablosundan da açıkça görülmektedir:

Yalın	эпĕ ~ эп ebĭ ~ eb	эсĕ ~ эс ezĭ ~ es	вăл vĭl	эпĕр ~ эпир ebĭr ~ ebir	эсĕр ~ эсир ezĭr ~ ezir	вĕсем vĭzem
İlgi	ман ~ манăн man ~ manĭn	сан ~ санăн san~sanĭn	ун ~ унăн un ~ unĭn	пирĕн pirĭn	сирĕн sirĭn	вĕсен vĭzen
Yön.-Bel.	мана mana	сана sana	ăна ĭna	пире pire	сире sire	вĕсене vĭzene
Bulunma	манра manra	санра sanra	унра unra	пирте~ пирĕнте pirde ~ pirĭnde	сирте ~ сирĕнте sirde ~ sirĭnde	вĕсенче vĭzence
Çıkma	манран manran	санран sanran	унран unran	пиртен~ пирĕнтен pirden ~ pirĭnden	сиртен~ сирĕнтен sirden ~ sirĭnden	вĕсенчен vĭzencen
Ar.-Bir.	манпа manba	санпа sanba	унпа unba	пирĕнпе pirĭnbe	сирĕнпе sirĭnbe	вĕсемпе vĭzembe

Kişi zamirlerinin aitlik ekleri ile kullanılan şekilleri şöyledir: *manĭnni* (манăнни) ‘benimki’, *sanĭnni* (санăнни) ‘seninki’, *unĭnni* (унăнни) ‘onunki’, *pirĭnni* (пирĕнни) ‘bizimki’, *sirĭnni* (сирĕнни) ‘sizinki’, *vĭzenni* (вĕсенни) ‘onlarınki’.

Çuvaşçanın dönüşlülük zamirleri GT’deki kullanımlardan çok farklı *ha unsuru ile iyelik eklerinin birleşmesinden meydana gelmektedir: *ḫam* (хам) ‘kendim’, *ḫu ~ ḫĭv* (ху, хăв) ‘kendin’, *ḫĭy* (хăй) ‘kendisi’, *ḫamĭr* (хамăр) ‘kendimiz’, *ḫĭvĭr* (хăвăр) *‘kendiniz’, ḫĭyzem* (*хăйсем*) ‘kendileri’.

Çuvaşçadaki işaret zamirleri de şunlardır: *ḳu* (ку) ‘bu’, *ş́aġĭ* (çакă) ‘bu’, *ş́avĭ* (çавă) ‘şu, o’, *lejĭ* (лешĕ) ‘o, öteki’, *vĭl* (вăл) ‘o’, *ḫayhi* (хайхи) ‘(sözü edilen) o’.

Belirsizlik zamirlerine örnek olarak, *niġam da* (никам та) ‘hiç kimse’, *nimĭn de* (никĕн те) ‘hiçbir şey’, *niḫĭĵĕ de* (нихăшĕ те) ‘hiç birisi’, *taġam* (такам) ‘birisi’, *temĭn* (темĕн) ‘bir şey’, *kam da pulin* (кам та пулин) ‘herhangi birisi’, *mĭn de pulin* (мĕн те пулин) ‘herhangi birşey’, *ḫĭş-pĭri* (хăш-пĕри) *‘bazısı’, taġam da* (такам та) *‘herkes’, temĭn de* (темĕн те) *‘her şey’* kelimeleri gösterilebilir.

Çuvaşçanın soru zamirleri *ḳam* (кам) ‘kim’, *mĭn* (мĕн) ‘ne’ ve *ḫĭjĭ* (хăшĕ) ‘hangisi’ şeklindedir.

Zarflar

Çuvaşçada, diğer lehçelerde olduğu gibi, isim soylu kelimeler zarf işlevinde de kullanılmaktadır. Bu sahada kullanılmakta olan zaman zarfına örnekler: *ças* (час) ‘hemen, o an’*, ilik* (ĕлĕк) *‘*önce’, *ḫal’* (халь) ‘şimdi’, *ıran* (ыран) ‘yarın’, *ir* (ир) ‘sabah, erken’*, ĭner* (ĕнер) *‘dün’, ḳaş́* (каç) ‘akşam’, *ḳayran* (кайран) ‘sonra’, *pĭldĭr* (пĕлтĕр) ‘geçen yıl’, *pĭrmay* (пĕрмай) ‘sürekli, daima’, *ş́ĭrle* (çĕрле) ‘geceleyin’, *ş́ulla* (çулла) ‘yaz, yazın’, *yalan* (ялан) ‘sürekli, daima’.

Durum zarflarına örnekler: *avan* (аван) ‘iyi, güzel’, *aḫal’* (ахаль) ‘boşuna’, *türeh* (тӳрех) ‘doğrudan’, *apla* (апла) ‘öyle’, *aran* (аран) ‘zorla’, *sazartĭḳ* (сасартăк) ‘çabucak, ansızın’, *ḫıdĭ* (хытă) ‘sertçe’, *pĭrle* (пĕрле) ‘birlikte, beraber’.

Yer-yön zarflarına örnekler: *ayal* (аял) ‘alt, aşağı’, *unda* (унта) ‘oraya; orada’, *ḳunda* (кунта) ‘buraya; burada’, *taş́ta* (таçта) ‘herhangi bir yere; herhangi bir yerde’, *ş́al* (шал) ‘içeri’, *ş́ül* (çӳл) ‘yukarı’, *mal* (мал) ‘ileri’, *inĵe* (инçе) ‘uzak; uzağa’.

Miktar zarflarına örnekler şunlardır: *çi* (чи) ‘en’, *ḳĭş́t* (кăшт) ‘biraz, az’, *ıtla* (ытла) ‘pek, gayet, çok’, *paydaḫ* (пайтах) ‘epeyce, bir hayli’, *pit* (пит) ~ *pidĭ* (питĕ) ‘pek, çok’, *yĭlt* (йăлт) ~ *yĭldaḫ* (йăлтах) ‘hepten, büsbütün’, *paç* (пач) ‘tamamen, bütünüyle’, *pĭrdaḳ* (пăртак) ‘biraz, bir parça’, *samay* (самай) ‘oldukça, epey’, *tada* (тата) ‘daha’, *numay* (нумай) ‘çok, birçok’, *pĭrtte* (пĕртте) ‘hiç, zerrece’, *saḫal* (сахал) ‘az’, *sayra* (сайра) ‘seyrek’.

Yadrinskiy,
Verxniye Açaki
© Eskeyeva, Gülgayşa

Çuvaşçada kullanılan soru zarflarına örnek olarak şunları gösterebiliriz: *ĭştа* (ăçта) ‘nereye; nerede’, *ĭştan* (ăçтан) ‘nereden’, *mĭnle* (мĕнле) ‘nasıl’, *yeple* (епле) *‘nasıl’, mĭnjĭn* (мĕншĕн) ‘niçin, neden’, *ma* (ма) ‘niçin; neden’, *ĥĭjan* (хăçан) ‘ne zaman’.

Fiil

Zaman

Çuvaşçada kullanılan görülen geçmiş zaman çekimi GT ile denk bir şekilde, {-RĬ} eki ile kurulmaktadır. Ek, /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra, 3. kişi çekimi hariç [-dĭ], [-dĭ], 3. kişide [-cĭ] eki gelmektedir. Ünlülerle ve /l, n, r/ dışında kalan ünsüzlerle çekimde ek [-rĭ], [-rĭ] şeklinde kullanılır. Görülen geçmiş zaman çekiminin olumsuzu fiil tabanı ile zaman eki arasına giren {-mA} olumsuzluk eki ile kurulmaktadır.

Görülen geçmiş zamanın çekim örnekleri şu şekildedir:

Kişi	ķala- (кала-) ‘söylemek, demek’	te- (те-) ‘demek’	ķay- (кай-) ‘gitmek’	kil- (кил-) ‘gelmek’	ķur- (кур-) ‘görmek’	ķalama- (калама-) ‘söylememek, dememek’
Teklik 1.	ķalarĭm (кала-рă-м)	terĭm (те-рĕ-м)	ķayrĭm (кай-рă-м)	kildĭm (кил-тĕ-м)	ķurdĭm (кур-тă-м)	ķalamarĭm (кала-ма-рă-м)
Teklik 2.	ķalarĭn (кала-рă-н)	terĭn (те-рĕ-н)	ķayrĭn (кай-рă-н)	kildĭn (кил-тĕ-н)	ķurdĭn (кур-тă-н)	ķalamarĭn (кала-ма-рă-н)
Teklik 3.	ķalarĭ (кала-рĕ)	terĭ (те-рĕ)	ķay-rĭ (кай-рĕ)	kilcĭ (кил-чĕ)	ķurcĭ (кур-чĕ)	ķalamarĭ (кала-ма-рĕ)
Çokluk 1.	ķalarĭmĭr (кала-рă-мăр)	terĭmĭr (те-рĕ-мĕр)	ķayrĭmĭr (кай-рă-мăр)	kildĭmĭr (кил-тĕ-мĕр)	ķurdĭmĭr (кур-тă-мăр)	ķalamarĭmĭr (кала-ма-рă-мăр)
Çokluk 2.	ķalarĭr (кала-рă-р)	terĭr (те-рĕ-р)	ķayrĭr (кай-рă-р)	kildĭr (кил-тĕ-р)	ķurdĭr (кур-тă-р)	ķalamarĭr (кала-ма-рă-р)
Çokluk 3.	ķalarĭş (кала-рĕ-ç)	terĭş (те-рĕ-ç)	ķayrĭş (кай-рĕ-ç)	kilcĭş (кил-чĕ-ç)	ķurcĭş (кур-чĕ-ç)	ķalamarĭş (кала-ма-рĕ-ç)

Çuvaşçada öğrenilen geçmiş zaman, aynı zamanda geçmiş zaman sıfat-fiil eki de olan {-nĬ} ile kurulmaktadır. Bu zaman çekiminde belirtilmesi gereken özellik, çekimde şahıs eki kullanılmıyor olmasıdır. Şahıs ifadesi kişi (dönüşlülük) zamirleri ile 3. kişilerde ilave olarak adlar ile sağlanmaktadır. Çekim şöyledir:

Ebĭ ~ ep ķaynĭ	(Эпĕ ~ эп кайнă)	‘gitmişim’	Ebir ķaynĭ	(Эпир кайнă)	‘gitmişiz.’
Ezĭ ~ es ķaynĭ	(Эсĕ ~ эс кайнă)	‘gitmişsin’	Ezir ķaynĭ	(Эсир кайнă)	‘gitmişsiniz.’
Vĭl (~ ad) ķaynĭ	(Вăл кайнă)	‘gitmiş’	Vĭzem (~ adlar) ķaynĭ	(Вĕсем кайнă)	‘gitmişler.’

Bu zamanın olumsuzunda ise {-mAn} olumsuz sıfat-fiil eki kullanılmaktadır:

Ebĭ ~ ep ķayman	(Эпĕ ~ эп кайман)	‘gitmemişim’	Ebir ķayman	(Эпир кайман)	‘gitmemişiz.’
Ezĭ ~ es ķayman	(Эсĕ ~ эс кайман)	‘gitmemişsin’	Ezir ķayman	(Эсир кайман)	‘gitmemişsiniz.’
Vĭl (~ ad) ķayman	(Вăл кайман)	‘gitmemiş’	Vĭzem (~adlar) ķayman	(Вĕсем кайман)	‘gitmemişler.’

Çuvaşçada şimdiki zaman {-AT} ekiyle yapılmaktadır. Diğer lehçelerin büyük çoğunluğunda olan genel/odaksıl şimdiki zaman ayrımı Çuvaşçada mevcut değildir. Bu bakımdan, bu sahada geniş zaman terimiyle adlandırılan başka bir çekim bulunmamaktadır. Bu zamanın olumsuzu fiil tabanı ile zaman eki arasına giren {-mAs} olumsuzluk eki ile kurulmaktadır:

Kişi	şuḫĭşla- ‘düşünmek’	pĭḫ- ‘bakmak’	ĭşle- ‘çalışmak’	pĭl- ‘bilmek’	ḳay-ma- ‘gitmemek’	pĭl-me- ‘bilmemek’
Teklik 1.	şuḫĭşladĭp (шухăш-ла-ат-ăп)	pĭḫadĭp (пăх-ат-ăп)	ĭşledĭp (ĕçле-ет-ĕп)	pĭledĭp (пĕл-ет-ĕп)	ḳaymastĭp (кай-мас-т-ăп)	pĭlmestĭp (пĕл-мес-т-ĕп)
Teklik 2.	şuḫĭşladĭn (шухăш-ла-ат-ăн)	pĭḫadĭn (пăх-ат-ăн)	ĭşledĭn (ĕçле-ет-ĕн)	pĭledĭn (пĕл-ет-ĕн)	ḳaymastĭn (кай-мас-т-ăн)	pĭlmestĭn (пĕл-мес-т- ĕн)
Teklik 3.	şuḫĭşlat’ (шухăш-ла-ат-ь)	pĭḫat’ (пăх-ат-ь)	ĭşlet (ĕçле-ет)	pĭlet (пĕл-ет)	ḳaymast’ (кай-мас-т-ь)	pĭlmest (пĕл-мес-т)
Çokluk 1.	şuḫĭşlatpĭr (шухăш-ла-ат-пăр)	pĭḫatpĭr (пăх-ат-пăр)	ĭşletpĭr (ĕçле-ет-пĕр)	pĭletpĭr (пĕл-ет-пĕр)	ḳaymastpĭr (кай-мас-т-пăр)	pĭlmestpĭr (пĕл-мес-т-пĕр)
Çokluk 2.	şuḫĭşladĭr (шухăш-ла-ат-ăр)	pĭḫadĭr (пăх-ат-ăр)	ĭşledĭr (ĕçле-ет-пĕр)	pĭledĭr (пĕл-ет-пĕр)	ḳaymastĭr (кай-мас-т-ăр)	pĭlmestĭr (пĕл-мес-т-ĕр)
Çokluk 3.	şuḫĭşlaşşĭ (шухăш-ла-ат-çĕ)	pĭḫaşşĭ (пăх-ат-çĕ)	ĭşleşşĭ (ĕçле-ет-çĕ)	pĭleşşĭ (пĕл-ет-çĕ)	ḳaymaşşĭ (кай-мас-т-çĕ)	pĭlmeşşĭ (пĕл-мес-т-çĕ)

Çuvaş Türkçesinde de gelecek zaman eki {-Ĭ}’dır. Damak uyumuna tabi olan bu ek, 3. kişide uyum dışında kullanılmaktadır. Gelecek zaman çekiminin olumsuz biçimi, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşarak kalıplaşmasından oluşan {-mĬ} (< mA-Ĭ) yapısıyla oluşturulmaktadır. Bu zamana ait çekim örnekleri şöyledir:

Kişi	ḳay- (кай-) ‘gitmek’	kil- (кил-) ‘gelmek’	ḳala- ‘söylemek, demek’
Teklik 1.	ḳayĭp (кай-ă-п)	kilĭp (кил-ĕ-п)	ḳalĭp (кала-ă-п)
Teklik 2.	ḳayĭn (кай-ă-н)	kilĭn (кил-ĕ-н)	ḳalĭn (кала-ă-н)
Teklik 3.	ḳayĭ (кай-ĕ)	kilĭ (кил-ĕ)	ḳalĭ (кала-ĕ)
Çokluk 1.	ḳayĭbĭr (кай-ă-пăр)	kilĭbĭr (кил-ĕ-пĕр)	ḳalĭbĭr (кала-ă-пăр)
Çokluk 2.	ḳayĭr (кай-ă-р)	kilĭr (кил-ĕ-р)	ḳalĭr (кала-ă-р)
Çokluk 3.	ḳayĭş (кай-ĕ-ç)	kilĭş (кил-ĕ-ç)	ḳalĭş (кала-ĕ)

maġĭrmĭp (< макăр-ма-ă-п) ‘ağlamayacağım’, *kilmĭ* (кил-мĕ) ‘gelmeyecek’, *şüremĭbĭr* (< çӳре-ме-ĕ-пĕр) ‘yürümeyeceğiz’, *ĭnlanmĭş* (< ăнлан-ма-ĕ-ç) ‘anlamayacaklar’.

Çuvaşçada emir çekiminde kullanılan biçimler, şahıs sırasına göre şu şekildedir: {-Am}, Ø, {-DĬr}, {-Ar}, {-Ĭr}, {-(ç)çĬr}. Bu kipin olumsuzu, 1. kişilerde çekimli biçimlerden sonra *mar* ‘değil’ edatının; 2. ve 3. kişilerde ise fiilin çekimli biçiminden önce getirilen *an* edatının getirilmesiyle kurulmaktadır. Emir kipinin olumlu ve olumsuz çekim örnekleri şöyledir:

Kişi	Olumlu		olumsuz
	lar- (лар-) ‘oturmak’	pĭḫ- (пăх-) ‘bakmak’	ḳay- (кай-) ‘gitmek’
Teklik 1.	laram (лар-ам)	pĭḫam (пăх-ам)	ḳayam mar (кай-ам мар)
Teklik 2.	lar (лар-ø)	pĭḫ (пăх-ø)	an ḳay (ан кай-ø)
Teklik 3.	lardĭr (лар-тăр)	pĭḫtĭr (пăх-тăр)	an ḳaydĭr (ан кай- тăр)
Çokluk 1.	larar (лар-ар)	pĭḫar (пăх-ар)	ḳayar mar (кай-ар мар)
Çokluk 2.	larĭr (лар-ăр)	pĭḫĭr (пăх-ăр)	an ḳayĭr (ан кай-ăр)
Çokluk 3.	larççĭr (лар-ччăр)	pĭḫçĭr (пăх-чăр)	an ḳayççĭr (ан кай-ччăр)

Gereklilik kipi, şahıs eksiz bir biçimde {-mAllA} ekiyle yapılmaktadır. Şahıs kategorisi, öğrenilen geçmiş zamanda olduğu gibi zamirler ve adlarla işaretlenir: *Manĭn ḳaymalla.* (Манăн каймалла.) ‘gitmeliyim’, *Pirĭn şimelle.* (Пирĕн çимелле.)‘yemeliyiz’. Olumsuz şekli, çekimli biçimden sonra getirilen *mar* (мар) ‘değil’ edatıyla sağlanmaktadır: *Sirĭn ilmelle mar.* (Сирĕн илмелле мар.) ‘almamalısınız’.

Şart kipi, zarf-fiil işlevine de sahip {-SAn}, {-SAssĬn} ekleri kurulmaktadır. Şahıs ifadesi gereklilik kipinde olduğu gibi işaretlenmektedir: *ebĭ vulazan* (эпĕ вуласан) ‘okursam’, *vĭl tuḫsan* (вăл тухсан) ‘(o) çıkarsa’. Olumsuz biçimi fiil tabanı ile kip eki arasına giren {-mA} olumsuzluk ekiyle oluşur: *ezĭ vulamazan* (эсĕ вуламасан) ‘okumasan’.

Çuvaşçada istek kipi birden fazla yolla yapılmaktadır. İlk yol, fiil tabanı üzerine {-AsşĬn} yapısının getirilmesidir. Bu yapıda şahıs kavramı zamirler ve adlar ile sağlanmaktadır. Olumsuz biçim fiil şeklinden sonra getirilen mar (мар) ‘değil’ edatı ile yapılmaktadır: *Ĭna uçitel’tĭvasşĭn ebir* (Ăна учитель тăвасшăн эпир) ‘Onu öğretmen yapmak istiyoruz.’, *Appa mana ḫĭybe pĭrle ilesşĭn mar.* (Аппа мана хăйпе пĕрле илесшĕн мар.) ‘Ablam beni kendi yanına almak istemiyor’.

Fiil tabanı üzerine, bazen iyelik ekli olarak gelen {-As} gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle birlikte kullanılan *kil-* (кил-) ‘gelmek’ fiili istek ifadesinde sık kullanılan bir yoldur. Bu yapıda da şahıs kavramı ilgi durumundaki zamir ve adlar ile kurulmaktadır: *Manĭn pidĭ vulama vĭrenes kilet.* (Манăн питĕ вулама вĕренес килет.) ‘Okuma öğrenmeyi çok istiyorum. / Okumayı çok öğrenesim geliyor.’, *Unĭn vılyas kilet.* (Унăн вăляс килет.) ‘O oynamak istiyor’.

Çuvaşçada fiillerin hikaye birleşik çekimleri çekimli fiil biçimlerinden sonra {-(ç)çĬ}~ {-(t)tĬ} ekleri ile yapılmaktadır: *ilzettĭm* (< ил-се-т-тĕ-м) ‘almıştım’, *şırattĭmĭr* (< çыр-ат-тă-мăр) ‘yazıyorduk, yazardık’, *ilmestçĭ* (< ил-мес-т-чĕ) ‘almazdı, almıyordu’, *şırĭttĭr* (< çыр-ă-ттă-мăр) ‘yazacaktınız’, *larmallaççĭ* (< лар-малла-ччĕ) ‘oturmalıydı’. Rivayet çekimleri *tet* (тет), *imĭş* (имĕш) ve *ikken* (иккен) yapıları ile yapılmaktadır: *Puşlarĭ tet* (Пуçларĕ тет)‘başlamış’, *Unĭn kaymallaḫ imĭş* (Унăн каймаллах имĕш) ‘(o) gitmeliymiş’. Şart biçimi ise *pul-* (пул-) ‘olmak’ fiili ile oluşturulan *pulzan* (пулсан) ‘ise, olsa’ biçimiyle oluşturulmaktadır: *ĭşrĭr pulzan* (ĕçпĕр пулсан) ‘içtiyseniz’, *yĭnĭşmastĭp pulzan* (йăнăшмастăп пулсан) ‘yanılmıyorsam’.

Çuvaşçada soru {i}, {Şi}, {im} ve {Şim} edatları ile ifade edilmektedir. Bunlardan ilki dışındakiler soru anlamıyla birlikte şaşırma, hayret, garipseme gibi başka anlam özelliklerine de sahiptirler: *Kĭl ĭş-i?* (Килĕç-и?) ‘Gelecekler mi?’, *Pĭledĭr-i?* (Пĕлетĕр-и?) ‘Biliyor musunuz?’, *Ḫĭy şırnĭ-jĭ* (Хăй çырнă-ши?) ‘Kendisi yazmış mı ki?’, *Payanhi haĵada vulamarĭn-im?* (Паянхи хаçата вуламарăн-им?) ‘Bugünkü gazeteyi okumadın mı (ki)?’.

Çuvaş gramer yazıcılığında mastar eki olarak her ne kadar {-mA} ve {-mAşkĬn} ekleri gösterilse de sıfat-fiil eklerinden gelişmiş {-Assi} ve {-ni} ekleri de bu işlevleri yerine getirmektedir.

Çuvaşçada sıfat-fiil ekleri şunlardır: {-nĬ} geçmiş zaman, {-AGAn} şimdiki zaman, {-An} geniş zaman, {-As} gelecek zaman, {-i}/{-mi} olumlu-olumsuz geniş zaman, {-mAllA} gereklilik. Çuvaşçada geçmiş, şimdiki ve geniş zaman sıfat-fiilinin olumsuz biçimleri {-mAn} biçimbirimi ile karşılanmaktadır.

Çuvaşçanın zarf-fiil eklerinden sadece {-A} eki GT ile denktir. Çuvaşça zarf-fiil ekleri {-SA}, TT {-(y)X p} ekiyle, {-SAn}, TT {-(y)XncA} ile işlevdeştir. Anılanların dışında birleşik özellik gösteren pek çok biçim, Çuvaşçanın zarf-fiil eki stoğunda yer almaktadır.[7]

Edatlar

Çuvaşçada sıralama bağlacı olarak *tada* (тата) ‘ve’ kullanılmaktadır: *Anuḳ tada ebĭ* (Анук тата эпĕ) ‘Anuk ve ben’. Denkleştirmede ise *ye* (е) ‘ya da, veya’ kullanılmaktadır: *Şĭllĭbe ye tuzĭbe* (Шăллĕпе е тусĕпе) ‘erkek kardeşiyle ya da dostuyla’.

Bu sahada cümle başı bağlaçları olarak kullanılan sözcük birimlere örnekler şunlardır: *ancaḫ* (анчах) ‘ancak, ama’, *yencen* (енчен) ‘eğer’, *eher* (эхер) ‘eğer’, *mĭnjĭn tezen* (мĕншĕн тесен) ‘çünkü’, *ten* (тен) ‘belki, galiba’, *attu* (атту) ‘yoksa’, *çĭnaḫ* (чăнах) ‘gerçekten’, *işmassa* (иçмасса) ‘hiç değilse’, *sĭmaḫran* (сăмахран) ‘meselâ, örneğin’, *ḳalĭbĭr* (калăпăр) ‘meselâ, örneğin’, *şavĭnba* (çавăнпа) ‘bu yüzden; böylelikle’.

Çuvaşçada son çekim edatlarına örnek olarak şunları gösterebiliriz:

7 Çuvaşçanın zarf-fiil ekleri için bk. (Durmuş, 2009)

Yadrinskiy,
Verxniye Açaki
© Magripa Eskeyeva,
Gülgayşa Sagidolda

İsimlerin yalın, zamirlerin ilgi durumu ile kullanılanlar: *valli* (валли) ‘için’, *vidĭr* (витĕр) ‘-den; içinden’, *yevĭr* (евĕр) ‘gibi, -e benzer’, *pek* (пек) ‘gibi’, *pirgi* (пирки) ‘hakkında’, *şincen* (сынчен) ‘hakkında, üzerine, dair’, *tĭrĭḫ* (тăрăх) ‘-den; yoluyla; boyunca’, *urlĭ* (урлă) ‘öte, aşırı’, *ḫıśśĭn* (хыççăн) ‘sonra’.

Yalın hâlde kullanılanlar: *may* (май) ‘göre’, *taran* (таран) ‘kadar’, *teri* (тери) ‘kadar, gibi’, *teze* (тесе) ‘diye’.

Yönelme-belirtme durumunda kullanılanlar: *ḳura* (кура) ‘göre’, *pula* (пула) ‘yüzünden; sebebiyle’, *şidi* (сити) ‘kadar’, *hirĭś* (хирĕç) ‘karşı, karşın’.

Ayrılma durumu ile kullanılanlar: *puśne* (пуçне) ‘başka’, *puślaza* (пуçласа) ‘itibaren’, *vara* (вара) ‘sonra’, *urĭḫ* (урăх) ‘başka’.

Söz varlığı

Çuvaşçanın söz varlığı, oldukça detaylı bir şekilde ortaya konmuş bir Türk lehçesidir. Bu lehçenin kaynak dili Çuvaşça olan en son sözlüğü, *Çuvaşsko-Russkiy Slovar’* (1985) 40 bine yakın sözü kapsamaktadır. Son yıllarda hazırlanan başka bir çalışmada bu dilin söz varlığı, birleşik sözcükler hariç, şu şekilde gösterilmiştir: 16,551 isim, 7,805 fiil, 4,002 sıfat, 1,670 zarf, 1,361 tanımlayıcı sözcük, 116 edat, 71 zamir, 51 sıfat-fiil, 42 sayı, 32 çekim edatı, 28 bağlaç ve 10 zarf-fiil olmak üzere toplam 31,264 söz (Zheltov vd 2009: 12).

Çuvaş söz varlığı etimolojik olarak da diğer Türk lehçelerine kıyasla oldukça iyi bir şekilde araştırılmıştır. Çuvaşça sözcüklerin etimolojilerini ele alan pek çok makale yanında bu lehçenin Yegorov (1964) ve Fedotov (1996) tarafından hazırlanmış iki etimolojik sözlüğü mevcuttur.

Çuvaşça, söz varlığında kendine ait kelimelerin dışında pek çok alıntıya da yer vermiştir. Günümüzde Çuvaşçanın söz varlığını en çok etkileyen dillerin başında şüphesiz Rusça gelmektedir. Bu dile Rusçadan geçen kelimeleri iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki, Çuvaşçaya eski dönemlerde geçen ve ses bakımından önemli ölçüde Çuvaşçaya uyarlanmış olanlar: *çĭrgü* (чĕркӳ) (< Rus. tserkov) ‘kilise’, *çusta* (чуста) (< Rus. tuşta) ‘hamur’. İlk grup Rusça alıntılar, özellikle 1917 devrimine kadar dile giren kelimelerdir. Sovyet dönemiyle alıntılanan Rusça kelimeler ise ikinci grup olarak değerlendirilebilir. Bu gruptaki alıntılar Çuvaşçanın ses sistemine uyarlanmaksızın dilde kullanılmaktadır. Bu gruptaki kelimelere Rusça kökenli olanlara ilave olarak Rusça aracılığı ile başka

dillerden geçenleri de eklemek gerekir: *abonent* (абонент) (< Rus. abonent < Fr.) 'abone', *vodorod* (водород) (< Rus. vodorod) 'hidrojen', *voin* (воин) (< Rus. voin) 'asker, savaşçı'. (Konuyla ilgili bk. Yegorov 1971, Adyagasi 2005). İki dillilik oranının artmasına bağlı olarak Rusça sözcüklerin Çuvaşçaya girmesi süreci oldukça hızlı bir şekilde devam etmektedir.

Çuvaşçanın söz varlığında önemli bir grup alınma sözcük Tatarca kökenlidir. Yüzyıllarca birlikte yaşamaya bağlı olarak bu lehçeden Çuvaşçaya çok sayıda sözcük girmiştir. Ancak bu sözcüklerin girişleri aşama aşama olmuştur. Her iki lehçenin de aynı dilin kolları olmasına bağlı olarak bazen bu alıntıları tespit etmek zorlaşsa da Çuvaşçanın kendine has ses sistemi bu kelimeleri ayırt etmeyi bir nebze kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda yazı dili de olan Anatri diyalekti coğrafi yakınlığa bağlı olarak Viryal ağzına oranla Tatarcanın daha güçlü etkisine maruz kalmıştır: *aġĭş* (акăш) (< Tat. aḳkoş) 'kuğu', *yaḫĭn* (яхăн) (< Tat. yaḳın) 'yakın', *yurat-* (юрат-) (< Tat. yarat-) 'sevmek' (Konuyla ilgili bk. Yegorov 1971).

Çuvaşçanın söz varlığında alıntı kelimelerin önemli bir bölümünü de Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktadır. Bu halkın daha önce Müslüman olmasının etkisiyle de bu dillerden Çuvaşçaya çok sayıda kelime geçmiştir. Elbette bu etkileşimde Tatarcanın aracılığının payı büyüktür: *tĭn* (тĕн) (< Ar. dîn) 'din', *tĭnçe* (тĕнче) (< Ar. dünya) 'dünya', *salam* (салам) (< Ar. selam) 'selam'; *tus* (туc) (< Far. dūst) 'dost', *tĭrĭs* (тĕрĕс) (< Far. durust) 'doğru, düz', yetker (еткер) (< Far. yādigār) 'yadigar'. (Çuvaşçadaki Arapça ve Farsça alıntılar için bk. Scherner 1977.)

Bu dilin söz varlığında Fin dil ailesine mensup Marice (örn. *kaççĭ* [каччă] < Mar. *kaçe* 'delikanlı, genç erkek', *kĭtkĭ* [кăткă] < Mar. *kutko* 'karınca'),[8] Udmurtça (*pugan* [пукан] < Udm. *pukon* 'sandalye') (Yegorov 1971 108-110) gibi dillerle Moğolca (*ḳaġay* [какай] 'et' < Moğ. gagay 'domuz') (Yegorov 1971: 105-108) kökenli alıntılar da mevcuttur.

7. Toplumdilbilimsel görünüş

Çuvaşça, Rusça ile birlikte Çuvaş Cumhuriyeti'nin resmi dillerinden biridir. İlk, orta ve yüksek eğitim düzeyindeki okullarda Çuvaşça öğretimi yapılmaktadır. Ayrıca Çuvaşça, Cumhuriyette üniversite ve araştırma enstitüsü düzeyinde araştırmalara konu olmakta; bu dile yönelik ve bu dille ders kitapları da yazılmaktadır.

Çuvaşça ayrıca basın dili olarak da kullanılmakta, bu dille gazeteler çıkarılmakta; süresi çok tatmin edici olmasa da radyo ve televizyon yayınları yapılmaktadır.

Çuvaşların hemen hemen tamamına yakını Rusça-Çuvaşça iki dillidir. 2010 yılı sayımına göre Çuvaşçayı bildiğini beyan eden Çuvaşların sayısı 1,017,519 kişidir. Bu sayı kendini Çuvaş olarak beyan edenlerle karşılaştırıldığında yaklaşık 420 bin Çuvaş'ın ana dilini bilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu verilere göre Çuvaşlar arasında ana dilini bilme oranı % 71 civarındadır.

2002 sayımında Çuvaşça bildiğini beyan edenlerin sayısı 1,253,098 olarak karşımıza çıkmaktadır. İki sayımı karşılaştırdığımızda Çuvaşçanın yaklaşık 235 bin kişilik bir ölüme uğradığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Yine 2002 verilerine göre Çuvaşların ana dilini bilme oranı % 76,5'tir. Bu demek oluyor ki, Çuvaşça konuşur sayısı sekiz yıl içinde Çuvaş nüfusuna oranla % 5-6 oranında erimiştir.

Bu noktada durumun göründüğünden çok daha ciddi olduğunu özellikle belirtmek gerekmektedir. Zira, sayımlarda Çuvaşça bildiğini beyan edenlerin bu beyanlarına güvenmek çok da inandırıcı değildir. Zira, millî kimlik kaygısı ya da aile baskısı vb. sebeplerle bu dili bildiğini beyan eden ama aslında bilmeyen kişilerin sayısı az değildir.

Çuvaşça, günümüzde Çuvaşların millî olarak sahip olabildikleri en değerli varlıklarıdır; ancak, Çuvaşistan'da bu dili konuşmak 'köylü olma' ile eş değer görülmektedir. Bu yüzdendir ki, pek çok Çuvaş, köylerinde dahi ana dillerini konuşmaktan çekinmektedirler.

Basit bir gözlemle Çuvaşçanın, bu titüler cumhuriyette bile, orta yaş-yaşlı dili olduğunu söyleyebiliriz.

8 Çuvaşça ile Maricenin dil ilişkileri içi bk. Räsänen (1920), Lukoyanov (1973), Hesselbäck (2005),

Zira, 0-25 yaş arasında bu dili bilme/kullanma oranı oldukça düşüktür. Diğer taraftan Çuvaşistan'da Rusçanın etkisine dair önemli bir ölçüt de burada yayımlanan Çuvaşça-Rusça sözlüklerdir. Çuvaşçadan Rusçaya akademik düzeyde hazırlanmış sözlük son olarak 1985 yılında basılmıştır (Skvortsov 1985). Bu sözlüğün basımının üzerinden yaklaşık 30 yıl geçmesine rağmen böyle bir sözlüğün basımına ihtiyaç duyulmaması, Çuvaşların Rusçayı öğrenme/kullanma noktasında son derece üst bir düzeyde olduklarını, bölgede L_1 konumunda olan dilin Çuvaşçadan Rusçaya doğru evrildiğini göstermektedir.

Etnik köken/dil karşıtlığında Çuvaşçanın dilsel yok oluş sürecinin diğerine oranla daha hızlı olduğu görülmektedir. Bu veriler Çuvaşların etnik ve dilsel anlamda geleceğinin oldukça büyük bir tehlike altında olduğunu göstermektedir (Konuyla ilgili olarak bk. Durmuş 2012).

8. Örnek metin ve Türkiye Türkçesine aktarımı

Aşağıdaki metin oldukça işlek bir Çuvaşça internet sayfasından alınmıştır.[9] Metni yazan kişi, metinde verdiği el-mek adresine göre, Çuvaşistan'da tanıştığımız, ana dili becerisi oldukça yüksek olan Nikolay Plotnikov adlı 35-40 yaş aralığında bir kişidir.

Orijinal metin

Эпир пĕрремĕш хут çулталăк çыннине суйлас терĕмĕр. Ку ĕçе пĕрремĕш хут йĕркеленине кура пĕтĕмĕшле сасăлав ирттерес терĕмĕр — чăвашлăхшăн тивĕçлĕ ĕçсем тăвакансене те асăнтăмăр, ура хураканнисене те. Тӳрех темиçе çыншăн сасăлама юрать. Эсир суйланă çынна кăрлачăн 14-мĕшĕнче палăртăпăр.

Кандидатсене суйланă чухне эпир Чăваш халăх сайтĕнче çутатнă хыпарсене тĕпе хутăмăр. Тен, ку йыша кĕмен çынсем те çак çулталăк тăршшĕнче ырă ĕç тунă пулĕ, анчах та эпир çутатманнине пула вĕсем пирки пĕлместпĕр. Тепĕр тесен ыттисене сĕнме те пултаратăр — np@chuvash.org адреспа çырăр, эсир сĕнекен çын мĕнле пысăк ĕç тунине пĕлтерме ан манăр.

Harf çevirimi

Epir pĭrremĭş hut şultalĭk şınnine suylas terĭmĭr. Ku ĭşe pĭrremĭş hut yĭrkelenine kura pĭtĭmĭşle sasĭlav irtteres terĭmĭr- çĭvaşlĭhşĭn tivĭşlĭ ĭşsem tĭvakansene te asĭntĭmĭr, ura hurakannisene te. Türeh temişe şınşĭn sasĭlama yurat'. Esir suylanĭ şınna kĭrlaçĭn 14-mĭşĭnçe palĭrtĭpĭr.

Kandidatsene suylanĭ çuhne epir Çĭvaş halĭḫ saytĭnçe şutatnĭ hıparsene tĭpe hutĭmĭr. Ten, ku yĭşa kĭmen şınsem te şak şultalĭk tĭrşşĭnçe ırĭ ĭş tunĭ pulĭ, ançah ta epir şutatmannine pula vĭsem pirki pĭlmestpĭr. Tepĭr tesen ıttisene sĭnme te pultaratĭr – np@chuvash.org adrespa şırĭr, esir sĭneken şın mĭnle pısĭk ĭş tunine pĭlterme an manĭr.

Yazı çevirimi

Ebir pĭrremĭş ḫut şuldalĭk şınnine suylas terĭmĭr. Ku ĭje pĭrremĭş ḫut yĭrgelenine kura pĭdĭmĭşle sazĭlav irtteres terĭmĭr--çĭvaşlĭḫşĭn tivĭşlĭ ĭşsem tĭvaġanzene de azĭndĭmĭr, ura ḫuraġannizene de. Türeh temiĭe şınjĭn sazĭlama yurat'. Ezir suylanĭ şınna ķĭrlacĭn 14-mĭjĭnce palĭrdĭbĭr.

Ķandidatsene suylanĭ çuḫne ebir Çĭvaş ḫalĭḫ saytĭnce şudadnĭ ḫıbarzene tĭbe ḫudĭmĭr. Ten, ķu yıja kĭmen şınzem de şaķ şuldalĭķ tĭrşşĭnce ırĭ ĭş tunĭ pulĭ, ancah da ebir şudadmannine pula vĭzem pirgi pĭlmestpĭr. Tebĭr tezen ıttizene sĭnme de puldaradĭr np@chuvash.org adrespa şırĭr, ezir sĭnegen şın mĭnle pızĭķ ĭş tunine pĭlderme an manĭr.

Harfiyen aktarma

Biz birinci kez yıl insanını seçelim dedik. Bu işi birinci kez düzenlendiğimiz için genel oylama geçirelim dedik – Çuvaşlık için değerli işler yapanları da andık, ayak koyanları da. Doğrudan birkaç kişi oylamak mümkün olur. Siz seçtiğiniz kişiyi ocağın 14.sünde belirteceğiz.

Adayları seçme zamanında biz Çuvaş halk sayfasında aydınlatılmış haberleri dibe koyduk. Belki, bu gruba girmeyen insanlar da bu yıl boyunda iyi iş yapmış olacak, ancak biz aydınlatmadığımıza göre onlar hakkında bilmiyoruz. Diğer deyince diğerlerini de sunabilirsiniz – np@chuvash.org adresle yazın. Siz sunduğunuz kişi nasıl büyük iş yaptığını bildirmeyi unutmayın.

Anlam Aktarması

Biz ilk kez yılın insanını seçmek istiyoruz. Bu işi ilk kez düzenlediğimiz için genel bir oylama yapmak istiyoruz. Çuvaşlık için değerli işleri yapanları da andık, zarar verenleri de. Doğrudan birkaç kişiye oy vermek mümkündür. Sizin seçtiğiniz kişiyi ocak ayının 14'ünde açıklayacağız.

Adayları seçerken Çuvaş halk sayfasında verilmiş haberleri esas aldık. Belki, bu gruba girmeyen insanlar da yıl içinde iyi iş yapmış olabilir, ancak biz haberde vermediğimiz için onlar hakkında bilgi sahibi olmayabiliriz. Diğer bir ifadeyle, başka kişileri de önerebilirsiniz. Öneceğiniz kişileri np@chuvash.org adresine yazın. Önerdiğiniz kişinin nasıl büyük bir iş yaptığını bildirmeyi unutmayın.

9 http://www.chuvash.org/ 29.12.2013

epir biz	pĭrre+mĭş bir+sıra sayı eki	hut kez
şultalĭk yıl	şın+(n)i+ne insan+T.3. İYE+Yön-Bel.	suyl(a)-as seç-SFE
te-rĭ-mĭr de-GGZ-Ç.1.KE	ku bu	ĭş+e iş+Yön-Bel.
yĭrke+le-n(ĭ)+i+ne düzen+İFYE-SFE+T.3.İYE+Yön-Bel.	kura göre (< kur-a ZFE)	pĭtĭm+ĭş+le bütün+İİYE+İİYE
sasĭ+la-v ses+İFYE-FİYE	irt-ter-es geç-FFYE (Ettirgen)-SFE	Çĭvaş+lĭḫ+şĭn Çuvaş+İİYE+Sebep Hâli
tiv-ĭş-lĭ değ-FİYE+İİYE	ĭş+sem iş+ÇE	tu-akan+sem+e > tĭvakansene yap-SFE+ÇE+Yön-Bel.
asĭn-tĭ-mĭr hatırla-GGZ-Ç.1.KE	hur-akan-n(ĭ)+i+sem+e koy-SFE+T.3.İYE+Yön-Bel.	tür+eh doğru+kuvvetlendirme edatı
te+mişe belirsizlik edatı+kaç	sasĭ+la-ma ses+İFYE-FİYE	yur(a)-at-’ uygun ol-ŞZE-T.3.KE
esir siz	suyla-nĭ seç-SFE	şın+(n)a adam+ Yön-Bel.
kĭrlaç+ĭn ocak ayı+İlgi	14-mĭş+ĭ+n+çe 14-sıra sayı eki+ T.3.İYE+Zamir /n/+Bul.	palĭr-t-ĭ-pĭr belir-FFYE-Gel.Z.- Ç.1.KE
kandidat+sem+e aday+ÇE+Yön-Bel.	çuh+(ĭ)+ne zaman+ T.3.İYE+Yön-Bel.	ḫalĭḫ halk
sayt+ĭ+n+çe sayfa+ T.3.K.İYE+Zamir /n/+Bul.	şut+a-t-nĭ ışık+İFYE-FFYE-SFE	ḫıpar+sem+e haber+ÇE+Yön-Bel.
tĭp+e dip+ Yön-Bel.	hur-tĭ-mĭr koy-GGZ-Ç.1.KE	ten belki
yĭş+a grup+Yön-Bel.	kĭr-men gir-Olumsuz SFE	şın+sem insan+ÇE
şak bu	tĭrşşĭ+n+çe uzunluk+zamir /n/+Bul.	ırĭ iyi
tu-nĭ yap-SFE	pul-ĭ-ø ol-Gel.Z.+ T.3.KE.	ançah ancak
şut+a-t-man+(n)i+ne ışık+İFYE-FİYE-Olumsuz SFE+ T.3.İYE+Yön-Bel.		pula (< pul-a) için (< ol-ZFE)
vĭsem (< vĭl+sem) onlar (o+ÇE)	pirke+i sebep+T.3.İYE	pĭl-mes-t-pĭr bil-FFYE (olumsuz)-ŞZE- Ç.1.KE
te+pĭr belirsizlik edatı+bir	te-sen de-ZFE	ıtti+sem+e diğer+ÇE+Yön-Bel.
sĭn-me öner-FİYE	pul-tar-at-ĭr ol-FFYE-ŞZE- Ç.2.KE	adres+pa adres+Ar.-Bir.
şır-ĭr yaz-Emir Ç. 2. KE	sĭn-eken öner-SFE	mĭn+le ne+İİYE (> nasıl)
pısĭk büyük	tu-nĭ+i+ne yap-SFE+T.3.İYE+Yön-Bel.	pĭl-ter-me bil-FFYE-FİYE
an(+) man-ĭr olumsuzluk ön eki (+) unut- Emir Ç. 2.KE		

Kısaltmalar

Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Ar.-Bir.	Araç-birliktelik durumu eki
An.	Anatri ağzı
Bul.	Bulunma durumu eki
Ç	Çokluk eki/çokluk (kişi)
Çuv.	Çuvaşça
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
FFYE	Fiilden fiil yapım eki
FİYE	Fiilden isim yapım eki
Fr.	Fransızca
GGZ	Görülen geçmiş zaman eki
hh.	Harfi harfine
IPA	Uluslararası fonetik alfabe
İFYE	İsimden fiil yapım eki
İİYE	İsimden isim yapım eki
İlgi	İlgi durumu eki
İng.	İngilizce
İsp.	İspanyolca
İYE	İyelik eki
KE	Kişi eki
L_1	Ana dili
Mar.	Marice
Moğ.	Moğolca
Rus.	Rusça
RF	Rusya Federasyonu
SFE	Sıfat-fiil eki
ŞZ	Şimdiki zaman eki
T	Teklik (kişi)
Tat.	Tatar Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
Udm.	Udmurtça
Vir.	Viryal ağzı
Yön-Bel.	Yönelme-belirtme durumu eki
ZFE	Zarf-fiil eki
*	Yeniden tasarlanmış biçim
**	İhtimal dışı biçim
+	İsim tabanı
-	Fiil tabanı

Kaynaklar

Adyagasi, K. (2005). Ranniye Russkiye Zaimstvovaniya Tyurkskih Yazıkov Volgo-Kamskogo Areala I. *Studies in Linguistics of the Volga-Region V, II*. Debrecen.

Andreyev, İ. A. (1973). Orfografiya Çuvaşskogo Yazıka. *Orfografii Tyurkskih Literaturnıh Yazıkov SSSR*. İzdatel'stvo Nauka: Moskova. s. 270-284.

Andreyev, N. A. (1957). İmya Suşçestvitel'noe. *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka.* Çeboksarı: Çuvaşgosizdat. s. 5-61.

Arat, R. R. (1953). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası* X. s.59-138+1.

Arık, D. (2005). *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Aziz Andaç Yayınları: Ankara.

Aşmarin, N. İ. (1994-2000). *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka – Çĭvaş Sĭmah sen Kineki,* 17 Cilt, Çeboksarı: Russika. Tıpkıbasım (Erişim tarihi: 14.12.2013).

Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük.* Konya: Tablet Yayınevi.

Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Durmuş, O. (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi.* Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. Edirne.

Durmuş, O., (2012). Uzaktaki Kuzenlerimiz: Çuvaşlar. *Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler Projesi, Sovyetler Birliğini'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu, Türk Dilli Halklar--Türkiye İle İlişkiler, III. Kitap*. (Ed. E. Büyükakıncı, E. Bacanlı), Atatürk Kültür Merkezi, s. 377-425.

Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Fedotov, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka.* Çeboksarı. C. I-II.

Galkin, İ. S. [red.] (1966). *Russko-Mariyskiy Slovar',* İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya. Moskova.

Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çeviren: Osman Karatay). Ankara: KaraM Yayınları.

Hesselbäck, André (2005). *Tatar and Chuvash Code-copies in Mari.* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Lukoyanov, G. V. (1973). *Mariyskiye Zaimstvovaniya v Çuvaşskom Yazıke.* Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Pappas, L. B. (1994). Chuvash (Der. James S. Olson). *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires.* Connecticut. London: Westport. s. 163-166.

Pavlov, İ. P. (1965). *Hal'hi Çĭvaş Literaturĭ Çĭlhi-Morfologi.* Şupaşkar: Çĭvaş ASSR Kĭneke İzdatel'stvi.

Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Ramstedt, G. J. (1922). Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne.* S. 38, s. 3-34.

Räsänen, M. (1920). *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

Róna-Tas, A.; Fodor, S. (1973). *Epigraphica Bulgarica, A Volgai Bolgár-Török Feliratok.* Szeged: Studia Uralo-Altaica I.

Róna-Tas, A. (1982). The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. *Chuvash Studies* (Ed. András Róna-Tas). Wiesbaden: Otto Harassowitz. s. 113–170.

Ross, C. (2002). *Federalism and Democratisation in Russia.* Manchester: Manchester University Press.

Scherner, B. (1977). *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen.* Wiesbaden: Franz Steiner.

Schott, W. (1840). *De lingua tschuwaschorum.* Berolini.

Sergeyev, L. P. (2009). *Çĭvaş Dialektologiyi*. Çeboksarı: Çĭvaş Patşalĭh Universitecĭ.

Skvortsov, M. İ. (1985). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'.* Moskova: Russkiy Yazık.

Strahlenberg, J. von (1730). *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*. Szeged: Tıpkıbasım (1975).

Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri.* Ankara: Akçağ.

Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yegorov, V. G. (1964). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka.* Çuvaşizdat: Çeboksarı.

Yegorov, V. G. (1971). *Sovremennıy Çuvaşskiy Literaturnıy Yazık v Sravnitel'no-İstoriçeskom Osveşçenii.* Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Zheltov, P.; Fomin, E.; Luutonen, J. (2009). *Reverse Dictionary of Chuvash.* Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

Zimonyi, İ. (2002) Bulgarlar ve Ogurlar. *Genel Türk Tarihi.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. C. 2. s.203-220.

İnternet kaynakları

www.chuvash.org (Erişim tarihi: 14.12.2013)

www.perepis2002.ru (Erişim tarihi: 14.12.2013)

www.perepis-2010.ru (Erişim tarihi: 14.12.2013)

http://www.cheb.ru (Erişim tarihi: 18.03.2016) (фото Чебоксар и Чувашии)

http://gov.cap.ru/photo.aspx?gov_id (Erişim tarihi: 18.03.2016) (Chuvashskaya Respublıka Ofitsial'nyy portal organov vlas)

THE DAYI PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

Ingeborg Baldauf

1. General introduction

The Turkic languages/ dialects of Afghanistan, due to decades of war and civil war that rendered fieldwork impossible, still remain widely uninvestigated to this day. While *Moγolî*, an idiom that appeared endangered in the 1970ies, can today be safely removed from that category,[1] there is some probability that others, whose names have not even been heard of in Turkology so far, may come to light even in non-remote and easily accessible places in the future. This is what happened in 2004 right in the middle of Andkhoy, a district center in the North-West province of Fåryåb, a few dozen kilometers south of the Amu Daryå and some 40 kilometers from the border to Turkmenistan: By coincidence, some intellectuals of Andkhoy mentioned to the author, who was at that time searching for speakers of the *kiyikči* dialect,[2] another idiom which was only spoken by 'several very old' people any more – the idiom of an ethnic group known as *Dåyı* (henceforth: D.). Neighboring Uzbeks as well as Turkmens consider that idiom a language different from their own, something 'in between' their own languages. The scarce materials available for the time being–I have not been able to go back for deeper study–seem to indicate that the idiom of the D. may be one of the dialects Doerfer proposed to call 'Uzbek-Oghuz or North Khorassani', located 'far east on the Amu Darya' and separated from their closest relatives in northeast Iran by Sarıq and Ärsarı Turkmen.[3]

2. Ethnonyms

Internal naming

The predominant self-denomination of the D. today is Kårgär / Kå:gär / Kå:rgär, or Kå:gil / Kå:rgil / Kårgil. The word is by group-members explained as 'craftsman', 'skilled worker' (*hunarmänn*), with a marked connotation of 'commited' (*bå:γäyrät*).[4]

Subgroups–whose names might be ethnonyms, or refer to locations–are the Nisåylä(r), Sårıqamıš / Sårqamıš (who are also said to live near Čarju / Turkmenistan), Tŏxsawåi / Tŏxtawåy / Tŏqsawåyli, Gärxur, Säbätfuruš, Qaradäa / Qaradaha, Kurradaha, and Šaγål. The Šaγål are by some D. considered a subgroup of the Nisåylä(r). Some people from Andkhŏy mentioned the Urgänj / Urgänji as yet another subgroup of the D., but most majority Uzbeks consider these as a separate ethnic group with an idiom of their own.

The denomination 'Då:yı', although well-known to members of the community and met with no apparent objection, is evidently used by them (only?) when talking to non-D. persons. Some D. explain the word as infered from the reference and address term *då:yı* 'uncle (MB)', which can in the Uzbek-Turkmen mixed milieu of Andkhŏy also be more generally applied when addressing non-related male elders in affectionate language.

External naming

Outside Andkhŏy hardly anyone seems to be aware of the existence of the D. as a linguistically distinct group. In Andkhŏy, non-group members prefer Dåyı / Då'i:la(r) as a reference term and use 'Dåyı' (also added to the name, if known) as a term of address for D. males. One subgroup of the D. shares the local majority Turkmen, i.e., a variety of the Ärsary dialect. They are hence known as Turkmän Dåyı.

Kårgil / Kårgillä(r) is known to be an ethnonym of some kind, although many people from Andkhŏy, let alone elsewhere, may not be aware that this is the prefered self-denomination of the D. Some people from Andkhŏy explain the word as 'Karkililar', assuming that the D. may be migrants from Karki across

1 Baldauf 2010

2 This search has hitherto been unsuccessful. Some speakers volunteered to have a conversation in the *kiyikči* dialect recorded. The recordings remain to be analyzed. However, the speakers themselves indicated that they were not capable of speaking the dialect sufficiently well.

3 Gerhard Doerfer & Wolfram Hesche: *Chorasantürkisch. Wörterlisten-Kurzgrammatiken-Indices*, Wiesbaden 1993: 6-7; cf. also Baldauf 2007: 142. I am most grateful to Prof. Semih Tezcan for having drawn my attention to Doerfer's remark.

4 I have not been able to find out if 'Kårgär' was given additional positive connotations during the communist period. The fact that quite a few intellectuals use '*Kårgär*' as a self-given name (*taxallus*), whereas working-class members of the community seem to prefer 'Dåyi', renders the assumption likely.

the Amu Daryå. The term is by some understood as a subgroup of the Dåyı, along with other subgroups such as Nisåylä / Nisäilä(r), Qaradaha, Tŏqumŏγrı, Šåγål.

3. Geography and population

D. live in the oasis town of Andkhŏy (36°57' N / 65°07' E) and in the neigboring districts of Qaramqŏl (36°50' / 65°04') and Arabgul. Kårgärxåna / Kårgilxåna, a quarter of Andkhŏy city which is named after the D. majority living there, is located to the south of the city center. A number of D. households are said to live in Båγıbustån, Quryån, Låfi, around the fortress (Bålåisår), in Tavåči (36°56' / 65°08') at a place also called Supijånåγå kŏčasi, in Tŏqquzdaray (36°53' / 65°05'), and in the south-eastern village of Åltıbŏlak.

There are no reliable figures or even estimates available. In state or UN censuses, the D. are most probably counted among the local Uzbek or Turkmen. The D. community seems to include a few thousand individuals at best.

Close kin marriage (e.g. marrying paternal cousins who in their turn are son and daughter of paternal cousins) seems to have been a dominant pattern until one generation ago. This, and indications of levirate, points to a strict observance of endogamous practices in the past. Rumors are conveyed by non-D., saying that endogamy was forced onto the D. because of confessional incompatibility with the local Sunni majority population. What is perceived as the 'true D. identity' seems to be historically associated with the socio-professional status of semi-independent entrepreneurship in the animal guts-and-hides business, including curing and tanning and other crafts typically performed by closed communities.

Today, D. intermarry with Uzbeks and give brides to local Turkmen (while regularly not receiving Turkmen brides in return).

The D. community boasts of several old- and modern-style intellectuals (male and female teachers; medical, religious and legal experts; political activists), some of whom, belonging to age-group fifty and older, have achieved major positions on state and regional level. However, these people do not seem to use the D. language, at least not in a non-D. milieu. Some non-D. from Andkhŏy even assume that this 'upper class' group is historically different from the 'lower class' craftspeople.

According to information collected in Andxŏy, a separate community of D. live in the Xŏjadukkı district of the neighboring Jawzjån province. However, their language does not share the distinct features of the D. language of Andxŏy.

4. Historical background

D. elders can enumerate three to six forefathers without, however, relating these names to historical events. Detailed and reliable historical memory seems not to reach back further than the early 20th century.

According to a vague piece of oral tradition, the ancestors of the D. immigrated from Iran 200 or 300 years ago, with one assumption being that a place named Sarıyåγåč was their original home. Sufijån Åγå, a D. scholar from the mid-20th century, is quoted to have claimed for the D. descent from 'the Afšår or Awšår Turkmen tribe'.[5] This claim is not supported by linguistic evidence, just like another tradition which links the D.s' past to the Qara Turkmen, who in the late 19th century were actually located in the vicinity of Andkhŏy, across the British-Russian demarcation line.[6]

Thus the historical background of the D. remains obscure for the time being.

5 On Afshars relocated from Khorasan to Andkhŏy by Nadir Shah, cf. *Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) depuis les dernières années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818) par Mir Abdoul Kerim Boukhary, publ., trad. et annotée par Charles Schefer*, Paris 1876: 261; 249.

6 Baldauf 2007: 144sq.

5. Sociolinguistic aspects

D. is a low-prestige variety even among the Turkic idioms of Andxŏy, which are in their turn low-prestige within the total of languages of Afghanistan. The language of the D. is ranking below Turkmen which in local perception is positioned inferior to the majority Uzbek dialect of Andkhŏy. Fårsi/Dari is the dominant language of state and non-state schooling as well as most inter-ethnic communication in the public (commerce, administration, religion, state military...). Pasthu, although state language along with Dari, today plays little or no role in the region.

Contact with higher-prestige languages has been a common experience for D. speakers for at least half a century, when they started shifting from self-sufficiency in agriculture on one hand and (stigmatized?) special handicrafts on the other, towards participation in economy, education and politics. Contact has led to language change, which is at the same time accepted in practise but denigrated in discourse.

6. Endangeredness

Among the minority groups of Andxŏy the D. are considered a fairly large one. Still, their language is under pressure, particularly through interaction with neighboring speakers of high-prestige languages. For D. elites this appears to have been Persian/Dari for quite a while. By the mid-20th century pressure caused by social mobility seems to have extended to broader strata of society. Members of cohorts born 1940-1960, who indicate to have used D. actively, and even exclusively, in their childhood, have shifted to Uzbek and/or Dari at grown-up age and are not regularly using D. any more today.

The number of fully versatile D. speakers–who, however, also in many cases prefer other languages in most domains–is by well-informed members of the community estimated as only a few individuals of age 70 or above. The number of middle-age speakers who have a sound command of D., although they do not regularly use it, may amount to another few hundred at most. Women and inhabitants of remote settlements allegedly use the language more actively and are said to speak it more 'purely' (*süččä*), but neither claim has been checked as yet. All in all, the D. language appears to be at the verge of death in this generation.

D. are aware of, and concerned with, decline and loss of their idiom. 'Our language has changed a bit' (*bızländ lähjämız bır andåzä äylanyän*) is a common saying in the discourse of decay. One D. intellectual regretted his recent loss of a chest full of books written in the D. language through pest attac; there have been no other hints to a scriptural form of the idiom.

Speakers who take pride in keeping up their 'mother tongue' (*ėna tılı*), as the D. idiom is refered to, as primary means of communication (although they are fluent in local Uzbek and/or Turkmen) are highly estimated and admired by community members and non-members, but there appears to be no revivalist movement under way.

7. Language

a. General features

Some speakers insist on calling their language simply *ŏz dilim* (lit. 'my own language'). Widely used emic terms are *ėna tıl / ėna tılı* and *åna til / åna tılı* 'mothertongue'. Less widely used terms, or perhaps ad hoc appelatives, are *åta til åna til* / *åna tılı åta tılı* 'father-and-mother-tongue / mother-and-father-tongue', *kå:gil tili* 'Kå:gil language' (also *lahjai kå:gil / kå:rgil* and *lahjei kå:rgär*). Compare also *då:yı dilda* / *då:ida* 'in the D. language', *dåyı lahjada ... dėydı* 'in the D. dialect they say ...' and *dåyi gapırsam* 'if I speak D.'.

While the language is by some locals (D. and non-D.) considered a variety of Andxŏy Uzbek (or: an idiom 'between Andxŏy Uzbek and Andxŏy Turkmen') distinguished only by differences in pronounciation (*tapaudi lahja*), most people acknowledge it as a distinct dialect (*lahja*) or even a language (*dil*) with particular phonetic, morphological and lexical features.

b. Contact phenomena

Contact phenomena like code-switching in any position and to any extent, double-and-triple-coding, code-copying and others occur very frequently. Speakers do not seem to be aware of, or concerned with them.

c. Phonology

The phonetic characteristics of the D. language are pending between Oγuz and Qypčaq, with some striking similarities to, and a few differences from the local Tkm dialect of Andkhŏy, while some Uzbek-like features might be due to situative interference of the Uzb high-prestige idiom.

Vowels

1. Vowel harmony seems to be preserved in principle, though with frequent violation, whose conditions are yet to be explored.

2. Long vowels are by D. and non-D. recognized as a distinctive feature of the D. language. They do not in all instances coincide with long vowels in Andxŏy Tkm, which renders them all the more remarkable for local observers. Along with first-syllable original length (e.g. *å:dı* 'his name', *a:dıb-bi̲lassmı* 'can you tell?', *yi̲:e̲rı tä:"n* <**yi:ėr tägidän*) 'from under ground', *bė:š* 'five', *i:ki* 'two', *gi:jä* 'at nighttime'), there is secondary length in coincidence with accent (e.g. *xŏ̲:a* 'yes', *bu̲:ra* 'here', *šu̲:rda* 'there', *uššu̲:rda* 'here', *å̲:tam* 'my father'). D. *qiyzı* 'her daughter' resembles Tkm in *iy* but does not in *q-* (rather than *ġ-*) and (often non-interdental) *z*; so in this case a single marker rather than a cluster of markers conforms to Tkm.

3. Vowel elision: *iksinı* < **ikisinı* 'the two of them (acc.)', *budana u̲rštıradılä* < *urıštır-* 'they make quails fight', *undåγsiä* < **undåγısi(y)ä* 'to such/that one'.

4. Vowel quality can be subject to variation and co-variation : *ė~i* : *gėdåttım / gidåttım* 'I am going'; *ŏ~u* : *duγlan ~ dŏγılyän* 'born'.

Consonants

1. Obstruents [d]~[t] and [g]~[k] in initial position tend to be voiced, with occasional occurrence of the voiceless counterpart: *d- ~ t-* : *dara-* 'to comb', *dar̲åγ* 'comb', *qŏ̲lı dėyta* 'if she has time' (*lit.* 'if her hand touches'), *nuxsı dėy-* 'to harm', *dugma̲* 'bundle', *düš-* 'to understand'; *tu̲raman* 'I stand', *tŏ̲quydı* 'she weaves'; *dil ~ til* 'tongue, language'. *g-* (*~ k-*) : *gėl-* 'to come', *gulasan* 'you laugh', *gi:jä* '(at) nighttime'; *gündüz ~ kündüz* 'daytime'.

Consonants which might in final position be voiceless–of which, however, we are in some cases lacking proof–are voiced before vocalic affixes: *-d-* : *gėdåttım ~ gidåttım* 'I am going' (< **gėt-* ~ **git-* ?); *aydawuz ~ a:dawuz* 'we say', *a:dıb bi̲lassmı* 'can you tell?' (< **ayt-* ~ **a:t-*?), *asyäliy-m edı-gėldım* 'I also accomplished military service' (<**et-*?); *å:dım* 'my name', *å:dı* 'his name' (<**a:t*? **a:d*?); *-s- ~ -z-* : *mırtası ~ mırtazı* 'one of them'; compare also *-q-* : *čaγır-* 'to call', *čıγar-* 'to take out', *šündåγ* 'like that', but also *uyåqını bilmäymän* 'I don't know (what is) beyond that'.

Voicing occurs in pre-consonant position, too: *taγtajäm* 'together' (< pers. *taxt-u-jam*); in the case of *-k-* > *-g-* , palatalization can extend into *-y-* or even a simple lengthening of the vowel: *sėysän ~ sė:sän* 'eighty'.

2. Shift from initial deep-velar *q-* to *k-* has been observed but does not seem to be the rule: *qŏlyä ~ kŏlyä kŏtarıb* 'carrying in (his) hand'.

3. Realisation of *s* and *z* as labio-dentals between vowels is an option but, unlike in neighboring Tkm, does not occur regularly.

4. The forelingual consonants *l* and *r* (the latter mostly when following *a* or *å*) can be dropped from the final position in a syllable: *gėl ~ gė* 'come here!', *bå* 'there is', *bŏsa* 'if it is', *bizlanı* 'us'. As for *-l*, palatalization also occurs: *bŏysa* 'if it is' (like in neighboring Andkhŏy Uzb).

5. *m* ~ *b* variation has been observed in possessive affixes: *duå: qılaman / qılaban* ‘I say a prayer’.

6. *ŋ* is in single lexemes represented as *ɣ* : *sa̲ŋra* ‘later, afterwards’, *unna̲n-so:ɣrasiyä:y* ‘after that’, *tŏpåɣ / tupåɣ* ‘rifle’; between vowels > *y* or *Ø* : *ŏɣliyiz* ‘your son’, *bŏldi:z* ‘you became’.

7. Initial *y*- before *ė* can be dropped : *ėtš*- ‘to suffice’, *kå:rın-a̲du: ėwaraw(uđ)* ‘we do the proceeding (of ...) and send (the product) off’, *ėzna* ‘brother-in-law’.

8. *y*-prothesis can occur with initial *ė*- : *yėlåt* ‘community’, *yėrkäy* ‘male’; *h*-prothesis seems to be confined to initial *A*- and *I*-: *hasyälium* ‘my military service’ (< **askärligim*), *hi̲nābıla* ‘those’.

9. *-ik* > *-ėy* (which is also usual in Andkhŏy Uzb): *-dė(y)* (< *-dik*), *-lė(y)* (< *-lik*) : *bė̲rdėy* ‘we gave’, *dė:qånčėlė* ‘farming’, *yėlåččilėy* ‘community sense’ (< **ėlåt-či-lik*).

10. (Re- and progressive) assimilation is a very frequent and far-reaching phenomenon: *bizzä* ‘we’ (< **biz-lär*), *munnåɣ* ‘so’, *ikktası äm-mŏysa* (< *häm bŏysa*) ‘and as for two of them...’, *xŏmmı* ‘right?’ (**xŏb-mı*), *bårėkän-nėw* (< **dėb*) ‘saying, there is ...’, *ŏr_rupiya̲* ‘ten Afghani’, *qannäy* ‘how?’, *ådamna* (< *ådam-da*) ‘at a man’, *yåššıɣlarımız* ‘our elders’ (*yåš-uluɣ-lar-ımız*); *dŏɣılyämmän* ‘I am born’.

11. Haplology reduction: *qaysı qåčadı qaysı qåčmäydı* < **qaysısı* ‘one of them runs away and (the other) one doesn’t.’

d. Morphology

D. morphology is characterized by agglutination. Nouns are specified by the morphological categories of number, possessor and case; verbs by the categories of mood, tense, modality, aspect, actionality, person/number and negation. The system of (pluri-)converbial modification is at least as elaborate as in neighboring Uzb dialects.

Noun

1. The plural marker is *-LAr* , in final position often *-LA*, with possible progressive assimilation of the initial consonant into *n*, *z* (*ådamnä* ‘men’, *bizzä* ‘we’); regressive assimilation occurs with final *-r*, *-z*, *-n*, *-t* and perhaps others: *billä* ‘we’, *xåtılla(r)* ‘women’, *igillä* ‘the youngsters’.

2. The possessive affixes are: *-(U)m* ~ *-(I)m* (Poss1Sg); *-(I)ŋ* (Poss2Sg, scarcely used, for reasons of politeness); *-(s~z)I* (Poss3Sg/Pl : *bašqazı* ‘the other one’, *mı̲rtazı* ‘one of them’); *-(I)w(I)z* ~ *-(U)z* et al. (Poss1Pl, also polite form of Poss1Sg : *burnıwız* ‘my nose’, *ŏɣıllärıwıđ / ŏ:ɣullarwıđ* ‘our sons’, *qu̲vvatuđ* ‘our strength’), *ŏzu’uz* ‘ourselves’; *-I:z* ~ *-Iiz* ~ *-U:z* (Poss2Pl, mostly also applied to 2Sg for politeness: *ėnäi:z* ‘your mother’).

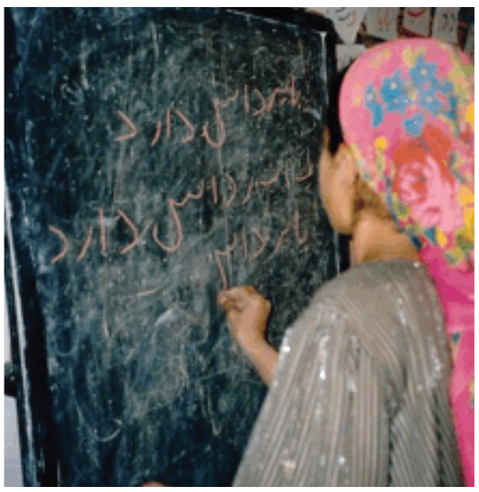
Poss3Sg more often than not comes with a pronominal *n* when followed by case affixes : *å:tasını yånındä* ‘next to his father’.

3. The nominative case is unmarked; it is equal to the nominal stem.

4. The genitive case marker is *-I* or (seldom) *-nı* : *čŏ:pı nuxsı* ‘the damage of the stick’, *ru̲:đımı_nå̲:nım* ‘my daily bread (lit. my bread of my day)’, *ha̲rkimu qa̲wmı bå̲* ‘everyone has his relatives’. The genitive of *man* ‘I’ is *mayı*.

5. The accusative affix is *-nı* ~ *-na* : *gŏdäg-bačča̲läna ŏ̲ynädsa* ‘if one invites young boys to dance’, *kå:rına̲ a̲du:_ė̲waraw(uđ)* ‘we do its work just like that’. The accusative affix can be dropped when combined with the possessive: *såčım daraymän* ‘I comb my hair’, *yåš-juwållä(r)wız yėldä̲m-bė̲rdėy* ‘we lost our young men’. Following *-n* and *-m*, the affix can just be *-ı* : *güđarå̲nı di̲ndır-* ‘keep the household (in order)’. The accusative of *man* ‘I’ is *manı* or *mayı* ‘me’.

6. The locative affix is *-dA* ; D. seems to share the local Uzb inclination to occasionally use the dative marker for the locative as well.

© Ingeborg Baldauf

7. The dative affix is mostly *-ä* : *uy-jŏɣßıđä gidäßeraßuđ* ‘we go home’, *nė gulasan dılımä* ‘why are you laughing at my language?’, also when directly following a final vowel *qaläy jäŋia* ‘to Qala-i Jangi’, *xåtıllä yėrkäy-ičiä bårmäydı* ‘women do not go with men’, where *y* can also be inserted: *til ŏrgatadılä, mäynayá* ‘they teach the maina-bird how to speak’. Another form, yet more rarely used, is *-GA* : *bıllaya* ‘to us’. The dative suffix can with verbs of motion be omitted: *båzår gėdaman* ‘I go to the *bazaar’*, or replaced with *-dA*: *askarda båryanımda* ‘when I went to military (service)’. DAT1SG and 2SG is *mäŋä* ‘to me’, and *säŋä* ‘to you’, respectively. The limitative affix *-čA* is mostly added to the dative: *awwåldän åxiräčä* ‘from first to last’.

8. The ablative affix is *-dAn* with assimilated/dissimilated *-nAn*, *-mAn* etc.: *gėlänımmän tŏŋ* ‘after I had come’, *qaståwlanän* ‘from the butchers’.

9. The comitative / instrumental case is *-lA* (*mardŏmlä irtibåt åläbėrsäyiz* ‘if you get in contact with people’), whose predecessor forms, the postposition *minän* as well as affigated *-iynän***,** are also used: *pårsıwån minän ŏltırsay pårsıwån gapiynan gapläšä ålawuđ* ‘If we sit together with a Persian-speaker we can speak with the idiom of the Persian-speaker.’

10. The equative affix is *-dAy* (~ *-nAy* etc.) and *-dåyun* : *qannäy* ‘how?’, *undåyun* ‘such a...’.

11. Affixes extending noun stems are *-lanjı/-länji* ~ *-länčı* ~ *-lämči* for ordinal numerals: *ŏmbıllänji* ‘eleventh’, *ikkiläncı ayålım* ‘my second wife’, *åltılämčı* ‘sixth’; *-Aw* for collective numerals; *-ginä* which marks diminutive or emphasis: *qušginä* ‘a birdie’, *bırginä* ‘just a single one’; *-QI* ~ *-GI* which renders nouns indicating a position in space and time attributable (*bundan sŏŋqı bala* ‘the child after this one’) or liable for additional case affixes (*u waxtakidäg* ‘like then’); and *-lIG* ~ *-lIQ* which, like in neighboring Tkm, can replace participles in nominal clauses (*nātupāɣluɣuđu, xudåßan bėrdı* ‘God granted that we had no weapons’).

12. Nouns used as nominal predicates take the following set of personal endings: 1SG *–mAn* ~ *-bAn*; 1PL *–(w)Uđ* ~ *-(w)Uz*; 2SG ?; 2PL *-sIs* ~ *-sIt* ~ *-sIz*.

Verb

1. Affixes extending verb stems are passive / reflexive *-(I)l* / *-(I)n*; reciprocal / comitative / honorative / obscurative *-(I)š-*; causative *-(D)Ir* and *-(I)t*; negative *-mA*.

2. The infinitive *-Iš* is in nominal clauses mostly extended with *-lIG* ~ *-lIQ* (*suwını ičišlig q´iin* ‘it is hard to drink its water’). The infinitive *-mAQ* bears a connotation of necessity (but, unlike in neighboring Andxŏy Tkm, cannot be used as a finite predicate).

3. Infinite forms of the verb are the conditional with *-sA* ~ *-tA* ; converbs ending in *-(I)b* ~ *-(I)w* ~ *-u:* ~ *-ŏw* (whose negative correlates seem to be avoided); and participles, which, either combined with finite forms or/and personal endings, or extended with possessive affixes of 1SG/PL resp. 2SG/PL + *(bar) / -(y)åy* ~ *-(y)ŏQ*, also serve as finite predicates. Participles are: Future/intentional *-jåy* ~ *-čåy* (with preterite combining into *-jåytı*, which is perceived as a prominent marker of distinction opposite Andxŏy Uzb’s *-jåy ėdı*): *šunı urganjåy bŏladı* ‘he will try hard to learn that’, *gėtirjåytım* ‘I intended to bring’; *dā:m-ustya čıqčåy bŏl´sa* ‘if he wants to climb the roof’; perfective *-An* : *kår adan ådam* ‘a man who works/worked’ *xŏšı gėän ådam* ‘a man who likes (...)’, *gėlänımmän-tŏŋ* ‘after I had come’, *yazala kŏš’š ä:tämmåy-äkanım* ‘I never tried (to sing) songs’; imperfective *-A/Y-tėån* ~ *-A/Y-tyån* : *kŏtarätėån* ‘(someone) who is carrying’, *dėa saxlaytyållä* ‘those (who are/were) keeping camels’, *iatyån nånım* ‘the bread I am/was eating’; future/intentional *-GI* : *bır wadapäyi i:wå:rgid’äg bŏytag´* ‘if we aim at fulfilling a task’; aorist (only combined with preterite to indicate conventionality, or auxiliary with *bå(r)*

/ *yåγ*): 1SG *-atım* / NEG *-mäytım*, 1PL *-at(t) ėy* / NEG *-mäyt(t)ėy*, 2SG/PL ?, 3SG/PL *-at(t)ı* / NEG *-mäytı* : *man på:rsını bi̲lmäytım* 'I did not know Persian', *rŏzmarra i̲š adatėy* 'we would do day-labor', *bıllaγa ė:lu:γa̲, salå bäratı marmı bärmäytı* 'they would hand us over weapons but would not give (us) bullets', *bāy'wuđ, bıđlanı qŏywurattı* 'our boss would let us go', *bı̲r-ayå̲l bı̲r-qiyđım bå:tı* 'I had one wife and one daughter'.

© embassyofafghanistan.org

4. Finite forms of the verb are: Preterite: 1SG *-Dim*, 1PL *-DIQ*, 2SG *-Dėy* ~ *-DI(y)ŋ*, 2PL *-DI:z*, 3SG/PL *-DI*; the present-future in *-A/y-* + 1SG *-mAn*, 1PL *-(w)Uz* ~ *-(w)Iđ*, 2SG *-sAn*, 2PL *-ss*, 3SG/PL *-dI* (with *yėaman* 'I (shall) eat' and *dėadı* 'he says' like Andxŏy Uzb); the actual/processual present in *-(y)åttI* + 1SG *-m*, 1PL *-wuz*, 2SG *-ŋ*, 2PL *-z* : *såčımnı darayåttım* 'I am combing my hair', *nėrä gėdåttiŋ* 'where are you going?', *ahmad mundåγ dėåttı* 'Ahmad is saying so', *čåγ ičåttuwuz* 'we are drinking tea'; the personal perfect 1SG *-(I)mmAn*, 1PL *-(I)mmIz*, 2SG *-(I)bsAn* ~ *-(I)bsAŋ*, 2PL *-Ipss*, 3SG/PL *-(I)ptI* , with inserted interrogative leading to assimilation like *åmån-såγ yürümmısız* 'are you going well?'; the past 1SG *-wedımmän*, 1PL *-wedIg*, 2SG *-wediŋ*, 2PL *-wedi:z*, 3SG/PL *-wedı*; and the past perfect 1SG *-uwdım*, 1PL *-uwdig*, 2SG *-uwdıŋ*, 2PL *-uwdiz*, 3SG/PL *-uwdı*.

5. The imperative mood has the following suffixes: 1SG *-Ay* ~ *-(A/y)berey*, 1PL *-(A/y)lig* ~ *-(Ay)lig* ~ *-(A)liŋ*, 2SG *Ø* ~ *-gin(iŋ)*, 2PL *-aylä* ~ *-iylä*, 3SG/PL *-sIn*.

e. Syntactic data

D. has a nominative structure and SOV word order with subordinate syntactic members preceding their head. Syntactic relations between situations are often expressed in the framework of complex sentences with infinite verb forms in subordinate clauses. Subordinate clauses initiated by *kI* follow their head and have conditional or imperative predicates like neighboring Persian; indicative forms are, however, also possible.

f. Lexicology

Vocabulary that differs from both the neighboring Tkm and Uzb, and therefore is considered 'typical Dåyı', is for example: **a-* 'to be' (*bår-atı* 'it was'), **ad-* 'to say' (found only in derivations like *adamän* 'I say', *å̲đamäk´an* 'does it say=mean...?'), **at-* / **åd-* 'to do' (*ču̲ay ta̲:lımı tarbiyäda̲ kå̲:r-attım* 'three months I worked in the educational (department)', *kå̲r-ådaman* 'I am working', *gu̲zarån åttiy'ŋ* 'you lived'), **iđi-* 'to send, to deliver' (*wazıpanı i̲:žı-båyäd ke̲lsa* 'he needs to carry out the duty', *bır wadapä̲yi i:wå̲:rgid'ä̲g bŏytak* 'if we intend to fulfill a specific duty').

Some kinship terms: *åta* 'father', *ėna* 'mother', *bå:wa* 'grandfather MF', *bu:ı* 'grandmother MM', *bŏwakatta̲* 'grandfather FF', *bu:katta* 'grandmother FM', *ŏγıl* 'son', *qız* ~ *qıđ* 'daughter', *nėwara* 'grandson / granddaughter', *čėwara* 'great-grandson / -daughter', *åγa* 'elder brother', *åpa* 'elder sister', *uka* 'younger sibling', *då:yı* 'uncle MB', *xåla* 'aunt MS', *amakı* 'uncle FB', *amma* 'aunt FS', *jiyanım* '(my) nephew / niece', *gaynåta* 'father-in-law (ref.)', *ėlåta* 'father-in-law', *amakı* 'father-in-law (address)', *gaynåna* 'mother-in-law (ref.)', *ėlåna* 'mother-in-law', *amma* or *xåla* 'mother-in-law (address, maybe depending on individual pre-marriage kinship relation)', *kėlın* 'young spouse, daughter-in-law, sister-in-law (younger brother's wife)', *yėŋa* 'sister-in-law (elder brother's wife)', *ėzna* 'brother-in-law (sister's husband)'.

Some terms of parts of the body: *mėŋäy* 'chin, dental ridge', *bė:tu̲w / bėtuw* 'face', *ėŋäy* 'forehead', *ėŋsa* 'back side of the neck', *bŏyın* 'neck', *qŏqırtåγ* 'larynx', *dirsay* 'elbow', *bŏläy* 'Unterarm', *k(i) prigıwız* 'our eyelashes' (parts of the body are quoted in POSS1PL), *qŏlı ŏ:rtası* 'palm (**aya* is explicitly denied)', *büjaläy* 'ankle', *ŏpgä* 'lung', *qawalγa* 'rib', *iräyım* 'my stomach', *qannım* 'my belly / stomach', **ė:lu:γ* (*ė:lu:*?) 'hand'.

Some animal terms: *gėči* ‘goat’, *täkä* ‘billy-goat’, *ŏγlåγ* ‘kid’, *qoy* ‘sheep’, *qŏčqår* ‘ram’, *in̲ay* ‘cattle; cow’, *buqa* ‘bull’, *hŏkiz* ‘ox’, *åt* ‘horse’, *baytal* ‘mare’ (*yılqı* is named as recessive variant), *tay* ‘foal’, *pšäy* ‘cat’, *på:pıča* ‘puppy’, *gurji* ‘young dog’, *kučiy* ‘grown-up dog’, *kŏpäy* ‘adult male dog’, *qanjıγ* ‘bitch’, *dėa* ‘camel’, *arwåna* ‘female camel’.

Some single vocabulary: *aqır-* ‘to shout, to call’ (which is not used in either local Uzb or Tkm), *bär-* / *bar-* ‘to give’, *bır ma:tä* (< **nımarsa*) ‘something’, *wađıpan̲ı di̲ndır-* ‘to see the job through’, *duå: ėd- / duå: qıl-* ‘to say a prayer’ (*ėd-* is being regarded as ‘more correct’ and ‘shoud be used’, but only few speakers actually do so, while most prefer *qıl-*), *ėksa uradı* ‘he is sneezing’, *gėlamdėy* ‘a person who is present, assists, etc. without being part of the group; a newcomer’, *n̲amarsa* ‘what?’, *na:m(i)čün* ‘why?’, *ŏdåγ* ‘term’, *ŏy* ‘house, home’, *såtun-å̲l-* ‘to purchase’, *si:san* / *sė:sän* ‘80’, *yåššıγlar* ‘elders’, *xŏ:a* ‘yes’, *ulå:γ* ‘means of transportation’, *u̲lus* ~ *qawm* ‘relatives (= those who are invited to weddings)’.

Internet sources

http://www.embassyofafghanistan.org/article/the-embassy-of-afghanistan-particpated-in-the-6th-annual-international-childrens-festival (photos added by editor)

THE DOLGANS AND THE DOLGAN LANGUAGE

Natalia Shirobokova

Dolgans
© anonymous

1. Dolgan Ethnonyms (internal and external naming)

Until recently, the Dolgans did not have a common denomination. The self-denomination of the most Dolgan groups, living in the Khatang district is *saka* < Yakut: Sakha, *tïa kihite* 'a man of the tundra', *tïalar* 'inhabitants of the tundra'. The self-denomination as *Dolgan / Dulgaan,* stands for as the name of the whole ethnic group. The Dolgan ethnic group denomination ascends from the name of an Evenki tribe, which became part of the Dolgan ethnic group. The modern name of the community is the Dolgans.

2. Religion and culture

Both the religion and the culture of the Dolgans reflect their complex origin. The Dolgans had animalistic believes. Similar to the Yakut gods, the Dolgan's gods and spirits were divided into three types: *ichchi, ajyy* and *abaasy*. The shamans were called in Yakut – *ojun*, theirs costumes and tambourines belonged to the Evenki tribe. The Shamanistic rituals stand for the Tungusic and Samoyed influence. When the Dolgans became a part of the Russia, the Dolgans met the Orthodox Christianity. The Orthodox religion spread out among the Dolgans with the help of the missionaries and Russian peasants, who lived in the tundra (Russian *zatundrennye krest'jane*), and it became a part of the Dolgan ethnic group. The results of the missionary activities can be seen in the proper nouns of the Dolgans – all of them carry Russian names and surnames.

The Dolgan folklore has the following genres-riddle, songs, fairy-tales, legends, true stories and *olonkho*. A volume of Dolgan folklore was published in the series of "Monuments of the folklore of the peoples of Siberia and Far East". The Dolgan music is close to the music of northern Yakuts, but it still has some specific features determined by the influence of neighboring peoples. The Dolgan songs are related to the singing tradition of the Tungus and the Samoyed peoples.

The traditional dance (*Kheiro*) has a historical ritual character. Bargaan (< Russian Vargan) which is the same as the Yakut guimbarde (*khomus*) should be mentioned among the Dolgan musical instruments.

3. Geography and population

The Dolgans live on the territory of the eastern and central parts of the Taimyr peninsula along the Khatanga, Popigai and Kheta rivers, on the territory of the Taimyr autonomous district of the Krasnoyarsk region, and in the Anabar district of the Sakha Republic (Yakutia). According to the census of 1959,

Dolgans
© sostav.ru

the Dolgans numbered 3,932 inhabitants, in 1970, they were 5,053 inhabitants, in 1979, their number was at 6,929 inhabitants, in 1989, the Dolgans were 6,929 inhabitants and in 2002, their community numbered 7,261 inhabitants. According to the census of 1979, about 89% of the Dolgans considered the Dolgan language as their native language. During the last years, the inhabitants' number decreased. Thus, in 1989, 5,676 inhabitants considered the Dolgan to be their native language. Simultaneously, the Dolgans' number speaking the Russian language is increasing. According to the census of 1989, 66,4% of all Dolgans are fluent in Russian and 15,9% of them consider the Russian as their native tongue.

4. Historical background

E.I. Ubryatova thinks that the Dolgan language was formed because of spreading out the Russian language among the Evenki Dulgan tribe at the end of the 16th century. In the territory of the Taimyr peninsula, the Dolgan people lived in isolated groups that were involved in different relations with the northern and Yenisei Yakuts, Evenki, Samoyed people, and *zatundrennye krest'jane* (Russian peasants living in the tundra). B. O. Dolgix defined the Dolgans as a mixed Yakut-speaking ethnicity, which was formed within the territory of the modern Taimyr during the 18th and the first half of the 19th centuries. During the population census of 1926-1927, B. O. Dolgix counted nine ethnographic groups, which are parts of the Dolgan people.

5. Orthography

The first publications in the Dolgan language appeared before the official date of the Dolgan writing system based on the Cyrillic alphabet. In 1973, Ogdo Aksjonova, a Dolgan poetess published her poems in the Dolgan, but she used the Russian alphabet. In 1979, it was approved the official alphabet based on the Cyrillic script with a few additional letters adopted from the Yakut alphabet. In 1981, it was published the first experimental ABC-book. Its second revised edition came out in 1984 and it was the foundation for other Dolgan tutorial books. The Dolgan language is used in newspapers and radio broadcasting. It is taught at schools. The Dolgan teachers are trained at the Russian State Pedagogical University named after A. I. Gercen, in Saint Petersburg.

6. Language

a. The Dolgan and the Turkic languages

According to N. A. Baskakov's classification, the Dolgan belongs to the Yakut sub-group of the Uyghur-Oguz group of the Turkic languages. In the classification of C. Schönig based on the principle

of area, the Siberian languages belong to the Border Turkic group forming an areal Northeast Turkic sub-group. The author classifies the Dolgan and the Yakut into a separate Lena Turkic group.

b. Dialectology

The following sub-dialects and groups of sub-dialects are distinguished in the Dolgan: the western sub-dialects (Norilsky, Avamsky, Khetsky), the southern sub-dialect (Khantaysky) and the eastern sub-dialects (Khatangsky, Popigaysky, Anabarsky). The language of the Norilsk Dolgans was fully described in the monograph by E. I. Ubryatova.

c. Phonology

The following vowels are distinguished in the Dolgan: short *a, ı̈, o, u, e, í, ö, ü*; long *ā, ı̄, ō, ū, ē,i, ō, ū* and diphthongs *i͡a, u͡o, i͡e, ü͡ö,* the diphthongs may result in diphthongoids *ʺon* ‘ten’ and long vowels: low vowels *ool* (<*uol*), or high ones *uulun* ‘son’, ‘his son’

The vowel harmony in the Dolgan language is consistent, though, in E. I. Ubryatova’s opinion, the Dolgans accepted it mechanically. According to the palatal harmony, only vowels of the front row *e, i, ö, ü* and the diphthongs *ie, ü͡ö,* or back vowels *a, ï, o, u* and the diphthongs *i͡a, u͡o* may not occur in the same word. According to the labial harmony, only labialized vowels may occur after low labialized vowels and only high labialized and low non-labialized vowels may occur after high-labialized vowels. The same type of harmony is found after labialized diphthongs as after high-labialized vowels.

The vowel harmony can only be violated in recent borrowings from Russian and in words of the Evenki origin: *gekčan* (< Evenki) – name of a tribe; *bolgikta* (< Evenki.) – name of a bush; *hanabus* < Russ. *zanaves* ‘curtain’; *hajmu* < Russ. vzajmy ‘on loan’; *paltu* < Russ. *pal’to* ‘coat’.

The Dolgan consonantism consists of the following consonants: the obstruent voiceless consonants *p ,t , k,* the voiced *b, d, d’, g, ɣ,* the affricate *č,* the spirants *s, h;* the sonorous *m, n, ǹ, ŋ, l, r, j.* The spirants are not numerous, which is characteristic of all Siberian languages. The opposition of the obstruent consonants has a transitional character: the quantity (duration) opposition of obstruent consonants is the dominant one, but the system works inconsistently, probably, due to the ongoing transition from the voicedness-voicelessness opposition, common for the Yakut, to the quantity opposition, characteristic for Samoyed languages. There are not allowed the combinations of consonants in the beginning of a word. The combinations of two consonants – a sonorous one and an obstruent one, for example, *-lt, -rt,* - are possible in the end of a word. The combinations of three or more consonants do not occur in the middle of a word. The initial *ɣ-, ŋ*, as well as *j-, r-* are not used (the latter can only occur in borrowed words). In the initial position, s-, as a rule, transfers into *h-*. Unlike the Yakut, *g-* in the Dolgan is often used at the beginning of a word, for instance: *gini* ʹhe, she’ ~ in the Yakut. *kini*; *gilbes* ʻsparkle’ ~ in the Yakut. *kilbes*. The use of ɣ in the Dolgan is limited to the position between two low vowels: *oɣo* ʻchild’, *doɣor* ʹfriend’, *baɣana* ʹpost’; in other cases *g* is pronounced. As a rule, the last syllable is **stressed**.

d. Morphology

The Dolgan belongs to agglutinate languages according to its morphology type. There are distinguished the following word classes: nouns, adjectives, numerals, pronouns, verbs, adverbs, post-positions and other functional words.

Nouns have categories of number, case, possession and predicativity.

The category of number has one marker *-lar (-ler, -lor, -lör, -tar, -ter, -tor, tör, -dar, -der, -dor, -dör)*. The singular number has no special markers. Nouns without the plural marker can denote singularity, the name of an object and the name of a class of objects. In the Dolgan, like in other Turkic languages, nouns in the singular form can denote plurality. A small group of nouns can have double plural markers: *uolattar* ‘young men” *tojottor* ‘gentlemen”.

There are few nouns denoting abstract notions, natural phenomena, substances, etc (*ǯol* ‘happiness’, *kiŋ* ʻanger’, *tïmnï* ʻcoldness’, *kumak* ʻsand’) which are not used with the plural marker.

In the Dolgan language, the category of possession is expressed by the means of possessive affixes denoting the possessor. These affixes are the same as in the Yakut language:

The form of the possessive affixes used after stems ending in a vowel		
Sg.		Pl.
1	-m	*-bït*
2	*-ŋ*	*-gït*
3	*-ta*	*-lara*
The form of the possessive affixes used after stems ending in a consonant		
Sg.		**Pl.**
1	*-ïm*	*-bït/-pït/-mït*
2	*-ïŋ*	*-gït/-kït/-ŋït*
3	*-a*	*-lara/-tara/-nara/-dara*

Case. There are eight cases: Nominative, Comitative, Accusative, Dative, Ablative, Instrumental, Partitive and Comparative. Like in other Turkic languages, there are two declension paradigms: the so-called "impersonal" one used with nouns without possessive markers and the "personal-possessive" one used with nouns having possessive markers.

The Dolgan case system differs from the Yakut system by the use of the Partitive case marker in the possessive declension in the function of the Accusative-Directive case.

It also differs by the use of the Comitative case marker as the marker of homogeneous members of the sentence. The Nominative, Accusative, Partitive and Comitative cases are used to denote the object of an action.

Case affixes		
"impersonal" declension		**Possessive declension**
Nom.	*Ø*	*ø*
Acc.	*-nï, -ï*	*-ïn*
Soc.	*-lïn/-tïn/-dïn/-nïn*	*-nïn,-nān*
Dat.	*-ga/-ka*	-gar
Abl.	*-ttan, -tan*	*-tan*
Inst.	*-nan, -ïnan*	*-nan, -ïnan*
Ben.	*-ta/-da/-la/-na*	*-na*
Compar.	*-tāgar/-dāgar/-lāgar/-nāgar*	*-nāgar*

The Predicative affixes can join all word classes that can be used as predicates: nouns, adjectives, the nominal predicates of existence *bār,* and negation *huok*, nouns with the affix of possession *-lāk*, etc.

Predicative affixes		
Singular		**Plural**
1	*-bïn*	*-bït*
2	*-gïn*	*-gït*
3	*ø*	*-lar/-tar*

Adjectives. Alongside the Yakut language, the meaning of the comparative degree is expressed syntactically by the means of a comparative construction where the noun denoting the object to which another object is compared and used in the Comparative or Ablative case, and by the means of the words *bept* superior, best', *orduq* 'excess'. The highest degree for quality is expressed by the pre-positive particle consisting of the first syllable of the adjective and the components *-p* or *–bis - kap-kara*, 'blacker-than-black, extremely black', *čebit-čeelkee* 'whiter-than-white, very white, extremely white'. The highest degree of a quality is expressed by adjective reduplication with or without the particle *da*.

Saxa Sire
© old.sakha.gov.ru

Pronouns. Traditionally, the following pronoun classes are distinguished: personal, derivatives from the personal pronouns, possessive, personal-reflexive, demonstrative, and comparative-demonstrative, relative, interrogative and indefinite.

The Dolgan personal pronouns are: *min* ‘I’, *en* ‘you’, *gini (hini)* ′he, she’, *bihigi* ′we’, *ehigi* you’, *giniler*‘they’.

The declension of the Dolgan personal pronouns differs from the Yakut ones: there is no form of the Comitative case; in the Yakut language, the forms of the 1st and 2nd personal pronouns are more contracted: the Yakut. *mieχe* – the Dolgan. *miṅieke* ‘(to) me’.

Derivatives from the personal pronouns with the affix *-nik: miṅiginnik* ‘the same as me’; *eṅiginnik*′the same as you’; *gininnik*‘the same as he’; with the affix *-nēgi: miṅiginnegi*‘у меня находящийся’, *eṅiginnēgi*′у тебя находящийся’.

Derivatives from the possessive pronouns with the same affix: *miṅieninēgi* ′located on my side’, *eṅieaninēgi* ′located on your side’; with affix *-msak: miṅigimsek* ′loving me’, *eṅigimsek* ‘loving you’, *ginimsek* ‘loving him’.

Like in the Yakut language, the Dolgan possessive pronouns are formed with the personal pronouns by adding the affix *-iene*: *miṅiene*′my’, *eṅiene*′your’, *giniene*‘his’; and from the interrogative pronoun *kim*‘who?’: *kimiene*‘whose?’ Unlike the Yakut pronouns, the Dolgan possessive pronouns are used as attributes: *miṅiene ubajïm* ‘my elder brother’. The use of a personal pronoun with the word *gien* is one of the means of expressing possession: *min gienim* ‘mne, belonging to me’, *en gieniŋ* ‘yours, belonging to you’, etc.

The personal-reflexive pronoun is *beje* both in the Yakut and in the Dolgan.

The demonstrative pronouns are: *bu* ‘this’ (unlike in the Yakut literary language, in the Dolgan, it can also have vowels *a* and *o*: *-ba, bo*), *ol* ‘that’, *hubu* ‘this’, *hol* ‘that’. Some comparative-demonstrative pronouns are used as relative pronouns ending with *-ča* (*oččogo, kaččaga* ‘when’), and interrogative pronouns *kim* ′who’, *tuok* ‘what’.

The Indefinite pronouns are formed by adding the particles *ire, eme, d'uru, daganï* to the interrogative pronouns: *kim ire* ′someone’, *kim eme* ‘anyone’, *kim d'uru* ′someone’, *kim daganï* ‘whoever’, *tuok-eme* ‘something’. They have the same case forms as the interrogative pronouns.

Numeral. The Dolgan numerals differ from the Yakut ones only by some phonetic peculiarities which also occur in the northern dialects of the Yakut language.

The Dolgan **adverbs** coincide with the Yakut adverbs in form and content, but are less numerous. By the morphological structure they are divided into simple ones: (*anï* 'now', *kojut* 'late', *urut* 'before') and derived ones: formed by the *-ï* (*kardarï* 'one by one', *tünneri* 'backwards'), by *–lï* and *-tïk* (*kihili* 'humanly', *ogonṅordū* 'like an old person', *türgennik* 'quickly', etc.)

Both the Yakut and the Dolgan **verbs** have morphological categories of voice, aspect, mood, tense, person and number. The verb system includes: 1) finite verb forms, 2) participles, 3) converbs.

The Dolgan category of voice, like in the Yakut language, has the forms of the active, reciprocal, reflexive, passive and causative voices. The active voice has no special markers; primary stems express it. The reciprocal voice is expressed by the affix *–s* (*-ïs*): *barïs-* 'go together', *bilis-* 'meet each other'. The reflexive voice is formed by the affix *-n* (*-ïn*): *anān-* 'appoint for oneself', *berin-* 'give oneself out, obey, surrender', *bilin-* 'confess', etc. The reflexive forms can only be formed from transitive verbs. The affix *-lïn*(*-ïllï*) is the marker of the passive voice: *surulun-* 'be written'. All Yakut affixes of causative verbs exist also in the Dolgan language: *-t, -tar, -ar, -ïar*: *ahat-* 'feed', *turuor-*'put'. Voice affices can be added to all verb forms when necessary.

The category of *Aktionsart* expressed by the means of affixes, or analytically is constituted by the forms of the iterative, accelerative, inceptive, durative, perfective, punctual, diminutive and other Aktionsarts. The diminutive meaning is not an actionable one, but it is expressed by similar affix markers, and is traditionally described along with Aktionsart forms. Special affixes express the following Aktionsart semantics: iterative (*-talā, -ïtalā*), accelerative (*-baktā*), diminutive (*-āktā*). The analytical constructions with Aktionsart meanings are combinations of the converbs *-an* and *-a*(*-ï*) of notional verbs and auxiliary verbs: *er-* 'be', *bar-* 'go away', *tur-* 'stand', *is-* 'move, go', *kebis-* 'throw', *tüs-* 'fall, go down', *ogus-* 'hit', etc. which form inceptive, durative, perfective, punctual Aktionsarts.

The Dolgan verb system is a common-Turkic one. The main forms of the verb – the participles, converbs and finite forms - differ functionally. The finite forms serve as predicates in simple sentences and in the main clauses of the complex sentences. They are conjugated, i.e. agree with their subjects in person by the means of the predicative and possessive affixes. The participle is a universal verb form, which can serve as a predicate of the main and subordinate clauses. The converbs in accept predicative affixes, agree with their subjects in person and can serve as predicates of subordinate clauses. As subordinate predicates in simple sentences, they can optionally have personal markers and they are used on the notional verb in analytical constructions.

The finite verbal forms belong to the following moods: Indicative, Optative-Conjunctive, Obligative, Conditional, Conditional-Temporal, Imperative, Habitual, Potential and Affirmative moods (according to N. M. Artemyev; E. I. Ubryatova distinguished 5 moods: Imperative, Indicative, Potential, Conditional and Affirmative).

The Indicative mood has the forms of the Present, Past Imperfect, Past Perfect, Pluperfect and Future tenses in the positive and negative aspects. The temporal forms of the Indicative mood are formed by temporal affixes in combination with person-number markers.

The category of person has two types of affixes.

Person-number affixes of Type I		
Singular		**Plural**
1	*- ïm*	*-ïbït*
2	*-ïŋ*	*-ïgït*
3	*-a*	*-ïlar*

Person-number affixes of Type II are the same as the predicative affixes (see above).

Dolgan
© taimyr1-15ds.ru

The Present tense is expressed by the combination of the participle ending *-a(-ï)* in the 1 and 2 persons Singular and Plural, and *-ar* in the 3 person Plural with predicative affixes. The Past Imperfect tense is formed by the affix *–t* and person affixes of Type I; the Past Perfect – the affix *-bït* and person affixes of Type I. The Pluperfect tense is formed with the Present participle and the Past tense forms of the auxiliary verb *e-*. The Future tense has the Future participle marker *-ïa* and *–ïak* in combination with the possessive affixes. The negative form of the Present tense is formed by the participle *-bat: ahābappïn* ʻ(I) do not eat', *ahābakkïn* ʻ(you) do not eat', *ahābat* ʻ(he, she) does not eat'. The negative forms of the Past tense *-t* are formed by the affix *-ba: ahābatïm* ʻI did not eat', *ahābatïŋ* ʻyou did not eat', *ahābata* ʻhe did not eat', etc. The negative forms of the Past tense - *bït* are formed by the negative participle *-batak: ahābatagïm* ʻI did not eat, etc. The negative forms of the Pluperfect tense are formed by the participle *-bat* in combination with the auxiliary verb *e-*: *ahābat etim* ʻI never ate'. The negation in the Future tense is expressed by the combination of a contracted variant of this form with the negation particle *huok: ahïam huoga* ʻ(I) will not eat', *ahïaŋ huoga* ʻyou will not eat'.

The Optative-conjunctive mood ("could do") has the following structure: the Future participle *–ïak* + auxiliary verb *e-* in the Past tense.

The meaning of obligation is expressed by combining the participles *-ïa* and *-ïak* with the nominal predicate of existence *bār* with the possessive affix of the 3rd person: *min ahïam bāra* ʻI must eat'.

The Conditional mood is formed, as in the Yakut, by adding the affix *–tar* to the verb's stem.

The Conditional-Temporal mood is formed with the participle *-tak* in the Locative case of the predicative declension.

The Imperative mood has the forms of the Present and Future tenses. The Present tense forms coincide with those of the Imperative mood in the Yakut literary language. The Future tense of the Imperative mood has only two forms: those of 2 Singular and Plural: in the positive aspect: *barār!* ʻGo (you: Singular) (after a while)!', *barārïŋ!* ʻGo (you: Plural) (after a while)!'; in the negative aspect *-barïmār* ʻDo not go! (you: Singular)', *barïmārïŋ* ʻDo not go! (you: Plural)'.

The Habitual mood is expressed by the participle*–āčči* and the predicative affixes: *min ahāččïbïn* ʻI used to eat'.

The Potential mood fully coincides in form and meaning with that of the Yakut literary language.

The form of the Affirmative mood is *-ïhï*; it means ʻbe in condition'.

Participles. The Present participle *-ar(-ïr)* and its negative form *–bat;* the Past participle *-bït, -tak* and its negative form *–batak;* the Future participle *–ïak* and its negative form *-mïak (-ïmïak),* the Future participle *-ïa;* the Participle expressing an uncompleted action is *-a ilik* and the participle *-āčči.*

Converbs. *-an, -n, -a (-ï),-bakka, -mïŋa/-mïja, -ārï, -mārï, -āt,* the Conditional converb *-tar* and *–batar.*

Postpositions are mainly the same as in the Yakut with minor phonetic and functional differences. They are divided into three groups according to their origin: 1) denominal: *is* ʻcore, centre', *tas* ʻoutside', *orto* ʻcentre', *usta* ʻlength', *ilin* ʻbefore'; 2) deverbal, ascending to the converbs *-ï* and *-a*, or other deverbal forms: *ājï* ʻeach, any', *bïha* ʻthrough', *taksa* ʻover', *ergije* ʻaround'; 3) of unknown origin: *meldʹi* ʻalways, during', *talï* ʻalike'.

Other functional words do not differ from those of the Yakut language.

e. Lexicology

The basis of the Dolgan lexicon words are from Yakut origin. Some Yakut words were replaced by Evenki or Russian borrowings in the process of transition to a different type of economy. Thus, the Yakut words *bie* ‘mare’, *kulun* ‘fawn” have been forgotten. The Russian borrowed word *koruoba* is used instead of the Yakut *ïnak* ‘cow’, and the notion ‘bull’ is expressed as *atï:r koruoba* ‘male cow’.

There are distinguished the following thematic groups, which were borrowed from the Evenki: deer-breeding terminology (*taba* ‘deer’, *tïhü* ‘she-deer, *buur* ‘buck’, *tugut* ˈfawn’);

names for houses and their parts (*hïïrdga* ‘sled-house’, *uraha dˈie* ‘literary: pole house’- ‘summer house made of poles’);

clothes (*mökčüke* ‘fur-coat’, *üntika* ‘cap with a polar-fox tale’, *telegi* ‘men’s winter belt’, *kupču* ‘sleeping bag-blanket’, *gurumi atak* ‘winter shoes without embroidery’, *kunutu* ‘shoes embroidered with beads’);

fishery terminology (*ïrba* ‘spawn time’, *kiŋle* ‘ski’, *hikire* ‘fishing-rod for catching burbot’), names of animals, birds, fish, insects (*toki* ‘elk’, *dˈukun* ‘otter’, *horuki* ˈwood grouse’, *homka* ‘crow’, *kuktu* ‘cuckoo’, *haŋan* ‘burbot’, *hirikte* ‘ant’);

names for landscapes and natural phenomena (*teen* ‘big valley, flat place in tundra’, *aldis* ‘rock’, *uoran* ˈrapids’);

names of human and animal body parts (*et* ‘body’, *bas* ‘head’, *atak* ‘legs’);

archaisms concerning the traditional Dolgan beliefs (*arkalān* ‘shirttail on the back of a shaman’s costume’, *ari* ‘evil spirit’, *lügdüŋku* ‘souls of the dead that became evil spirits’, *turug* ‘shaman’s pole’). It often happens that the semantic structure of a Dolgan word changes under the influence of the semantic structure of the corresponding Evenki word: Yakut. *emij* ‘breast’, Dolgan. *emij* ‘breast,’ ‘milk’.

f. An Original Sample Text in the Dolgan Language and its translation

The Old Woman Taal / Folklore of Dolgans, Series “Monuments of folklore of the peoples of Siberia and Far East”, Novosibirsk, 2000, p. 302-305.

1. Таал эмээксин олорбут эбит.	1. Once upon a time there lived an old woman (named) Taal.
2. Биирдэ дуо – бу Таал эмээксин тэллэгигэр ииктээбит.	2. One day the old woman Taal pissed in her bed.
3. Ол күн дуо – күннээк күн буолбут.	3. And the day was shiny.
4. Таал эмээксин пэриинэтин куурдаары араңаска уурбут.	4. The old woman Taal threw the feather-bed on the shed to dry (it) up.
5. Онно, ол киирбитин кэннэ, тыал көтөгүллүбүт.	5. As soon as she returned to the house, wind started (to blow).
6. Ол көтөгүллэн Таал эмээксин пэриинэтин көтүтэн илпит.	6. And it took away the feather-bed of the old woman Taal.
7. Таал эмээксин такса көппүт, пэриинэтэ көтө турар эбит.	7. The old woman Taal ran out (of the house), but the feather-bed was flying already.
8. Таал эмээксин пэриинэтин батыһан барбыт.	8. The old woman Taal rushed after the feather-bed.
9. Баран иһэн бууска кэлбит, калтырыйан түспүт.	9. (She) ran on the ice and slipped (and fell) down.
10. Ол калтырыйан атагын өлөрүммүт.	10. By falling (she) hurt her leg.
11. Ол һытан һаңарбыт:	11. So lying (she) said:
12. – Буус, буус, бэркин дуо?	12. –Ice, ice, are you strong?
13. – Бэрпин да бэрпиэн! – диэбит.	13. –(Yes, I am) very strong! – it said.
14. – Того-кээ, күн уотугар уулагын?	14. –And why do you melt under the sun rays?
15. – Күн уота бэрт да бэрт буоллага! – диэбит.	15. –The Sun ray is stronger then – it said.
16. – Күн уота, бэркин дуо?	16. –Sun ray, are you strong?
17. – Бэрпин да бирпиэн!	17. - Yes, I am very strong!
18. – Того-кээ, таас кайага каккаланааччыгыный?	18. –And why does mountain stone rock shut you?
19. – Тас кайа бэрт да бэрт буоллага! – диэбит.	19. –The Rock mountain is stronger then – it said.
20. – Тас кайа, бэркин дуо?	20. -Rock mountain, are you strong?

21. – Бэрпин да бэрпиэн! – диэбит.	21. –Yes, I am very strong!
22. – Того-кээ, үүтээн кутуйак дьөлө һүүрэрий?	22. –And why does a mouse burrow you through?
23. – Үүтээн кутуйак бэрт да бэрт буоллага! – диэбит.	23. –The Mouse is stronger then – it said.
24. – Үүтээн кутуйак, бэркин дуо?	24. –Mouse, are you strong?
25. – Бэрпин да бэрпиэн!	25. –Yes, I am very strong!
26. – Того-кээ, һаамай оголоругар өлөртөрөөччүгүнүй?	26. –And why do you let Nganasan children kill you?
27. – Һаамай оголоро бэрт да бэрт буоллактара.	27. –The Nganasan chidren are stronger then.
28. – Һаамай оголоро, бэркит дуо?	28. –Nganasan children, are you strong?
29. – Бэрпит да бэрпиэт! – диэбиттэр.	29. –Yes, we are very strong!
30. – Того-кээ, һимиэркитигэр коттороччугутуй?	30. –And why do you surrender to death?
31. – Һимиэрт бэрт да бэрт буоллага, – диэбиттэр.	31. –The Death is stronger then.
32. – Һимиэрт, бэркин дуо?	32. –Death, are you strong?
33. – Бэрпин да бэрпиэн! – диэбит.	33. –Yes, I am very strong!
34. Инньэ диэн баран Таал эмээксин өлөн каалбыт. Элэтэ.	34-Having heard this, the old woman Taal died. The end.

References

Artem'ev N. M. (2001*). Dolganskij jazyk*. Čast' 1, 2 – Sankt-Peterburg.
Barbolina A., Artem'ev N., Fudzisro S. (2006). *Russko-dolganskij razgovornik s perevodom na japonskij jazyk i kommentarijami*. –Universitet Küsü.
Beljyukova N. P. (2004). *Konsonantizm dolganskogo jazyka*. Tomsk.
Dolgansko-russkij slovar'. Russko-dolganskij slovar'. (1992). Sankt-Peterburg.
Savvinov A. I. (, 2005). *Problemy ėtnokul'turnoj identifikacii dolgan*. Novosibirsk.
Fol'klor dolgan (2000). *Pamjatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*. Novosibirsk.
Ubrjatova E. I. (1985). *Jazyk noril'skix dolgan*. Novosibirsk.
Stachowski, M. (1997). *Dolganische Wortbildung*. Kraków.

DUKHAN

Elisabetta Ragagnin

1. Ethnonyms (Internal naming and external naming)

Akköl and Gïzïl-Daγ are the Dukhan literal translations of the Mongol village names Tsagaan -Nuur and Ulaan-Uul, which mean 'white lake' and 'red mountain', respectively
© Elisabetta Ragagnin

the Dukhans are an indigenous Turkic people of northern Mongolia.

Dukhans identify themselves as *tu^{h}ha*, which is a phonetic variation of *tuva/tuba*, a designation common to various groups in the neighboring areas; e.g. *tïva* (*tï^{ʿ} va*) 'Tuvan' and *tofa* (*to^{ʿ}fa*) 'Tofan'. However, in Mongolia Dukhans are generally called *tsaatan* 'those who have reindeer' from *tsaa* 'reindeer' plus the denominal suffix *+tan*. This designation merely focuses on the traditional type of animal husbandry of the Dukhan people. In Mongolian sources of the twentieth century Dukhans are named "Urianxay", "Tayga Urianxay", "Taigïn Irged" 'Peoples of the taiga', "Oin Irged" 'Peoples of the forest' and "Soyot". Finally, Mongols officially use the designation "Uygar" to classify Dukhans and other non-Islamic Turkic peoples of Mongolia.

As for clan names, presently most Dukhans belong to the following three clans: *Soyan*, *Palïkšï* and *Urat*. Besides, extinct clan names are *Čoodu*, *Salčak* and *Dodot*.

2. Religion and culture

With regard to their spiritual world, Dukhan beliefs are animistic, i.e. they worship nature. Shamans play an important role as intermediaries between the material and the spiritual world.

As for material life, approximately 32 families, divided into the West vs. East Taiga, follow a lifestyle based on reindeer herding, hunting and gathering in the taiga areas. The remaining families have settled down in the village of Tsagaan-Nuur and in neighboring river areas where they raise the traditional livestock of Mongolia i.e. horse, camel, ox, sheep and goat. They live in direct contact with Darkhat Mongols, who are said to be of Turkic origin, though their language has been replaced with a variety of Mongolic.

Dukhans living in the taiga and raising reindeer dwell in peculiar conical tents called *alaǰə öγ* 'pole-dwelling'. This kind of conical dwelling used to be common to all Taiga Sayan peoples. The frame of this construction is made of birch poles (*alaǰə*), which are left behind when moving to a new camp. The external layer nowadays is made of a waterproof synthetic material, whereas in the past reindeer skin and birch bark were used. The tent has a small door facing southeast like the Mongolian yurt. The internal organization of the *alaǰə öγ* recalls that of the Mongolian yurt: the fireplace is in the middle and to the right are the private areas where food and cooking utensils are kept. In the past the fireplace used to be outside. To the left of the door (from the outside) the hygienic items such as toothbrushes and soap are hung. There, on the ground, the saddles are kept, which are of three types: people saddles (*eser*), pack saddles (*ïngəršak*) and a special saddle for infants and small children (*eerəmeeš*). A wood *ga^{h}hay* 'hanging cradle' (cf. Old Yenissey (runiform) Turkic *kabay* 'cradle') is attached to the poles of the tepee and hangs to the right of the rear if there is a baby in the family. In the place of honor of the *alaǰə öγ*, i.e. in the area opposite of the entrance, is hosted the zoomorphic *eeren*, a sacred object representing the guardian spirits of the family. Covering the entire interior walls are different bags like *parβa* 'reindeer saddlebags', which contain various things, mostly clothes and blankets.

With respect to the diet of the Dukhan people, it is mainly based on dairy products and meat.

Reindeer milk, which is available between April and November and has a high fat content, is used primarily for preparing *süttəγ šay* '(salty) milky tea', and for making two types of cheese: *pï^{h}štak* and *hurət*. Fresh milk can also be boiled for a couple of minutes to turn it into a thick cream called *höörетken süt* 'risen milk'. Finally, some milk is used to make *aǰəγ süt* 'sour milk', a thick sour cream. In the winter, when reindeer are unproductive, frozen *aǰəγ süt* is used to prepare the milky tea. With flour they

Children playing
© Elisabetta Ragagnin

make their traditional bread *höngen*, a ring-shaped bread cooked under the ashes and also *hileep* (← Russian *xleb*), a bread cooked in a metallic pot. Flour is also an essential ingredient in preparing Mongolian-style dishes, including *poosə* 'meat dumplings' (← Khalkha Mongolian *buuz*), *tsuyvan* ~ *suyvan* 'dish with meat, vegetables and fried pasta' (← Khalkha Mongolian *tsuivan*) and *pansə* 'boiled meat dumplings' (← Khalkha Mongolian *banš*). Meat – mostly provided through hunting – mainly serves to prepare *mün* (cf. Old Turkic *bün* 'soup, broth'), a very thick broth, enriched with noodles or rice and lily bulbs. In wintertime, when meat is abundant, Dukhans cut the meat into medium-sized stripes, skewer it on a wooden stick and slowly let it cook in the fire. They call this system *piʰškənnap je-* ('ripe'-V.DER-CB + 'to eat'), a cooking system closely recalling the Turkish *döner kebab*. On special occasions they also prepare *hïyma* 'a kind of sausage'(cf. Old Turkic *kïyma* 'cut on a slant' and Turkish *kıyma* 'minced meat').

Fishing is carried out, though rather seldom, using *atər neš* 'tridental wood', *pʰötpe* 'fishing pole' and *tïrʰtkə* 'a hooked stick'. Additional monetary income comes from selling artifacts made of dry reindeer or maral deer antlers, from international humanitarian help and, mostly in the summer, from tourism. As the only reindeer herders of Mongolia, Dukhans have become quite a tourist attraction.

Finally, an integral part of their diet are diverse berries and roots that they gather in the forest, such *gök hat* 'blueberries', *inek garaa* 'black currants', *ãy* 'lily bulbs', *maŋgən* 'wild garlic' and *gusək* 'pine nuts'.

As for hunting techniques, Dukhans perform both collective and individual hunt. Hunting tools besides rifles are the trip bow (*aya*) and the hunting horn (*murgə*).

Women tan reindeer skin and create carpets to sit and sleep on and manufacture boots and various smaller things like bags and needle holders.

Dukhans have nevertheless also adapted to changes in their environment due to outside forces. Modern technology has reached the taiga areas. Nearly all families possess a solar panel that produces energy to power both radio and television that broadcast programs in Mongolian. Besides, a radio phone connects each taiga encampment with the village of Tsagaan-Nuur and among each other. Since 2009 there also is mobile phone network coverage in some taiga camps. Connection to the internet is available in the village of Tsagaan-Nuur.

In recent years Dukhans have started to establish their own eco-tourism with the help of several national and international organizations.

3. Geography and Population

Dukhans inhabit the northern territories of Khövsgöl province. They live in the Tsagaan-Nuur (in Dukhan *Akköl* 'White Lake') sum and surrounding taiga areas. This region borders on the northeast with Buryatia and on the west with the Tuvan republic. The Dukhan people number approximately 500 individuals.

4. Historical background

The Dukhan people began coming to Mongolia in the 1940s from adjacent regions of the Tuvan republic. The Dukhans of the East Taiga mostly originate from Toju, whereas those of the West Taiga immigrated from Kungurtug of the Tere-Khöl area. During the Manchu period (1757–1911), when the territories of present day Tuva and Outer Mongolia were under the same administration, apparently the Dukhans used to nomadize across a much larger area. This large territory was called

enjoying television in the *alaǰi-öγ* (tee-pee) © Elisabetta Ragagnin

Uriangqai, which used to encompass, among others, the territories of modern Tuva and Mongolia's Khövsgöl region. In 1921, with the establishment of the political borders between Mongolia and Russia, the Soviets took over northern Uriangqai and renamed it Tannu-Tuva, whereas Southern Uriangqai remained in Mongolia. In the 1920s the Mongolian government wanted to relocate the Dukhans back to Tuva. There are many reports of various families moving back and forth from Tuva to Mongolia. In order to avoid the Russian army draft for the Second World War and the collectivization, they moved out of Tuva. Because they did not encounter much sympathy among ethnic Mongols, they moved back from Mongolia to Tuva. They were called a people without a nation. At this time, they were often still dressed in reindeer skins and did not speak Mongolian well. This situation apparently changed in 1956 when the Mongolian government recognized them as Mongolian citizens. In Mongolia, they apparently joined a small part of speakers of Sayan Turkic that had lived there for centuries. Being Mongolian citizens, they were thus integrated into the local Communist system. Their reindeer got collectivized and hunting became rigidly regulated. At this time, a collective fishery was built in the place which is now Tsagaan-Nuur to facilitate the settlement of the nomads. Many Dukhans abandoned their nomadic lifestyle and settled down there. During the 1960s there were very few families in the taiga taking care of the collectivized reindeer. When the fishery closed down in 1990, many families returned to the taiga. Some families remained in the village and others started herding Mongolian-style cattle.

The history of the Dukhan people before the twentieth century cannot be traced independently of that of the neighboring peoples who identify themselves with a form of the ethnonym *tuva/tuba*. Within the Tuvan ethnos, the nomadic lifestyle based on reindeer-breeding and hunting surely links the Dukhans together with the Tuvans of the Bii-Khem and Kaa-Khem basins of eastern Tuva (i.e. Toju and Tere-Khöl Tuvans), with the Tofans, and with the Soyot of Buryatia. According to the prevalent view of historians and Turcologists, the populations bearing the ethnonym *tuva/tuba* were originally Samoyeds and Yeniseians and were assimilated to Turkic in different historical times. A people bearing the ethnonym *Du-bo ~ Tu-po* was first registered in the Chinese annal Sui-Shu (covering the years 581–618) at the turn of the 7th century. In the Chinese annal T'ang-Shu (618–906) the same people were recorded as a component of the T'ieh-le tribal confederation, of which the Uyghurs and other Oghuz peoples also formed part. According to these records, during the times of the Turkic first and second steppe empires (551–744) and the Uyghur steppe empire (744–840), the Tu-po lived south of the Kirghiz, south of the "small sea", most probably Lake Baikal, and north of the Uyghurs. This geographical description corresponds to modern Tuva and its neighboring territories including North Khövsgöl. It is assumed that some non-Turkic groups, possibly Samoyeds and Yeniseians, or maybe others, started to be assimilated to Turkic especially during the time this region became subject to the Uyghur Steppe Empire (744–840). Abundant archeological remains, including monuments written in the runic script of the standard language used by the Uyghurs, support this idea. In the 13th century, this area became part of the Mongol empire. In the *Secret History of the Mongols* mention is made of the *Tubas* and *Tuqas* (*-s* is a Mongolic plural suffix) among the so-called forest-people in the North who were subjugated by the son of Chinggis Khan, J̌oči. The Dukhans are very likely connected with the latter one especially considering that medial *-q-* occurring in the name *tuqa* represents *-h-* < **p* and **q*. Phonological synchronic evidence reinforces this assumption. It may be argued that already in the XIII century *tuqa* and *tuba* were different peoples. It can be assumed that assimilation of some tribes to Mongol and possibly also from Mongol to Turkic of others started either just before or at this time. A second wave of Turkization of Samoyedic and Yeniseic groups, who lived originally in these same areas, is supposed to have started in conjunction with the Russian occupation of Siberia.

Nomadizing, packing
© Elisabetta Ragagnin

5. Orthography (spelling)

Dukhans don't have a written language and education is carried out in Mongolian.

As the result of a Mongolian-Tuvan educational project, Standard Tuvan, which is rather different from Dukhan, especially with respect to the sound system, was taught on a non-compulsory basis as a foreign language for three hours per week in the local boarding school for just a few years (1990-1993 and 2002-2005). The pupils could choose among Tuvan, English and Russian. Mass-media in Tuvan language are not available, neither newspapers, nor radio programs nor television. Television, which exists and works also in the taiga, broadcasts programs in Khalkha Mongolian.

6. Language

a. Dukhan among the Turkic languages

Dukhan belongs to the Taiga subgroup of Sayan Turkic, together with Tofan, the Toju variety of Tuvan and some varieties of the Tere-Khöl area as well as Soyot of Buriatia. Reindeer breeding and hunting used to characterize the lifestyle of all these groups. Since reindeer breeding is not a typical kind of animal husbandry among Turkic peoples, it may be assumed that many, if not all, groups forming Taiga Sayan Turkic might represent those clans of Samoyed origin that shifted to Turkic. The Taiga subgroup is opposed to the Steppe one. To the latter subgroup belong standard Tuvan and its dialects (with the exception of the Toju dialect and some varieties of the Tere-Khöl area) as well as the Sayan varieties spoken in Chinese and Mongolian Altai and in the Tsagaan Üür county of East Khövsgöl. The life-style of these groups is/was based on the livestock breeding of the Mongolian type.

Dukhans refer to their language as *tu^{h}ha sös* 'Dukhan language'.

b. Phonology

On the phonological level, Dukhan displays 16 vowel phonemes according to the features [±front], [±high], [±round] and [±long] represented schematically below: [1]

	front				back			
	unrounded		rounded		unrounded		rounded	
high	Short	long	short	long	short	long	short	long
	I	ii	ü	üü	ï	ïï	u	uu
non-high	E	ee	ö	öö	a	aa	o	oo

Besides, the Dukhan system displays a wide range of reduced lax vowels and extra-short vowels. Lax vowels are produced with less energy, i.e. with less tension of the muscles, and tend to occur beyond the prominent position in suffixes, whereas extra-short vowels occur before fortis consonants. Long vowels have resulted through contraction with loss of the consonants **-g-*, **-ŋ-*, **-y-* and **-ỹ-* (< **-ń-*) between vowels, e.g. *ool* 'son' < **ogVl*, *aas* 'mouth' < **agVz*, *sook* 'cold' < **sogVk*, *tiiŋ* 'squirrel' < **teyVn*, *sŏŏk* 'bone' < **söŋVk*, *mẽẽ* 'brain' < **meỹi* < **bėńi*. The loss of **-ŋ-* and **-ỹ-* and, in some cases, **-g-*, triggers the nasalization of the remaining sound segments. The strong nasalization of long vowels due to diachronic loss of **-ŋ-*, **-ń-* and **-ɣ-* belongs to the set of features that Dukhan shares with the other Taiga Sayan varieties. Dukhan also displays non-phonemic diphthongs, representing

1 In the broad transcription employed, the symbol *ə* (schwa) is used to express centralized and lax vowels that occur beyond the prominent syllable of the word including the realizations of the archphoneme /Ĭ/. As for the other archphonemes, A = *a*, *e*, B = *p*, *b*, *m*, *β*, D = *t*, *d*, G = *g*, *k*, *ɣ* and *Ø* after short vowels, K = *g*, *k*, *ɣ*, L = *t*, *d*, *l*, *n*, Č = *š*, *čč*, J̌ = *j*, *č*, N = *t*, *n*, *d*. V symbolizes both A and Ĭ.

sequences of vowels plus /y/, e.g. [moen] ‘neck’ < **moyVn* < **boyun*. Moreover, a limited set of monosyllabic words displays a vowel quality which is significantly longer than that of short vowels in the same position. Such vowels do not display the special pitch contour characteristic of (contraction) long vowels, e.g. *ǰok* ‘non-existent’. The consonant following such vowels is always a stop. Many of such cases are traces of original Turkic long vowels, cf. Yakut *suox* and Proto Turkic **yook*.

Reindeer milking
© Elisabetta Ragagnin

Consonant phonemes are 17 including labials, dentals/alveolars, postalveolar/palatals, velar/postvelars and glottals:

	labial		dental/alveolar		postalveolar/palatal		velar/postvelars		pharyngeal and glottal
plosive	strong	p	Strong	t			strong	k	
	weak	b	Weak	d			weak	g	
affricate					strong	č			
					weak	ǰ			
fricative			Strong	s	strong	š	strong [x]		[ħ]
			Weak	z	weak	ž			h
nasal	m		n		[ń]		ŋ		
lateral			l						
vibrant			r						
glide					y [ỹ]				

The strong consonants /p/, /t/, /k/, /s/ and /š/ are opposed to the weak consonants /b/, /d/, /g/, /z/ and /ž/ in final position of monosyllabic stems with respect to the feature [±strength] which is mostly realized as [±aspiration]. Thus, Dukhan aspiration corresponds to Tuvan and Tofan pharyngealization/glottalization, e.g. *aʰt* ‘horse’ < **at* vs. *at* ‘name’ < **aad*; cf. Tuvan and Tofan *aˀt* ‘horse’ vs. *at* ‘name’.

Dukhan displays the affricate *ǰ-* and the nasalized palatal *ỹ-* as the continuation of Proto-Turkic **y-/d-*, e.g. *ǰer* ‘place’ < **yer*, and *ỹon-* ‘to whet’ < **yon-*. Whereas the sound change **y-/d-* > *ǰ-* (lenis palatal affricate) is common throughout Sayan Turkic, the sound change Proto-Turkic **y-/d-* > *ỹ/ń* is one of the features of the Taiga subgroup; cf. Tofan and Soyot *ńon-*, but Tuvan *čon-*. The sound *ń-* also occurs in the word *ńeš* ‘tree’ < * *hïgač*; cf. Tofan *ńaš*, but Tuvan *ïyaš*.

Word-medially and word-finally, Dukhan *ỹ* continues the sound *ỹ/ń* documented in inscriptional Old Turkic sources in runiform script. For instance *ỹ* in the words *tuỹək* ‘hoof’ and *hoỹ* ‘sheep’ continue Old Turkic runiform Ǝ. Moreover, this feature is an important isogloss connecting Taiga Sayan Turkic with Lena Turkic (Yakut and Dolgan).

Another salient feature of Dukhan is the occurrence of strong nasalization in the words *iʰx̃ə* ‘two’ and *iʰx̃e* ‘mother’, parallel to Tofan *iˀh̃i* and *iˀh̃e*. Tuvan, on the other hand, displays *iyi* and *iye*.

Peculiar of Dukhan is the occurrence of a laryngeal fricative as a morphophonological variant of strong /p/ that corresponds to Tuvan *-ˀv-* and Tofan *-ˀf-*; e.g. *teʰher* ‘kicks’ (from *teʰp-* ‘to kick’) vs. Tuvan *teˀver* and Tofan *teˀfer*. This alternation is also seen in the ethnonym of Sayan Turks: *tuʰha* ‘Dukhan’, *tuˀva* ‘Tuvan’ and *toˀfa* ‘Tofan’. Besides, Dukhan, together with the other Taiga varieties, does not share the intervocalic voicing of strong consonants that is typical of standard Tuvan, e.g. *aʰtəm* ‘my horse’ vs. Tuvan *aˀdïm*, but Tofan *aˀtïm*. Finally, fortis *š* is realized as a preaspirated palatalized glottal sound *ʰhʲ* in prevocalic position, e.g. *giʰhʲə* ‘person’ cf. Tuvan *kiˀži* and Tofan *kiˀhʲi*.

The morphophonological variants of strong and lenis consonants in prevocalic position are summarized in the table below and compared with Tuvan and Tofan:

Phoneme	Dukhan	Tofan	Tuvan
/p/	/p/ → ^{h}h	/p/ → ^{c}φ	/p/ → ^{c}β
/t/	/t/ → ^{h}t	/t/ → ^{c}t	/t/ → ^{c}d
/k/	/k/ → ^{h}x	/k/ → ^{c}h	/k/ → ^{c}ɣ
/s/	/s/ → ^{h}s	/s/ → ^{c}s	/s/ → ^{c}z
/š/	/š/ → ^{h}h^{j}	/š/ → ^{c}h^{j}	/š/ → ^{c}ž

Phoneme	Dukhan	Tofan	Tuvan
/b/	/b/ → β	/b/ → β	/b/→ β
/d/	/d/ → t	/d/ → d	/d/ → d
/g/	/g/ → ɣ and Ø	/g/ → ɣ and Ø	/g/ → ɣ and Ø
/z/	/z/ → s ~ z	/z/→ z	/z/→ z
/ž/	/ž/ → ǰ	/ž/ → ǰ	/ž/ → ž

Dukhan suffix vocalization falls into two categories: front vs. back harmony ('palatal harmony') and rounded vs. unrounded harmony ('labial harmony'). Front vs. back harmony concerns the alternation of the vowels *a* and *e* in accordance with the front vs. back quality of the preceding syllable, e.g. *öɣler* 'dwellings' and *a^{h}ttar* 'horses', from *öɣ* 'dwelling' and *a^{h}t* 'horse' plus the plural suffix *-LAr*. The second type of suffix vocalization concerns the alternation of the centralized and reduced lax vowels, often realized as schwa. The quality of the vowel depends on the quality of the preceding vowel and is also, at least partly, influenced by the quality of adjacent consonants, e.g. *Akkölgədə* [ak:oelgədə] ~ [ak:oelgədə] 'towards Akköl' from Akköl (White Lake) plus the directive suffix *+KǏdǏ*.

c. Morphology

Dukhan nouns are derived denominally, deverbally and by word combination. Denominal suffixes include diminutives (*+JǏɣAš*, *+JǏk*, *+JǍk*), the hypochoristic suffix *+(V)y*, the collective suffix *+LǏšKǏLAr* added to nouns belonging to the semantics of family relationship and *+LǏK* forming nouns designating concrete objects designating 'meant for X'; e.g. *hemǰək* 'rivulet' from *hem* 'river', *hakkay* 'dear older brother' from *hakka* 'older brother', *aβaləškələr* 'the mother and her children' from *aβa* 'mother', *göstək* 'front couple of reindeer horns (that protect the eyes)' from **köz* 'eye', cf. Tuvan and Tofan *köstük* 'glasses' and 'bill of a cap', respectively.

Deverbal nominal suffixes include the "ergative" suffixes *-(Ǐ)š*, *-(Ǐ)m* and *-(V)VškǏn* forming nouns that refer to 'the X-ing thing/person' with intransitives and 'the thing that gets X-ed' with transitives, e.g. *ünəš* 'plant' (lit. 'the thing that comes out') from *ün-* 'to come out, to exit', *munəš* 'riding' (lit. 'ridden thing') from *mun-* 'to ride', *ǰaaškən* 'what drops from the sky, i.e. rain etc.'. The suffixes *-(Ǐ)G* and *-(Ǐ)K* form object nouns when added to transitive verbs, e.g. *aǰəɣ* 'mountain pass' from *aš-* 'to pass', *šuɣlak* 'blanket' from *šuɣla-* 'to cover'. The suffix *-KǏ* forms nouns that denote instruments or result of actions, e.g. *tïr^{h}tkə* 'a kind of hooked stick used for fishing' from *tïr^{h}t-* 'to pull', *ǰetkə* 'fishing net' from *ǰet-* 'to lead'. The suffix *-GVš* forms nouns referring to instruments, e.g. *paɣlaaš* 'rope, lasso' from *paɣla-* 'to tie', *tïrβaaš* 'hooked knife used for tanning the animal skin' from *tïrβa-* 'to scratch'. Besides, Dukhan displays suffixes borrowed from Mongolic, e.g. *-l*, *-lGA*, *-ldA*, *-mAl*, and *-mǰi* mostly occurring with nouns of Mongolic origin, e.g. *potalga* 'thought' from *pota-* 'to think', *t^{h}usalamǰə* 'help' from *t^{h}usala-* 'to help'. Compounding is a very productive means of word creation. It includes 4 main types: 1) noun + noun, e.g. *altə tiiŋ* 'small rodents' from 'sable' and 'squirrel', 2) echo-compounds, e.g. *aǰəmak uǰəmak* 'saddlebags and the like' from *aǰəmak* 'saddlebag', 3) noun +noun-POSS3, e.g. *inek garaa* (cow + eye-POSS3) 'black currant' and, 4) combination of the nouns *ǰüme* 'thing' and *gi^{h}h^{j}ə* 'person' with the intraterminal participle *-Vr* or other elements in adjectival position, e.g. *ǰïir ǰəme* 'something to eat, i.e. food', *t^{h}anuur gi^{h}h^{j}ə* 'known person i.e. acquaintance'. This pattern is likely inspired by Uralic.

Inflectional suffixes express plural, possession and case, added according to this order, e.g. *iβə-ler-əβəs-ten* 'from our reindeer'. The plural suffix is *-LAr*. After stems displaying final *-l*, Dukhan, like

other Taiga Sayan Turkic varieties, does not show dissimulation, e.g. *oollar* ‘boys’, cf. Tuvan *ooldar*. Possessive suffixes are *+(Ǐ)m, +(Ǐ)ŋ, +(s)Ǐ(n), +(Ǐ)βǏs, +(Ǐ)ŋAr, +(s)Ǐ(n)*. The set of case suffixes includes: the genitive *+NǏŋ*, the accusative *+NǏ*, the dative *+GA*, the locative *+DA*, the ablative *+DAn* and the directive *+KǏdǏ*. The unmarked basic form functions as the nominative. The directive suffix *+KǏdǏ* represents a grammaticalization of the adverb *kodu* ‘downwards’, documented in Old Turkic. The suffix *+KǏdǏ* has close correspondences in the Toju and Tere-Khöl dialects of Tuvan. Standard Tuvan, on the other hand, displays the suffix *+Že*, whereas the western dialects show *+DIvA* and Tofan has *+šA*.

Betta playing with reindeer (having salt in her hands)
© Elisabetta Ragagnin

Personal pronouns are: *men* ‘I’, *sen* ‘thou’, *pis* ‘we (restrictive: referring to the speaker and his/her narrow group)’, *pister* ‘we (extended group)’, *siler* ‘you’. The second person plural is also used for polite reference to a single person. The demonstrative adjective *ol* ‘that’ functions as the personal pronoun of the third person singular, whereas the items *ol uləstar* (that people-PL) and *olar* function as the personal pronouns for the third person plural ‘they’. Personal pronouns display the following paradigms:

	‘I’	‘you’	‘we (restrictive)’	‘we (extended)’	‘you’	‘they’
NOM	*men*	*sen*	*pis*	*pister*	*siler*	*olar*
GEN	*mĕĕŋ*	*sĕĕŋ*	*pistəŋ*	*pisternəŋ*	*silernəŋ*	*olarnəŋ*
ACC	*menə*	*senə*	*pistə*	*pisternə*	*silernə*	*olarnə*
DAT	*mĩĩge ~ meŋe*	*sĩĩge ~ seŋe*	*piske*	*pisterɣe*	*silerɣe*	*olarɣa*
LOC	*mende*	*sende*	*piste*	*pisterde*	*silerde*	*olarda*
ABL	*menden*	*senden*	*pisten*	*pisterden*	*silerden*	*olardan*
DIR	*mengədə*	*sengədə*	*piskədə*	*pistergədə*	*silergədə*	*olargədə*

The item *ol* displays the oblique stems *on-*, *an-* and *ïn-* when case suffixes are added. Demonstrative pronouns display the following inflectional paradigms:

	‘this’	‘(s)he, it’	‘that (one)’	‘that (one) more distant’
NOM	*po*	*ol*	*ol*	*tee*
GEN	*monəŋ ~ mooŋ*	*onəŋ ~ ooŋ*	*onəŋ ~ ooŋ*	*teeŋ*
ACC	*monə*	*onə*	*onə*	*teenə*
DAT	*maaga ~ maa ~ maŋa*	*ããgã ~ ãã ~ aŋa*	*aaga ~ aa ~ aŋa*	*teege*
LOC	*mïnda*	*ïnda*	*ïnda*	*teede*
ABL	*moon*	*oon*	*oon*	*teenən*
DIR	*bogədə*	*olgədə*	*olgədə*	*teegədə*

The interrogative pronouns are *gïm* ‘who’ *ǰüü ~ ǰü* ‘what’ and *gae* ‘which (one)’and display the following inflectional paradigms:

	‘who?’	‘what?’	‘which (one)?’
NOM	*gïm*	*ǰüü*	*gae*
GEN	*gïmnəŋ*	*ǰüünəŋ*	*gaenəŋ*
ACC	*gïmnə*	*ǰüünə*	*gaenə*
DAT	*gïmba*	*ǰüüge*	*gayaa*
LOC	*gïmda*	*ǰüüde*	*gaeda*
ABL	*gïmdan*	*ǰüüden*	*gaedan* and *gayïïn*
DIR	*gïmbədə*	*ǰüügədə*	*gaegədə*

© Elisabetta Ragagnin

The reflexive pronoun is *pot* and it always occurs with personal possessive suffixes, e.g. *potəm* ‘myself’, *potə* ‘him/herself’.

Dukhan adjectives are derived denominally and deverbally. The most productive denominal adjectival suffixes are *+LǏG*, *+ČǏ*, *+KǏ*, *+GǏRǏ* and *+KǏr*, e.g. *iβələγ* ‘provided with reindeer’ from *iβə* ‘reindeer’, *arahaččə* ‘drinking vodka’, from *araha* ‘alcoholic beverage, vodka’, ‘*giʰškə* ‘related to the winter, wintry’ from *giʰš* ‘winter’, *taškərə* ‘provided with stones on the surface’ from *taš* ‘stone’. The suffixes *-(Ǐ)K*, *-(Ǐ)G*, *-(Ǐ)nǰǏG*, *-ČAl*, *-(Ǐ)Kšə* and *-(Ǐ)ŋ* form deverbal adjectives, e.g. *ǰïmǰak* ‘soft’ from *ǰïmǰa-* ‘to become soft’, *ǰoβaγ* ‘tired’ from *ǰoβa-* ‘to become tired’, *ỹatənǰəɣ* ‘shameful’ from *ỹat-* ‘to be ashamed of’, *toŋšal* ‘freezing’ from *toŋ-* ‘to freeze’, *ïγlaŋ* ‘habitually crying’, from *ïγla-* ‘to cry’, *ỹanəŋ* ‘habitually coming back’ (referred, for instance, to a dog) from *ỹan-* ‘to come back’. The suffixes *+sǏmAr* and *+sǏG* detensify the quality expressed by the adjectival stem and mostly occur with color adjectives but also with some adjectives expressing dimension, e.g. *aksəmar* ‘whitish’ from *ak* ‘white’, *uləγsəmar* ‘biggish’ from *uləγ* ‘big’. The suffix *+sǏG* added to color adjectives forms new adjectives meaning ‘X-ish’, e.g. *nogaansəɣ* ‘greenish’ from *nogaan* ‘green’, *sarəγsəɣ* ‘yellowish’ from *sarəγ* ‘yellow’. A limited set of adjectives display a special morphological partial reduplication to express intensity, e.g. *aβak* ‘very white’ from *ak* ‘white’, *nopnogaan* ‘very green’ from *nogaan* ‘green’, *upusən* ‘extremely long’ from *usən* ‘long’ etc. Otherwise, the modification of the last syllable of some adjectives forms elatives, e.g. *piččii* ‘very small’ from *piččə* ‘small’, *ekkii* ‘very good’ from *ekkə* ‘good’. The juxtaposition of the adjective *ǰok* ‘non-existent’ to a noun creates adjectives expressing lack of the notion the noun refers to, e.g. *ńeš ǰok* ‘treeless’ from *ńeš* ‘tree’.

Numerals form a special class within adjectives. The cardinal numbers from 1 to 10 are: *pir* ‘one’, *iʰx̃ə* ‘two’, *üš ~ üüš* ‘three’, *tört ~ töört* ‘four’, *peš ~ peeš* ‘five’, *alʰtə* ‘six’, *ǰetə ~ ǰeetə* ‘seven’, *ses* ‘eight’, *tʰos* ‘nine’, *on* ‘ten’. The tens from 30 up to 90 structurally represent analytic decades formed by the juxtaposition of cardinal units to *on* ‘ten’. The tenth are: *ǰeerβə* ‘twenty’, *üǰon ~ üǰön ~ üǰen* ‘thirty’, *törton ~ törtön ~ törten* ‘forty’, *peǰon ~ peǰön ~ peǰen* ‘fifty’, *alʰton ~ alʰtan* ‘sixty’, *ǰeton ~ ǰetön ~ ǰeten* ‘seventy’, *seson ~ sesen* ‘eighty’, *tʰoson ~ tʰosan* ‘ninety’. Further cardinals are *ǰüs* ‘hundred’, *miŋ* ‘thousand’, *saya* ‘ten thousand’. As for the cardinal number ‘one’, Dukhans, besides *pir*, also use *ǰaŋgəs* and *piree*, literally ‘a set of one’, going back to **biregü*, showing thus traces of the collective suffix *+AgU* of Old Turkic. Another much used numeral is *sããrsək* ‘one of the two’, e.g. *sããrsək mĩĩstəɣ ǰarə* ‘a riding reindeer with one horn’. Ordinals are formed with *tugaar* (← Mongolic *tugaar* ‘number’), e.g. *pir tugaar* ‘first’, *üš tugaar* ‘third’, etc. Distributive numerals usually are formed by doubling cardinal numbers: e.g. *üš üš* ‘three each’. A somewhat rare formation consists of adding the suffix *+(L)Ar*, e.g. *ǰetəler* ‘seven each’. The item *pirer*, formed with this suffix, however, also bears the meaning ‘some’, e.g. *pirer ǰïllarda* ‘in some years’. Collective numerals are mostly formed with the addition of the suffixes *+AAn*. The suffix *+KǏỹA* is added to cardinal numbers and forms restrictive numbers, e.g. *üškəỹe giʰhʲə* ‘only three people’, *alʰtəgəỹa aʰt* ‘only six horses’. Cognates of this suffix occur in the other Taiga varieties and some steppe idioms but not in standard Tuvan.

Verbal stems are derived denominally, deadjectivally and deverbally. The set of denominal verbal suffixes includes *+LA* and *+KAr*, denoting activities related to the notion expressed by the noun, e.g. *iβəle-* ‘to look for reindeer’ from *iβə* ‘reindeer’, *muryəla-* ‘to call with the hunting horn’ from *muryə* ‘hunting horn’, *oʰtkar-* ‘to graze’ from *oʰt* ‘grass’. The suffixes *+A* and *+Ǐ*, express actions and states related to the notion expressed by the noun, e.g. *ota-* ‘to set a fire’ from *ot* ‘fire’ and *payə-* ‘to become somebody who is rich’ from *pay* ‘rich’. The suffix *+sǏrA* roughly expresses ‘feeling the lack of the notion expressed by the noun’, and *+sA* denoting the desire to get the notion expressed by the noun, e.g. *eʰtsire-* ‘to feel the lack of meat’ from *eʰt* ‘meat’, “*iʰx̃ese”* ‘to long for the mother’ from *iʰx̃e* ‘mother’. As all other Sayan varieties, Dukhan displays pronominal verbs, i.e. verbs formed by the addition of *+ǰA* to the oblique stems of the demonstrative pronouns *po* ‘this (one)’, *ol* ‘that (one)’ and the interrogative pronoun *gae* ‘which (one)’ (*mïn-*, *ïn-* and *gan-*): *mïnǰa-* ‘to do like this’, *ïnǰa-* ‘to do like that’ and *ganǰa-* ‘to behave how?’.

The set of deadjectival verbal suffixes comprises *+(Ĭ)r* and *+(A)t* forming intransitive verbs denoting 'to become like the quality expressed by the adjective', *+sĬn* forming intransitive verbal lexemes denoting 'to feel like the quality expressed by the adjective', e.g. *ekkər-* 'to become good, to get better' from *ekkə* 'good', *gö^{h}het-* 'to become abundant' from *gö^{h}p* 'abundant', *puruusən-* 'to feel wrong, guilty' from *puruu* 'wrong', *ekkəsən-* 'to feel good' from *ekkə* 'good'. The deverbal class of suffixes comprehends markers of actionality and voice. The iterative suffixes *-GĬLA* and *-DA* signal repetitive action, e.g. *a^{h}tkəla-* 'to shoot repeatedly' from *a^{h}t-* 'to shoot' and *so^{h}kta-* 'to knock repeatedly' from *so^{h}k-* 'to knock'. The suffix *-VrhA* forms verbal lexemes denoting 'to pretend to X', e.g. *paliïrha-* 'to pretend to feel pain' from *palə-* 'to feel pain'. The suffix *-(Ĭ)KsA* is a desiderative suffix forming verbal lexemes that denote the desire to obtain the content of the noun, e.g. *aŋnaksa-* 'to desire to hunt' from *aŋna-* 'to hunt'. Finally, the suffix *-(Ĭ)ŋnA* forms intensive verbs, e.g. *aksaŋna-* 'to limp a lot' from *aksa-* 'to limp'.

The set of voice suffixes in Dukhan includes causative, passive, reflexive, medial and reciprocal-cooperative. Dukhan displays the following range of causative suffixes: *-(Ĭ)t*, *-DĬr*, *-Ĭr*, *-KĬr*, *-KĬs* and *-Ĭs*. The occurrence of one or the other suffix is partly predictable depending on the phonology of the stem, that is, it varies according to the quantity of syllables of the stem, and it also depends on the quality of the stem-final sound; e.g. *ïɣlat-* 'to cause to cry' from *ïɣla-* 'to cry', *ǰorət-* 'to cause to move, to send' from *ǰorə-* 'to move', *toldər-* 'to fill' from *tol-* 'to fill (with)', *ge^{h}stər-* 'to cause to cut' from *ge^{h}s-* 'to cut', *hayəndər-* 'to cause to boil' from *hayən-* 'to boil (intr.)', *ayttər-* 'to cause to say, to ask' from **ayït-* 'to ask, to say, to speak', *ajər-* 'to make pass' from *aš-* 'to pass', *aatər-* 'to cause to lull' from *aat-* 'to lull', *ötkər-* 'to cause to pass through' from *öt-* 'to pass through', *turɣəs-* 'to build' from *tur-* 'to stand'. The passive, reflexive and middle voices represent three categories that often cannot be distinguished in a clear cut way, since the interlacings among them are very tight. Passivity is expressed by the suffixes *-(Ĭ)l* and *-(D)DĬn*, whereas the suffix *-(Ĭ)n* is a marker of reflexivity and mediality, besides being a passive allomorph for some verbal stems ending with a vowel, e.g. *ti^{h}həl-* 'to be found' from *ti^{h}p-* 'to find', *tu^{h}ttən-* 'to be held' and 'to hold for oneself' from *tu^{h}t-* 'to hold', *aattən-* 'to be lulled' and 'to lull for oneself' from *aat-* 'to lull', *görən-* 'to appear, to see oneself' from *gör-* 'to see'. The reciprocal-cooperative suffix is *-(Ĭ)š*, e.g. *soodaš-* 'to speak together' from **sooda-* 'to speak', *ǰorəš-* 'to move together' from *ǰorə-* 'to move', *teš-* 'to say together' from *te-* 'to say'. Besides, cooperative verbs may also be formed with the addition of the suffix *-KĬdĬ*, e.g. *i^{h}škədə-* 'to drink together' from *i^{h}š-* 'to drink'. Besides, Dukhan, as Siberian Turkic in general, shows a rich set of postverbial constructions expressing actionality and other categories such as possibility, permission, attempt, capability and ability etc., e.g. [*-p gör-*] 'attemptive mood', [*-p + al-*] 'marker of subject version', i.e. 'to do something for the advantage of the actant'.

The negative suffix is *-BA*, e.g. *gelbe* 'not to come' from *gel-*, *aŋnaβa-* 'not to hunt' from *aŋna-*.

Finite forms expressing mood aspect and tense with exclusively finite function include the following items:

-(Ĭ)p-turə, *-(Ĭ)p-ǰorə*, *-(Ĭ)p-olərə*, *-(Ĭ)p-ǰi^{h}tərə*	high-focal intraterminal (progressive present) marker
-A-dərə	non-focal intraterminal ("perceptive" present) marker
-GAndĬr(Ĭ)	resultative postterminal maker
-ǰĬK	assertive postterminal marker
- DĬ	past marker
-Ø (SG) and *-(Ĭ)ŋ(Ar)* (PL)	imperative marker
-əyn (1SG), *-AAlĬ* (1PL), *-ZĬn* (3SG) and *-ZĬnnAr* (3PL)	voluntative marker
-(Ĭ)ptĬr	indirective postterminal marker
-GAy	permissive/agreement modal marker

As for personal marking, intraterminals and postterminals take the personal markers of the pronominal type, i.e. they are followed by the postposed personal pronouns *men* 'I', *sen* 'you, *pis* 'we (restrictive)', *pister* 'we (extented)' *siler* 'you'. The past marker is the only finite item that takes personal endings of possessive origin, e.g. *aŋnap-turə pis* 'we are hunting' vs. *aŋnadəβəs* 'we hunted'.

Dukhan set of participles includes *-Vr* (intraterminal) *-GAn* (postterminal) and *-Bəšaan* which describes an action that has already started and is going on at the moment of speaking, e.g. *mün gïlbïšaan men* 'I am (still) preparing the soup'.

Dukhans and Betta
© Elisabetta Ragagnin

Converbial suffixes are *-(Ĭ)p*, *-V/y*, *-GAš*, *-GAlĬ*, *-sA* and *-KĬšA* and exclusively occur in non-finite function. Among them, the converb *-V/y* displays some phonological unpredictability. When added to stems with vowel outset, it is realized as *-y*, e.g. *aŋnay* 'hunting' from *aŋna-* 'to hunt'. When added to stems displaying a consonant outset, it is realized as *-A* or *-Ĭ*, showing the same phonologically unpredictability as the aorist participle *-Vr*, e.g. *alə* 'taking' from *al-* 'to take' and *eʰte* 'rutting' from *eʰt-* 'to rut'.

The items *-V/y*, *-(Ĭ)p* and *-GAš* do not take personal marking and lack a one-to-one relationship of affirmative and negative forms. Their common negative form is *-Biin* that can be translated as 'without X-ing' or 'not having X-ed', e.g. *albiin* 'without taking' from *al-* 'to take'. The converb *-GAš* can also occur provided with the genitive suffix bearing the meaning of 'after having X-ed', e.g. *hömgeštəŋ* 'after burying' from *höm-* 'to bury'. The converb *-GAlĬ* bears the meaning 'since X happened' and is negated by *-BA,* e.g. *Aššam ǰerge ǰoraalə* 'since my husband went hunting'. The conditional converb *-sA* and the terminative converb *-KĬšA* constitute a special class of converbs in the Dukhan system since they take possessive-type personal marking, like the past *-DĬ*, and negation is expressed regularly by the verbal suffix *-BA*, e.g. *parsaŋ* 'if you go', *parsaβasaŋ* 'if you don't go'. This feature is shared by Toju and Tere-Khöl Tuvan dialects.

With respect to adverbs, the addition of the suffix *+DĬ* to adjectives forms adverbs, e.g. *gaʰtəɣdə* 'hard', *ekkədə* 'well', from *gaʰtəɣ* 'hard' and *ekkə* 'good' respectively. Certain adverbs are formed with the juxtaposition of *-DĬr(Ĭ)* and *-DĬ* to verbal lexemes, respectively, e.g. *tolgandərə* 'around' from *tolgan-* 'to be turned around', *tïŋnaldərə* 'aloud' from *tïŋnal-* 'to be listened', *tïŋsədə* 'firmly' from *tïŋsə-* 'to be tense', *gïʰštadə* 'during the winter' from *gïʰšta-* 'to pass the winter'. Morphologically, *-DĬr(Ĭ)* and *-DĬ* may be analyzed as consisting of the causative suffixes *-DĬr* and *-(Ĭ)t* respectively, plus the converbial suffix *-V/y*, or as independent deverbal adverbializing suffixes that are homophonous with those suffix combination. Other adverbs go back to nominal compounds or to sequences of adjectives plus nouns. The adverb *tããrda* 'tomorrow' goes back to **taŋ* 'dawn' plus **erte* 'early morning'. Some adverbs go back to lexicalized lexemes provided with case suffixes, e.g. *ǰüge* 'for what, why' (what-DAT), *mïnda* 'here' (this (one)-LOC). Some adverbs go back to lexicalized items with fossilized case suffixes such as the instrumental **+(X)n*, the directive **+gAArU* and the equative **+ǰA*, e.g. *güsən* 'in the fall' from *güs* 'fall', *ǰasən* 'in springtime' from *ǰas* 'spring', *mïnaarə* 'thither' from *mïn-* < *po* 'this (one)', *gaenaar* 'whither' from *gan-* < *gae* 'which (one)', *mïnǰa* 'in this way' from *mïn-* < *po* 'this (one)', *ïnǰa* 'in that way' from *ïn-* < *ol* 'that (one)', *ganǰa* 'how' from *gan-* < *gae* 'which (one)'. The adverb *tünne* 'by night' goes back to the noun *tün* 'night' plus the petrified suffix *+lA*. Besides, adjectives generally have adverbial function when occupying the preverbial position, e.g. *ekkə utuur* 'sleeps well'. A special subclass of adverbs consists of conjunctional adverbs, i.e. items that occur at sentence initial position and serve to join the sentence with the preceding one. Many converbial forms of the pronominal verbal lexemes *mïnǰa-* and *ïnǰa-* function as conjunctional adverbs, e.g. *mïnǰap* 'so, being like this', *ïnǰap*, *ïnǰaaš* and *ïnǰangaš* 'so, being like that', *ïnǰansa* 'if it is so'. Finally, some adverbs are lexical copies from Mongolic, e.g. *saya* 'recently', cf. Khalkha Mongolian *saya* 'just, just now, recently', *ukša* 'suddenly, unexpectedly', cf. written Mongolian *ugča* 'suddenly, unexpectedly, rashly, unthinkingly'.

As for postpositions, *pile* 'with', *teɣ* and *šïlap* 'like', *teeš* 'for, in order to', *aǰərə* 'across', *aǰəɣ* 'more than, in excess of', *hire* 'about', *ïškaš* 'similar to', *teŋ* 'same to, like', *soŋgaarladə* 'after', *yosəgaar* 'according to', *tʰöleede* 'for the sake of', *gïlə* and *gildər* 'for' usually govern the nominative case. The postpositions *tömey* 'similar to, like' and *holbaštər* 'in connection with' govern the dative case. The postpositions *paška* 'besides, other than', *peerə* 'since', *öörə* 'beyond, more than', *öske* 'besides, with the exception of' and *ïŋgay* 'after' govern the ablative.

A special subclass of postpositions is formed by spatial nouns i.e. lexical items semantically referring to position in space and to body parts, e.g. *öy murnənda* 'in front of the tee-pee' from **murVn* 'front part' (< **burun* 'nose').

A family picture
© Elisabetta Ragagnin

Dukhan displays a limited set of conjunctions. Sentences are usually linked to one another by means of conjunctional adverbs, and clauses are embedded by means of converbs and participial constructions. The items *pasa* 'and, also, again', *asə* 'or' and *polgaš* (become-CB) 'and' are coordinative conjunctions connecting two or more items that have the same syntactic function within a clause. Another type of coordination is the juxtaposition of nouns followed by a cardinal numeral expressing the number of the nouns, e.g. *irey-hayrakkan tilgəǰek iʰxə* 'the bear and the fox'. Mongolian shows close structural and functional similarities. Unlike other Sayan varieties, Dukhan does not display coordinative and subordinative conjunctions of Russian origin.

Dukhan displays a wide range of particles including copula particles, stance particles, topic and focus particles, emphatic particles, existential particles, and the question particle *BA*.

The set of predicative copula particles include the items *turə*, *emes*, *iyək*, *turɣan*, *polgan.* Besides, *tur-* and *pol-* are fully conjugable copular verbs. The noun *ǰime* 'thing' also can occur in copular position.

Widely used are the stance particles *iyək* and *iyen. Iyək* (~ *iik*) is an assertive copula particle and originates from **er-* plus the assertive suffix *-ǰǐK*. Sentences provided with the particle *iyək* are often uttered by the speaker after discovering a fact which is contrary to his/her knowledge or expectation. In these situations the speaker strongly and categorically asserts his/her view. Additionally, utterances marked with *iyək ~ iik* may also bear the meaning 'oh, yes, I remember…', though displaying an ambiguous temporal connotation between past and non-past; e.g. *Gombo aŋdan tüün gelgen iyək* 'Gombo came back from the hunt yesterday, I believe'. With regard to the particle *iyen*, its semantics oscillates between indirectivity and rhetoric but does not include epistemic nuances of doubt and presumption. By using the copula particle *iyen* the speaker shows a clear cognitive or emotional dissociation from the narrated event. The speaker thus, basing himself or herself on personal deduction or other evidence, disclaims any responsibility about the uttered sentence, e.g. *öönde ǰok iyen* 'It turns out that she is not in her tent'. Etymologically, *iyen* is derived from a non-regular participial form of the *er(k)en*-type.

Morphologically related to the particle *iyen* is the particle *erɣen*. It thus has undergone a different phonetic change than *iyen*. The particle *erɣen* is a specific indirective reportative marker of the epic/folklore genre. The particle *eryə*, even though it is not a question particle itself, occurs only in interrogative sentences. It conveys rhetorical and skeptical nuances of the question which can be paraphrased as 'I wonder if…', rendering thus the question more polite, e.g. *Akkölde gulər par ergə pe?* 'I wonder if there is flour in Akköl'. The particle *eryə*, is also a form of **er-*, though its evolutionary paths are still obscure.

The particle *poor* (*pol-* 'to become' plus the intraterminal verbal suffix *-Vr*) and *maɣatčok* (*maɣat* 'sureness' ← Mongolic plus *ǰok* 'non existent') are specialized markers of the epistemic modality of doubt and/or assumption.

As for evidential particles, *tiik* is a specialized markers for indirect information. It originates from *te-* 'to say' and the assertive postterminal verbal suffix *-ǰǐK*. It combines evidence from what the speaker has been told with the personal strong commitment of the speaker to the truth of the proposition.

Dukhan rhetoric particles include: *hala*, *harən*, *emespe*, *moŋ*, and *ǰop*. The particles *hala* and *harən*, both meaning 'but', are detensive particles which occur in tag-questions. *Emespe* "isn't it?", *moŋ* 'you see, you know' and *ǰop* 'yeah, really' occur exclusively in interrogative sentences that imply a positive

Dukhans girls
© Elisabetta Ragagnin

answer. The item *emespe* is formed by the predicative copula particle *emes* plus the question particle *BA*.

Finally, the particles *polsa* and *tise* function as topicalization markers and follow the topicalized element. Morphologically, *polsa* and *tise* originate from the verbal stems *pol-* 'to become' and *te-* 'to say' with the juxtaposition of the conditional suffix *-sA*.

The interrogative particle *BA* occurs in questions void of interrogative pronouns.

d. Lexicology and sociolinguistical aspect

At the lexical level, Dukhan displays the common core of Turkic lexemes that can be regarded as its basic lexical stock. This inventory includes nouns referring to humans, body parts, physical objects, flora and fauna, celestial and environmental entities, e.g. *sïltəs* 'star', *gïs* 'girl', *hün* 'day', *put* 'leg', *utə-* 'to sleep', *ǰe-* 'to eat', *ǰorə-* 'to move', *per-* 'give', and so on. Besides, the lexicon includes a substantial amount of loans from Mongolic varieties. In addition to an older Mongolic layer, which is common to all Sayan varieties, Dukhan has been subject, for the last six decades, to strong influence from modern Khalkha Mongolian and Darkhat Mongolian. On the other hand, the Dukhan language displays very few Russian elements, confined to a limited set of nouns referring to practical objects and to some abstract concepts, e.g. *gostərool* 'metal pot' and *pensija* 'pension'. However, currently there is a tendency to use Mongolian loans. For instance *čʰiʰxər* 'candy' (← Khalkha Mongolian *čixir*) has replaced *hambeet* 'candy' ← Russian *kanfeta*, which still occurs in the speech of older Dukhans. Dukhan, as all varieties belonging to the Taiga subbranch of Sayan Turkic, displays a wide range of words in the spheres of flora and fauna that are not present among breeders of other type of cattle. For instance, Dukhan displays a rather rich array of terms that specifically refer to reindeer. The terms *anhay*, *eʰsərək* and *hokkaš* are used to designate a newborn reindeer calf, whereas *taspan* designates a young one-year old reindeer. The terms *tongər* and *tongəy*, respectively, refer to a young male reindeer and to a young female reindeer below two years of age. The reindeer buck is called *eʰter*, whereas *töŋhər* and *usən put* refer to a young reindeer buck. The words *tüktəɣ mĩĩs* or *pir tüktəɣ guuday* refer to a three-year-old castrated reindeer, *iʰx̃ə tüktəɣ guuday* to a four-year-old castrated reindeer, *üš tüktəɣ guuday* to a five-year-old castrated reindeer and both *ǰarə* and *guuday* to castrated reindeer in general. A reindeer that got castrated at a later age is called *pogana*. The word *mïndə* refers to a reindeer doe in general, while the terms *mïndəǰak* and *ǰaš toŋgəy* refer to a young reindeer doe, and the term *hur toŋgəy*, literally 'young doe of last year', is used for a doe that gave birth twice. Finally, a wild reindeer is called *tasfanaŋ*. Among these terms, only one is clearly of Samoyedic origin, namely *mïndə* 'reindeer doe'; cf. Mator *méinde* 'rangifer ferus'. Most of the other terms have a solid Turkic etymology, e.g. *eʰter* 'reindeer buck' is an aorist participle (intraterminal verbal nominal) of *eʰt-* 'to scream (in rut)'. Finally, the term *iβə* is the generic term to refer to 'reindeer', documented in Kāšγarī's materials in the form *iwiq* 'she-antelope'.

Today, all Dukhans are bilingual in Dukhan and Darkhat Mongolian. Dukhan is used as the in-group language spoken within the narrow family circle. Darkhat Mongolian serves as the language for all spheres of communication outside the Dukhan community, especially in formal domains such as education and public administration. Dukhans freely switch from one language to the other, depending on the topic or the interlocutor. The degree of bilingualism has increased considerably in recent decades. Until the 1950s, Dukhans seem not to have spoken Mongolian. At present, on the other hand, according to my personal observations, all Dukhans over 30 years of age are bilingual in Dukhan and Darkhat Mongolian. They use one idiom or the other depending on the addressee. Dukhans between 20 and 30 years of age have various degrees of Dukhan proficiency, depending on the internal structure of the family. Dukhans between 15 and 20 years of age tend to use Mongolian for all spheres of communication, even if they, in many instances, master Dukhan perfectly. Dukhans below 15 years of age speak only Darkhat Mongolian, but have a passive knowledge of Dukhan. Their Dukhan speech is strongly

adapted to Mongolian constructions. Within the Dukhan community, there are many households where parents speak more Mongolian than Dukhan with their children. In mixed families, where one of the parents is Mongol, the children rarely master Dukhan. Only in rare cases do Mongols who are married to a Dukhan-speaking person learn the language.

Together with informant
© Elisabetta Ragagnin

Dukhans are subject to an ongoing process of Mongolization that already had started decades ago in the Communist era that is difficult to stop. The number of Dukhans living in the taiga areas and engaged in the traditional reindeer breeding culture is in progressive decline due to several factors. The future status and use of Dukhan will be dependent on the socio-economical status and the level of education, professional knowledge and employment of the Dukhan people.

However, the fact that Dukhan people are quite famous in Mongolia (and beyond) as being the only reindeer herders of the country has the potential to positively affect the preservation of their native language.

An original sample text and its translation

1: Iβə maldaar

1. Erʰten iβənə ïtkaš oʰtkarəp ǰorəy geǰe akkelgeš paɣlaar. 2.Paɣlaaštəŋ saar. 3. Iβənə ǰasən polsa eʰsərəkteen soŋ üš gaʰttap saar. 4. J̌asən üš gaʰttap saar. 5. Eʰsərii piččeǰek üyede erʰten tüšte geǰe saar. 6. Gïʰhʲən polsa iβə ǰerle saɣβas. 7. Soɣlə peryen. 8. Güsən on pir ay ǰeʰtərə saar. 9. On pir ayga ǰeʰtərə saɣaš on pir ayda pir le saar. 10. Eʰrten pičče süt üner. 11. Iβənəŋ atə polsa am hokkaštan soonda ǰaaš hokkaš tep ataar. 12. J̌aaš hokkaš soonda taspan tep ataar. 13. Taspannəŋ soonda tongər guuday mïndə ǰarə tep ataar. 14. Eʰter pasa par. 15. Eʰter polsa er iβə. 16. Ol uləɣ piččesə pile polər. 17. Taspan pir garləɣ, er epšə teŋ pir garləɣ poor. 18. Piččə turar mĭĭsə ǰasən üne peer. 19. J̌ayən usən üner.

Reindeer herding

(1) After setting free the reindeer in the morning, one puts them out to pasture, and after bringing them back in the evening, one ties them up (again). (2) After tying them up, one milks them. (3) As for the reindeer in springtime, after it has given birth, one milks it three times (a day). (4) In the springtime, one milks it three times a day. (5) At the time when the reindeer calf is really small, one milks it in the morning, at noon and in the evening. (6) As for wintertime, one really doesn‘t milk reindeer. (7) It (the reindeer) has dried up (of milk). (8) In the fall, one milks it until month eleven. (9) One milks it until month eleven, one milks it just one time in month eleven. (10) In the morning, a little bit of milk comes out. (11) As for the names of the reindeer, well, after the (newborn) *hokkaš* , one names it young *hokkaš*. (12) After the young *hokkaš* one names it *taspan*. (13) After the *taspan* one names it the *dongər*, the *guuday*, the *mïndə* and the *ǰarə*. (14) There is also the reindeer buck. (15) As for the reindeer buck, it is the male reindeer, (16) whether older or younger. (17) The *taspan* is one year old. It is one year old, whether male or female, it (i.e. the one year old) is young. (18) Its small horns start growing in springtime. (19) In the summer they grow big.

2: Tomək

1. Teer üyede iʰxə gïrɣannar urəɣ-tarəɣ ǰok aššak gatay iʰxə taygada amədərap olərɣandərə. 2. J̌aŋgəs ïʰttəɣ öske mal tʰaa ǰok. 3. Gïrɣan sarəɣ ïʰttəɣ iʰxə gïrɣannar amədərap olərɣan. 4. Ĭnǰaaš göʰhʲer polgan. 5. Munar tʰaa ǰok. 6. Öön goʰštaar. 7. J̌ime tʰee ǰok. 8. Gulaš alhəsən ǰüʰkteeš iʰxeen göʰhʲəp ǰorəy parɣan. 9. J̌aŋgəs ïʰtən ǰurʰtta gaɣan. 10. Ol ïʰtə ǰurʰtta gaɣanə aʰštap suksap ǰoraaš ol ïʰtə pörə pola peryen tʰööhələɣ ǰime.

Tale

(1) In olden times, two old ones, an old man and an (old) woman, without children, used to live in the taiga. (2) They had only a dog, no other livestock. (3) The two old ones were living with the old light colored (lit. yellow) dog. (4) So, the time came to move. (5) There is nothing to ride on. (6) They carry their tent. (7) There is nothing else. (8) Loading its cover (of the tent) on their shoulders, they moved away on foot together. (9) They left their only dog in the camp. (10) Since it was left in the camp (alone), it was constantly hungry and thirsty, and that’s the story of how that dog began to turn into a wolf.

Sources

Badamxatan, S. 1960. Xövsgöl aymagïn Tsaatan (Urianxay) ardïn garlïn asuudal. *Šinǰelex Uxaan Setgüül* 1, 30–35.
1962. Xövsgöliyn Tsaatan ardïn aǰ baydlïn toym. *Studia Ethnographica* 2/1, 1–66.
1987. Le mode de vie des Caatan, éleveurs de rennes du Xövsgöl. *Études mongoles et sibériennes* 18, 99–127. [Translation and adaptation of Badamxatan, S. 1962, Xövsgöliyn Tsaatan ardïn aǰ baydlïn toym by Hamayon, R. & Beffa, M.-L.]
Chagdarsürüng, Ts. 1994. Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie. *Études mongoles et sibériennes* 25, 145–166.
Dulam, S. 1995. Ujgar-Caatan ardïn böö mörgöl, ugsaatnï züjn talaarx aǰiglalt. *Erdem šinǰilgeenij bičig* 5/113, 106–114.
Mongush, M. V. 2003. The Tuvans of Mongolia: peculiarities of contemporary ethnic development. *Inner Asia* 5, 163–176.
Ragagnin, E. 2011. *The Turkic Dukhan of Northern Mongolia: Description and analysis*. (Turcologica 76.) Wiesbaden: Harrassowitz.
2012. Etymologische Überlegungen zu einigen Rentiertermini im Sajantürkischen. In: Erdal, M. & Kellner-Heinkele, B. & Ragagnin, E. & Schönig, C. (eds.) *Botanica und Zoologica in der Türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg Hauenschild*. Wiesbaden: Harrassowitz. 133–140.
Wheeler, A. 2000. *Lords of the Mongolian taiga: An ethnohistory of the Dukha reindeer herders*. [M.A. dissertation, Indiana University, Bloomington.]

Together with informant © Elisabetta Ragagnin

Betta and her Dukhan © Elisabetta Ragagnin

© Elisabetta Ragagnin

Father lulling his daughter (in the *gahay*-craddle) © Elisabetta Ragagnin

FU-YÜ KIRGIZLARI VE DİLLERİ

Hülya Kasapoğlu Çengel

© genel ağ

1. Fu-yü Kırgız etnonimi

Fu-yü Kırgız etnonimi, Batı kaynaklarında *Fu-yü Gïrgïs, Fuyu Kirghiz;* Rusça kaynaklarda *Фуюйских кыргызы* (*Fuyuyskix kırgızı*) 'Fu-yu Kırgızları' olarak geçer. Fu-yü Kırgızları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, Heilongjiang bölgesinde (eski adıyla Mançurya) eski bir şehir olan Qiqihar'a bağlı Fu-yü nahiyesinde, Wujiazi ve Qijiazi adlı köylerde yaşamaktadırlar. Fu-yü, kuzeydoğu Çin'in politik, ekonomik, bilimsel ve kültürel bakımdan önemli bir merkezi olan ve şehir mimarisi bakımından Doğu'nun St. Petersburg'u olarak anılan Harbin şehrine ise 160 km uzaklıktadır. Türk kökenli olan ve yaşadıkları bölgede Çinliler ve Moğollarla komşuluk eden Fu-yü Kırgızlarının sayısının oldukça az olduğu söylenebilir.

Fu-yü Kırgızları, neredeyse kendilerinden 4000 km uzaklıkta yaşayan Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Tiyanşan Kırgızları ile aynı etnik adı, *Kırgız* adını taşımaktadırlar. *Fu-yü* adı ise, bir toponim olmakla birlikte aslında kaynağını Amur nehrinin (Çin. *Heilong* 'Kara Ejderha Nehri') kollarından alır. *Kırgız* etnonimi ise, M.Ö. II. yüzyıla ait Çin kaynaklarında, *Gekun*; I. yüzyıla ait kaynaklarda, *Jian-kun*; III. yüzyıla ait kaynaklarda *Chigu, Qigu;* VI. ve VIII. yüzyıl kaynaklarında ise *Jiegu* olarak geçmektedir. Kırgızlardan, Tang Hanedanlığı döneminde (618-907) *Hegesi* ve *Xiajiasi* (diğer varyantlar: *Jiajiasi, Xiaxiasi, Jiaxiasi*); Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) ise *Jilijis* olarak adlandırılmışlardır. Bugün Çin kaynaklarında, Çin topraklarında yaşayan Tiyanşan Kırgızları *Ke-er-ke-ze;* Kırgızistan, Tacikistan ve Türkiye'dekiler (Pamir Kırgızları) ise *Ji-er-ji-si* adıyla anılmaktadırlar. Bu etnonim, Orhon yazıtlarında *Kırkız;* Tibetçe kaynaklarda ise *Gir-kis* şeklinde geçmektedir. Yazıtlarda, Kırgızlardan Yenisey bölgesinde Kögmen dağlarının kuzeyinde (bugünkü Tannu-Ola dağları) oturan bir kavim olarak bahsedilir. *Kırgız* adının kökeni oldukça tartışmalıdır. Ligeti'nin Vambery'den naklettiğine göre; *Kırgız; kır* ile *gez* kelimelerinin birleşmiş hâlidir ve 'kır gezen' anlamına gelir. Radloff'un görüşü, bu etnonimin *kırk* ve *yüz* sayılarının birleşmiş şekli olduğu yönündedir. Ayrıca, *Kırgız* isminin 'kır Oğuzları' anlamına gelen *kır Oguz'*dan çıktığı ve meşhur bir halk efsanesine göre; *kırk kız*'dan geliştiği diğer görüşler arasındadır (Konuyla ilgili bk. Ligeti 1925: 235-237; Arat 1977: 737-739; Pulleyblank 1990: 99; Salk/Turdı 1998: 67-68).

Kırgızistan ve Doğu Türkistan'daki Kırgızların, Yenisey Havzası ve Altay Dağları'ndan Tanrı Dağları'nın eteklerine ne zaman göç ettikleri konusu hâlâ tartışmalıdır. Bu konuda Rus ve Batılı bilim adamları, Kırgızların bu bölgeye XVI-XVII. yüzyıllarda gelmiş olduklarını ileri sürerken Arap coğrafyacıları, X. yüzyılda Kırgızların bir kısmının Yenisey'de, bir kısmının Tanrı Dağları'nda bulunduğunu kaydetmişlerdir (Arat 1977: 737-738; İnan 1987: 39-40). Fu-yü Kırgızlarının yaşlıları ise, atalarının XVII. yüzyılın ikinci yarısında yukarı Yenisey ve Altay dağlarından göç ederek Heilongjiang

© kitaichina.com

bölgesine geldiklerini düşünmektedirler. Fu-yü Kırgızları, Moğolca konuşan komşuları tarafından *oyrot;* Manchukuo döneminde Japonlar tarafından *solon* veya *daghır*; 1957'den sonra yerli Çinliler tarafından *Ji-er-ji-si* olarak adlandırılmışlardır. Fu-yü Kırgızlarının özellikle yaşlıları, kendilerine *Xırgıs/Gırgıs;* gençleri ise Çincenin etkisiyle *Tirtiz* adını vermektedirler (Hu/Imart 1987: 2; Tenişev 1997b: 455; Salk/Turdı 1998: 23-25; Li/Ölmez 2007: 141) Fu-yü Kırgızları, 6 boya ayrılmışlardır. Boy adları, Hu/Imart ve Li/Ölmez'deki biçimleriyle yazılmıştır (1987: 2; 2007: 142): 1. *Dabın/Tabın* (Moğolca 'beş' anlamına gelir). 2. *Gaphan/Qapxan* 3. *Içıq* 4. *Sandır* 5. *Bıltır/Pıltır* 6. *Gırgıs/Qırgıs.*

2. Din ve kültür

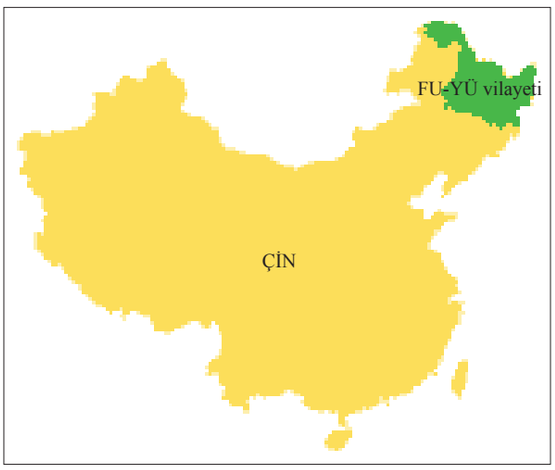
Fu-yü Kırgızlarının din olarak Şamanizm ve Lamaizme mensup oldukları belirtilir (Hu/Imart 1987: 2); ancak, Salk ve Turdı tarafından 1997'de yapılan alan araştırmasında halk arasında herhangi bir âyin ve dinî uygulamaya rastlanmadığı tespit edilmiştir. Halkın inanç sistemi ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler, Yu Yifu[1] tarafından yaşlı nesilden soruşturma yoluyla elde edilmiştir. Sözlü kaynaklara göre; Fu-yü Kırgızlarının en eski dini, Şamanizmdir. Ölen kişinin Şaman (Fu-yü *gam*) dansı eşliğinde toprağa verilmesi, bunun işaretlerinden biridir. Lama dinini, muhtemelen Moğol komşularının etkisiyle benimsemişlerdir. Bu inanç sistemine göre, ölen kişi toprağa verilir ya da yakılırdı ve bu kararı, Lama verirdi. Ölü, evde üç gün bekletildikten sonra toprağa verilir ve nom (dinî kitap) okutulurdu. Lama inanç sistemi, devam etmekle birlikte günümüzde Fu-yü Kırgızlarının özellikle 1952'den sonra genellikle ateizmi benimsedikleri ve özellikle genç neslin, dinî inanca sahip olmadığı söylenebilir (Salk/Turdu 1998: 46-47).

Janhunen'in 1988 yılındaki araştırmalarında Fu-yü Kırgızlarının kültür hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Bu konuda komşularından farklı olmadıkları kaydedilir. Hu, 1980 yılındaki Fu-yü bölgesine ikinci ziyaretinde maddî kültür hayatıyla ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. Fu-yü Kırgızlarının, güney cepheli ve küçük evlerde yaşadıkları; iki odalı olan bu evlerde biri güneye, diğeri batıya bakan iki pencere bulunduğu; Qijiazi'deki evlerin, yamaçta ve düz bir alanda inşa edildiği, bu bilgiler arasındadır. Bölgede göçebe kültürüne ait herhangi bir ize rastlanmaz. Sakin bir hayat sürmektedirler. Giyim-kuşam olarak Orta Asya Kırgızları ve Sibirya halklarıyla karşılaştırıldığında gelenekten uzaklaşmış görünürler. Yu Yifu'nun verdiği bilgilere göre; eskiden uzun ve geniş, ayrıca nakışlı ve kemerli elbiseler, deri kıyafetler ve deri kalpaklar giyinen halk, 1950'li yıllardan itibaren komşuları olan Çinliler ve yerli Moğollar gibi giyinmeye başlamışlardır. Giyim-kuşam ve yiyecek-içecek bakımından komşularından farklı değillerdir (Salk/Turdı 1998: 42-43).

1950'li yıllara kadar özellikle avcılıkla uğraşan Fu-yü Kırgızları, Heilongjiang bölgesine yerleştikten sonra da bu geleneği devam ettirmişler; ancak, gelişmiş av silahlarının ortaya çıkmasıyla bu gelenek, halk arasında cazibesini ve önemini kaybetmiştir. Daha sonra geçim kaynağı olarak çiftçilik ve hayvancılık yaygınlaşmaya başlamıştır (Salk/Turdı 1998: 93-94).

1 Yu Yifu: 1952 yılında Heilongjiang hükümetinin Çin'deki etnik grupları kaydetmek üzere Fu-yü nahiyesine gönderdiği Heilongjiang Halkları Politik Danışma Komisyonu'nun başkan yardımcısı. Yu Yufi, bölgedeki çalışmalarının ardından 'Nenjiang Caoyuan de Ji-er-ji-si ren' başlıklı makaleyi yayımlamıştır.

3. Coğrafya ve nüfus

© Süer Eker

Fu-yü Kırgızları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, Heilongjiang bölgesinde Qiqihar'a bağlı Fu-yü nahiyesinde yaşamaktadırlar. Moğolistan ve Çin ile komşudurlar. Yaşadıkları bölge, meşhur Harbin şehrinin kuzeybatısındadır (Tenişev 1966: 88).

1952'de bölgede yapılan resmî nüfus sayımına göre; Fu-yü Kırgızlarının sayısı 455 civarında idi. Yu Yifu, Wujiazi'deki 59 ailenin 46'sının Kırgız (kendi ifadesiyle *Ji-er-ji-si*) , 9'unun Öelet, 1'inin Dagur, 3'ünün Han olduğunu; 46 Kırgız ailenin 194 kişiden oluştuğu, 101'inin erkek, 93'ünün kadın olduğunu kaydetmiştir. 1979'da bu sayı, 614'e yükselmiştir. J. Janhunen ise 1982'de Fu-yü bölgesinde 788 Kırgızın yaşadığını bildirir. 1990'da Heilongjiang bölgesindeki Kırgızların nüfusu, 1451 kişi olarak tespit edilmiştir. 1997 verilerine göre; 4000 km^2 lik bir idarî alana sahip olan Fu-yü bölgesinde 280 bin kişi ikamet etmekteydi. Bu nüfusun 260.000'i Han; 8.500'ü Mançu; 5.900'ü Dagur; 2.800'ü Moğol ve 1.200'ü Kırgızdı. Kalan sayıyı ise diğer küçük azınlıklar oluşturmaktaydı (Tenişev 1997b: 455; Salk/Turdu 1998: 21-25). Son araştırmalara göre; Fu-yü Kırgızlarının yaşadığı Wujiazi köyünde Kırgızların, nüfusun % 49'unu oluşturduğu; 148 haneden 61'inin Fu-yü'lara ait olduğu; kişi sayısı olarak ifade edildiğinde ise 551 köy sakininden 276'sının; Qijiazi'de ise 397 kişilik köy nüfusunun 151'inin Fu-yü'lardan oluştuğu kaydedilmiştir (Li/Ölmez 2007: 141). Son araştırma verileri, nüfusun giderek eridiğini göstermektedir.

4. Tarihî arka plan

Fu-yü Kırgızlarının, Çin'in Heilongjiang bölgesine sonradan yerleştikleri kesindir; ancak, halkın buraya nereden ve ne zaman göç ettiğine dair bazı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre; Fu-yü Kırgızlarının ataları, 1755-1757 yılları arasında Qianlong Hanedanlığı döneminde (1736-1796) Altay bölgesinden göçe maruz bırakılmışlardır. Aynı hanedanlığın 1761'de Cungarya'yı almasının ardından Kırgızların, Altay'dan askere alınarak bu bölgeye getirilmiş oldukları da düşünülmektedir. Fu-yü Kırgızlarının yaşlıları, kendilerinin, Yenisey Kırgızlarının bir kolu olduğuna ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında Altay'dan göç edip Kingan dağlarını aşarak bu bölgeye yerleştiklerine inanmaktadırlar. Bir başka görüşe göre; XIII. yüzyılın sonunda Moğol imparatoru Kubilay Han zamanında (1214-1294) Yenisey İrtiş ırmağı havzasından kuzeydoğu Çin'in batısına ve Qiqihar civarına yerleştirilmişlerdir (Hu/Imart 1987: 2; Tenişev 1997b: 455; Li/Ölmez 2007: 141).

Yenisey Kırgızları, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hakasya'da, Ugorlar, Samoyedler ve diğer Türk dilli halklarla temas içinde olmuşlar ve Yenisey Kırgızcası, diğer Türk boylarının dillerini etkisi altına almıştır. Bugünkü Hakas, Şor ve Çulım Türkçesinin kaynağını da, Yenisey Kırgızcasına dayandırmak mümkündür. Fu-yü Kırgızcasının dil verileri ve *Gırgıs* etnonimi dikkate alındığında; bu dilin kökeninin de Güney Sibirya'ya dayandığı; dillerinin, yukarıda zikredilen diğer Türk dilleri gibi Yenisey Kırgızcasının devamı olduğu söylenebilir. Bunu da, eski Kırgız diline kadar götürmek mümkündür. IX-XI. yüzyıllarda bu coğrafyada gelişen Kırgız dil geleneği, Moğolların hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Türk dillerinin tasnifinde önemli bir fonetik ölçüt sayılan söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzünün durumu dikkate alındığında; Eski Türkçedeki /d/ ünsüzü, eski Kırgız dilinde ve Yenisey Kırgızcasında /z/ idi. Bugünkü Fu-yü Kırgızcası; Hakas, Şor, Çulım ve Sarı Uygurca gibi z'li dildir. Bugünkü Kırgızcaya gelince; XI-XII. yüzyıllarda Kırgızların dilinin, Kıpçak boylarının dili ile karışmaya başladığı söylenebilir. XIII-XIV. yüzyıllarda Moğolların bölgede hâkimiyet kurmasının ardından Kırgızların bir bölümü, Altay'ın güneyine doğru göç etmiş; bu bölgede Kıpçak boylarıyla sıkı temaslar sonucunda Kırgızca, /y/li dilin etkisi altında kalmıştır. XV-XVI. yüzyıllarda ise Kırgızların Tiyanşan dağlarının eteklerine göç etmesinden sonra birçok diyalekte sahip olan Kırgızca, bölgedeki yerli dillerin ciddi anlamda etkisi altında kalmış ve değişikliğe uğramıştır. (bk. Tenişev 1997b: 456-457; Hu 1997: 38; Schönig 1998a: 318).

Fu-yü Kırgızlarına ait bir çiftlik © V. Ya. Butanaeva Өркүндөө кыймылы

5. İmlâ

Fu-yü Kırgızcasının yazısı mevcut değildir. Bu dil, yazı dili olarak kullanılmamış; eğitim ve öğretim dili olmamıştır.

6. Dil

Fu-yü Kırgızcası, yazı dili değildir. Bu dile ait diyalekt malzemesi de mevcut değildir. Sözlü dil olarak çok az sayıda kişi tarafından konuşulmaktadır. Bölgedeki iletişim ve eğitim dili Çincedir. Kırgızca, kaybolmaya yüz tutmuş bir konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Fu-yü Kırgızcası, 1979 yılında Wujiazi ve Qijiazi köylerinde 614 kişinin ana dili iken konuşur sayısı, daha sonraki yıllarda bu sayının çok altında kalmıştır. Janhunen'in verdiği bilgiye göre; 1986'da bu dil, 50-60 civarında kişi tarafından konuşulmaktaydı. 1997'de ise 50-74 yaş aralığında, Wujiazi'da 2, Qijiazi'da ise 3 olmak üzere toplam 5 kişi tarafından konuşulduğu tespit edilmiştir. Bu sayının 3'ünün kadın, 2'sinin erkek olduğu verilen bilgiler arasındadır (Salk/Turdu 1998: 49). Orta yaş grubu ise bu dili anlamakta; ancak, tam anlamıyla konuşamamaktadır. Bu yaş grubunun kullandığı dil, Öelet Moğolcasıdır. Günlük hayatta yaygın olarak konuşulan dil ve genç neslin iletişim dili ise Çincedir (Hu/Imart 1987: 3; Li/Ölmez 2007: 141). Görüldüğü gibi Fu-yü Kırgızlarının nüfusu az olsa da kişi sayısı ile bu dili konuşanların sayısı birbiriyle örtüşmemektedir; hatta, konuşur sayısı zaman içinde giderek azalmış ve birkaç kişiyle sınırlı kalmıştır. Fu-yü Kırgızcasının, konuşma dili olarak işlevini kaybetmesinde, bu dilin yazısının olmaması; bölgedeki her alanda baskın dilin Çince olması gibi olumsuz faktörler önemli rol oynamaktadır.

Fu-yü Kırgızcası, bugün Türk dilinin en doğudaki koludur, denebilir. Bu dilin, XVI-XVII. yüzyıllardaki Yenisey Kırgızcasından gelişmiş olabileceği düşünülmektedir. *Kırgız* etnonimini taşıyan ve bu bakımdan da Tiyanşan Kırgızcasıyla ilişkili olduğu kuvvetle muhtemel olan bu dil, eski Kırgızcanın izlerini taşıyan Hakas, Şor, Sarı Uygurca ile de oldukça yakındır ve bu diller gibi /z/ grubu, yani *azaq* grubuna (ET *adak* > *azaq* 'ayak', ET *qod-* > *qoz-* 'koymak') mensuptur. Özellikle Hakasçanın Kaçin ağzına yakın olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında bazı tipik özellikler göstermekle birlikte Yeni Uygurca ve Kırgızcaya yakınlığıyla da bilinen Lobnor diyalekti (bk. Malov 1956; Osmanov 1983) ve bugünkü Kırgızcanın kuzey ağızlarıyla da oldukça yakın dil özelliklerine sahip olduğu söylenebilir (Tenişev 1996: 56-57; Tenişev 1997a: 5). Kökenlerinin, Yukarı Yenisey'e dayandığı düşünülen Orta Asya/Tiyanşan Kırgızları ile Fu-yü Kırgızlarının dil bakımından en tipik farklılıkları, birincisinin *ayak* grubuna, diğerinin ise *azak* grubuna mensup olmasıdır (bk. Tenişev 1997b: 456-457; Hu 1997: 38; Li/Ölmez 2007: 142). Bu farklılığın, Tenişev'in belirttiği gibi (1997b: 457) Tiyanşan Kırgızlarının Kıpçak boylarıyla temasları sonucu meydana geldiği; Kırgızcanın, XV-XVI. yüzyıllarda Tiyanşan bölgesinde y'li dillerin etkisi altında kalması sonucu oluştuğu düşünülmektedir.

Fu-yü Kırgızları ile ilgili ilk kayıtlar, Çin'deki Manchukuo dönemine (1931-1945) rastlar. Yu Yifu adlı Çinli araştırmacının 1952'de yazdığı ve 1985 yılında tekrar yayımlanan 'Nenjiang Caoyuan de Ji-er-ji-si ren' başlıklı makalesi, Fu-yü Kırgızlarının tarihsel geçmişi, bölgeye göçü, sosyal ve politik durumu, kültür hayatı, dili ve folkloruyla ilgili o tarihe kadar yazılmış en ayrıntılı çalışma olmasına rağmen çok fazla ilgi uyandırmamıştır (Salk/Turdı 1998: 15). Fu-yü Kırgızcasıyla ilgili ilk somut bilgiler, Tenişev ile Hu Zhen-hua'nın yayınlarına dayanmaktadır. Tenişev'in 1966'da *Voprosı yazıkoznaniye* adlı dergide çıkan 'O yazıke kırgızov uyezda Fuyuy' (Fu-yü nahiyesindeki Kırgızların dili hakkında) başlıklı makalesi, Fu-yü Kırgızcasını bilim dünyasına tanıtan ilk yayındır. Bu yazı, Tenişev'in, Fu-yü nahiyesindeki Pekin Merkezi Milletler Enstitüsü'nde ders verdiği yaptığı 1950'li yıllarda, öğrencisi olan Hu Zhen-hua'nın bölgeden topladığı leksik malzemeye dayanmaktadır. Çinli Türkolog Zhen-hua'nın kendi çalışmaları 1980'li yıllara rastlar. 1980 yılında Wujiazi ve Qijiazi köylerinden derlediği malzemeyi Pekin'de Çince üç makale hâlinde yayımlayan[2] (bk. Hu 2002: 102-103). Hu, 1983 yılında Prof. G. Imart'ın daveti üzerine Fransa'ya gider ve Imart'la birlikte daha ayrıntılı bir çalışma yapma fırsatı bulur. Fu-yü Kırgızlarına ait kelime listesinin de bulunduğu *Fu-Yü Gırgıs* adıyla 1987'de yayımlanan bu çalışma, Fu-yü Kırgızlarıyla ilgili tarihî ve sosyal arka planı; Fu-yü Kırgızcasının tipik ses ve biçim bilgisel özelliklerini içermekte ve yazının sonunda bu dile ait 729 kelime, Kırgızca karşılıklarıyla verilmektedir (Hu/Imart 1987). Finli Mongolist Juha Janhunen, yabancı ilk araştırmacı olarak 1988 yılında kuzeydoğu Çin'e gider ve yaptığı alan araştırmasından sonra yaptığı yayınlarda Fu-yü Kırgızlarının kökeni ve göç süreci ile ilgili detaylı bilgiler verir (Salk/Turdı 1998: 17-18). Hu ve Tenişev'in aynı malzemeye dayalı ve farklı bilgiler içermeyen çalışmaları daha sonraki yıllarda da yayımlanmıştır (Tenişev 1989: 3-17; Tenişev 1997b: 455-459; Hu 2002: 102-119). Ayrıca, Tenişev'in *Drevne kırgızskiy yazık* adlı eseri, alanla ilgili önemli bilgiler veren bir çalışmadır. Tenişev, eski Kırgızların torunu olan ve Altay bölgesinden göç ederek Fu-yü nahiyesine yerleşen Fu-yü Kırgızlarının dil malzemesinin, eski ve orta Kırgızcanın rekonstrüksiyonu için temel kaynak; akraba diller olan Hakas, Sarı Uygur, Şor ve Çulım; ayrıca, Tiyanşan bölgesine yerleştikten sonra yeniden şekillenen bugünkü Kırgızcanın ise ikincil kaynaklar olduğunu ifade eder. Ona göre; eski Kırgızcanın çağdaş Kırgızca ile ilişkisi, yukarıda adı geçen bugünkü dillere ait verilerle ortaya konabilir (bk. 1997a: 5-6). Daha sonra Schönig, Hu/Imart ve Tenişev'in malzemelerine dayanarak ayrıntılı bir dil incelemesi yapmıştır (1998a: 317-348). 1999'da Janhunen'den sonra yabancı araştırmacı olarak Fu-yü bölgesine giden Gundula Salk ile Mambet Turdı'nın araştırmaları, Fu-yü Kırgızlarının tarihsel geçmişi, etnik ve demografik durumu, kültür ve folklor malzemesi üzerinedir (bk. Salk/Turdı 1998).

Son çalışma, Kore Araştırma Vakfı'nın desteğiyle 23-24 Eylül 2003 ve 15-16 Ocak 2004 tarihlerinde Kim Ju-won, Piao Lian-yü, Mehmet Ölmez, Li Yong-song ve Fan Lu-xin tarafından yapılan alan araştırmasına ve bu araştırma sonucu elde edilen yeni leksik malzemeye dayanmaktadır. (Li/Ölmez/Juwon 2007: 141-169; Li/Ölmez/Juwon 2010/2011: 165-188). İlk makalede Fu-yü bölgesinden tespit edilmiş 88 yeni kelime, akraba dillerle (Kırgız, Altay, Hakas, Sarı Uygur, Şor, Çulım, Tuva) ve Eski Türkçe ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İkinci makalede ise daha önce Hu tarafından tespit edilen 10 kelimenin yeni anlamları; yine Hu'nun tespit ettiği 14 kelime üzerinde yapılan düzeltmeler ve Hu'nun listesinde yer alan 39 kelimenin farklı fonetik varyantları verilmiştir.

6. 1. Ses bilgisi

Fu-yü Kırgızcasında normal uzunlukta 9 ünlü bulunmaktadır. Ünlüler: /a/, /e/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Örnek kelimeler: *ace* 'baba', *kıce* 'gece', *ici* 'anne', *ayıl-* 'getirmek', *çaştıy abä* 'büyükbaba', *yäyä* 'büyükbaba', *innä* 'omuz', *çaştıy ici* 'büyükanne', *gıs* 'kız', *ot* 'ateş', *qolti* 'koltuk altı', *ös-* 'büyümek', *öş-* 'sönmek', *ulıy* 'ulu, büyük', *sux* 'su', *tubrıx* 'yuvarlak, daire', *tüş* 'düş' vb.

FK'da ayrıca, 8 uzun ünlü vardır (bk. Hu/Imart 1987: 7; Tenişev 1997a: 6): ve bunlar, fonemik özelliğe sahiptir: /a:/, /e:/, /ı:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/.

Uzunluklar, ikincil olup /ê/, /g/, /γ/, ŋ, /y/ ünsüzlerinin erimesi sonucu oluşmuştur: *a:s* (< *ayız*) 'ağız', *a:l* (< *ayıl*) 'köy', *çe:n* (< *yegen*) 'yeğen', *mı:s* (< *beŋiz*) 'yüz; yanak', *mı:n* (< *boyun, boyın*)

2 Hu Zhen-hua'nın yukarıda adı geçen makalelerinin Kırgızcaya çevirileri de mevcuttur: Hu Zhen-hua, 'Xıyluŋcyaŋ provintsiyasının Fu-yü uyezdindegi kırgızdar'. *Folklor curnalı.* S. 7, 1981; Hu Zhen-hua, 'Xıyluŋcyaŋ provintsiyası Fu-yü uyezdindegi kırgızdar'. *Borborduk uluttar institunun ilimiy curnalı.* S. 2, 1983; Hu Zhenhua, 'Çıgış tündüktögü kırgızdardın tilinin fonetikasının kıskaça abalı'. *Uluttardın til, cazuuların izildöö cıynagı*. Sıçuan uluttar basması, 1984.

‘boyun’, *çi:t* (< *yigit*) ‘yiğit’, *ki:s* (<*kiḍiz*) ‘keçe’, *o:l* (< *oγul*) ‘oğul’, *bö:r* (<*bögür, ?bögör*) ‘böbrek’, *so:x, sö:x*[3] (< *süŋük, ?süŋök*) ‘kemik’, *du:-* (< *toγ-* ‘doğmak’, *bü:n*[4] (< *bu kün*) ‘bugün’.

FK’da 21 ünsüz bulunmaktadır. Ünsüzler: /b/, /p/, /t/, /d/, /k/, /q/, /g/, /x/, /γ/, /s/, /ş/, /z/, /c/, /j/, /ç/, /m/, /n/, /ŋ/, /l/, /r/, /y/.

Bu dildeki ünsüzler, Tenişev tarafından 19 (1997b: 457); Hu/Imart tarafından ise 21 (1987: 9) olarak verilmiştir. Hu, Tenişev’e ilaveten /ŋ/ ve /j/ ünsüzlerini kaydetmiştir. Li/Ölmez’in çalışmalarındaki dil verileri incelendiğinde ünsüzlerin sayısı 21’dir.

‘Ev’ kelimesi, ilk çalışmalarda /b/ ünsüzüyle *ib* (<*eb*) (Hu/Imart 1987: 45; Ölmez 2001: 147) kaydedilmiştir; son araştırmada ise *if+tin iştı* ‘evin içi’ örneğinde kelimenin son sesi /f/lidir. /f/ fonemi, söyleyişte /b/ ve /p/ patlayıcı fonemlerinin sızıcı karşılığı olarak düşünülebilir. *b>p>f* gelişmesinde tonsuzla başlayan ilgi hâli ekinin etkisinden söz edebiliriz. Aynı özellik, *abγa~awγa* ‘amca’ (Li/Ölmez 2010/2011: 173), *satıwaldı* (<*satıp aldı*) ‘sattı’ (Hu/Imart 1987: 21) örneklerinde de görülür. /w/ fonemi, /b/nin alofonudur. Herhangi bir anlam farkı yaratmaz. Günümüz Kırgızcasında da söyleyişte özellikle /b/ fonemiyle ilgili bu gelişme oldukça yaygındır (Kirchner 1998: 345). Ünlüler arasında /b/ nin sızıcılaşarak /w/ye geliştiği pek çok örnek mevcuttur: *barawız* (<*barabız*) ‘gideceğiz’, *cazıwaldı* (<**cazıbaldı<cazıp aldı*) ‘yazdı’, *ketiwatat* (< **ketibatat* < *ketip catat*) ‘gidiyor’ (Kasapoğlu Çengel 2005: 94-96) vb.

Ünsüzlerle ilgili kelimeler: *çardım* ‘omzum’, *çejin-* ‘gizlenmek’, *ijıx* ‘eşik, kapı’, *iftin iştı* ‘evin içi’, *işγır* ‘içeri’, *nanı* ‘yan, kenar’, *paγa* ‘kurbağa’, *pala* ‘bala, çocuk’, *kıs-* ‘giymek’.

Fu-yü Kırgızcasında Genel Türk dilindeki dudak ve damak uyumundan söz edilebilir; ancak, bazı kelime ve eklerde, özellikle *tur-* yardımcı fiilinin bulunduğu fiil birleşmelerinde bu uyuma aykırılıklar göze çarpar: *gıji* ‘kişi’, *izır* ‘eyer’, *ijıx* ‘eşik, kapı’, *çitı* ‘yedi’, *sigıs* ‘sekiz’, *ujen* ‘otuz’, *işγır* ‘içeri’, *iftin iş+tı* ‘evin içi’, *ijıx+ti bas* ‘kapıyı kapat’, *aşti-tır* ‘o acıktı’, *sarni-tır* ‘o şarkı söylüyor’, *aŋli-dır* ‘o avlanıyor’, *çejin-tur* ‘o gizleniyor’, *tüji-tur* ‘hayal kuruyor’ vb.

Bazı Türkçe kelimelerde ünsüz uyumu da yoktur. Özellikle /k/ ön damak ünsüzü, art damak ünlüleriyle aynı kelimede yer alabilmektedir: *kun* ‘güneş’, *kuze~kuzä* ‘güvey, damat’, *kıce* ‘dün’ vb.

Genel Türk dilinde görülen hece türleri, FK’da da mevcuttur. Altı hece türü vardır: Ünlü (*a-rıx* ‘temiz’, *a-bä* ‘baba’); ünsüz+ünlü (*gı-ci* ‘kişi’, *tı-ŋır* ‘Tanrı’; ünlü+ünsüz (*if* ‘ev’, *o:l* ‘oğul’); ünsüz+ünlü+ünsüz (*kol* ‘kol, el’, *pin* ‘bugün’); ünlü+ünsüz+ünsüz (*üst* ‘üst’, *ayt-* ‘sormak’); ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz (*pırx* ‘şapka’, *turt* ‘dört’).

FK’nın tipik ses özellikleri, dil verilerinin elverdiği ölçüde incelenmiştir ve şu çalışmalardan yararlanılmıştır: Tenişev 1966: 88-95; Hu/Imart 1987: 4-25; Tenişev 1997a; Tenişev 1997b: 455-458; Schönig 1998a: 317-348; Ölmez 2001: 137-152; Hu 2002: 102-119; Kasapoğlu Çengel 2004: 89-97; Li/Ölmez 2007: 141-169; Li/Ölmez 2010-2011: 165-188). Malzemenin sınırlı olmasından dolayı FK’daki ses özellikleri, Eski Türkçe ve yakın lehçelerle (Hakasça, Sarı Uygurca ve Kırgızca) karşılaştırmalı olarak verilmiş; adı geçen Türk dilleriyle benzerlikleri örneklerle ortaya konmuştur. FK’daki örnekler için yukarıda adı geçen kaynaklardan; kelimelerin Eski Türkçedeki biçimleri için Clauson’un sözlüğünden (1972) ve *Drevnetyurkskiy slovar*’ (1969)’dan; yakın lehçeler için *Hakassko-russkiy slovar’* (Baskakov 1953), *Yazık jöltıx uygurov, slovar’ i grammatika* (Malov 1957), *Kirgizsko-russkiy slovar’* (Yudahin 1985) adlı sözlüklerden yararlanılmıştır

FK’da ünlülerle ilgili en tipik özelliklerden biri, genellikle ilk hecedeki *e, ė* > *ı* ve *e, ė* > *i* gelişmeleridir: ET *kel-,* Fu-yü *kıl-*, Hak. *kil-,* SUyg. *kel-,* Krg. *kel-* ‘gelmek’; ET *sen,* Fu-yü *sın,* Hak. *sin,* SUyg. *sen,* Krg. *sen* ‘sen’; ET *ked-,* Fu-yü *kıs-,* Hak. *kĭs-,* SUyg. *kez-,* Krg. *kiy-* ‘giymek’; ET *teŋri,* Fu-yü *tıŋır~tıγır,*[5] Hak. *tigĭr,* SUyg. *teŋir,* Krg. *teŋir* ‘gökyüzü, Tanrı’; ET *teri,* Fu-yü *tır,* Hak. *te:r,* SUyg. *ter, teri,* Krg. *teri* ‘deri’; ET *ėrin, erin, irin* Fu-yü *ırın,* Hak. *irĭn,* Krg. *erin* ‘dudak’; ET *ėrte* Fu-yü *ırtın,* Hak. *ĭrten,* Krg. *erteŋ* ‘sabahleyin’; ET *kėçe,* Fu-yü *kıce,* Hak. *kice:,* SUyg. *keçe,* Krg. *keçe* ‘gece’; ET

3 Hu/Imart’ta /ö/ (*sö:x*); Li/Ölmez’de /o/ (*so:x*) ünlüsüyle kaydedilmiştir (1987: 50; 2010-2011: 178).
4 *bı:n~bü:n* (Hu/Imart 1987: 10); *pin* (<**pīn* < **pũn* < **bu kũn*) (Li/Ölmez 2007: 161).
5 *tıŋır* (Wujiazi); *tıγır* (Qijiazi) (Li/Ölmez 2010/2011: 178).

Fu-yü Kırgız çocukları
© Hakas Profesör V. Ya. Butanaev, Өркүндөө кыймылы

bėl, Fu-yü *pıl,* Hak. *pil',* SUyg. *pel*, Krg. *bel* 'bel'; ET *bėr-,* Fu-yü *pır-* 'vermek', Hak. *pĭr-,* SUyg. *per-,* Krg. *ber-* 'vermek'. ET *eb,* Fu-yü *if,*[6] Hak. *ib,* SUyg. *yü,* Krg. *üy* 'ev'; ET *esür-,* Fu-yü *izir-*, Hak. *izĭr-,* SUyg. *isir-,* Krg. *esir-* 'sarhoş olmak'; ET *bėş,* Fu-yü *piş,* Hak. *pis,* SUyg. *pis, pes, peş,* Krg. *beş* 'beş'; ET *yėtti~yėti,* Fu-yü *çitı,* Hak. *çitĭ,* SUyg. *yiti~yeti,* Krg. *ceti* 'yedi'; ET *ėşik,* Fu-yü *ijıx,* Krg. *eşik* 'kapı'. *e* > *ı*, *i* gelişmesi bazen ikinci hecede de görülür: ET *ingek* (<**in-gek.* Räsänen 1969: 172) , Fu-yü *inıx*, Hak. *ĭnek,* SUyg. *inek*, Krg. *inek* 'inek'; ET *tüşe-,* Fu-yü *tüji-,* Hak. *tüze-,* Krg. *tüşö-* 'düş görmek'.

Bu ses değişmesi, biçimbirimlerde de görülür. Şu örnekler, ünlü daralması ve ünlü kalınlaşmasına örnek gösterilebilir: *jir+lır* 'yerler', *gıl-bıs-min* 'gelmem'. *gur-gın* (< *kör-gen*) 'gören', *min gıl-gındı* (< *kel-gende*) 'ben geldiğimde'.

Ayrıca, ikinci hecede *a* > *ı* daralmasına da rastlanır: ET *topraq,* Fu-yü *dobrıx,* Hak. *tobrax,* SUyg. *torvaq,* Krg. *topuraq* 'toprak, yeryüzü'.

i > *ı* kalınlaşması da tipik özelliklerdendir: ET *kişi,* Fu-yü *gıci,* Hak. *kĭzĭ,* SUyg. *kise,* Krg. *kişi* 'kişi'; ET *kiçig,* Fu-yü *kıçıγ,*[7] Hak. *kiçĭg,* SUyg. *kiçig,* Krg. *kiçine* 'küçük'; ET *kir-,* Fu-yü *kır-,* Hak. *kir-,* SUyg. *kır-,* Krg, *kir-* 'girmek'; ET *kindik,* Fu-yü *kındıx,* Hak. *kĭndĭk,* SUyg. *kıntık,* Krg. *kindik* 'göbek'.

Birkaç örnekte sonda ünlü düşmesi görülür: ET *teri,* Fu-yü *tır,* Hak. *te:r,* SUyg. *ter, teri,* Krg. *teri* 'deri'; ET *qara,* Fu-yü *qar,* Hak. *xara,* SUyg. *qara,* Krg. *qara* 'kara, siyah'. Ünlü düşmesi bir örnekte ikinci hecede de tespit edilmiştir: ET *bulıt,* Fu-yü *pult,* Hak. *pulut,* Krg. *bulut* 'bulut'.

Fu-yü Kırgızcasıyla ilgili günümüze ulaşan yayınlarda söz başındaki bazı ünsüzlerin yazımı konusunda bir kararsızlık görülür. Türkiye'den M. Ölmez'in de içinde bulunduğu son araştırma heyetinin, söz başında yer alan /ç/, /k/, /p/, /t/ ünsüzleriyle ilgili açıklaması dikkat çekicidir. Bu son araştırmada, Türkçe kelimelerde söz konusu ünsüzlerin, telaffuzda, tonlu karşılıkları olan /c/, /g/, /b/, /d/ gibi ağızdan çıktıkları; Hu'nun yayınlarındaki dil malzemesinde söz başındaki /ç/, /k/, /p/, /t/ ünsüzlerinin bu yüzden tonlu olarak kaydedildiği; ancak, bunların gerçekte tonsuz olduğu açıklanır. Ayrıca, /q-/ art damak ünsüzünün çalışmada kullanılmadığı ifade edilir (Li/Ölmez 2007: 144). Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, Hu, bizzat o bölgede yaşayan ve derleme yapan biri olarak söz başındaki bu ünsüzleri duyduğu gibi kaydetmiştir ve onun dil malzemesini kullanan diğer araştırmacıların yayınlarında da bu ünsüzler, Hu'nun kaydettiği gibidir (bk. Tenişev 1966; Tenişev 1997b; Schönig 1998a; Ölmez 2001).

6 Kelime, ilk çalışmalarda *ib* (Hu/Imart 1987: 45; Ölmez 2001: 147) , son çalışmada ise *if* (Li/Ölmez 2007: 152) olarak kaydedilmiştir.

7 Hu/Imart'ta *gičik~gičüh* (1987: 43); son çalışmada *kʰıčʰıγ (*Li/Ölmez 2007: 155) biçimindedir.

Son araştırmada, Fu-yü'daki bu ünsüzlerin tonsuz kaydedilmesinde Hakas, Altay, Sarı Uygur, Şor, Çulım ve Kırgızca gibi akraba dillerdeki durumun etkili olduğu düşünülebilir. Meselâ; ET /b-/, Kırgızca ve Altayca hariç diğerlerinde /p-/dir. ET /k-/ ve /t-/ hepsinde genellikle korunur. ET /y-/, Kırgızca (*y-* > *c-*) , Altayca (*y-* > *d'*) ve Sarı Uygur (/y-/ korunur) hariç diğer akraba dillerin tamamında /ç-/dir. /k-/ sesiyle ilgili benzer duruma Kırgızcada da rastlanır. Yazı dilinde söz başındaki /k/, konuşma dilinde /g/li telaffuz edilir: *kelin* > *gelin* 'gelin', *kiyin* > *giyin* 'sonra', *kiyim* > *giyim* 'giyim', *kör-* > *gör-* 'görmek', *kele:rki* > *gele:rki* 'gelecek' vb. (Kasapoğlu Çengel 2005: 95). Fu-yü'daki bu ünsüzler için son çalışma esas alınmakla birlikte Hu'nun dil malzemesinden de yararlanılmış; sözü edilen ünsüzler, kaynaklardaki biçimleriyle yazılmıştır.

Eski Türkçede ön seste bulunan /b/ ünsüzü, Fu-yü Kırgızcası,[8] Sarı Uygur ve Hakasçada /p-/ye gelişmiştir.[9] *b* > *p* gelişimi, Kırgızcada görülmez. Kırgızcada bu ünsüz, genellikle korunmuştur: ET *baqa,* Fu-yü *paγa,* Hak. *paγa,* SUyg. *paqa,* Kırg. *baqa* 'kurbağa'; ET *bar-,* Fu-yü *par-,* Hak. *par-,* SUyg. *par-,* Krg. *bar-* 'varmak, gitmek'; ET *bay,* Fu-yü *pay,* Hak. *pay,* SUyg. *pay,* Krg. *bay* 'zengin'; ET *bel,* Fu-yü *pıl,* Hak. *pil',* SUyg. *pel*, Krg. *bel* 'bel'; ET *bir,* Fu-yü *pır,* Hak. *pĭr,* SUyg. *per,* Krg. *bir* 'bir'; ET *bėş,* Fu-yü *piş,* Hak. *pis,* SUyg. *pis, pes, peş,* Krg. *beş* 'beş'; ET *burun,* Fu-yü *purun* Hak. *purun,* SUyg. *pırın,* Krg. *murun* 'burun'. /b-/ ünsüzünün adı geçen lehçelerde, geniz seslerinin komşuluğunda /m/ye değiştiği de görülür: ET *ben,* Fu-yü *mın*, Hak. *min,* SUyg. *men,* Krg. *men*[10] 'ben'; ET *beŋiz,* Fu-yü *mı:s*,[11] Hak. *mı:s* 'beniz'; ET *boyun~boyın,* Fu-yü *mo:n* (Li/Ölmez 2010/2011: 171) *mı:n* (Hu/Imart 1987) , Hak. *moyın,* Krg. *moyun* 'boyun'. İç seste ve son sesteki /b/nin durumuyla ilgili birer örnek tespit edilmiştir. İç seste tonlular arasında bulunan /b/nin Fu-yü ile Hakasçada korunduğu görülür. Kırgızcada bu ses tonsuzlaşırken S.Uygurcada sızıcılaşarak /v/ye dönmüştür: ET *aba,* Fu-yü *abä,* Hak. *aba,* SUyg. *ava,* Krg. *apa*[12] 'baba'. Söz sonundaki /b/nin sızıcılaşmasıyla ilgili bir örnek tespit edilmiştir: ET *eb,* Fu-yü *if,* Hak. *ib,* SUyg. *yü,* Krg. *üy* 'ev'.

Söz başı ve söz sonundaki *ç* > *ş* gelişimi, FK'nın tipik özelliklerinden biridir. FK'da baştaki /ç/, /ş/ye; Hakasçada ise /s/ye gelişirken bu ses Kırgızcada korunmuştur: ET *çap-,* Fu-yü *şap-*, Hak. *sap-* 'vurmak, Krg. *çap-* 'vurmak, çarpmak'; ET *çıq-,* Fu-yü *şıx-*, Hak. *sıx-,* Krg. *çıq-* 'çıkmak'. Son seste yer alan /ç/ sesi de Kırgızcada korunurken Fu-yü Kırgızcası ve Sarı Uygurcada /ş/ye; Hakasçada /s/ye gelişmiştir. S.Uygurcada bazı örneklerde söz konusu sesin korunduğu da görülür: ET *aç-,* Fu-yü *aş-*, Hak. *as-,* SUyg. *aş-,* Krg. *aç-* 'açmak'; ET *iç-,* Fu-yü *iş-*, Hak. *ĭs-,* SUyg. *iş-,* Krg. *iç-* 'içmek'; ET *iç,* Fu-yü *iş,* Hak. *is,* S.Uyg. *iş,* Krg. *iç* 'iç'; ET *keç-,* Fu-yü *giş-*, Hak. *kis-*, SUyg. *keş-,* Krg. *keç-* 'geçmek'; ET *köç-,* Fu-yü *güş-* 'göçmek', Hak. *kös-*,Uyg. *köş-,* Krg. *köç-* 'göçmek'; ET *saç,* Fu-yü *şaş,* Hak. *sas,* SUyg. *saç,* Krg. *saç* 'saç'; ET *saç-,* Fu-yü *şaş-,* Hak. *sas-,* SUyg. *saç-,* Krg. *çaç-* 'saçmak, serpmek'; ET *uç-,* Fu-yü *uş-* Hak. *us-,* SUyg. *uç-,* Krg. *uç-* 'uçmak' vb. Söz içinde tonlular arasında yer alan /ç/, Fu-yü Kırgızcasında korunurken bazen *–ç-* > *-c-* tonlulaşması da görülür. Diğerlerinde de söz içinde yer alan ses korunmuştur: ET *açıγ,* Fu-yü *açıx,* Hak. *açıγ,* SUyg. *açiγ~açıγ*, Krg. *açu:* 'acı'; ET *qaçur-,* Fu-yü *kaçır-,* Hak. *xaçır-,* Krg. *qaçır-* 'kaçırmak'; ET *emçi,* Fu-yü *imçi*, Hak. *imçi,* SUyg. *emçi~emçı,* Krg. *emçi* 'doktor'; ET *kiçig,* Fu-yü *kıçıγ,* Hak. *kiçĭg,* SUyg. *kiçig,* Krg. *kiçine* 'küçük'; ET *emçek~emig,* Fu-yü *emcek,* Hak. *imçek*, SUyg. *emıγ~emig,* Krg. *emçek* 'meme'; ET *kėçe,* Fu-yü *kıce,* Hak. *kiçe:,* SUyg. *kiçe,* Krg. *keçe:* 'dün, akşam'

Söz içinde tonlular arasında yer alan *d* > *ḍ* > *z* gelişimi, Fu-yü Kırgızcası, Hakasça ve Sarı Uygurcanın ortak özelliğidir. Kırgızcada bu ses /y/ye döner: ET *aḍaq,* Fu-yü *azıx*, Hak. *azax,* SUyg. *azaq,* Krg. *ayaq* 'ayak'; ET *eḍer,* Fu-yü *izır,* Hak. *izer,* SUyg. *ezer,* Krg. *e:r* 'eyer'; ET *beḍük,* Fu-yü *büzıx,*[13] Hak. *pözik,* SUyg. *pezik,* Krg. *biyik* 'büyük; yüksek; önemli';[14] ET *küḍegü,* Fu-yü *kuze~kuzä*,[15]

8 Hu/Imart, bu ünsüzün Fu-yü Kırgızcasında /b/ ve /p/ arası bir ünsüz olarak duyulduğunu açıklarken (1987: 9-10) , Schönig'in çalışmasındaki örnekler ise /b/lidir (1998a: 320-323).

9 Fu-yü Kırgızcasıyla ilgili yapılan son alan araştırmasında, burada yer verdiğimiz örnekler /p/li olarak kaydedilmiştir ve *b-* > *p-* gelişmesinden söz edilmektedir: *paγa* 'kurbağa', *piş* 'beş', *pır* 'bir', *pırχ* 'başlık', *purdı* 'onun burnu' (Li/Ölmez 2010/2011: 183-184).

10 Kırgızcada bu gelişme geniz ünsüzlerinin bulunmadığı kelimelerde de görülebilir: *muzo:* 'buzağı' (KRS II, 37); *muz* 'buz' (KRS II, 37) vb.

11 *mı:s* < **megiz* < **meŋiz* < **beŋiz* (Li/Ölmez 2007: 158).

12 Kırgızcada bu kelime 'anne' ve 'abla' (KRS I, 60) anlamında kullanılmaktadır.

13 Yukarıda *b*> *p* değişmesinden söz etmiştik; ancak, bu kelimenin ön sesi, alanla ilgili çalışmalarda /b/li kaydedilmiştir: *buzeg* (Tenişev 1966) , *büzıh* (Hu/Imart 1987: 40) , *büzix* (Ölmez 2001: 138) , *buzıq* (Hu 2002) , *buzik* (Butanayev 2002: 125).

14 Eski Türkçede 'büyük' anlamında kullanılan *bedük* kelimesi, Kırgızca (KRS I, 133) ve Hakasçada (HRS, 160) 'yüksek', Sarı Uygurcada (YJU, 89) ise 'büyük; önemli' anlamındadır.

15 Hu/Imart'ta *güzi* şeklinde geçen kelime, son araştırmada, *kuze~kuzä* biçiminde kaydedilmiştir (Li/Ölmez 2010/2011: 168, 183).

Fu-yü Kırgızları
© kghistory.
akipress.org

Hak. *kĭzö,* SUyg. *küzegi~küzegü,* Krg. *küyö:* ‘güvey, damat’; ET *uḍı-,* Fu-yü *uzı-*, Hak. *uzu-,* SUyg. *uzu-,* Krg. *uyqu* ‘uyumak’. Söz içinde aynı ünsüzün tonsuz komşuluğunda /s/ye geliştiği de görülür. Fu-yü’daki bu örnek, Hakasçadaki örneğin metatezli biçimidir: ET *aḍgır,* Fu-yü *axsır,* Hak. *asxır*, SUyg. *azgır,* Krg. *aygır* ‘aygır’. *-ḍ* > *-s* gelişimi, özellikle söz sonunda görülür. /-d/, Hakas, Altay, Şor ve Orta Çulım dillerinde olduğu gibi /s/ye döner (bk. Li/Ölmez 2010-2011: 183): ET *boḍ,* Fu-yü *bos*,[16] Hak. *pos,* Krg. *boy* ‘vücut, endam’; ET *yıḍ,* Fu-yü *çıs,* Hak. *çıs,* Krg. *cıt* ‘koku’; ET *keḍ-,* Fu-yü *kıs-,* Hak. *kis-,* SUyg. *kez-,* Krg. *kiy-* ‘giymek’; ET *toḍ-,* Fu-yü *dos-*,[17] Hak. *tos-*, SUyg. *toz-,* Krg. *toy-* ‘doymak’.

Söz içinde ünlüler arasında yer alan /g/ ve /γ/ seslerinin durumuyla ilgili birkaç gelişmeden söz edilebilir. Fu-yü Kırgızcasında bu sesler, Hakasçada olduğu gibi bazı kelimelerde korunmuş; bazılarında sızıcılaşıp erimiş; bazılarında ise erime sonucunda kendisinden önce gelen ünlüler uzamıştır. Sarı Uygurcada söz konusu sesler korunmuş; Kırgızcada bazen korunmuş; bazen /y/ye gelişmiş; bazen de /w/ye dönüp erimiş ve bunun sonucunda uzun ünlü oluşmuştur. Kırgızcada /w/nin etkisiyle yuvarlak uzun ünlüler teşekkül etmiştir: ET *küḍegü,* Fu-yü *kuze,* Hak. *kizö,* SUyg. *küzegi~küzegü,* Krg. *küyö:* ‘güvey, damat’; ET *yigit,* Fu-yü *ci:t*, Hak. *çi:t.* SUyg. *yigit,* Krg. *cigit* ‘yiğit’; ET *bu kün* Fu-yü *pin*,[18] Hak. *pü:n,* SUyg. *puγun~pıγın,* Krg. *bügün* ‘bugün’. ET *agrı-,* Fu-yü *agırı-,* Hak. *ayır-,* SUyg. *ayır-,* Krg. *o:ru-* ‘hastalanmak’; ET *agız,* Fu-yü *a:s,* Hak. *a:s,* SUyg. *agıs,* Krg. *o:z* ‘ağız’; ET *agır,* Fu-yü *a:r*, Hak. *a:r,* SUyg. *agır*,[19] Krg. *o:r* ‘ağır’; ET *agıl,*[20] Fu-yü *a:l*, Hak. *a:l,* SUyg. *agıl,* Krg. *ayıl* ‘köy’; ET *ıgaç,* Fu-yü *agaş~agış*, Hak. *agas,* SUyg. *yıgaş,* Krg. *cıgaç* ‘ağaç, odun’; ET *sıgun,* Fu-yü *sı:n* ‘geyik’, Hak. *sı:n*,[21] SUyg. *soγun~sugun* ‘geyik, karaca’;[22] ET *tog-,* Fu-yü *du:-,* Hak. *tuγ-,* SUyg. *tuγ-,* Krg. *tu:-* ‘doğmak’; ET *ogul,* Fu-yü *o:l*, Hak. *ogıl~o:l,* SUyg. *ogul,* Krg. *u:l* ‘oğul, evlat’; ET *sogıq~soγuq,* Fu-yü *so:x*, Hak. *so:x,* SUyg. Ø, Krg. *su:q* ‘soğuk’. Fu-yü Kırgızcasında söz sonunda *g* > *x* gelişimi görülürken Hakasça ve Sarı Uygurcada bu ses korunmuştur. Kırgızcada sızıcılaşarak /w/ye gelişmiş ve /w/ sesinin, önündeki ünlüyü önce yuvarlaklaştırması ve daha sonra erimesi sonucunda yuvarlak uzun ünlü oluşmuştur: ET *tag,* Fu-yü *tax,* Hak. *tag,* SUyg. *tag,* Krg. *to:* ‘dağ’; ET *agrıg,* Fu-yü *agrıx,* Hak. *ayırıγ,* SUyg. *ayrıγ,* Krg. *o:ru* ‘hastalık’; ET *arıg,* Fu-yü *abarıx,*[23] Hak. *arıg,* SUyg. *arıg,* Krg. *aru:* ‘temiz’; ET *açıg,* Fu-yü *açıx,* Hak. *açıg,* SUyg *açıg,* Krg. *açu:* ‘acı, ekşi’; ET *yılıg,* Fu-yü *çılıx,* Hak.

16 Bu kelime de /b/li kaydedilmiştir (bk. Hu/Imart 1987: 39; Ölmez 2001).
17 Butanayev’in çalışmasında bu fiilin son sesi /z/dir: *doz-* (Butanayev 2002: 125).
18 Hu/Imart’ta *bı:n~bü:n* şeklinde kaydedilen kelime, son çalışmada *pin* şeklinde geçer: <**pīn* < **pūn* < **bu kūn* (Li/Ölmez 2007: 161).
19 SUyg. *ayır* ‘değerli, pahalı’ anlamındadır (YJU, 11).
20 *ayıl,* Eski Türkçede ‘hayvan barınağı, ağıl’ anlamındadır (ED, 83).
21 Hak. *sı:n,* ‘maral’ anlamında kullanılır (HRS, 210).
22 Kırgızcada bu kelimeye rastlanmamıştır. Bu lehçede ‘maral ve geyiğin erkeği’ anlamında *buγu* kelimesi kullanılır (KRS I, 154).
23 Son araştırmada bu kelime, *abarıx* ‘quite clean’ şeklinde tespit edilmiştir (Li/Ölmez 2007: 144).

çılıg, SUyg. *ilıg,* Krg. *cılu:* ‘ılık, hafif sıcak’; ET *sarıg,* Fu-yü *sarıx*, Hak. *sarıg,* SUyg. *sarıg,* Krg. *sarı* ‘sarı’; ET *uluγ,* Fu-yü *ulıγ~ulıx,*[24] Hak. *ulug,* SUyg. *ulug,* Krg. *ulu:* ‘büyük’.

Eski Türkçe söz başındaki /k/ ve /q/, FK ile ilgili ilk çalışmalarda g/ ve /γ/lı (Hu/Imart 1987); son çalışmalarda ise genellikle /k/ ve /q/ sesleriyle (Li/Ölmez 2007, Li/Ölmez 2011/2012) kaydedilmiştir. Kırgızca ve Sarı Uygurcada /k-/ ve /q-/ korunmuştur. Hakasçada /k-/ korunurken /q-/ sesi ise sızıcılaşarak /x/ya gelişmiştir: ET *keḍ-,* Fu-yü *kıs-,* Krg. *kiy-,* Hak. *kis-,* SUyg. *kez-* ‘giymek’; ET *küḍegü,* Fu-yü *kuze*, Hak. *kizö,* SUyg. *küzegi~küzegü,* Krg. *küyö:* ‘güvey, damat’; ET *kir-,* Fu-yü *kır-,* Hak. *kir-,* SUyg. *kır-,* Krg, *kir-* ‘girmek’; ET *küz,* Fu-yü *kus,*[25] Hak. *küs,* SUyg. *kuz,* Krg. *küz* ‘güz’; ET *kün,* Fu-yü *kun,* Hak. *kün,* SUyg. *kun,* Krg. *kün* ‘güneş, gün’. ET *qız,* Fu-yü *gıs,* Hak. *xıs,* SUyg. *qız~qıs,* Krg. *qız* ‘kız’; ET *qol,* Fu-yü *qol,* Hak. *xol,* SUyg. *qol,* Krg. *qol* ‘kol, el’; ET *qarın,* Fu-yü *kardım* (*karın+ım*) *,* Hak. *xarın,* SUyg. *qarın* Krg. *qarın* ‘karın’.

Sibirya Türk dillerinin genel özelliği olan söz içinde ünlüler arasındaki tonlulaşma, FK’da sıkça görülür.*–k- > -g-* ve *–q->-γ-* tonlulaşması da bunlardan biridir. Bu tür örnekler, kısmen Kırgızcada da görülür: ET *ėki~ėkki,* Fu-yü *igi,* Hak. *ĭkĭ,* SUyg. *ike,* Krg. *eki* ‘iki’; ET *sekiz* Fu-yü *sigıs* Hak. *sĭgis,* SUyg. *saqıs,* Krg. *segiz* ‘sekiz’; ET *buqa,* Fu-yü *puga*, Hak. *puga,*[26] SUyg. *bıqa,* Krg. *buqa* ‘boğa’; ET *toquz,* Fu-yü *toγıs,* Hak. *toγıs,* SUyg. *toqıs,* Krg. *toguz* ‘dokuz’. Söz sonunda bulunan /k/ ve /q/, FK’da /x/ sesine gelişirken diğerlerinde korunmuştur: ET *börk,* Fu-yü *pırx,* Hak. *pörik,* SUyg. *pörük,* Krg. *börk~börük* ‘şapka’; ET *kindik,* Fu-yü *kındıx,* Hak. *kĭndĭk,* SUyg. *kıntık,* Krg. *kindik* ‘göbek’; ET *sünŋük,* Fu-yü *so:x,* Hak. *sö:k,* SUyg. Ø, Krg. *sö:k~süyök* ‘kemik’; ET *aḍaq,* Fu-yü *azıx,* Hak. *azax,* SUyg. *azaq,* Krg. *ayak* ‘ayak; ET *sogıq~soγuq,* Fu-yü *so:x*, Hak. *so:x,* SUyg. Ø, Krg. *su:q* ‘soğuk’.

Yine ünlüler arasında oluşan *-s- > -z-* tonlulaşması, Fu-yü Kırgızcası ve Hakasçada görülen bir ses özelliğidir. Söz içindeki /s/, Kırgızca ile S.Uygurcada korunmuştur: ET *isig,* Fu-yü *izix,* Hak. *ĭzĭg,* SUyg. *issıγ,* Krg. *ısıq* ‘sıcak’; ET *esür-,* Fu-yü *izir-*, Hak. *izĭr,* SUyg. *isir-,* Krg. *esir-* ‘sarhoş olmak’. Söz başı ve söz sonundaki /s/ korunmuştur: ET *sen,* Fu-yü *sın,* Hak. *sin,* SUyg. *sen,* Krg. *sen* ‘sen’; ET *ös-,* Fu-yü *ös-,* Hak. *ös-,* SUyg. Ø, Krg. *ös-* ‘büyümek’.

Söz içinde ünlüler arasında *ş > j* ve *ş > c* tonlulaşması, yine tipik özelliklerdendir. Kırgızcada iki ünlü arasındaki /ş/ korunurken Hakasçada /z/ye, S.Uygurcada /s/ye gelişmiştir: ET *ėşik,* Fu-yü *ijıx,* Krg. *eşik* ‘kapı’; ET *tüşe-,* Fu-yü *tüji-,* Hak. *tüze-,* Krg. *tüşö-* ‘düş görmek’; ET *yaşur-,* Fu-yü *çejin-,* Hak. *çazın-,* SUyg. *yas-,* Krg. *caşır-* ‘gizlemek, gizlenmek’; ET *kişi,* Fu-yü *gıci,* Hak. *kĭzĭ,* SUyg. *kise,* Krg. *kişi* ‘kişi’. Söz sonundaki /ş/, Fu-yü Kırgızcası ve Kırgızcada korunurken Sarı Uygurca ile Hakasçada /s/ye değişmiştir: ET *bėş,* Fu-yü *piş,* Hak. *pis,* SUyg. *pes~peş*,[27] Krg. *beş* ‘beş’; ET *tüş,* Fu-yü *tüş,* Hak. *tüs,* SUyg. *tıl,* Krg. *tüş* ‘düş’; ET *töş,* Fu-yü *tüş* Hak. *tös,* SUyg. *tus~tös~tüs,* Krg. *töş* ‘göğüs, bağır’.

Söz başındaki /t/, ilk çalışmalarda /d/li (Hu/Imart 1987, Ölmez 2001); son çalışmalarda ise genellikle /t/ ünsüzüyle (Li/Ölmez 2007, Li/Ölmez 2011/2012) kaydedilmiştir: ET *teŋri,* Fu-yü *tıŋır~tıγır,* Hak. *tigĭr,* SUyg. *teŋir,* Krg. *teŋir* ‘gökyüzü, Tanrı’; ET *teri,* Fu-yü *tır,* Hak. *te:r,* SUyg. *ter, teri,* Krg. *teri* ‘deri’; ET *toquz,* Fu-yü *toγıs,* Hak. *toγıs,* SUyg. *toqıs,* Krg. *toguz* ‘dokuz’; ET *tüşe-,* Fu-yü *tüji-,* Hak. *tüze-,* Krg. *tüşö-* ‘düş görmek’. Tonlular arasında yer alan /t/nin de tonlulaştığı görülür. Kırgızca ve S.Uygurcada söz konusu ses korunurken Hakasçada tonlulaşır: ET *oltur-,* Fu-yü *udur-,* Hak. *odır-,* SUyg. *oltur-,* Krg. *oltur-~otur-* ‘oturmak’; ET *yota,* Fu-yü *çodı,* Hak. *çoda,* SUyg. *yota, yuta* ‘alt bacak’. Son seste yer alan /t/ korunmuştur: ET *tört,* Fu-yü *turt,* Hak. *tört,* SUyg. *tört~türt,* Krg. *tört* ‘dört’.

y- > ç- ve *y- > n-* tipik ses özelliklerindendir. Söz başındaki /y/ sesi - geniz sesleriyle komşu olan /y-/ hariç- Fu-yü’da ve Hakasçada /ç/ye; Kırgızcada /c/ye gelişirken Sarı Uygurcada korunmuştur. FK ile ilgili ilk çalışmalarda örnekler /c-/li (Hu/Imart 1987; Ölmez 2001); son çalışmalarda ise (Li/Ölmez 2007; Li/Ölmez 2010-2011) ç/li verilmiştir: ET *yaş,* Fu-yü *çaş,* Hak. *ças,* SUyg. *yas,* Krg. *caş* ‘genç’; ET *yat-,* Fu-yü *çat-,* Hak. *çat-,* SUyg. *yat-,* Krg. *cat-* ‘yatmak’; ET *yegen,* Fu-yü *çe:n,* Hak. *çe:n,* SUyg. *yegen~yigen,* Krg. *ce:n* ‘yeğen’; ET *yėti,* Fu-yü *çitı,* Hak. *çitĭ,* SUyg. *yiti~yeti,* Krg. *ceti* ‘yedi’; ET *yigit,*

24 Akrabalık isimlerinde /γ/’lı (*ulıγ abγa* ‘büyük amca’, *ulĭγ ici* ‘büyük amcanın eşi’) kaydedilen kelime, organ isminde /x/lı geçer (*ulıx tiş* ‘iri diş’) (Li/Ölmez 2007: 167).

25 Hu/Imart’ta kelime *güs* olarak geçer (1987: 45). Li/Ölmez’de *kus* olarak kaydedilen kelime, *pil gus* (< **pīl kus*) ‘bu sonbahar’ tamlamasında /g/lidir. Tonluyla biten *pil* ‘bu’ örneğinin ardından /k/nin tonlulaştığı anlaşılmaktadır (bk. 2007: 160).

26 Hakasçada *puγa* ‘boğa’ ile birlikte ‘erkek geyik’ anlamında da kullanılmaktadır (HRS, 165).

27 Sarı Uygurcada ‘on beş’ sayısı, *pis yγırma* (YJU, 92) şeklinde ifade edilmektedir.

Fu-yü Kırgızları
© lesgustoy.
livejournal.com

Fu-yü *ci:t,* Hak. *çi:t,* SUyg. *yigit~yigıt,* Krg. *cigit* ‘yiğit’; ET *yılıg,* Fu-yü *çılıx,* Hak. *çılıg,* SUyg. *ilıg,* Krg. *cılu:* ‘ılık, hafif sıcak’: ET *yol,* Fu-yü *col,* Hak. *çol,* SUyg. *yol,* Krg. *col* ‘yol’; ET *yürek,* Fu-yü *cürüx,* Hak. *çürek,* SUyg. *yürek~yörek,* Krg. *cürök* ‘yürek’.

/y-/, Fu-yü Kırgızcasında Hakasçadakine benzer şekilde bazı kelimelerde kendisinden sonra gelen geniz sesleri /m/ ve /n/nin etkisiyle /n/ye gelişmiştir: ET *yagmur,* Fu-yü *namır,* Hak. *naŋmır,* SUyg. *yagmır,* Krg. *camgır* ‘yağmur’; ET *yan-*, Fu-yü *nan-*, Hak. *nan-,* SUyg. *yan-,* Krg. *can-* ‘geri dönmek’; ET *yaŋaq,* Fu-yü *na:x,* Hak. *na:x,* SUyg. Ø, Krg. *ca:q* ‘çene’; ET *yaŋı,* Fu-yü *na:*, Hak. *na:,* SUyg. *yaŋı,* Krg. *caŋı* ‘yeni’; ET *yinçke,* Fu-yü *nişke,* Hak. *nĭske,* SUyg. Ø, Krg. *içke* ‘ince’; ET *yumurga,* Fu-yü *nomurtga,* Hak. *nımırxa,* SUyg. Ø, Krg. *cumurtqa* ‘yumurta’.

Hakasçadakine benzer şekilde söz sonunda *–z* > *-s* gelişmesi de görülür. Kırgızcada son seste /z/ tamamen korunurken Sarı Uygurcada genellikle korunmuştur: ET *agız,* Fu-yü *a:s,* Hak. *a:s,* SUyg. *agıs~axs~axsı,* Krg. *o:z* ‘ağız’; ET *küz,* Fu-yü *kus,* Hak. *küs,* SUyg. *kuz,* Krg. *küz* ‘güz, sonbahar’; ET *qız,* Fu-yü *gıs,* Hak. *xıs,* SUyg. *qız~qıs,* Krg. *qız* ‘kız’; ET *yaz,* Fu-yü *cas,*[28] Hak. *ças,* SUyg. *yaz,* Krg. *yaz* ‘ilkbahar’.

FK’nın bir başka tipik özelliği, ünlü düşmesi sonucu oluşan ses değişmeleridir. *-rn-* > *-rd-* gelişmesi: *purun+ı* > *purdı* ‘onun burnu’,[29] *çarın+ım* > *çardım* ‘omzum’,[30] *ırın+ım* > *ırdım* ‘dudağım’,[31] *karın+ım* > *kardım* ‘karnım’.[32] Hakasçada sadece ünlü düşmesi görülürken Kırgızcada her iki gelişmeyi de

28 Hu/Imart’ta bu kelime *cas* şeklindedir (1987: 47). Li/Ölmez’de *ças* olarak geçer; ancak, *pil cas*(< **pīl ças*) ‘bu ilkbahar’ tamlamasında kelimenin ön sesi /c/dir. Tonluyla biten *pil* ‘bu’ kelimesinden sonra /ç/nin tonlu telaffuz edildiği anlaşılmaktadır (bk. 2007: 160).

29 Bu örnek iyelik ekli biçimiyle de tespit edilmiştir: *purdı* < ET *burun+ı* krş. Hak. *purnı* (HRS, 167) , Krg. *murunu~murdu* ‘burnu’ (KRS II, 40). (bk. Li/Ölmez 2010/2011: 181, 183). Bu örnekte ünlü düşmesi ve *-rn-*> *-rd-* gelişmesi gibi aşamaları izlemek mümkündür.

30 Son araştırmada, Hu’nun 1996’daki çalışmasında geçen *ınnə* kelimesinin eş anlamlısı olarak *çardım* (< *çarın+ım*) kelimesi kaydedilmiştir. Diğer yakın lehçelerdeki biçimler şu şekildedir: Hak. *çarın,* SUyg. *yarın,* Krg. *co:run.* Clauson’un sözlüğünde *yarın* biçimi geçse de Kırgızcadaki ikincil uzunluk, *yaγrın* biçiminin daha eski olduğuna işaret etmektedir (bk. Li/Ölmez 2007: 147).

31 Son çalışmada *ırdım* (< *ırın+ım*) şeklinde kaydedilen bu kelime, 1. teklik kişi iyelik ekli biçimiyle tespit edilmiştir. Kelime, Eski Türkçede *erin* biçiminde geçer ve diğer Türk dillerinde de (Krg. *erin,* Alt. *erin,* Hak. *irĭn*, Şor. *erni*, Çul. *ärni,* Tuv. *erin*) genellikle korunmuştur. Şor ve Çulım diyalektlerinde de iyelik ekli biçimiyle tespit edilmiştir. Kırgızcada iyelik ekli üç biçim mevcuttur: *erini, erni, erdi* (KRS II, 462). Bu örneklerde, ünlü düşmesi ve *–rn-*> *-rd-* gelişmesi gibi aşamalar izlenebilir (bk. Li/Ölmez 2010/2011: 184).

32 Hu/Imart’ta *Garın* olarak geçen kelime (1987: 48) , son çalışmada *kardım* şeklinde iyelik ekli biçimiyle kaydedilmiştir. ET *qarın* diğer Türk dillerinde de (Krg. *qarın,* Alt. *qarın,* Hak. *xarın,* SUyg. *qarın*) korunmuştur. İyelik ekli biçimi Kırgızcada da mevcuttur: *qarını~ qardı* (KRS I, 356). Bu örnekte de, ünlü düşmesi ve *–rn-*> *-rd-* gelişmesi izlenebilir (bk. Li/Ölmez 2010/2011: 180).

izlemek mümkündür: Hak. *purnı,* Krg. *murunu~ murdu* 'burnu'; Krg. *erini, erni, erdi* 'dudağı'; Krg. *qarını~qardı* 'karnı'. *–ln- > -ld-* gelişmesi: *kılın+ı > kıldı* 'onun gelini'. *-ll- > -ld-* gelişmesi: *köŋüllüg > kuldıx* 'seven, hoşlanan'. Kırgızcada ünsüz aykırılaşması ile ilgili örnekler özellikle Arapça alıntı kelimelerde görülür. Yan yana gelen ikiz ünsüzlerden biri değişir: *molla, mollo, moldo* (< *mollā* 'molla' (KRS II, 32); *selde* (< *sällä*) 'sepet, sarık' (KRS II, 142); *tilla, dilde* (< *ùillä* 'işlenmemiş altın' (KRS II, 237).

6. 2. Biçim bilgisi

Fu-yü Kırgızcasının biçim bilgisel özellikleri için Hu/Imart'ın *Fu-Yü Gırgıs* (1987); Tenişev'in *Drevne-kırgızskiy yazık* (1997a) adlı çalışmalarından ve ayrıca, Li/Ölmez'in makalelerindeki (2007: 141-169; 2010-2011: 165-188) leksik malzemeden yararlanılmıştır. Hakasça, Sarı Uygurca ve Kırgızca ile yapılan biçim bilgisel karşılaştırmalar ise dipnotlar hâlinde açıklanmıştır.

İsimlerde çokluk

Eldeki dil verileri, FK'daki çokluk kategorisinin, morfolojik yolla yapıldığını göstermektedir. FK'da Genel Türkçedeki *+lAr* ekinin, /l/li biçimlerine ek olarak Sarı Uygur ve Kırgızcadaki gibi /d/ ve /t/li biçimleri de mevcuttur:[33] *+lar/+lır; +dar/+dır; +tar/+tır.* Diğerlerinden farklı olarak FK'nın tipik özelliği olan ünlü daralması, bu ekin ünlüsünde de görülür. Ayrıca, ek, damak uyumuna girmez. Hu/Imart'taki örneklerden, ünlülerden sonra /l/; tonlu ünsüzlerden sonra /d/; tonsuzlardan sonra /t/li alomorfların eklendiği anlaşılmaktadır (1987: 25). Kırgızcadaki gibi[34] /r/ ve /y/ ünsüzleri de ünlülere gelen /l/li ekleri alır: *bala+lar* 'çocuklar', *Goy+lar* 'koyunlar', *Gıs+tar* 'kızlar', *Gol+dar* 'kollar, eller', *jir+lır* 'yerler', *mi:s*[35]*+tır* 'boynuzlar'.

İyelik ekleri

FK'daki iyelik ekleri, II. çokluk şahıstaki ünlü daralması hariç Hakasça ile paralellik gösterirken (bk. Baskakov 1975: 63-64) Kırgızcada ünlülerden sonra gelen III. teklik ve çokluk şahıs ekinin ünsüzü /s/lidir ve ayrıca, II. teklik ve çokluk şahsın nezaket formları mevcuttur (Kudaybergenov 1980: 179). Sarı Uygurcada ise teklik ve çoklukta aynı biçimler kullanılır.[36]

Hu/Imart'ın hâl kategorisi bahsinde (1987: 26) verilen örnekler sınırlıdır. Bu çalışmadan ve Li/Ölmez'in son kelime listelerinden (2007; 2010/2011) elde edilen örnekler şunlardır: *çardım* (<*çarın+ım*) 'omzum', *kamayım* (<*kamax+ım*) [37] 'alnım', *ırdım* (<*ırın+ım*) 'dudağım', *bala+m*[38] 'balam, çocuğum', *bala+ŋ* 'çocuğun', *pıl+ım* 'belim ', *kardım* (<*karın+ım*) 'karnım', *sejim* (<*şaş+ım*) [39] 'saçım', *purdı* (<*purun+ı*) 'onun burnu', *şınlayı* (<*şınlax+ı*) 'onun kolu', *pala+zı* 'onun çocuğu'.

Tablo 1. İyelik ekleri

	Teklik	**Çokluk**	**Örnekler**
I. ş.	*+(I$_2$) m*	*+(I$_2$) bI$_2$s*	*balam*
II. ş.	*+(I$_2$) ŋ*	*+(I$_2$) ŋAr/+(I$_2$) ŋI$_1$*r	*balaŋ*
III. ş.	*+(z) I$_2$*	*+(z) I$_2$*	*palazı*

33 Çokluk eki, Hakasçada da ünlüler ve /y/, /r/, /l/ ünsüzlerinden sonra, *+lar/+ler;* geniz ünsüzlerinden sonra *+nar/+ner;* tonsuzlardan sonra ise *+tar/+ter* biçiminde eklenir (bk. Baskakov 1975: 61-62; Schönig 1998b: 406); Sarı Uygurcada Hakasçadaki eklere ilaveten FK'daki gibi /d/'li alomorflar da gelişmiştir. /d/li biçimler, tonlu ünsüzlerden sonra gelir (bk. Tenişev 1976: 49-51); Kırgızcada dudak uyumu sonucu oluşan biçimler de mevcuttur: *+lar/+ler; +lor/+lör; +dar/+der; +dor/+dör; +tar/+ter; +tor/+tör* (Kudaybergenov 1980: 168-170; Kasapoğlu Çengel 2005: 160-161). Ayrıca bk. Tenişev 1997a: 8.

34 *cer+ler* 'yerler', *ır+lar* 'şarkılar, *kedey+ler* 'fakirler' (Kasapoğlu Çengel 2005: 160).

35 Hu/Imart'ta *mi:s* (1987: 25, 48); Li/Ölmez'de *mı:s* (2007: 158) olarak kaydedilmiştir.

36 *+ŋ, +ŋ, +sI$_2$* (Tenişev 1976: 51-52).

37 Hu'nun malzemesinde geçen Moğolca kökenli *maŋlay*'ın eş anlamlısı olarak son çalışmada *kamax* kelimesi iyelik ekiyle tespit edilmiştir. Kırgızcada *maŋday,* Hakasçada *xamax* örnekleri mevcuttur (bk. Li/Ölmez 2007: 154).

38 Bu örnek, Hu/Imart'ta *bala* (1987: 26, 38); Li/Ölmez'de *pala* (2010/2011: 168) olarak geçer.

39 *şaş* (<**çaç* < **saç*) Li/Ölmez 2010-2011: 185.

Hâl ekleri

Hu/Imart (1987: 26) 'ta yalın hâl, yükleme, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma ve yön olmak üzere ismin yedi hâli kaydedilmiştir.

Yalın hâl, eksizdir: *pala* 'bala', *gıs* 'kız', *namır* 'yağmur', *sux* 'su' vb.

FK'da yükleme hâli, *+nı/+ni; +dı/+di; +tı/+ti* ekleriyle yapılır. Hakasçada /d/li biçimlere rastlanmaz. Sarı Uygur ve Kırgızcada bu eklerin tamamı mevcuttur. Kırgızcada dudak çekiminden dolayı yuvarlak ünlülü biçimler de görülür.[40] Ekle ilgili olarak şu örnekler mevcuttur: *e:+ni* 'sahibi', *gün+ni* 'güneşi' (Hu/Imart 1987: 26); *ijıx+ti pas* 'kapıyı kapat' (Li/Ölmez 2010-2011: 165). Bu örneklerden, ünlülerden sonra /n/li; tonsuzlardan sonra /t/ biçimlerin eklendiği anlaşılmaktadır. *Gün* kelimesinden sonra *+ni* ekinin gelmesi, tonlu ünsüzlerden sonra Hakasçadaki gibi ünlülere gelen biçimlerin eklendiğini düşündürmektedir; ancak, /d/ biçimlerin hangi şartlarda eklendiği izaha muhtaçtır.

İlgi hâli eki, $+N_3I_2ŋ$ biçimindedir ve yükleme hâlinde olduğu gibi /n/, /d/ ve /t/li eklerle ifade edilir; damak uyumuna girer; ancak, düz-dar ünlülüdür (Hu/Imart 1987: 26). Hakas, Sarı Uygur ve Kırgızcadaki biçimler de yükleme hâlindeki gibi aynı çeşitliliktedir. Ekle ilgili bir örnek mevcuttur. Eklenme şartlarının, yine yükleme hâlindeki gibi olduğu söylenebilir: *if+tin işti* 'evin içi' (Li/Ölmez 2007: 152).

Yönelme hâli, *+γa/+γı; +xa/+xı; +a/+ı* ekleriyle ifade edilir ve ekler, kalın ünlülü olup damak uyumuna girmez. FK'ya en yakın biçimler, dar ünlülü varyantlarını saymazsak, Hakasçada görülür. Hakas ve Sarı Uygurcada ekler, damak uyumuna girer. Kırgızcada ise yine dudak çekiminden dolayı yuvarlak ünlülü varyantlar görülür.[41] FK'da yönelme hâli ekiyle ilgili örnekler mevcut değildir.

Bulunma hâli, *+da/+dı; +ta/+tı* şeklinde olup yönelme hâlinde olduğu gibi damak uyumuna girmez ve diğer akraba dillerden farklı olarak dar ünlülü varyantları da mevcuttur. Hakas, Sarı Uygur ve Kırgızcada ek, damak uyumuna girer; ayrıca, Kırgızcada ekin yuvarlak ünlülü alomorfları görülür.[42]

Çıkma hâli, $+N_3I_2n$ ekiyle karşılanır.[43] Ek, dar ünlülü varyantlarıyla diğer Türk dillerinden farklılık gösterir; ancak, /n/li varyantlarıyla Hakasça ve Kırgızcaya benzer.[44]

Yön eki olarak *+sarıx/+sar*[45] (< ET *sarı* '+a/+e doğru' ED, 844); *+γar/+γır* (< *+γaru/+gerü*) ekleri geçmektedir: *asarıx~asar* 'doğu', *osarıx~usar* 'batı', *taşγar* 'dışarı', *işγır* 'içeri'. Ayrıca, Hu/Imart'ın verdiği *jibir+jı* '20 civarında', *otus+çı* '30 civarında' örneklerinden (Hu/Imart 1987: 27) Genel Türkçe *+çA* eşitlik hâli ekinin, FK'da sayılara gelerek yaklaşıklık anlamı verdiği söylenebilir. Bu ek de dar ünlülüdür ve damak uyumuna girmez. Bu iki örnek esasında ekin, tonlulardan sonra /j/; tonsuzlardan sonra /ç/li olduğu düşünülebilir.

40 Hakasçada ek, $+N_2I_2$ biçimindedir. Tonlulardan sonra /n/li; tonsuzlardan sonra /t/li alomorflar eklenir. Şahıs zamirlerinden sonra ek *–ı/-ĭ;* III. kişi iyelik ekinden sonra ise *–n*'dir (Baskakov 1975: 70-71); Sarı Uygurcada $+N_3I_2$ ekiyle ifade edilen yükleme hâli, tonlulardan sonra /n/li; tonsuzlardan sonra /t/li; /z/ ve /j/ ünsüzlerinden sonra /d/lidir (Tenişev 1976: 56). Kırgızcada ek, Sarı Uygurcadaki gibi /n/, /d/ ve /t/ ünsüzleriyle başlar ve Kırgızcadaki dudak çekimine göre ekin, yuvarlak biçimleri de mevcuttur. Ünlülerden sonra /n/; tonlu ünsüzlerden sonra /d/; tonsuzlardan sonra /t/li biçimler eklenir. III. kişi iyelik ekinden sonra ek *–n* biçimindedir (bk. Kudaybergenov 1980: 199-203; Kasapoğlu Çengel 2005: 168-169).

41 Hakasçada *+γa/+ge,* uzun ünlü ve /b/, /l/, /r/, /y/, /n/, /m/ ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra; *+a/+e* normal uzunluktaki ünlülerden ve /g/, /γ/, /ŋ/ ünsüzlerinden sonra; tonsuz ünsüzlerden sonra *+xa/+ke* eklenir (Baskakov 1975: 69) Sarı Uygurcada tonlulardan sonra *+γa/+ge;* tonsuzlardan sonra *+qa/+ke* eklenir (Tenişev 1976: 55). Kırgızcada yönelme hâli ekinin alomorfları, damak ve dudak uyumundan dolayı diğerlerine göre çeşitlilik gösterir: *+γa/+ge; +γo/+gö, +qa/+ke; +qo/+kö; +a/+e;+o/+ö* (Kudaybergenov 1980: 199-203; Kasapoğlu Çengel 2005: 171).

42 Hakasça ve Sarı Uygurcada $+D_2A_2$ (Baskakov 1975: 71; Tenişev 1976: 56); Kırgızcada $+D_2A_4$ (Kudaybergenov 1980: 203-204; Kasapoğlu Çengel 2005: 172).

43 Hu/Imart'ta, ekin Eski Türkçe çıkma hâli eki ile karşılaştırabileceği belirtilir (1987: 26); ancak, Fu-yü Kırgızcasında diğer hâl eklerindeki ünlü daralmaları dikkate alındığında ekin *+DAn* çıkma hâli ekinin gelişmiş biçimleri olduğu da düşünülebilir.

44 Hakasçada Fu-yü Kırgızcasındaki gibi /n/, /d/ ve /t/ ünsüzleriyle başlayan ek geniş ünlülüdür ve ekin son ünsüzü /ŋ/dir: $+N_3A_2ŋ$ (Baskakov 1975: 72). Sarı Uygurcada ekin, geniş ve dar ünlülü biçimlerine *{+DA₂n/+DI₄n}* rastlansa da dar ünlülü biçimler nadiren kullanılır ve bu form, Eski Uygurca ile ilişkilendirilir (bk. Tenişev 1976: 57); Kırgızcada ise geniş ünlülü biçimler kullanılır ve dudak uyumu sonucu yuvarlak ünlülü alomorflar da ortaya çıkmıştır (bk. Kudaybergenov 1980: 204-205; Kasapoğlu Çengel 2005: 173). Kırgızcanın ağızlarında I. ve II. kişi iyelik ekleri /m/ ve /ŋ/den sonra Hakasçada da /m/, /n/ ve /ŋ / geniz ünsüzlerinden sonra ses benzeşmesi sonucu çıkma hâlinin /n/li eklerle ifade edildiği görülür (Krg. *kol+um+an* < **kol+um+nan* < *kol+um+dan* 'kolumdan'; Hak. *magazin+neŋ* 'mağazadan', *taŋ+naŋ* 'şafaktan') Kırgızca ve Hakasçadaki bu şekiller, Sarı Uygurcadan farklı olarak *+DAn* ekinden gelişmiştir (bk. Baskakov 1975: 72; Yunusaliyev 1985: 177-178).

45 Hu/Imart'ta ek *+sarı* (1987: 26); Li/Ölmez'de *+sarıx* (2010/2011: 174) biçiminde geçer. Benzer ekler Hakasçada da mevcuttur: *+sar/+ser; +zar/+zer. Ayrıca*, Hakasçanın Kaçin diyalektinde *+za/+ze; +sa/+se;* Sagay diyalektinde ise *+zarı/+zerĭ; +sarı/+serĭ* biçimindedir (Baskakov 1975: 74; Tenişev 1997a: 11).

Tablo 2. Hâl ekleri

İsmin hâlleri	Ekler	Örnekler
Yükleme hâli	*+N_3I_2*	*e:ni, ijıxti*
İlgi hâli	*+N_3I_2ŋ*	*iftin*
Yönelme hâli	*+γa/+γı; +xa/+xı; +a/+ı*	-
Bulunma hâli	*+da/+dı; +ta/+tı*	-
Çıkma hâli	*+N_3I_2n*	*miniŋ, sınıŋ*
Yön gösterme hâli	*+sarıx/+sar; +γar/+γır*	*asarıx~asar, taşγar*
Eşitlik hâli	*+jı/+çı*	*jibirjı, otusçı*

İsimlerde soru, *-ma/-mı; -ba/-bı; -pa/-pı* ekleriyle ifade edilir (Hu/Imart 1987: 26): *Ol siniŋ balaŋma?* 'O senin çocuğun mu?'

Zamir

Şahıs zamirleri: *min, sin, ol, bıs, sırır, olor*.[46] Hu/Imart'ın çalışmasında şahıs zamirleri ve hâl ekleriyle çekimi tablodaki gibi verilmiştir (1987: 27):

Tablo 3. Zamirler ve zamirlerin hâl ekleriyle çekimi

Teklik	yalın hâl	*min*	*sin*	*ol*
	yükleme hâli	*mini*	*sini*	*onı*
	İlgi hâli	*miniŋ*	*siniŋ*	*anıŋ*
	yönelme hâli	*mı:*	*sı:*	*oloγo*
	bulunma hâli	*mindı*	*sindı*	*anda*
	çıkma hâli	*minın*	*sindın*	*anan*
	yön hâli	*minsar* *minsarıx*	*sinsar* *sinsarıx*	*olsar* *olsarıx*
Çokluk	yalın hâl	*bıs*	*sırır*	*olor*
	yükleme hâli	*bıstı*	*sırırdı*	*olordı*
	ilgi hâli	*bıstıŋ*	*sırırdıŋ*	*olordıŋ*
	yönelme hâli	*bısxı*	*sırırγı*	*olorγo*
	bulunma hâli	*bıstı*	*sırırdı*	*olorda*
	çıkma hâli	*bıstın*	*sırırdın*	*olordın*
	yön hâli	*bıssar* *bıssarıx*	*sırırsar* *sırırsarıx*	*olorsar* *olorsarıx*

İşaret zamirleri: *bu, bular, ol, olor*.[47] İşaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir: *mını, mınıŋ, buγa, mında, mından/mının, busar/busarıx; bulardı, bulardıŋ, bularγa, bularda, bulardan/bulardın, bularsar/bularsarıx.*

Dönüşlülük zamiri, Hakasçadaki gibi[48] *bos* 'beden, vucüt' kelimesiyle ifade edilir: *bozım* 'kendim', *bozıŋ* 'kendin', *bozı* 'kendisi', *bozıbıs* 'kendimiz', *bozıŋar* 'kendiniz', *bostarı* ' kendileri'.

Soru zamirleri olarak Hu/Imart'ta şu kelimeler geçer (1987: 28): *gım* 'kim', *nem* 'ne', *Gayda* 'nerede', *Gajan* 'ne zaman', *Gayzı* 'hangi' vb.

46 Şahıs zamirlerinin en yakın biçimleri Hakasçada görülür: *min, sin, ol; pis, sirer, olar* (Baskakov 1975: 146); Sarı Uygurcada I ve II. teklik şahıs zamirleri geniş ünlülüdür; ayrıca, I. çokluk şahıs zamiri /m/lidir: *men, sen, ol; mıs/mız, siler/seler, olar* (Tenişev 1976: 76); Kırgızcada ise ayrıca nezaket ifade eden biçimler görülür: *men, sen, siz, al; biz, siler, sizder, alar* (Kudaybergenov 1980: 251).

47 Hakasçada *pu, ol, tigi* 'işte o'; Sarı Uygurcada *po/pu, gol/gul/kol/kul/ol* şeklindedir. Kırgızcada işaret zamirleri, uzun ve kısalmış formlarıyla diğerlerine göre çeşitlilik gösterir (bk. Baskakov 1975: 148; Tenişev 1976: 77; Kudaybergenov 1980: 256).

48 Kelime, Hakasçada *pos;* Fu-yü Kırgızcasında *bos* olarak kaydedilmiştir. Hakasçada da kelime sonunda yer alan /s/, çekim sırasında iki vokal arasında tonlulaşarak /z/ gelişir: *poz+ım* 'kendim" (Baskakov 1975: 155). Dönüşlülük zamiri, Kırgızcada *öz* (Kudaybergenov 1960: 75-76) , Sarı Uygurcada *uzu* (Tenişev 1976: 81) kelimesidir.

Sıfat ve zarf

Genel Türkçede olduğu gibi FK'da da sıfatlar, zarf olarak da kullanılabilir. Hu/Imart (1987) ve Li/Ölmez'in (2007, 2010/2011) çalışmalarından tespit edilen bazı temel niteleme sıfatları şunlardır: *abarıx* 'tertemiz', *çaştıγ* 'yaşlı', *çılıx* 'ılık', *bälän* 'ılık', *kıçıγ* 'küçük', *ulıγ~ulıx* 'lu, büyük', *co:n* 'kalın', *nişke* 'ince', *unlıx~undıx* 'pahalı, değerli', *büzıx* 'yüksek', *cabıs* 'alçak', *uzun* 'uzun', *çoltux* 'kısa', *ırıx* 'uzak', *a:r* 'ağır', *carıx* 'aydınlık', *garxa* 'karanlık', *da:mdıx* 'lezzetli', *çıstıx* 'kötü koku', *açıx* 'acı', *sımıs* 'şişman', *caqşı* 'iyi', *cabıl* 'yaman', *gurgax* 'kuru', *arbın* 'çok', *artıx* 'fazla', *bicixın* 'az', *as* 'az', *na:* 'yeni', *çılıx* 'ılık', *ızıx* 'sıcak', *so:x* 'soğuk', *bılın* 'ılık', *sirin* 'serin', *güçtih* 'güçlü', *küş cox* 'güçsüz', *agırın* 'yavaş', *simis* 'semiz, yağlı' vb. Temel renkler olarak *nogon* 'yeşil', *ax* 'ak, beyaz', *gızıl* 'kırmızı', *sarıx* 'sarı', *göx* 'mavi', *bos* 'boz', *kar* 'siyah' geçmektedir.

Sıfatlarda pekiştirmenin /p/ ünsüzü ile yapıldığını gösteren örnekler de vardır: *abarıx* 'tertemiz', *napna*: 'yepyeni'.

Sayı sıfatları şunlardır: *pır* 'bir', *igi* 'iki', *uş* 'üç', *turt* 'tört', *piş* 'beş', *altı* 'altı', *çiti* 'yedi', *sigıs* 'sekiz', *togıs* 'dokuz', *on* 'on', *cibir* 'yirmi', *ujen* (Wujiazi) , *otus* (Qijiazi) 'otuz', *durdın* 'kırk', *bicın* 'elli', *altan* 'altmış', *çitın* 'yetmiş', *siygisın* 'seksen', *doγuzın* 'doksan', *jüs* 'yüz', *muŋ* 'bin' vb. sıra sayı sıfatları, $+(I_2)$ njI_2 ekiyle yapılır: *iginji* 'ikinci', *jüzinji* 'yüzüncü' vb.

Sıfatlarda derecelendirme için bir örnek verilmiştir. Bu örneğe göre eki, tek varyantlı verecek olursak; *+ırıx* (<+(*I*) *rAk*) şeklindedir: *gar+ırıx* 'daha siyah'. Ayrıca, yine sayılara gelen ve topluluk bildiren *+ı*(*lı*) eki[49] mevcuttur: *igi+lı* 'ikili', *uj+ılı* 'üçlü', *durt+ılı* 'dörtlü'. Son olarak eşitlik hâli ekinin sayılara gelerek yaklaşıklık bildiren işlevinden bahsedilir: *jibir+jı* '20 civarında', *otus+çı* '30 civarında' (bk. Hu/Imart 1987: 27). Ayrıca, *+lıx/+dıx; +tıγ* (< ET *+lIg*)[50] isimden sıfat yapma ekine ait örnekler de geçer: *un+lıx~un+dıx* 'değerli, pahalı' (**un* krş. Moğ. *ünetey/үнэтэй* 'pahalı, değerli' Lessing 1960: 1010; Li/Ölmez 2010/2011: 179); *çaş+tıγ abä* 'büyükbaba', *çaş+tıγ ici* 'büyükanne' (< ET yaş); [51] *kul+dıx* 'hoşlanan' (< ET *köŋül+lüg*).

İşaret sıfatı olarak *pil* (< **pīl* < **bıyıl* < **bu yıl* Li/Ölmez 2007: 160)[52] kelimesi geçmektedir: *pil cas* 'bu bahar', *pil cil* 'bu yıl', *pil gus* 'bu sonbahar'.

Edat

Çekim edatı olarak Hu/Imart'ta *üşin* 'için' ve *oşlıx*[53] 'gibi, benzer' kelimeleri geçer *miniŋ üşin* 'benim için', *sin oşlıx* 'senin gibi' vb. Ayrıca, ET *-lA* (bk. Erdal 1991: 404-405) pekiştirme enklitiğinin FK'da dar ünlülü formu tespit edilmiştir: *bır lı* 'sadece bir' (1987: 29) krş. Krg. *bir ele* ' sadece bir'.[54]

Fiil

Örneklere bakıldığında *+i-* isimden fiil yapım eki, *–n-* dönüşlü; *–Ir-*, *–DIr-* ve *–t-*ettirgen çatı ekleri mevcuttur: *tüşi-* 'hayal kurmak', *çejin-* (< ET *yaş-*) 'gizlenmek', *cun-* 'yıkanmak'; *sındır-* 'kırmak', *ötir-* 'öldürmek', *kaçır-* 'kaçırmak', *düjir-* 'düşürmek', *cügürt-* 'koşturmak'. Ayrıca, Hu/Imart'ın çalışmasının gramer bölümünde *–l-* ve *–n-* edilgen çatı örnekleri de yer alır: *satıl-* 'satılmak', *dabıl-* 'bulunmak', *alın-* 'alınmak'. Olumsuzluk eki için *–ba-* eki geçmektedir: *barba* 'gitme' (Hu/Imart 1987: 31).

49 Hu/Imart'ta ek, $+(I_2)$ I_2*;* Schönig'de ise *+*(*I*) *lı* olarak geçer (1987: 27; 1998a: 325). Ekle ilgili üç örnek dikkate alındığında ekin, ünlü ile biten sayılara *+lı;* ünsüzle biten sayılara ise *+ılı* şeklinde eklendiği ve damak uyumuna girmediği söylenebilir.

50 ET *+lIg* ekinin asimilasyon sonucu oluşan /d/, /t/ ve /n/li alomorfları Hakas, Sarı Uygur ve Kırgızcada da görülür (bk. Tenişev 1976: 70-71; Baskakov 1975: 82-83; Kasapoğlu Çengel 2005: 117). Fu-yü, Sarı Uygur ve Hakasçanın ortak özelliği olarak ekin son ünsüzü korunurken Kırgızcada sızıcılaşarak /w/ye gelişir ve erir.

51 Clauson, esasen 'yeni, taze, nemli' anlamına gelen *yaş* kelimesinin 'a year of one's life' anlamının farklı bir kelimeye dayandığını ve bunun erken dönemde Moğolcadan bir alıntı olduğunu belirtir (1972: 975).

52 *bıyıl,* Kırgızcada da söz başındaki /y/nin birleşik kelime bünyesinde korunduğu tipik bir örnektir.

53 Schönig, *oşlıx* çekim edatının bünyesinde *oqşa-* 'benzemek' fiilinin belirgin olarak göründüğünü belirtir; ancak, ona göre, bu gelişme, izaha muhtaçtır: *oş.lıx* < (*?*) *oş.qaş* < *oqşaş* < *oqşa-* (1998a: 334).

54 ET *künle, tünle, taŋla* gibi zarflarda kullanılan *–lA,* çekimli fiillerin sonunda da görülür (DTS, 332). DLT'de bu enklitikle ilgili şu cümleler yer alır: *Ol bardı-la* 'O, gitti be', *O, keldi –la* ' O geldi be" (DLT III, 213-2, 213-5, 213-6). Kırgızcada *ele*; (*çıŋ ele* "gerçekten de", *canı ele* "daha yeni" Kudaybergenov 1980: 513-514; Kasapoğlu Çengel 2005: 346-347) Hakasçada *la/le* (*Taŋda la param.* "Sadece yarın gideceğim" HRS, 98; Baskakov 1975: 249) biçiminde olup pekiştirme/sınırlandırma bildiren bu yapı, diğer Türk dillerinde de aynı işlevde ekleşmiş olarak görülür: YUYg. *birdinla* "birden, aniden", *emdila* "daha şimdi", *hämmila yärdä* "her yerde' (URS, 685); Alt. *peş-le* 'sadece beş', *pir-le* 'sadece' (SA, 196). Moğolcada her iki biçime de rastlanır. *ele*'nin *la/le* parçacığının daha eski bir formu olduğu açıklanır (Lessing 1960: 308). *lA*'nın Moğolca kökenli olduğu konuyla ilgili çalışmalarda da tartışılmıştır (bk. Nalbant 2004: 2157-2172).

Fu-yü Kırgızcasında kişi eklerinin, Genel Türkçedeki gibi üç türlü olduğu söylenebilir. Bunlar, iyelik ve zamir kökenli olanlar ve emir çekiminde kullanılan eklerdir. I. tip, iyelik kökenliler olup Genel Türkçedeki gibi görülen geçmiş zaman ve şart kipinin çekiminde kullanılır. Diğerlerine ise II. tip olan zamir kökenli ekler getirilir.

Tablo 4. Kişi ekleri

	İyelik kökenliler		**Zamir kökenliler**	
	Teklik	**Çokluk**	**Teklik**	**Çokluk**
I. ş.	*-m*	*-bıs*	*-min, -pın*	*-bıs, -bis, -pıs*
II. ş.	*-ŋ*	*-ŋar*	*-sıŋ, -zıŋ,-ziŋ*	*-sıŋar, -zıŋar, -ziŋır -sar, -sirer*
III. ş.	*Ø*	*-lar*	*Ø*	*Ø*
Örnekler	*bardım* ‘gittim’, *barsaŋ* ‘gitsen’, *bardı* ‘gitti’, *barzabıs* ‘gitsek’, *bardıŋar* ‘gittiniz’, *barsalar* ‘gitseler’		*bartırmin* ‘gitmişim’, *gılırziŋ* ‘gelirsin’, *baryan* ‘gitmişti’, *barturbıs* ‘gidiyoruz’, *bariziŋır* ‘gideceksiniz’, *bartır* ‘gitmiş’	

FK’da dört geçmiş zaman biçimi vardır (1987: 31; 1997a: 12). Belirli/görülen geçmiş zaman, -D_2I_2 eki ile ifade edilir.[55] Hu ve Tenişev’in çalışmalarında bu kipin çekimi sadece *bar-*[56] fiiliyle yapılmıştır: *bardım* ‘gittim’, *bardıŋ*, *bardı*, *bardıbıs, bardıŋar*, *bardı/bardılar/barıştı*.

Belirsiz geçmiş zaman -(*I*) *ptIr* ekinden kısalarak kalıplaşan *–tI$_2$r* ile ifade edilir.[57] *bartırmin* ‘gitmişim’, *bartırsıŋ*, *bartır*, *bartırbıs*, *bartırsıŋar*, *bartır*. Bu kısalma süreci Tenişev tarafından şöyle açıklanır: *barıpturmin* > *barıtturmin* > *barıtırmin* > *bartırmin* (1997a: 13). Ayrıca, *-p* zarf-fiil ekinin korunduğu biçimler de kaydedilmiştir: *Min sini gurtaptır.* ‘Ben seni gördüm’ (Ölmez 2006: 119).

Belirli uzak geçmiş zaman, *-GAn* ekiyle ifade edilir:[58] *baryanmin* ‘gitmiştim’, *baryanzıŋ*, *baryan*, *baryanbıs ~ baryabıs*, *baryanzıŋar*, *baryan*. Ekin dar ünlülü biçimleri de mevcuttur (Hu/Imart 1987: 31; Ölmez 2006: 119): *Bıs ujele mında gılgın* ‘Biz üçümüz buraya geldik’.

Bir başka geçmiş zaman, *–CIx* ekiyle (< ET *–yUk* bk. Tenişev 1997a: 14) ifade edilip bu yapıya, Sibirya Türk lehçelerinden Hakasça ve Tuvacada da[59] rastlanır. FK’daki en yaygın geçmiş zaman kipidir. Konuyla ilgili çalışmalarda ekin alomorflarında bir kararsızlık görülür: *tastacıxpın* ‘attım’, *tastacıxsıŋ, tastacıx, tastacıxpıs, tastacıxsar, tastacıxtar*. *Sin cürcux* ‘Sen gittin’ (bk. Ölmez 2006: 120-121).

Şimdiki zaman iki şekilde ifade edilir (1987: 31; 1997a:15). I. tip şimdiki zaman *tur-* yardımcı fiiliyle yapılır ve kısalmış bir formdur: *barturmin < bar-a tur-a-min.* Bu çekim, diğer Türk lehçelerinde de oldukça yaygın olan bir yapıdır:[60] *barturmin* ‘gidiyorum’, *bartursiŋ, bartur, barturbıs, barturziŋar, bartur.* Hu/Imart, bu formun Kırgızcadaki *bara catamın* çekiminin karşılığı olduğunu belirtir. Asıl fiile

55 Görülen geçmiş zaman, Sarı Uygurcada da aynı ekle ifade edilir; ancak, şahıs ekleri yerine, şahıs zamirleri kullanılır (Tenişev 1976: 92); Hakasçada III. çokluk şahısta *–ş-* eki kullanılmaz (Baskakov 1975: 208; Kırgızcada ise ekin yuvarlak ünlülü alomorfları da mevcuttur ve ayrıca, III. çokluk şahısta *–lar* eki kullanılmaz (Oruzbayeva 1955: 9).

56 Tenişev’in çalışmasında kip çekiminde *bar-* fiili kullanılmış ve fiil /b/li yazılmıştır. Son çalışmada söz başındaki /b/nin /p/ ye geliştiğiyle ilgili örnekler mevcuttur. Konuyla ilgili bk. 8. ve 9. dipnot.

57 Hakasçada hem *–Ip* zarf-fiilli hem de kısalmış biçim kullanılır; ancak şahıs ekleri, ses uyumuna göre çeşitlilik gösterir: *uzu-ptır* ‘uyuduğunu söylüyorlar’, *kör-tir* ‘gördüğünü söylüyorlar’ (bk. Baskakov 1975: 187, 218). Hakasçada olduğu gibi Kırgızcada da uzun ve kısa form eş zamanlı kullanılır: *barıptırmın ~barıpmın* (Oruzbayeva 1955: 29-30). Sarı Uygurcada bu kip çekiminde de zamirler kullanılır (Tenişev 1976: 94).

58 Hakasçada ünlülerden ve /g/, /γ/, /n/ dışındaki tonlu ünsüzlerden sonra *–γan/-gen;* tonsuzla bitenlerden sonra *–xan/-ken;* g, γ, n ünsüzleriyle biten fiillerden sonra *–an/-en* eklenir. Ayrıca, *pĭl-ge-m* “bilmiştim”, *pĭl-ge-zĭŋ* “bilmiştin”, *pas-xa-m* “yazmıştım”, *pas-xa-bıs* “yazmıştık” örneklerinde görüldüğü gibi I. ve II. şahıslarda kısalmış biçimlere rastlanır (Baskakov 1975: 210-211); Kırgızcada ise tipik bir özellik olan dudak çekimi ile yuvarlak ünlülü biçimler oluşmuştur. Ayrıca, kısalmış formlar Kırgızcada da görülür: *al-gan-mın ~al-ga-mın~al-ga-m* ‘almıştım’ (Oruzbayeva 1955: 17; Kasapoğlu Çengel 2005: 210). Sarı Uygurcadaki *–GAn;* /g/, /γ, /k/, /q/ ve /x/lı alomorfları ifade etmektedir (Tenişev 1976: 93-94).

59 Hakasçada tonlulardan sonra *–cıx/-cĭk;* tonsuzlardan sonra *–çıx/çĭk* ekleri gelir: *tastacıxpın* ‘attım’, *satçıxpıs* ‘sattık’ (Baskakov 1975: 221). Bu ek, Sibirya Türk lehçelerine ek olarak ayrıca Kırgızcada da görülür. *–çu/-çü* (*alçumun* ‘alırdım’) eki, Kırgız gramerlerinde âdet edilen geçmiş zaman olarak adlandırılır (bk. Oruzbayeva 1955: 36).

60 Hakasçada bu kip, alışkanlık hâline gelmiş iş ya da hareketi bildirir. Zarf-fiil kökenli *–A-* şimdiki zaman eki korunur. Yardımcı fiil ise yine ekleşmiş olarak *-dır/-dĭr* (< *tur-*) biçiminde tonlu varyantlarıyla kullanılır: *tab-a-dır* ‘bulur’, *kör-e-dĭr* ‘görür’ vb (Baskakov 1975: 204). Kırgızcada da bu tip şimdiki zaman, süreklilik bildiren yardımcı fiiller (*cat-, cür-, otur- ve tur-* ile yapılır: Bu analitik yapıda asıl fiile *–A* ve *–*(*I*) *p* zarf-fiil ekleri getirilir: *bar-a cat-a-mın*, *bar-ı-p cat-a-mın* ‘gidiyorum’, *kel-i-p tur-a-t* ‘geliyor” (Kırgızcada şimdiki zamanla ilgili ayrıntı için bk. Tursunov 1959: 30; Oruzbayeva 1964: 235). Sarı Uygurcada *–p par-* yapısı kullanılır: *men maŋ-ı-p-par* ‘ben gidiyorum’, sen *maŋ-ı-p-par, gol maŋ-ı-p-par* (Tenişev 1976: 83; Tenişev 1997a: 15).

Hakas Profesör V. Ya. Butanaev alan çalışmasında Өркүндөө кыймылы

gelen zarf-fiil eki ile *tur-* yardımcı fiiline gelen zarf-fiil kökenli şimdiki zaman eki daralarak erimiş olmalıdır. II. tip, Kırgızcadaki *–ooda/-öödö; -uuda/-üüdö* ekinin (*bar-uuda-mın* 'gitmekteyim' bk. Kudaybergenov 1980: 391; Imart 1981: 2146§) kısalmış formudur: *bardımin/bardamin* 'gitmekteyim', *bardısıŋ, bardal* (*barda ol ?*) *, bardıbıs/bardabıs, bardızıŋar/ bardazıŋar, bardasirer, bardal.*

Gelecek zaman da iki şekilde ifade edilir (1987: 31; Tenişev 1997a: 16). I. tip, diğer Türk dillerinin tamamında kullanılan; bağlama göre kesin gelecek ya da şimdiki zamanı ifade eden yapıdır.[61] Fu-yü Kırgızcasının tipik fonetik özelliği olan ünlü daralması, bu ekte de dikkat çeker. Ek, *–i-* (< *-A turur*) şeklindedir: *barim* 'gideceğim', *barizıŋ, bari, baribis, barizıŋır, bari.* II. tip, Genel Türkçedeki *–Ar/-r* eki ile ifade edilir.[62] Fu-yü Kırgızcasında belirsiz gelecek zamanı ifade eden bu ek, *–ır* biçiminde dar ünlülü kullanılır. Bu kip çekimi, *gil-* (< *kel-*) fiiliyle yapılmıştır: *gılırmin* 'gelirim, geleceğim', *gılırziŋ, gılır, gılırbıs, gılırziŋır, gılır.*

Şart kipi *–sa/-sı; -za/-zı* ekleriyle ifade edilir. Kipin, diğer Türk dillerinden farkı, dar ünlülü biçimlerinin olmasıdır.[63] Çekimde ek, geniş ünlülü verilmiştir: *barzam* 'gitsem', *barzaŋ, barza, barzabıs, barzaŋar, barza/barzalar.*

İstek kipi için *–ɣay/-xay; -ɣıy/-qıy* ekleri kullanılır. ET *–gay/-gey* gelecek zaman eki (bk. Gabain 1988: 81) , yaşayan Türk dillerinde geleceğe yönelik istek bildirir:[64] *barɣaymin* 'gideyim', *barɣaybıs.*

Emir kipinin II. ve III. teklik şahısla çekimleri verilmiştir: *uzi* 'uyu', *bar* 'git', *barba* 'gitme', *barzın* 'gitsin'.

Fiillerde olumsuzluk için Hu/Imart, biri morfolojik, diğeri leksik yolla yapılan iki biçimden bahseder (1987: 31). Birincisinde *–ba-/-pa-; -bı-/-pı-* (< *-mA-*) olumsuzluk eki, belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden *–GAn*; belirsiz gelecek zaman eki *–ır*; ayrıca şart ve emir kipinde kullanılmıştır. *–GAn* ekli yapıda ünlü daralması ve /g/ sesinin sızıcılaşıp erimesi sonucu *bı:n~pı:n* (<*-ba-gan*) biçimi oluşmuştur: *barbı:nmin~barbı:min* 'gitmemiştim' (<*barbıɣınmin* < *barbaɣanmin*). Bu yapı, Hakasçada da görülür:

61 Hak. *–i-*: *kil-i-m* 'geliyorum', *kil-i-bĭs* 'geliyoruz' (Baskakov 1975: 206); Krg. *–A$_4$-*: *kör-ö-m* 'görüyorum', *caşa-y-m* 'yaşıyorum' (Kasapoğlu Çengel 2005: 229-230; ayrıca bk. Tursunov 1959: 20, 40).

62 Hakasçada *par-ar-bın/par-a-m* 'giderim' (Baskakov 1975: 228); SUyg. *men par-ar* 'gideceğim', *sen par-ar* 'gideceksin' (Tenişev 1976: 89); Krg. *–A$_4$r; -r: tab-ar-mın* 'bulacağım', *can-ar-mın* 'yanacağım' (Kasapoğlu Çengel 2005: 232; ayrıca bk. Kudaybergenov 1980: 399).

63 Hakasçada da /z/li varyantlar mevcuttur. Kırgızcada ise dudak uyumu, ekin alomorflarını artırmıştır (bk. Baskakov 1975: 192; Kudaybergenov 1980: 373).

64 Aynı kip, Hakas ve Sarı Uygur gramerlerinde istek kipi (*jelatel'noye nakloneniye*) başlığı altında incelenmiş; Kırgızcanın en ayrıntılı gramerinde de aynı ek, istek kipi (*kaaloo ıŋgay*) bahsinde ele alınmıştır. (bk. Baskakov 1975: 196-197; Tenişev 1976: 97-98; Kudaybergenov 1980: 376-377).

Hak. *pilbe:n* (< *pil-be-gen*) ‘o bilmedi’, *paspa:n* (<*pas-pa-gan*) ‘o yazmadı’). Tek farklılık, FK’daki ünlü daralmasıdır. Belirsiz gelecek zamanın olumsuzu için *–bas/-bıs; -pas/-pıs* ekleri kullanılır: *gılırmin* ‘gelirim’, *gılbısmin* ‘gelmem’. Şartın olumsuzu için *barbazam* ‘gitmesem’; emir kipinin olumsuzu için ise *barba* ‘gitme’, *barbazın* ‘gitmesin’ örneklerine yer verilmiştir. Hu/Imart’ın çalışmasında olumsuz çekimler, *bar-* fiili ile yapılmıştır. Bu çekimlerden, Fu-yü Kırgızcasında, Hakas, Sarı Uygur ve Kırgızcadaki gibi asimilasyon sonucu /b/ ve /p/li alomorfların ortaya çıktığı söylenebilir. Örneklerden tonluyla biten fiillerden sonra /b/; tonsuzla bitenlerden sonra /p/li eklerin geldiği anlaşılmaktadır.[65] Diğer olumsuz çekim ise *co:l* kelimesi (krş. Hak. *çoγıl* <**yoq ol*) [66] ile yapılır. Hu/Imart kesin gelecek zamanın çekiminde bu yapıya yer vermiştir: *barim* ‘gideceğim’, *barco:lmin* ‘gitmeyeceğim’. Diğer çekimler: *barco:lsiŋ, borco:l, barco:lbıs, barco:lzıŋar, barco:l.* Ölmez’de belirsiz geçmiş zamanın olumsuz biçiminde *col* kelimesi, kısa ünlülü olarak kaydedilmiştir: *Sin mini gurtapcol.* ‘Sen beni görmedin’ (Ölmez 2006: 119).

Tablo 5. Kipler ve kiplerin I. teklik kişi ekiyle çekimi

Kipler		**Olumlu**	**Olumsuz**
Geçmiş zaman	Görülen geçmiş zaman	*bardım* ‘gittim’	_
	Belirsiz geçmiş zaman	*bartirmin* ‘gitmişim’	_
	Belirli uzak geçmiş zaman	*barγanmin* ‘gitmiştim’	*barbı:nmin* ‘gitmemiştim’
	IV. tip geçmiş zaman	*tastacıxpın* ‘attım’	_
Şimdiki zaman	I. tip şimdiki zaman	*barturmin* ‘gidiyorum’	_
	II. tip şimdiki zaman	*bardımin/bardamin* ‘gitmekteyim’	_
Gelecek zaman	Kesin gelecek zaman	*barim* ‘gideceğim’	*barco:lmin* ‘gitmeyeceğim’
	Belirsiz gelecek zaman	*gılırmin* ‘gelirim’	*gılbısmin* ‘gelmem’
Şart		*barzam* ‘gitsem’	*barbazam* ‘gitmesem’
İstek		*barγaymin* ‘gideyim’	_
Emir		_	_

Fu-yü Kırgızcasında sıfat-fiil eki olarak *– γan/–γın* ve *–ar/-ır* ekleri kaydedilmiştir (Hu/Imart 1987: 28, 32): *bar-γan* ‘giden’, *gur-gın* ‘gören’, *bar-ır* ‘varır’, *gıl-ır* ‘gelir’. Zarf-fiil eki olarak *–ıp/-ip* ekleri geçer: *sat-ıp* ‘satıp’, *gıl-ip* ‘gelip’. Şu örnekte *-gındı* (< *-ganda/-gende*) zarf-fiil eki görülür: *Min gılgındı ol Gayzı jirgı jürgın.* ‘Ben geldiğimde o nereye gitti?’

7. Söz varlığı ve toplum dilbilimsel görünüm

Fu-yü Kırgızcasının temel söz varlığı ile ilgili olarak Hu/Imart ve Li/Ölmez’in çalışmaları esasında şunlar söylenebilir. Öncelikle temel söz varlığını; organ isimleri, tabiatla ilgili isimler, zaman ve akrabalık isimleri, zamirler, temel sayılar, renkler, sıfatlar, zarflar ve fiiller oluşturmaktadır. Temel söz varlığı, Türkçe olmakla birlikte komşu diller olan Moğolca ve Çinceden giren kelimeler de bulunmaktadır.

FK’da organ isimlerinden en önemlileri şunlardır: *ayi* ‘avuç içi’, *ınnı~ ınnä* ‘omuz’, *çardım* (<*çarın+ım*) ‘omzum’, *çodı* ‘alt bacak’, *mı:s* ‘beniz’, *şaş* ‘saç’, *purdı* (< *purun+ı*) ‘burnu’, *ırdım* (<*ırın+ım*) ‘dudağım’, *na:x* ‘çene’, *tiş* ‘diş’, *mo:n* ‘boyun’, *maŋlay~maŋday* ‘alın’, *kamaγım* (< *kamax+ım*) ‘alnım’, *a:s* ‘ağız’, *azıx* ‘ayak’, *pıl* ‘bel’, *tıs* ‘diz’, *kol* ‘kol, el’, *şınlax* ‘dirsek’, *sala* ‘parmak’, *kımsıx* ‘tırnak’, *därdäx* ‘tırnak’, *tüş* ‘göğüs’, *emcek* ‘meme’, *kardım* (< *karın+ım*) ‘karnım’, *kındıx* ‘göbek’, *azıx* ‘ayak’, *so:x* ‘kemik’ vb.

Fu-yü’da tabiatla ilgili kelimeler, bitki ve hayvan isimlerinden bazıları şunlardır: *tıŋır~tıgır* ‘gökyüzü, Tanrı’, *kun* ‘gün, güneş’, *ay* ‘ay’, *namır* ‘yağmur’, *pult* ‘bulut’, *ot* ‘ateş’, *sux* ‘su’, *çazı* ‘mera’, *mürün* ‘nehir’, *dalay* ‘deniz’, *altın* ‘altın’, *gümüş* ‘gümüş’, *çes* ‘bakır’; FK’da bitki ve hayvan isimlerinden bazıları şunlardır: *agaş~agış* ‘ağaç’, *urın* ‘tohum’, *ot* ‘ot, çöp’, *nırgı* ‘yulaf’, *gögö:t* (< Moğ. *köke* ‘yeşil, mavi’[67] + *ot* 1998a: 334) ‘sebze, yeşillik’; *puga* ‘boğa’, *paγa* ‘kurbağa’, *buγ* ‘geyik,

65 Hakasçada /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzlerinden sonra /m/; ünlülerden sonra /b/; tonsuzlardan sonra /p/li alomorflar eklenir (bk. Baskakov 1975: 210-211). Sarı Uygurcada tonlulardan sonra /b/li; tonsuzlardan sonra /p/li biçimler kullanılır (Tenişev 1976: 98-100); Kırgızcada /m/li alomorflar kullanılmaz. Tonlulardan sonra /b/; tonsuzlardan sonra /p/li biçimler eklenir (Kudaybergenov 1980: 402-403).

66 Leksik yolla yapılan olumsuzluk biçimi, Hakasçada da görülür: *sani-dır-bın* ‘sayıyorum’ çekiminin olumsuzu, *sani*(*r*) *çoγıl-bın* ‘saymıyorum’ biçimindedir (Baskakov 1975: 204). Özellikle Kırgızcada bu yapı oldukça yaygındır. *Cok* (<*yok*) kelimesiyle birlikte *emes* (<*er-mez*) de kullanılır: *al-gan cok-mun, al-gan emes-min* ‘almadım/almamıştım’ (Kudaybergenov 1980: 408; Kasapoğlu Çengel 2005: 211).

67 *köke/xəx* (Lessing 1960: 482).

karaca', *yoy* 'koyun', *arıslıŋ* 'arslan', *ca:n* 'fil', *sı:n* 'erkek geyik', *marıl* 'maral', *miçin* 'maymun', *at* 'at', *axsır at* 'aygır', *inıx* 'inek', *kigırya~kigırcıx* 'tavuk', *taxay* 'tavuk', *aŋ* 'yabani hayvan'[68] vb.

Yön ve zamanla ilgili isimlerin bazıları şunlardır: *asarıx~asar* 'doğu', *osarıx~usar* 'batı', *ilyır* 'güney', *gıdır* 'kuzey', *taşyar~çıxar* 'dışarı', *işyır* 'içeri', *oŋ* 'sağ', *sol* 'sol', *cas, ças* 'ilkbahar', *cay* 'yaz', *kus* 'güz, sonbahar', *kış* 'kış', *kun* 'gün', *ay* 'ay', *çil* 'yıl', *çax* 'zaman', *am* 'şimdi', *kıce* 'dün', *pin gara* 'bu gece', *ırtıŋ* 'sabah', *soŋ~sonoŋ* 'sonra', *purun* 'önce', *purgun* 'dünden önceki gün', *ortun* 'gece yarısı', *bıltır* 'geçen yıl' vb.

FK'daki ay adları, sayı isimleriyle ifade edilir ve bu adlandırmanın Çinceden çeviri yoluyla oluşmuş olabileceği belirtilir (2007: 168): *pır ay* 'Ocak', *igi ay* 'Şubat', *uş ay* 'Mart', *turt ay* 'Nisan', *piş ay* 'Mayıs', *altı ay* 'Haziran', *çıtı ay* 'Temmuz', *sigıs ay* 'Ağustos', *toyıs ay* 'Eylül', *on ay* 'Ekim', *on bır ay* 'Kasım', *o igi ay* 'Aralık'.

Akrabalık bildiren isimlerden bazıları şu şekildedir: *o:l* 'oğul', *gıs* 'kız', *pala* 'çocuk', *ice~ici* 'anne', *abä* 'baba', *tetey* 'büyükanne', *çaştıy ici* 'büyükanne', *yeye* 'büyükbaba', *çaştıy abä* 'büyükbaba', *kastı abä*[69] 'kayınpeder', *kastı ici* 'kaynana', *çe:n gıs* 'kızkardeşin kızı, kız yeğen', *çe:n o:l* 'kızkadeşin oğlu, erkek yeğen', *açı o:l* 'erkek kardeşin oğlu, erkek yeğen', *aqı~garındaş* 'ağabey', *abga~awya* 'amca', *baca* 'bacanak' vb.

Temel sayılar şunlardır: *pır* 'bir', *igi* 'iki', *uş* 'üç', *turt* 'tört', *piş* 'beş', *altı* 'altı', *çiti* 'yedi', *sigıs* 'sekiz', *togıs* 'dokuz', *on* 'on', *cibir* 'yirmi', *ujen* (Wujiazi) , *otus* (Qijiazi) 'otuz', *bicın* 'elli', *altan* 'altmış', *çitın* 'yetmiş', *siygisın* 'seksen', *doyuzın* 'doksan', *jüs* 'yüz', *muŋ* 'bin'. Genel Türkçedeki temel renkler, FK'da da mevcuttur: *nogon* 'yeşil', *ax* 'ak, beyaz', *gızıl* 'kırmızı', *sarıx* 'sarı', *göx* 'mavi', *bos* 'boz', *kar* 'siyah'.

Temel fiillerden bazıları şunlardır: *ayt-* 'sormak', *ayıl-* 'getirmek', *çat-* 'yatmak', *kaçır-* 'kaçırmak', *so:-* 'soğumak', *to:s-* 'bitirmek', *toxti-* 'durmak', *tüji-* 'hayal kurmak', *kır-* 'girmek', *bar-* 'varmak, gitmek', *kıl-* 'gelmek', *kıs-* 'giymek', *uçıx-* 'uçmak', *çıq-* 'çıkmak', *uş-* 'uçmak', *udur-* 'oturmak', *tur-* 'kalkmak', *gur-* 'görmek', *işti-* 'işitmek', *di-* 'demek', *gul-* 'gülmek', *dart-* 'çekmek', *iş-* 'içmek', *ci-* 'yemek', *dos-* 'doymak', *öt-* 'geçmek', *sat-* 'satmak', *çejin-* 'gizlenmek', *al-* 'almak', *nan-* 'dönmek', *bır-* 'vermek', *at-* 'atmak', *aş-* 'açmak', *ul-* 'ölmek', *pil-* 'bilmek', *uzı-* 'uyumak', *cap-* 'örtmek, kapamak' vb.

Fu-yü Kırgızları, yaşadıkları coğrafyada komşuluk ettikleri Moğol halkından kelimeler de almışlardır. Alıntı kelimeler genellikle Moğolca kaynaklıdır. Ayrıca, nadiren Çince, Rusça, Arapça ve Farsçadan da alıntılar mevcuttur: *abya~awya* 'amca' (< Moğ. *abaγa/авга* Lessing 1960: 2; Li/Ölmez 2007: 155); *alıx* 'avuç' (< Moğ. *alaga*(*n*) */алга* Lessing 1960: 26; Sevortyan 1974: 133; Krueger 2002: 207); *baca* 'kızkardeşlerin kocası, bacanak' (< Moğ. *baza/баз* Lessing 1960: 93; Bazılhan 1984: 62); *bälän* 'ılık' (< Moğ. *büligen, büliyen/бүлээн* Lessing 1960: 146; Li/Ölmez 2007: 150); *dalay* 'deniz' (< Moğ. *dalai/далай* Lessing 1960: 224); *dalı* 'kürek kemiği' (< Moğ. *dalu/дал* Lessing 1960: 226; RMS, 289); *maŋlay* 'alın' (< Moğ. *manglai/манлай*. Lessing 1960: 527; Li/Ölmez 2007: 154-155); *miçin* 'maymun' (< Moğ. *meçi*(*n*) */мэч*(*ин*) Lessing 1960: 531; RMS, 388); *mürün* 'nehir' (< Moğ. *mören/мөрөн* Lessing 1960: 548; Bazılhan 1984: 308; RMS, 599); *nogon* 'yeşil' (< Moğ. *nogugan/ногоо* Lessing 1960: 588; RMS, 1960: 212); *sala* 'parmak' (< Moğ. *salaga*(*n*) */салаа* Lessing 1960: 663; Räsänen 1969: 397; Li/Ölmez 2010/2011: 177); *taxay* 'tavuk' (< Moğ. *takiya*(*n*) */maxua* Lessing 1960: 770; Li/Ölmez: 2007: 155); *to:s-* 'bitirmek' (< Moğ. *dayus-/дуусах* Lessing 1960: 220); Li/Ölmez 2007: 165; *toxti-* 'durmak' (< Moğ. *toγta-~toγtu-/тогтох* Lessing 1960: 815; Li/Ölmez 2007: 165); *unlıx~undıx* 'değerli, pahalı' (**un* krş. Moğ. *ünetey/үнэтэй* 'pahalı, değerli' Lessing 1960: 1010; Li/Ölmez 2010/2011: 179); *arayı* 'içki' krş. Moğ. *araki*(*n*) */архи*(*н*) (< Ar. *araqī* Li/Ölmez 2010/2011: 174; Lessing 1960: 48); *şıtan* 'şeytan' (< Ar. *şeytān*) , *nur* 'nur, ışık' (< Ar. *nūr*); *iç* 'hiç'[70] (< Far. *heç*); *yeye* ' büyükbaba' (< Çin. *yeye.* Li/Ölmez 2007: 147); *iştan* 'pantolon' (< Rus. *ştanı/штаны* RTS 1989: 1008).

Genel Türkçenin söz dizimsel özelliği, FK'da da görülür (Hu/Imart: 1987: 32). *Ol gılgın* 'O geldi', *Ol gım* 'O kim?', *Min bü:n anı gürgınmin* 'Ben bugün onu gördüm', *Min gılgındı ol gayzı jirgı jürgın.* 'Ben geldiğimde o nereye gitti?'

68 krş. Moğ. *ang/ан*(*г*) (Lessing 1960: 43).

69 Bu kelime de *ḍ* > *z* ve *ḍ* > *y* gelişmesine örnektir: Hak. *xastı* (< **xazın+ı*) , SUyg. *qasta* (< **qazın ata*) , Krg. *qayın ata* < *kaḍın* ED, 170 (bk. Li/Ölmez 2010-2011: 170).

70 Kırgızcada Arapça ve Farsça alıntılarda söz başı, söz içi ve söz sonunda görülen /ḫ / ve /h/ erimesine (*öküm* < Ar. *ḥukm* 'hüküm'; *zeen* < Ar. *źihn* 'zihin'; *kübö* < Far. *guvāh* 'şahit' (Kasapoğlu Çengel 2005: 102) Fu-yü Kırgızcasında söz başında bu kelimede rastlanmıştır. krş. Krg. *eç* 'hiç'.

Kaynaklar

Arat, R. Rahmeti (1977). "Kırgızistan", *İslâm Ansiklopedisi.*C. 6, İstanbul 1977, 735-741.

Baskakov, N. A. (1975). *Grammatika hakasskogo yazıka.*Moskva: İzdatel'stvo "nauka".

Butanayev, V. Ya. (2002). "Aktual'nıe problemı etnogeneza i etniçeskoy istorii tyurkov Sayano-Altaya", *Aktual'nıe problemı istorii Sayano-Altaya i sopredel'nıx territoriy.* Abakan: Izdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova, 123-126.

Damba-Rinçine, A. R. (1960) *Russko-mongol'skiy slovar',* Moskva.

DLT: Atalay, Besim (Çev.) (1986). *Divanü Lugat-it-Türk*. C. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DTS: Nadelyayev, V. M./D. M. Nasilov/E. R. Tenişev/A. M. Şçerbak (Red.) (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'.*Leningrad: Izdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye otdeleniye.

ED: Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Türkish.* Oxford: At the clarendon press.

ET: Eski Türkçe

Gabain, A. von (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hak.: Hakasça

HRS: Baskakov, N. A. (1953). *Hakassko-russkiy slovar'.* Moskva: Ministerstvo Kul'turı SSSR.

Hu Zhen-hua/G. Imart (1987). *Fu-Yü Gırgıs, A tentative description of the easternmost Turkic Language.* Bloomington (Indiana): Papers on Inner Asia No. 8, 1-54.

Hu Zhen-hua (1997). "Çin'in Hey Long Jiang Eyaleti Fuyü Nahiyesindeki Kırgızlar ve Dil Özellikleri", (Çinceden çev. Erkin Emet), *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası.* C. IV, S: 13, 38-44.

Hu Zhen-hua (2002). "Fu-yü Kırgızdarı Üy Tiriçiliginde Koldongon Kee Bir Sözdör". *Manas Universiteti Koomduk İlimder Curnalı.*S. 3, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 102-119 (Türkçesi: Fu-yü Kırgızlarının Günlük Hayatta Kullandıkları Bazı Kelimeler", (Kırgızcadan çev. Hülya Kasapoğlu Çengel. *Millî Folklor Uluslar Arası Halkbilimi Dergisi.* S: 58, Yaz/2003, 58-66).

Imart, Guy (1981). *Le Kırghız* (*Turk d'Asie Centrale Soviétique*). publications de l'université de provence, Aix-en-Provence.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2004). "Fu-yü Kırgızcasının Ses Özellikleri". *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları.* S. 7, Bahar/2004, 87-100.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi.* Ankara: AKÇAĞ.

Kırchner, Mark (1998). "Kirghiz". *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson/Eva A. Csato). London and New York: Routledge, 344-356.

Krg.: Kırgızca

KRS: Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-russkiy slovar'.* Moskva: Izdatel'stvo "Sovyetskaya Entsiklopediya".

Krueger, John R. (2002). "Eski Türkçede Moğolca", (Çev. Mustafa Kaçalin). *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı.* S: 4, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 205-214.

Kudaybergenov, S. (1960). *Kırgız Tilindegi At Atooçtor.* Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası.

Kudaybergenov, S./A. Tursunov (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası.* Frunze: "İlim" basması.

Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Li, Yongsong/ M. Ölmez, (2007). "Some Newly Identified Words in 'Fuyu Kirghiz' ". *Ural-Altaische Jahrbücher.*Part 1, Band 21, 2007, 141-169.

Li, Yongsong/ M. Ölmez, (2010/2011). "Some Newly Identified Words in 'Fuyu Kirghiz'", *Ural-Altaische Jahrbücher.* Part 2, Band 24, 165-188.

Ligeti, L. (1925). "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası.* C. 1, İstanbul 1925, 235-249.

Malov, S. (1956). *Lobnorskiy Yazık,* Frunze.

Nalbant, Vefa (2004. "Türkçe Enklitik Edatı *LA". V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: TDK yayınları, 2157-2173.

Oruzbayeva, Bubina (1955). *Formo proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke.* Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR, Institut yazıka i literaturı

Oruzbayeva, Bubina/S. Kudaybergenov (1964). *Kırgız Tilinin Grammatikası.* Morfologiya, Frunze

Osmanov, M. (1983). "Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnur Diyalekti". *Türki Tillar Tetkikati*. Pekin: Milletler Neşriyati.

Ölmez, Mehmet (2001). "Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları". *Türk Dilleri Araştırmaları.* 11, 137-152.

Ölmez, Mehmet (2006). "Fuyu Kırgızcası ve Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri". *Sibirische Studien/Sibirya Araştırmaları.* 117-124.

Pulleyblank, E. G. (1990). "The Name of Kirgiz". *Central Asiatic Journal.* 34, Wiesbaden, 1990, 98-108.

Räsänen M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen.* Helsinki: Suomalais-Ugrilanien Seura.

SA: Verbitskiy, V. (1887). *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka.* Kazan'.

Salk, Gundula/ Mambet Turdu (1998). The "Fu-Yu Gırgıs" according to the present-day situation and the legendary past, *Studia Turcologica Cracoviensia 4.* Kraków: Jagiellonian University Institute of Oriental Philology, 1-116.

Schönig, Claus (1998a). "Bemerkungen zum Fu-yü-Kirgisischen". *Festschrift für Klaus Röhrborn/Klaus Röhrborn Armağanı*. İstanbul: 317-348.

Schönig, Claus (1998b). "South Siberian Turkic". *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson/Eva A. Csato). London and New York: Routledge, 403-416.

Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskix yazıkov.* Moskva: Izdatel'stvo "nauka".

SUyg.: Sarı Uygurca

Tenişev, E. R. (1966). "O yazıke kırgızov uyezda Fuyuy (KNR) ". *Voprosı yazıkoznaniya.* C. I, 88-96.

Tenişev, E. R (1976). *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka,* Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".

Tenişev, E. R (1989). "K voprosı o proisxojdenii kirgizov i ih yazıka". *Sovyetskaya Tyurkologiya.* C. IV, 3-17 (Türkçesi: "Kırgızların ve Kırgızcanın Kökeni Sorunu Üzerine", Çev. Caştegin Turgunbayev, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi.* S: 5, Şubat 1996, 56-71).

Tenişev, E. R (1997a). *Drevne-kırgızskiy yazık.* Bişkek: Izdatel'skiy Dom "Kırgızstan".

Tenişev, E. R (1997b). "Fuyuyskix kırgızov yazık". *Yazıki mira Tyurkskiye yazıki.* Bişkek: Izdatel'skiy Dom "Kırgızstan", 455-459.

Tursunov, Askar (1959). *Kırgız Tilindegi Etiştin Keler Çagı menen Uçur Çagı.* Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, Til cana Adabiyat İnstitutu.

URS: Nadcip, Emir (1968). *Uygursko-russkiy slovar.* Moskva: Izdatel'stvo "Sovyetskaya Entsiklopediya".

YJU: Malov, S. (1957). *Yazık jöltıx uygurov, slovar' i grammatika.* Alma-ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazaxskoy SSR.

Yunusaliyev, B. M. (1985). *Tandalgan Emgekter.* Frunze: Mektep Basması.

Fotoğraflar

Kitai: http://www.kitaichina.com/se/txt/2010-08/09/content_289659.htm (tu.6.cn)

Örkündöö kıymılı: http://kr.kg/publication-show-363

THE GAGAUZ: PEOPLE AND LANGUAGE

Astrid Menz

This article gives some general information about the Gagauz as a people but focuses in particular on their language. As Gagauz is most closely related to Turkish of Turkey (see Dmitrijev 1932: 209), being linguistically classified by most Turcologists as a dialect of it (see e.g. Doerfer 1959), in my description of the language I will focus on those features that are distinctive for Gagauz and those peculiarities where it differs from Turkish. I will then go on to discuss the degree of endangerment that the Gagauz language is facing and write about developments taking place since the establishment of the independent state of Moldova that have an influence on the maintenance on the one hand and the endangerment of the language on the other.

© Aleksander Kirçu

1. The Ethnonym Gagauz

Together with the ethnogenesis, the etymology of the ethnonym Gagauz is very much debated. Various etymologies have been brought forward; most of them contain as the second element the tribal names *Guz*/*Uz* or *Oğuz*. The first element then is either *hak*, or *ga*, *gag*, *ganga*, *gök* etc. For an overview over the various propositions see Özkan (1996: 7-10). According to a different line of etymology the ethnonym Gagauz developed from a Seljuk sultan by the name of ʿIzz-ad-dīn Kaykā'us (كيكاوس). In the 13th century Sultan Kaykā'us had submitted to the Byzantine emperor and converted to Christianity. His troops and followers are said to have been settled to the Balkans as border troops for Byzantium. Their descendants, according to this theory, are later to become the Gagauz, see Wittek (1951-52).

All the aforementioned tentative derivations are not without difficulties from the point of historical linguistics. Nevertheless the alleged etymology of the ethnonym Gagauz from *kök*/*hak*/*gag* + *uz*/*oğuz* even let so far as to rename the Gagauz into Gagoğuz[1] and Gagavuz, see also Özkan (1996: 10).

A third line of thinking was brought forward by 19th century ethnographers, namely Jireček (1876) and Pees (1894). These authors observed that the Gagauz themselves would not use this name and indeed would feel offended by it. They therefor claimed that the name cannot be of a Turkic etymology. These observations have by and large been ignored by Turcologists who brought forward one or the other etymological explanation for the ethnonym Gagauz.

2. Religion and culture

The Gagauz are Orthodox Christians[2] and speak a variety that can be regarded a Turkish dialect.

3. Geography and population

The language is spoken nowadays mainly in the southern region of the Republic of Moldova. According to the 2004 census, about 147,500 Gagauz live in the Republic of Moldova; that is 4.4% of the population of the country. According to the 2001 census in the Ukraine, 31,923 Gagauz lived there. Most Ukrainian Gagauz live in the Odessa oblast.

12,210 Gagauz live in the Russian Federation according to the 2002 census. It is almost certain that Gagauz people living in Russia use the language only when they talk with their families in Moldova on the phone or on vacation in their native villages.

Besides, an unknown number of Gagauz live in territories of the former Soviet Union like Kazakhstan and in the Caucasus region.

1 Despite the fact that Gagauz lacks the letter <ğ> as well as a phoneme /ğ/ and that a sequence *oğuz* would result in /u:z/ <uuz> in accordance with regular Gagauz sound changes, see Dmitrijev (1932: 216).

2 Some Gagauz belong to protestant churches like the Baptist church.

Fedor Ikona 2015
© Feodor Kıssa

The Gagauz of the former Soviet Union first migrated in the late 18th and the beginning of the 19th centuries from Bulgaria to Bessarabia where the major group of Gagauz live today. In Bulgaria itself the number of Gagauz nowadays is quite low; according to the figures of the census from 2001 only 504 persons claimed to be what is officially called 'a linguistic minority by the name of Gagauz-Bulgars'. Smaller groups of Gagauz live in Rumania and Greece, but in these countries the number of ethnic Gagauz is uncertain and it is very doubtful if the language is still in regular use at all.

4. Historical background

Questions regarding the ethnogenesis of the Gagauz people remain basically unsolved. Various theories have been brought forward, but unfortunately there are very little data in any historical records that would help to substantiate one or the other of these theories with a sufficient degree of certainty. Instead, most theories have more to do with the nationality and/or political ideas of those who brought them forward than with anything else. Thus some think that the Gagauz ethnos came forward through a mixture of Kipchak (Kuman and Petcheneg) and Oghuz elements coming from the north into Bulgaria, some claim them to be descendants of Seljuk (= Oghuz) Turks coming from Anatolia and settling in Bulgaria in the 13th century, some think they are linguistically Turkified Greeks, others opt for Bulgarian ancestry. For an overview on the various theories, see Özkan (1996: 10 ff) and Chinn & Roper (1998: 88-89) and most recently Kapaló (2011: 53-62).

5. Orthography

Before the establishment of a fixed orthography with Cyrillic script in the late 1950s, Gagauz had been written either with Latin characters according to the orthographic rules of the Rumanian language or with Cyrillic script, but without the special letters that were later to be employed for the official orthography. The first person known to have written something in Gagauz was the Russian general V. Moškov. He used a scientific transcription system based on the Cyrillic alphabet for the publication of his collection of oral literature etc. Mihail Ciahir (Çakır), a Gagauz clergyman was the first person to produce texts in his native language, mainly translations of religious texts or of his own works in Rumanian or Russian. He used both Cyrillic and Latin script to write Gagauz.

Here is an example how Ciahir (1934: 6) used the Latin characters and Romanian orthographic rules to write in the Gagauz:

Macarchi iractan ei ghioriuneer hem ghiosterilier, hangâ adam gagauzdur, amma oficial gagauzlar eazăea ghirdilear, chi onlar bulgardâr, hani lafedeerlar tiurccea. 'Although it is from afar quite

recognizable and can be shown who is a Gagauz, they entered the official documents as Bulgarians who speak Turkish'.

In the official Cyrillic-based orthography, the same text would be written as: *Макар ки ырактан ии гёрүнеер хем гёстерилиер, ангы адам гагауздур, ама официал гагаузлар йазыйа гирдилäр ки онлар булгардыр, ани лафедеерлäр түркчä.*

In 1996 after a long debate a new Latin-based alphabet for Gagauz was officially agreed upon in the Republic of Moldova. It is close to the Turkish alphabet. The distinctions to the Turkish alphabet are the following:

- The absence of the so-called soft g <ğ>.
- Two additional vowel characters, one is <ê> for /e/ in the suffix for present tense with back-vocalic stems, the other one is <ä> for /æ/.
- Furthermore, the letter <ţ> is used for the affricate /ʦ/ in Russian and Rumanian loanwords.

In the modern orthography, the paragraph from Mihail Ciahir's book would be written as follows:

Makar ki ıraktan ii görüneer hem gösteriler, angı adam gagauzdur, ama ofiţial gagauzlar yazıya girdilär, ki onnar bulgardır, ani lafedeerlär türkçä.

6. Language

a. Gagauz and the Turkic languages

The Gagauz language is most closely related to Turkish [see Dmitrijev 1932: 209], and it is linguistically classified by the most Turcologists as a dialect of it [see e.g. Doerfer 1959].

B. Speakers of Gagauz and status of the language

Of the total Gagauz inhabitants of the Republic of Moldova, 136,155 persons claimed the Gagauz language to be their mother tongue, which means 92.31% of the ethnic group. For 5.8% of the Gagauz living in the Republic of Moldova the Russian is their mother tongue, and only for 1% of them, the mother tongue is the Romanian. In urban regions, the percentage of the Gagauz ethnic that claim the Gagauz is their mother tongue is 85.15%, and in the rural areas, the figure increases to 96.39%. The census mentions the Gagauz as the language often used a percentage of 69.42% of the ethnic Gagauz (40.1% in urban, 86.12% in rural regions) who claimed to speak usually in their mother tongue. Alongside the ethnic Gagauz, also 1,619 persons with a different ethnic background said that they used the Gagauz as their mother tongue.

From the total amount of the Gagauz only 22,822 inhabitants living in the Ukraine had Gagauz as their native language. However, it is not known if the language is used, as a usual mean of communication in all the other Gagauz communities. In some of these communities, e.g. in Bulgaria, the language is clearly on the verge of dying out.

Regarding the status of the language in the Republic of Moldova, in 1957, Gagauz was established as a written language in the Moldovan S.S.R. and it was taught in schools from 1959 to 1962. After 1962, the Gagauz was no longer taught in schools, until the breakdown of the Soviet Union. After 1962 Gagauz was not taught at school up until the breakdown of the Soviet Union. Today it is one of the official languages in the Gagauz Yeri or Gagauziya, the autonomous region in southern Moldova and as such part of the curriculum in all schools of the region. Since 1957 several books and newspaper inserts have been published in Gagauz, but it has never become a widespread tool for writing for the majority of the Gagauz population. In everyday life, next to no one - besides some professional writers - actually used it for any kind of writing. A notable exception seems to be the use of Gagauz as the favored language for lay-religious purposes. Kapaló (2011) in his monograph shows that a widespread translation activity of Rumanian and Russian apocryphal texts had taken place especially in Soviet times to fill the religious needs of the Gagauz population. For other purposes however, even despite Gagauz being nowadays a compulsory subject at schools, Russian is the language for writing for most inhabitants of Gagauz Yeri.

c. Phonology

Gagauz phonetics and phonology do not deviate much from what is common in Turkish and especially Balkan Turkish dialects. A lot of those features that might look at first sight to be different from those of Turkish are actually common in various Turkish dialects. The drop of initial /h/ especially before /a/ and /e/ as well as the prothetic /h/ in the same environment e.g. are also common in Rumelian and Balkan Turkish dialects, see Menz (2000). The contraction of syllables containing intervocalic velar stops and fricatives as well as the approximant /j/, not uncommon in several Turkish dialects, is a rule in Gagauz. These contractions are also reflected in writing, we thus have <aaç> [aːʧ] 'tree', compare Turkish <ağaç> and <büük> [b'yːc'], compare Turkish <büyük>. Due to these regular contractions Gagauz lost the phoneme /ğ/ written in Turkish with the letter <ğ>.

Phonetic features that distinguish Gagauz from Turkish are:

1. Primary long vowels in some words like *aaç* [aːʧ] 'hungry', or *koor* [koːr] 'ember'. Not all the words, however, that have retained their etymological long vowel in Turkmen have retained it also in Gagauz.

2. Gagauz regularly employs a prothetic /y/ in words that etymologically start with a front low vowel /e/, *yeker* '(s)he sows', compare Turkish *eker* '(s)he sows'.

3. Consonant clusters - which are normally avoided in initial position in Turkic languages - are kept in loanwords (whereas in Turkish clusters are broken up by a prothetic vowel), thus *skemlä* 'stool' vs. Turkish *iskemle* etc.

4. The strong palatalization of consonants in the neighborhood of front vowels is one of the most distinctive features of Gagauz phonology, compare e.g. Gagauz [b'ėʃ] '5' with Turkish [beʃ] '5'.

Apart from the preservation of some etymological long vowels, all other above mentioned features can be explained with the long lasting and intensive contact to Slavic languages.

d. Morphology

Gagauz morphology has more or less the same suffix inventory as Turkish. Morphophonological rules differ in certain respects especially from the modern standard Turkish. Those differences are mainly due to syllable contractions and drop of vowels.

Otherwise differences between Gagauz and Turkish morphology can mainly be observed with regard to frequency and also partly functionality. The use of participle and verbal noun suffixes for example shows a significantly lower frequency compared to Turkish due to changes on the syntactic level, see in the next chapter. An increase in frequency can be observed with the diminutive suffixes —not only in Gagauz but also in other Balkan Turkish dialects— which are used much more frequent as is common in Anatolian Turkish.

The verbal nouns in *-mAk* and *-mA* are only used to derive nouns, e.g. *aaraştır-mak* 'scientific research' as compared to Turkish *araştırmak* 'to research'; *akıtma* 'blini' ← *akıt-* 'to let flow'. As an infinitive form Gagauz uses *-mAA*, a suffix diachronically build with the verbal noun in *-mAk* and the dative (< *-mAk* + *a*). This construction was most probably primordially used in purpose clauses from where the form grammaticalized into a regular infinitive, see Haspelmath (1989).

One interesting feature that distinguishes Gagauz sharply from Turkish is the use of the globally copied feminine suffix *-(y)ka*. One of the basic structural features of Turkic languages is that they don't have grammatical gender. To express explicitly that a person is female various lexical strategies are employed. In Turkish, either special words to denote female persons like *kız*, *yenge*, *hanım* etc. are utilized or words expressing female gender precede the denotation e.g. *kadın futbolcu* [woman football player] 'female football player'. Some feminine forms of words do exist in Turkish due to global copying from Slavic or Arabic, e.g. *kraliçe* or *müdire*. The use of these globally copied words, however, did not lead to a transfer of the pattern or suffixes onto Turkic words in Turkish. In Gagauz,

besides the common Turkic lexical means to denote female persons, a feminine suffix -(*y*)*ka* is used to build new words that denote females. In all likelihood it came into the language through globally copied words from Bulgarian and Russian. The suffix is not stressable and does not undergo vowel-harmonic changes. The fact that it starts with a consonant after stems ending in a consonant but with a glide after stems that end in a vowel needs further explanations see Menz (in preparation). It builds female forms of nouns that denote nationality or geographic origin, occupation and —more rarely— inherent qualities and kinship terms. It is the only globally copied bound morpheme in Gagauz. Some examples are:

- Occupation: *resimci-yka* 'female painter' ← *resim-ci* 'painter', *padişah-ka* 'wife of a Padishah, queen'
- Nationality/geographic origin: *rumın-ka* 'Romanian woman' ← *rumın* 'Rumanian', *Beşalmalı-yka* 'Woman from the village Beşalma' ← *Beşalmalı* 'man, person from Beşalma'
- Physical attributes: *genç-ka* 'young girl' ← *genç* 'young'
- Kinship terms: *yelti-ka* 'sister in law' < Turkish *elti* 'dto.'

e. Syntax

The most obvious deviations from Turkish and the Turkic structure can be found in Gagauz syntax. On the phrase level most structural features that are common to Turkic languages are maintained. We thus have the same head final structure in noun phrases as e.g. in Turkish, adjectives, indefinite article, and demonstrative precede the head noun. Attributive elements do not agree with their head noun, compare the following examples:

1)	*öle*	*bir*	*astalık*[3]
	such	indef.art	disease
	'such a disease'		

2)	*akıllı*	*insan-nar*
	intelligent	person-PL
	'intelligent persons'	

Variation in word order on the phrase level can be observed in genitive constructions and in verb phrases.

Genitive constructions in Turkic languages are built of a possessor in the genitive case and a possessed carrying a possessive suffix, N-GEN + N-POSS3SG, e.g. *çorbacı-nın maaza-sı* [landlord-GEN cellar-POSS3SG] 'the landlord's cellar'. The order of the elements can only be reversed if the whole construction or the possessor is in post-predicative position. For a discussion of these possibilities and their pragmatic values in Turkish see Erdal (1999).

In Gagauz, however, an inverted order is possible in pre-predicative position, see the following example taken from Pokrovskaja (1964: 115):

3)	*Buba-sı*	*kız-ın*	*de-er: …*
	father-POSS3SG	girl-GEN	say-PRES3SG
	'The father of the girl says: …'		

This is not possible in Turkish, not even in spoken everyday language.

Note however, that genitive constructions with the non-inverted order where the noun with genitive precedes the head are by far more frequent than those with inverted order.

Within verb phrases we also find variation with regard to word order. Thus adverbs can follow the verb as in the following examples:

3 In what follows all unmarked examples are taken from my fieldwork data partly published in Menz (1999). For examples taken from other sources references are given.

4) *ödä-r-di-lär* *pek* *islaa*
pay-AOR-PAST.COP-3PL very good
'They used to pay very good'

5) *bit-ti* *uže*
finish-PST3SG already
'It is already finished'

6) *ana-sı* *duudurt-muş-tu* *onu* *kız-kana*
mother-POSS3SG give.birth-PERF-PAST.COP3SG (s)he-ACC girl-COP.GER
'His mother had given birth to him when she was a girl (i.e. not married).' (Bulgar 1990: 3)

Word order in sentences is relatively free, like it is in Turkish. Changes in word order serve pragmatic purposes. However, in Gagauz statistically speaking sentences with the predicate in final position are scarce in comparison to Turkish and Turkic languages in general.

In a master thesis about word order in written language material of Gagauz the author found that of 665 simple sentences only 191 had the predicate in final position as against to 454 that is 2/3 elsewhere in the sentence. Instead we find that the basic word order in Gagauz is *Subject Verb Object*, i.e. the same as the basic word order in Russian.

7) *büük* *batü-müz* *ol-an* *al-mış* *yakmış*
big elder brother-POSS1PL be-PART take.PERF3SG burn:PERF3SG
kibrid-i *da* *dayer* *öbür* *batünün* *dayer*
match-ACC and place-PRES3SG other elder brother-GEN place-PRES3SG
buduna *gänä*
thigh-POSS3SG-DAT again
'The one who is our big bigger brother (i.e. the eldest brother) took a match and struck it and places it on the thigh of the other bigger brother, again.'

With this word order change the position for the focus which is the immediately preverbal position in Turkish has changed to the postverbal position in Gagauz, as was shown with examples from written languages material by Boeschoten (1999). The following example which exemplifies the focus position in Gagauz in an almost exemplary way is from spoken language:

8) I: *kim-i* *çaır-dı-lar?* X: *çar-ar-dı-lar* *yakın* *sensele-ler-i*
who-ACC invite-PAST.3PL invite-AOR-PASTCOP-3PL near relative-PL-ACC
'Who did they invite?' 'One normally invited close relatives.'

Like in verbal sentences, nominal sentences in Gagauz have a clear tendency to have the predicator in a non-final position:

In sentences that contain a linking copula element we can observe the following patterns:

In positive sentences with present time reference there is only a personal marker and in this type of sentence we find most often the copula element in sentence final position or, in the case of the 3. person singular of course no element at all.

9) *ii* *insan-sın*
good person-2SG
'You are a good person.'

10) *lay etmää* *pek* *kolay* *a* *yapmaa* *zor*
talk-INF very easy but do-INF hard
'Talking is very easy, but doing [it] is hard.'

In negated linking sentences the negative copula *diil* is used and in these cases we see a clear tendency to have the copula in non-finite position like in the following example:

11) *deil-iz* *musulman*
not-1PL Muslim
'We are not Muslims.' Russian: *my ne musul'mane*

In almost all cases *diil* precedes the subject complement; only in very few examples in my spoken language material is the negative copula clause final. The negative copula thus takes the same position as the negative particle *ne* in Russian negated linking sentences. In sentences with past time reference or indirective modality the copula elements *idi* and *imiş* appear in Gagauz exclusively as bound morphemes. The free forms *idi* and *imiş* do not appear; see Pokrovskaja (1964: 155-156). Besides examples where the copula is attached to the predicate as in the first part of example 12 we also find the copula attached to the subject as in the second part of this example and in 13.

12) *ordada* *bir* *dä* *karı* *yok-tu*
there one ptcl woman not:PST.COP
hizmet *edecidi* *adamnar*
service doer:PST.COP man:PL
'Not a single woman was there / the service staff were (all) men.'

13) *bir-i-nin* *adı-ymış* *Priyan-buva,* (Moškov 1904: 6)
one-POSS3SG-GEN name-IND.COP3SG P-bull
'The name of the one was Priyan-bull ...'

In case of negated linking sentences with past time reference the copula is attached to the negative copula and therefore the tendency to be in non-final position is here again clearer, see example 14:

14) *bän* *dä* *deil-di-m* *bal* *kuşu*
I ptcl not-PST.COP-1SG honey bird-POSS3SG
'I, too, was not a honey bird.'

Another strategy to have a free element expressing 'be' is the employment of the existential copula *var* in linking clauses.

15) *biz* *var-dı-k /.../* *dokuz* *uşak*
we exist-PST.COP-1SG 9 child
'We were 9 children ….'

16) *Ama* *biz* *şindi* *var-ız* *üç* *kardaş ...* (Kirli 2001: 61)
but we now exist-1PL.3 brother
'But we are now 3 brothers...'

Due to the fact that *var* and *yok* are free morphemes in existential sentences again there is a clear tendency to have the predicate in another then clause-final position.

17) *var* *orda* *halka* *metro-su*
exist there circle underground-POSS3SG
'There is a ring-shaped underground there.'

18) *yašamak-ta* *var* *iki* *soy*
life-LOC exist two kind
'In life, there are two kinds.'

In possessive existential sentences that consist basically of a genitive construction and *var* or *yok* to express x has y we often find the head of the genitive construction after *var* or *yok* and thus in focus position:

19) *var-dı* *tüfä-ä* *var-dı* *takım* *patron-nar-ı*
exist-PST.COP3SG rifle-POSS3SG exist-PST.COP3SG such bullet-PL-POSS3SG
'He had a gun, he had such bullets.'

20) *onnar-ın* *var* *aftonomiya-ları* *var* *cumhuriyet-leri*
they-GEN exist autonomy-POSS3PL exist republic-POSS3PL
'They have autonomy, they have republics.'

As for complex sentences Gagauz exhibits a whole set of right-branching embedded clauses resembling the Indo-European dependent clause type. They contain a clause initial conjunction or and a finite verb and follow their matrix clause or head. Note that in this embedded clauses contrary to the word order in main clauses the predicate is in most cases in clause final position. As I have discussed these sentence types extensively elsewhere (Menz 2001 and Menz 2006) I will content myself with some illustrative examples together with their Turkish counterparts for:

a) relative clauses

21) *da* *o* *kız,* *ani* *demiş:* *"bitir-ecäm"* ... (Moškov 1904: 18)
and that girl ani say-PERF3SG finish-FUT-1SG
'And the girl who said: "I will finish it" …' = Bitireceğim diyen kız da

22) *var-dı* *komunist-lär* *angı-ları* *çalış-ar-dı* *komunist*
exist-PST.COP communist-PL conj-3PL work-AOR-PST.COP3SG communist
parti-si-nä *karşı*
party-POSS3SG-DATPP:against
'There were communists who worked against the communist party'
= komünist partisine karşı çalışan komünist vardı

b) complement clauses

23) *bän* *söle-r-im* *ani* *ne* *ol-du*
I say-aor-1sg ani what be:pst3sg
'I tell (you) what happened.' = Ne olduğunu anlatırım.

24) *Olä* *pek* *sevin-di,* *ani* *üüredici* *danış-êr on-a.*
Olja very feel glad-PST3SG ani teacher consult-PRES3SG (s)he-DAT
'Olja is very glad that the teacher consults her.' = Olga öğretmenin ona danışmasına çok sevindi. (Kara Čoban 1986: 53)

c) clauses of reason

25) *bir* *zoor* *soruş-un* *neçin ani* *şindi* *kendi-ni* *metet-mää*
one hard question-POSS2SG because now self-ACC praise-INF
ii *iş* *diil*
good thing not
'Your question is a hard one, because now to praise yourself is not a good thing.' = Zor bir soru seninki çünkü kendini övmek iyi bir şey değil yani.

d) clauses of purpose

26) *patron-un* *baş-ı-na* *ani* *bilirsin* *ki* *ani*
bullet-GEN head-POSS3SG-DAT ani know-AOR-2SG ki ani
patla-sın *deyni* *koy-ar-lar* *kapsül*
explode-OPT3SG deyni put-AOR-3PL capsule
'a capsule, you know, that they put on the head of the bullet to make it explode.' = Patlasın diye merminin başına koydukları kapsül bilirsin ki ...

c) temporal clauses

27) *ama* *sora* *açan* *bän* *başla-dï-m* *gel-mää* *buluş-ur-du-k* ...
but later when I start-PST1-SG come-INF meet-AOR-PSTCOP-1PL
'But later, when I started to come (to the village) we used to meet…' = Sonra (köye) gelmeye başladığım zaman buluşurduk…

While right-branching embedded clauses are quite frequent in written as well as spoken Gagauz, the "Turkic type" of embedded clauses built with non-finite verb forms that precede their matrix clause or noun is less frequent. Especially relative and complement clauses are mainly right-branching. As a consequence the participle and verbal noun forms that serve as their predicators became quite infrequent in Gagauz. Converbial forms used to build adverbial clauses are, however, not uncommon both in written and spoken Gagauz, see Menz (1999: 121-123).

f. Lexicon

The lexicon of Gagauz naturally contains a high percentage of loan words from the Slavic languages Bulgarian and Russian as well as from Rumanian and Greek. At the same time it also shares a significant number of Arabic-Persian loans with Turkish. Russian loans are mostly connected to science, technology and politics, as well as modern economy e.g. *informaţiya* 'information' and *peçat* 'seal' or *anarhiya* 'anarchy',[4] Rumanian loans to husbandry and housekeeping *ardey* 'hot pepper' *boldur* 'safety pin'. Greek loanwords like *ayos* 'saint' and *aydimu* 'altar' mostly belong to the field of religion; nonetheless a substantial part of the religious core terminology is of Arabic-Persian origin e.g. *Allaa* 'God', *oruç* 'Lenten fast', *dua* 'prayer', *din* 'religion', *kurban* 'sacrifice' etc.

In the following two paragraphs, I present two Gagauz texts. The first one is an example from the modern written language, taken from an introduction to a scientific book [Soroçanu 2006: 7 and 10]. The second text is from the spoken language recorded during my fieldwork trip in 1995. In both text there are the loanwords. In the scientific texts the amount of Russian or international loans taken via Russian (in italics) is quite high, one word, *ilişki* 'relationship', is borrowed from Turkish. The word *adet* 'custom' is an old word taken from the Persian language. In the second text, the only loan word taken from Russian is *brigader* 'leader of a workers brigade'. Besides this, there are only two old Arabic-Persian borrowed words, *başçe* 'garden' and *hamaz* 'informer'. These old Arabic-Persian words are also part of the lexicon of the modern Turkish.

Avtor folklor-etnografiya faktlarına danışêr eniycä, kullanêr eni *analiz metodlarını*, angıları verer kolaylık açmaa *terminin* hem adetin arasında *ilişkilerinin harakterini*, neredä adetlär *leksikası* tamannêêr yazdıran, *interpretat* edän, kimi kera adet *reallıına model* kuran *funkţiyasını*.

'The author demonstrates a new approach of the study of the facts of folklore and ethnography; he uses new methods of analysis, which allow revealing the character of the relationship between the term and the custom, where ritual lexis is described, interpreted and in some cases modeled the reality of the customs.'

da günün biri bän geçerim yolça ey uşak mı uşak / boba çalışer başçedä alma başçesindä / a bän geldim da kopardım te orda bir mi osam da iki harmut mu kopardım ne / bu da gidir dä beni hamazler *brigaderä* ki bän aykırıdan gezerim zarar yaperım / boba dayadı orda *brigaderä* da bu bekçiyä dä / bän te iç yandan kızgın çocuk / deim ha bän seni domaldacam

'And one day I stroll around, well a child is a child / My father works in the garden, the apple garden / but I came and picked there one or two or how much pears I picked / and that one goes and informs on me to the leader of the workers brigade, that I roam around and do harm / My father took side in this with the leader and with that watchman / I was an angry child from within / I say ha, I will get even with you'

g. On the endangerment of Gagauz

Gagauz as a language with less than 300,000 speakers, surrounded by socially dominant languages that have a higher prestige and a much larger number of speakers is no doubt to be regarded as endangered. In the various regions where it is spoken, however, the degree of endangerment varies considerably.

Thus, in Bulgaria the language is almost extinct with only the oldest generation being able to speak Gagauz. Sometimes even speakers of the oldest generation are not fluent in the language anymore because

4 Note that a lot of these are international words coming to Gagauz through Russian.

Gagauz high school student, Komrat
© Süer Eker

it is no longer their language of everyday communication. The language is for quite a period of time no longer transmitted to the children inside the family in Bulgaria; a fact that will lead to a complete disappearance of the language in only a few years' time.

I have written elsewhere (Menz 2003: 149-153) on factors that affect the situation of the Gagauz language in Moldova. Here, the situation is very different from the situation in Bulgaria. Quite a number of speakers live in a relatively compact area in the south of the country, most of them on the territory of the autonomous region *Gagauz Yeri*. Since 1957, when the Soviet government first declared Gagauz as one of the written languages of the Union, the language has an official status in the region. Ever since then books and newspapers in Gagauz —even though small in numbers and not very well distributed— have appeared. A dictionary (Gajdarži et al. 1973) had been compiled and several linguistic publications (e.g. Pokrovskaja 1978; Gajdarži 1973; Gajdarži 1981), including a grammar of Gagauz (Pokrovskaja 1964) appeared from the 1960s onward. Even textbooks were produced. Nevertheless the language faced a long period of decay in Soviet times, starting with a severe drop in the number of speakers caused by the great famine in the years 1946 and 1947 that left hundreds of thousands of people dead in the Republic of Moldova. The Soviet education system had been strictly in favor of Russian. Consequently, Gagauz was not taught in school apart from a short period of 2-3 years in the early 1960s. Russian was also the sole language for administrative purposes in the region. This left the domestic and agricultural domain for Gagauz. Some parents with ambitions for a higher education for their children stopped the transmission of the language inside the family. Nevertheless the language stayed alive in the rural areas of southern Moldova as a language of everyday communication.

With the dissolution of Moldova from the Soviet Union and the establishment of the autonomous region in 1994 the situation for the language improved. The teaching of Gagauz was made compulsory at school for all children in Gagauziya. Since the separation from the Soviet Union and the establishment of economic relations with Turkey knowledge of Gagauz is more valuable than it was in the period before. There is thus a good reason to keep the language alive and transmit it to the children. The local administration developed quite a lot of activities to promote the language. Thus the preparation of schoolbooks and training programs for teachers is organized by the local administration, often with the financial help of Turkish individuals or state organizations. The triennially organized World Gagauz' Convention (*Dünnää Gagauzlarin Kongresi*) is also a tool to provide the language with symbolic value. At the 2012 convention all participants from Gagauz Yeri and also from the Ukraine made their speeches and presentations in Gagauz. Only participants from abroad, Russia, Bulgaria, Greece etc., were using the official language of their countries. The greatest challenge nowadays for the maintenance of the Gagauz - apart from the fact that the chances to survive for languages with lesser than a million speakers are in general not very good - is probably the fact that the economic situation of the Republic of Moldova forces many of her citizens into migration. For the Gagauz there are principally two choices: Their generally excellent command of Russian enables them to migrate to Russia where they are more than welcome. The knowledge of Gagauz allows especially females to opt for Turkey where they work as nannies and care for old people in the informal sector. Both choices have different effects on the language: Since the migration to Russia is often long-ranging and families tend to migrate as a whole the transmission of Gagauz to the children can be expected to be given up. Migration to Turkey has a different effect: Workers often have no residence permit and work illegally. They work in families until the children are old enough to manage without their care or with old people until they pass away. Women or men often migrate alone leaving their children and often also their spouses behind. The migration thus has no direct effect on the transmission of the language inside the family or sometimes even a positive one if the children stay with their Gagauz speaking grandparents. Since the mid-1990s however the influence of Turkish of Turkey on Gagauz is growing due to several factors, starting with media consumption, Turkish courses for Gagauz intellectuals provided by the Turkish government, and not least by the migrants coming back from Turkey.

Arnaut (2007) has given a report on Gagauz as a native language in the Ukraine. According to her, in the parts of the Ukraine where the Gagauz live the language is taught at least in some schools. Nonetheless the language was to a greater extent endangered than in the neighboring parts of Moldova. One reason for this was that the language does not enjoy sufficient official support. Another reason for its greater endangerment was that families tend to give up transmission to the children according to Arnaut (2007). It is thus not surprising that only 71.5 % of Gagauz in Ukraine claim the langue as their mother tongue as compared to over 90% of ethnic Gagauz of the Republic of Moldova.

"Koloda"
© Aleksander Kirçu

h. Sample text

Gemicinin masalı

Bir gemici çıkayor bir kasabaya, gemi-da durgudayor kenarda, kendi, da gideer kafeniya, bir kafe içsin. Da varmış orda boyarlar. Da onnarnan laf-edirmiş. Laf laftan gemici demiş: 'çıktım bir adaya, da gittim avlanmaa. Birda, bakayorım yindi bir sürü fil suya. O fillär su içärkan, çıktı denizdän bir yılan, da urdu kuyruunnan fila, fil düştü, yılan-da yuttu fili.' Boyarın biri-da demiş: 'büük yalan bu, kocä fili yutmuş bir yılan.' Gemici utanmış, da bir seldän sora deer o boyara: 'ha gidelim bizim gemiyä'. Gideerlar gemiyä, oturayorlar konuşmaa. Gemici çıkayor, da deer gemicilerä: 'haydayın, nerdä fili yuttu yılan'. Gelmişlär, haydamışlar o adaya, da durgutmuşlar kenarda. Durguttuynan, demiş kapitan: 'büük yalan bu, kocä fili yutmuş bir yılan'. 'Te görün yalanı'. Gelmiş bir sürü fil suya, çıkmış yılan, yutmuş fili, da yınanmışlar kapitanın lafını.[5]

The story of a seaman

A seaman comes to a town, anchors the ship at a side and goes himself to a coffee shop to drink a coffee. And there were gentlemen there. And he chatted with them. During the talk the seaman said: 'I landed on an island and went hunting there. All of the sudden, I saw a herd of elephants heading down for the water. While the elephants were drinking water, a snake came out of the sea and hit an elephant with its tail. The elephant fell down and the snake swallowed the elephant'. One of the gentlemen said: "That's a big lie; a snake should swallow a giant elephant." The seaman was embarrassed and after a while he said to that gentleman: "Let's go to our ship". They go to the ship, and sit down for a chat. The seaman goes out and says to [his fellow] seamen: "Sail to [the place,] where the snake swallowed the elephant. And they came to the island, and anchored at a side. Then the captain said: 'A big lie [huh], a snake swallows a giant elephant'. 'Here, you [will] see the lie.' A herd of elephants came to the water, the snake came out, swallowed an elephant, and they believed in the captain's word.

Sources

Arnaut, Tudora (2007). Ukrayna Gagauzları arasında ana dilin gelişmesi. In: *Gagavuz Türkçesi araştırmaları bilgi şöleni: (27-29 Aralık 2007 Ankara)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Boeschoten, Hendrik (1999). Equivalence and levels of analysis. In: Bernt Brendemoen, Elizabeth Lanza & Else Ryen (eds.): *Language encounters across time and space. Studies in language contact*. Oslo: Novus. 63-71.

Bulgar, Stepan (1990). *Canavar Yortulary. annatmaklar*. Kişinev.

Chinn, Jeff & Roper, Steven D. (1998): Territorial Autonomy in Gagauzia. In: *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity / Association for the Study of the Nationalities of Eastern Europe and Ex-USSR* 26 (1). 87-102.

Ciahir, Mihail (1934). *Besarabiealâ Gagauzlarân istorieasâ. Istoria Gagauzilor Din Basarabia*. Chişinău: Tiparul Moldovenesc.

Dmitrijev, N. K. (1932). Gagausische Lautlehre. I. *Archiv Orientálni* 4. 208-224.

Doerfer, Gerhard (1959). Das Gagausische. In: Jean Deny, Kaare Grønbech & Louis Bazin (eds.). *Philologiae Turcicae fundamenta*. 1. Aquis Mattiacis: Steiner. 260-271.

Erdal, Marcel (1999). Das Nachfeld im Türkischen und im Deutschen. In: Lars Johanson & Jochen Rehbein (eds.). *Türkisch und Deutsch im Vergleich*. Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica, 39). 53-94.

Gajdarži, Gavril A. (1973). *Gagauzskij sintaksis: otnositel'noe i bessojuznoe podčinenije pridatočnych*. Kišinev: Štiinča.

Gajdarži, Gavril A.; Kolca, E. K.; Pokrovskaja, Ljudmila A.; Tukan, B. P. (Hg.) (1973). *Gagauzsko-russko-moldavskiy slovar'. 11500 slov*. Moskva: Izdat. Sovetskaja Ėnciklopedija.

Gajdarži, Gavril A. (1981). *Gagauzskiy sintaksis. Pridatoçnye predlojeniya soyuznogo podçineniya*. Kişinev: Ştiinça.

Haspelmath, Martin (1989). From purposive to infinitive. a universal path of grammaticization. *Folia Linguistica Historica* 10. 287-310.

Jireček, Konstantin (1876). *Geschichte der Bulgaren*. Prag: Tempsky.

5 This text is taken from Moškov (1904: 187-188) and transliterated in Latin script.

Kapaló, James Alexander (2011). *Text, context, and performance. Gagauz folk religion in discourse and practice*. Leiden: Brill (Studies in the history of religions, 135).
Kara Çoban, Dimitrij (1986). *Proza*. Kişinev: Literatura Artistikė.
Kirli, Nadejda (2001). N. N. Baboglu'nun "Legendanın izi" adlı eserinin tümce bilgisi yönünden incelemesi. [Unpublished thesis, Çukurova University, Adana.].
Menz, Astrid (in preparation). The suffix -(y)ka. a case of contact-induced changes in Gagauz morphology.
Menz, Astrid (1999). *Gagausische Syntax. eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel*. Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica, 41).
Menz, Astrid (2000). Some features of Rumelian Turkish dialects. In: A. Sumru Özsoy & Eser Erguvanlı Taylan (eds.). *Türkçe'nin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi (Dil Merkezi Bildiri Dizisi, 1). 99-106.
Menz, Astrid (2001). Gagauz right-branching propositions introduced by the element *ani*. *Turkic languages* 5. 234-244.
Menz, Astrid (2003). Endangered Turkic languages: the case of Gagauz. In: Mark Janse & Sijmen Tol (eds.). *Language death and language maintenance. Theoretical, practical and descriptive approaches*. Amsterdam: Benjamins (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science Series IV, Current issues in linguistic theory 240). 143-155.
Menz, Astrid (2006). On complex sentences in Gagauz. In: Hendrik E. Boeschoten & Lars Johanson (eds.). *Turkic languages in contact*. Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica, 61), 139-151.
Moškov, Valentin A. (1904). *Mundarten der bessarabischen Gagausen: Text und Wörterbuch*. St. Peterburg: Kaiserliche Akad. der Wiss (Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme, Abt. 1 Proben der Volkslitteratur, 10).
Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri. Giriş, ses bilgisi, şekil bilgisi, tümce, sözlük, metin örnekleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Türk Dil Kurumu Yayınları, 657).
Pees, Carl (1894). Christliche Türken oder türkische Christen? In: *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 20. 80-91.
Pokrovskaja, Ljudmila A. (1964). *Grammatika gagauzskogo yazıka: fonetika i morfologiya*. Moskva: Nauka.
Pokrovskaja, Ljudmila A. (1978). *Sintaksis gagauzskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*. Moskva: Nauka.
Recensământul populației, 2004. Culegere statistică = Perepis′ naselenija, 2004 statisticheskij sbornik = Population census, 2004 statistical compilation. Vol. 1. Caracteristici demografice, naţionale, lingvistice, culturale = Демографические, (2006). Chişinău: Statistica (Statistica Moldovei).
Soroçanu, Evdokiya (2006). *Gagauzların kalendar adetleri. Etnolingvistik aaraştırması*. Kişinöv: Gunivas.
Wittek, Paul (1951-52). Les Gagaouzes = Les gens de Kaykāūs. *Rocznik orientalistyczny* 17, 12-24.

GAGAUZ AND TATAR ENDANGARED LANGUAGES OF BULGARIA: SOCIOLINGUISTIS ASPECT

Hristo Kyuchukov

Bulgaria Gagauz
© dunavmost.bg

Introduction

My interest to Gagauz and Tatar people and their languages comes from my native town in Northeast Bulgaria-Provadiya, where representatives of Turks, Tatars, Muslim Roma and Gagauz live together for centuries. My grandfather *Hüseyin dede* - from my father's side - who was '*hasırcı*', selling *hasır* (wicker) to all ethnic groups form the surrounding villages of Provadiya often was taking me as a child with his *'eşek arabası'* (donkey carriage) and I was witnessing him talking with them in Turkish selling his wickers. My grandfather had many friends who were Gagauz and Tatars. Many years later I started to study mainly the language of the Gagauz people, but I did not do any work till recently on Tatar language. In the autumn of 2013, together with my students form the Institute of Turkic Studies of Free University of Berlin, I organized an expedition to villages in Northeast Bulgaria with Gagauz and Tatar population.

Both communities share very much the same fate – both languages are endangered from disappearance. The young generation today does not speak Gagauz or Tatar languages any more. They speak Bulgarian only (in the case of Gagauz people) and Turkish (in the case of Tatars). The communist system in Bulgaria somehow succeeded to make these two groups of people to be ashamed from their languages and ethnicities and this process gave a result in a new generation of 'Bulgarians' or 'Turks' who denies their language, origins and ethnicity.

Eminov (1997), although does not mention the Gagauz and Tatars in his book, describes assimilatory process which was applied to these two groups by the communist regime, as to the other Muslim groups such as Turks, Pomaks and Roma. The communist government succeeded to instill that the minorities are not only 'the others' but they are dangerous, because they try 'to cut of a part of the Bulgarian territory and to annex it to Turkey' (Eminov 1997: p. 6)

1. Ethnonyms

Gagauz

The publications about the ethnonym of Gagauz people can be grouped in two groups:

a) in Ukraine and Moldova;
b) in Northeast Bulgaria.

The Gagauz, Varna
© 1900 lost.bulgaria.com

The Gagauz groups in Moldova and Ukraine are much more studied and the number of the publications are higher. I am not going to analyze them. The Gagauz people and their language in Bulgaria are less investigated due to political reasons. The objective publications on Bulgarian Gagauz are till 1945, before the communism to take over. During the period of 1945-1990 the publications on Gagauz people rather have political character and they play a role of propaganda, 'proving' that Gagauz people are 'Bulgarians' as the system was trying to prove that the Bulgarian Turks, Pomaks, Roma, Tatars are also 'ethnic Bulgarians'

In her monograph Mateeva (2006) as well as in other publications (Mateeva, 2009) proves that the outside world names the Gagauz people Bulgarians, but they still refer to themselves as 'Gagauz'. The debates and the discussions among the specialists still goes on regarding the ethimology of the name 'Gagauz'. The main figure of the Bulgarian Turkic studies Emil Boev (1995), who had the task from the communist party to assimilate all Turkish speaking minorities in Bulgaria, with his publications spreads the information about the Bulgarian origin of Gagauz. He was the main source and knowledge about the this ethnic and linguistic group and without his support and permission it was impossible to be done any research on any Turkic group or any Turkic language in Bulgaria.

Marinov (1956) in his monograph proves that the Gagauz people are 'Turkified Bulgarians' during the Ottoman Empire. Later Baskakov's (1969) definition on this who are the Gagauz people gets popular in Bulgaria and it is believed that the Gagauz belong to Proto-Bulgarian and Oghuz tribes.

Tatars

The information about the Tatars in Bulgaria is very limited. According to Antonov (2004) the Crimean Tatar ethnicity originated on the territory of the Crimean peninsula and inland steppes in the 14th and 15th century. The main ethnic components that were successively incorporated into the new ethnos were the ancient indigenous populations (for example -Bat-Bayan's Proto-Bulgarians), the Kumans and, finally, the Kipchakized Mongol clans. Due to the slave trade and the military campaigns for the capture of slaves, economic mainstays of the Crimean-khanate - other ethnics also contributed to the Tatar genotype. The Tatars of Bulgaria were formed as a group with a common identity as a result of the ethnic consolidation of the immigrants: Crimean Tatars proper, Nogay, Karachai and the distinct group of the Tats. Their consolidation was based on the close languages, common destiny and political idea of belonging to the former Crimean-khanate and respective ethno-social formations.

2. Religion and culture

Gagauz

In Bulgaria the Gagauz people are recognized officially as a linguistic minority, not as an ethnic minority (National Council, www.nccedi, visited in May 2014). The Gagauz people have an Orthodox Christian religion as the majority of the Bulgarian population. They celebrate all the Christian holidays as the general part of the Bulgarians. The weddings and the funerals are done in the way as the Orthodox Christians do it. However their oral history: some of the songs, which they perform for example, celebrating Christmas or some of the saints days are performed in Gagauz language.

The oral traditions in some of the villages are still preserved. The older generation knows songs, fairy tails, anecdotes, sayings/proverbs and riddles in Gagauz language. Recently Kyuchukov (2013) published a collection with folklore samples in Gagauz language from Bulgaria, which shows that still the oral tradition are alive among the oldest generation of the Gagauz population. However the younger generation – those up to the 50-60 years old do not know any Gagauz songs or fairy tails, as well as they do not speak any Gagauz. They know only some words in Gagauz, but they are not able to carry

out a conversation. The younger generation identify as Bulgarians and they are ashamed to recognize publically that they are Gagauz.

Tatar folk group from Rousse, Dobrich obl. Ruse © dariknews.bg

Tatars

The Tatars are officially recognized as ethnic minority.[1] They have a Muslim religion (Sunni) and celebrate all the Muslim religious holidays. The celebration of the weddings are in a way influenced by the Bulgarian tradition of celebrating the weddings, but basically the elements of Muslim traditions of the general Turkish population in Bulgaria are there – for example before the wedding day there is a *kına gecesi,* (henna evening) where the hands of the bright are painted with figures from henna.

The funerals are organized in a traditional Muslim way. There is no anything specific or different from the way how the Bulgarian Turks will organize a funeral.

The songs, fairy tails, proverbs and riddles are mostly Turkish. Only the oldest generation still remembers some songs and fairy tales in Tatar language but the younger generation, including the ones up to the age of 50-60 years they do not know any Tatar songs or anecdotes. The younger generations identify as Turks and they are ashamed to recognize that they have a Tatar background.

3. Geography and population

Both groups are concentrated in the North-east pars of Bulgaria.

Gagauz

The Gagauz mainly live in the villages surrounding the city of Varna, the town of Provadiya, the town of Kavarna and the town of Balchik. According to the census in 2001 in Bulgaria the total number of people identified as Gagauz is 540 people. In 1900 the total number of the Gagauz people was 5501.[2]

The Gagauz in Bulgaria do not have any non-governmental/cultural or educational organizations.

Tatars

The Tatars live in the towns of Silistra and Dobrich the surrounding villages, as well as in the surroundings of the city of Varna. According to the Bulgarian National Council for cooperation on ethnic and integration issues in 1905 the total number of the Tatars in Bulgaria is 17 942, and in 2001 they are only 1803 people (National Council, www.nccedi, visited in September, 2014).

The Tatars in Bulgaria have their own organizations: ‘Asabay’ in the village of Vetovo and ‘Navrez’ in the town of Dobrich.

4. Language and identity

Issues of language use and identity among bilingual communities is one of the main topics in the contemporary sociolinguistic. Phenomenon such as code switching, language-mixing, language change are typical in the communication process among bilinguals. Code-switching is a general term commonly used in the sociolinguistics. Borrowing is a narrower term and also more often seen. The essence of it is that words borrowed from language A are phonologically and morphologically adapted and integrated into language B. When the speaker knows two languages A and B and uses words from language A while speaking language B, code-switching (CS) can be observed. The important thing here is that the speaker does not change the words phonologically or morphologically. Code-switching is met at both lexical and syntactic levels.

1 National Council, www.nccedi, visited in September, 2014.
2 National Council, www.nccedi, visited in September, 2014

Gagauz children in Bulgaria © trio.bg

Both communities – Gagauz and Tatars – being bilingual/multilingual use interchangeably the languages they know, however among the younger generations processes of assimilation and language lost are also observed.

Gagauz langauge

Most of the Bulgarian Gagauz nowadays identify themselves as Bulgarians. The fact that there are no cultural organizations trying to document and preserve their language and culture, the fact that there are no scientific institutions interested in Gagauz people, to do research and to write scientific articles, monographs, books about the history, culture and the language of this ethnic group shows clearly that the Gagauz are not considered as an important ethnic group neither by themselves nor by the scientific society in Bulgaria. All the publications done last 20-25 years are a result of a personal interest of scientists and not as a clear policy towards this ethnic group.

My research among the Gagauz around the town of Provadiya in Bulgaria, shows that they use manly Bulgarian language in their everyday communication and identify themselves as ethnic Bulgarians. A fieldwork was conducted in the villages of Dobrotich and Brestak with six informants between 60 and 80 years old. The conversations were tape-recorded and the interviews took place in their homes. They all were asked to perform the same task: to tell a tale in Gagauz language, to tell their autobiography, talk about how they celebrate St. George's Day, to say some proverbs and riddles in Gagauz or to sing a song in the Gagauz language. It became clear that some of them were either confused or ashamed to speak Gagauz. That is why our conversations usually started in Bulgarian but later turned to the Gagauz language.

The Gagauz language is mainly spoken by the elderly population. The 40-50 years old usually cannot speak it because they did not learn the language in their childhood. During the communist era in Bulgaria, the use of Gagauz language was forbidden as was the case with other minority languages, but the Gagauz people in particular were targeted with assimilation policies, which is the reason why the young generation has now lost the language. Nowadays they use Bulgarian exclusively.

The following examples show the processes of code-switching and borrowing among the elder generations.

A. Code-Switching

1. *Kızım burada mektepte (G)* ***učitelka*** *(B).*
   My daughter here in the school is a ***teacher***
2. *Gelin burada poştada(G)* ***načalnik*** *(B).*
   My daughter-in-law here in the post is a ***boss***.
3. *O vermiş ana(G)* ***otgovor****(B).*
   He ***answered*** him.
4. ***Kopriva*** *(B) çorbası (G).*
   Nettle soup.

As one can see from examples 1-4, the nouns such as *teacher*, *boss*, *answer* and *nettle* are taken directly from the Bulgarian language. They do not have any phonological or morphological adaptations to the Gagauz language. The nouns are the easiest grammatical categories to be used from Bulgarian. However, there are also other grammatical categories used from Bulgarian, as shown in examples 5-8.

5. ***Obače****(B) şimdi kim işleyecek (G)?*
   However, now who will work?

6. *Ben bilmerim(G)* ***dumata naturalno*** *(B) ne demek(G).*
   I do not know what the ***word natural*** *means.*

7. *Türkte olsa yardim etmes (G).* ***Edin progresiven za vremeto si čovek*** *(B).*
   Even if he is a Turk, it does not help. ***A progressive man for the time.***

These examples show that the code-switching could be at the beginning of the sentence, in the middle or it could be also a whole new sentence, as manifested in example 7. The switched categories are nouns, adjectives and conjunctions.

B. Borrowing

8. *Birde götürdüm onu (G)* ***šivač-lara*** *(B) yaptırdim bir palto(G).*
   And I brought him/her to the **sewers** and I made a coat.

9. *Yemek atlari – labada(G)* ***mandža-sı****(B).*
   The name of the dish is a spinach ***dish***.

Examples 8 and 9 show that the words taken from Bulgarian have been adapted to Gagauz morphological rules. The noun ending for plural in (example 8) ***- lar*** and the case ending in example 9 **– *sı*** are from Gagauz.

C. Code-Switching and Borrowing

10. *Mar gelin (G)* ***mandža-ya červen piper*** *(B) koydun mu?*
    Daughter-in-law did you put ***red pepper in the meal***?

11. ***Sedmi polk-ta***
    In the Seventh ***platoon***.

Examples 10 and 11 show that the speakers of the Gagauz language are code-switching and borrowing in the same sentence, and this is part of their everyday life. Actually, all these processes occur automatically without any thinking, as is the commonly observed case with all bilinguals.

Pursuant to the presented examples of 'borrowing' and 'code switching,' it is evident that the basic language is the Gagauz language. The language which is being borrowed or switched to is Bulgarian. A reason for switching of the codes and transferring the speech into Bulgarian is the lack of equivalent words in the Gagauz language.

Tatar language

Unfortunately the number of publications on Tatar language in Bulgaria is very limited. Mainly this issue was investigated until 1980-s in Bulgaria, and last 30-35 years there are no any new research and publication (Boev 1964, 1971; Tasheva 1978; Baubek&Penişoara, 1978). The newly research on Bulgarian Tatar was done mainly by the ethnologists (Antonov 2004). Thanks to the work of Antonov nowadays there is an information about the existing ethno-linguistic groups among the Bulgarian Tatars: Tat, Nogay Tatar, Laz Tatar, Uygur Tatar, Kazan Tatar, Kazak Tatar, Kipçaklar, Soray Tatar, Tatar şengenesi.

Approximately till 1940-s there were schools providing education in Tatar language and part of the elderly generation attended these schools. After the WW II the Tatar schools were closed down and the Tatar children had to attend Turkish schools and they actually were learning at school Turkish and Bulgarian. In 1970-s the Turkish schools were closed down and the Turkish and Tatar children did not have any possibility to learn their mother tongues (Antonov 2004; Eminov 1997).

My field work among the Tatars was done in the village of Belogradets, near the town of Provadiya. The respondents were asked to tell a fairy tail in Tatar language, to sing a song or to tell an anecdote. The interviews were video recorded. The younger generation does not speak Tatar language anymore – they

The Tatar nccedi
© government.bg

speak Turkish and Bulgarian and they identify as Turks. The older generation is the one who speaks the language, but their language is also mixed with Turkish. Here are some examples of code-switching between Tatar and Turkish.

12. *Mında* ***dünyaya geldim.***
I was born there.

13. *Koy işinde* ***büüdüm.***
I grow up in the village

14. *İkitane balam* ***var.*** *[...]* ***Em kızı var em olu var.***
I have two children. […] ***(He) has daughter and son.***

The examples 11-13 show code-switching with Turkish – in bold ate given the words which are from Turkish. Interestingly enough all the three sentences show switches with verbs. It seems the nouns are well preserved in the language of the elder generations but the verbs are partly despairing.

Generally speaking Tatar language is endangered. There are no language courses among the young people, the existing two organizations, mentioned above organize some cultural activities but on voluntary bases. There are no financial support from the Bulgarian government for the development and preservation of the Tatar language and culture. From other side there are no connections with the Crimean Tatars to motivate the Bulgarian Tatars to preserve the langue and culture. All these factors somehow influence the attitude towards the language and assimilation processes among Bulgarian Tatars.

Conclusion

The article brings some very serious questions regarding the future of the two Turkic languages in Bulgaria – Gagauz and Tatar. The assimilatory policy of Bulgaria towards minorities it seems succeeded within these two ethnic groups. The younger Gagauz nowadays are ashamed to say that they are Gagauz and they are pretending to be Bulgarians, and the younger Tatars are ashamed to say that they are Tatars and pretend to be Turks.

Strangely enough the Bulgarian Gagauz do not feel as a part of the Gagauz diaspora in Moldova and Ukraine, although there are recently contacts with cultural organizations and institutions from both countries. It is the same with the Tatars. Although they say: *'Biz Krim tatarlarıyiz' (We are Crimean tatars)* there are no intense connections with the Tatars from Crimea.

The attempts to document and present the oral history and patterns of the folklore of the both ethnic groups are done by enthusiasts - members of the both communities and individual researchers. This is the hope to save as much as possible for the future generations and maybe there will be a time when the two ethnic groups will start to learn their language and culture. Let us hope!

References

Antonov, S. (2004). *Tatarite v Bulgaria* [The Tatars in Bulgaria]. Dobrich: Navrez.
Baskakvov, N. A. (1969). *Vvedenie v izuchenie tyurkskih yazyikov*.[Introduction to the study of Turkic langugaes]. Moskva : Vyishaya shkola.
Boev, E. (1995). *Ne zabludata, a lažata za gagauzite*. [Not the mis conception but the lie about the Gagauz]. Sofia.
Boev, E. (1971). Izsledvaniya i materiali po tatarska dialektologiya v Bulgaria. [Studies and materials on Tatar dialectology in Bulgaria]. In Godishnik na Sofiyskiya Universitet. Tom LXIX, 2, pp. 3-110.
Boev, E. (1964). Nekotoryie osobenosti tatarskogo govora v gorode Varna. [Some features of Tatar language in the city of Varna]. Linguistique balkanique, VIII, pp. 69-86.
Baubek, A. & Penişoara, I. (1978). Znacheniya i funkcii prichastiya na GAN/GEN ~QAN/KEN Dobrudzhanskogo-Tatarskih narechiya [Meaning and function of the participale with GAN/GEN ~QAN/KEN in the Tatar dialect of Dobrudzha]. Linguistique balkanique, XXI, 2, pp. 50- 55.

Sources

Eminov, A. (1999). *Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria.* New York: Routledge.
Kyuchukov, H. (2013)**.** *Die Folklore der Gagausen aus Bulgarien*. Muenchen: Lincom
Marinov, V. (1965). *Prinos kam izučavaneto na bita i kulturata na turtsite i gagauzite v Severoiztočna Bulgaria* [Contribution to the study of the life and culture of the Turks and the Gagauz in northeastern Bulgaria]. Sofia: Academy of Sciences.
Mateeva, V. (2006). *Gagauzite oshte edin pogled* [The Gagauz one other look]. Sofia: Akademichno izdatelso 'Marin Drinov'.
Mateeva, V. (2004). Gagauzi i bulgari – edinstvo v razlichieto [Gagauz and Bulgarians – unity in diversity]. In: J. Kolarova (ed.) 50 godini specalnost Turkologiya v Sofijskiya universitet 'Sv. Kl. Ohridski'. Sofia: UI 'Sv. Kl. Ohridski'.
Tasheva, M. (1978). Trakijskiyi govor sela Debovo, Plevenskogo okruga [Trakia dialect of the village of Debovo, Pleven region]. Linguistique balkanique, XXI, 3, pp. 35-59.

Internet sources

www.omda.bg
http://www.nccedi.government.bg
http://www.trio.bg/gagauzite-nasllednitsite-na-prabalgarite
http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1094414
http://www.nccedi.government.bg/upload/photo/_MG_0412.JPG
http://www.dunavmost.bg/Bulgaria/News/26811-ne-sashtestvuvat-gagauzi-koito-ne-sa-balgari-po-proizhod (Photos added by the editor)

THE GAGAUZ IN UKRAINE

Bülent Hünerli
Tudora Arnaut

Ukrayna Gagauzları
© Tudora Arnaut

Introduction

On the formation of the Turkic speaking Gagauz people, who originally had the name *Uzes,* influenced Turkic tribes such as the Pechenegs and Polovtsy.[1] Gagauz, who throughout their history had been a part of various political groups, are now living on the territory of Moldova, Ukraine, Bulgaria and Greece. Also, a significant number of the Gagauz moved to the territory of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Russia, Turkey, Romania, Brazil, the US and Europe for different reasons and now they are living there. The total number of the Gagauz population is over 200 thousand people (Tekin, Ölmez 2003: 159). According to 2001 population census the number of diaspora in Ukraine totaled 31,900 people, most of whom live in the Odessa region.[2]

1. The Gagauz population in Ukraine according to 2001 census

Areas where the Gagauz resided constantly was constantly transferred from one state to another until the end of the World War II. Identified on August 2, 1940 Ukrainian and Moldovan Soviet Socialist Republic borders were changed again in November 1940 due to population exchange. Over time, these territories were occupied by Romania, but in 1944 they were returned back to the USSR. After the war, the borders of these republics were again restored according to the model of 1940. These boundaries between Ukrainian and Moldovan states remain unchanged until now.[3]

Living in the two of the fifteen Soviet republics that were part of the Soviet Union - Ukrainian and Moldavian Soviet republics, the Gagauz had no problems related to border crossing. Therefore the Gagauz who now live in Ukraine, did not have a proper name at that time. But after the collapse of the Soviet Union, Moldova (August 21) and Ukraine (August 24) both gained independence and a political border was formed between these countries. Thus, Bessarabian lands were captured within 2 political powers. This caused the appearance of name 'Ukrainian Gagauz' to refer to the Gagauz living in Ukraine.

2. Researchers of the Ukrainian Gagauz people

As mentioned above, in 1991 there was no difference between the 'Ukrainian' and the 'Moldovan' Gagauz. All the people were called the 'Bessarabian Gagauz.'[4] It is known, that the Ukrainian Gagauz

1 There are theories that the Gagauz have common roots with the Greeks and Bulgarians. In fact, within ethnographic, linguistic and historical point of view the Gagauz are Turkic people. More (Argunşah 2007: 15-29).
2 Source: http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/
3 http://vse.md/component/k2/item/623образование-мсср-в-августе-1940-года-превратило-молдавию-в-цветущий-край,03.03.2016
4 National leader of the Gagauzes the priest Michael Chakyr released in 1934 the book 'History of the Bessarabia Gagauzes.' At that time there was no such differentiation.

Women's monastery in Satılık Hacı village (Aleksandrovka) © Tudora Arnaut

as their brothers from Moldova moved to these lands from the Bulgarian district *Dobrudja*. For many reasons the Gagauz resided in the *Budjak* between 16-18th centuries until the end of the Ottoman-Russian War (1806-1812 yy.). They were called 'old settlers'. After the Ottoman-Russian war of 1806-1812 they became part of the Bessarabian province of the Russian Empire. After that they became known as 'new settlers'. In periods of Ottoman-Russian wars of 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791, 1806-1812 a significant number of immigrants from the Balkans settled on Budjak territory (Radova-Karanastas, 2012: 145).

Also, an important fact is that in the early 19th century the Gagauz people, who lived in *Dobrudja* settled on the territory of Bessarabia. Because of the problems that arose with the Nogai Tatars, who lived in this area, Russian Empire moved them to other lands. On liberated territory settled the Gagauz and other ethnic communities that migrated from the other side of the Danube. However, for some time the Gagauz and Nogai Tatars were living together (Radova-Karanastras 2012: 145).It is known that Russia, in order to encourage the relocation of the Gagauz and other ethnic groups, gave them special rights and privileges. Another Russian way of influence was religion. By moving out the Nogai Tatars, followers of the Islam and moving to this area Orthodox community, they contributed to the formation of a kind of natural barrier against the Ottoman Empire. Imperial authorities ran their campaign, emphasizing that on this area the Gagauz people re able to live according to their religious beliefs and not to suffer from harassment (Argunşah 2007: 40).

However, after a certain period of time the Gagauz felt the devastating impact of the government of imperial Russia. The people demanded from landowners to give out some of their fertile lands. In 1906 the Gagauz protested and put forward specific requirements. As a result, January 6, 1906, they created Komrad Gagauz State, which lasted for 10 days and was destroyed by the Russian army (Argunşah 2007: 45). Since 1918 Bessarabia lands were controlled by Romania. The Romanian government, which initially carried a loyal policy towards the diaspora, from 1938-1939 started repressive policies against the Gagauz. After one year the Gagauz were part of the Soviet Union, then for three years a part of Romania, and from 1944 to 1991 they were the part of the Soviet Union again (Katpat 1996: 290). After analyzing the information, we can claim that the Moldovan and the Ukrainian Gagauz people are one and they cannot be considered separately. In the course of the flow of events the Gagauz joined separate states and further development of the Moldovan and Ukrainian Gagauz was significantly different.

The Gagauz who lived in Moldova after 1991 started cultural and political struggle to restore their rights. After all, December 23, 1994 the Moldovan government authorized the formation of the territory of the autonomous entity Gagauzia Yeri. According to the Constitution of Moldova Gagauzia Majlis

received the right to enact laws relating to culture, education, regional budget, employment, financial issues etc. The most important achievement was that the Gagauz language acquired the status of official on the same level as the Romanian and the Russian languages (Öncü 2014: 94-95).

Pryazov district
Church in Hamivka village
© Bülent Hünerli

The current situation marked the beginning of dramatic events for the Ukrainian Gagauz, especially for those who lived in Odessa region. In Soviet times, the Ukrainian Gagauz were free to cross borders of all the republics and visit their relatives and friends in Moldova. The Ukrainian Gagauz who lived near the border were able to easily travel to the Gagauz in Moldova and do shopping, it was needed only to cross the Bulgarian or Moldovan village. With the time it became more difficult to travel like that. For some period it was necessary to have only internal passport to cross the border, but then international passport was demanded. After the protests of the Ukrainian Gagauz, the government passed a law under which the Gagauz living within 60 kilometers of the border could visit Gagauzia under internal passport, but people who lived at a distance exceeding 60 kilometers, had the right to cross the border only with a foreign passport. This law has still been in force.

The Gagauz who live n the territory of Zaporozhye settled in this area much later. They are descendants of the Bessarabian Gagauz. When the Crimean War ended in 1856, the Russians handed over the territory that was located on the southeastern border of Bujak (Vulcaneshti and Bilhrad)[5] to Moldavian Principality. Because of this, the Gagauz and other ethnic groups moved into the territory of modern Zaporizhia region. Lands, which were part of the Russian Empire in 1878, joined the territory of Dobrogea, Romania.[6] Thus the Zaporizhia Gagauz are descendants of immigrants who settled in the area in 1856, after the Crimean War.

3. Places of residence

The Gagauz as well as the Ukrainians,[7] have the status of native inhabitants[8] (коренной житель) in Ukraine, mostly they live in the two geographic areas. The first of them is he territory of Bessarabia, located in the northern part of the border between Moldova and Ukraine, resulting from the collapse of the USSR. The Gagauz living in these different ethnic areas in the villages of Odessa region - Dmitrovka village, Oleksandrivka, Chervonoarmiyske, Vynohradivka, Jovtneve, Zaliznychne; Tabak of Bolgrad district; Kotlovyna village of Reniysk district; Stari Trojany village and Novoselivka of Kili district; Krasne, Maloyaroslavets, Serpne, Podgornoe villages of Tarutino district. Also, a lot of the Gagauz people are living in regional centers such as Bolhrad, Reni, Kiliya, Izmail and the regional center - the city of Odessa. According to statistics, in 2011 the number of the Gagauz population residing in the Odessa area was 27,600 people. Most of the Gagauz population of Ukraine consists of the Gagauz living in Odessa.

5 Gagauz lived in this region, and villages of this region. Now it is also a place of their residence. Names of towns in Zaporizhia region, inhabited by the Gagauz: Dmytrivka, Oleksandrivka and Volchanskiy [Vulcaneshti]. Villages left by the Gagauz in the Bucak region, also have Gagauz names.

6 http://ato-gagauzia.narod.ru/istoria.htm

7 Today, Ukraine is home for 131 ethnic communities (Arnaut 2010: 51).

8 The Ukrainian Gagauz have the indigenous (autochthon) status, as well as other major ethnic groups such as the Crimean Tatars, Bulgarians, Russians, Karaites and others. Indigenous people area community living in the country for more than 100 years. That is, those who are not migrated from other areas, and is as Ukrainian, are local Ukrainians. Only a few nations fall under this category. http://www.agatov.com/old/national%20of%20Crimea/may-2004/Voite-19.htm http://polit.ua/articles/2010/04/ 08 / gagauz.html)
'Indigenous peoples have the right collectively and individually, in full possession of all human rights and fundamental freedoms recognized in the Charter of the United Nations Universal Declaration of Human Rights and International law relating to human rights.' http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml

Satılık Hacı village (Aleksandrovka) © Tudora Arnaut

The ethnic distribution in Odesa region[9]

The Gagauz also live in large cities of Ukraine such as Kyiv (mostly), Kharkov, Sevastopol, Nikolaev. Among them the rural population of Odessa region, which migrated to the cities to study, work, military service or other purposes.

The second region of the Gagauz residence is Zaporozhye region. Nowadays the Gagauz live in the district center Yakymivka and surrounding villages of this area. Because the Gagauz migrated to these areas later, they gave them the names of the Bessarabia region villages. The Gagauz reside in the village Dmitrovka (Azberdallı/Azberda), Oleksandrivka village (Karokatlı / Korotka), which is subordinate to Volodymyrivskiy village council and the Maksym Gorky village of Yakymivskiydistrict.

Also there are traces of the Gagauz residence in the Vovchansk village of Yakymivskiy district, who, however, today have dissolved among other ethnic groups. There is a monument to soldiers killed in World War II in Vovchansk village, listing the names of the soldiers-defenders of the village. Among them are also the Gagauz surnames: Akyndzhyly (*Akıncılı*), Kambur, Kulakov (*Kulak*).

Earlier native speakers of the Gagauz language lived in the nearby Yakymivske village of Pryazov district. However, there is no information that would confirm the presence of the Gagauz population in Dmytrivka, Divnynske, Heorhiyivka, Dobrivka, Novopokrovka and Hamivka villages nowadays. The local Gagauz assimilated with other ethnic groups, mainly Albanians and Bulgarians. In the Hamivtsi village percentage of the Gagauz population used to reached about 50% but now there is no Gagauz population or the Gagauz language speaking people.[10] In these villages there are only Gagauz surnames left (Kuruoglu, Baboglu, Ormancı, Kemençeci, Topal, Çakir).

4. The assimilation process of the Gagauz

In fact the Gagauz population more numerous than indicated in the sources (not only in Ukraine but also in other areas). The reason for this is that the Gagauz assimilation is continuing today, and the fact that in the ancient Russian sources Gagauz common name was ‘Bulgarian migrants’ or ‘Bulgarians’. So, Gagauz real population was much larger than indicated in the contemporary sources. The Gagauz were recorded in the Russian Empire with such name according to the place from which they migrated. Having examined the matter in the light of history of the Gagauz people, we can rightly claim that

9 http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/Odesa

10 I collected this data during the expedition through villages of Yakymivsky and Pryazov districs 7-11 January 2016 (B.H).

the Gagauz are still going through the process of assimilation. In general, this process began after the Gagauz moving to the territory of Bessarabia. The two main factors that affect the Gagauz assimilation are language and religion and related processes.

Firstly, the Gagauz had to learn more than one language by changing their residence areas for historical and political reasons:

> 'According to Bulgaria statistics the Gagauz population is gradually decreasing. According to the Hradeshliyev tables the Gagauz population in 1880 was 12,000, in 1905 it was 10,175, 9,329 in 1910, in 1920 3,669, and in 1926it was 4,378 people, or 0.8 % of the total population. According to data collected by A. Ishirkovym, in 1881 the number of Bulgarian-speaking population amounted to 6,721, Turkic-speaking 8,903 people, and in 1901 the number of Turkic-speaking population dropped to 5,985 people. The population that speaks Bulgarian rose to 15,601 persons. From these data we can conclude that assimilation of the Gagauz by Bulgarians began in the 19th century and led to the loss of Gagauz identity.' (Argunşah 2007: 42-43).

Another factor that affects the assimilation process is religion. As Hamdullah Suphi remarks, the Gagauz as well as Bulgarians and Romanians practice Christianity and have much in common with Bohar and Romanians (Anzerlioğlu 2006: 36,42-43).

To illustrate the ongoing process of assimilation among the Ukrainian Gagauz we give the following examples. During the expedition to Odessa region 15-20 October 2015 we received some important information from a Gagauz lady, a resident of the village Kubey. She said:

'Earlier, 30-40 years ago, 70 % of inhabitants of Kubey village were the Gagauz, and 30 percent Bulgarians. Now the situation has changed significantly. Now no more than 40 percent of people living in these areas define them as the Gagauz'. One reason is interethnic marriages of Bulgarians with the Gagauz girls because from cultural and religious point of view they have much in common, but the Bulgarians do not support marriages of Bulgarian women with Gagauz men.

If the couple gets on well, the influence of Bulgarian culture on a new family will be dominant.[11] Moreover, despite the fact that there are a lot of marriages between Bulgarians and Gagauz in villages such important issues as marriage ceremony and upbringing of children are resolved within the Bulgarian traditions.[12]

There is another example from this area (Kubey village). In this region, inhabited by people who in spite of the fact that their names are Gagauz, ethnically identify themselves as Bulgarians. Or people who consider themselves Bulgarians, though their parents are native Gagauz.

Another striking example was recorded during our expeditions 7-11 January 2016 at another point of Gagauz residence, namely a Gagauz village, located in the Zaporizhia region. During the trip we met a 100-year-old Gagauz, villager of Dmytrivka, Akimovka district. Inspite not being able to practice the Gagauz language, we asked him what language he speaks, he said, 'Bulgarian'. When we noticed that Bulgarians communicate differently this old man said: 'The Bulgarians simply communicate other Bulgarian language.'

Generally speaking, these two examples are just the top of the iceberg. In such closed from cultural and social point of view environment as village similar situations are pretty clear.

For urban residents assimilation process was more difficult. The Ukrainian Gagauz faced social, political and economic difficulties, and moved to big cities such as Odessa. This relocation was devastating forself-identity of the Gagauz people. We observed that the Gagauz who moved to the city, were exposed to assimilation, which cannot be stopped in an environment where there is a significant cultural and linguistic impact of the Ukrainian and Russian languages. One of the reasons for

11 It is worth nothing the impact of Bulgaria on this matter (T.A.).

12 There is the same data in the works of H. Suphi. He believes that marrying Romanians and Bulgarians, the Gagauz had lost their identity (Anzerlioğlu 2006: 36).

Gagauz in Ukraine, Karakurt village © Tudora Arnaut

assimilation is that studying the Gagauz language, which is considered the cultural and connecting link, was not appropriate for everyday communication.

In addition, the Gagauz, who moved to various cities, had formed a union whose main activity is focused not on the development of their language and national self-identification, but just on the arranging social and cultural activities. Increasing number of Russian-speaking population of the Gagauz is one of the biggest problems today.

There are many examples to illustrate the statement that assimilation of the Ukrainian Gagauz is still pending. This process has been going on for various reasons over the years and resettlement of the people has permanent effects on the Gagauz culture. According to recent studies the ethnic name 'Gagauz' arose as a reaction to the historical assimilation.[13] Hakan Aydemir wrote scientific work about the origin of ethnic name of these people basing his work on historical and linguistic factors. Aydemir said that the etymology of the word 'Gagauz', which is found in different sources, is wrong. He convinced that the name of Gagauz people '*Gagauz*' consists of two integrated components '*gaga* + *uz*.' By a dictionary definition the second part 'uz' is name of tribe and the other according to the Manov's interpretation means '*truth, verity, etc*'. So it is an *ezāfe*, name which means -The Real/True/ Core Uz (people). This is what led to the split of the Gagauz into those who came under the influence of Bulgarian culture, and those who did not. There are other examples that are associated with similar processes in other communities (Aydemir, 2005: 38-39).[14] Basing on the explanation given above the name of Gagauz people appearedin contrast to the name of the 'Bulgarian' people.

5. Mother tongue

5.1. The usage of native language by the Ukrainian Gagauz

In villages where the Gagauz population percentage is quite high, native language is mainly used. Residents use their mother tongue in everyday life. However, for the preservation and development of the language this is not enough. During the Soviet Union there was no teaching of the mother tongue, that is why literary language was not formed and its development remained at the level of a spoken

13 For details, see (Argunşah 2007: 23-29).

14 Argunşah based on Miletych's works said: 'Miletych divides the Gagauz into two parts, according to the made research. The first part consider themselves Bulgarians, marry to Bulgarian girls stick to the Bulgarian customs and traditions, and in no way separate themselves from Bulgarians. Another group of the Gagauz–the real Gagauz, or the Gagauzes who live on the coast. They do not consider themselves Bulgarians, but ethnically associate themselves with the Greeks'. Aydemir supports this statement (Argunşah 2007: 17).

language.The Gagauz language borrowed many words and word endings from Russian that influenced the structure of its sentences. At that time even the spoken language was endangered. The reasons for this were the rapid spread of mass media in the family life of the population, insufficient studying of the native language, reducing of the national consciousness of the population, it was unreasonable to study the everyday Gagauz language. Among these factors we may also indicate a lack of Ukrainian Government support of the Small folk and ethnic associations. As a result, all this led to the fact that the Gagauz language was not given the desired value, and the Gagauz lost interest in learning their own language. According to the statistics of 2011, 71.5% of reported the Gagauz stated the Gagauz language as the mother tongue, 3.5% - Ukrainian language, 22.7% - Russian language, 2,3% - other languages.[15]

5.2. Alphabet and alphabet research

By 1957 the Gagauz residing on the Bucak territory did not have their own alphabet. In written or translated works of the Gagauz leader Mikhail Chakyr Latin and Cyrillic alphabets were used, but they have not received official status. July 30, 1957 Moldovan SSR Supreme Council approved the Gagauz alphabet developed by D. Tanasohlu and L. A. Pokrovska based on Cyrillic alphabet. After the collapse of the Soviet Union Majlis of Gagauz Autonomous Region January 29, 1993 decided to switch to Latin alphabet, but the transition process moved slowly. May 13, 1993 in accordance with the decision of the Parliament of the Moldovan Republic № 1421- XII a draft of alphabet was adopted. January 26, 1996 National Majlis of Gagauzia ratified this decision. Since September 1, 1996 teaching of the Gagauz language at schools has been based on the Latin alphabet (Argunşah 2007: 83).

At that time, the Gagauz, who were a part of Ukraine, were unable to switch to Latin. The reason for this is that the Ukrainian language which is the state language of Ukraine and is based on Cyrillic alphabet. In Soviet times, the Ukrainian Gagauz also used this alphabet. It is a pity that at the time when the Gagauz of Moldova switched to Latin, the Ukrainian Gagauz living in another state, could not join the transition and continued to use the Cyrillic alphabet. Because of that, cooperation between the Ukrainian and Moldova Gagauz at different levels was deteriorated.

Under these circumstances, the Ukrainian Gagauz put forward many initiatives. In order to preserve their language, they use the law of Ukraine on education of minorities. In most Gagauz villages in schools the Gagauz language is taught twice a week. And textbooks for primary and secondary schools, although printed in Ukrainian, the state language of Ukraine, but the curriculum is in the Gagauz language and printed in Cyrillic and Latin. This step is an example of a gradual transition to Latin alphabet.[16]

These measures were considered first steps to switch to Latin. The Union of the Gagauz of Ukraine several times submitted the request to the Government of Ukraine to switch the Gagauz language to Latin alphabet. However, the unstable political situation and the government is not very active in this field work hindered the implementation of these inquiries. Since the transition of the Gagauz language to Latin alphabet was not contrary to the law of Ukraine, the Ukrainian Gagauz wanted its implementation. As a result, the whole process brought the Ukrainian Gagauz far from Turkey and other countries of the Turkic world on 12 years ago.

Finally, at the end of a lengthy process, according to the law №10015/3/1-08 from 14.04.2008 according to the decision of the Cabinet of Ministers, signed by Deputy Minister 23.04.2008, the Gagauz of Ukraine switched to the Latin alphabet. According to this document the Gagauz began to use the Latin alphabet since the 2008-2009 academic year. The transition to the Latin alphabet was made thanks to the support of many government bodies, and especially the 'Academy of Sciences of Ukraine,' which is the central body of science and education in Ukraine.

In the development of this initiative important were also cultural and scientific events organized by Odessa association 'Birlik', which is known for its work aimed at supporting the Gagauz of Ukraine. This union which actively promotes the studying and preserving of the Gagauz language and Gagauz

15 http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/language/

16 A program for secondary schools with instruction in Ukrainian Gagauz language GAGAUZ LANGUAGE AND READING Grades 1-4. Ministry of Education and Science of Ukraine. Publishing house 'Bukrek' 2007 A program FOR secondary schools with instruction in Ukrainian language of studying. GAGAUZ LANGUAGE AND READING Grades 1-4.Ministry of Education and Science of Ukraine. Publishing house 'Bukrek' 2005.

culture with its chairman Peter Volkov has played a significant role in the transition of the Gagauz language to the Latin alphabet.

The information bulletin 'Visnyk' (Haberci), which was published with efforts of Tudora Arnaut who was the head of the organization 'Union of the Gagauz of Ukraine' in 2008-2013 tells in detail about the transition process of the Gagauz language to the Latin alphabet:

HABERCİ

«Вісник» Інформаційний бюлетень
Всеукраїнської громадської організації «Союз Гагаузів України»
Bütün Ukraina Cümnä Kuruluşun «Ukraina Gagauzların Birlii» bületeni
№3 Ceviz Ayı/Вересень 2008

Latin grafikası-yaşamamızda dooru bir adım, yeni bir umut

'Gagauz dilin var derin kökleri, angıları getirer bizi taa evvelki oguz, kıpçak, peçenek köklerimize, nerede biz üüreneriz, ani var bölä yapıtlar nasın eski Türk sözlüü (древнетюркский словарь) Mahmut Kaşkarlının, 'Kutatgu bilig' (книга знаний) Balasagunlu Yusuf Has Hacibin, ' Oguz name' (книга об огузах), dastannarımız hem başka yapıtlar. Bunnar göstererlar, ani biz diiliz yalnız, hem bizim var kendi tarihimiz, angısından biz diil läazım utanalım, ama läazım uşaklarımıza küçüktän taa annadalım tarihimizi.

Gagauz dilinin kendi alfaviti asırlarca olmadı, onun için halkımız, açan yaşadı türlü padişaalıkların altında hep kullandı, onnarın alfavitini-Vizantiya zamanında grek klisesine baalı olan gagauzlar kullandılar karamannıca yazısını da okudular din kiyatlarını, taa soram Mihail Çakırın yardımınnan yazıldı kiyatlarımız latin grafikasında rumın alfavitin temelindä da 1957 Sovet Birliin izininä göre başladılar kullanmaa kiril alfavitini. Kiril alfavitinde bu günä kadar tiparlandı çok kiyat, gazeta, ama bilim yazıları gagauz dilindä pek yazılmadı, bu da büük bir iisiklik gagauz bilimindä. Açan sınırlar Moldova hem Ukrayna arasında başladı olmaa taa sıkı da herbir respublika oldu kendi başına bir devlet, o zaman küçük halkların durumu taa da zorlaştı. Tä, gagauzlar da bölä bir durumdaydı. Moldovanın Gagauz Yerindä yaşayan gagauzlar geçtilär latin grafikasına 1996 yılda, makar ki devlet kararı olmuştu 1993 yılda. Gagauz bilim insannarı latin grafikasına ekledilär birkaş ses, ani yoktu moldovannarın alfavitindä, da bölecä kurdular kendi alfavit formasını latin alfavitin temelindä.

Büün Gagauz Yerindä yaşayan gagauzlar yazêrlar hem okuyerlar bu alfavittä kendi hem başka dünnää klasikalarını. Ukrayna sınırlarında kalan gagauzlar'sa açan Moldovadakı gagauzlar latin alfavitinä geçtilär heptenä uzaklaştılar onnardan, zere bırda o grafika kullanılmazdı devlet uurunda. Te o zamandan beri, bırda Ukrayinada çıktı o kadar az kiyat, ani parmaklarda sayma var nica, onnarı da derindän okuyarsıydık bir alay gramatika hem literatura yannışlıklarınınndan var nasın karşılaşalım.

Ama Ukrainada yaşayan gagauzlar istemedilär geri kalma kendi halkından angısı kaldı sınırın öbür tarafında. Var nasıl söliim ani, gagauz halkınnan bile bän da çoktan isterdim geçelim latin grafikasına, ama benim istemäm pek az hem yufka gelärdi bu önemli karar için. 2004 yılda 'Halk Birlii' Kiev dernään başkanı Vasiliy Kelioglu'nnan kararlaştırdık, ani läazım yazalım bu iş için Ukraina Halk topluşuna (Verhovna Rada Ukrainı). Yazdık, ama cuvap geldi, ani bölä karar almaa deeni, läazım olsun bir referendum, da gagauzlar kayıllık getirsinnär bu uurda. Bän , telefon ettim Odesa filialın üürenmääk hem inivaţiya institunun zaametçisinä Tatyana G.Buçatskaya da o dedi , ani onnar yapmışlar bölä anketa ama bu da var nasın az olsun devletin kararı için. Kär, o vakıtlar Odesada 'Birlik' Odesa kultura dernää hazırlardı yapmaa bir halklar arası simpozium. Beni da Pet Georgiyeviç Volkov çaardı. Ben da annattım kendisinä telefonda bu problemamızı. O da kayıllık getirdi, ani kaldıraceklar soruş bu toplantıda. Toplantıda ben pay aldıynan annattım ne yaptık biz , hem nesoy karar läazım almaa bu toplantıda. Simpozyumun bitkisindä alındı bir karar, angısı gösterärdi, halkımızın kararını geçmää deeni latin grafikasına, da temeldä kullanmaa o grafikayı ani kullanerlar Gagauz Yerindä gagauzlar. Bu karırı damgaladıktan soram ona yazdık dernäämizin adından bir ek kiyat, da götürdük Ukraina Bakannıına. Onnar da uzun bir vakıttan soram kararlaştırdılar vermää bu soruşu Ukrainanın Bilim Akademiyasına, Üüürenmäk Bakannıına, Finansı Bakannına, Kutlura hem Turizma Bakannıına, Hukuk (Юстиции) Bakannıına, Televideniya depatramentosuna, hem başka kurumlara. Ama bunnarın içindän Ukrainanın Bilim Akademiyasının hem Üüürenmäk Bakannın kararı pek büüktü. Beni birkaç kerem çaardılar Akademiyaya da onnara annattım neçin läazım geçelim latin grafikasına. Onnarı inandırdıydım kendi

dooruluumuza, ama şindi karar lääzımdı gelsin Ukrainan Halk Topluşundan. Bu kararı 4 yıla yakın bir zaman bekledik. Bu arada pravitelstvo birkaç kerem diişti, da bizim soruşu da unutmaya savaştılar.

Gagauz girls from Karakurt village in Ukraine
© Tudora Arnaut

Biz nerdeysä kaybedärdik umudumuzu, açan bir gün Yura Dimçoglo Kieve geldi da bu uurda kendi yardımını telkif etti 'Ben işlerim şindi bir deputatın yardımcısı, da var nasın kaldırıım bu soruşu Bakannık Kabinetindän. Bekim gagazulara benim da bir yardımın bu uurda olacek. Gelin birliktä deneyelim. Bu problemayı lääzım çözelim' dedi. Ben isterim bırda saaol demää Yuraya bu yardımı için, o olmasaydı biraz işimiz taa sürüneceydi devletin kapularında.

Biz da bu kerem yazdık kiyat Premyer Ministın (Başbakan) adına. Gene soruldu 6 bakannaa, genä birkaç kerem çaarıldım akademiyaya, ama bu iştän benim yoktu niyetim vazgeçmää. Latin grafikasına geçmemiz-bizim kurtulmamızdı, gelecek için bir umudumuzdu. Bitki bitkiya bu karar alındı. Ukrainanın Bakanlar Kurumu aldı karar 14.04.08. №10015/3/1-08 ani gagauz dili latin grafikasına geçirilsin.

Biz sevinmeliktän uçmaa hazırdık, ama bilärdik, ani şindän soram başlıycek taa da zor yol, lääzım olacek sıvamaa ellerimizi da hazırlamaa okullara kiyatları, uşakları üüretmää bu grafikada. Da bırda hepsindän büük yük düşer gagauz dili üüredicilerinä.

Bizä, gagauzlara, angıları yaşamakta çok zorluk çekmişti, aaçlıı geçirmişti, bu yük haliz nasın bir tüücäzdi ilin. Bu bizim dünnääya açık bir kapumuz, türk kardaşlarımızın literaturasına yakın bir yol, Gagauz Yeri gagauzlarına bir yakın adım. Çünki sınırlar bizi ayırmıştı, ama biz biribimizi ayırlamıştık.

Ben, isterim taa bir kerem saol demää Ukrainanın hepsi devlet baş işçilerinä, ani bizä yardımcı oldular, bizi annadılar da dooru karar verdilär. İsterim saol demää gagauz patriotlarına Kelioglu Vasiliy Grigoryevicä, Sarandi Vyaçeslav Ninolayeviçä, Dimçoglo Yüriy Dmitreviçä, Volkov Pert Georgiyeviçä, Buçatskaya Tatyana Grigoryevnaya hem başkalarına angıları bu lääzımnı adımda bırakmadılar beni yalnız, bırakmadılar gagauz halkını karannıkta.

Filologiya bilimlerinde kandidat F. İ. Arnaut – Dernek Başkanı

5.3. The development of the native language of the Gagauz living in Ukraine.

There is a cooperation between Moldova and Ukraine in many areas. Even in the worst days these countries in spite of the oppression of other countries helped each other. But the Gagauz, separated by a border between the two countries were unable to support their sworn brothers.

The Gagauz living in Odessa, are trying to preserve their customs, history and native language. They believe that it is through the mother tongue one can protect the people from disappearing with the great hope for the future.

But the preservation and enrichment of the native language associated with two factors:

1. The usage of spoken language by people.
2. Studying and development of the language by various means.

In the Soviet Union period the Ukrainian Gagauz had not learned their native language.[17] In Moldova, the MSSR government passed a law on 16 November 1957 under which the Gagauz finally were able to receive education in their native language (Chirli 2008: 275).The start of Gagauz authors` books printing in Moldova in 1960 was like rays of hope that the Ukrainian Gagauz can receive lessons of native language in Ukraine. However, the situation was unchanged until 1991. During this period the Ukrainian Gagauz received the Gagauz books only on personal initiative.

17 A year before the collapse of the Soviet Union, namely the 1989-1990 school year, Ukrainian Gagauzes got the right to study Gagauz as subject at the option (T.A.).

Gagauz children from Kuruc village in Ukraine, © Tudora Arnaut

The Ukrainian Gagauz began to study the Gagauz language as an optional course only after 1991 in the Kurchu village (Vynohradivka) when Olga Kulaksyz became the school teacher. From 1992-1993, the Gagauz language was included into the school curriculum and the teaching-learning process began in other Gagauz schools.

However, there have been some obstacles related to this innovation. The most burning problem was the lack of professional teachers. Native speakers helped to solve this problem, they began work as teachers, even on a voluntary basis. Teachers-volunteers that do not receive teacher training had to work independently and before every lesson prepared a new plan. They also faced the problem of lack of books, besides parents of students said that learning their native language at the level of communication is enough for them and for their children: 'We have not studied the Gagauz language, and if our children get homework, we won't be able to help them'. The teachers of the Gagauz language not only taught the language but also history of the Gagauz people etc.[18] These people taught the Ukrainian Gagauz as volunteers.

Moreover on the one hand, there was a shortage of training material, on the other hand it was a lack of patriotism of the Gagauz people. The question was so narrow that the parents brought their children to these lessons with great suspicion.

A teacher of the Gagauz language Olga Kulaksyz explains the changes that took place in that period:

> 'Aklıma geler 1990 yıl. *Şkolaya geldi devlet adminisratiyadan içanki politika toplumun müdürü - Fetov Georgiy Dmitriyeviç.* Hepsi üüredicileri topladılar da Georgiy Dmitriyeviç annatı, ani devlettân var izin üürenmââ ani dilini. *Çıktı kanon (Zakon)* ' Dillâr *için*', angısına görâ, herbir millet Ukrayınada (gagauzlar, bulgarlar, moldovannar, arnautlar, urumnar h.b.) var kolay üürensinnâr kendi ana dilini hem üüretsinnâr şkolada uşaklarıda.

Sesleyrâk, işidârâk bu zakon için kafamızda dönüşârdi iki fikir:

'Allahım, acaaba geldi mi o vakit, açan var nicâ korkusuz şkolada lafetmââ gagauzça, hem dul sade lafetmââ, ama uşakları da üüretmââ'

ikinci da - '*Üüretmââ, ama neya görâ?*' Da Georgiy Dmitriyeviç sorunca: - Siz nicâ düşünersiniz, lââzim mı üüremnââ hem üüretmââ sizin şkolada da gagauz dilini? Biz, üüredicilâr-gagauzkalar, küçük klaslardan, bakıp biri-birimizâ, ikinciya bu soruş brakmadık koyulsun , da cuvap ettik: - Elbetki lââzim üürenmââ. Sansın korktuyduk ani alaceklar bizdân bu kolaylıı.

Şükür ederim şkolanın ozankı müdürünâ Koçmar L. P., onun yardımcılarına - Çebanova M. F., Terzi V. M.,angıları korkmadılar al-maa kendi üstlerinâ bola cuvapçılı işi.

Başladık üürenmeyi fakultativ formasından 6-7 klaslarlan. Bu formada işledik iki yıl. Çalıştılar ozaman uşaklarlan Radova Vera İliniçna, Tina Sürma hem Kulaksız Olga Semenovna.

1992-1993 üürenmek yılı - oldu ilk yıl, açan başlandı üürenmek gagauz dilini nicâ distiplina. *Üürenmek başlandı birinci klaslarda.* İlk üüredicilâr, angıları kayıl oldular üüretmââ gagauz dilini, - o Dimova Vera Nikolaevna, Şçerban Mariya Vasilyevna., Kulaksız Olga Semenovna' (Kulaksız 2010: 41)

18 Now Gagauz parents have negative opinion on learning of their native language. They believe that without language practice they will not help children, and therefore they do not master this subject. That's why parents send children to schools where the Gagauz language is not taught at all. This is a real problem, according to the head of the Gagauz of Ukraine Vasyl Keloglu about 40 families in every village have negative opinion on learning their native language (B. H.).

The Ukrainian Gagauz who were receiving education in their native language, highly appreciate their teachers, who defended this process and continued to teach: in the Kubeyvillage –Ivan Kior and Anna Kazan, in the Satylyk Haji village - Zinaida Paraskiva, Lyudmila Veliksar; in the Dmitrovka village - Ivanna Karaca, Nadiya Yorhacheva, Katerina Ignatova, Nadia Kurohlu in the Balboka village - Lily Arabadji; in the Eski Trojan village Natalia Musafir. Some of these teachers are retired now.

Gagauz elders from Novi Trayon village in Ukraine © Tudora Arnaut

There was a lack of *teaching efforts* for the Ukrainian Gagauz to continue receive lessons of their native language. Some educational workshops were organized to tackle the issue of the scientific use of the Gagauz language. Thus, the Gagauz language teachers took part in the 'Developing and improving the skills of teachers' seminar, organized by the Department of Development and Ministry of Education and Science of Ukraine in Odessa. The teachers got the necessary educational skills and methods of teaching the native language and became professionals in this field (Arnaut 2010: 56).

For the first time in 2006, 16 the Gagauz language teachers attended a 16-day workshop organized at the Department of Turkology in Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv, titled 'Teaching Turkish and Gagauz languages.' The seminar was held in the Gagauz language. The participants got an insight into the pedagogical and scientific works related to the Gagauz culture, history, literature and language, they also realized the importance of studying the Gagauz language at the academic level.

During this workshop, teachers of the department of Turkology first learned about the similarities of Turkish and Gagauz languages, as well as their influence on one another; the teachers also received some valuable information. After the seminar, all participants got the Department of Turkology certificate of attendance signed by the honorary professor and director of the Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv Gregory Semeniuk.

November 30, 2007 at the Turkology department in Institute of Philology of National Taras Shevchenko University of Kyiv a Panel Discussion was organized' The Gagauz language and literature study in secondary schools: problems and perspectives'

During the panel discussion the following issues were discussed:

- Present, Past and Future of the Gagauz language.
- the Gagauz language teaching in schools, difficulties encountered during the lesson and solving of these problems.
- Extracurricular education: challenges and prospects.
- the Gagauz language teaching from the teacher`s point of view.
- Preparation of literature books for the Ukrainian Gagauz.
- Impact of the Gagauz language.
- Benefits from Sunday schools.

Round Table (Gag. *tombarlak masa*) was jointly organized by the Turkology department of Institute of Philology of National Taras Shevchenko University of Kyiv, 'Union of the Gagauz of Ukraine', Ukraine and the State Committee for Religious Affairs. It was the first time the Gagauz teachers gathered at the round table to discuss issues arising in the process of teaching language and could apply for getting academic qualifications (Arnaut, 2010: 57).

'Turkic people of Ukraine' scientific events were organized in 2006, 2010 and 2012. The events discussed issues related to the Ukrainian Gagauz. Materials obtained as a result of the events, were

published as a book for the general public and government agencies. The events were attended by a large number of the Gagauz language teachers and specialists of the Gagauz language.[19]

In fact, all possible efforts were made in to order to bring the Gagauz language at the academic level. The Gagauz language had to be included into the list of academic courses in order to prepare training materials and further language development. Today, there is a need for qualified teachers of the Gagauz language. After all, there is a need to change retired rural teachers and those who work on a voluntary basis into a new generation that has received professional training. In this regard, in the 2016-2017 academic year, it was decided to establish a new specialty 'the Gagauz language and literature' within the framework of Turkology Department of Institute of Philology of National Taras Shevchenko University of Kiev.

Students will study Gagauz, English and Turkish languages. Thus the Gagauz language which is taught at the Department of the Gagauz language and literature at the University of Comrat city gets the academic level in one more city in the world. This is an important step towards the development of the Gagauz language.

5.4. Learning the mother tongue in schools and publishing educational books

The Gagauz living in Odessa region learn 4 languages from the first grade. Among them their native language Gagauz, state language - Ukrainian, Russian language that majority of the population knows and one foreign language (English or German) which is required by the initial syllabus.

The Ukrainian Gagauz learn the native language twice a week in the following villages:[20] Kubey (Chervonoarmiyske) Balboka (Kotlovyna) Satylyk Hadji (Oleksandrivka), Kurchu (Vynohradivka) Eski Trojan (Stari Trojany) Dmytrivka. In the next step the Union of the Gagauz of Ukraine plans to increase the number of villages where the Gagauz language will be taught in schools and set up the Gagauz language courses in regional centers of Ukraine (primarily - in Odessa).

Another great achievement is an increasing interest in studying native language in kindergartens. Here, along with Ukrainian and Russian languages an important role plays the Gagauz language. Since 2015, the kindergarten in Kurchu village of Bolgrad district as an experiment began studying the Gagauz language. Moreover, there was a textbook published in Gagauz Latin for the first class. It also includes the didactic poems and can be used in kindergartens.[21]

It is important to mention that in recent years it has been established printing of books for studying the Gagauz language, though in small amounts. However, funding of textbooks published under the national curriculum for national minorities, approved by the Ministry of Education of Ukraine is insufficient. Most part of these books is published by the initiative and financial support of the 'Union of the Gagauz of Ukraine.'[22] Also, the students with these school textbooks have an opportunity to study poems of famous Ukrainian poets and Ukrainian folk tales in the Gagauz language, which provides education in two languages the same time.

The traditional festival 'Native language' is held every year. Gagauz students also participate in this event. As part of the celebration a competition is organized among students aged 3-15 years at the regional department of education, and the most successful students are awarded.

19 For the Gagauz language teachers various panel discussions and scientific seminars were organized (AND)

20 This includes the Gagauz living in Odessa. The Gagauz living in Kiev do not study the mother tongue (B.H.).
Reviously, as a material for lesson were used copies of books published in Gagauzia Yeri, Moldova. These books, which in Ukraine were only in the form of copies, were prepared in accordance with the educational system of Moldova, so they had the influence of other cultures. They weren`t the proper solution. But eventually publishing of new books began. The material they contained has been modified according to the cultural background of the Gagauz of Ukraine, which is why the printed books were of high quality (B.H.).

21 In fact, a book about the Gagauz language teaching in kindergartens has not yet been published (T.A.).

22 The cooperation between the 'Ministry of Turks living abroad and related communities' and 'Union of the Gagauz of Ukraine' within the framework of printed textbooks by the Ukrainian Gagauz or textbooks that are scheduled for publications continuing. Its aim is to establish regular and smooth publishing of books in the Gagauz language (T.A).

We should also mention that after the Ukrainian Gagauz transition to the Latin alphabet, Autonomous Region of Gagauzia presented Gagauz schools in Ukraine with a series of books in their native language in the framework of cooperation between the 'Union of the Gagauz in Ukraine' and 'National Education Department of Gagauzia'.

6. Cooperation with Turkey and assistance of Turkey

Recently, the cooperation between the most important representative of the Gagauz in Ukraine the 'Union of the Gagauz of Ukraine' and representatives of the Turkish Republic has improved significantly. So, February 15, 2016 the delegation of Turkey headed by the former Prime Minister of Turkey Ahmet Davutoğlu arrived to Ukraine with an official visit, also met with the leaders of the Ukrainian Gagauz. Thus the Ukrainian Gagauz who as well as the Crimean Tatars and the Meskhetians Turks are another Turkic community, were *adopted* and presented at a high level for the first time.

Also the Turkish Republic significantly helps the Ukrainian Gagauz in solving a number of important issues through the mediation of 'TIKA' organization. This organization aims at solving the problems of Gagauz villages at different levels. For example, with the support of TIKA a school computer class has been restored and equipped in Dmitrovka village. In the Satylyk Haji village school windows have been replaced (which were more than 100 years old) and computer class was also equipped. In the same way the school in the Eski Trojany village has been restored and a computer class has been equipped. In addition, TIKA has greatly contributed to the opening of a Gagauz classroom in Balboka village.

One of the biggest problems not only for the Gagauz population but also for the whole region is the clean water. Many people are complaining about the lack of clean drinking water and lack of water supply. Water available in villages is salty. Water desalting requires considerable investments. Another important problem is the poor condition of roads in the villages that greatly complicates traffic for cars and pedestrians. TIKA is continuously working on these problems.

7. Samples of the Ukrainian Gagauz literature

The cultural heritage of the Ukrainian Gagauz, like all of their literature in general, consists of works written in poetic form. Indeed, literature ofthe Gagauz living in Ukraine, is difficult to distinguish from the literature of their brethren - the people living in the autonomous region of Gagauzia. After the collapse of the Soviet Union, Bessarabia lands were divided by political boundaries formed between two newly created states. Previously, the situation was quite different. That is whyworks of the the Gagauz living in Ukraine apply to general literary treasure of the Gagauz people. Such writers and poets as Konstantin Vasyliyohlu (Satylyk Haji), Stephan Kurohlu (Dmitrovka), Tudorf Arnaut (Dmitrovka), Stefan Bulgar (Kurchu), thoughborn in Ukraine theyare known throughout the Gagauz community and are outstanding representatives of the Gagauz literature. In addition, there are writers and poets that are known regionally: Maria Kavadzhy (Baloka),Vasiliy Uzunov (Balbolka), Miron Dermindzhi (Kubey), Vitaly Boshkov (Kubey), Tina Syuoma (Kurchu).

8. Social communities of the Gagauz of Ukraine

8.1. The Gagauz Cultural Center (Gag. Gagauz Kültür Merkezi / Ukr. Центр гагаузької культури)

In Kurchu village of Bolhard district the 'Center of the Gagauz culture' is situated, which was established by the Gagauz language teacher Olga Kulaksyz.[23]

This center opened on November 1, 2014 and now there are exhibitions of Gagauz antique household subjects and events that demonstrate examples of craftsmen art. The aim of this center is to teach young people the language and to demonstrate Gagauz history and culture.[24]

8.2.Union of the Gagauz of Ukraine

(Ukr. Ukrainian public organization 'Union of the Gagauz of Ukraine' / Gag. Bütün Ukraina Cümnä Kuruluşu 'Ukrayna Gagauzların Birlii')

23 Cultural Center on the State level.
24 http: //www.gagauzcentr.in.ua

The Unionwas founded March 6, 2007 and has offices in 16 regions of Ukraine. At the first congress of the Union Vasil Keliohlo was elected the chairman. In the period from 2008 to 2013 the chairman of the Union was Tudora Arnaut. Currently the chairman re-elected is Vasil Keliohlo. Also, this organization was joined byearlier established 'People's Union / Kyiv' and 'Union of the Gagauz / Kharkiv'. The Union defines its mission statement as follows:

'To serve the Gagauz people, maintain and develop the Gagauz language and culture, implement the original ancient customs, learn the history, inculcate patriotism for the motherland in younger generation of the Gagauz,to be defenders of the Gagauz people.'[25]

To achieve its goal the Union organizes events dedicated to the Gagauz culture and language. The Union also sends folk dance groups to various competitions and festivals held abroad. In addition, the Union financially helps young athletes. Also, Membersof the Union provide financial support to Orthodox churches. The motto of the Union is: 'Yaşayalım hem yaşatalım Gagauzluumuzu!'.

The logo of Gagauzes of Ukraine

Vasiliy Kelioglo

Tudora Arnaut

8.3. Birlik (Gag. Birlik / Ukr. Бірлік)

Chairman of Birlik, established in Odessa in 1998, was professor Ilya Krakash. Later associate professor Peter Volkov was elected the chairman. Association organizes various events, actively involved on the issue of the Ukrainian Gagauz switch to Latin alphabet. The organization held the international symposium in 2005. During the symposium there were taken into account teachers' and village heads' opinions regarding the usage of the Latin alphabet. In addition, the association supports a variety of sport, cultural and educational events.

9. Appearance on television and radio[26]

There are television programmes foe the Gagauz audiencein Ukraine. One of the first was the programme 'Ana tarafi' that has been on the air since 1990. The programme is ontwice a week - Monday and Tuesday and lasts for 25-30 minutes. The programme host of regional and national radio and television is a Gagauz lady Nadiya Malenkova, who was born in Dmytrivka.

Among the guests of this Gagauz language-speaking programme arethe famous Gagauz of Ukraine and also in this programme people can see various events organized in the villages. More than 1600 programmes have been already made. However, the broadcasting of the programme might stop due to the economic difficulties and the lack of people who would extend the programme.

Another programme covering the Gagauz population belongs to 'Yujnaja volna' TV channel ('Southern Wave'). This programme is called 'Gahauzskaya Volna' (Gagauz wave) and its host is Svetlana Popazohlo. Since September 2, 2015 this Gagauz programme has been on three times a week (Thursday, Friday and Sunday [repeat]). It lasts for 90 minutes. In this programme people discuss social and cultural activities associated with the Gagauz. Also, there is one more programme on Odessa regional state television once a week. It's on every Tuesday and its name is 'Ana Tarafi' (Homeland). This programme has been broadcasting since 1990, and its hostis a Gagauz from the Ubey village - Vitaly Boshkov.

10. Regular Editions

As of today there is also a regular news publishing. Tudora Arnaut was the News editor for the 'Haberdzhi' newspaper which was published once a month. The newspaper, published during six months from July to December, paid special attention to cultural, social and educational issues.

25 http://gagauz.org.ua/index.php?page=content&id=2&lang=tr

26 Some Gagauz of Ukraine who live close to the border can watch the channel 'GRT' which broadcasts in Gagauzia. The Gagauz living far from the border do not have this opportunity. To these areas only radio stations can reach (T.A.).

Sources

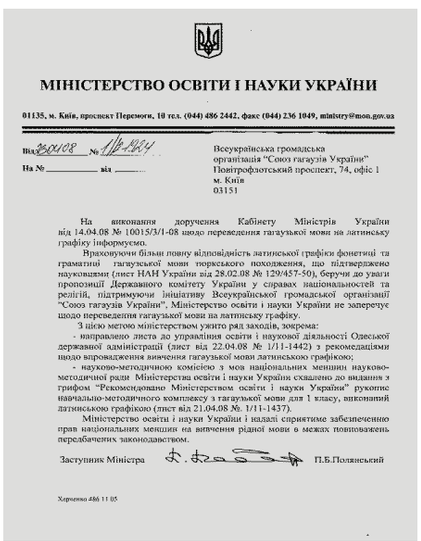
Ali Servet Öncü (2014). '1991-1995 Yılları Arası Türkiye Moldova İlişkileri ve Gagauzlar'. *Gazi Türkiyat*. Güz, 15, s. 87-104.
Hakan Aydemir (2005). 'Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine'. *Studia Turcologica Cracoviensia 10*. Krakow, s. 27-47.
Kemal Karpat (1996). 'Gagauzlar'. *İslâm Ansiklopedisi*. TDV., C. 13, s. 288-291.
Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah (2007). *Gagauz Yazıları*. Kayseri: Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları.
Nadejda Chirli (2008). 'Gagauz Edebiyatında Dionis Tanasoğlu'nun Yeri'. *Turkish Studies*. Volume 3/7 Fall, s. 271-291.
Olga Kulaksız (2010). 'Gagauz dilin, nicä dişşiplina, oluşum hem üürenmek yolları şkolalarda milli üürenici bileşiminnän'*II. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar (Gagauz, Urum, Karay, Kırımçak, Kırım Tatarları'nın Eğitim Sorunları) Paneli Bildirileri.* Kiev: Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Yayınları, s.40-45.
Olga Radova-Karanastas (2012). 'Osmanlı-Rusya-Moldavya Davranışları Çerçevesi İçerisinde Güney-Doğu Avrupa Gagauzların Etnik Tarihi'. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*. Yaz, C.4, S.15, s.142-149.
Talat Tekin- Mehmet Ölmez (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.
Tudora Arnaut (2010). 'Ukrayna Gagauzları Arasında Ana Dilin Gelişmesi'. *Gagauz Türkçesi Araştırmaları 27-29 Aralık 2007*. Ankara: TDK Yayınları.
Yonca Anzerlioğlu (2006). 'Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri'. *Bilig.* Güz, S. 39, s. 31-51.

Internet sources

http://avers3.com/1567, access 16.02.2016
http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/, access: 23.02.2016
http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/Odesa, access: 24.02.2016
http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/language/, access: 24.02.2016
http://ato-gagauzia.narod.ru/istoria.htm, access: 24.02.2016
http://www.gagauzcentr.in.ua, access: 25.01.2016
http://qha.com.ua/tr/siyaset/ukrayna-da-gagauzca-ya-resmi-dil-statusu/129186/, access: 28.01.2016.
http://gagauz.org.ua/index.php?page=content&id=2&lang=tr, access: 26.01.2016
http://www.agatov.com/old/national%20of%20Crimea/may-2004/Voite-19.htm, access: 03.03.2016
http://polit.ua/articles/2010/04/08/gagauz.html, access: 03.03.2016
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml, access: 03.03.2016
http://vse.md/component/k2/item/623образование-мсср-в-августе-1940-года-превратило-молдавию-в-цветущий-край, access: 03.03.2016

Women's monastery in Satılık Hacı village (Aleksandrovka)
© Tudora Arnaut

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

01135, м. Київ, проспект Перемоги, 10 тел. (044) 486 2442, факс (044) 236 1049, ministry@mon.gov.ua

Від 22.04.08 № 1/11-1434
На № _____ від _____

Всеукраїнська громадська організація "Союз гагаузів України" Повітрофлотський проспект, 74, офіс 1 м. Київ 03151

На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 14.04.08 № 10015/3/1-08 щодо переведення гагаузької мови на латинську графіку інформуємо.

Враховуючи більш повну відповідність латинської графіки фонетиці та граматиці гагаузької мови тюркського походження, що підтверджено науковцями (лист НАН України від 28.02.08 № 129/457-50), беручи до уваги пропозиції Державного комітету України у справах національностей та релігій, підтримуючи ініціативу Всеукраїнської громадської організації "Союз гагаузів України", Міністерство освіти і науки України не заперечує щодо переведення гагаузької мови на латинську графіку.

З цією метою міністерством ужито ряд заходів, зокрема:

- направлено листа до управління освіти і наукової діяльності Одеської державної адміністрації (лист від 22.04.08 № 1/11-1442) з рекомендаціями щодо впровадження вивчення гагаузької мови латинською графікою;
- науково-методичною комісією з мов національних меншин науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України схвалено до видання з грифом "Рекомендовано Міністерством освіти і науки України" рукопис навчально-методичного комплексу з гагаузької мови для 1 класу, виконаний латинською графікою (лист від 21.04.08 №. 1/11-1437).

Міністерство освіти і науки України і надалі сприятиме забезпеченню прав національних меншин на вивчення рідної мови в межах повноважень передбачених законодавством.

Заступник Міністра П.Б.Полянський

Харченко 486 11 05

Adopting the Latin script for Gagauz language
© Tudora Arnaut

BESARABYA VE YUNANİSTAN GAGAUZLARI: TARİHÎ-KÜLTÜREL KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Stepan Stepanoviç Bulgar
Çev. Bülent Hünerli

Başkan, Gagauz yeri
© gagauzia.md

Farklı ülkelerde yaşayan Gagauzların kültürlerinin ve tarihlerinin araştırılması; tarihî gelişim süreçlerini, aynı şekilde tarihî ve kültürel geleneğin değişiminin veya devamlılığının seyrini ve farklı Gagauz gruplarının kendi etnokültürel özelliklerini koruma derecesini inceleme imkânı sunar.

19. yüzyılda Yunanistan ve Besarabya'da manevî ve maddi kültürel ögeler bakımından birtakım farklılıkları bulunan iki büyük Gagauz grubu ortaya çıkmıştır. Bu durumun sebebi uzun zaman boyunca kültürel bağlantıların ve temasın bulunmaması ve Gagauz topluluklarının farklı sosyoekonomik gelişmelere, kültürlere ve dillere sahip farklı ülkelerde yaşamalarıdır. Gagauz gruplarının oluşumu, kendilerine ve aynı zamanda ortak noktalar ile özelliklere dayalıdır. Rus etnograf V. A. Moşkov bu durumu şu sözlerle ifade eder: 'Tuna ötesi Gagauzları, homojen yapıda bir kitle olmaktan uzaktır. Dilleri de onları çevreleyen Türk halkının diyalektlerine bağlı olarak kendi diyalektlerinden ayrılır.' (Moşkov 2005: 41).

Son yüzyıl içinde Besarabya Gagauzlarının tarihi ve kültürü oldukça iyi bir biçimde öğrenilmiş; ancak günümüze kadar Yunanistan Gagauzlarının dili, kültürü, tarihi üzerine özel araştırmalar yapılmamıştır. Yetersiz kaynaklar, az sayıdaki yayın bu konunun araştırılmasındaki başlıca engellerdi. Bu çalışmanın malzemeleri, Yunanistan Gagauz köylerine yapılan geziler sırasında, Orestia şehrinin tarih-etnografi müzesinden, Aleksandropolis (Dedeağaç) şehir müzesinden, Nea Zihna şehrinin müzesinden, Selanik şehrindeki Balkan Bilim Merkezi'nden ve Ankara'daki Türkiye Milli Kütüphanesinden derlenmiştir.

P. Keppen'in Gagauzlar için 1854 yılındaki "Türkçe konuşan Bulgar'dır" ifadesi Besarabya Gagauzları hakkındaki ilk kayıttır (Koeppen, 1954: 197). Gagauzlar hakkında ilk yayın ise Osmanlı İmparatorluğu'nun süreli yayınlarında, İvan Petri adlı kişi tarafından İstanbul'da yayımlanan Fransızca "Courrient d'Orient" gazetesinde yer almıştır. Bu malzeme, 'Hayal' gazetesinde 'Gagauz' başlığı altında tekrar yayımlanmıştır. Küçük hacimli bu yayın, 19. yüzyılın ikinci yarısında Gagauzlar hakkında ilk kayıtlardan biri olması bakımından ilginçtir.

1923 yılında Lozan Antlaşması çerçevesinde dinsel temelde Yunan-Türk nüfus değişimi oldu ve Türkiye'de Yunan nüfusla birlikte yaşamış olan Gagauzlar, Yunanistan'a; Yunanistan'daki Türk nüfus ise Türkiye'ye göç etti. Türkiye'de Gagauzlar 1923 yılına kadar 17 köyde, Meriç nehrinden kuzeye doğru Edirne, Dimetoka, Uzunköprü, Babaeski, Kırklareli kasabalarında yaşadılar (Moşkov 2005: 55). Gagauzların büyük kısmı Yunanistan'da, Yunanistan Trakyası'nda bulunan 26 noktada yerleşti

1 Bu yazı "Otv. Red. M.N. Guboglo, Tyurskiye Narodı. Fragmentı Etniçeskih İstoriy, İnstitut Etnologii i Antropologii RAN, 2014, s. 423-440" sayfaları arasında yer alan ve Stepan Stepanoviç BULGAR tarafından yazılmış "Gagauzı Gretsii i Bessarabii. İstoriko-Kul'turnıy Sravnitel'nıy Analiz" adlı makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevirisidir.

© Todur Zanet

(Kozaridis 2009: 314). 1819 yılında Besarabya Gagauzları Rusya imparatorluğunun güneyindeki 26 kasabada (koloni) yaşıyorlardı; sonra daha 10 kasaba kurdular. Bugün Gagauzlar 36 yerleşim noktasında (27 yerleşim noktası Moldova Cumhuriyeti topraklarında, v ATO Gagauziya (Gagauz Eri), 9 köy de Ukrayna topraklarında) yaşamaktadırlar.

1897 yılında tüm Rusya'da yapılan nüfus sayımına göre Gagauzlar ilk kez ayrı bir etnos olarak sayıldı. 19. yüzyılın sonunda 20. yüzyılın başında Besarabya Gagauzları, millî bilinç oluşum sürecinde bulunuyordu. 20. yüzyılın başında Besarabya'da Gagauzca dini kitaplar basıldı ve dini gazeteler yayımlandı.

Türkiye'de, Edirne şehrinin etrafında yaşayan Gagauzlar hakkında ilk bilgiyi; 19 yüzyılın sonunda Çek bilim adamı Konstantin İreçek veriyor: "Surguçların yerini söylenenlere göre biliyorum. Onların iskân olduğu yer, Edirne'nin etrafındaki 5-6 köy, Havsa ve Babaeski'deki birkaç yerleşim yeri, Edirne-Tsarigrad yolu üzerindedir. Doğu Rumeli Kızılağaç'ta, Tunca Vadisi'nin aşağı kesimindedir –onları gene Zelevtsi olarak adlandırdıklarını duydum- onlar tamamen Gagauzlara benziyor olmalı; onlar Ortodoks Hristiyanlar, Türkçe konuşuyorlar ve çoğunlukla şarap üreticileridir" (İreçek, 1889: 211).

1903 yılında Rus etnograf V.A. Moşkov, K. İreçek'in bahsettiği Gagauz-Surguçları ziyaret ederek Balkan yarımadasında seyahat etti. V. A. Moşkov, Gagauz-Surguç köylerinden sadece Karakasım köyünü ziyaret etti ve bu köyde bulunduğu bir gün içinde oldukça çok malzeme topladı. Ayrıca Edirne'ye en yakın noktaların etnografik haritasını çıkardı (Moşkov 2005: 55). Moşkov'un hesaplarına göre 'Surguç köylerinin listesinde en fazla 17 köy adı yer alır' (Moşkov 2005: 56). Edirne, Dimetoka, Uzunköprü, Babaeski ve Kırklareli'nin kasabalarında Gagauz nüfusu 'kadın-erkek ayırt etmeksizin yaklaşık 7,330'dur.' Bu yörede Gagauzlar/Surguçlar; Azatlı, Karakasım, Olpaşa (Oğulpaşa), Şaraplar, Aslaan (Aslıhan), Kupeli (Küpeli), İmam Pazar, Osmanlıy (Osmanlı), Karasıkliy (Karasıklı), Tatarköy köylerinde ve yine Havsa ve Dimetoka şehrinden uzak olmayan İnceköy köyünde yaşamaktaydılar. V. A. Moşkov, Edirne'de Surguçların sadece bu adla değil, 'Gagauzlar' olarak da isimlendirildiklerini de belirtmiştir (Moşkov, 2005: 56). Moşkov, Gagauzların/Surguçların dili ile ilgili 'Bulgaristan Gagauzlarının diyalektlerine son derece yakın' olduğunu ve Surguç dilinin diyalekt farkları da gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca, ilginç bir nokta da Gagauzların /Surguçların herhangi bir soruya olumlu bir cevap verirken Bulgaristan Gagauzlarının Bulgarca 'da', Osmanlıların ise 'Evvet' dedikleri yerde Surguçların, Almanlar gibi 'ya' veya 'yo' kelimelerini tercih etmeleridir. V. A. Moşkov Edirne'nin çevre köylerinde yaşayan Gagauzların/Surguçların, ölen birinin mesleğinin simgesini ve insan figürleri çizdikleri taşları mezarın başucuna koyduklarını belirtmektedir. Eğer ölen çiftçi ise sürme takımlı öküzleriyle pulluk, hayvan yetiştirici ise koyunları güden kişi, kadınsa iğ çizilir (Moşkov, 2005:58).

Ölünün mesleği ile ilgili mezar taşlarına resim çizme gibi bir âdet etnograflar tarafından Besarabya Gagauzlarında tespit edilmemiştir.

Bulgar araştırmacı K. Mladenov, 1938 yılında Türkiye'de, daha sonraları Bulgaristan'a yerleşen Azatlı, Tatarköy, Oğulpaşa köylerindeki Gagauzları inceledi. 1923 yılında bu köylerdeki Gagauzların bir kısmı Yunanistan'a göçüp yerleşmişlerdi. K. Mladenov, bu köylerden gelen göçmenlerin etnik bakımdan kendilerini ne olarak nitelendirdikleri sorusunu da merak etti. Göçmenler kendilerini 'Gagauz' olarak adlandırıyorlardı. Kendini 'Surguç' olarak adlandıran yoktu (Mladenov, 1938: 55). Günümüz Yunanistan Gagauzları da kendilerini 'Gagauzlar' olarak tanımlamakta, 'Surguç' etnonimini kullanmamaktadırlar. Besarabya'da 'Surguç' terimi, Gagauzlar ve çevredeki halklar tarafından bilinmemektedir.

Biz Gagauzlar, Chris F. Kozaridis, Komotini © Paratiritis, 2009.

Gagauzların en büyük grubu Yunanistan'daki Batı Trakya bölgesine yerleştiler. Bu tarihî bölge; Balkan Yarımadası'nın doğusunda, Ege Denizi, Karadeniz, Marmara Denizi arasındadır (Doğu Trakya, Türkiye'nin; Batı Trakya, Yunanistan'ın; Kuzey Trakya ise Bulgaristan'ın sınırları içinde yer alır). Bu sınırlar, 1923 yılındaki Lozan Barış Antlaşması ile tespit edilmiştir (SES, 1984: 1422). Türkiye'den gelen Gagauz göçmenler, Türkiye sınırına yakın Yunanistan Trakyası'na yerleştiler. Günümüzde Gagauzlar genellikle Evros'un kuzeyinde, Orestia'nın ve Didimotiho'nun çevresindeki köylerde yaşamaktadırlar. Orestia ilçesinde: Ammovuno, Arzos, Valtos, Dilofos, Furio, Kavili, Kanadas, Keramos, Kliso, Krios, Kiprinos, Lepti, İnoi, Ormenio, Pali, Plati, Pirgos, Sargini, Sakkos, Spileo, Filakio köyleri. Didimotiho ilçesinde: Asvestades, Evgehiko, Kosti, Pulya, Savra köylerinde. Gagauz köyleri Komotini, Amfia ve Nea Kalisti'nin etrafında; Manganah Ksantis'te, Hrisohorafa ve Novoy Zihni Serres'te, Lagada, İraklio, Perivolaki ve Kalohori Salonik'te var; yine dağınık aileler Kilkis bölgesinde ve Fessalii köylerinde de vardır.

Gagauzlar, Türkiye'den gelen diğer göçmenler gibi Yunanistan'a göç sonrasında her aileye yaklaşık 28'şer hektar toprak, bir inek ve de hükümet tarafından yeni iskân bölgelerinde düzen kurmak için maddi yardım aldılar. Besarabya Gagauzları ise, 1819 yılında Rus İmparatorluğu yönetiminden her aile başına altmışar desyatina toprak ve göçmen statüsü almışlardı.

Nea Orestia şehri, 1923 yılında Gagauzlar ve Doğu Trakyalı diğer Yunan mülteciler tarafından kuruldu. Şehir, Batı Trakya'daki Evros bölgesinin kuzey-doğu topraklarında, aynı adlı nehrin vadisinde, onun yatağına yakın bir yerde bulunmaktadır. Burası ekonomi ve yönetim merkezidir. Bu gelişen şehrin yedi banliyösü ile birlikte nüfus olarak toplamı 30 bine yakındır. Yunanistan'a 1923 yılında gelmiş olan Şaraplar köyünün mülteci Gagauzları 'Nea Orestia' şehrinin kenarında, 'İnoi' köyünü kurup yerleştiler. Çok geçmeden köy iki yerleşim yerine bölündü: Günümüzdeki Kato (aşağı) İnoi ve Ano (yukarı) İnoi, Nea Orestia şehrinin banliyösünün bitişiğindeki yedi yerin ikisidir (Fol'klorno-Kul'turno Obşçestvo 'Krasohori' 2007: 2).

Gagauzların ikinci grubu Yunanistan Makedonyası'nda yer tuttular. Burada 'Hrisohorafa' ve 'Nea Kallisti' köylerini kurdular. Bu köyde yaşayanlar, genellikle Türkiye'den Karahalil'den -Kırklareli şehrinin çevresi- gelen göçmenlerdir. Hrisohorofa köyü, Yunanistan'da sütünden peynir yaptıkları mandaları yetiştiren yerli Gagauzlarıyla bilinir.

Selanik, Yunanistan Makedonyası'nın merkezidir. Ekonomik açıdan ikinci önemli Yunanistan şehridir. Makedonya, Balkan yarımadasının merkez kısmında tarihi bir bölgedir. 1912-1913 yılındaki Balkan Savaşları'nın sonucunda (19. yüzyıldan itibaren Türk hâkimiyeti altında bulunan) Makedonya; Sırbistan (Vardar Makedonyası), Yunanistan (Ege Makedonyası) ve Bulgaristan (Prin Diyarı) arasında bölüşüldü.

Gagauzların üçüncü grubu 'Nea Zihni' şehrinde, Yunanistan Makedonyası'nda yaşıyorlar; ama bu Gagauzlar, birinci ve ikinci gruptaki Gagauzlardan farklı olarak bu yörenin yerlisidir. Hea Zihni'den 10 kilometre ötede eskiden kalmış Zihna kalesi, yanında ise Zihna köyünün yıkıntılarının bulunduğu da belirtilmelidir. Zihneli Gagauzların efsanelerinde; atalarının eski kalenin bitişiğindeki köyde

© Todur Zanet

yaşamalarından, Osmanlı istilası zamanını geçirmelerinden ve o kalenin işgal edilmesinden bahsedilir. Nea Zihni şehrinde yaşayan Gagauzlar kendilerini 'Hasıl Gagauzlar' (Gerçek Gagauzlar) olarak saymaktadırlar. (Πραζιουτη Δασκαλου 1998: 165-167). Aynı V. A. Moşkov, 1900 yılında Sofya'da yayımlanan Vasila Kunçova'nın 'Makedonya' adlı kitabına dayanarak 19. yüzyılda Makedonya'daki Gagauzlar hakkında bazı bilgiler veriyor: "Az olsa da Hristiyan olan Türkler vardır. Onlar başta Zelyahovo, Dol'na Huska, Porna, Zahna, Orehovo, Tolos, Staro-Ser, Gorna Huska, Rosilovo ve Eridere köyleri olmak üzere Solun vilayeti, Ser sancağı, Zahnen kazasında yaşıyorlar. Nüfusları toplam olarak yaklaşık 4,000'dir. Yunan kilisesine mensuplar ve kendilerini Yunan olarak adlandırıyorlar, ancak Yunanca bilmiyorlar (Moşkov 2005: 59).

Besarabyalı Gagauzlar, 18.-19. yüzyılda Bulgaristan'dan göçenlerin torunlarıdır. 29 Aralık 1819 yılında çıkan *Kararname,* Besarabyalı Gagauz topluluğunun şekillenmesini büyük ölçüde etkilemiştir. (Sbornik Dokumentov, 1957: 153-158). Bu kararnameye göre; herhangi bir göçmen ailesi sınırsız miras kullanımı için, 60 desyatin miktarında devlet toprağını bedava olarak alıyordu. Gagauzlara Novorossiya bölgelerindeki toprak beylerinden toprakların mülkiyetini satın alma hakkı tanındı. Göçmenlere fabrikalar kurma ve zanaatçılık yapma, bütün imparatorluğa ürünlerini satma, ticaretle uğraşma, cemiyet ve loncalara girme hakları tanındı. Onlara göçmen adlandırmasından başka bir adlandırmaya geçiş hakkı tanındı. Bütün göçmenler; askerlik, vatandaşlık hizmetinden ve kışlalarda kalmaktan muaf tutuldu. Tuna ötesi göçmenlere tahsis edilmiş olan alan, yönetimsel bazda dört bölgeye ayrılıyordu. Göçmenler Besarabya'daki yerleşimlerin hâllerine, şartlarına ve zamanına göre devlet vergisi ödemekten muaf tutuluyordu. 1870 yılına kadar Tuna ötesi göçmenleri, göçmenlik haklarını kullandılar ve özel kategoride köylü sayıldılar. Tuna ötesi Gagauzlarının muafiyetleri ve yükümlülükleri 1840'lı yılların başında hazırlanan 'İmparatorluktaki Yabancı Göçmenler Hakkındaki Tüzük' ile saptandı. Genel olarak göçmenlerin sosyal, hukuksal durum kategorisine en yakını, Alman göçmenlerindeydi. Kazaklardan ve resmî statüdeki köylülerden daha ayrıcalıklı şartlarda bulunuyorlardı. Besarabya'da göçmenlerin yerleşimiyle uğraşan ve onları yöneten göçmen idare birimi kuruldu.

A. Skal'kovskiy; Tuna ötesi göçmenler için saptanmış olan kuralların, onlara " 'kolonist' olarak adlandırdığımız ve eşi şimdiye kadar imparatorlukta olmayan örnek tarımsal nüfus" olma fırsatı sağladığını düşünüyordu. Göçmenlerin çıkarları; yeni ortaya çıkan kolonileri idare etmeyi, onların toplumsal ve ekonomik hayatını etkilemek için bütün göçmenleri bir bölgede toplamayı heves eden Çar hükümetinin amacıyla örtüştü. Bu şekilde Güney Besarabya bölgesinde Gagauz yerleşim yerlerinin çekirdeği oluştu.

Gagauzlar Güney Besarabya'nın güney-batı kısmında; Yalpug, Yalpujen, Lunga ve onların kollarındaki vadilerde toplanmışlardır. Bu bölgede toplanan Gagauz yerleşim yerleri Trayan (1830'dan

Evros Gagauzları, Yunanistan
© 2.bp.blogspot.com

itibaren-Eski Trayan), Dezginja, Çok-Maydan, Komrat, Kirsovo, Avdarma, Beşalma, Coltay, Kiriyet, Kongaz, Baurçi, Gaydarı, Tomay, Beşgöz, Kazakliya, Çadır-Lunga, Eniköy (Sbornik Dokumentov 1957: 546) Bucak bölgesinin temelini oluşturdu. Bu köyler için belirtilen adlar şimdiye kadar korundu. Nitekim sonuçta Besarabya'daki Gagauzların yerleşim karakteri 19.yy boyunca neredeyse değişmedi (Maruneviç 1980: 18). Gagauz köyleri; Çeşmeköy ve Volkaneşti, birinci Prut İlçesine; Kurçi ve Bolboka, Etüliya, ikinci Prut ilçesine; Tabak, Tatar-Kopçak, Karakurt, Kubey ve Satalık Hacı, İzmail ilçesine dahil oldular (Sbornik Dokumentov 1957: 545-546). Yine yeni Gagauz köyleri kuruldu: Dimitriyevka, Karboliya, Yeni Etüliya, Alekseyevka, Bucak, Yukarı Kongazçik, Kotovskoe, Aşağı Kongazçik, Russkaya Kiseliya.

Yunanistan Gagauzları ve Besarabya Gagauzları yaklaşık 1000 km uzaklıkta bulunuyorlar. Kuzey-doğu Yunanistan için dağ-düzlük değişimi karakteristiktir. İklim ılımlıdan Akdeniz iklimine doğru geçişlidir. Selanik ovası Yunanistan'ın en geniş verimli düzlüklerinden biridir. İklimi nemli ve yumuşaktır. Balkan yarımadasının ılımlı ve karasal ikliminin ayırıcı özelliği, karlı kışı ve sıcak, kuru yazıdır.

Yunanistan Gagauzlarının yaşadıkları yerlere yakın bölgelerde üç nehir akıyor Evros (Meriç), Tunca, Arda ve birtakım küçük dereler. Bu derelerin arasında Ana Dere, Büük Dere, Çoruldek Dere, Şiftan Dere, Deviji Dere ve pek çok küçük göl vardır.

Güney Besarabya'da ılımlı-karasal iklim, kısa kış ve uzun süren sıcak yazıyla fark edilir. Bütün yıl boyunca kuzey-batı rüzgârları hâkim olur. Kış değişkendir, ısınmalar sık sık olur. İlkbahar çok kararsızdır, rüzgârların yönü sık sık değişmektedir. Güney Besarabya bölgesinde büyük nehirler yoktur ve sık sık kuraklık olur.

Yunanistan Gagauzlarının ve Besarabya Gagauzlarının maddi kültürlerinde ortak çizgiler ve kimi farklılıklar vardır. Günümüzde Yunanistan Gagauz köylerinde 20. asır başındaki Besarabya Gagauzlarının evlerini hatırlatan samandan yapılmış eski yapılı, kırmızı kiremit örtülü evler korunmuştur. Evleri Türkiye'de yaşadıkları zamanlarda köylerdeki evlerine benzer. Moşkof; Surguç yaşam tarzının Gagauzların yaşamına çok benzediğini, ancak ilkellikleriyle şaşırttığını ifade etmektedir: 'Örneğin; Surguçlar demir pullukları bilmiyorlar ve artık Besarabyalı Gagauzların kullanımından çıktığından bile haberleri yok. Besarabyalı Gagauzlarda tahtadan yapılmış pulluğa ise nadiren rastlanır. Toprak genellikle sürülür' (Moşkov 2005: 57). Tarımda Yunanistan Gagauzları genellikle buğday, pamuk, şeker pancarı, patates, sebze ve meyve tohumları yetiştirir. Besarabya Gagauzlarından farklı olarak Yunanistan Gagauzları bağcılık ve endüstriyel boyutta bağcılıkla ilgili işlerle uğraşmamaktadırlar. Gagauzlarda 20.

© Todur Zanet

yüzyılın başında hayvancılık gelişmiştir, koyun yetiştiriciliği ve mandacılık yapılmıştır, ancak sonraları koyun miktarı azalmış, mandacılık Yunanistan Makedonyası'ndaki Hrisohorafa köyü dışında son bulmuştur.

Etnografik olarak milli kıyafetlerde Yunanistan ve Besarabya Gagauzlarının arasında önemli farklar vardır. Yunanistan Gagauzlarının erkek kıyafetlerinin, hiçbir şekilde Besarabyalı Gagauzların kıyafetini andırmadığı söylenebilir. Buna rağmen Yunanistan Gagauzlarının kadın kıyafetlerinde, Besarabyalı Gagauzların kadın kıyafetlerini anımsatan unsurlar korunmuştur. Aleksandropolis (Dedeağaç) şehir müzesinde Trakya ilçesinde yaşayan bütün etnosun milli kıyafetleri gösterilmektedir. Orada da Gagauz erkek ve kadın kıyafetleri sergilenmektedir. Bu kıyafetler, Aleksandropolis'teki (Dedeağaç) tarih-etnografi müzesinin uzmanlarının düşüncesine göre Trakya'da yaşayanlara özgüdür. Gagauz millî kıyafetlerinin büyük bir koleksiyonu Nea Orestia şehrinin tarih-etnografi müzesinde toplanmıştır. Her Gagauz köyünün etnografik dans gruplarının kıyafetleri, kendi özelliklerini taşır. Kumaş rengi, desenler, işleme, dantel, biçim vb. Yunanistan Gagauzlarının kadın elbiselerinin parlaklığı ve zenginliği, ölçülü tonların hâkim olduğu Besarabyalı Gagauzların kadın elbiselerinden net bir biçimde ayrılır (Maruneviç 1988: 108). Yunanistan Gagauzlarının erkek kıyafetlerinde parlak renkli geniş kuşaklar ve erkeklerin kuşağının altında taşıdığı kınındaki bıçaklar dikkati çeker. Başlık 'sarık', Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında yaşayanların başlıklarını hatırlatır. Hem Yunanlar hem Gagauzlar kolsuz ceketler 'elek' giyerler. Yuvarlak şapka biçimindeki başlıklar, Besarabya Gagauzları için karakteristik değildir.

Yunanistan Gagauzlarından saha malzemelerinin toplanması esnasında, Yunanistan Gagauzlarının ana dillerini adlandırmada farklılığa sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Besarabya, günümüz Moldova ve Ukrayna Gagauzları kendi ana dillerini 'Gagauz dili' (Gagauzskogo-Russko-Moldavskiy Slovar 1973: 105), 'Gagauzça' veya 'Bizimca' (Kvilinkova 2007: 397) şeklinde, Yunanistan Gagauzları ise anadillerini 'Türkçe' şeklinde adlandırmaktadır (İnformator: Çobanidis, 1971). Yunanistan Gagauzları, onların ve Türkiye'de yaşamış olan atalarının Türkçesinin, Türklerle beraber yaşandığı dönemde onlara Türkler tarafından dayatılan bir dil olduğunu düşünmektedirler. Gagauzlar konuyla ilgili olarak 'Dili verdik; ama dinimizi vermedik' atasözünü aktarmaktadırlar (İnformator: Çobanidis, 1971). Benzeri açıklama Besarabya Gagauzlarında da vardır. Gagauz Papaz ve eğitimci Dimitriy Çakir, Osmanlı zamanında seçim olarak 'Bulgarcayı Türkçeyle değiştir, Ortodoks dinini ise kesin ve sarsılmaz bir biçimde koru' seçeneğinin önlerine konulduğunu yazdı (Çakir 2005: 29, 90). Yunanistan Gagauzlarında kendi kimlikleri hususunda ikilik ortaya çıkmıştır. Yunanistan Gagauzları kendilerini 'Urum-Gagauz' veya 'Grek-Gagauz' olarak adlandırmaktadırlar (Luka 2009: 37). Osmanlı İmparatorluğu'nun idari sistemine göre; Gagauzlar, Ortodoks Hristiyan grubuna, 'Rum Milleti'ne dâhil ediliyordu (Pokrovskaya 1997: 143). Yunanistan Gagauzlarının bilinci, Besarabya Gagauzlarından farklı tarihî gelişim şartlarında biçimlenmiştir.

© papadopoulosg.
blogspot.com

Gagauz dili ve folkloru araştırmacıları, Gagauzların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşadığı dönemde Gagauz dilinin maruz kaldığı etkileri ortaya koymuşlardır. Bilim adamı V. A. Sıçeva, Gagauzcanın özgünlüğü göstermiş; aynı zamanda çağdaş Gagauzcada binden fazla Arapça ve Farsça kelime bulunduğunu tespit etmiştir.

Gagauz dili araştırmacısı L. A. Pokrovskaya, Karamanlı dini edebiyatının Gagauz diline etkisini incelerken İslami kökenli dinsel terimleri de tespit etmiştir (Pokrovskaya 1997: 139). Ama bununla birlikte o, Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Gagauz ve Türk ağızlarının coğrafi ve dilbilimsel yakınlığına rağmen, Hristiyan Gagauzların beraber yaşadıkları süreçte Arapça ve Farsça terimleri sözel yolla Müslüman Türklerden aldığı varsayımının zor olduğunu ifade etmektedir. Bütün bu İslamî terimler Gagauzcada Hristiyan dini kavramlarına uygun bir biçimde yeniden kavramlaştırılmıştır (Pokrovskaya 1997: 139). L. A. Pokrovskaya Gagauz Hristiyan terminolojisini inceleyerek Karamanlıların ve Gagauzların dinî terimlerinin nerdeyse tamamının örtüştüğünü, Karamanlı dini edebiyatının Gagauz dinî terimlerine etkisinin tartışılmaz olduğunu yazmaktadır. Böylelikle; Balkanlarda olduğu gibi Besarabya'da da Karamanlı edebiyatının Gagauzların kültürüne nüfuz etmesi öncelikle Ortodoks kilisesi yoluyla olduğunu sonucuna varılabilir. Karamanlıca basılı ürünlerin Gagauzlar arasında pek geçerliliğinin olmadığı bir dönemde, inancın sembolü olan dualaların ve diğer Ortodoks metinlerinin kilisede okunması, Karamanlı Hristiyan edebiyatını çok sayıda mümin için cazip kılıyordu. Başrahip M. Çakır; ibadet için gerekli olan dinî metinleri, leksik ve sentaktik olarak Karamanlıcadan farklı Gagauzcaya çevirerek bu geleneği geliştirdi. Bu şekilde Besarabyalı Gagauzların, Yunanistan Gagauzlarının aksine yazı dili oluşmaya başladı. Yunanistan Gagauzları ise Karamanlı kitaplarını kullanıyorlardı. Günümüzde Yunanistan'da Karamanlıca kitapları okuyabilecek kişi azdır, kilisedeki ayinler ise Yunanca yapılmaktadır.

Trakya Gagauzlarının dinî anlayışları Trakya bölgesi için karakteristik özelliklere sahip manevi kültür alanında kendini göstermiştir. Yunanistan Gagauzlarında olduğu gibi Besarabya Gagauzlarında da kutlanılan Ortodoks bayramının bazı özelliklerini örnek olarak verebiliriz. Noel'de, Besarabya Gagauzlarında çok daha büyük farklı faaliyetler ve törenler yapılır. Yunanistan'dakilerde bu tür faaliyetler çok daha azdır. Yunanistan Gagauzları Noel'de, Yunanca ve Gagauzca Noel şarkıları söylerler. Noel şarkısı söyleyenlere tatlı, 'lokum' ve para verilir. Gençler, süslenmiş manken deveyi köyde gezdirirler. Sabah saat beşte çan çalar, herkes kiliseye gider, tüfekle ateş edilir, şenlik yapılır. Meydanda 'Horu' oynanır (İnformator: Kir'yaku, 1940). Besarabya Gagauzlarında ise Noel şarkıları Bulgarca söylenir. Gagauzca Noel şarkılarına ender rastlanır.

Yunanistan Gagauzları Paskalya'yı gerektiği gibi kutlarlar (İnformator: Teoharis, 1940). Gece saat on birde kilisenin çan sesinden sonra herkes kiliseye gider. 'Hristos Anesti' kelimelerini söyledikten

© Todur Zanet

sonra kilisedekiler yanlarında getirdikleri boyalı yumurtaları kırar. Paskalya'da ya oğlak ya da kuzuyu fırında bütün olarak pişirir. Bazı köylerde güreş müsabakaları yapılır.

'Canavar Yortuları' (Kilise bayramı-21 Kasım) Besarabya Gagauzlarının aksine Yunanistan Gagauzlarında görülmemektedir. ‹Meryem'in Tapınağına Girişi'ni (Halka göre 'Topal Kurt Günü') kutlamamaktadırlar (İnformator: Kir'yaku, 1940).

Besarabya Gagauzlarında Aziz Andrey gününden itibaren (Ay Andrey halkta 'Sarımsak Günü' [Kilise Bayramı - 30 Kasım] olarak adlandırılır) kış gençlik şarkıları başlamaktaydı. Bayram öncesi köylüler, insanı kötü güçlerden koruması gereken sarımsağın, sihirli özellikler taşıdığı düşüncesiyle belirli ritüelleri gerçekleştirirlerdi. Aziz Andrey gününden önceki akşam Besarabya Gagauzları bir yerde toplanırlar. Eve gelenler, yanlarında sarımsak getirir ve sarımsağı bir tabakta toplarlardı. Kızlar, yakınlarının falına baktıkları bu sarımsakların dişlerini, saksıya ekerlerdi (Soroçanu 2006: 193). Yunanistan Gagauzları ise bu günü kendine göre kutlarlar. Yunanistan Gagauzları, Aziz Andey Günü'nde 'Aşure' pişirir, tabaktaki tahılların üstünde kuru üzümden haç simgesi yapar, kiliseyi aydınlatır, sonra köy dışına çıkar ve bu tohumu 'Bereket olsun' sözüyle toprağa serperlerdi (İnformator: Kir'yaku 1940).

4 Aralık'taki kilise bayramı 'Azize Barbara' Besarabya Gagauzlarında halkta 'Barbara-Sava Nikolay' adını taşır (Kvilinkova 2002: 23-248). Bu bayram için Gagauz köylerinde kutlama keki pişirilir, ve keke bal 'ballı pita' sürerlerdi. Besarabya Gagauzlarında kutlama kekinin şifalı olduğuna inanılırdı. Yunanistan Gagauzları 'Azize Barbara' gününde (İnformator: Kir'yaku, 1940) komşularına demir çubukla gider ve 'Sobada ne kadar ateş olursa o kadar da civciv olsun' derlerdi. Yanlarında tabakta, pişirilmiş tohum getirirler ve üstüne kuru üzüm, incir, nohut, susam, fıstık koyarlardı. Halk inanışına göre Azize Barbara, Bakire'ye (Hz Meryem) 'Tohum getireyim mi?' diye sormuştu. Kuru meyve ve ceviz tohumlarını komşulara dağıtırlardı.

'Aziz Sava' kilise bayramı gününde (Soroçanu 2006: 195). Besarabya Gagauzlarına çalışmak yasaktı, ad günü olanlar ise ad günlerini kutlarlardı, ikram olarak 'kurban' hazırlarlardı. Yunanistan'da ise 'Aziz Sava' günü kutlanmaz (İnformator: Kir'yaku, 1940).

Besarabyalı Gagauzlar için 6 Aralık ve 9 Mayıs 'Aziz Nikolay' günüdür (Kvilinkova, 2002: 25-25). Bu günler büyük halk bayramıdır. İsim gününü kutlayanlar ziyafet için sofra kurarlar ve misafirleri davet ederler. Yunanistan Gagauzları 'Aziz Nikolay' gününü de kutlamazlar (İnformator: Kir'yaku, 1940).

© Todur Zanet

12 Aralık'ta Besarabyalı Gagauzlar, Aziz Spiridon (Spridon) kilise bayramını kutlar. Aziz Spiridon yara bereler için şifa veren bir aziz sayılırdı (Kvilinkova 2002: 27). Yunanistan'daki Gagauzlar, Aziz Spiridon gününü kutlamazlar (İnformator: Kir'yaku, 1940).

20 Aralık'ta Besarabya Gagauzları, 'İgnatius günü' adlı dinî bayramı kutlar (Soroçanu, 2006: 195-196). O gün 'Koliva' adlı Kutya[2] yapılır ve toprağın verimliliğinin sağlanması, kümes hayvanlarının sayısının artması ile ilgili ayinler yapılmaktadır. Yunanistan Gagauzlarının Aziz İgnatius gününü kutlama geleneği yoktur (İnformator: Kir'yaku, 1940).

Yunanistan Gagauzlarında da tören havası içinde Ortodoks azizleri şerefine dinsel kutlamalar gerçekleştirilir. Örneğin, 'Krasohori' cemiyeti 1923 yılına kadar yaşadıkları Doğu Trakya'daki Şaraplar (Krasohori) köyüne adanmış olan Ano İnoi'de, Aziz Fanuriya şapelinin taht bayramı vesilesiyle her yıl 27 Ağustosta folklor festivali düzenler. Aynı şekilde 'Aziz Büyük Şehit Dimitri'ye adanmış olan Ano İnoi'nin merkezi tapınağın taht bayramında kültürel etkinlikler yaparlar (Fol'klorno-Kul'turnoye Obshectvo 'Krasohori' 2007: 2). 2013 Ağustos'unda bu bayram için Oristiya şehrine, başında Başkan Mihail Formuzal ve Halk Meclisi Başkanı Dimitri Konstantinov'un bulunduğu bir Gagauz Otonomisi heyeti davet edilmiştir.

Çoğunluğu Gagauzlardan oluşan ve yaklaşık 30 bin kişinin yaşadığı Oristiya şehri, Gagauz kültürünün bilinen bir merkezidir. Bu şehirde Yanis Papadopulos'un (Papazoğlu) ve Papaz Papa Andon'un yönettiği ‹Gagauzos' kültür cemiyeti kuruldu. Tam da bu cemiyet, Moldova Gagauzları ile temas kurdu. 1996 yılında Moldova'dan Gagauz heyetini ve yine Yunanistan'daki folklor festivaline katılmak için 'Kadınca' topluluğunu davet etti. Temas sağlandıktan sonra Yunanistan Gagauzları heyeti, Moldova'yı ziyaret etti. Yunanistan ve Moldova Gagauzlarının ilişkileri, 1996'dan 2013'e kadar güçlendi. Farklı heyetler, öğrenci grupları, folklor toplulukları Yunanistan Gagauzlarını ziyaret etti. 2007 yılında Oristiya şehrinde Yunanistan Gagauzlarının folklor toplulukları festivali oldu. Festivale Moldova Cumhuriyeti Gagauz Özerk Yeri'nden bir heyet de davet edildi.

1991 yılında Ano İnoi köyünün Gagauzları, Doğu Trakya'daki eski köyleri onuruna 'Krasohori' (Folklor-Kültür Cemiyeti 'Krasohori' 2007:2) adındaki folklor-kültür cemiyetini kurdular. Cemiyetin faaliyetleri çok yönlüdür ve öncelikle Ano İnoi sakinlerinin zengin kültürel mirasını, adetlerini, müzikli dans geleneklerini ve Gagauzların folklorunu yayma ve korumayı hedefler. Cemiyette halk dans

2 Kutya, haşlanmış buğday tohumlarından yapılan, Büyük Oruç'un ilk cuma günü sofraya konulan ballı, şekerli, üzümlü, cevizli yemektir (Çevirenin notu).

festivallerine katılan, halk danslarını oynayan, halk şarkılarını söyleyen yetişkinler ve çocuklar için dans grupları faaliyet göstermektedir. 'Krosohori' cemiyetinin üyeleri geleneksel Trakya Gagauz halk giyim kültürünü muhafaza etmektedirler.

1923 yılında Kara Halil köyünden göçen Gagauzlar tarafından kurulan Hrisohorafa köyü de günümüzde Yunanistan'daki Gagauz kültürünün diğer bir ocağıdır. Eskilerin naklettiklerine göre; Kara Halil köyünde yeterli derecede toprağı bulunan, büyükbaş hayvancılık yapan varlıklı köylüler yaşıyordu. Eski geleneklerin bir hatırası olarak Yunanistan'da yalnızca Hrisohorafa köyünde mandacılık korunmuştur. Eskilerin anlatısına göre; göçmenler nehir ve göl kenarlarına yerleşmek üzere yer aramışlar ve gölün yanındaki yer seçilmiştir (İnformator: Gonas, 1954). Manda üretim çiftlikleri sahibi Gonas Georgios, aynı zamanda Gagauz kültürü uzmanlarından biridir. Besarabya Gagauzlarında ise mandacılık hakkındaki hatıralar, sadece folklorik hikâyelerde ve atasözlerinde kalmıştır.

1950'li yıllarda yüzlerce Hrisohorafa köyü sakini, Amerika'ya göç etmiş; göç edenlerin çoğu Boston şehrinin banliyösüne yerleşmişti. Zenginleşen ve işadamları olanlar, bu 'muhacirler' köyleriyle temaslarını devam ettirmektedirler (İnformator: Vasiliadis, 1928).

Hrisohorafa köyünde, bölgede iyi tanınan bir folklor topluluğu kurulmuştur. Topluluk eski dansları 'Talim Havası', 'Kalinon', 'Pirpirikonta', 'Trit Pit Havası', 'Ntohili', 'Kaval', 'Atbik Havası', 'Ntemi Havası', 'Topal Havası', 'Rava Havası', 'Piperi', 'Tavşan Havası'nı yeniden canlandırmış ve şimdi oyun repertuarına dahil etmiştir (Κοζαριδης 2009: 263-279). Yunanistan Gagauzlarının halk türküsü repertuarının az olduğunu belirtelim. Yunanistan Gagauzlarına özgü 'Uçurt Georgi' gibi bazı halk türküleri Besarabya Gagauzlarında icra olunmaz. Buna karşılık Yunanistan Gagauzları Besarabya varyantından ayrılan 'Oğlan' türküsünü söylemektedirler. Yunanistan Gagauzları, Birinci Dünya Savaşında savaşan Türk askerlerinin türküsü 'Çanakkale' vb. Türk türkülerini de okumaktadırlar (Κοζαριδης 2009: 263-279).

Yunanistan Gagauzlarının millî bilincindeki gelişmenin, aralarından Gagauz tarihi, kültürü, müziği araştırmacılarının çıkmasıyla kendini gösterdiğini de ifade etmek gerekiyor.

19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında Yunanistan ve Besarabya Gagauzlarının sosyoekonomik gelişimini etkileyen hususlardan biri, millî aydınlarının yetersiz olmasıdır. Besarabya Gagauzlarında olduğu üzere Yunanistan Gagauzlarında da kültürel-etnik özellikler, diyalektler, manevi ve maddi kültürde yerel farklılıklar bulunmaktadır. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında Besarabya Gagauzlarının millî bilincindeki gelişim, bu Gagauz grubunun, kendi dili ve kültürüyle ayrı bir etnos olarak kendi bilincine varmasını sağlamaya başlamıştır.

Bilgi alınan kişilerin bibliyografyası

Vurvuris, Feopula Kir'yaku, 1940 doğumlu, Orestia şehri, Yunanistan.
Yançidu, Hrisi Teoharis, 1958 doğumlu, Orestia şehri, Yunanistan.
Georgios, Gonas, 1954 doğumlu, Hrisohorafa köyü, Yunanistan.
Antonios Kaitas, 1927 doğumlu, Orestia şehri, Yunanistan.
Papa Andon Çobanidis, İlyas Peygamber Kilisesinin Papazı, 1971 doğumlu, Orestia şehri, Yunanistan.
Vasilios Basiliadis, 1928 doğumlu, Hrisohorafa köyü, Yunanistan-Boston, ABD.

Kaynaklar

Bulgar, Stepan S. (2005). 'İz İstorii Literaturı Gagauzov v XIX-naçale XX vv.'. Chişinău: *Stranitsı* İstorii *i Literaturı Gagauzov-naç. XX. vv.*
Baskokova, M. (Pod Red) (1973). *Gagauzko-Russko-Moldavskiy Slovar'*. Moskva: İzdatel›stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'.
Gradeşliev, İ. (1998). *Gagauzı,* Odessa
İreçek, K.İ. (1889). 'Nyakolko Belejki Vırhu Ostatıtsite ot Peçenezi, Kakto i Vırhu Tıy Nareçenite Narodi Gagauzi i Surguçi vıv Dneşna Bılgariya'. Sredets: *Periodiçesko Spisaniye na Bılgarsko Knijovho Drujectbo v Sredets.* God. VII. Kn. 32-33.
Kvilinkova, E.N. (2002). *Gagauzskiy Narodnıy Kalendar'*. Chişinău.
Kvilinkova, E.N. (2007). *Traditsionnaya Duhovnaya Kul'tura Gagauzov: Etnoregional'nıye Osobennosti*. Kişinev.
Maruneviç, M.V. (1980). *Poseleniya, Jilishe i Usad'ba Gagauzov Yujnoy Bessarabii v XIX-Naçale XX vv*. Kişinev.
Maruneviç, M.V. (1988). *Material'naya Kul'tura Gagauzov XIX-Naçalo XX vv.* Kişinev.
Mladenovı, K. (1938). 'Odrinskit Gagauzi'. Sofiya: *Arhıvı za Poselishni Prouçvaniya*.
Moşkov, V.A. (2005). *Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove. Otçet o Poezdke na Balkanskiy Poluostrov Letom 1903.* Chişinău.
Nikolaos, L. Luka. (2009). *O Proishojdenii Narodnoy Religioznoy i Kalendarnoy Terminologii Nareçiy Gagauzov Bessarabii.* Kişinev.

Pokrovskaya, L.A. (1997). 'Musul'manskiye Elementı v Sisteme Hristianskoy Religioznoy Terminologii Gagauzov'. *Sovetskaya Etnografiya*. No:1.
Skal'kovskiy, A. (1984). *Sovetskiy Entsiklopediçeskiy Slovar'*, (SES). M., 1984.
Topuzlu, G.N., İ.A. Antsupov (1993). *Oçerki* İstorii *Gagauzov v XIX v.* Kişinev.
Ustroystvo Zadunayskih Pereselentsev… (1957). "Ustroystvo Zadunayskih Pereselentsev v Bessarabii i Deyatel'nost' A. P. Yuşnevskovo. Sb. Dokymentov, Dok. '1819 yılı 29 Aralık. Ukaz Pravitel-Stvuyushego Senata A. N. Bahmetevu o Predostavlenii Zadunayskim Pereselentsam Bessarabii Prav İnostrannıx Kolonistov' ". Kişinev: *Sost. K.P. Krıjanovskaya, E. M. Russev*.
Fotoal'bom 'Gagauziya' (2009). Chişinău.
Fol'klorno-Kul'turno Obshestvo 'Krasohori', (2007). *Fol'klorno-Kul'turno Obshestvo 'Krasohori'* S. Ano İnoi. Nea Orestiada, Gretsiya.
Çakir, D. (2005). 'Biografiçeskiy Oçerk Roda i Familii Çakir'. Chişinău: *Stranitsı* İstorii *i Literaturı Gagauzov XIX-Naç. XX vv.*
Çakir, M. (2005). 'İstoriya Gagauzov Bessarabii'. Chişinău: *Stranitsı* İstorii *i Literaturı Gagauzov XIX-Naç. XX vv.*
Koeppen, P. , (1854). 'Die Bulgaren in Bessarabien'. Saint-Petersbourg- Leipzig: *Bulletin de la Classe, des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Academie imperiale des sciences de Saint-Petersbourg. T. XI. No 13-14 (253-254)*.
Karakartal, Oğuz. (1997). 'Osmanlı Basınında Gagauz Türklerine Dair Bir Yazı'. *Türk Dili*. No 542. Şubat.
Soroçanu, E. (2006). *Gagauzların kalendar adetleri*. Kişinöv.
Αργυριαδης Γεωργιος Δασκαλος (2002). Καρα Χαληα η Χαμενη Πατριδα. Χρισοχωραφα Σερρων.
Κοζαριδης, Χρηστος Στ. (2009). Εμεις οι Γκαγκαβουζηδες (Ταυτοτητες-Ιστορικες πηγες και η πορεια μας μεσα στσ χροωο). Κομοτηνη: Παρατηρητησ.
Δασκαλου, Ι. Γ. Πραζιουιη (1998). Νεα Ζιχνη δια μεσου των αιωνων. 2η εκδοση. Νεα Ζιχνη.

İnternet kaynakları

http://2.bp.blogspot.com
http://papadopoulosg.blogspot.com
http://www.gagauzia.md/pageview.php?l=ru&idc=126&id=6346

Görseller editor tarafından eklenmiştir.

ХАҚАС (KHAKAS)

Maria Chertykova

© Леонид В. Еремин

1. Хакасы

Хакасы (самоназвание *тадар*) - коренной народ Восточной Сибири Российской Федерации, основное население Республики Хакасия. Современный единый этнос сложился (к началу XX века) из нескольких субэтнических групп: качинцы (хааш, хаас), сагайцы (сағай), кызыльцы (хызыл) и койбалы (хойбал). Ранее выделяли еще бельтиров (пилтір), которые к настоящему времени практически полностью ассимилировались. Эти этнические группы ‘внутри себя’ делились на подгруппы: ‘сеоки’ и рода.

Этнонимическое называние сообщества людей, проживавших в Минусинской котловине, осуществлялось соседями, а также исходило от государств, в состав которых входила (или которым подчинялась) данная территория. Поэтому общий этноним для аборигенов Минусинской котловины (и это уже внешнее именование) в разные исторические эпохи был разный: сяцзясы, хягяс, хоорай, тадар, хакасы (Бутанаев 1983, 1985, 1992; Кляшторный 1992; Яхонтов 1992; Кызласов 1992a, 1992b).

2. Религия и культура

Официально хакасы с 18 века считаются православными христианами, разные группы хакасов были крещены в XVIII-XIX веках. На практике хакасы полностью или частично сохранили местные верования и шаманизм. Главная функция шаманов, как и у других nплеменных народов, - лечение людей и проведение общественных молений. Молились небу, горам, реке, священному дереву - березе. Качинцы моление небу устраивали на горе Саксар в Абаканской степи. У хакасов существовало почитание различных духов - покровителей семьи и рода, домашних животных. На сегодня в Хакасии насчитывается около 200 культовых мест, где совершались жертвоприношения. «…состояние религиозного сознания хакасов в начале XX1 в. характеризуется мировоззренческой эклектичностью, однако вызывает осторожный оптимизм стремление наиболее думающей и ответственной части народа восстановить собственные духовные ценности (Анжиганова, Тенгрианство хакасов…).

Процесс консолидации, начавшийся в XVIII в. завершился спустя два столетия, в первые годы Советской власти, когда хакасы получили свое нынешнее общее наименование и относительную автономию. 1943 году в создан Учительский институт, (ныне - Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова), где открылось отделение «Хакасский язык и литература». В 1944 г. был основан Хакасский НИИ языка, литературы и истории, где начался новый этап исследования хакасского языка.

© Леонид В. Еремин

В советский период сельское население занималось земледелием и животноводством в колхозах и совхозах. Сформировался рабочий класс, занятый преимущественно в добывающей промышленности и на железнодорожном транспорте. Появилась национальная интеллигенция. Сложился хакасский литературный язык, на котором стали издавать газеты и журналы, учебную, политическую и художественную литературу (Потапов/БСЭ: 1969-1978). Успешно работают Хакасский национальный театр и Национальный театр малых форм «Читіген», где ставятся спектакли на хакасском языке. А также радуют зрителей своим творчеством хакасский фольклорный ансамбль «Ӱльгер», национальная детская эстрадно-фольклорная студия «Часханат», известные мастера горлового пения, которые регулярно получают престижные награды на российских и зарубежных фестивалях.

3. География и население

Республика Хакасия расположена на юге Восточной Сибири в Минусинской и Чулымо-Енисейской котловине. Протяженность территории с севера на юг - 400 км, с запада на восток - 200 км. Граничит: на севере и востоке с Красноярским краем, на юго-западе с Республикой Тыва, на юго-западе с Республикой Алтай, на западе с Кемеровской областью. По характеру рельефа выделяют горную (восточные склоны Кузнецкого Алатау и Абаканского хребта, северные склоны Западного Саяна - высота до 2930 метров) и равнинную (Минусинская, Чулымо-Енисейская котловины) части. Саянские горы, высота которых порой превышает 2000 м, занимают две трети территории и располагаются на западе и юге республики. В республике имеются практически все виды водных объектов - горные реки и озера, реки предгорий, водные объекты с равнинным типом режима (степные малые реки и озера замкнутых котловин). Большая часть территории Республики принадлежит среднему течению бассейна реки Енисей (Асиновская/БСЭ: 1969-1978).

Население: По современному административному делению, в состав Республики Хакасия входят 8 районов (Алтайский, Аскизский, Бейский, Боградский, Орджоникидзевский, Таштыпский, Усть-Абаканский, Ширинский). В Республике Хакасия живут хакасы, русские, украинцы, татары, мордва и другие. По последней переписи населения России (2010 года; предварительные результаты) общая численность хакасов составила 72,959 человек. Из этого числа: 31,572 человека проживают в городах и поселках городского типа, 4,1387 человек в сельской местности. Не все лица, назвавшие себя хакасами, проживают в Республике Хакасия. Часть хакасов проживают в других регионах России. «…определенная часть хакасов уже давно занята в промышленном секторе экономики, живет в городах и поселках городского типа. Но

© Леонид В. Еремин

даже они имеют шанс сохранять национальную аутентичность, если бы при этом сохраняли родной язык. И не только сами сохраняли, но и передавали его своим детям и внукам. А если язык уходит (из сферы семейного общения), то теряется и чувство этнического единства, ощущение причастности к (образу) жизни своего этноса. Остается последнее антропология, но и этот объединяющий признак начинает постепенно размываться вследствие роста числа межэтнических браков.. » (Каксин, 2013:9).

4. Историческая справка

Этнический состав современных хакасов сформировался в XVII–XVIII веках на основе смешения енисейских киргизов с др. тюркскими, самодийскими и кетскими группами. До Октябрьской революции 1917 года нынешние хакасы представляли территориальное объединение пяти родоплеменных групп (качинцы, сагайцы, бельтиры, койбалы и кызыльцы), внутри которых сохранялось деление на роды. Эти группы в свое время (в начале XVIII века) добровольно вошли в состав Русского государства. Основными занятиями были полукочевое скотоводство и охота, а также земледелие. Наблюдались имущественное неравенство и начатки классовой дифференциации. Как у большинства населения дореволюционной России, культура и быт названных родоплеменных групп характеризовались чертами отсталости, было мало грамотных (Потапов/БСЭ (1969-1978)).

С первой половины XIX века Енисейская губерния, куда входила территория проживания хакасов, была местом политической ссылки. С середины XIX века на данной территории зарождаются капиталистические отношения. Начала развиваться золотодобывающая промышленность, в начале XX века возникла каменноугольная промышленность (Черногорские, Изыхские, Калягинские копи). С проведением в конце XIX века Транссибирской железной дороги значительно вырос товарооборот; увеличился приток в этот регион русских переселенцев. Октябрьская революция 1917 года освободила хакасов и другие народы, населявшие данную территорию, от национального гнёта и эксплуатации. Советская власть в Минусинском уезде, где проживало большинство хакасов, была установлена в ноябре 1917 года. В конце мая 1918 года на съезде трудящихся Хакасии было утверждено ‘Положение о степных Советах’. В конце 1923 года был образован Хакасский национальный уезд с центром в Усть-Абаканске. В 1925 году уезд был преобразован в округ с переименованием его центра в Хакасск. 20 октября 1930 года была образована Хакасская автономная область с тем же центром, переименованным в Абакан (Асиновская/БСЭ (1969-1978)).

© Леонид В. Еремин

5. Орфография современного хакасского литературного языка

Основным правилом орфографии современного хакасского литературного языка является адекватное отражение на письме фонетики языка. В соответствии с этой целью в алфавит хакасского языка (с 1939 года основанный на русском алфавите) введены дополнительные графемы: Ғғ (с 1946 года), Іі, Ңң, Өө, Ӱӱ, Ҷҷ (с 1946 года). Современные правила орфографии хакасского литературного языка учитывают фонетические закономерности хакасской речи: сингармонизм, выпадение узких гласных, редукция узких гласных, ассимиляция согласных и другие (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 372-377).

6. Хакасский язык среди тюркских языков

Современный хакасский язык локализован на территории Южной Сибири. В тюркологических классификациях хакасский язык часто характеризуется по-разному, а ниже предлагается классификационная схема А. Н. Самойловича, являющаяся наиболее общепринятой на сегодняшний день (предложена в 1922 году). В соответствии с ней выделяются группы: 1) булгарская; 2) юго-западная (турецкий, азербайджанский и др.); 3) северо-западная (татарский, башкирский и др.); 4) киргизско-кыпчакская (киргизский, алтайский); 5) юго-восточная (совр. уйгурский); 6) северо-восточная (якутский, ряд др. языков Сибири и Алтая, а также мертвые тюркские языки с наиболее древними памятниками: древнеуйгурский и язык енисейско-орхонской письменности) (Иванов 1990: 610). Хакасский язык входит в северо-восточную группу тюркских языков.

а) диалекты

До Великой Октябрьской Социалистической революции исследование тюркских наречий Южной Сибири проводилось в основном в форме сбора и перевода языкового материала. Среди ученых, исследовавших наречия Минусинской котловины, которые в послеоктябрьский период консолидировались в хакасский язык, называют Д. Г. Мессершмидта, М. А. Кастрена, В. В. Радлова, В. И. Вербицкого, Н. Ф. Катанова и других.

Всестороннее же изучение всех диалектов (или наречий) Минусинского региона начинается с началом научной деятельности Николая Федоровича Катанова (1862-1922). Уже самую первую его работу, «Грамматику сагайского наречия», написанную еще в Красноярске (1882-1884), можно считать серьезным описанием, содержащим все разделы научной грамматики (Катанов, 1982-1984).

© Леонид В. Еремин

Являясь результатом недавнего объединения нескольких племенных языков, хакасский язык сохранил еще в достаточной степени свои диалектные особенности. Базой для создания норм общенародного хакасского языка послужил сагайско-качинский диалект, представляющий собой результат концентрации двух диалектов сагайского и качинского. В историческом аспекте хакасский язык явился результатом развития двух основных групп диалектов: 1) сагайско-бельтирской группы, или группы свистящих диалектов, к которой относились сагайский и ассимилированный им бельтирский диалекты и 2) качинско-койбальско-кызыльской группы, или группы шипящих диалектов, к которой относились диалекты качинский, койбальский (ныне ассимилированный качинским и сагайским диалектами), кызыльский и шорский, сближающиеся по своему характеру с соседним шорским языком (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 361). Таким образом, современных диалекта хакасского языка четыре: сагайский, качинский, кызыльский и шорский.

b) территория распространения (по диалектам и говорам)

На сагайском диалекте говорит население Аскизского и северной части Таштыпского районов с самоназванием ‘сағай’. Особую группу внутри данного диалекта составляет бельтирский говор, на котором говорит население, живущее в селе Малый Монок Аскизского района и в селе Арбаты Таштыпского района (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 362).

Качинцы (самоназвание ‘хаас’) живут в Усть-Абаканском, Алтайском и Ширинском районах Республики Хакасия. В составе качинского диалекта выделяются кроме того два говора баражульский и староиюсский, которые содержат некоторые общие черты с соседним кызыльским диалектом (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 364).

На кызыльском диалекте говорит небольшая группа населения с самоназванием ‘хыжыл кіжі’ Ужурского и Шарыповского районов Красноярского края, а также Ширинского района Республики Хакасия, проживающего по долинам рек Черного и Белого Июса (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 365)..

На шорском диалекте говорит незначительная часть населения с самоназванием ‘шор’, живущая в Таштыпском районе Хакасии, главным образом в селах Верхний Матур и Нижний Матур, где вместе с хакасами, говорящими на шорском диалекте, живут также и шорцы выходцы из Горной Шории (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 365).

c) аудио-информация (где звучит речь на живых диалектах и литературном языке)

Живая речь на диалектах хакасского языка звучит в аалах и улусах пяти (из восьми) районов Республики Хакасия (Аскизского, Таштыпского, Усть-Абаканского, Алтайского и Ширинского) и двух районов Красноярского края (Ужурского и Шарыповского). Речь на хакасском литературном языке можно услышать в крупных городах: Абакане, Абазе, Черногорске, Саяногорске, Сорске.

Однако современная языковая ситуация такова, что хакасский язык является основным разговорным языком в национальных деревнях, среди компактно расселенного населения хакасов, в основном, в Аскизском и Бейском районах. В городах ситуация складывается по-другому чаще всего даже в хакасских семьях основным языком повседневного общения становится русский.

d) сведения о письменных текстах на хакасском языке

Но в то же время, просматривая многочисленные публикации последних десятилетий, можно сделать вывод, что в пределах Республики Хакасия хакасский литературный язык успешно развивается. Выполнению этим языком его общественных функций способствуют функционирование национальной газеты «Хабар», национального радио, телевидения, национального драматического театра, национального театра «Читиген», Хакасского НИИ языка, литературы и истории, Института гуманитарных исследований и саяно-алтайской тюркологии (ИГИСАТ), кафедры хакасской филологии Института филологии и межкультурной коммуникации в Хакасском государственном университете им. Н. Ф. Катанова, других объединений научной и творческой интеллигенции. Постоянно расширяется законодательная база, образовательное пространство, в больших объемах выпускается учебно-методическая, научно-популярная, краеведческая и художественная литература на хакасском литературном языке.

e) исходный образцовый текст: Чабан (Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 478).

f) перевод на русский язык: Чабан

Чайғы

Иирде күн тағ пазына түсчеткен туста, Хосхар тас тағның олиинаң хойлар чазызар инчелер. Сала харасхы полыбысса, хойның алны аал аразына кір-килче, соо, тізең, ам даа тағдаң на ала индіре субалча. Хой инчетсе, хойларның майласханына хулах туныстыг. Илееде полза, хой соонаң чөріп, сарадычахха мүнсалған Энестей апсах чиде салча. Ибдең олганнары сыгара ойлазып, постарының пабазына малны хазааға кирерге полызып, хаза аразында сууласчалар.

Лето

Вечером, когда солнце уже садится за гору, с каменистой горы Хосхар по долине спускаются в степь овцы. В сумерках передние овцы входят уже в село, а задние еще тянутся вереницей вниз с горы. От блеяния возвращающихся овец ничего не слышно. Спустя некоторое время, вслед за овцами верхом на соловой лошадке появляется пастух овец, старик Энестей. Дети его выбегают из дома во двор навстречу своему отцу и помогают ему загонять скот во двор.

© Леонид В. Еремин

Таблица ссылок

I.

Бутанаев, В. Я. (1983). Происхождение хакасов по данным этнонимики. *Историческая этнография: традиции и современность*. Вып. II. Л. С. 68-72.

Бутанаев, В. Я. (1985). К исторической этнонимике хакасов (термин ‘хоорай’). *Историческая этнография.* Вып. III. Л. С. 25-29.

Бутанаев, В. Я. (1992). Вопрос о самоназвании хакасов. *Этнографическое обозрение. Научный журнал*. № 2. С. 63-69.

Грамматика Сагайскаго наречия Татарскаго языка (1982-1884). Часть I и часть II. Сочинение Николая Катанова 2-го. Красноярск.

Каксин, А. Д. (2013). Хакасы: культурные традиции и их трансформация (конец XX-начало XXI вв.). Абакан. 152 с.

Кляшторный, С. Г. (1992). О статье И. Л. Кызласова ‘О самоназвании хакасов’. *Этнографическое обозрение. Научный журнал*. № 2. С. 59-61.

Кызласов, И. Л. (1992a). О самоназвании хакасов. *Этнографическое обозрение. Научный журнал*. № 2. С. 52-59.

Кызласов, И. Л. (1992b). Об этнонимах *хакас* и *татар* и слове хоорай (ответ оппонентам). *Этнографическое обозрение*. *Научный журнал*. № 2. С. 71-76.

Яхонтов, С. Е. (1992) Слово ‘хакас’ в исторической литературе. *Этнографическое обозрение. Научный журнал*. № 2. С. 69-71.

II.

Анжиганова, Л. В. *Тенгрианство хакасов: история и современность*. электронный ресурс: http://tengrifund. ru/konferencii/2-aya-konferenciya/tengrianstvo-xakasov-istoriya-i-sovremennost

Асиновская, А. А. (1969-1978). Хакасская автономная область. *Большая Советская Энциклопедия*. Изд. 3-е.

Потапов, Л. П. (1969-1978). Хакасы. *Большая Советская Энциклопедия*. Изд. 3-е.

III.

Иванов, В. В. (1990). Языки мира. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Главный редактор В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия. С. 609-613.

Баскаков, Н. А.; Инкижекова-Грекул, А. И. (Составители), Под редакцией Н. А. Баскакова (1953) *Хакасско-русский словарь*. С приложением очерка ‘Хакасский язык’. М.: Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 488 с.

Анжиганова, О. П.; Баскаков, Н. А.; Боргояков, М. И.; Инкижекова-Грекул А. И., Патачакова, Д. Ф.; Субракова, О. В.; Чертыкова, М. Д.; Белоглазов, П. Е.; Каскаракова, З. Е.; Кызласов, А. С.; Р. Д., Сунчугашев (2006). *Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік*. Новосибирск: Наука, 1114 с.

THE KHALAJ PEOPLE AND THEIR LANGUAGE

Sonel Bosnalı

Bon Chenar,
a Khalaj village
© Mina Dolathi

Introduction

It should not be difficult to suggest a theory with regard to the fates of underpopulated communities with no historical communal identity and which is open to 'others' it encounters to the extent of adopting almost all of their characteristics and does not identify with a specific geographical location while in a constant state of mobility wihout recognizing political and ethnic boundaries in search for a new 'homeland'. Even in the most optimistic case, one may argue that their cultural changes over time occur in a stepwise manner. Of course, changes do not necessarily imply the disappearance of a culture. Changes occur primarily when a community is completely replaced by another one possessing a different culture and language, and this is often a matter of natural replacement. History has witnessed many endangered languages. Although we do not know exactly the number of languages which existed during the human history, we are aware that at least half of today's languages, which are supposed to be around 6,500 in number, are endangered. One of the most common causes about 'cultural assimilation' their death, corresponding to the situation described above, is that communities are exposed to 'cultural death'. The migration of a community, as a result of its status as minority or as a result of its exposure to various types of military, economic, politic and cultural domination, brings about' cultural assimilation', even though the community is not connected to the mass extinction of a society, or to cultural changes, and leads to the language becoming endangered (Hagège 2000).

The above presented situation concerns the Khalaj people as well; whose past would cover a wide range of geographical area. Gradually, they were swamped among other communities, and presently they live compactly only in a small geographical area of Iran, where they have succeeded to preserve their own language. However, the inside conditions of the country threatened the existence of the Iranian Khalaj people, and it is estimated that in the nearest future (the 2020s) their language may completely disappear (Doerfer 1999). We suppose that the question 'Is the Khalaj language endangered?' is a reasonable one. At this point, the issues regard the size of this inevitable process, how to stop it, and what might be the necessary measures to be applied to solve them. The purpose of this study is to disclose the condition of the Khalaj people and their language, and to draw the attention to the danger of their language being in the process of extinction. For this purpose, first we introduce the ethnic, historical, cultural and geographical aspects of the Khalaj people; second, we discuss the main features of their language; and, finally, we evaluate the sources of the situation involving their language. It should be noted that the lack of primary sources has made the study nearly impossible for an in-depth review and on particular topics related to history, culture and ethnic dimensions.

© Mina Dolathi

The first part of the study is about this topic, which is followed, despite limited resources, by our attempt to evaluate and outline the available and accessible situation. There is relatively a better bibliography related to the study of languages. The Khalaj language studies began with Minorsky and Moghadam, and after a while it continued with Doerfler and Tezcan. These studies reveal a high level of competence, whereas the work carried out by Kıral and Tulu about Khalaj language encouraged linguistic studies. The above mentioned works have had a great impact on our study as well. Between 2007 and 2010, we performed field surveys and made recordings, and among the main references is the special presentation of Ali Asgar Cemrâsî's poetry book, which was presented by us and subsequently published at a symposium about the Khalaj people. In this study, we use an implemented transcript system, which in reference literature has to be applied in different forms of transcriptions, and which has to avoid the use of many phonetical signs as they are very detailed and technical; also, it is not possible to use both of them in editing as it brings misunderstandings in use.

1. Internal and external naming

The Khalaj people are mentioned in various historical sources under different names and they have never had a strong and longlasting government, contrary to the other Turkish peoples. On the other hand, some political or ethnic geographical formations that attempted to be associated with Khalaj people were the subject of some uncertain environment issues. In addition, it would not be wrong to say that the Khalajes had a high ability to adapt themselves to new conditions, relationships and culture of other communities. Today, refering to Khalaj ethnonyms, we should mention few features which are based on different assessments.

There are hypotheses that identify the Khalajes with the Karluk people. Minorsky stated that the script حولج found in *Ibn Hurdāzbih*, *Mas'ūdi* and *Murūc* must be read *Halluh* instead of *Karluk*. However, as it can be understood from the information given by *Ibn Hurdāzbih*, the Khalaj people are not Karluks, but they were neighbours to them. *Ibn Hurdāzbih* gave information about settlers that he found on the road from Talas [*Taraz*] to Barshan, and he mentioned a place called Cermiyye where the Karluks settled their wintry camp, and the Khalajes settled near the Karluks (Minorsky V. 1950: 96).

Another famous hypothesis is that the Khalaj people are the descendants of the White Huns [*Akhun*] (Togan 1985: 59; Gömeç 2009: 18). The Khalaj name could be found in the pre-Islamic sources of the 6th century, in Syriac scripts such as *Xωls* [Xolas], and in Greek in Χολιαται [Xolyatay], but Marquart (Erānšahr 1901: 251-253) stated that the Khalaj ethnonym is related to *Ephthalite* [*Heftalit/Heptalit*]. On the other hand, the White Huns who were in contact with the Islamic army located in *Sakastan*

Bon Chenar,
a Khalaj village
© Mina Dolathi

and *Kandahar* gave referrences about the *Ephthalites* in Arabic as *Haytal / Hayatila.* According to Al Khwarizmi (Mafātīh al-'ulūm) and especially Tabari, the Khalajes are Turkic people nomad tribes living around Tokharistan and they are decendents of the *Ephthalites*. Fuad Köprülü, based on these sources from the 5th century, claimed that the Khalaj people settled in and lived near Syr Darya River (Seyhun River), and that they were considered White Huns (Köprülü 1977). However, the westerners considered the White Huns as Mongolians (Pelliot 1920: 140) or *Juan Juan* (Stein 1925). The Byzantine sources represent another reason for the confusion about this matter, as in general for Turkic people, since especially for the White Huns the word "Hun" was used. In the Pahlavi (also known as Pārsīg) language, the people living in the north-east of Iran are recognized under the name *Hiyon,* and under two other different names as *Ak Hiyon* and *Kara Hiyon* (Fyre & Sayılı 1946: 127). However, Sims-Williams, relying on the new archaeological findings, mentioned that in the Bactrian documents dated from the years 678 and 710, people are named as Khalaj, and this does not support the idea which suggests that the Khalajes are the successors of the *Ephthalites* (Sims-Williams 2002: 234-235).

The fact that the Khalaj people are the descendants of theArghu tribes was first suggested by Doerfer (1988: 1). Based on five points of similarity between the Arghu and the Khalaj, his assertion seems to be quite consistent (Doerfer 1971: 171-174). However, Mahmud al-Kashgari, based on the information about the Arghu tribes, tried to establish a link between the Arghu tribes and the Khalaj people, but the information revealed a contrary perspective. From this knowledge one can understand that the geographical region inhabited primarily by the Arghu tribes is the same with the geographical region inhabited by the Khalaj people. It is mentioned that, in Turkish, the region between two mountains is called Arghu and cities between Talas and Balasagun are also called Arghu. Mahmud al-Kashgari named this region as the homeland of the *Çigil* tribes and revealed the link between *Çigil* and *Arghu* tribes, which caused new confusions (Kaşgarlı-1 1998: 127). On the other hand, Mahmud al-Kashgari gave information about the Arghu language, and confirmed that the Arghus are a Turkic population; he also mentioned that they could speak two languages, and drew attention to the languages involved, claiming that the transformation of *y*> *n* and *z*> *y* happened in the middle of the word (Kaşgarlı-1, 1998: 29-32). This information complies with Khalaj language (*y*> *d*, *y* should convert *d*), as there is an outstanding balance in Khalaj language between *d*> *y* in a sentence: *Kowı er kuduğka kirse yel alır* (If the unfortunate man enters the will he gets wind) (Kaşgarlı-1 1998: 226). In addition, Mahmud al-Kashgari gave examples of 45 words from the language of the Arghu tribes, which are considered to be the linguistic features of the language and which draw the attention to some important similarities between the language of the Arghu and the Khalaj people. Some of these words are still in use in the Khalaj language: *kon* (Kaşgarlı-1, 1998: 31; Kaşgarlı-3, 1998: 140), *kanu* (Kaşgarlı-1 1998: 31), *tawar* (Kaşgarlı-3 1998: 212), *dağ*

A Khalaj family in Sefidale village © Sonel Bosnalı

(Kaşgarlı-3 1998: 153) / *dağol* (Kaşgarlı-1 1998: 393). [1]Furthermore, referring back to Mahmud al-Kashgari's works, there are some morphological characteristics of the word that are identical to Khalaj language: it is known that in the Khalaj language the affix is used {-lIK} (*Balıklığ,* see Kaşgarlı-1, 1998: 498), for the same meaning {-luγ} and form: *bāluγ**luγ**arsam* (Doerfer 1988: 67). Also, it is used to enlarge the directive case {-ka}, and it seems that the affix is the same as in Khalaj: *atam**ka** (babam**a**), anam**ka** (anam**a**)* (Kaşgarlı-3 1998: 212).

It should not be ignored the informations which lead to the conclusion that the Khalaj people is different from Arghus. One of them is the history mentioned about the existence of a community named Khalaj. The Khalaj people named by the Turkic peoples as *Kalaç*, following the 9th century were mentioned by the Islamic geographers and historians with the following scripts (Hılc الخلج) and (Hılciyye الخلجية) (Konukçu, 2014b: 228). Ibn Havkal says that the 'nature, clothes and Turkish languages' of the Khalaj people show them as a Turkish nation, but 'from the ancient days they settled into the township between *India and Seistan* on the backside of *Gur*'. It is also noteworthy to mention that Mes'udi said the following: 'Al Haccac (661-714), Muhammed ibn al-Aş's *Guz* (Oğuz) and the Khalaj Turkic people were sent to the war led by a man named Rutbil'(Marquart, 1901: 251). In addition to Marquart's work (1901: 252), the text quoted from Idrisi gave the same direction[2]. Also, the Khalaj name mentioned in the historical texts is encountered in the Turkish traditions. According to Mahmud al-Kashgari's story, the Khalaj (Kalaç) name was given to those who chose to stay during the invasion of Alexander and refused to retreat eastward[3]. Another story about Khalaj name is also available in two different versions is the Oğuz Han's Saga. In accordance to the main version, Oğuz Han Halcî or Hılcı his way back from the Isfahan's expedition said to a man who joined later the army 'Stay hungry!'[*Kal aç!*]. However, on this topic there is a different story in the Uighur Turkic: while walking on the road with his army, Oğuz Han saw a big house with golden walls, silver windows and ironed roof, opened the door and ordered 'Stay hungry!' [*Kal aç!*].

The ethnonym *Halcî* or *Hılcı* stands for the reigning dynasty in India between the 13th century and the beginning of the 14th century. Minorsky claims (1950: 85) that the famous Khalaj people living in the middle of Iran are the relatives of the *Hilci* rulers of India. On the other hand, there are voices who argue that Khalaj people are the descendants of Ḡalzī (*Gilzai*/ *Galzay* / *Gılcay*) speaking Pashtu language and coming from Afghanistan (Konukçu 2014b: 229). In particular, the western historians (Dames: 771) state that the Ḡalzī people are a Pashtun nation and not a Turkic one, but according to other historians, there is no doubt that these people are the descendants of the Khalaj people (Yazıcı 2006: 32). It is said that 'the famous all time Khalaj people are probable relatives to Ḡalzī Afganistan from Kandahar'. Finally, they say that *Abdali* people living in Afghanistan are Khalaj people. As Yazıcı stated (2006: 32), Ahmed Shah founded in 1747 a state with the Abdali tribe in Kandahar, and they are one of the three major tribes known to be White Huns [*Akhun*]. The Khalaj people have no idea about their own origins (Doerfer 1971: 20). In addition, we could not state that the researchers are in agreement about this matter. In any case, the Khalaj people are known to be a Turkic tribe, and after the 9th century, they took their place in historical sources under this name. Today, this community himself, and others ethnic groups (Turks, Persians and others) living around it, use the ethnonym Khalaj for denomination of this group and Khalaji for their language.

1 [Yok, is in the meaning of not. This word entred in Oğuz language from the Arghu. The word Dağ ol was changed in tegül. As the Oğuz people were neighbours with the Arghus they changed and mixed their vocabularies] (Kaşgarlı-3 1998: 153).

2 [In these provinces (Al-Dāvar) the Khalajes are mentioned to be a Turkic tribe who settled in and established a Turkic people. The prosperity of these tribes extended towards northern India and covered the region between Ghurd and western Seistan. They owned lands and were rich people. They are like Turks, and their cloths, combat methods and weapons are the same].

3 [It is said that twenty-two people of Turkish tribes escaped from the front of Zulkarenyn or remained where they were [and] another two people came. They put everythings on their backs, and took their wife and children. While they pursued the army, exude tired. These twenty-two people met with the new arrivals, and talked to them. Two men talking to each other:'The one named Zulkarneyn is a traveller. He never stops, here comes and goes. And we remain on our lands'. The twnty-two people named them 'Kal aç'(stay hungry), and they are told 'aç kal'. Then they were named Khalaj. Their orgin is from tow tribes. Zulkarneyn came, saw their Turkish cloths and without asking anything named them 'Türkmanend'. That means they are like Turks. Even today they carry on the same name.] (Kaşgarlı-1, 1998: 412-416).

2. Religion and culture

A Khalaj house
© Sonel Bosnalı

The number of available sources for both the history and culture of the Khalaj people is limited. As for the other Turkic people's culture, Idrisi stated the following: 'They are like Turks, and their cloths, combat methods and weapons are the same' (Marquart, 1901: 252). However, it is known that the Khalajes were tightly bound to Buddhism, and they adopted Islam in a relatively late period. Esin (1972: 53) based on Arabic sources (Habibi) stated 'In a letter of Ghazni (Rutbil) ruler wrote in Khalaj language, to the Shah of Kabul is mentioned that the Khalajes buried their Buddhist statues while they were seeking for protection from the Muslims. Indeed, the Muslim geographers stated that the Khalajes adopted Islam around the 10th century (Esin, 1972: 53). Today, it is known that Khalaj people are Muslim, and the majority living in Iran (all of Iranian Khalajes) belong to Shia.

There is another controversial topic whether they adopted a nomadic or sedentary life style. According to Idrisi, the Khalaj people living in the vicinity of present-day Afghanistan are a rich community engaged in animal breeding and agriculture (Marquart 1901: 252). However, Köprülü, based on Ubayd Zakani's study about Iranian Khalajes of the 14th century, says that 'wherever their territories could be, in southern Afghanistan, northern India or Iran, they live as nomadic tribes, in particular following their own commander, and when they are scarce, it is said that they are subject to serve in the army'. Moreover, Köprülü, based on Ubayd Zakani'study, stated that 'Khalajes are the wild beasts in the form of human who live together with Turkmens and Kurds in the deserts and in the mountains'(Köprülü 1977). It is quite clear that the Khalaj people living in the geographic area of India had a sedentary life. Konukçu (2014a: 228) suggests that three centuries ago, during the period of domination, the scholars and clergy who were under the patronage of culture, art and literature, left deep tracks.

It is actually difficult to speak today about of their specific culture. The Khalaj people adapted themselves to the language and culture of a society that they joined and livein. This leads to a single exception, which is the Khalajes living in Central Iran. However, we have to mention that they managed to maintain their own language only to a certain degree. But in the last years, Ali Asgar Cemrâsî began to write in Khalaj language using a self-developed alphabet with Arabic and Latin letters; he used this language for poetry, different books and even scientific studies. The first work written in Khalaj language is Cemrâsî's poetry book *Qarşu Baluqqa Səlam* published in Iran in 2010. The Khalajes used only a spoken language, and on very limited areas. In this case, in the field of culture, we could expect to have Khalaj oral literature and folk literature. Anyway, the original materials areas are only a few that we can say they do not exist. There are books, poems about love, studies about the minstrel tradition of all Turkish people living in Iran, Caucasus (2006: 191-230), and Khalajes living in Qom, Save, Tehran and in between these regions. However, they do not include Khalaj love poems and their musical instruments. On the other hand, we could find in Kalafat's work valuable information about Iranian Turkish cultural aspects and people's beliefs, which seems not to be specific and relevant for the Turkish Khalajes. For example, studies about wedding ceremonies 'bread flag' ['ekmek bayrağı'] and traditions (Kalafat, 2005) which could be found not only in relation to Khalajes but to all other Turkic people living in this area. Some researchers studied Khalaj wedding ceremonies, as did Cemrâsî in his works about 'Similarities in the old Turkish weddings, some beliefs and customs revealing themselves'; he mentioned seven traditions, as 'promise or agreement to marry', 'engagement', 'flag', 'wedding food', 'go to cock', 'respect to father's home', 'throw pomegranate over the bride's head, bring down the bride' and made a list of them (Cemrâsî 2011: 207-208). All these are valuable details, and are useful to clarify the issue about Khalajes whether they are a Turkic population, and also in comparative studies which include other communities with whom they are in contact. Therefore, it is difficult to talk about a specific Khalaj culture if we do not take into consideration the language, as they are very different compared to other confederations with which they live together.

A Khalaj village
© Sonel Bosnalı

3. Geography

If we consider the Khalajes as the descendants of the Arghu, as Mahmud al-Kashgari mentioned, the Arghu provinces of Taraz, Balasaghun and their vicinity stand for the most ancient geographical area of the Khalajes. Since the Western Turks, the Arghu' provinces were reigned by the Turks; it is said that they settled in the area of Suyab and Taraz, which in Chinese sources are named as *Soeche*, *Suyâb* or *Suyâb*, and are suposed to be included in this geographical area (Esin 1968: 151-152). One of the sources indicates that the Khalaje sare an Ephthalite tribe, as Togan (1985: 93) stated: 'Khalajes are scattered in Save and its neighbourhoods Demavend, Kuhistan, Kabil, Maveraünnehr Pençkent, Ferghana and in the northen area of Sır Derya, today's Kazakhstan'.

Yazıcı (2006: 34) is the researcher who associated the Khalajes with the Karluk people's confederation, and he suggested that in the 5th century 'they lived around the northen Yiyen-Shan mountains, south and west of Issyk Lake, but later on they separated from the Karluk confederation migrated towards south and west, and settled in the area between Kandahar and Ghazni'.

Ibn Havkal (p. 406) mentioned that by the 10th century they were converted to Islam, adopted Muslim religion, and a city in Al-Davari was named after them. Referring to the same information, Marquart (1901: 252) claimed that 'their prosperity extends to the northern India, and it involves the area behind Ghurids and the west Seistan'. Also, Marquart, referring to an event related by Tabari, explained that 'he lived during summer time in Rutbil, winters in Ghazni, and in Al-Ruhhac, which is situated on the way from Kabul to Kandahar'(Esin 1972: 52).

On the other hand, Minosky (1937: 109-111), quoting Hudud al-alam, said that 'there are many Khalajes not only in Ghazni, Rust and Guznagan, but also on the border of Belh, and in the steppes of Toharistan'. Until the 15th century, the Khalaj people living in Kandahar, Ghazni and Kabul were known as Khalajes, but after the 17th century, people living in the same geographical area were named Ghilzai (Yazıcı, 2006: 34). But there are a lot of debates regarding the ethnicity of the Khalajes, and there is still not a clear conclusion on it (Konukçu 2014b: 229).

It is well known that long before the 10th century many of the Khalajes crossed the Chu River towards west and south, and they scattered in the eastern Iran and southern areas of Afghanistan. The Islamic armies faced the Turkic people while they headed towards the inner Iran and northern India (Konukçu, 2014b: 229). Some of Khalajes migrated towards east and settled in Sistan, while others established in India where they established the above mentioned dynasties. However, the Khalajes living in these geographical areas joined the communities they found in these regions.

By the 11th century, beginning with the migration of Seljuks, the Khalajes settled in Central and Western Iran, Northern Azerbaidjan and Anatolia. It is known that during Timur Lenk's reign (1370-1405) Khalaj people were living in Save, Kum and Kaşan, and by the 17th century in Iran, where alongside Mugan tribes were many Khalaj tribes. According to villages assembly from 1932, in Turkey there were sixteen villages bearing the name Khalaj [*Halaç*], Khalaj people [*Halaçlar*] or coming from Khalaj [*Halaçlı*] (Oberling 2010: 263). In Crimea, there is a village named Khalaj [*Halaç*] (Köprülü 1977: 116) and in the southern Russia, in the neighbourhood of the River Don, there is a town named Khalaj [*Halaç*] (Minorsky V. 1950: 103). According to Oberling (1974: 29-30), from unspecific reasons a Khalaj group migrated from central Iran to Fars province, but in time they joined the Kashgay confederasion. In addition to this, there is a tribe named Khalaj inside the *Kordşoli* tribe formed by the joined tribes of Kasghay and Mamasani. Garrod refering to Oberling (2010: 263) mentiones that Kasghay confederation is formed by the joining of two confederations (Şeşboluki and Farsimadan), and he believes that they are Khalajes; in Dehbid plateau situated in the northern Shiraz, there are many villages

inhabited by Khalajes and it is said that they had distant relationships with the Kasghay confederation.

A Khalaj village in Iran (2007) © Sonel Bosnalı

Finally, in Khuzistan Province, there is a tribe named *Gündüzlü*; in Kerman a tribe named *Afshar-Amur*; in Lorestan there are villages named *Khalaj-Darra*, *Khalaj-e Olya* and *Khalaj-e Sofla*; in Khorasan three villages are mentioned carrying the name Khalaj which stand for the presence of people who once lived there. However, among them is as a single community named Khalaj who survived, and today they live in the central Iran. Iran's geographical area where Khalajes are scattered include villages in the rural areas of the central region, more exactly Save in north, Qom in east, Erak in south and Hamedan in the west. There are hundreds of villages in this region but from ethnic point of view they are not identical; there are many residential areas inhabited by Persians and Turks living together with Khalajes, and villages with significant number of residents from different ethnic groups.

By the beginning of the 20th century, Minorsky (1950: 104-105) mentioned 25 Khalaj villages; referring to the same topic, Razmara (1948) mentioned only 18 villages, and Doerfer said that there are less than 50 villages (1971: 338). When we examine these three different lists of villages, we may conclude that there must be 69 villages inhabited by Khalajes (Bosnalı 2009). However, Cemrâsî as a member of the Khalaj community indicated their geographical area, mentioned three different cities (Qom, Tafreş, *Aştiyan*) and located 52 villages:

1. Qom:
1.1. Kahak: Vanareç
1.2. Halacistan:
1.2.1. Qahan: Şahkuli, Mehrzemin, Kasva, Enjile, Venan, Esfid, Çahak
1.2.2. Dastcerd: Sorhade, Seft, Zizgan, Eysiabad, Sefidale, Focerd, Mucan, Mansurabad, Cowze, Çerikagac
1.2.3.Rahcerd-e Şarqi: Enayet Beg, Eslamabad, Tachatun, Dizican, Bag-e yek, Yekebag, Zevaryan, Condab, Selefçegan
2. Tafreş:
2.1. Merkezi: Sarband, Kaşe, Dârestân, Sefidâb
2.2. Farâhân: Talhâb, Darmanak, Vâşqân, Halatâbâd

3. Aştiyan: Mohsenâbâd, Zarnuşe, Sefercuq, Nâderâbâd, Bonçenâr, Hezârâbâd, Versân, Sarharud, Kordican, Bahârestân, Mezra'-e Now, Xorakâbâd, Se'dâbâd, Feyzâbâd, Musiâbâd, Yengçe, Nowdeh.

There are no reliable sources about number of people living in the Khalaj villages. Minorsky and Razmara gave no detailes on this topic; Doerfer metioned that in 1970 Khalajes number was around 17 000 and in 1987 in between 24 000. As regarding the information delivered by UNESCO they are around 42 000.

4. Historical background

If we take into consideration that the Khalajes are a White Hun population, then it is only reasonable to begin their history in the 5th century near the Seyhan. The White Huns could not resist the Gök Turks' attack, and by 445 they migrated westwards and ruled Afghanistan. Although they ruled for a short time and then quikly lost the territory, they are considered to be a subdivision of the Khalaj who continued to live in that territory. When in 758 the Muslim Arabs came in the area they faced the Khalaj people. By the second half of the 9th century the Samanids ruled a large part of the region and overspread the Islam in the region. By the year 886, the Khalaj were still Buddhists and neighbours to Karluks, who were living in Taraz.

In a house in the Mujan village © Sonel Bosnalı

After a certain period while they withstood Islamization, by the 10th century they agreed to convert to Islam (Esin 1972: 53). During that time, the Khalaj people attempted to revolt, and one of the rebellions was suppressed by Sebük Tekin. The event probably occurred when the Khalaj converted to Muslim religion. Afterwards, the Ghaznavid state was founded and they established friendly trade relationships with the Khalajes; it is known that the Khalajes were a significant part of the state's army. During the Ghaznavid period, the Khalajes moved towards west and south, until they reached Iran and India's territories. However, a significant part of the Khalaj people remained in Afghanistan until the Mongol invasion, when they received an important position. Especially in the 12th century under the Ghurid's dominance, the Khalaj leaders played an important role (Merçil 1989). During the Mongol invasions, the Khalajes migrated from Afghanistan to India and for three centuries (1202-1531) they ruled and established three different dynasties (Köprülü 1977).

Bahtiyâr Muhammad, a Khalaj member of the Germsîr tribe of Afghanistan, by 1193 captured Bihâr and sent a punitive expedition to Bengal. First, he occupied Uddandapûr with its important Brahmans monasteries and by 1202 Leknevt, the capital of the Hindu Sena dynasty, where he established the capital city of his Sultanate. Muhammad Bahtiyâr was the founder of the dynasty, the ruler of Devkut, Nadya and Bang territories, the owner of a strong army with 10. 000 people; by 1205 he led his army towards Tibet where he lost almost half of his people, and by 1206 he lost his life in an obscure manner. He was followed for a short period by İzzeddin Muhammad, and after his death in 1211, Alaeddin Ali was the ruler of the Khalajes. The last ruler of the Leknevt dynasty, Giyâseddin Khalaj, in 1227, during a surprising attackon Delhi sultanate, was found dead (Konukçu, 2014a: 228). However, the Khalajes continued to live in India. By 1290, Celaleddin Firuz Shah of Khalaj originseized the throne as a result of a blow and founded a thirty-year-longlasting Delhi sultanate. The Khalaj domination over the vast geography of India is known to be the most powerful one: the sultanate expanded to Punjab, Sind, Ganges, Mâlwâ, Gujarati, Deccan and Delhi. During Celaleddin Firuz Shah's reign they achieved significant victories against the Mongols. On July 19, 1296, Celaleddin Firuz Shah was killed by Alâeddin Muhammad, a member of his family, who took part in a conspiracy agaist him. On October 20, 1296, Alâeddin Mohammad took Delhi's throne and soon imposed his power over a wide geographical area; between 1297 and 1308 he had successful expeditions against Chagatay people. After his death in 1316, Şehâbeddin Ömer took the throne, but he ruled for a short time. On 14 April, 1316, Kutbüddin Mübârek Shah, Alaeddin Shah's son, came to the throne. However, by 1320, Kutbuddin Mubârek Shah was killed and after a period of violent confusion, in September of 1320, Giyâseddin Tugluk, nicknamed Melik Gazi, a member of the Tugluk family, came to the throne (Konukçu 2014a: 228). By 1436, after the fall of Ghurids governance in Malwa, Mahmud, a descendant of Delhi Khalaj people, was the last Khalaj ruler of India. He firstly expanded his territories towards north and south, and by 1468 he invaded the Çanderi teritory. The reign of Mahmud the First was the most brilliant days for Malwa, and he was recognized as ruler by the Arab Abbasid Caliphate. By 1469, Abdulkādir Giyâs Shah was followed by his son who ruled the country in peace and tolerance, and left behind him friendly relationships and understanding for 150 years. His son, Nasiruddin Shah ruled the dynasty for eleven years, but he confronted the internal political conflicts and the Çander tribes' difficult quarrels. By 1511, Alaeddin Mahmud II followed the throne; he came into war with its neighbors in an unfavorable time and was forced to fight both with the Khalajes and with the dissatisfied and rebellious Hindus whom he ruled. By 1531, Gucerat Sultan Bahadir Shah seized Mandu, but he was captured and killed together with his sons, and that was the end of the Khalaj rule in India (Konukçu 2014a: 228).

Iran is another geographical area inhabited by Khalajes, but there are no sources to reveal the conditions and time when they came and settled. Köprülü, reffering to İbn el-Esir, mentions that around 1005 and 1006 several Khalaj tribes settled in the neighbourhood of Merv, and, probably since the Samanids, they lived in that area; however, there are no historical document showing the Khalaj presence in Iran, neither during the Ghaznavids nor the Seljuks period. On the other hand, during the

In a Khalaj house
© Sonel Bosnalı

Kirman's war of the Great Seljuks (1181) in the army of Persian Muhammad there was a Khalaj commander (Taceddin), and it is said that incident stood for the Khalaj presence in the region. Still, it is not clear whether the person was a Khalaj from the neighborhood or a servant of the palace. Köprülü stated that there is no historical data for the 9th-13th centuries about the Khalaj presence in Iran, yet we should not ignore the possibility that in the 9th to 14th centuries there were some Khalaj tribes among the Turkic confederations, but they migrated westwards and moved until they reached Anatolia, where they settled in. However, since the 14th century, some Khalaj tribes are mentioned to settled in the central west side of Iran, northern Azerbaijan and even in Anatolia. Today, it seems certain that the Khalajes living in Iran are a result of the Khalaj people who migrated from Afghanistan and Khorasan at the end of the Mongol invasions. Indeed, it is known that during the reign of Timur they were living in Save, Qom and Kashan. Köprülü, based on Ubayd Zakani studies, stated 'Khalajes, Turkmen and Kurds are human beings who live in the desert or in the mountains together with the wild beasts'(Köprülü 1977).

5. Language

a. Khalaj and Turkic languages

Khalaj language is one of the Turkic languages belonging to the Altaic language family, and the main characteristic of which is to be an agglutinating language. In fact, there was an effort to classify Turkic languages into Ural-Altaic languages being a larger language family and indisputably having typological similarities. However, the experts claming these to be considered as two different family of languages despite their typological similarities and all debates about genetic ties between these families, classify the Turkic languages into the Altaic family in conjunction with Mongol, Manchu-Tungus, Korean and Japan languages. The classification of Turkic languages initiated by Radloff has been dealt by many scientists as Ramstedt, Ligeti, Arat, Benzing, Menges, Poppe. However, until the second half of the 20th century, the Khalaj language was not considered as a part of the classification. [4]At the beginning of the 20th century, Minorsky discovered the existence of the Khalaj language, in relation to which he produced an important article, but he failed to classify the newly discovered language in the framework of the Turkic languages (Minorsky, 1950). Khalaj started to be discussed as a point among Turkic languages based on the findings gained in the field research in Iran by Doerfer in the 1960s, for the first time and in 1971 Doerfer made the first attempt to classify Khalaj language.

Doerfler (1971: 175), classifying the Turkic languages in six different separate groups[5], claimed that Khalaj language can not be included in any of other groups by considering some of the features of Khalaj language (1971: 178).

This study is based on six criteria: keeping the sound *n* in all positions; keeping the vowels *e-, -ë-, -a, -ı*in middle position; keeping the consonant *h-*; keeping *-dĀ* ablative suffix; *daġ* the statement of 'not'; keeping the Turkish trio sound system. Based on these six criteria Doerfler (1971: 181) alleged that the Khalaj language should be classified independently from other six groups, as the seventh branch. Doerfer used the differences as a criterion in his classification, and compared the Khalaj to the other Turkic languages.

Another study considering Khalaj in the classification of Turkic languages was conducted by Talat Tekin. In his classification on the basis of the sounds *r, l ~ z, ş* equivalence, and the words *hadaq/adak* and *tayılïy,* Tekin addressed more general 6 criteria, different from Doerfer with the exception of the two (*r ~ z ve l ~ ş*, at the beginning of the word *h- ~ø*, in the middle of the word and the sounds *r ~ d*

4 For details about the classification of Turkic languages see Tekin, 1990

5 (1) Chuvash or Balkar, (2) South-Western or Oghuz, (3) North-Western or Kipchak, (4) South-Eastern or Uyghur, (5) North-Western or Southern Siberia, (6) Yakut

Outside of a Khalaj house in Chahak village © Sonel Bosnalı

~ t ~z~ y, -a ~-uγ ~ -ï~-ïγ ~-u ~-ū ~-ïq, av ~ aγ~ ïa~ū~ō~awve t-~d- in final position) and classified the Turkic languages into 12 groups.

In this classification the Khalaj language constitudes the 'hadaq' group which is a singly independent group. Therefore, the Khalaj is classified in (1) *z, ş* group different from the Chuvash; (2) *-h* group different from all the other groups; (3) *-d* group together with Tuvan; (4) *t* group different from the Tuvin and Oghuz languages; (5)-uγ group different from all other groups; (6) *aγ* group as in the groups IV, V, VI, IX, XI and XII (Tekin, 1990: 13). An interesting study about similarities between the other Turkic languages and the Khalaj language was carried out by Gülsevin (1989).

b. Dialectology of Khalaj language

As far as we are concerned, there have been no comprehensible, authentic studies concerning the determination of Khalaj dialects to identify. Nevertheless, there are available studies which include some significant information and which will form the base of prospective studies. The first of these is Minorsky's study (Minorsky V. 1950), and the other is the book called as Khalaj Materials (Doerfer 1971) and both are the different studies of Doerfer.

Minorsky presented the article of his study under three headings as Kondurud, Xorekabad and Pougerd by taking into account some dialectic features in the texts that he gathered in 1917. However, he mentioned about the changes in 'Pougerd tāli' dialect while taking attention to the 'vowel harmony' which is a result of the sole influence of Persian without doing any dialectical researches (Minorsky 1950: 91). Indeed, Minorsky's corpus, particularly the texts compiled from Xorekabad Khalaj language spoken in the south area, are so short that it is impossible to make an analysis. Furthermore, there are some subtle differences between the Kondurud dialect, which is located in the central area, and the Pougerd dialect spoken in the north-east area.

Doerfler, in his book *Khalaj Materials*, dedicated two pages to dialects following the list including 430 words compiled from three villages (Talxab, Mansurabad and Xaltabad) (1971: 39-57) and expressed that the issue should be studied later. In another of his article (2008: 102), after stating the Khalaj language has seven different dialects, he emphasized that some of these dialects are too different from the Khalaj language (especially Western dialects) to be accepted as their own language by Khalaj people, but he gives no further information. In his book, Doerfer made a geographical classification of dialects based on two separate criteria as the one being West and East area and the other being North and South area. The first criterion of this classification is based on whether it keeps its authenticity in terms of lexical against Persian influence and the other criterion is based on phonetic concerning maintenance or unrounding of round vowels. Thus, on the one hand, the Eastern dialect (Mansurabad) in which the characteristics of Turkish language were more preserved and the Western dialects (Talxab, Xaltabad) in which the Persian effect exists and on the other hand, the Northern dialects (Talxab, Xaltabad) in which round vowels are preserved, and Southern dialect (Mansurabad) in which those wovels are unrounded were defined.

Based on this evaluation and information, in order to determine the dialects of Khalaj language, some of the criteria that should be taken into account should be as in the following.

1. There is a significant general effect of the Azerbaijani Turkish on the Khalaj (Dogan&Çuvalcı). However, the effect is so intense in some areas that it leads new dialect formation.

   1.1. In these regions where the influence of the Azerbaijani Turkish is intense, as in Pougerd dialect, significant amount of words from these languages have been adopted: *hay->**di-*** 'to say'; *hişi-/şa->**iste-*** 'to want' (Minorsky 1950: 89, 90).

1.2. Sometimes instead of morpheme -*qa* (H), the suffix -a (A) is used: *ketum Tehran**a*** (Minorsky 1950: 90) but *varmış baq**qa*** (Minorsky V. 1950: 89).

1.3. From phonetic point of view, the voiceless sounds are transformed in voiced sounds: ***t**ort >**d**ört* 'four', ***t**oqquz>**d**oqquz*, ***t**oxsen>**d**oxsan* (Minorsky 1950: 85, 88); ***p**oxta>**b**oqda* 'weat' (Minorsky: 1950: 90).

1.4. On the other hand, although it is not systematic, the omission of the consonant -h is observed despite keeping this sound in initial position is one of the most important features of Khalaj: ***h**ottuz>ottuz, **h**ev>(h)öw* (Minorsky V. 1950: 86, 89).

2. Another language having a strong impact on Khalaj is Persian. Besides the general effect from the Persian language on dialects, as Doerfer (1971: 169) states, the influence is more significant in some regions. In particular, in the south-western dialect, many of the Persian words are clearly seen: *a˙rin>**lablo*** 'lip', *bi̯el>**kamarband**~bi̯el* 'waist', *boġarsuq>**ruda*** 'bowel', *hāaçuqx>**z**ar* 'pain', *haġaç>**diräxt**~haġaç* 'tree', *kiryäk>**pa˙ro*** 'shovel', *gauarçin>**kaftar*** 'dove', *qurduq>**dom***'tail' (Doerfer 1971: 40-57).

3. Maintenance or unrounding of round vowels: While in the Northern dialects (Talxab, Xaltabad) the rounded vowels *ö, ü* are preserved, these vowels in Southern dialect (Mansurabad) are unrounded: (*k**ü**nd**ü**k>k**i**ndi̯k* 'belli', *b**ü**i**ü**n>be**i**i̯n* 'today', *h**ö**ü>h**e**v* 'house', *h**ü**r**ü**n>h**i**ri̯n 'white', kəl**ü**n>kəl**i**n* 'bride, *k**ö**z>k**i**z* 'eye', k**ö**nmek>*k**ie**ndi* 'burn', *k**ö**ök~küök>k**ie**k* 'blue', *k**ü**rgak~k**ü**ryak>k**i**ryäk* 'shovel', *qaad**u**n>qaad**i**n* 'woman', ***üş**>**iç*** 'three', *t**ö**ört>t**ie**rt* 'four').

4. Another change related to vowels is *ï > i. ï* in Xaltabad dialect which is preserved is systematically frontal in Mansurabad dialect (qaad**ï**n aba>qaad**i**nabä 'mother-in-law', sïgïr>s**ig**ir 'cow', *q**ï**rq>q**i**rq* 'forty').

5. Rounding(*ï>u*): the rounding of vowels can be observed as in the Talxab dialects (*babas**ï**>babas**u** 'his/her father'*, *qar**ï**n>qar**u**n* 'belly').

6. The consonant sound *g* sometimes softens, when it is in initial or middle position (g>*y*): there are some examples from Talxab dialect (*hi̯ssi̯**g**>hissi**y*** 'hot', *alli**g**>alli**y*** 'fifty', *kür**g**ak>kür**y**ak/kir**y**äk, i̯l**g**är>i̯l**y**är*).

7. Consonant drop (*g>ø*) or (*g>y>ø*): the consonanats *g/y* drops as in the Mansurabad dialect when it is in final position : (*hi̯ssi̯**g**>hissi, alli**g**>alli*, *yi**g**irmi>yiirmi* 'twenty').

8. Finally, another important phenomenon that should be investigated is the sound *d>z* variants. Even though there are not enough samples, we could find among Doerfer's (1971: 42) studies two variants matching this process: ***d**umruq>**z**umruq* 'fist', *hü**d**üm>huzum* 'grapes' (1971: 45).

c. Orthography

The sound system of the Khalaj language

The Khalaj language sound system has a unique place among the phonetic system of other Turkic languages and it requires a separate study; this work gives a brief overview of the main phonetic features of the Khalaj language. One of the most important features of the Khalaj is the preservation of long vowel sounds in the main Turkic language :

aç- 'to open' / *āç* 'open'
at 'horse' / *āt* 'name'
- */yēr* 'place'
kök 'root' / *kōk* 'blue'
sïq- 'dense' / *sīq* 'less'
täg- 'to touch' / *tāg* 'as'
tüş- 'to fell down' / *tūş* 'dream'
uç- 'to fly' / *ūç* 'edge'
qoş- 'to join'/ *qōş* 'pair'.

Bon Chenar,
a Khalaj village
© Mina Dolathi

Although this aspect is controversial (Ramer 1995), Doerfer states that the Khalaj language has the diphthong vowels: *gööl* 'lake', *qīiz* 'girl', qainarvadu 'sister-in-law', *tūük* 'feather', *bīel* 'waist', *tāaġ* 'mountain', *hūot* 'fire'.

The Khalaj includes 21 unvoiced phonemes : /k/, /g/, /ŋ/, /č/, /ǰ/, /t/, /d/, /n/, /p/, /b/, /f/, /v/, /m/, /y/, /r/, /l/, /ş/, /ž/, /s/, /z/, /h/.

Another most important feature of the Khalaj language in terms of phonetics, is the preservation of the initial sound *h-*, which is assumed to bethe continuation of the Altaic **p-* sound (Ölmez 1995: 18) and also the preservation of the consonant sound -d in final and intial positions, which turns into to the y- in other Turkic languages:***h****at* 'horse', ***h****adaq* 'foot', ***h****är* 'soldier'; *qu****d****ruq* 'tail', *bü****d****ük* 'great', *bo****d*** 'measure'. Sometimes this consonant sound is preserved even when it is in the front position ***d****umruq* 'punch' (Doerfer, 1971: 42). On the other hand, the unvoiced consonants /k-/ and /t-/ which are generally voiced in Oguz Turkish languages, preserved their voiceless property in the front position:***k****äl-* 'come', ***k****in* 'day', ***k****īečä* 'night', ***t****oqquz* 'nine', ***t****il* 'language', ***t****āar* 'narrow'. Another predecessor characteristic of the Khalaj language is the preservation of the voiced consonant *-g* in final position: *älli****g*** 'fifty', *qurru****ġ*** 'dried', *hissi****g*** 'hot' (Az. 'issi'), *hänli****g*** 'wide', *saarux* 'yellow'.

The vowel harmony which is generally preserved in the word root and structure in Khalaj language, it is common affixes not to be used properly as for the rules: *tur****di*** 'stopped', *babas****i****'la* 'with his/her father', *hadak****i****na* 'to his/her leg', *vard****i****n hay****i*** 'informus when you arrive'. For these changes in terms of application rules, the Persian influence on the Khalaj probably has a significant role and it is also possible to see the same changes in other Turkish languages spoken in Iran. On the other hand, it is uncommon to find the drop of unrounding of vowels in unrounding word root or structure:*qaral****u****x,tavarč****u****q, käld****ü****kdä, käl****ü****r, qāl****u****r*.

The Khalaj alphabet

One of the major problems is the lack of the standart Khalaj alphabet which influences to have a written tradition .Let alone the corpus texts and folklore materials written in phonetic alphabet (Doerfer & Tezcan, 1994; until nowadays, Khalaj hasn't been written and it has only been used as a spoken language.

However, in the last years there have been attempts that enable us to reach the written texts in Khalaj language. In this context, we should underline Ali Asgar Cemrâsî's contribution.

© Mina Dolathi

Ali Asgar Cemrâsî created an alphabet based on the Azerbaijan's Arabic alphabet used in Iran, and on the Latin alphabet used in the Republic of Azerbaijan; the alphabet is used to write poems and even papers presented at scientific meetings, and published in proceedings (see Texts). This alphabet, which Cemrâsî presented in his book of poems. Although it has some problems, especially on vowels, one of the major problems of the language in written Khalaj will have been concluded .(Cemrâsî, 2009: 16-18):

d. Morphology

In this section, we discuss the word formation and inflectionin the Khalaj language. First we deal with derivational morphemes, then we we discuss the different forms changing according to time and modality of the noun, verb besides the participles in the frame of morphemes.

This part of the reserach our corpus is Ali Asgar Cemrâsî's book, *Qarşu Baluqqa Sälam* (Cemrâsî, 2009), and the paper which he presented at a symposium (Cemrâsî 2011).

Word formation

The Khalaj is an agglutinative language in which suffixes are added to words-root in order to form nouns, adjectives and verbs. One of the most used affixes is {-lUK} which derive abstract nouns out of noun and adjectives or nouns expressing quality *havulluq* 'goodness', *baruşluq* 'pacification', *qaralux* 'darkness'. This suffix is also used to state the nouns' origin (*hodun**luq*** 'woodshed') and nouns expressing professions: *näccar**luq*** 'carpentry', *lafduz**luq*** 'quilting'. Furthermore, there is also the morpheme {-çU} used to form a person's profession: *hat**cu*** 'horse breeder', *qon**çu*** 'shepherd', *biçin**çi*** 'reaper' (2009: 243), varaq**çu**/varaq**çı** 'gilder' (2011: 201). The suffix {-lUγ} used for noun, adjective or phrases derived from the root is different from the ones mentioned above: *baluq**luγ*** 'peasant', *tat**luγ*** 'sweet', *hän**liγ*** 'wide', *nişan**luγ*** 'fiancee' (Cemrâsî 2009: 63). The negative form of this suffix is {-sUz}: *hän**siz*** 'not narrow'.

The suffix {*-mA*}is used to derive noun out of verb: *yiγiştir**me*** 'collect', *hävlän**mä*** 'marriage' (2011: 197, 198). Besides, the suffix {-mAK} is also frequently used inthe same function: *yaz**mαγ**-ı* 'writing', *cavab ver**mäk**-i* 'answer', *qiziyn ver**mäk**-gä* 'to let his/her daughter to get married' (2011: 199).

The suffix{-mAlUG} which derive sadjectives out of the verb root (*kül**melig*** 'funny', *kör**melik*** 'spectacular') and suffixe {-GUlU] generating noun morphemes (*örgän**gili**si* 'student of', *örgän**gili**leri* 'students of') (2011: 197). These suffixes have the additional function to derive adjectives: *keç**gili***

miladi yüz yilçä ‘in the last hundred years’, *yiğil**gili** hävlär* ‘tidied up houses’ (2009: 115), *xinä vur**qulu** qiz* ‘the girl who coloured her hair’ (2011: 203). The suffix {-Iş} derives noun out of the verb root and structure: *tärpän**iş*** ‘behaviour’ (2011: 199). Other important suffixes derive noun out of theare: {-U} *ört**ü*** ‘cover’, *qorq**u*** (2009: 21, 255), {-Um}: *käs**im***, ‘shape’ (2011: 199), *höl**üm*** ‘death’, *yit**im*** ‘defeat’ (2009: 64). {-UK}: *sin**iğ*** ‘broken’ (2009: 257), *qavr**uq*** ‘rosted’ (2009, s. 263), {-KUn}: *vur**qun*** ‘in love’ (2009: 266). The Khalaj language refers to other methods in order to derive new words. One of these is the compound nouns: *qar-toppu* ‘snowball’ (2009: 88), and the other one is doubling nouns *borum-borum* ‘too much’, *burra-burra* ‘bunch’ (2009: 243, 244). Also the Persian suffix -tar /-tarin is used to compare adjectives, and the suffix *-vara* is used to derive for simile: *säni **vara*** ‘like you’, *udu**vara*** ‘like a dream’ (Cemrâsî, 2011: 206).

There are several suffixes that derive new verbs out of nouns, adjectives and verbs such as the suffix {-lA} (*hazur**la**qulu* ‘the one who prepares’ (2011: 197), *yovuq**laş**ma* ‘to approach’ *artuk**la**nur* ‘augmented’ (2011: 200), *hot**la**nur* ‘to be on fire’). We only mention the voice suffixes in this article. The passive voice’s suffix is*{-(U)l}*: *yaz**ul**maduq bavarlaru* ‘unwritten beliefs’, *yaşat**ul**masıya* ‘to be alive’*, kör**ül**ügä* ‘seen’ (2011: 197, 198), *küden qur**ul**uyor* ‘wedding being set’ (2011: 201). Reflexive voice can be used to passive voice with the {-(U)n} suffix: *bil**in**mez* [unknown], *baydaq damça yälläni**n**r* ‘the flag waving on the roof’, *hazurla**n**duγunda sörä* ‘after preparation’ (2011: 201), *uda**n**dum* ‘I woke up’, *boda**n**dum* ‘I was painted’ (2009: 46). The suffixes {*bi-birisiyn + V*}, {bi-birlä +V}*,* {bilä+V} are used for the verbs states co-operative function together with the pasive voice sound suffixes {-(U)ş}: *saz**uş**ular* ‘they agreed’, *yovuqla**ş**dum* ‘I approched to’ (2011: 199).

Different suffixes are available for causative voice. Among them one of the the most used is {-tUr}: *yiγiş**tir**miş**eller*** ‘they reserached it’ (2011: 197), *tolγan**tur**ratdu* ‘hedefrauded’ (2009: 67). The other forms are: {-Ur} (*bit**ir**mäz* ‘doesn’t finish’)*,* {-t} (*oynat**d**uğı* ‘that he played’ *boşat**m**uş* ‘it emptied’ (2011: 201), {-lt~-üt} (*käl**t**gili* ‘brought’ (2011: 200) *käl**üt***-), {-gUr ~ -gAr} (*kedgür-* ‘to dress someone’, *vet**ger***- ‘to deliver’), {-sät} (*kör**sät**ir* ‘he shows’).

Noun and verb inflection

Noun inflection

The plural of the noun is marked with the suffix -lAr: *haqaç**lar*** ‘trees’, *baγ**lar*** ‘vineyards’, *miz**lär*** ‘tables’. There are different variants of possessive suffixes for some people:

Singular

1. -(U)m: *räfiγ**im*** ‘my spouse’, *ä**üm*** ‘my hand’, *kitab**um*** ‘my book’, *āt**um*** ‘my hourse’, *bala**m*** ‘my baby’;

2. -Iyn: *häv**iyn*** ‘your house’, *yulduzlar**ıyn*** ‘your stars’ (2009: 190); -Un: *hätäk**in*** ‘your skirt’; -en: *kökärçik**en*** ‘your dove’, *ördäk**en*** ‘your duck’ (Cemrâsî, 2009: 198);

3. -(s)U: *qīz**i*** ‘his/her daughter’, *qal**u*** ‘his/her child’, *harular**u*** ‘his/her bees’, *çüsmä**si*** ‘his/her fountain’*, qavurma**su*** ‘his/her roasted meal’ (2009, s. 193); -IsI: *qīz**isi*** ‘his/her daughter’, *kurduk**ısı*** ‘its tail’;

Plural

1. -(U)mUz: *häv**imiz*** ‘our house’, *qol**umuz*** ‘our arm’, *öz**ümüz*** ‘our essence’, *kitab**umuz*** ‘our book’;
2. -Iz: *yüräk**iz*** ‘your heart’ (2009: 49), *şadluq**iz*** ‘your joy’ (2009, p. 54);
3. -lAri-; *dilək**läri*** ‘their wishes’ (2009: 48).

Case suffixes of noun in Khalaj language show some significant differences as compared to other Turkic languages. Genitive is formed by the suffix *-Iyn*: *Tälxab**iyn** çüsmäsi* ‘Talhab’s fountain’, *yurtum**ıyn** bahari yazı* ‘my country’s summer, spring’, *taγlar**ıyn** hätäki* ‘the mountains’ foot’ (2009: 188, 189). However, while the suffix is sometimes encountered in the shape of *-In* (*Äläc**in** bu tatluğ tili* ‘this sweet language of Khalaj’ (2009: 190), it is occasionally seen to be disused: *közüm yaşıyn* ‘my eye’s tears’.

Bon Chenar,
a Khalaj village
© Mina Dolathi

Dative suffix is usually-*KA* morpheme: *yadlar**qa*** ‘to foreigners’ (2009, s. 46) *häv**kä*** ‘to house’, *elçilik**gä*** ‘to embassy’ (2011: 198). However, its -(y)A morpheme is sometimes encountered: *közlərim**ä*** ‘to my eyes’, *mən**ä*** ‘to me’ (2009: 46), *sən**ä*** ‘to you’ (2009: 51), *bağrıyn**a*** ‘to his/her bosom’ (2009: 50), *kälim yanıyn**a*** ‘I shall come next to you’ (2011: 181). After the words ending with vowel sound, there is a merger consonant sound -y: *qizhäv**iyä*** ‘to the girl’s home’ (2011, s. 199), *kalları**ya*** *cuv säçärärtilär* ‘they used to choose spouses for their children’ (2011: 198), y*aşatulmasıya* ‘to keep her/him alive’, *yiyiştirməsi**yä*** ‘to compilation’, *yazmagıya* ‘to writing’ (2011: 197). In some cases this suffix is not used: *vardum Tehran* ‘I went to Tehran’.

The accusative case in Khalaj language is generally formed by suffix following the verb -U: *mən**i*** *qäribä saydular* ‘they regarded me as a foreigner’, *havi~häv**ü***, ‘the house’, *baluq**u,*** ‘the village’, *kündüzüm**ü*** ‘my day’, *suv**u*** ‘the water’, (2009: 183, 187, 189), *varaqçular**u*** *közlir* ‘he/she waits for the trash collecters’, *hun**u*** *taqutular* ‘they distribute flour’ (2011: 201). Yet, we sometimes witness the disuse of this suffix: *yareb öziyn ölkämiz abadeti* ‘May God develop our country’, *sözlərim aynamadular* ‘they didn’t understand my words’ (2009: 183).

Especially, after the possessive suffix this morpheme can be seen as *-yn*: *nişan küni**yn*** *täsbit etälär* ‘they appoint a day for the engagement’, *nişan märasımi**yn*** *qurmaqqa ailälär yavaş yavaş hazurlanurlar* ‘they are prepared to [….] perform the engagement’s ceremony’, *küdäniyn küni**yn*** *bälli etälär* ‘identifying the wedding day’ (2011: 200). The locative and ablative cases are different from the other Turkic languages. These suffixes are respectively -çA and -dA morphemes: *bu yerlər**çä*** ‘in these places’, *boγdaluk**ça*** ‘in the wheatfield’ (2009: 110, 111); *bu çaylar**da*** *keçmişäk*, *älin**dä*** *suv içdim* ‘I drank water from his/her hand’ (2009: 122). The instrumental case is -lA or *-dile*: *yekälərimiz**lä***, with our elders, *tatluγ til**lä*** ‘with sweet talk’ (2011: 199), *oγul**la*** *qiz* ‘the boy with girl’ (2011: 203), *siz**dilä*** ‘with you’ (2009: 54).

Verb inf1ection

The morpheme of infinitive verb changes with inflectional morphemes added to its root in different categories. These are the tense and mood morphemes that will be approached respectively with the morpheme of person. The morphemes showing the time of the action come immediately after the root before the person suffix; if there is any mood suffix, it positions between these two.

Tense

Assessing future tense within the frame work of -GA under the name of *intentional* Doerfer (1988: 193-196) informs that the participle of *-GULUK* (1988: 141-142) and the morpheme of the present simple (aorist) -Vr (1988, s. 161) are also used for the future tense after giving the suffixes -mAlU(G) (1988: 145) and -(y)AcAK (1988: 147) inherited from Oghuz language. The results obtained from our study that was conducted in three villages of Khalajes (Mansurabad, Sorxade, Seft) in order to evaluate these morphmes’ frequency of usepoint out that the use of present simple morpheme has a very high percentage. (70%). However, besides the intentional morphemes *-gUlUK* (*Sabayin o:bisiki:n, refikimiz hävinä var**gulukäk***) and -GA (*Äkki yılda son häv al(ı)**qa***), it appears that the future tense morphme -(y) AcAK (*Saba lalamla şam yi**yäcaq**aq ~ yi**yäcäk**äk*) is used in a lower rate (Bosnalı 2008).

The present simple occurs in different forms as *-(y)U(r) ~ -(y)A(r) ~ -(y)O(r): yä**yä**m ~ hiş**or**um*, *käli**ŋ***, *al**ur** ~ al**ar** ~ al**ır***, *yä**yi**miz*, *käl**iyo**q ~ yazoq, käli**ŋ**iz*, *qoy**ul**lar ~ ver**i**lär*. The negative form of the present tense is inflected with the suffix -mAz: *yitir**mäz**, hat**maz***. The present continuous tense has a morpheme - *(U)(y)or* which is very close to the one in Turkish language: *hiş**iyor**um, yaz**or**ı ~ bil**iyor**ıyn, ver**iyor** ~ hoq**uyor**, yaz**or**uq ~ bil**iyor**uq, yaş**ıyor**lar~ danuş**uyol**lar.* The negative form of the present continuous tense is inflected with the morpheme of -m-*: bil**m**orum, qat**m**araq* (2009: 47), *kül**m**ür yüzüm* (Cemrâsî 2009: 141).

The past tense in Khalaj language is inflected by means of adding morphemes *-DU* and *-mIş* to the roots and the personal suffixes added to them: *kör**di**m, öp**di**yn, baruş**du**, tüş**di**k, käl**di**yz, yaz**du**lar*, *käl**miş**äm, käl**miş**äy, käl**miş** ~ käl**miş**är, käl**miş**äk, käl**miş**äyiz, käl**miş**ällär*. Both morphemes have complete aspect in the past tense and carry no difference between them in terms of indirectness. In other words, -mIş which was only used as postterminal, doesn't contain an expression of evidentiality on the contrary to those in Turkish language (Kıral 2000: 93). However, finite use of the morpheme *-mIş* is available with the copula: *haγraşturmuş vä yaymuşar*, 'he/she did research and disseminated', *yazmaγıya uγramuşar* 'he/she began writting' (Cemrâsî 2011: 197). Also this morpheme is used for the gerund: *özü yoγur**muş** yapar* 'he/she makes kneading', *yükleriyn va**muş** yolqa tüşälär* 'wrapping their hearts they set forth' (Cemrâsî 2011: 201). Doerfer (1988: 168-177) also addresses different uses of the morphemes *-mIş* and *-DU*.

Additionally, the suffix -mIş is used in compound inflections together with copula (-är) and *-DU*: *Oγlu ta beläsi käl**miş**ärti* 'he/she came together with his/her son', *İşli kin nierä var**mış**ärtiŋ?* 'where did you go yesterday', *Äkki kinär ollar var**mış**ärlär* 'they came two days ago'. The past simple continous is inflected by adding copula and the suffix -DU to the root of the verb: *bi zamanlar yaşerätdik bu yerçä häğlerätdik, küllätdik* (Cemrâsî 2009: 136).

Mood

In Khalaj language intentional mood can be examined in five separate kinds as wish-request, order, condition, probability and necessity. According to Doerfer (1988), each of these is inflected with different morphemes. However, Doerfer (1988: 193-196) mentions eleven distinct function of intentional mood such as wish, aim, permission, condition, necessity, doubt, probability, complaint, desire (expectation, hope) and intention. Indeed, with the effect of the Persian's 'subjunctive' mood, it is seen that these moprhemes gradually give their places to a single morpheme in daily use, that's to say the optative mood (Bosnalı 2010a).

The optative mood of Khalaj language is inflected with the suffix -(U~A)GA stemming from old /-gAy/ and personal suffixes (-m, -ŋ, -ø -k, -ŋiz, -ler): *hişäyom ~ hişom ketab hoquγam* 'I want to read books' (Bosnalı 2010a). Nevertheless, this morpheme has many different functions: while in the sentence of *umudun var sizlärkä yarıgä* 'I hope it will be usefull for you' (Cemrâsî 2009: 141) hope is expressed, in the sentence of *imkanu var qiz hävi hayuγa* […] 'the bride's family […] has the prospects to say' (Cemrâsî 2011: 199) the possibility is mentioned. Besides, this morpheme is used for stating the condition: *ägär qizi bägänigälär* 'If they like the girl' (Cemrâsî 2011: 198).

Yet, there is -sA morpheme specific for conditional mood: *hoqusam, körsäyn, körsä, hoqusaq, hoqusayz, körsälär* (Cemrâsî, 2009: 32). Apart from the condition, the compound structure of this morpheme is also used in the function of regrets and wishes regarding the past: *kaşki boşarsatdum kitab hoqıgäm* 'I wish I could read books', *saççа tergag olsatdum* 'I wish I were acomb in the hair' (Cemrâsî, 2009: 35).

Competence and permission that Doefer names as *potentialis* find their expressions with -Ibil- ~ -Abil- morphemes (Doerfer 1988: 122): *qarzumuz var küdän tutabilmäk* 'we can not do the wedding, we are in debt', *heçkim unu haçabilmez* 'no one can open it' (Cemrâsî 2011: 199, 206).

Doerfer (1988: 141, 184) states that the suffix -GUlUK he classified in the category of verbal adjective also informs necessity by taking the suffixes of person (*-Am, -ey, ø~-er, -AK, -sIz~-Ayz, -AllAr*) together with the morpheme of *-mAlI*. Cemrâsî (2009: 33) mentions the existence of such a morpheme: *kälmälisäm, kälmälisäyn, kälmäliri, kälmälisäk, kälmälisäyz, kälmälilär*. However, in our corpus no example of that use was encountered. In spite of that there are numerous examples in relation to the use of *-(U~A)GA* morpheme for obligation and necessity: *käräk munudaq sizkä hayaγam* 'I must tell you this as well' (Cemrâsî 2009: 141). According to Cemrâsî (2009, s. 40) this mood also has the morpheme -sA käräk: *yazsam käräk* 'I have to write', *bilseyz käräk* 'you have to know'. The necessity regarding the past tense is inflected with the morphemes of *-sA käräkkätdi* and *-sA käräkkämiş*: *versälär käräkkätdi* 'They were supposed to / they needed to give', *yazsayn käräkkämiş* 'you should have written / you must have written'(Cemrâsî 2009: 42).

The imperative in the Khalaj language presents significant differences comparing to other Turkic languages. First, the most striking element is that the mood has ten different morphemes. Even if the second person singular is usually made up of the basis of the verb, sometimes different suffixes such as *-i, -Ir, -Up(A), -:āl, -Vk(A), yä:-, -Uv, -ār, yetü-, -pi* can be added to its basis. However, after these suffixes, the pronoun's suffixes suh as *-(d)Um, -ø (-Gil) ~ -i, -tA, -(d)UK, -dUŋ(iz), -tAlAr* can be added as occasions require (Doerfer 1988: 185-192).

vēr-'to give'	**käl- 'to come'**	**yē- 'to eat'**	**kälüt- 'to mean'**
vēr:düm	yä'-käl-(d)üm	yē':pi:düm	yet:ü'käl:(d)üm
vēr:i	yä'-k(ä)	yē':pi	yet:ü'k(ä)
vē'r:tä	yä'-käl-tä	yē':pi:tä	yet:ü'käl:tä
vē'r:dük	yä'-käl-(d)ük	yē':pi:dük	yet:ü'käl:(d)ük
vē'r:dīz/dīn. . .	yä'-kä'y	yē':pi:dīz	yet:ü'kä:y
vē'r:tälär	yä'-käl-tälär	yē':pi:tälär	yet:ü'käl:tälär
bas-'to set on'	yāt- 'to sleep'	tür- 'to stand up'	tut- 'to keep'
bas:ī'r:(d)um	yāt:u'var:um	türü'käl:(d)üm	tut:ā'l:(d)um
bas:ī'r	yāt:u'v(a)	tür:ü'k(ä)	tut:āl
bas:ī'r:ta	yāt:u'var:ta	tür:ü'käl:tä	tut:ā'l:ta
bas:ī'r:(d)uq	yāt:u'var:uq	tür:ü'käl:(d)ük	tut:ā'l:(d)uq
bas:ī'r:(d)īz	yāt:u'va:y	tür:ü'kä:y	tut:ā'l:(d)īz
bas:ī'r:talar	yāt:u'var:talar	tür-ü'käl-tälär	tut:ā'l:talar
höl- 'to die'		tur- 'to stay'	
höl:ü'p:ärüm		tul:ā'r:(d)um	
höl:ü'p:(ä)		tul:ā'r	
höl:ü'p:ärtä		tul:ā'r:ta	
höl:ü'p:ärük		tul:ā'r:(d)uq	
höl:ü'päy/:ü'pän/:ü'päyn		tul:ā'r:(d)īz	
höl:ü'p:ärtälär		tul:ā'r:talar	

Kıral (2006) reclassifies them in two main types as -(y)I ve -(U)p(A) ~ (U)pAr taking second personal suffixes into consideration and evaluates the others in the frame of verbal adverbs (gerundium). However, we have to state that the imperative morphemes are frequently used in the expression of pray and wish: *Yaräb ruhumuzu dostaqda azad eti* 'God save our souls from captivity'; *Allah mobaräk että, xoş yaşıtalar* 'May God bless, live a happy life'; *Xeyrliγ olta* 'Good luck with it'; *Äs nänälär bala dagıyn körmätä* 'May mothers never experience the grief of losing a child' (Cemrâsî 2011: 199, 200).

Although the Khalaj's each intentional moods has a unique morpheme, the tendency to usea single morpheme for all types emerges. The use of optative mood morpheme in optative, conditional mood and necessitative and even in the sentences stating purpose and tense (recency) can be observed (Bosnalı, 2010a):

Qablaz in kä bizim hävkä yäkälgälär şamlarunu yemiş ärtdilär.'They had had their meal before they came to us'.

Mümkünär bizim yanımızka yäkälgäy?'Can (is it possible to) you come to us?'

Bunun salında ki yalkız kalmayaq(in) bizim yanımızqa käldilär. 'They came to us so that we weren't alone'.

The fact that the Kahlaj language shows a tendency to use a single morpheme instead of different morphemes can be considered as the structural facet of its disappearing process. But considering that it is in relation with Persian in which many different modalities are expressed with only one mood (subjunctive) and this mood corresponds to its functions, it is possible to describe this development in the frame of copying phenomenon (Johanson 2013).

The participle and gerund

One of the mostly used verbal adjective in the Khalaj language is the morpheme -*GUl*: *hay**gul*** 'the one who said', *hay**gul**lar* 'those who said', *qon**gul**lar* 'those who settled', *var**qul**lar* 'those who went', *käl**gil**lär* 'those who came' (Cemrâsî 2009: 184, 193). Yet, we see this suffix in another place in the morpheme of -*GUlU: tut**qulu**lar* 'those who held', *qat**qulu**lar* 'those who incorporated', *Bizdä däq bi yadet**gili** sağ olta* 'May those who rememver us live'(Cemrâsî 2009:63)

The verb structures with the morpheme of -*dUG* are used with the function of verbal adjective: *käl**dük**üm kin* 'the day I came' (Doerfer 1988: 129). However this morpheme is seen in the function of noun: *qal**duɣ**ıyn sayduşlar meyl etigä* 'the best men should eat the rest' (Cemrâsî 2011: 206). On the other hand, it can be verbal adverb both complete and with some suffixes: *icaza alma**duq** äyläşmäz* 'he/she doesn't sit without permission' (Cemrâsî 2011: 207), *män bura käl**dik**imçä* 'when I came here', *häviniskä var**duɣ**unuzda* 'after you got home', *çayi iç**dük**tä* 'after you drank tea' (Doerfer 1988: 129), *qiz häviyä er**dik**iyä* 'when the girl got home', *qış künü old**uɣ**uya* 'when it is winter day', *yiɣiştir**dik**iyndä sörä* 'after you collected' (Cemrâsî 2011: 198, 199).

The morpheme -*GUr* is one of suffixes deriving adjective from the verb: *kur ol**gur*** 'damned'. In addition to this, it can be seen as the verbal adjective: *tökän**ɣür**qa t*a 'until it is consumed' (Cemrâsî 2011: 201) The other verbal adjective is observed with suffix -*Ip*: *Yekä bizdäk häq hay**up** heq danuşdaq* (Cemrasi 2009: 48), *bu var**up** kälimdä sörä* 'after this arrival and coming' (Cemrâsî 2011: 199). However, it is necessary to add the suffixes -*mIş* (*yoɣur**muş** yapar* 'prepares kneading' (Cemrâsî 2011: 201)); -mäzäkän (*kirmäzäkän* 'before entering' (Cemrâsî 2011: 206)) and -GU+çA in the meaning of 'until'.

e. Lexicology and sociolinguistical aspect

Vocabulary and syntax

One of the characteristics of the Khalaj language is its archaic vocabulary, which is lost or altered in other Turkic languages. The continuation ofthe Khalaj language's words that are lost or altered in other Turkic languages is a data proving the archaic feature of this language in the field of vocabulary. There are words such as *baluq* 'village', *daq* 'not', *kişi* 'woman', *küden* 'wedding' from Arghu language and even from the Old Turkic reaching the present day and are still preserved in the Khalaj language (Doerfer 1980). However, its vocabulary includes many new words borrowed from other languages. Among these there are Arabic words which are Persian and came by means of Persian. Apart from Persian, the number of words borrowed from Iranian language and Iranic dialects are not less (Doerfer 1987). Besides, there are many words entered from Azerbaijan Turkish, and the number seems to be increasing.

Although Khalaj language preserved some of its word categories especially family terms and pronouns, it takes some word categories from Persian more. Particularly it is seen that conjunctions and determinanats intensively borrowed from Persian. Among them we should underline the specific suffix, Persian accusative case, which is added to nouns in the position of object. The suffix -ra borrowed from Persian is sometimes used by altering: *Name**ri** /*name**ro** verdim mudürka* 'I gave the letter to the manager', *Men ketab hoqumaq**ra** heyli şeyom* 'I love reading books'. Indeed, intensive Persian effect can be seen in both vocabulary and syntax of the Khalaj language which preserved its morphological originality to a great extent in the face of the languages it is in relation with. The Khalaj language, which preserved much of its SOV syntagm in general, may change the positions of object and predicate with the influence of Persian: *Namäri värdim mudürkä* 'I gave the letter to the manager', *yekäy bizim yanımızka* 'come close to us', *bizdilä yekägä şährkä* 'come with us to down town'.

Another borrow from Persian is the use of compound sentence with conjunction instead of compound sentence with participle. This can be seen explicitly in compound sentences expressing request, necessity, condition, purpose:***Vaqti ke** oni **kördiz** hayiŋiz mendile temas tutaya* 'when you see him, tell him to call me'; *Lazım day **ke** burda tularyam* 'I do not need to stop here' (Bosnalı 2010). A similar case was determined by Kıral in compound sentences that make use of the Persian conjunction *ke* (Kıral 2000b). Thus, on the contrary to the synthetic structure of Turkish language, it turns into an analytical structure, and in doing so many conjunctions were borrowed from the Persian language.

Sociolinguistical aspect

Although Khalaj language disappeared in all other regions, rural feature of this province undoubtedly plays a significant role in the existence of Khalaj language in the central of Iran. Indeed despite the fact that there is no ethnic homogeneity in the region, the Khalaj is spoken mainly in the isolated villages located to the long distances between each others. On the other hand, people living in this region are mainly engaged in agriculture and animal breeding. These activities enable them to remain in their own community and limited the language contact again. The communities living in these villages are not Persians but speakers of different Persian dialects. This has been another factor that limits the Persian pressure in the last century.

In such sociolinguistic conditions having language contact, population naturally becomes one of the significant factors determining language position. In a country with a population of eighty million people, there are only 30,000 to 40,000 Khalaj inhabitants, representing a small community compared to the majority, and from this point of view the Khalaj language is endangered. On the other hand, not only the quality of language and educational policies implemented in the country but also the recent changes occurring in the social structure of the region, affect Khalajes' attitude and behavior, accordingly the sociolinguistic status of the Khalaj language.

In particular, with the migration of a significant number of young people to nearby cities or towns in Tehran or other cities for education and business, the depleted villages of Khalaj are currently inhabited mainly by old people. The increase in schooling and education levels encourages learning of Persian which is the only official language of the country and the use of it in many areas.

Indeed, researches on Khalaj language competence reveal that the competency level of Khalaj community in their native language is lower in comparison to Persian: 0, 8/1 (Bosnalı, 2010a). In addition, studies about the use of the Khalaj language show that the language is spoken only at home and within the family. However, this does not mean that the Khalaj is used systemically. While inside the village the Khalaj use rate is 57%, it comes down to 43% within the family. Indeed, the most obvious feature of the Khalaj use in families is their multilingualism. More than half of the family members use at least two languages, and sometimes more languages. Within the family, Persian is spoken by 70% of Khalajes, and only 24% of them use only one language at home. However, the rate of the Khalaj language used within the family is only 20%. Thus, 30% of Khalajes gave up using their native language even at home (Bosnalı, 2012). These facts indicate how 'vulnerable' the Khalaj is even on its local function. The increasing 'localization' of Persian is threatening the existence of the Khalaj language. The low use rate of the Khalaj within the family puts the languagein a position of 'absolute danger'.

Iran's official language policy which was identified by the items numbered 15 and 16 puts the Khalaj language in the category of *diglossia*. Here, the language is classified in different categories by its functions and use:Persian which carries all prestigious functions such as the official language of the state, common language, written language, educational language holds the position of 'high language'. High School education, until to the last class is provided by Arabic, under the function of Qur'an, 'the language of Islamic science and education'. But, in the media organs, the use of local and ethnic languages in addition to Persian language is limited for school instruction and literature. In the framework of this constitutional regulation, some local languages, though limited in use have the possibility to be used for press release and publications. However, apart from that there isn't any application in terms of teaching and preserving these languages. On the contrary, 'high language' assimilation is encouraged. Therefore, we could characterize Iran's language policy as an active assimilation process.

Many publications as the result of conducted researches about Khalaj language are significant in terms of revealing the major feature of the Khalaj language and recording them. These grammar studies are important with regard to linguistics researches, but Khalajes don't have the access to the documents since almost all of them are in foreign languages. On the other hand, one of the most significant problems of Khalaj language is not to have a writing, a specific alphabet that the people of Khalaj community can learn and use. Apart from Ali Asgar Cemrâsî's initiative to use the Khalaj language in written forms with the individual alphabet he created, the use of Khalaj language in press and new areas is beside the point.

The results of our study doesn't paint a hopeless picture by putting forward 'substantially' the Khalaj language's exposure to the danger of extinction. Meeting a few more Khlajes struggling to use their mother tongue in all areas of their life, as Cemrâsî uses his native language to write poems and stories, seeing the young generation desiring to learn and preserve the Khalaj language and witnessing the institutional support to the studies concerning this will relieve this pessimism in some degree.

Text:

Xələc Türkləriçə Küdən Mərasımi və Qədim Türk İnənləriniyn Hizi (Cemrâsî, A. A. 2011).

The Wedding Rituals of the Khalaj Turks and the Traces of the Old Turkish Traditions

[. . .]	[. . .]
Xələc Türkləriçə tata, dayu, amu oğulıyn nənə və dədəsilə elçilikgə varular. Elçilər qiz həviyə erdikiyə hayular: 'Bi əmriyə xeyr işi körə kəlmişək. ' Qiz tərəfi kəlgilləriyn öngiyə hünmüş içgərkə yetir.	According to the customs of the Khalaj Turks, prospective groom's father and mother go to stand for him in company with his grandfather, uncle and cousin. On arrival to the bride's home, the heralds utter 'We have come to ask for something which will be auspicious'. The relatives of the girl meet and take them in.
Xələclər adətiyə körə elçilər otağıyn hadağuça vəya qış künü olduğıya kursıyn dəm koluça yorular.	With regard to Khalaj traditions, the heralds sit on the lower corner of the room or if it is in winter, they take place the side on the door of the pulpit.
Hal-ahval etməktə sörə oğul tərəfində bi yaşluğ və til bilgili tatluğ tillə hayur: 'Allayn əmri və Peyqəmbəriyn qovlula qizizi hişəməkgə kəlmişək' vəya 'Oğlumuzu ğolamluqqa qəbul şamaqqa və qiziyn hişəməkgə kəlmişək' hayular.	After inquiring about each other's health,one of the attendees who is both aged and glib say 'With the will of God, we have come to ask for your daughter's hand in marriage' or ' We have come to put across our son as a groom and ask for your daughter's hand in marriage'.
Əgər qiz həviniyn niyəti qiz verməməzlik oluğa, hey tilləriyn çeynəğləmiş bahana tavlılar. 'Kördək nəbər olur, kimkə qismət olur' və 'Yovayn çarçənbə künü yekəyn'-vara sözlər hayular.	If the intention of the girl's family not to accept the offer, they constantly rationalize. They say 'Let's wait and see who will be in her destiny?' or 'Leave right now and come back on Wednesday'.
Xələc xalqu bavaruça 'çarşənbə künü yekəyn' yanu 'iş boşqa kəlməz' və bu tögün haçılmaquluq-ar. Amma qiz həviniyn yekələri (büdükləri) əgər bu ilişəkgə mayul oluqalar, hayular: 'Xeyrliğ olta yovayn neççə kündə sörə yekəyn. ' Oçağ elçiləriyn hadaq qabularıyn holumuş cuft etələr.	Regarding beliefs of Khalaj, 'Leave right now and come back on Wednesday' means 'The proposal won't come to a conclusion' and 'The issue won't be resolved'. However, the elders of the prospective bride's relatives tend to deal on this marriage, they say 'Well wear, go right now and come back a few days later' and then they put their shoes in pairs and turn upside down.
İmkanu var qiz həvi hayuğa 'Mohlət vörəyn bi yekələrimizlə cəlğə vurmuş danuşaq etdək, oçağ xabar verimiz' və axuruça oğul həvi qiz həvində hadurunqa.	It is also possible that prospective bride's family says 'Set a time limit for us to come together with our elders, then we will let you know', and ultimately prospective groom's family leaves.
Bu neççə künçə qiziyn ailəsi oğulıyn turumıyn, tərpənişiyn, xuyıyn, işiyin, ve yaşaduqu həqqiçə bilgi yiğiştirir.	During these a few days, the girl's family gathers information about the prospective groom's status, attitudes, job and the life style.
Bilgi yiğmə bazən əkki vəya üç kündə bitər bazən deq on beş künkə ta davam bulur. Qiz həviniyn cavab verməki əgər uzaqlaşığa oğul həvi, qiz həviyə kəlir, qiz həviniyn qararunda soruşur.	Gathering information might sometimes take two or three days, but sometimes it might last for fifteen days. In the event of not being informed by the bride's family about the decision, prospective groom's relatives come and ask for their decision.
Egər qiz ailəsi qiziyn verməkgə köynü omaqa: 'Qizimiziyn yaşu haz-ar', 'Dərs hoqıyor', 'Qarzumuz var, küdən tutabilmək' on cörə bahana qəyirmiş hayular.	If the prospective bride's family is not willing to let their daughter marry, they make such excuses as 'Our daughter is young', 'She is studying', 'We are in debt, and we can't hold a wedding ceremony'.

Amma əgər qiz həvinyn cavabu omalu oluqa, yanu qiz verməkgə göyünləri oluqa bər və tərpənişlərində bəlli olur.

However, if the girl's family's decision is favorable, namely they let their daughter get married; it can easily be understood by means of the attitudes and behaviors of them.

Cavab alduqunda sörə bi dəfə dəq oğulıyn yovuq famillərində əbə, bacı, xala, amu, . . . Qiz həviyə varmuş, özlərilə qənd, nabat, yağluq (örtü) və gözgü yetilər. Bu varup kəlimde sörə oğulıyn yekkələri qiz ailəsilə kəsim biçm vaxtıyn və küniyn təsbit etməkiyn qiz həviçə danuşaq etələr.

After being informed about the decision, close relatives of the prospective groom like mother, sister, aunt … visit the girl's house and they get some candies, toffees with herb (nebat şekeri), scarf and a mirror. After many visits, the elders of the prospective groom negotiate the time and the exact date of the betrothal at the girl's house.

Kəsim biçim vəya kabun kəsmək (söz kəsmə)

Betrothal (*Kesim biçim* / *kebin kesme*)

Ailələr danuşaqlarunda sörə qiz ailəsi ıġna omuş qiziyn vərməkgə razu olur bu rızayət söz kəsmə vəya kəsim biçim şamu təsbit olur. Oğul tərəfinda yekkələr bi şam kəsim biçimkə körə qiz həviyə yiğişilər. Ullar bu şam qiziyn kabunıyn və boşluqıyn bəlli etələr.

Following the negotiations between the families, the girl's family consent on the marriage and it becomes definite on the day of the betrothal. The elders of the prospective groom come together at the prospective bride's home and they decide upon the girl's 'marriage assurance' and the dowry.

Məsəla qiz ailəsi hayur: 'Mən kabunıya əkki yüz tumən pul və boşluğıya daq: bi tay hun, bi yük boğda, beş man qənd, on man dügü, üç man nuğuççu, əkki man yemiş, bi man saruğ yağ və bi taya qirqim hişiyurom.'

For instance, girl's family say 'We demand two hundred *Tümen* as marriage assurance and as a drown a sack of flour, a load of wheat, five *batman* sugar, ten *batman* rice, three *batman* roasted chickpea, one *batman* butter, a goat with horn'.

Oğul ailəsi dəq yumuşaq yumuşaq çənə vurur, nahayət bi yerçə sazuşular və söz vermiş, qarar kəsələr, muna körə bu işkə kəsim biçim vəya kabun kəsmə hayulur.

Prospective groom's family gently chats and changes their tune according to them and at last they reconcile then they make up their mind and promise to each other. That is why; this occasion is called as 'kesim biçim' or 'kebin kesme'.

Şirni içmək

Drinking *Sherbet*

Kəsim biçimdə sörə şirni içməkgə nobatu erər. Bu mərasımqa oğul ailəsi tərəfində yovuq famillər, qonşular və ailəyn bidik hərən xalqularu dəvət etilir. Qonaqlar bi bəlli omuş künçə çaştta sörə oğul həviyə yiğişilər, oçağlan yolqa tüşmüş qiz həviyə varular.

[. . .]

Following the betrothal, it is time for drinking *sherbet*. For this ceremony, close relatives of the prospective groom, neighbors and the elders of the family are invited. On a day when the guests are known beforehand, they come together at the groom's house in the afternoon, and then they set out for the prospective bride's house. [. . .]

Sources

Bosnalı, S. (2008). Halaç Türkçesinde Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanım. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008* (p. 809-822). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bosnalı, S. (2009). İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler*, *1*: 191-200. Erzurum.

Bosnalı, S. (2010a). Halaççanın değişim ve yitim sürecine tasarlama kipleri açısından bir bakış. *Bilig, Bahar*(53).67-88.

Bosnalı, S. (2010b). Dil Ölümü Bağlamında Halaççanın Durumu: Dil Edinci Açısından Bir Yaklaşım (İran Türk. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2010 (İran Türkolojisi: Konular, Sorunlar ve Yaklaşımlar) 22-25 Haziran 2010.* Ankara Üniversitesi: Yayımlanmamış bildiri.

Bosnalı, S. (2012). Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Kış*(32), 45-67.

Cemrâsî, A. A. (2009). *Qarşu Baluqqa Selam.* Tahran: Endişe-ye Now.

Cemrâsî, A. A. (2011). Xələc Türkləriçə Küdən Mərasımi Və Qədim Türk İnənləriniyn Hizi.*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21.Yüzyıl konulu 3.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. 1*: 197-208. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.

Cristal, D. (2007). *Dillerin Katli.* İstanbul: Profil.

Dames, M. L. Gılzey Galzay.*İslam Ansiklopedisi, IV*.771-773.

Doerfer, G. (1971). *Khalaj Materials*.Bloomington: Indiana University.

Doerfer, G. (1987). *Lexik uns Sprachgeographie des Chaladsch.* Wiesbaden.

Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch.* Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Doerfer, G. (1999). İran'da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı.*Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996* (p. 303-310). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Doerfer, G. (2008, Güz).İran'daki Türk Dilleri.*Dil Araştırmaları Dergisi*(3), 99-110.

Doerfer, G. ,& Tezcan, S. (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch* (Cilt 19). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Doğan, İ. ,& Çuvalcı, E. *Halaç Türkçesinde Azerbaycan Türkçesi Tesirleri.*

Mayıs 24, 2014'te

https://www. academia. edu/5180973/Halac_Turkcesinde_Azerbaycan_Turkcesi_Tesirleriadresinden alındı.

Esin, E. (1968). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *Ankara Ünivrsitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakületesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 6*(10-11), 135-215.

Esin, E. (1972). Butān-ı Ḫalaç (Miladi VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri).*Türkiyat Mecmuası, XVII*.25-67.
Fyre, R. N. ,& Sayılı, A. M. (1946, Ocak). Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler.*Belleten, X*(37).97-131.
Gömeç, S. Y. (2009). *Kök Türk Tarihi.* İstanbul: Berikan Yayınevi.
Gülsevin, G. (1989). Halaççа ve Diğer Türk Dilleri ile Akrabalık Derecesi.*Osman Nedim Tuna Armağanı* (p. 51-66). içinde Malatya: İnönü Üniversitesi.
Hagège, C. (2000). *Halte à la mort des langues.* Paris: Odile Jacobe.
Johanson, L. (2013). *Structural Factors in Turkic Language Contacts*.New York: Routledge.
Kafkasyalı, A. (2006). *İran Türkleri Âşık Muhitleri.*Erzurum: Eser Ofset.
Kalafat, Y. (2005). *İran Türklüğü.Jeokültürel Boyut.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Kaşgarlı-1, M. (1998).*Divanü Lûgat-it-Türk* (Cilt 1).(B. Atalay, Çev.) Ankara: TDK.
Kaşgarlı-3, M. (1998).*Divanü Lugat it-Türk* (Cilt III).(B. Atalay, Çev.) Ankara: TDK.
Kıral, F. (2000a). Reflections on miş in Khalaj.L. Johanson, & B. Utas içinde, *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (p. 89-101). Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
Kıral, F. (2000b). Copied Relative Construction in Khalaj.*Studies on Turkish and Turkic Languages.Turcologica, 46*, 181-188.
Kıral, F. (2006).Weiteres zum Imperative im Chaladsch.*International Journal of Uralic and Altaic Studies*(20).183-198.
Konukçu, E. (2014a). Halaciler.*TDV İslam Ansiklopedisi, 15*.227-228.
Konukçu, E. (2014b). Halaç.*TDV İslam Ansiklopedisi.15*.228-229.
Köprülü, F. (1977).Halaç.*İslam Ansiklopedisi, V/I*.109-116.
Marquart, J. (1901). *Erānšahr.* Berlin.
Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Minorsky, V. (1937).*Hudūd al -'Alam.*Oxford: University Press.
Minorsky, V. (1950).Halaç Türk Diyalekti. *TDED, IV*(1-2).83-106.
Moghadam, E. (1939). Guyeshhâ-ye Vafs va Ashtiyân va Tafrash. *Indiana University Uralic and Altaic Series.115*, 37-60.
Oberling(1974).*The Qashqa'i Nomads of Fars.*The Hague.
Oberling(2010, December).Khalaj i. Tribe Originating in Turkistan.*Encyclopaedia Iranica, XV*(4).363-364.
Ölmez M. (1995). Halaçlar ve Halaççа.Türk Halkları ve Dilleri 2.*Çağdaş Türk Dili* (84).15-22
Pagel, M. (1995).Contribution to the Conservation of Endangered Languages Seminar 21 April 1995. *University of Bristol*, (p. 1-6). Iatiku.
Pelliot(1920, Avril-Juin). A propos des Comans. *Journal Asiatique, Tome XV*(XIeme série).125-185.
Ramer, A. M. (1995).Khalaj (and Turkic) Vowel Lengths Revisited.*Wiener Zeitschrift für die Kundes des Morgenlandes*(85).187-197.
Razmara, H. (1948). *Ferhang-e jografya-ye Iran* (Cilt 1).Tahran.
Sims-Williams, N. (2002). Ancient Afghanistan and its Invaders: Linguistic Evidence from the Bactrian Documents and Inscriptions. N. Sims-Williams içinde, *Indo-Iranian Languages and Peoples.* (p. 225-242). Oxford University Press.
Stein, A. M. (1925). Innermost Asia, its Geography as a Factor in Hitory. *Geographical Journal*.
Tekin, T. (1990).A New classification of the Turkic Languages.*Türk Dilleri Araştırmaları*, 5-18.
Togan, Z. (1985).Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair.*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*(XIII/1).58-63.
Yazıcı, O. (2006, Ocak).Gılcayların Menşei. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, IV*(1), 31-49.

HORASAN TÜRKLERİ VE HORASAN TÜRKÇESİ

Sultan Tulu

1. İç ve Dış Adlandırma

Horasan Türklerine ve onların dil ve kültür özelliklerine ilkin 1926 yılında, W. Ivanov, işaret etmişti. Ivanov, Horasan'da yaşayan Türklerin, Türkmen olmadıklarına dikkat çekmiş, ancak dillerinden örnek vermemişti. Onun aktardığı bilgiler, uzun zaman dikkatlerden kaçmıştı. Daha sonra Poçeluevskiy, 1927 yılında, Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkmen ağızlarını araştırmaya başladı ve oradaki ağızları, *dar anlamda Türkmence* ve *İran'a yakın Türkmence* olarak iki büyük gruba ayırdı; zîra onun da Horasan'daki Türk diyalektleri üzerine bilgisi yoktu. Böylelikle, PhTF'ya da[1] yansıyan -yani İran'ın bütün kuzeydoğusunu Türkmenlerin oluşturduğu yönünde- gerçeklerden uzak, yanlış bir kanı ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Türkmenler, Kuzey Horasan'ı (36. enlemin kuzeyindeki bütün alanı) Türkmenistan'a mal etmekte idi;[2] hâlbuki, Sebzevar ve Meşhed gibi büyük şehirleri içine alan bu bölgede birçok halk, İranlılar ile iç içe yaşamaktadır.

Bir horasan Türkü: Nadir Şah
© genel ağ

İran'ın kuzeydoğusunda Oğuz dillerinin şu diyalektleri konuşulmaktadır:

1. Batıda Türkmence, ör. *Gonbad-e Kābūs* dolaylarında,
2. Merkez Kuzeyde, Azerî Türkçesi, aynı şekilde *Darragaz* ve *Lutfabad*'da,
3. Kuzey Horasan'ın güneydoğusunda, *Langar*'da, Oğuz-Özbekçesini andıran *Merv* diyalekti,
4. Doğu Oğuzca olarak da adlandırılan Horasan Türkçesi, Oğuz dilinin beş diyalektinden biridir.[3] Bu diyalekt, aslında Poçeluevskiy'nin 'İran sınırına yakın Türkmence' diye adlandırdığı Türkmenistan'ın ağızlarıyla özdeşti. Ancak, Horasan Türkleri kendi dillerini *turkmānī* değil, *turkī/torkī* olarak adlandırırlar ve fenotipleriyle de ilk bakışta Türkmenlerden ayrılırlar. Bu durum antropoloji, giyim, gelenekler vb. bakımdan da kendini belli eder;[4] dolayısıyla Horasan Türkleri, Oğuz Türkleri arasında özel bir yer teşkil eder (Doerfer 2002'den naklen Tulu 2009: 7-8).

2. Din, kültür ve edebiyat

Horasan Türkleri, Şiî mezhebine mensuptur. Sekizinci İmam Rezā'nın Meşhed'deki türbesi onlar için büyük önem taşır; öyle ki Mekke'de Kâbe ve Irak'ta Hz. Ali'nin ziyaretgâhından sonra burası onların üçüncü hac merkezi sayılmaktadır. Burayı ziyaret edenler *Meşdi* (< Meşhedi), yani 'hacı' olmuş kabul edilir. Horasan Türkleri tarım ve çiftçilikle uğraşırlar. Geçimlerini böyle temin ederler. Kentleşmeden ötürü zamanla köylerin terk edildiği de görülmektedir.

Horasan Türklerinin geçmişteki kültür ve edebiyatını gözden geçirmek gerekirse: Horasan 1037/1038 yılında Selçuklu Tuğrul Bey tarafından alınıp, Alp Arslan'ın Romanus Diogenes'i yenmesiyle Oğuzların çoğu batıya doğru göç etmeye başladı; Anadolu zamanla alındı. Bugünkü Horasan Türkleri -daha sonra göç edenler sayılmazsa-, orada geriye kalan, o zamanki Oğuzların soyunun devamıdır. Ağızları bir yandan Türkmence, diğer yandan da batıya göç eden Oğuzların diyalektleri arasında yer alır. Gerhard Doerfer, onlardan çok eski devirlerden bugüne kalan değerli edebî eserler arasında *Celâleddîn Belhî* 'yi (Mevlâna) örnek gösterir. Mevlâna, Farsça yazmasına rağmen, ataları Doğu Horasan'dan gelen Türklerdendi. Bu bağlamda Mevlâna'nın Mesnevisinde anlatılan hikâyelerin hemen hemen hepsi

1 *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Aquis Mattiacis 1959, krş. öncelikle burada verilen harita; yine krş. *Chorasantürkisch* (1993), 13-15; Menges'in 'Azerbaycanî' tanımlaması doğru değildir.
2 *Birleşik Türkmenistan Tarihi*, Türkiye Türkmenistan Dostluk Derneği, yayın no: 2, Ankara, yayın tarihi belli değil, krş. 23-24'teki haritalar.
3 bk. *Chorasantürkisch*, 1993, s. 5, 20-1.
4 bk. Szabolcs Fázsy: *Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt des Chorasantürkischen, Ostpersien*, doktora tezi, Zürih 1977, s. 10.

Horasan Türkü genç kızlar Sultan Tulu

Horasan bölgesinde anlatılan hikâyelerdir.[5] Doerfer, yine buna *İbni Muhannâ*, *Behcet 'ül Hadâik*, *Kitab el-Farâiz*, Horasan'dan *Esferāyin'li Hasanoğlu*[6] ve muhtemelen *Muhsin*'i[7] de katmakta ve Horasan Türkçesi'nin etkisini Çağatay şairi *Gedâî*'ye[8] değin götürmektedir. Bunu, Türkmen şairi *Mahdumkulu* için de varsaymaktadır. Ona göre, Mahtumkulu'nun dili kesinlikle saf Teke-Türkmencesi olmayıp Horasan Türkçesi ve Çağataycanın etkisindedir.[9]

Doerfer'e göre Horasan Türkçesi ile yazılmış bu eserler, 14. yüzyılı geçmez. Edebî bir dil olarak Horasan Türkçesi, anlaşılan daha o zamanlar yok olmuştu. O yine de Muhammed Amânî'nin[10] Dîvânının incelenmesi gerektiğine dikkat çeker: Merv, Belh, Herat ve Meşhed'de yaşayan bu yazarın şiirlerinde söz konusu dil, Horasan Türkçesi mi, yoksa bunlara daha çok karma bir dil mi hâkimdir? Zîra bunda da gerçek Çağataycaya özgü *bolmas, başımġa, qanumnı, ölmägdin* gibi şekiller yanında, *olmaz/olmas*, *bänüm* vb. gibi şekiller bulunmaktadır.

Doerfer'e göre, bütün bunlara rağmen Harezm Türkçesi ve Çağatayca eserlerin çoğunda Oğuzcanın etkisi vardır ve bu etki, daha uzakta kalan Eski Osmanlı edebiyatına dayandırılamaz; bunlarda daha çok, yakın komşu Horasan Türkçesi'nin etkisi düşünülmelidir. Mahdumkulı'nın dili için de aynı şeyler söylenebilir. Kanımızca; Aşık Paşa'nın[11] (Garipname) dili de aslında Eski Türkçeden izler taşımakla birlikte kendisinin de Horasan orijinli olması dolayısı ile Horasan Türkçesi edebiyatına dahil edilebilir (Örneğin: -daçı partisipi).

5 H. Açıkgöz, "Mesnevinin İlk Hikâyesi, Cariye Hikayesi" (basılmamış bildiri), 2008.

6 Türkçe şiirlerinde tahallusu böyledir. Farsça şiirlerinde kendini *Pūr-e Hasan* adlandırır, fakat asıl adı *'İzzeddin İsfara'inī*'dir. Esferayen şehrinin koordinatları: 37° 04' K, 57° 29' E. Eski adı *Meyān-ābād*.

7 Ayrıca 1437 yılında 'Ömer bin Mezîd. Doerfer'e göre muhtemelen Muhsin'in dili de Horasan Türkçesi idi. Semerkantlı Devletşah'ın *Tezkiretü'l-Şü'arā* 1487 yılına aittir. Bu tarihleme isabetli ise, -kesin olmamakla birlikte-, Horasan Türk edebiyatının ilk tarihi sayılabilir.

8 krş. G. Doerfer: "Die Sprache Gadā'īs", *Symbolae Turcologicae*, Studies in Honour of Lars Johanson, Swedish Research Institute in Istanbul, Uppsala 1996, 71-76. Doerfer'e göre; Gedâî'nin dîvanında (15. yy.) Oğuzcanın tesiri çok güçlüdür. Burada da, Batı'ya doğru bir sarkaç gibi gidip gelen *olga-bolga* diline benzer, Doğu Türkçesi özelliklerin ağır bastığı, karma bir dilin varlığı görülür. Oğuzca unsurların, Çağatayca yazan yazarlarca mı, yoksa (Horasan Türkü olan) kendi yazıcıları tarafından mı yazıldığının tespit edilmesi çoğu zaman zor görünse de, ona göre bunun pek de önemi yoktur.

9 krş. *Chorasantürkisch* 1993, s. 12.

10 (Doğ. 945/1538-39, öl. 1016/1607-08'den sonra) bk. PhTF, II, 369 vd.

11 Aşık Paşa'nn dedesi Ebu'l Beka Şeyh Baba İlyas bin Ali, 13.yy. da Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve Amasya'ya yerleşmiştir. Diyanet İslam Ansiklopedisi, 4.c., s. 1. madde yazarı: Günay Kut. bk. ayrıca Aşık Paşa maddesi: A. Y. Ocak, a.c., s.3.

Hasanabad'dan bir çiftçi Sultan Tulu

3. Coğrafya ve nüfus

Horasan Türkçesi, Horasan'da, yani İran'ın kuzey doğusunda[12] yoğun olarak -bugün üç eyalete ayrılmış olan bölgede-[13] güneye doğru daha nâdir, Razavî Horasanında; ayrıca Türkmenistan sınırında ve Özbekistan sınırında, Amu Derya'nın biraz doğusunda, takrîben 1,5 milyon insan tarafından konuşulan bir ağızlar topluluğudur. Eski, Sovyet cumhuriyetleri ve Afganistan'dakiler de buna eklenecek olursa, bu sayı 2 milyona çıkar.

Horasan Türkçesi, Horasan'ın kuzey ve güney[14] bölgelerinde belirgin farklılık gösterir. Her iki bölgenin ağızlarında Özbekçenin ve Türkmencenin özellikleri görülmektedir. Bazen, yalnızca bir bölgede birçok boyun ağzını gözlemlemek mümkündür. Bölgede yaşayan halk iki dil konuşmaktadır. Ana dilleri Horasan Türkçesi, ikinci dilleri Farsçadır. Bundan ötürü dilleri birçok yönden İran dillerinin etkisi altında kalmıştır. Bu etki gerek fonoloji, gerek morfolojisine, hatta sentaksa dek yansımıştır.

Horasan Türkçesi, çoğunlukla kuzeyde, Bocnūrd, Şīrvān, Kūçan, Daragaz, Kalāt (Kalāt-e Nāderī), Esferāyen yöresi (Bām-Safīābād), ayrıca Sebzevār ve Nişapur'un kuzeyinde (Nişapur'a bağlı Servilâyet nâhiyesinin merkezi Çegene'de ve Sebzevâr'a bağlı Cuveyn bölgesinin merkezi Coġatay'da) ve bunların çevresindeki kasaba ve köylerde konuşulur. Hey'et'e göre Horasan'ın üç milyon nüfusundan toplam bir milyonu "belki daha fazlası" Türk'tür.[15] Doerfer'e göre ise, bu bölgede yaşayan İranlıların % 50-70'i Türklerden oluşmaktadır.

İran'da dillerin geçiş döneminin özelliklerini taşıyan birçok boyun tarihi, henüz yeterince araştırılmamıştır. Buradaki Türklerin, özellikle erkeklerin birçoğu iki dillidir. Her ne kadar bölgeye göre değişiklik gösterse de, Türklerin nüfusu hızla artmaktadır.

12 Kuzey Horasan Eyaleti (Farsça: Ostān-e Khorāsān-e Shomālī). Merkezi Bocnurd'dur. Eyaletin yüzölçümü 28.434 km², nüfusu (2006) 786.918'dir. Eyaletin önemli şehirleri: Bocnurd, Şirvan, Cacarm ve Esfarāyen'dir. Yönetim merkezi Bocnurd'dur. İl sayısı 6'dır. Şehrin 2006 yılı resmi nüfusu 172.772 kişi ve 44.217 hanedir. Tahran'a 701 km uzaklıkta. Türkmen atları ile meşhur (World-gazetteer).

13 Horasan Eyaleti, İran Parlamentosu tarafından 18 Mayıs 2004 yılında Kuzey, Razavî ve Güney Horasan olmak üzere üç eyalete (ustan) bölünmüştür.

14 Güney Horasan Eyaleti (Farsça: Ostān-e Khorāsān-e Conūbī), İran'ın 31 eyaletinden birisidir. Yüzölçümü 124.899 km², 2006 yılı resmi nüfusu 636.420'dir. Yönetim merkezi Bircand şehridir. Nüfus: Eyalette yaşayan halk, Peştunlar, Beluçiler ve Araplar gibi çeşitli etnik gruplardan oluşur. Çoğunluğu Peştun kökenlidir.

15 Cevad Hey'et, a.e., s. 323.

Bocnurd'da geleneksel mimari süsleme © hamanews.ir

4. Tarihî arka plan

İran Türklerinin en büyük grubunu eski Oğuzların torunları oluşturur. Oğuzlar 10. yy.'da Selçuklularla birlikte güneye doğru kaçmışlar, 11. yy.'da Sır-Derya'nın orta mecrasından çıkarak bir imparatorluk kurmuşlardı. Oradan bir grup önce Horasan'ı daha sonra da Anadolu'yu almış, bir diğer grup ise Horasan'da kalmıştır. Hazar Denizi'nin doğusunda, eski Türkmen bölgesinde kalan Oğuzlar ise daha sonra bugünkü Türkmenistan'ın doğu kısmını fethetmiştir. Bugünkü Türkmenler, Selçuklu göçüne katılmayan ve nihayetinde bugünkü Türkmenistan'ın doğusunu fetheden Oğuzların torunlarıdır. Horasan Türkleri ise, Horasan'ın fethinden sonra orada kalan Oğuz Türkleridir. Daha sonra buraya başka bölgelerden göçmenler de katılmıştır. Azerî Türkçesi konuşan gruplar ise daha batıya giderek Azerbaycan'da kalanlardır ya da Anadolu'dan buraya geri dönen Oğuzların torunlarıdır. Bunlardan bazıları yeniden güneye doğru ilerlemişler (Doerfer: Güney Oğuzları); daha az sayıda olanları ise daha sonra doğuya (Galūgāh, Kuzey Horasan) gitmişlerdir (Doerfer 2008: 103-104).

W. Ivanow'un daha 1926 yılında yazdığı "Notes on the ethnology of Khorasan" (Ivanov 1926: 143-158,154) adlı makalesi iki bakımdan önem taşır. İlki ve genel olanı, yani Türkoloji için İran'ın önemine değinmiş olması ve spesifik olarak da, Azerî Türkçesi ve Türkmence arasındaki bir *missing link* gibi duran Horasan Türkçesinin doğasını daha önceden doğru biçimde algılamasıdır. Ancak tabii ki o, bu yazısında dil örneği vermemişti. Çok az bir süre sonra (1927 yılında ve sonraları) A. P. Poçeluevski Türkmenistan'a bir dizi araştırma gezisi düzenledi. Bu çerçevede 'Dialektı turkmenskogo yazıka' (Aşhabad 1936) adlı yazısı yayımlandı. Poçeluevski, Türkmen ağızlarını fazla detaya inmeden iki büyük gruba ayırmıştı: Bilinen Türkmence ve *dialektı pograniçnıe s İranom i Uzbekistanom;* yani, İran ve Özbekistan'a yakın lehçeler. Bu sonuncusu işte "Horasan Türkçesi" idi (Doerfer/Hesche 1993; Doerfer/Hesche 2002: 327-328). Poçeluevski, İran'da konuşulan Horasan Türkçesi ağızlarının varlığı ile ilgili bilgi sahibi değildi. Onun Türkmenceyi böyle basit bir biçimde sınıflandırması, Horasan Türkçesinin özelliklerinin keşif yolunu açmasıyla birlikte önünü de kesmişti.

Esasında A. Chodzko da, *Specimens of the popular poetry of Persia* (London, 1842, 479 v.d.) adlı eserinde daha önceden Horasan Türkçesinden türküler kaydetmiş, ancak bunların yalnız çevirilerini vermiş ve onları "Turkman songs" olarak nitelemişti (Doerfer/Hesche 2002: 328).

Chodzko ve Poçeluevskiy Horasan Türkçesi'ni 'Türkmence' olarak nitelendirirken, K. H. Menges[16] de bu dili (Kuçan ağzı) 'Azerbaijani' olarak adlandırmıştı. Genel ağ sayfalarında Horasan Türkçesinin 'Quçanca' olarak yanlış yansıtılması da Menges'in bu yazısından kaynaklanmaktadır.

16 *Research in the Turkic dialects of Iran*, Oriens 4 (1951), 273-279, özellikle 275 v.d.

Horasan'da bir köy
Sultan Tulu

5. Ortografi

Horasan Türkçesi resmî yazı dili değildir, ancak gelişen millî kimlik bilinçlenmesinden ötürü gramer yazma denemelerine de tanık olmaktayız. Bunun için özellikle genel ağdaki sayfalarda çoğunlukla 'Varlık' dergisinin Azerbaycan Türkçesi için geliştirdiği imlâ dikkate alınmaktadır. Horasan bölgesinde konuşulan ağızlar belli bir ortaklık göstermediği için bir yazı dilinden bahsetmek zaten mümkün değildir. Horasan Türkçesi ile ilgili yapılan derlemelerin yazıya geçirilme aşamasında; fonetik sistemle ilgili olarak Doerfer, 'Khalaj Materials' (Bloomington 1971) adlı eserinde uyguladığı sistemi Horasan Türkçesi için de uygulamıştır.[17]

6. Dil

6.1. Horasan Türkçesinin Türk dilleri arasındaki yeri

Horasan Türkçesi, yukarıda belirtilen tarihî gelişmeyle birlikte 11. yy.dan beri Oğuzca (Türkmence) ve Doğu Türkçesi (Karahanlıca, Harezm Türkçesi, Çağatayca ve Özbekçe) arasındaki bir etkileşim alanında konuşulmakta idi. Batı Oğuzca, kendi dil özelliklerini bağımsız bir biçimde geliştirirken -ve kendi içinde bazı farklılıklar taşımakla birlikte, oldukça sıkı bir bağ içinde, bir blok oluşturarak, büyük ölçüde ortak özellikler gösterirken- Horasan Türkçesi (Türkmencede olduğu gibi) uzun bir zaman diğer Oğuzlardan izole kalmış, ancak Doğu Türkçesinden de etkilenmişti. Bundan ötürü Horasan Türkçesi arkaik özellikler yanında Doğu Türkçesine özgü özellikler taşımaktadır. Bu özellikler, ağızların coğrafî konumu doğuya doğru kaydıkça daha da artmaktadır. Aslında Horasan Türkçesi, Oğuzca ve Doğu Türkçesinden oluşmuş karma bir dildir. Doerfer bunu, bir Cermen-Romen dil karışımından meydana gelmiş İngilizceye benzetmektedir. Doğudaki en uzak bölgeler dahi, Doğu Türkçesinin nüfuzu altına girmiştir. Oğuz Özbekçesi ise, (Doerfer'e göre, daha doğrusu, Özbek-Oğuzcasından ötürü Kuzey Horasanca) esasında bir Oğuz ağzı olmasına rağmen, durum eklerine kadar (Örneğin, yönelme durum eki -*GA*) Doğu Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır.

Bir başka kültürel ve politik baskı İranlılardan kaynaklanmaktadır. Zaten birçok Türk, Farsça yazmaktaydı, dolayısıyla Horasan Türkçesi, halk arasında konuşulmasına rağmen, edebî metinlerde pek az görülmekteydi. Nitekim, 16.-18. yüzyıllarda Türkmen saldırıları da Horasan Türkçesini 'susturmuştu'. Horasan Türkçesinin bugünkü coğrafî konumu, zamanla şöyle gelişmiştir: Horasan Türkçesi, Kuzeydoğu İran'da ve Türkmenistan'a komşu sınır bölgelerde ve yine Amu Derya'nın biraz daha doğusunda konuşulmaktadır. An-

17 Doerfer/Hesche'de (1998) bu sistem biraz daha farklılık gösterir, bk. s.46.

Düğünde oynayan kadınlar © hamanews.ir

cak her iki alan arasında *Sarık* ve *Ersarı* Türkmenleri bulunur. Bundan başka, 13./14. yüzyıldaki Moğol saldırıları sonucu Celaleddin Rûmî, Dehhânî vb. sayısız Horasan Türkü batıya, Selçuklulara doğru akın etmiştir.

Böylelikle, Horasan Türkçesi, edebî bakımdan bütün diğer Oğuz lehçelerine göre, tamamen farklı bir tablo gösterir: Batı Oğuzca, Osmanlı Devleti'nin dili olarak, Orta Oğuzca (Batı Oğuzcası ile sıkı bir bağ içinde) Safevî Devleti'nin dili olarak, Türkmence ise Hazar Denizi'nin doğu kıyısında dar bir alanda sınırlı şekilde, 17. yüzyılda kendi edebiyatını geliştirmeye başlayan bir grubun dili olarak kendi içinde oldukça sessiz ve kapanık bir halde gelişmişti. Bu süreçte Horasan Türkçesi, dağınık, siyasal bakımdan egemen gücün baskısı altındaydı. Horasan Türkçesi bugün bir buçuk milyonun üstünde konuşuru ile gelişme çabası içindedir.

Horasan Türkçesinin 13. ve 14. yüzyıllardan kalma birtakım Anadolu Türkçesi metinlerinin önceleri tanımlanamamış özelliklerini yansıtan 'olga-bolga dili'nin sırrını çözmede önemli bir rolü de vardır. Bu metinler, Doerfer'e göre aslında Doğu Oğuzcanın, yani Horasan Türkçesinin kuzey ve kuzeydoğu varyantlarını temsil etmektedir.

Doerfer, kronolojik sırayla Eski (karışık) Horasan Türkçesinin gerçek örnekleri olarak ilkin, daha o zamanlarda büyük olasılıkla Horasan Türkçesi konuşulan Belhli Mevlana Celâleddîn Rûmî'yi (1207-1273) gösterir. Aslında Mevlana doğduğu yerde de Belhli olarak tanınmaktadır. Doerfer'e göre, Afganistan'da muhtemelen bugün de Horasan Türkçesi konuşulan dil adaları bulunmaktadır.[18] Ona göre, Mevlâna ağırlıklı olarak Farsça yazmış -o zamanki Fars edebiyatının güçlü etkisi altında- ancak kimi şiirlerinde geçen Türkçe dil örnekleri, tipik Horasan Türkçesiyledir ve Mevlâna'nın dili, Horasan Türkçesinin doğu ağızlarına tıpatıp uymaktadır. Bunlarda gerçek Doğu Türkçesi unsurlar görülmez. Ancak *dağdan*,[19] *oda*,[20] *odaya* (datif) gibi ortak Oğuz Türkçesi kelimeler yanında, *män yargu-ya barurmän*[21] 'ben yargıya gideceğim' gibi şekiller de görülür. Bu Doğu Türkçesi olamaz,[22] Batı Oğuzca da olamaz,[23] ancak Horasan Türkçesinin Doğu ağızlarına tıpa tıp uymaktadır: Burada ünlüden sonra datif eki, birçok Oğuz lehçesinde görüldüğü gibi *-ya* şeklindedir, 1.t.ş. (özellikle ek halinde) *m-* ile başlar, (yine de *b*-nin arkaik şekli *bindän* ve *binüm* kelimelerinde korunmuştur.), fakat hala arkaik bakımdan (diğer eklerde

18 Hesche, Wolfram. *Turksprachen in Nordafghanistan*, 15, 212, 214, 408-413, harita V; yine bk. Doerfer-Hesche, *Südoghusische. Materialien*…, harita 5.6.
19 *t-* > *d-* ye dönüşür. Arap yazısıyla *dġdn* şeklinde.
20 Eski Türkçe *ōtaġ,* Doğu Türkçesi *ōtaġ/q.*
21 veya *-man*
22 *-qa* veya ünlüden sonra *-ġa* yerine gelen *-ya* datif ekinden ötürü.
23 *Varur* yerine *barur* ve *-män* yerine *-van* veya *-am* olduğu için.

Bebeğini uyutan anne
Sultan Tulu

olduğu gibi) şahıs zamirleriyle benzerlik taşır: *bol:ġay* 'olacak' veya *b- ~ v-* arasındaki tipik kayma örnekleri, (*barur* yanında *vergil* örnekleri) modern Horasan Türkçesinde, hatta kuzeydoğu ağızlarında da görülmektedir.

Horasan Türkçesinin belli bir yansıması, bugün hala Türkmenistan Cumhuriyeti'nin Türkmence ağızlarında görülmektedir. Bununla Horasan Türkçesinin asıl ağızları (bir yandan Nohur, Hasar vb. gibi, Türkmen diğer yandan Kıraç vb.) değil, bilâkis özellikle Ersarı ve Sarık lehçeleri, coğrafî bakımdan İran-Horasan'ındaki Horasan Türkçesine ve bir yandan komşu ülke sınırında konuşulan, yine Amu-Derya'da konuşulan Horasan Türkçesinin ağızlarına yakın olan ve bundan başka Horasan Türkçesini andıran Alili, Olam ve Çovdur gibi belli ağızlar kastedilmektedir.

Bunlar, genellikle ortak Türkmence modelini takip etmekle birlikte, (Örneğin: 1. ve 2. t.ş. fiil çekim ekinde),[24] birçok noktada alışıldık Türkmence şekillerden farklıdır ve Horasan Türkçesine eğilim gösterir. (Örneğin: *h-*'nın *korunması* (Çovdur, Olam, Saqar, Emreli, Ärsarı, Arabaçı, Sarıq, Garadaşlı), Özbekçenin etkisi (Örneğin, datif, ünlüden sonra *-GA'*dır.) ise, yalnız Özbek-Oğuzcasında değil, aksine Kıraç, Ersarı, Yomut, Çovdur ve bundan başka Horasan Türkçesinin ağzı olan Çaram-Sercam'da da görülür.

Bu geçişler, vaktiyle A. P. Poceluevski'yi, asıl Horasan Türkçesini diğer gerçek Türkmen ağızlarından (Teke ve Göklen gibi) açık olarak ayırt etmesinde de yanıltmış olmalıdır.

6.2. Horasan Türkçesinin diyalektolojisi

Horasan'da konuşulan ağızların sınıflandırılması dört nedenden ötürü güç gözükmektedir. Bunlar:[25]

1. Bir ağızdan diğer ağıza geçiş belirtileri, 2. Ağızlar arasında görülen hafif ayrılıklar, 3. Çift dil kullanım fenomeni (metinlerin dili, çoğu zaman kelime ve kısa gramer listelerinden farklıdır) ve 4. Şekillerin anlamlandırılmasında karşılaşılan güçlüklerdir.

Kuzey Horasan'da konuşulan, Farsça ve Kürtçe unsurlarla karışmış olan Türk lehçeleri Türkmencenin değil, Horasan dolayısıyla Doğu Oğuzcasının lehçeleridir. Bunları Doerfer, şimdiki zaman, bildirme ekleri ve emir/istek kipinin 1. ve 2. şahıs eklerini ölçüt alarak şöyle sınıflandırmaktadır:

24 *-In, -(s)Ing, -Iz, (-Ik, -sIK), -(s)IngIz* . Buna karşın Horasan Türkçesinde: *-Am, -Ang, -AK (-IK), -AngIs (-IngIs)* veya *-mAn, -sAn, -mIs (-bIs), -sIs*

25 bk., Doerfer/Hesche, 1998, s. 32.

Ana dili
© salariyan.
arzublog.com

A. Şimdiki zaman ekleri: a. *-IyA*, b. *-Ir*, c. *-A*

B. Bildirme ekleri: a. Kaşgaycada olduğu gibi *-(A)m*, *-(A)ŋ*, b. a.'daki gibi, fakat birinci ve ikinci çokluk şahıs ekleri *-IK*, *-IGIs*, c. Oğuz Özbekçesinde (1. çokluk şahıs eki *-mIz*) olduğu gibi *-mAn*, *-sAn*, d. *-mAn*, *-sAn*, fakat 1. çokluk şahıs *-bIz*.

Görüldüğü üzere, burada Türkmenceden tamamen farklı bir durum söz konusudur. Trkm.deki bildirme ekleri: *-In*, *-sIŋ*, *-Is*, *-Ik*, -(s)*IŋIz*.

C. Birinci tekil ve çoğul şahıs emir/istek çekimi:

a. *-Im*, *-Ak* (Az.T.gibi), b. *-Am*, *-Ak* (tekil ve çoğul şahısta aynı ünlü ile), c. *-Im*, *-IK* (teklik ve çokluk aynı ünlü ile), d. *-Im*, *-Äyli* veya benzer şekiller

Horasan Türkçesi Ağızlarının Özellikleri (Doerfer 1998)

	Şimdiki zaman	Bildirme	Emir/istek	Eklerdeki farklılıkların dağılımı
	(A)	(B)	(C)	
Kuzeybatı	-iyA	-m	-Im, -AK	Aa, Bb, Cc
Kuzey	-A-	-mAn, -mIz	-Im/-AK	Ac, Bc, Ca
Kuzeydoğu	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -AylI	Ac, Bc, Ca
Langar	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -AK	Ac, Bd, Ca
Güney	-Ir-	-Am, -IK	-Am, -IK	Ab, Ba, Cb
Güneydoğu	-Ir-	-Am, -IK	-Im, -IK	Ab, Bb, Cc

Bu özellikler esasında Doerfer, Horasan Türkçesini altı lehçeye ayırmıştır:

1. Kuzeybatı: Şeyx Teymūr, Bocnurd, Asadlı, Kalāt
2. Kuzey: Zeyārat, Şīrwān, Zourom, Qūçān, Şūrak, Lotf-ābād, Daragaz, Douğā'ī
3. Kuzeydoğu: Māreşk, Conk, Gūcgī
4. Güney: Coğatay, Hokm-ābād, Soltān-ābād, Qara-Bāğ, Pīr-Qomāc, Safī-ābād
5. Güneydoğu: Xarw-e 'Olyā, Ruh-ābād, Çaram- e Sarcam
6. Langar

Lutfābād ve Daragaz'da, Horasan Türkçesi yanında Azerî Türkçesi de konuşulmaktadır. Stewart'a göre, Azerbaycan Türk dil sahası, Kuçan'ın güneybatısına dek uzanmaktadır (Doerfer/Hesche 1998 34). Doerfer bu sınıflandırmaya, aslında Amu Derya'da konuşulan Kırāç vb. ağızları da, diğer deyişle Oğuz Özbekçesini de katmaktadır (Doerfer'e göre Özbek Oğuzcası için bk. Doerfer 1977: 194-197).

Doerfer'e göre:[26]

a. Kuzeybatının (Bocnurd vb.),
b. Kuzeydoğunun (Şīrvān vb., (d) maddesi dışındaki eski Sovyetlerin bütün ağızları da dahil),
c. Güneyin (Soltān-ābād vb. yine Kalem Ucu'nda görülen Safī-ābād),
d. Özbek Oğuzcasının ağızları, birbirlerinden belirgin ölçüde farklılık gösterdiğinden, bu sınıflandırmalar geniş ölçüde görecelidir. Horasan Türkçesini bir lehçe olarak ele almak yerine, bilâkis onun, bunların dördünün bir birleşimi olduğu da düşünülebilir. Esasen, "Horasan Türkçesi" zaten coğrafî bir kavram niteliği taşımaktadır.

Bu durumda Oğuzcayı, bir yandan, politik anlamda "diller" (= bugünkü Türkiye Türkçesi, Azerî Türkçesi, Türkmence), diğer yandan dilbilimsel anlamda morfolojik, leksik ve fonetik farklılıklar göz önüne alınarak şu şekilde sınıflandırabiliriz.

26 bk. *Das Chorasantürkische* (1993), 183-191, 194-197.

a. Batı Rumeli Türkçesi, b. Doğu Rumeli Türkçesi, (Gagauzca, Kırım Osmanlıcası dahil), c. Batı Anadolu Türkçesi, d. Orta Anadolu Türkçesi, e. Doğu Anadolu Türkçesi, f. Azerbaycan Türkçesi (ünlüden sonra akuzatif eki: -yI), g. Azerî Türkçesi (ünlüden sonra akuzatif eki -nI), h. Sonkor Türkçesi, i. Güney Oğuzca, j. Güney-Horasan Türkçesi, k. Kuzey-Batı Horasan Türkçesi, l. Kuzey-Doğu Horasan Türkçesi (muhtemelen iki grup, bk. yukarı), m. Özbek-Oğuzcası, n. Türkmence/Doğu, Kuzey (Ersarı, Sarık, Çovdur, Stavropol'), o. Türkmence/ diğer ağızlar.

Horasan Türkü genç kız Sultan Tulu

Horasan Türkçesinin Türkoloji için taşıdığı önemi Doerfer beş madde ile şöyle göstermektedir:

1. Coğrafî dil açısından bakışımızı birçok yönde, örneğin Özbek ağızlarıyla bağlantılı olarak genişletir. Nitekim, bazı kuzeydoğu ağızlarının (Conk, Gūcgī, Māreşk, Langar) 1. ç.ş. bildirme eki -*bIs*, kimi Özbek ağızlarında benzerdir (ör., Karşi): Hatta Özbekçe, *-*bIz* ve *-*mIz* ağızlarını ayırt eder. Horasan Türkçesindeki öteki bildirme ekleri de, Güney Oğuzcaya eğilim gösterir ki bunlarda da belli leksikal denklikler görülmektedir.

2. Oğuz lehçelerinin çerçevesi kesinlikle genişlemiş olacaktır: Eski, üç temel lehçe olan Batı-, Orta, Kuzey Oğuzca yerine artık birbirleriyle iç içe geçmiş beş lehçe vardır: Batı-, Orta-, Güney-, Doğu-, Kuzey-Oğuzca.

3. Bunun yanı sıra, birçok eski Harezm Türkçesi ve Çağatayca malzemeler de, Horasan Türkçesi göz önünde tutularak daha iyi açıklanabilir.

4. Eski Osmanlı metinlerinde görülen 'olga-bolga' dilinin sırrı, Horasan Türkçesinin yardımıyla çözülebilir.

5. Nitekim karşımıza eski, sönmüş bir edebiyatın, dolayısıyla bir kültürün izleri çıkmaktadır.

Türk, özellikle de Oğuz dil ve lehçelerinin tarihî sürekliliği, her şeyden önce, Horasan Türkçesinin tümüyle araştırılması sonucunda ortaya çıkabilir.[27]

6.3. Ses bilgisi*

(*Doerfer'in (1977) makalesindeki işaretler aşağıda şu şekilde gösterildi: '^' işareti ünlünün kapalı olduğunu, ünlü altında nokta o ünlünün kapalı olduğunu gösterir: /â/ = kapalı a; /ā/ = uzun a; /ō/ = uzun o; /ǒ/= o-u arası; /ô/ = kapalı o, /ő/ = uzun ö, /ū/ = uzun u; /ṻ/ = uzun ü; /ī/ = uzun ı, /î/ = uzun i. Uzun ünlüyü göstermek için bazı işaretlerin bulunmadığı durumlarda ':' işareti kullanıldı, Örneğin di:ş 'diş')

6.3.1. Ünlü bilgisi

Horasan Türkçesinin (Hor.T.) ünlü sistemi iki sistemin karışmasından oluşmuştur. Ana Türkçe (Urtürkisch) ve İranca: /a/, /ä/, /ı/, /i/, /u/, /ü/, /o/, /ö/. Burada üç ünlü karşıtlığı vardır: kısa, yarı uzun ve uzun ünlü: /a/, /a·/ ve /ā/.

Oğuzca şu değişimi gerçekleştirmiş olmalıdır: 1) Yarı uzunluk kısalmış, dolayısıyla kaybolmuştur. Bundan ötürü 'baş' kelimesi Halaççа ve Kaşgarî'de *bāş,* Türkmencede *baş* olmuştur. 2) 'ä:', daha Eski Türkçede (E.T.) *ē*'ye değişmiştir. Buna göre, Eski Oğuzcanın ünlü sistemi şöyledir:

27 krş. Doerfer/Hesche 1998, s. 6.

Horasan düğünü
Sultan Tulu

/a/, /ä/, /ı/, /i/, /u/, /ü/, /o/, /ü/ ve bunların uzun karşılıkları:
/a:/, /ä:/, /ı:/, /i:/, /u:/, /ü:/, /o:/, /ü:/

Horasan-ağızlarına etki eden İrancanın ünlü sistemi ise şöyledir:

/å/	/å/
/ị/	/ə/
/ụ/	/ŏ/

Ünlülerin tasviri: /å/ yuvarlaklaşmış bir *a*'dır. å, a ve ä arasında bir ünlüdür. *ị* kapalı bir ünlüdür. *ə*, açık bir *i* ve kapalı *é* arasındadır. *ụ*, kapalı bir ünlü; *ŏ*, açık *u* ve kapalı *o* arasında bir ünlüdür.

Hor.T.nin ünlü sistemi, İrancanın -az veya çok Horasan- İrancasının diyalekt özelliklerinin de karışımıyla- Eski Oğuzcanın ünlü sistemine girmesi ile açıklanabilir (İrancanın etkisi üzerine bk. Doerfer 1977: 136-137).

İlk Türkçede (Urtürkisch) üç ünlü karşıtlığı vardır: /a/ : /ā:/ /â/. Hor.T.de bu karşıtlık ikiye düşmüştür, Türkmence ve Yakutça da olduğu gibi, örneğin *bāş* (veya ba·ş) > *baş*.

Ünlüleri aşağıda gözden geçirmeden önce, derlenen yer adlarından söz edildiğinde aşağıdaki araştırmalardaki derleme kayıtlarının sıralama numaraları kullanılacaktır: 3= Şayx Taymur, 4= Bocnurd (Bo), 5= Zeyārat, 6= Şirvān, 7= Quçān, 8= Şurak, 9=Lotf-ābād, 10= Daragaz, 11=Douγā'i, 12= Cunk, 13= Gocgi, 14= Māreşk, 15= Langar, 16= Çaram, 17= Ruh-ābād, 18= Xarv-e 'Olyā (Xarw), 19=Pir-Komāc, 20= Qara-bāγ, 21= Soltān-ābād, 22= Hokm-ābād, 23= Coγatāy, 24= Kalāt, 25= Asadlı. (bk. Doerfer TDAY-Belleten 1974, 202; Doerfer 1977, 140)

1. /ā/ : /a/ karşıtlığı kaybolmuş görünmektedir: Kullanımı tek tük yerlerde görülür. Çoklukla her iki ünlü de eşit uzunluktadır: *bāş* ve *qāş* vb. Vokalin aslen kısa olduğu yerlerde de uzun ünlülü şekiller görülebilir: *yāgış, ġātiq* < E.T. yag-, qatıq.

2. /ē/ (< ä:) : /ä/ karşıtlığı Ho.T.de açık bir şekilde korunmuştur: *bé:l, béäl*. Vokalin kısaldığı yerde dahi açık ä görülmez. *Gé:cä, béş* vb. kelimelerde de benzerdir. Kısalma eğilimi fiillerde daha belirgindir (çoklukla ét-, dé- vb.). Kısa ä içinse buna karşın hemen birçok yerde *äl, ät, där, gäl- käs-, çäk-* şekilleri bulunur. Kimi yerlerde ünlü biraz kapalı söylenir: *ẹl ~ el, gel- , kes-* , vb.

Horasan Türkü genç kızlar Sultan Tulu

3. /ō/ : /o/ karşıtlığı iyi korunmuştur. Bir yandan yô:ol vb. (hemen hemen diftong ve uzun ünlü şeklinde /ô:/, /u:/ ; sadece /z/ önünde kısalır; neredeyse her yerde *tuz* 'toz', *ġuz* 'ceviz' şeklindedir. Diğer kısalmalar pek nâdirdir. Buna karşılık *o tek heceli kelimelerde /u/ veya /ŏ/ şeklinde görülür. /ŏ/: *pux*, *pŏx* 'bok, dışkı' *ġul*, *ġŏl* 'kol', çok hecelilerde çoklukla /ô/ (tôxı- 'doku-') dolayısıyla /o/ (doqqus 'dokuz').

4. /*ö:/' nün uzunluğu da oldukça iyi korunmuştur: çoklukla *hẹ:ᵉl, hö:ᵒl* 'nemli, ıslak, *dẹ:ᵉrt, dö:ᵒrt* 'dört'. *Höl, gök* kısalmaları ve *hel, gek* örnekleri de vardır. Buna karşılık **kö·z* 'göz', *köt* 'arka, kıç' her yerde *göz, göt* veya *gez, get* şeklindedir.

5. /*ī/ : /*ı/ karşıtlığı kaybolmuştur. E.T. qīz, qıl kelimeleri *ġız, ġıl* şeklindedir. E.T. *sīndur-* 'sındır-, kır-' her yerde *sindirmek* şeklindedir. /*i/' ye karşıtlığı ise (ilk hecede i değil, ağırlıkla ị ile) korunmaktadır, ama uzun karşıtlığı değil, zîra /*ı/ çoklukla /i/, velar ünsüzlerle /ı/ şeklindedir.

6. /*î/ : /*i/ karşıtlığı da neredeyse yok gibidir. İsmin ilk hecesinde çoklukla /ị/, sıklıkla uzatılmış olarak /ị:/ iledir; özellikle tek heceli kelimelerde: *bị:t* 'bit' vb. İki heceli kelimelerde daha çok *dịşi* 'dişi'. Bundan dolayı *dị:ş* < *tîş* ve *dị:l* < *tîl* şekilleri bulunur. Muhtemelen kimi yerde karşıtlık korunmuştur. *dị:ş : dil* (-z'den önce kısalma görülür: diz < tîiz 'diz') (Doerfer 1977: 142) Fiillerde /ị:/ 'ye nazaran çoklukla /i/ görülür: *iç-, bil-* vb.

7. /*ū/ : /*u/ karşıtlığı açık şekilde korunmuştur. Bir yandan hemen her yerde neredeyse *bụ:t* 'but, ayak', *dụ:z* 'tuz' diğer yandan çoklukla *ġuş,* 'kuş', *tut-, but, duz* yanında *dụ:z,* fakat bụt (kapalı biçimde), bŏt şekillerine de rastlanır.

8. /*ū̄/ : /ü/ karşıtlığı da iyi korunmuştur: E.T. *sū̄t* : *kül*, çoklukla *sū̄:t* : *kül* şeklindedir, bir yerde *sụ:t*: *kụl*. /ü/ > /i/ değişimi olan yerlerde genellikle bu karşıtlık kaybolmuştur: *sị:t, kị:l* vb. Berdiyev'e göre Anav, Xasar ve Nohur diyalektlerinde uzun ve kısa ünlü karşıtlığı kaybolmuştur. Saporov'a göre Hasar lehçesinde vār: var örneği verilmiştir. (Doerfer 1977'den naklen; Saparov 1968: 76); yine Atamädov'a göre *yōl* : *yol* vb. (Doerfer 1977'den naklen; Atamädov 1964: 72) Ünlü niceliği özetlenecek olursa;

a. Ünlü karşıtlığı, Türkmence kadar olmasa da iyi korunmuştur.

b. İsme göre fiillerde kısaltmalar daha yoğundur. Burada kök hece genellikle isimden daha çok vurgusuzdur.

c. Özellikle güney-batı ağızlarında gerçek kısalmaların olduğu gözlemlenir.

Bir köy evi, Kümüştepe, Türkmen Sahra
Sultan Tulu

9. Labialleşme: /a/ sık sık /o/ veya /u/'ya değişir. E.T. *tabar : davar* vb. şekiller yanında *dovar, doar* ve *duvar* vb.; 'tavşan' kelimesi çoklukla *tauşān, douşān*, 'tavuk' ise *tôux* vb. 'kavun' *gôwun*. 'Boğaz' içinse *boγoz, bôγaz, bo'γus* vb.; 'ağız', *ayız* kelimesine örnekseme ile: *bā'γıs, bayas*. krş. yowuq, yôwux 'yakın'

10. Benzer ses değişimi E.T. *täbä* 'deve' kelimesinde görülür. *dęvä* gibi şekiller çoklukla /ö/ > /e/ değişimi olmayan yerlerde görülür. Çoklukla *dővä, dőä,* ayrıca *dőwä.* Buna karşılık, aslında /ö/'yü koruyan yerlerde de *dävä, dęvä* görülür. 'ev' kelimesi için *ę:v* şekli karakteristiktir. Kimi yerlerde *öy, őv* (Zourim'de, ayrıca Berdiev'e göre Xasar ve Nohur'da); Langar'da *ô:y*, başka yerde äw. Krş. Anav *üy.*

11. -än eki ilk hece dışında -ān olmuştur. Hemen her yerde *däyirmān*, *degirmān,* (21,22 *dägirmän*); 'diken' kelimesi neredeyse her yerde *tikān* (Zourim'de dikān, Nohur'da *tiqan* (Berdiyev 1973), 17, 18, 21'de *tikän*. Hemen her yerde Moğolca alınma kelime *mergen* > *mergān* olmuştur. Kimi yerde *märgä:n, mirgän* ve *märgän.* İranca alınma kelimelerde bu görülmez. 'düşman' heryerde *düşmän*, **düşmān* değil. Aynı ses değişimi İran AzT'de de bulunur: *tikān* ve Erzurum ağzında *tikān, degirmān,* Eski Osmanlıca د كرمان yazımı da buna işaret eder. Sonkor, Galūgāh'ta aynı şekildedir.

12. /*ō/ (bk. ünsüzler maddesi 23) karşımıza /ô:$^{o/}$ şeklinde çıkar. Kısa o meselesi oldukça karışıktır. a) Açık hecede /ô:/ şeklindedir: *ôyaq* 'uyanık', *tôxı-* 'doku-' (*yôrinça* 'yonca' kelimesinde uzundur); b) kapalı hecede 'o', /u/'nun önünde korunmuş gözükür: *doŋġuz* 'domuz' *doqquz, toppuq.* c) bunlardan başka (/y/'den önceki örnekler dışında: *tôy/ toy* 'düğün, şenlik', *ġôy/ ġoy* 'koyun'), /o/ > /ô/, /ŏ/, /u/'ya değişir: *pŏx* 'bok', ġŏl/ ġul 'kol' *ġŏç* 'koç', dux, 'tok', *dôg- /dŏy-* 'doğ-', *yŏrgan* 'yorgan', *turpāq* 'toprak', *ŏyna- / oyna-*, *ġunşi* 'komşu', *tŏxsän/dôxsan* 'doksan'; **bôl-* 'ol-' fiili (> bol-, Hor. T.nin güney ağızlarında daha çok *ul-* , kuzeyde ise *ôl-*'dur. /*o/, nitekim /*u/'dan a) şıkkı olması durumunda farklılık gösterir (Ör. *ġulāq* 'kulak' < qulγaq), ancak c) c) şıkkındaki gibi /*o/ ve /*u/ 'nun kısmen ortaklaştığı durumlarda değil (krş. *tut-/ tŏt-* < *tut-, tur-/ tŏr- 'ayağa kalkmak' < *tur-).

Hor.T.de /o/ ve /u/, iki durumda Tü.T, ne denktir. *yuxarı = yukarı* (Az.T. *yuxarı*) buna karşılık Türkmence *yoqarı.* Türkmenistan'ın Hor.T. varyantları da *yuqarı, yuxarı, yuqor, yuxar* şeklindedir (Berdiyev 108'den naklen, Doerfer 1977: 144) Bundan başka *dudaq* = Tür.T.'de dudak, buna karşılık AzT'de *dodaġ,* Trkm. *dōdaq* (Abdullaev 1967'den naklen, Doerfer 1977: 144). Harezm ağızlarında *dūdaq, dudaq ve dodaq*. Sonqorî'de *durāx, dudāx* şeklindedir.

13. y yanında sıklıkla /o/ > /ö/'ye değişir. boyun > *böyin*; doy-> *döy-,* toy > *töy*; oyna- > *öyna-;* oyaq > *öyagın*. Gocgi ve Pir-Komāc için bu ses değişimi tipiktir. Buna karşılık /ġ/'den sonra hiçbir zaman /ö/ bulunmaz. *Ġoyin, ġoyun, ġoy*. /y/'den sonra /ö/'ye geçiş daha azdır; krş. yine de (Şirvan) *yöl ~ yʷol, yöl* (Pir- Komac), 'yol'; *yőrgān* 'yorgan' (Pir- Komac), *yū:rgān* (Xarv-e 'Olyâ), *yirgân* (Qara- bag); *yőrinçä*

Sultan Tulu

‘yonca’ (Şirvan), *yô:runca, yęrinca, yērinca, ő:rinça.* Sonkor T, nde benzer bir geçiş bulunur: *yül*, Farhād, Qorwa *yöl*. Krş. Az.T. *töyux, öynä-*, vb.

14. /z/ önünde /i/ bazen /ü/’ye değişir: *diz/s* ‘diz’ kimi yerde *dῑ̈:s* ve *dῑ̈:z.* Hatta Fa. dizi (Alm. ‘Napf’) *dῑ̈:zį* (24). Krş. (Şirvan) *büs* ‘biz’ ama *sis* ‘siz’.

15. Kelime sonu /-i/ çoklukla /-į/ şeklindedir. Ancak *dişį* ‘dişi’, *kişį* ‘kadın’ *gäçį, ikkį, mänį* özellikle Langar, Ruh-ābād ve Pir Komāc’da çok sıktır. Diğer taraftan bazı ağızlar o kadar ileri gider ki; ilk ve ikinci hecedeki ‘į’ kuralını İranca alınma kelimelere bile uygularlar; ör. Fa. *sini = sįnį* ‘sini, tepsi’ (Şeyh Teymur ve Şurak).

16. Hukm-ābād’da /-ı/ ünlüsü /-u/’ya değişmiştir: *ġunşu* ‘komşu’, *yaxşu* ‘iyi, güzel’, *yāγlu* ‘yağlı’ vb. ayrıca ata-su ‘atası’.

17. /q/, /γ/ çevresinde sık şekilde /ı/ > /u/ ünlü değişmesi görülür: *ayuz ‘*ağız’, *ayur* ‘ağır’, *yayuş* ‘yağmur’, ayrıca *yaγun, yaxun* ‘yakın’ *ġatuq/x* ‘yoğurt’, *palçux* ‘çamur’; krş. *ġarun* (Douγā’i, Ruh-ābād ve Hokm- ābād). Hokm-ābād’da bu /u/ > /ı/ değişimi karakteristiktir.

18. Takip eden /ı/’nın etkisiyle (çoklukla /u/’nun değişimiyle bk. ünsüzler maddesi 20) çok defa ilk hecenin ‘u’ ünlüsü /ı/, /i/’ye değişir: **sūbsıq* ‘susuz’ kelimesini, *sussux* yanında *sıssıx* vb. şekilde; ‘yıldız’ kelimesi çoklukla *uldus* vb. (bk. Ünsüzler 6), ancak *ildis* (Şurak). ‘Burun’ kelimesi, *burin, burun*, ama *birn, birin.* ‘Yumurta’ ise genellikle *yumurta* vb., ancak birçok yerde *yimirta* (bk. Doerfer 1977, 145). Bundan başka vurgusuz durumda /u/ > /i/ değişimi görülür. Ör. ‘parmak’ bazı ağızlarda *burmax* vb. olsa da (< *barmaq* yuvarlaklaşma ile) çoğu ağızlarda *birmax* vb. şeklindedir. ‘*yukarı*’ genellikle *yuxari* vb. ancak *yı*^{5}*xarı, yıxarı* yanında *yŏxarı*; *birax-* yanında *burax-* da sık rastlanır. *Bu/bi* ‘bu’ için krş. Şekil bilgisi, Fiil 10; *didax* ‘dudak’ krş. Şekil bilgisi, İsim

19**.** Bundan başka krş. şu fiiller: ‘vurmak’ *ur-*, çoklukla *vur-,* bunun yanında *vir-;* tut-, genellikle *tut-* (nâdiren *dut-*), ancak *dit-* (Çāram) vb. Tersine /ı/ > /u/ değişmesine örnek: **qırgaq* ‘kenar’ *ġurāq* vb. (krş. Ünsüz bilgisi 18)

20. Oğuzca /u/, ikinci hecede Hor.T.de sıklıkla ı/i’ye değişir. Ayrıca Türkmenceyle örtüşür. Tü.T., Az.T. *dolu,* Trkm. *dōlı.* Aynı şekilde Hor.T. *dô:lu. ‘odun’* (bk. Ayrıca Şekil Bilgisi İsim 19) ikinci hecede bazen /i/ iledir: ô:din vb., bazen de /u/ veya /ü/ iledir. ‘kavun’ (bk. Ünsüz Bilgisi 9) çoklukla *ġawun, ġowun;* ancak *ġôwin* vb. ‘burun’ çokça *birin,* ayrıca *burin* (bk. Ayrıca Şekil bilgisi, İsim 20) ‘kadın’ neredeyse her yerde *xātin*, ancak *xātun, xāti*^{5}*n*; ‘dokuz’ çoklukla *doqqus* vb. ayrıca *doqqı*^{5}*Z, doqqız*

Horasan Türkü genç kızlar Sultan Tulu

(burada /u/, /q/'dan sonra korunmuştur. Bk. Ünsüz Bilgisi 18) Buna karşılık sıklıkla *ottis, ŏtti[5]Z, ôtu[6]s*; Oğuz Özbekçesinde /ı/ ile: *dōlı, ōdın;* 'kavun' labial /-v-/den ötürü Trkm.de de *ġavun* (aynı Tü.T. *kavun*, Az.T. *ġavun*) Xasar, Anau *ġovun,* Qıraç'ta *qovun*, Sonqor T. Farhādxan *ġavın*, Qorwa *ġåun*; Az.T. ağızlarında *ġavın.* Trkm. ağızlarında da çoklukla *doquz, toquz*; Oğuz Özb. *doqqız*. Görünürde her yerde *ot(t)uz* (aynı şekilde Qıraç ve Nohur).

21. /*ü/'nün gelişmesi için bk. Ünsüz bilgisi 8. /ü/, çoğu ağızlarda korunmuştur, ancak birçok ağızda /i/'ye değişmiştir: *si̯:t* 'süt', *gi̯n* 'yün', *ki̯l* 'kül'. Buna karşılık Langar *su̯:t, gu̯ndu̯s, ku̯l.* Kimi durumlarda ise 'ü', /i/ yerine /u/'ya değişmiştir. E.T. *tilkü* > Eski Hor. T. * tülkü için şu kuralsız şekilleri görürüz: *tô[3]lke, tulki*; **dün* 'dün' ise ô, ö'lü şekiller gösterir. Şu şekiller kuralsızdır: d*ónäyn, dô[3]näyn, doney, dö'négün, dőnän, dönä'ngün, dô[3]nä'yngin, dô'nän; *sür-* fiilinde de kaymalar bulunur: *sŏr-, sŏ:r- ~ si̯r*; Ayrıca *u̯:ç* (Çāram); *bürgä* 'pire' için bk. Ünsüz Bilgisi 21; 'duman' kimi yerde *tutun* (3, 4,16) ve alofonlu ara şekiller (21-22). Hukm-ābād'da: *tülki, dǖ`nägün ,si̯:t, si̯r-, gǖ[6]n* (ama *i̯lärki̯ gi[5]n*) , *i̯:[5]ç, ǖzim, tǖtün, kül,* Cogatay'da: *tülki, di̯'näyn, si̯:t* (başka kaynak kişi *sǖ[6]t*), sür-, *gindiz, iç, i̯zim, titin, ki̯l.* Diğer ağızlar düzenli olarak /i/ veya /ü/ gösterir (eğer /u/ ünlüsü taşımıyorlarsa) Türkmenistan'daki Hor.T. ağızları (aynı zamanda Trkm) tamamen /ü/ taşır, aynı şekilde Oğuz Özb.: *gün, üç.* Sonqor ağızlarında karşıtlık ayırt edilir: *sǖt, sǖ:t.: kül.* (Berdiev 94) Anav, Kıraç'da *tülki*'dir. Herat'ta /ü/ > /i/ değişimi görülür (Ligeti'den 124-5 naklen Doerfer 19977, 147). Az.T. ağızlarında /ü/ > /u/ (Şiraliev 43'ten naklen Doerfer 1977, 147), (ayrıca Galūgah). Her iki durumda da İrancanın etkisi bulunur.

22. Özellikle *yü-* ile başlayan kelimeler birçok özel değişim geçirmiştir; burada kelimesine göre şu şekilleri yan yana görmek mümkündür: yü-, yi-, yu-, ü-, i-,u-. (y- nin düşmesiyle ilgili krş. Şekil Bilgisi, İsim 6); /ü/ > /i/ değişimini yaşayan bu ağızlarda sıklıkla yü- veya yu- görülmesi dikkat çekicidir. Örneğin: *yǖ:k* (3) 'yük', *yu̯:[3]k* (4), *yuk* (24). Diğer taraftan ama *iräy* 'yürak' (6-10'a dek olan ağızlarda).

6.3.2. Ünsüz bilgisi

1. E.T. /*k-/ Oğuz dillerinde genellikle /g-/'ye değişmiştir. E.T. *kün* > *gün*. Ancak, özellikle patlamasız ünsüzlerden önce kaymalar görülür. Anadolu ağızlarındaki örnekler *kölge, kibi/kimi, köynek* 'gömlek', *geçi, gişi, güçük* vb. /k-/, /g-/ li bazı ilginç şekiller, ör. (Tü. T. *keçe,* Az.T. *keçä,* Trkm. *käçä)* Hor.T.de hemen her yerde *käçä, käçäk/käçäg* (Soltanābād *gäçäk*). Tü.T. *keçi,* Az.T. *keçi/geçi,* Trkm. *gäçi,* Hor.T.de her yerde g- iledir: *geçi ~ gäçi.* Sonkor ağızları ve Galugāh'ta *giçi* ya da *geçe* şeklindedir. Tü.T. *gölge*, Az.T. *kölge,* Trkm. *kölägä* tamamen /k-/ iledir: *kölgä, kelgä.* Tü.T. *gömlek,* Az.T. ve Trkm. *köynäk* hemen hemen /k-/li şekillerdedir (*köyläk ~ köynäk*, Zourim'de *kővläk*); ancak Çāram'da *gäynäk*, Harv-e 'Olyā'da *göynag(um).* Krş. Qıraç *göynäk*, Oğuz-Özbekçesi *göynäk.* Galugäh'ta *käynäk* olduğu

Düğün eğlencesi
Sultan Tulu

için, Sonkor'da *künäy, /*g-/'li şekiller Oğuz bölgesinin batı ve doğusunun en ucunda sınırlı şekilde görülmektedir. Çoklukla ama Hor., Türkm. ve Az. Türkçesi ile örtüşür (Tü.T. ile değil). Türkmencenin Anav-Manış ağzı *keç- = geç-,* Az.T. gibi.

2. Şeyh Teymur'da bazen /k-/ > /ç-/, /g-/ > /c-/ : *çirpi* 'kirpik', *çeşmeş* 'üzüm', *çisä* 'kese', *ce:lä* 'dana' (başka yerde *gölä, gelä*, ama Bocnurd *gelä ~ ce'lä*). *-k* bazen palatalleşir: *yu:k*' (Bo), *ű:k,* krş. 'ekmek' için *çőräG',* 'yatak' *dőşäG* (Māreşk). Az.T. ağızlarında *çirpix'* vb.

3. E.T. /-t-/ Oğuz dillerinde çoklukla /d-/ olmuştur, ama birçok kaymalar da vardır, özellikle patlamasız ünsüzle biten kapalı hecelerde sıkça /t-/ iledir. (Eski Osmanlıcada daha *dut-, dart-* iken bugün Tü.T. *tut-, tart-*). Hepsini tek tek incelediğimizde şu kategorileri buluruz:

a. Bütün Oğuz dillerinde /d-/, Hor.T.de /d-/ iledir; Tü.T. nde *dolu*, *dört*, (Trkm. ağızlarında *tö:rt* ikinci): diş*, diz, düz, davar, deve, değirmen, dudak, döşek, dişi, deşik* ve *delik, dalak, domuz, döv-, doğ-, dağ, demir.*

b. Bütün Oğuz dillerindeki /t-/, Hor.T.de /t-/ iledir: Tü.T'ndeki karşılıkları: *toz, toprak, tüy* (Az.T., Hor.T. *tük!*), *tütün, tavuk, toy* (muhtemelen Çağataycadan alıntı), *tilki, topuk* (Hor.T.de *toppuq/x*), Az.T. *tap-*.

c. Oğuzca /d-/ ~ /t-/, Hor.T.de /d-/ ~ /t-/: *där, tär* (Tü.T. *ter*, Az.T. *tär,* Sonqorca aynı, ama Az.T. ağızlarında *där*, ayrıca Trkm. *där*). 'Tok' kelimesi, *tux, dux* vb. Anav *tox* (Az.T. *tox*, Trkm. *doq,* Harezm Tü. *doq*); 'doku-' hemen her yerde *tôxı-*, ayrıca *dôxu-*, *dôxı-* (Az.T. *toxu-*, Trkm. *doqu-*, Harezm Tü. *toxı-*); 'tuz' hemen her yerde *dūs*, ayrıca *tuZ, tus* (kısa olanlar yabancı kelime olmalıdır; Tü.T. *tuz*, Az.T. *duz*, Trkm. *dūz*, Harezm ağızlarında *dūz*); 'tut-' hemen her yerde *tut-*, ama *dit-* ve *dut-* şekilleri de vardır. (Harezm ağızlarında *tut-*, Tü.T. *tut-*, daha eski *dut-*, Az.T., Trkm. *tut-*; belki daha çok 2. kategoriye aittir; 'Tavşan' Zourim ve diğer yerlerde *touşān,* ayrıca *douşān* (Harezm ağızlarında *davşan, tovşan, tavşan*, Tü.T. *tavşan*, Az.T. *dovşan*, Az.T. ağızları ve Sonkor grubunda aynı, ama Şirvan'da *tevşan,* Trkm. *tovşan*); 'dökmek' çoklukla *tok-/tek-*, ama *dęk-, dők-* (Trkm. ağızlar *tök-* , Ersarı, Salır, Nohur, Anav, Hasar, Stavrapol, Harezm Tü. ağızlar *dök-*, Tü.T. *dök-*, Anadolu ağızları ve Az.T. *tök-*); 'taş' çoklukla *dāş*, ayrıca *tāş* (Zourum'da aynı, ayrıca Türkmen ağızlarında Qıraç'ta *tāş,* Nohur *taş;* Tü.T. *taş*, Anadolu ağızlarında ve Az.T. *daş*, Sonkor grubunda da aynı, Trkm. dāş, Harezm ağızlarında aynı *dāş*); 'doksan' çoklukla *doxsan* vb. ayrıca *toxsan* (Harezm ağızlarında *doxsan*, Trkm. Nohur ağzında *toγsan*, Tü.T. doksan, Az.T. *doxsan,* Trkm. *toġsan*).

d. Oğuzca /d-/ ~ /t-/ , Hor.T. /d-/: ‘dirsek’ her yerde *dirsäk/y*; ‘tırnak’ her yerde *dirnax/q*,

e. Oğuzca /d-/ ~ /t-/ , Hor.T. /t-/ : ‘tepe’ her yerde *täppä.*

f. Oğuzca /d-/, Hor.T. /d-/ ~ /t-/ : ‘dolu’ çoklukla *towli, tūli* vb. ayrıca *dŏ:li*; ‘dün’ çoklukla *dūnän* vb. yani /d-/ ile , ayrıca *tüni(n)* vb.; ‘dokuz’ çoklukla *doqqus* vb. ayrıca *toqqus*.

g. Oğuzca /t-/, Hor.T. /d-/ ~ /t-/: ‘diken’ her yerde *tikān*, ama Zourim’de *dikān.*

h. Oğuzca /t-/, Hor.T. /d-/ : 4, 6, 12, 13, 18, 21’de *däzzäk* (Tü.T. tezek, Az.T. ve Trkm. *täzäk*)

i. *tur-* ‘kalk-’ : *dur-* ‘dur-’ karşıtlığı Trkm.yi çağrıştırır. *Dāş* yanında birçok ağızda *tāşla-* (/t-/ ve kısa a’dan ötürü alınma kelimeler olmalıdır. bk. Ünlü bilgisi 1).

4. Oğuzca /b-/ > /p-/: ‘parmak’ bütün Hor.T. ağızlarında /b-/ iledir: *birmax/q, burmax/q*; ‘balçık’ tamamen /p-/ iledir: *palçıx* vb. Sonqor *balçux*; ‘pişir-’ neredeyse her yerde *biş-*, ayrıca kimi yerde ve Zourim’de *piş-*; ‘bok’ her yerde *pux* (= Galugāh, Sonqor grubu *pux*).

5. E.T. *bōl-* ‘ol-’, bār ‘var’, *bēr-* ‘ver’ ve *bar-* ‘git-’. (Tü.T. ve Az.T. *ol-, var, ver-* iken, Trkm. *bol-, bar-, bar)* Hor.T.de dikkati çeken noktalar şunlardır: (1) *bār, bēr-* kelimelerinde çoklukla /b-/ korunmuştur (sadece bazı yerlerde /v-/). Buna karşılık *bōl-* sadece iki yerde (Cunk ve Mareşk) korunmuştur. Langar’da ve Anav’da /v-/ ile. (2) Hor.T. ağızların birçoğunda *bōl-* şekli /b-/ ile ve ‘sona er-,tamamlan-’ anlamında yaşamaktadır. (Quçan, Qarabağ, Soltānābād, Hokm-ābād, Coγatāy vb.) (3) Ancak /b-/ sandi olayında, özellikle ünlüden sonra çoklukla /β/’ye değişir (sızıcılaşma): *ụna βērdi.*

6. Kelime başı /y-/, Az.T.ndeki gibidir. ‘yılan’ (Trkm. *yılān*) = Hor.T. *i̯lān*, Az.T. *i̯lān.* (Sonqor *ilān*), ancak Hokm-ābād *yi̯lān*. Bundan başka krş. *i̯:dä*, *igdä,* ama Hokm-ābād *yigdä,* Langar *yigda* (Bunun dışında Oğuzca daima /i-/ iledir: ‘iğde’, Az.T. *iydä,* Trkm. *igdä*, Sonqor grubu benzer); ‘yıldız’ çoklukla *uldus, uldis, ildis* (12-15, 17,19’ta y- korunmuştur *yuldus*, Hokm-ābād (22) *yilduz*) = Az.T. *ulduz*, ama Tü.T., Trkm. y*ıldız* (Sonqor grubu *yülduz, yülluz*); ‘yıl’ çoklukla *i̯l, i̯:l* (ama Xarv-e ‘Olya ve Hokmābād *yi̯l,* (Sonqor grubu *i:l*) = (Az.T. *il*. Buna karşılık Tü.T. ve Trkm. *yıl*); ‘keskin acı’ çoklukla Hor.T. *itdi* vb. (*ayrıca ittik, yi̯tdi)* = Az.T. *iti*, ama Trkm. *yiti*; ‘yit-, kaybol-’ *i̯t-* (ama Hokm-ābād yi̯t-) = Az.T. *it-*, buna karşılık Tü.T. ve Trkm. *yit-* (Sonqor grubu *it-*); i:p (Hokm-ābād *yi̯p*) = T.Tü., Az.T. *ip*, ama Trkm. yüp (ancak Trkm.de /y-/siz şekiller de bulunur). Karabağ’da kısmen /y/’lidir: Hokm. *yigirmi*, Bo. ve Xarv. benzer) kısmen /y/’siz, yani *igirmi, iyirmi*. En çok görülen *yirmi* muhtemelen (*iyirmi < yigirmi, krş. Tü.T. *yirmi*, Az.T. *iyirmi*, Trkm. *yigrimi*); E.T. *yinçgä ~ inçgä* Oğuzca her yerde /i-/ iledir: Tü.T. *ince*, Az.T. *incä*, Trkm. *inçä*, Hor.T. aynı şekilde i̯nçä (Hokm-ābād da dahil); ‘iğne’ her yerde *i̯:nä, ignä* vb. (Hokm-ābād *yignä*) = Tü.T. *iğne*, Az.T. *iynä*, Trkm. *iŋŋä;* yü- ile başlayan kelimeler için bk. Ünlü Bilgisi 22; Burada en önemli Hor.T. kelimeler: ‘yürek’ çoklukla *i̯räy, üräk* vb. (ama Harw., Qarabağ, Hokm-ābād *yiräk*) krş. Tü.T. *yürek,* Trkm. *yürä:k*, Az.T. *üräk*; ‘yük’ kısmen *yū̄:k, yi:k,* kısmen *ū̄:k, i̯:k;* ‘kolay’ kelimesi hemen her yerde /y-/ iledir: *yüŋgül* vb., ama Pir Komāc *üŋgül* (bunun dışında Oğuzca /y-/ ile: *yüŋgül*; ‘100’ sayısı çoklukla *i̯:z, ū̄:z* (ama dört yerde /y-/ ile, bunun dışında her yerde *yüz*); ‘yün’ çoklukla *yu̇̀ŋk* vb. ama üç yerde *üŋk* ve bir yerde *iŋ* (bunun dışında 9, 10, 15, 24’te *y-* ile. Hatta Az.T. *yun*); ‘yüz’ Hokm-ābād’da dâhil olmak üzere tamāmen *i̯:z, ū̄:z’*dür, aynı ‘100’de olduğu gibi, Az.T. aynı, ama T.Tü., Trkm., Harezm ağızları *yüz*. O halde /y-/ düşmesi Ho. T.nde, kısmen Az.T.ne göre daha da ileridedir. Bu ‘yonca’ kelimesinde de görülür: T.Tü., Az.T. *yonca,* Trkm. *yorunca* = çoklukla *yô:rinça* vb. ama *ô:rinça* vb. ayrıca birçok yerde *ô:rinça*. Kalāt *hōrinça.* Diğer yandan hiç beklenmedik yerde *y-* görülür: ‘ağaç’ (E.T. *ıγaç, yıγaç*) çoklukla *ayaç,* ama kimi yerde *yayaç*; bunun dışında Oğuzca her yerde *ayaç*. *Yayaç* şekli Özbekçe *yåyåç*’ı hatırlatıyor; ‘ağlamak’ (E.T. *ıγla-, yıγla-*) Hor.T. her yerde *yıγla-, yiγla-* (Xarv. *yuγla-*), Sonqor grubu *yiγla-*, bunun dışında Oğuzca her yerde *ayla-*, ama Özbekçe *yiγla-*.

7. ‘yumurta’ genellikle *yumurta* vb. (bk. Ünlü Bilgisi 19), ancak beş yerde *numurta* vb. krş. Aynullu *numurta*, Sonqor grubu aynı. Halaççа (=Hal.) ve Güney Sibir. benzer şekiller.

8. İlk Türkçe **p-* bugün bazı Türk lehçelerinde /h-/ olarak korunmuştur, ama çoklukla kaybolmuştur. Eğer Türk dillerinde Türkçe kelimeler /h-/ taşıyorsa bunları üç grupta gösterilebilir:

a. Bazı Türk dillerinde /h-/ ikincildir, örneğin Gagauzca
b. Kimilerinde /h-/ birincildir, ancak çok nâdir korunmuştur (ör. Az.T., Özb.)
c. Nitekim Hal. /h-/’yi düzenli olarak korumuştur (bk. Doerfer 1974: 1-24).

Gelin, damat ve yakınları
Sultan Tulu

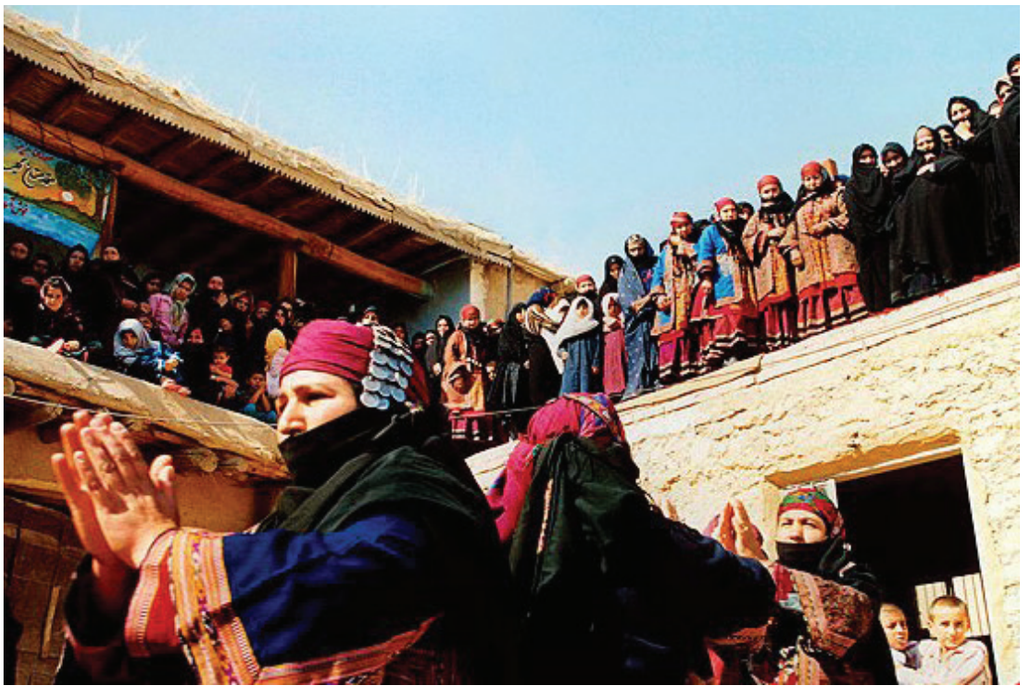
Hor.T., Az.T. ve bazı Trkm. lehçelerindeki gibi (2). gruba girer: ‘nemli’ (Tü.T. *öl*, Az.T. *höl,* Trkm. *ö:l*) Tü.T. ağızlarında *höl* (DS 2430) aynı şekilde Trkm.; krş. Özbekçe *hol*, Yeni Uygurca, Karakalpakça *höl*, Hal. *hö:öl*, *hi:el*. Hor.T. genellikle *hẹ:el, hő:öl*, (Anav’da aynı), ayrıca *ől, el.*; ‘yorulmak’ Özb. *har(i)-,* Yeni Uygurca *har-*, Karakalpakça *harı-*; Trkm.T. ağızları *hār-*, yazı dilinde *ār-*. Hor.T.de ise çoklukla *har-*, bir yerde *ar-*. Bocnurd’da *haççi* ‘acı’ kelimesi ilginçtir. (Bunun dışında *acci* geçer, iki yerde *äççi*), bunda bütün Oğuz dillerinde Tü.T. ve Az.T. *acı,* Trkm. *ācı*, Oğuz Özbekçesi *accı* = Harezm *ācı,* aynı şekilde diğer Türk dillerinde, ama Hal. *hāaçuγ*. Ayrıca ‘odun’ her yerde *ô:din* vb. (bk. Ünsüz Bilgisi 3. vd.), (= T.Tü., Az.T. *odun,* Trkm. *ōdun*, krş. Hal. *hūotun*. Burada Hal. ile bir bağdan çok sporadik bir ikincil *h-* düşünülmelidir (Doerfer 1977: 152).

9. /-k/ çok heceli kelimelerde değişkendir. Birçok yerde T.Tü. deki gibi iken (*kürek, böbrek, döşek, çörek* vb.) kimileri de /-k/ > /-y/ değişimi gösterir. Herhalde *elek* ~ *eleğim* gibi şekillere örnekseme yoluyla *eleyim* söyleyişinden gelişmiştir. Bocnurd *ḳiräy, biräy, çeräy, kirpi* vb. (Eski - ik’den gelişen /-i/ her zaman kapalıdır: /į/ gibi, açık i değil.) Kimi yerde -ik korunmuştur: *gindik, kirpik, pişik, ęşik, deşik*; *-äk*’te ise kaymalar vardır: bir yandan *kü:räk, dőşäk, köyläk, käçäk* vb., diğer yandan *iräy, eşşäy, şişäy, ärk*äy vb. şekiller görülür. /-k/’li şekiller T.Tü., Az.T. ve Oğuz-Özb. ile örtüşür. Türkmenistan’ın Hor.T. ağızları Kısmen /-k/’li kısmen /y/’li farklı bir durum gösterir. Hor.T. dışında /-k/ > /-y/ değişimi nâdirdir. Sonqor grubu: *işäy, çüräy.* Farsça kelimelerde dahi bazen bu değişme görülür. *nāzį* < Farsça *nāzok.*

10. /-q-/ > /-x-/ her yerde görülür, Az.T. ve Sonkor’daki gibi: *yuxar(i)* ‘yukarı’ *tôxı-* ‘doku-’ vb.; *yaxu/ın* ‘yakın’ Tü.T. ve Trkm. /-q-/ iledir. Oğuz Özb. kısmen /-x-/ (*toxı-, oxı-* ‘oku-’, *uxı* ‘uyku’, ama *yaqı:n*).

/-q/ ile biten tek heceli kelimeler çok heceli kelimelerden ayırt edilir. Tek heceli kelimelerde tamamen: *tux, dux* ‘tok’ şeklinde, bir yerde *duq*; hemen her yerde *çox* vb. (aslî uzun ünlü kısalmış, çok nâdir korunmuştur: ör. Loft-ābād *çô:ox*, Şeyh Teymur *ço:γ*; her yerde *pux* ‘bok, dışkı’. Uzun ünlülü kelimeler biraz farklı ele alınır: E.T āq ‘ak’, *āĠ, āx, āq’, āγ, āx* olarak görülür; E.T. yōq ‘yok, değil’ anlamında tamamen *yox* veya *yoxti* vb., bir yerde yô:*ox*; ‘hayır’ anlamında ise hemen her yerde *yô*:, bir iki yerde:yå:, *yā*) Bu şekiller Tü.T. ve Trkm.nin aksine, Az.T. ile örtüşür. Bu Galugāh ve Sonqor- grubu (*pux, āx* vb.) için de geçerlidir.

Çok heceli kelimelerde iki esas bölge vardır: (kuzeyde) /-x/ = *ayax, ġulax* vb. ve (güneyde) /-q/li şekiller: *ayaq, ġulaq* vb. Bu dağılım Az.T.yle benzerdir. (Doğuda /-g/, Batı, Kuzey, Güneyde /-x/ (Şiraliyev). /-x/ için krş. Sonqor grubu (*ayax, bärmax* vb.), aynı şekilde Anadolu ağızları (*barmaq/x, palçıq/x*); /-q/ için krş. Galugāh (*qulaq, dudaq, ayaq, dirnaq* vb.)

Kadınlar düğünde
Sultan Tulu

11. /-γ/ , tek heceli kelimelerde *dağ, yağ* gibi korunmakla birlikte, kimi yerde (anlaşılan *qx*) *dāqx, dāq, yāq*, birkaç yerde /-x/'ye (*dāx, yāx*), birkaç yerde ise /-q/' ya (*dāq*, *yāq*'). Bunun dışında /-q/ ile: *dāq, yāq*. Bu ses kuralı kısmen alınma kelimelere de geçmiştir. (ör. *bāq* 'bahçe' veya *çirāq* 'mum, ateş').

12. Kelime sonunda /-z/ karmaşıktır. Tahminen şu dağılımı söylemek mümkündür: Çoğu ağızlarda /-Z/ ~ /-s/; çok heceli kelimelerde /-Z/'den çok /-s/ bulunur (*bis/biZ, säkkis*, yüklemde *-sis* = Tü.T. *-siniz*); iki yerde - /Z/ ~ /z/ arasında, sonuncusu özellikle tek heceli şekillerde görülür (biz, säkkiZ/säkkiz, -siz). Langar'da tek heceli kelimelerde /-z/, çok hecelilerde -z/-Z/ -s (*biz, säkkiz* ama *-sis*); 16-19 nu.lı derlenen yerlerde tek hecelilerde -s/-Z, çok hecelilerde -s (*bis/ biZ, säkkis, -is*) (Doerfer 1977, 154).

Tek heceli köklerdeki söyleyiş esasen şahıs zamirleri ve uzun ünlülü kökler için geçerli olup, kısa ünlülü köklerde nâdiren uyumsuzluk gözlenir, çoklukla *göz/ gez* 'göz' vb. İyelik eklerinde /-s/, kimi ağızlarda ünlü önünde de görülür, ör. *ällärmisä* 'ellerimize'

13. Konsonanttan önce /-ç/ (açmaq vb.) birçok yerde korunmuş, kimi yerde de /-ş/'ye değişmiştir. Nöbetleşen yerler de görülür (*aç- ~ aş-*).

14. /p/ > /f/ değişiminde 'bul-, bulun-' için *taf-*, *tafil-* şekillerini buluruz. *köf* 'çok', ama *köprax; if* 'ip', ayrıca *ip*; *turfax, turpax*, *tāpfil-* yanında *tap-;* geçmiş zaman: *-ifti / ufti*.

Bu kural Az.T. ağızlarında *if, taf* vb., Doğu Anadolu'da *alıf* vb.

15. /-z-/ sıklıkla ikizleşmiştir. *ġızzı* 'sıcak' *däzzäk* 'tezek', *ġuzzı* 'kuzu', Farsça kelimede dahi ikizleşme görülür: *maza* > *mäzzä* 'tat'.

16. 'eşek' kısmen basit şekilde *eşäk* vb., kısmen ikizleşmiş *eşşäk* vb., kısmen palatalleşmiş *eşyäk*; 'ışık' kelimesi bir yerde palatal /ş/ ile *işşi'ix* şeklinde, bunun dışında *işix* vb.

17. Nazal /-n-/, /-m-/ ünsüzlerinden sonra /-d-/ ünsüzü, yarı benzeşme ile nazal /d/'ye- değişir (-dn-). Bu benzeşme şu durumlarda görülür:

a. Bo. *ginnį* 'göbek' (bunun dışında her yerde *gindį ~ gindik*, ayrıca *gi'nni^{5}z ~ gindiZ* 'gündüz', *inni ~ indi* 'şimdi'. b. Lokatifde.-dn- görülür: Bo. *älimdnä, älindnä, mändnä, sändnä* (zamirlerde Şurak'ta benzer), bunun dışında her yerde *álimdä, älindä, mändä, sändä.* c. Bundan başka -dn- yalnız ablatif ekinden önce görülür ki bu da *-n* ile biter. (Bunun için 4 tip vardır. bk. Doerfer 1977, 156)

Gelin alma
Sultan Tulu

18. /-b-/, /-b/ için krş. Ünsüz Bilgisi.9,10. E.T. *sūb* ‘su’ genellikle *sụ:, sụ*; *su:f* (Şeyh Teymur 3) ~ 9, 10’da *suw*; ‘sivri sinek’ (E.T. *çı:pun* ‘sivrisinek’, Eski Oğuzca **çı:bun*) şu şekilde: *çivin, çü:n, çü:yün*; buna karşılık *çiβi:n* ve *çibin*; *baba* (14. yy. tanıklanmış) çoklukla /-b-/, *baba* olarak korunmuş, ayrıca *baβa, båwa,* buna karşılık *bôa, bôy.*

19. Oğuzca /-d-/ (< E.T. /t-/ uzun ünlüden sonra) bazı Hor.T. ağızlarda ya tamamen kaybolmuş, zor tasvir edilen zayıf (cerebral) /r/, /d/ veya /δ/, dolayısıyla /-y-/ ’ye değişmiştir. Normal olarak *ōdun, dudaq, gedämän* ‘gidiyorum’ vb. Fakat *ô:on ~ ôun, ô:yın, ôδın ~ ôin ~ ôyın, ô:δun ~ ôδın ~ ôδun,* (Kalāt) *huδin ~ hō’yın*; ‘dudak’ *doax, duδax, duδāx* (Quçan, Şurak düzenli /-d-/ ile); ‘gidiyorum’ için *gẹyämän*, *gẹä’män*, Kalāt düzenli *gẹdi’räm.* Zeyāret ve Şirvan’da, hatta Kalāt’ta ünlüden sonra ablativ /-n ile: *tävlä-n* ‘ahırdan’(< Fa. tawīla); Geçmiş zaman (Kalāt) *çẹynäδim, yiγlāδim* (tek heceli köklerden sonra: *yẹ:ɣim, yẹδim; yụ:di, yụwdi, gị:di* ‘giydi’ Benzer fenomen Sonqorca (Farhād-xan) *durax* ‘dudak’, *yäkäri* ‘büyüktür’ (ama Qorwa *dudāx*)

20. -in ile biten bazı kelimelerde ek tamamen korunmuş, ör. *ōdun, boyin* vb. *ġarin* (veya *ġarn)*. Buna karşılık bütün ekin düştüğü de görülür: (*bur* ‘burun’ başka yerde kurallı); daha sık ‘alın’ kelimesinde *alin* yalnız iki yerde (Şeyh-Teymur ve Xarv-e ‘Olya) korunmuş, bunun dışında her yerde *all, al; tū̄:t* ‘duman’ (*tütün* yerine), ama bu Fa. *dūd* kelimesine dayanmalıdır (krş. 7 *dū̄:t*, 15, 18 benzer); ‘koyun’ kelimesi: *ġoyin~ ġoy. ġoy* belki Doğu Tü. kökenlidir.

21. Ünsüzden sonra /-G-/ Oğuz dillerinde genellikle kaybolmuştur, ancak bu tam olarak net değildir. Gerçekte şu tipleri bulunur:

a. Bazı kelimelerde /-G-/ gerçekten bütün Oğuz dillerinde kaybolmuştur, ör. E.T. tabışγan > *towşān* vb. (bk. Ünlü bilgisi 9 ve Ünsüz bilgisi 3); b. Bazı durumlarda sadece Trkm. -G- yi korumuştur, Hor.T. de de diğer Oğuz dilleri gibi /-G-/ yi yitirmiştir: krş. *yu/imu/irta* = T.Tü., Az.T. *yumurta,* ama Trkm. *yumurtγa* (krş. Trkm. ağızlar *yumurta, yımırta* Berdiev 1997, 208’den naklen Doerfer 1977, 158. Ayrıca Abd. 1967, 110 yımırta = Abd. 1961, 53, Şoa 134)); c. Trkm. ve Hor.T., /-G-/ yi *ġı:sγa = qısxa* ‘kısa’ vb. kelimesinde korumuştur; d. Sadece Hor.T. /-G-/yi korumuştur: her yerde *bürgä* vb. ‘pire’ (buna karşılık Tü.T. pire, Az.T. *birä*, Trkm. *bürä*, Sonqorca *bera*). Bundan başka krş. Langar *óγγaq* ‘uyanık’ Çaram *yôγandi* ‘uyandı’ (bunun dışında Hor.T. daima *oyaq* vb.); *i:nçgä* ‘ince’ kelimesi Hor.T. *inçä* = Trkm. *inçä*, Tü.T. ince, Az.T. *incä,* sedasız /-ç-/, ancak /-G-/ nin Batı Oğuz dillerine göre, daha sonra düşmesi ile açıklanabilir. Soneklerdeki /-G-/ de bazen korunmuştur, muhtemelen Doğu Türkçesi etkisinde. Krş. (Mareşk*) taşxar* ‘dışarda, dışarı’ ~ Langar *taşxarı*; (Tü.T. *dışarı,* Trkm. *daşarı*), ancak aynı yerlerde *içär* ‘içeride’ Çaram, datifte ünlüden sonra +gA’dır. (bk. Şekil bilgisi, İsim 3); gelecek zaman -GAy için (bk. Şekil bilgisi, Fiil 9); *-gän* için (Şekil bilgisi, Fiil 10).

22. Vokalden sonra /-g-/ ve /-g/ için iki büyük alan vardır: bazıları bunu korurken, bazıları bunu /y/'ye değiştirir veya yitirir. (Zourim *däyirmān*) Kimi kelimelerde bilinen kaymalar şöyledir: E.T. yigirme, çoklukla *igirmi* (krş. Trkm. ve Nohur *yigrimi)*, başka yerde *(i)yirmi* vb. E.T. tägirmän birçok yerde /-g-/ lidir, çok az /-y-/lidir. *yigná* 'iğne' /-g-/ ile hem *ignä, innä* ve i:nä vb.; 'eğri' *ägri, äyri*; yigdä 'igde' /-g-/'li *igdä, į:tdä* ve *į:dä; tög-* 'döv-, vur-' hemen her yerde *dög-* ve Soltan-ābād'da *döy-*, Kalāt *dev-*. Bazı lehçeler aynı Batı Oğuzcadaki gibi /-g-/' yi /-y-/'ye değişmekte (fakat Az.T. dial., *dägirman*); diğer lehçeler ise aynı Trkm. gibi hareket etmektedir, krş. bunun yanında T.Tü. de *değirmen*, Az.T. *däyirman* = Trkm. *dägirmän*. (Türkmenistan'ın Hor.T. ağızları *däyirmän, ignä, î:nä, iydä, cigdä, i:dä*).

23. /-ŋ-/ > /-m-/ Pir- Komāc *gö' mis* 'gögüs' E.T. köküz (Tü.T. göğüs, AzT'de *köks,* ama Sonqor grubu *gusk*, Galugāh *gosk,* Trkm. *gövüs)* şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: *geńis, geŋs, geys, gö'ŋis, gü:ş, göyns, göŋgüs, gäns, göns, gäŋiz.* Eski Horasan şekli **göŋis/z.*

T.Tü.nde /-m-/'li başka şekiller /-ŋ-/ yi her yerde *doŋġuz* 'domuz' vb. şekillerde korur; krş. *köyläk, köynäk* = T.Tü.nde gömlek (Az.T. ve Trkm.de *köynäk)*. Bunun dışında /-ŋ-/ çoklukla korunmuştur: *miŋ ~ miŋk.*

24. Nazal ünsüzler önünde /b-/ genellikle /m-/'ye değişir. *miŋk* (Tü.T. biŋ, AzT'de *min,* Trkm. *müŋ)*. Aynı şekilde normalde män (bk. Şekil bilgisi, İsim 9) *bäŋ* 'ben, leke'. Her iki şekil Tü.T. ben iken Az.T. *män,* Trkm. *mäŋ, män*) *Buna* için (bu'ya muhtemelen analoji yoluyla) krş. Şekil Bilgisi, İsim 10.

25. Oğuz dillerinin önemli bir ayırt edici özelliği *qırq* kelimesindeki değişikliktir. (Mol'62'den naklen Doerfer 1977: s. 159) Hor.T.: *xırx, gırx, ġı'rıx, qı'rıx, girx, Ġırx*. (T.Tü.nde, Az.T.de, Sonqor grubu *gırx.*)

26. Doğu Anadolu ağızlarında, Az.T. ve Trkm.de bir sandi var ki; -k/-q > -ġ/ -γ'ya değişmektedir Örneğin T.Tü. *ayak altı,* bu durumda *ayaγ altı*. (Mol' 168 V, 86'dan naklen Doerfer 1977: 159). Bu durum Eski Osmanlıcada da tanıklanmıştır. (Fundamenta I, 166'dan naklen Doerfer 1977: 160) Aynı durum Hor.T.de de bulunur: *įräg ayrıyı* 'kalp ağrısı' (7, 11, 12, 14, 16, 19, 21-24).

6.4. Şekil bilgisi

6.4.1. İsim

1. Hor.T. fiilde çoğul eki kısmen isimdeki gibidir. (bk. Şekil Bilgisi, İsim 5-8). Burada Sonqor grubu ile benzerlik gösterir. Bunun dışında Horasan ağızları (coğrafi olarak biraz dağınık) 4 gruba ayrılır.

1. Tamamen -lAr (*kişi-lär, olar*= onlar), 8-10, 15, 18.

2. İsimde -lAr, zamirde -la/ -lā (örneğin *kişilär, ola*), 11, 16, 17, 24, 25.

3. Tamamen - lA^{r} olanlar (yani zayıf r ile) 5, 6.

4. Tamamen -lA 'olanlar' 3,4 (*ę·vlä, kişilä, ŏla* yanında *dį:vlär*), 7 (*kişilä, ŏlä* yanında *öylä*^{r}), 12- 14, 19-23.

Türkmen ağzılarında (Nohur, Göklen, Alili, Yomut ağızları) -lA (*adamla, bula*); Anav, Xasar, Qıraç, (Teke vb. gibi) -lAr; Özb. Oğ. -lA (*balala, kişilä*); AzT'deve Tü.T.nde -lAr, Sonqor- grubu (*i:vlär, ular*, ama fiilde *geldila*).

2. Genitif

1. Vokalden sonra -n- getirilir: **-niŋ: kişi-niŋ* 'adamın, kişinin'. Kısaltılmış örnekler de vardır: *kişi-n*, 16, 18 (belki 17). Birçok Trkm. ağzında ünlüden sonra genitif -ŋ'dir, ancak Türkmenistan'ın Hor.T. ağızları *-niŋ'dir (Aynı şekilde Çovdur, Stavropol', Karakalpak).

2. Ek farklı sonlanır: a) -iŋ/ -niŋ 3,4,21,25.. b) -in, -nin 9'da (?), 10, 16-18, 20, 24. c) -į / -nį 5-8,, 11, 13-15, 19,22, 23. Kısmen bu -į özellikle 6, 11, 23'te nazal söylenir. -i/-ni 12.

3. Şahıs zamirleri kısmen ilginç gelişme gösterir. Ör. *män* 'benim' (aynı şekilde *sän, ôn, bŏn* vb.) 16. (krş. birçok Trkm. ağzı *mäŋ*, ama Noxur, Anav, Xasar, Qıraç *mänim*.

Bundan başka *mäniŋ* (5,6); *mäniņ, ôniņ* (8'de burada ayrıca *älimin*) 11, 22.

Saçı
Sultan Tulu

Qıraç, Nohur, Anav -Iŋ, -nIŋ, asar -Iy (veya -I) /-nIy, Özb.Oğ. -Iŋ / -nIŋ (ve -ŋ) Hazārasp -nI (Urgenç, Hiva, Özbekçe etkisinde olmalıdır), Urgenç I /-nI. Az.T.de tamamen *-°ŋ/-n°ŋ. olmalıdır. Aynallu -In / -I şeklindedir.

3. Datifte şunlar dikkati çeker:

1. Genellikle datif -A/ -yA, Trkm.nin aksine aynı Tü.T. ve Az.T. ndeki gibidir.

Noxur, Alili *gäçi-yä,* Trkm. yazı dili *gäçä:* (Noxur, Anav, Xasar:-yA)

2. Ünlüden sonra -nA (15): *kişi-nä*, (muhtemelen *kişi-ni* şekline kıyasla) bk. Şekil bilgisi, İsim 4.

3. Ünlüden sonra -gA (16): *yuxı-ga yat- , kişi-g'ä.* Ersarı, Yomut'ta ünlüden sonra -GA, -hatta *bizgä* gibi şekillerde, ünsüzden sonra Qıraç, Çovdur, Stavropol', Karakalpak. Hazrez Oğuz. ve Özbek Oğuzcası -A / - gA = -γA / -gä, -yä. (Doerfer 1977, 161)

4. Şahıs zamirleri (krş. Şekil bilgisi 9-10) Az.T. isme gelen şekillerdeki gibi, yani: *mänä, sänä;* yan şekil *saŋa* (4)*, mäyä, mäŋgä* (13, 14), *mäŋgä* (16) şekilleri de dikkat çeker.

4. Akuzatif ünsüzden sonra -i. ünlüden sonra -nI. (Trkm. ve birçok Az.T. ağızlarında), Bazı Az.T. ağızlarında aynı Tü.T. gibi -I/ -yI,

5. Lokatif genellikle bilindik şekil -dA dır. Belli benzeşmeler (*-ndA* > *-n^d nA*) için bk. Ünsüz bilgisi 17.

Ablatif genellikle -dAn şeklindedir. Belli benzeşmeler (-ndAn > -n^d nAn) için bk. Ünsüz bilgisi 17.

6. İnstrumental şu şekillerde görülür:

1. çoklukla -nän (3-11, 19-24)
2. bilä (12-14)
3. bilän (15)
4. -län (16,17)
5. -inän (18-25 burada ayrıca *-nän*)

Şahıs zamirlerinde kısmen yalın köke getirilen şekiller bulunur. (*männän* vb. 3, 16, 17, 20, 21), kısmen bu şekiller genitifin -i'sinden sonra bulunur (4-8, 10-15, 19, 20-25, 18'te değişken).İlginç bir şekil 9 ve Zourim'de *mä'ndän.*

7. Ekvatifte şu tipleri buluruz:

1. -läyin , 3 (*çälli* yanında), 11, 17-25.

2. *kimin*, 4 (*täkin, çälli* yanında), 5, 7, 8 (*té:kin* yanında), 9, 10, 12, 14. Krş. Az.T. ağızları *kimi, çimin, kimin, kimik* (yzı dili *kimi*) (Tü.T. gibi, Sonqor, Farxādxān *kimi,* Trkm. *kimīn*, *yalı*). (Doerfer 1977, 162)

3. -däy /- däg / -de^{y}k (13) ve -daG /-däk, (Çaram'da =15); töyi/ -toyi / -teyi (genitif ekinden sonra 16). krş. Qorqa (Sonkor grubu) *täki.*(Doerfer 1977, 162)

Zamirlerde ekler genellikle genitife getirilir: (-i, -in), kimi yerde köke getirilir (17, 18, 20, 25). (3'te değişken).

8. İyelik ekleri

İyelik ekleri şu şekilleri gösterir:

1. 1. t.ş. - im/ -m- (= Tü.T. el-im)genellikle -im şeklindedir. Ünlüden sonra ise -m. Ancak labial şekiller de bulunur:. -i^{5}m (5), -üm (6), -um (16-20, 23).

2. 2. t.ş. (= Tü. T. el-in) birçok fonetik varyantı bulunur. (bk. Ünsüz bilgisi 2):

a. -iŋ / -ŋ (3,4). Çekimli örnek: *äl-iŋ- ä, äl- iŋ- dä* vb.
b. -iŋ / -yn (*äl-iŋ, ama atayn*) 21'de. Çekimde: *äliŋä, aliŋdä*, 25'te benzer: -iŋ / -ń.
c. -in / -n (*älin, atan*) 10,16., Çekimde: *äliyä, älindä*
d. -in / -n (*älin, atan*) 20, 24. (c)'den farklı çekim: *äliyä, älidä*
e. -į / ń (*älį, atań*) 5, 6. Çekimde: *älinä, älindä*
f. -į / -y (*älį, atay*) 7, 12-15. Çekimde: *äliyä, älidä*.
g. -į / -y , çekimde: *äliyä, älindä* 8 (burada akuzatif *älį:n*).
h. -i / -ý (nazal y, Yakutça gibi), çekimde *äliyä, älidä* 11. 23 benzer, ama -į daima nazaldır.
i. -į / - n, çekimde *äliyä, älidä* 17, 19.

Bu durumda ünsüz ve ünlü ile biten iyelik ekleri, kelime sonunda, kelime içinde ünlüden ve ünsüzden önce ayırt edilmelidir.

3. 3.t.ş. kurallıdır. -u/ -su (Hokm-ābād'ta) için bk. Ünsüz Bilgisi 17. Ancak 13'te -i / -si yerine daha çok -i / -sį buluruz. -n-'siz çekimli şekiller (*äliyä, älidä*.) 15, 17, 22, 23 (belki 18) -į /-sį şekilleri taşır; çekimde ise - (s)in- görürüz. 25'te -į /-sį , çekimde ünlüden önce -įn- şeklindedir (*äliŋä*), ünsüzden önce -in- (*älindä*).

4. 1.ç.ş. şu şekillerde görülür:

a. -imis/mis 2-11,25. Burada ünlü önünde -z-'li şekillere de rastlarız: *älimis, älimizä* vb.
b. -bis 12, 15, -ibis /- bis 13, 14, ünlü önünde -z-: *äl(i)bis, älibizä*.
c. - mis 16, -imis/ -mis 17-24, ünlü önünde -s-: *äl(i)mis, äl(i)misä*.

Türkmenistan'daki Hor.T. ağızları -(i) miz (Doerfer 1977: 163).

5. 2. ç.ş. kelime içi -s- veya -z- bakımından 1. ç.ş. la benzer dağılım gösterir: *älį:sā* vb. 16-24. Bunun dışında şu varyantlar görülür:

a. -i'ŋis/ -ŋis 3, 4, 21, 25.
b. -i'ŋis/ -'ŋis 5.
c. - įýis / -ýis 6, 21 (burada çekimli -į:s- ya da -į:z- şeklinde).
d. -įyis/ -yis 8 (burada çekimde -į:z-).
e. -į:s/ -yis 7, 10, 16, 19, 20, 24. 11 aynı, ama çekimde -į:yiz-.17 benzer -is/ -yis.
f. -gis 12, 15;-igis/ -gis 13, 14.

6. 3. ç.ş. düzenlidir. (Hokm-ābād *-läri / -laru* bk. Ünsüz Bilgisi 17)

Kümüştepe, Türkmen Sahra
Sultan Tulu

9. Şahıs Zamirleri

1. 1.t.ş. män yanında min, män ~ man. Akuzatif *mäni~ mänị ~ mini ~manị;* Datif *mänä ~ maŋa*, *mäyä, mana, mänä, mäŋgä* Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da şekiller kısmen män'a (mäna vb.), kısmen E.T. baŋa/ maŋa dayanır. Sonkor grubunda *mänä*.

2. 'sen' de s- ile başlaması dışında (1)deki şekillere tekabül eder: *sän, sänä, säni* vb.

3. 'siz' de pek dikkati çeken şey bulunmaz: *bis/ biz*, biz. Şirvan'da *büs ~ biZ*, Pir -Komāc *ḅi:s ~ bis*. Akk. -i ~ -ị, datif düzenli *bizä ~ bịzä.*

4. 'siz' için şekiller: sis /Z/z, sizi, sizä vb.

10. Uzağı gösteren işaret zamiri çoklukla ŏ ya da ô şeklindedir. Çekimde çoklukla aynı ünlüyledir; datif kuralsız *ŏŋa ~ ụya, oŋga*. Harezm Oğuzcası *hu (huya, huni)* ve *(h)u, (h)uŋa, (h)unı,* Az.T. ağızlarda *o, u, ho,* Aynallu *u, o,* Qaşġā'i *ū*. Doerfer'e göre h- li şekiller ikincildir.

Yakın için olan işaret zamiri 'bu' uzağı gösteren şeklin ünlüsünden ayrılır: Normalde bụ, *bô ~ bŏ* şeklinde değişkendir. Kimi özel şekiller şöyledir:

1. Genellikle labial ünlü yanında *bi~ bĕy ~bı,* Soltanabad bẹ, *bi*. Trkm. ağızlarda: *bu~ bi, bı, bü.*

2. İşaret zamirlerinin çekiminde de i'li şekiller sıktır. Hatta yalın halde *bi* bulundurmayan ağızlarda dahi daima min+: *mụna, mụni ~ miŋa, mini, miniŋ ~ mŏna, muni mindän* vb. i'li şekiller muhtemelen *miniŋ <muniŋ* vb. benzeşmelerden oluşmuştur. Trkm. ağızlarda da bu çekimli şekli görmek mümkündür.

3. Durum eklerinin ünlüleri her zaman yalın halleriyle örtüşmektedir. Burada özellikle daha çok ünlü kökler bulunur. krş. E.T. *bo* 'bu'; *mun* 'bunu' vb.

4. Bazı şekillerde (12, 14) *bụya ~ boŋgä* vb.

5. Birçok ağızda nominatife kıyasla b-'li çekimli şekiller de görülür. Çokluk -n- sizdir. *Ôlar ~ ôla~ olä.* Çekim aynı ünlülerledir, ama -r- daima korunmuştur. *Ôla*, ama *ôlara, ôlari*.

11. Karşılaştırma için sadece ablatif kullanılır. Ör. Bocnurd; *bŏ ẹv ŏ daraxtán balandi.* 'Bu ev o ağaçtan büyüktür.' Aynı şekilde -rAK ve Fars. alınma -tär ekleri.

6.4.2. Fiil

1. Bildirme kipinde şahıs eklerinin çekimi iki gruba ayrılır. İlki (Hor.T. ağızları) Az.T.ni andırır, özellikle Qaşqā'i - Aynallu'yu. Diğer grup ise (Hor.T.) Oğuz Özbekçesi ve Özbekçeyi. Aşağıda bunun (3. t.ş. dışında) rekonstrüksiyonu görülmektedir:

	(KB + G) Hor.T. A.	Qaşgayca-Aynallu	Az.Tü.	(KD) Hor.T..B	Oğuz. Özb.	Özbekçe
1.	-Am	-Am	-Am	-mAn	-mAn	-mAn
2.	-Aŋ	-Aŋ	-sAn	-sAn	-sAn	-sAn
3.	-dI	-dI	-dU	-dI	-dI	-dI(r)
1.	-AK	-AK	-UK	-m / bIz	-mIz	-mIz
2.	-AŋIz	-AŋIz	-sI(ŋ)Iz	-sIz	-sIz(lA)	-sIz(lAr)

Trkm. şekiller bu tablodan tamamen ayrılır. (-n, -Iŋ /sIŋ, -, -IS / -IK, -IŋIz / -sIŋIz). Buradan Hor.T.nin Türkmen diyeliği olmadığı açıkça bellidir. 3. ç.ş. isimden oldukça ayrılır. Çoklukla ek -lAn şeklindedir, -lAr daha nâdirdir. (Ayrıntılı özellikler ve çakışmalar için bk. (Doerfer 1977: 167-169).

Sonqor- grubunda şahıs ekleri fiil çekiminde: -Am, sA,-, rI, -Ax, -sIz, -Ar.

B grubunda bazı değişkeler isimdeki gibi çekimlenir (*İrānda-män, āc-man* 'açım' *bār-män* 'varım' vb.), diğer grup ise A'daki gibidir: - Am, *Irānda(y)am, vāram* vb.

2. Yüklemde geçmiş zamanın şahıs ekleri genellikle iyelik ekleri iledir (bk. 4.8). Ruh- ābād'da 2. Tekil kişi için şu dikkati çeker: *-di* yerine *-diṇ*. 1. çoğul şahıs ses uyumuna bağlı olarak diğer Türkçe şekillerdeki gibidir. Birkaç yerde *-di*, diğer durumlarda genellikle *-dik/ -diḳ. 3. ç. ş. -di + çokluk eki*, kimi yerde *-dilä ~ dilän*. Çāram'da çoklukla -t- ile: *iti* 'idi', *ḏetilär* 'dediler'.

3. Şimdiki zaman ekleri Hor.T.de üç tiptedir:

1. -i̯yä / iyä; 3. ç.ş. *gäliyällän* < *gäliyärlän*. Bocnurd'da *iyä* yanında *-iy* ve *iyär* (< -i yor-). Bu şekil aynı zamanda Trkm. ve Kuzey Az.T. ağızlarındaki şekle tekabül eder. *Gäliyäm* > *gälyäm, gäl'äm* şeklinde kısalabilir. Ünlüden sonraki şekiller*:* 3 *déyär-äy,* 4 *istä-yäm.*

2. 16-23'e dek olan yerler -ir (ünlüde sonra -yr veya basit -r), yani *gäli'räm* vb. Bu şekil de -i-yor: şekline dayanır ve doğrudan Az.T. şekline tekabül eder (bk. aşağıda).Burada sık sık ünlü düşmelerine rastlanır, örneğin *gä'liräm* > *gälläm*. 3.t.ş. çekimleri değişiktir: 16 -i'ri / -yä / -yär; 17, 21,2 2 -i̯, 19 -i̯:, 20 -i̯ / -i̯di, 18 -i̯yä/ -i̯r /-i̯:r, 23 -i̯ /-i̯yä. 3. ç.ş. *-i'llän* vb., -ll- ile (15, 17, 23), 19 *-i̯:'län*, 20 *-i'län/ -i'lä,* 21 *-i̯'lä*, 22 *-i̯'län.* 19'ta bazı kesişmeler var, (bk. Şekil bilgisi, Fiil 1).

3. 5-15'e dek olan yerler (Zourim, hatta belki 9) -ä şeklindedir: *gälä'män* vb. 3. t.ş. çoklukla *gälä'di.* Bu şekil Doğu Türkçesine tekabül eder, ancak Eski Osmanlıca ve Az.T. ağızlarında da bilinir. Bundan başka 3. t.ş. çoklukla *-ädi*, ama -(bk. Ünsüz bilgisi 19) 5 -ä'yi, 7 *-ä'i,* aynı zamanda 7, 8, 12 *-ä ~ ädi* şekilleri bulunur. 3. Çoğul şahıs *-älän* vb. şekillerde, basit -l- ile ~ -ll- arası (5, 6, 7); 8 (~ *-ädilär*), 14; -ll- ile (10, 13, 15) (*<-ädilär); 11,12 *-ädilän* vb. Trkm. Horasan ağızları ve Oğuz Özb. de buna benzer. Trkm. şekiller: Yomut, Salır *-yĀ / -yĀr* ,Teke, Mürçe - *yĀ*, Göklen, Alili, Ata *-yA*, Sakar *-yä*, Ersarı: *-yōr / -yō*, Sarık *-ōr / -ō*. Az.Tü. şekiller *-ēr / -ōr, -Iy, -a var-* yanında çoklukla *-Ir*. Kaşgayca *-iyur/ -iyir*. Anadolu ağızlarında: *-IyOr, -Iy, -yO, -Or, -r, -yr* vb. (bk. Doerfer 1977, 170).

4. Belirli geçmiş zaman için bk. Şekil bilgisi, Fiil 2.

İran takvimine göre 1394 yazında Bocnurd'da yapılan halklar festivalinde Horasan Türk kızlarının giyimleri © httpbojnord1400.mihanblog.com

5. Hor.T.de belirsiz geçmiş zaman -mIş çok az kullanılır. Farsçanın etkisiyle -mIş: -di karşıtlığı ortadan kalkmıştır, aynı şekilde Oğuz- Özbekçesi ve Trkm. de nâdirdir. Az.T.nde ve Doğu Anadolu ağızlarında canlı ve geçmiş zaman işlevindedir. Hor.T.de bir zamanlar işlek olduğuna dair izler vardır. (Doerfer 1977, 170)

6. Kesin geçmiş zaman (Perfekt) -p + (turur) + şahıs eki, yani *kalipmän* veya *kalip turur män* vb. Turur (> -di / -dir) şekli 3 tipte kullanılır:

1. *turur* şekli bütün şahıslarda kullanılır (4, 21-23, 25; belki 3, 24).

2. *turur* 1. tekil ve 3. tekil şahıslarda, ancak 2. şahıslarda değil. (10, belki 9).

3. *turur* sadece 3. şahısta (hatta eksik şekilde, 17, 20, 22 yan şekil olarak): 5, 7, 13, 19, 20, muhtemelen 6, 8, 11, 12, 14, 15).

Belli şekillerde eski *turur* şeklinin olmadığı durumlarda şu gelişme olmalıdır:

-p Am > -b Am > - vAm > -UvAm > -ūom (Örnekler için bk. Doerfer 1977,s. 171, 172).

1.t.ş. -i'ptiräm, -u'pturäm, -i'ptim, -i'ptäm, -i^pbän, -ô:'m, ū'om vb.

2.t.ş. *-iptirän /y şeklinden rekonstruze edilecek şekilde tanıklanmıştır: -i'ptiläŋ, -i'psän, -i'sän; *-ūoy, -ô:'y, -ū'on,*

3.t.ş. -i'pti, (-ip), -i'tti, -i'tDi, -i'kti, -i'fti, -u'fti.

1.ç.ş. -i'ptiräk, -i'ptiläy, -i'ptiräy, -ı'ptis, i-i'pBis, -i'ppis, --ô:'yk, -ūok, -u'vak vb.

2.ç.ş. -i'ptiräŋgis, -i'ptiräyis, -i'ptiläŋis, -i'psis, -i'sis,ô:'ys, ū'oys, -ôys.

3.ç.ş. -i'ptillän, -i'pdillän, -i'ptilän, -i'ptilär, i'ptilä; -i'plä / -i'plän. (Doefer 1977: 172)

Bu şekiller Trkm.den oldukça ayrılır (-IpdIrIn, -IpdIŋ, IpdIr, - ipdIris, -IpsIŋIz, - IpdIrlAr, ancak *turur şeklinin dağılımında yukarıdaki 2. tipi karşılar; bundan başka Az.T. nden de ayrılır. Burada tamamen farklı bir tip bulunur: 1.ş. -mIş-Am/ -lx (*turur'suz); 2. şahıslar çoklukla *mIş iledir, daha nâdir ise * -Ip; 3. şahıslar çoklukla *-Ip (genellikle * turur ile) nâdiren *-mIş iledir.

7. Geçmiş zamanın hikâyesi / rivâyeti (Alm. Plusquamperfekt) 3 tipe dayanır: 1. -ip ärtim > -ib idim, 2. -ip turdum, 3. -miş ärtim > -miş idim (Şahıs ekleri için bk. Şekil bilgisi, fiil 2).

1. tipte -ū'dim vb., 2. tipte - i'ptirdim vb. 3. tipte -mi'ştum vb. (bk. Doerfer1977: 172)

İran'ın büyük hükümdarı, 'Türkçeci' Nadir Şah'ın Türkçe kitabesi, Nadir Kelat ©1.bp.blogspot.com

Türkmenistan'ın Horasan ağızları 1. tipe ait görünmektedir: Anav: *gäl-üvdi, äk-üv-dim*. Özbek Oğuzcası *-Ivädim* vb., ayrıca *-IpmişmAn* vb.) Trkm. karşılığı *-IpdIm* vb. T.Tü. genellikle 3. tipe tekâbül eder. (-mIştIm), Az.T. aynı şekilde: - *mIşdIm*, ama ağızlarda *-ätdim, -a vardım* (Şiraliev 250-5'ten naklen Doerfer, 173).

8. İstek ve Emir kipi Hor.T.de oldukça birlikte erimiştir, burada her ikisi birlikte ele alındı. Genetik olarak her biri farklı tiplere dayanır.

İstek kipi

1.t. ş.: -Am . Hiçbir yerde -A-mAn görülmez (Şekil bilgisi, fiil 1'e karşı!)
2.t. ş.: -Aŋ ~ -AsAn ~ -GAysAn (son ikisi nâdir)
3.t. ş.: - A (nâdir tanıklanmıştır).
1.ç.ş.: -AK ~ -AmIs (çok nâdir. Şekil bilgisi, fiil 1'e karşı!)
2.ç.ş.: -Aŋız ~ -AsIz ~ -GAysIz (son ikisi nâdir)
3.ç.ş.: -AlAr ~ -GâylAr (her ikisi de nâdir).

Yüklemin -mAn vb. gösteren gruptaki şahıs zamir kökenli ekler (bk. Şekil bilgisi, fiil 1) için diğer gruptaki şahıs ekleri geçerlidir.

Emir kipi

1.t.ş.: -Im ~ -Ay ~ -AyIm (son ikisi nâdir)
2.t.ş.: -Ø
3.t.ş.: -sIn
1.ç.ş.: -AK ~ -AylI ~ AlIm (hepsi nâdir, çoklukla istek kipi)
2.ç.ş.: -iŋ ~ -IŋIz (sonuncusu nâdir)
3.ç.ş.: -sI(n)lAr/ -sIlAr (Örnekler için bk. Doerfer 1977, s. 173).

Hor.T. şekiller Trkm.den daha çok Az.T.ne benzer (krş. Az.T. -Im, -, sIn, -AK/ -IK, -Iŋ / -IŋIz, -sInlAr). Sonkor grubunda 3. ş. -si, -silä.

9. Gelecek zaman için şimdiki/ geniş zaman şekilleri geçerlidir. Kimi yerde gelecek zaman ve geniş zaman kullanımı -är iledir. Belki buna eski bir -Ar gelecek zaman eki ve geniş zaman -Ir eki (krş. Tü.T. geniş zamanşekli) esas teşkil etmiştir. Bunlar daha sonra kendi aralarında benzeşmiş olmalıdır. Özel şekiller 12-15 -gäy, -gi görülür (bk. yukarı 8); 16 -ästiräm (1. ç. -ästirik, 2. ç. -ästiris) şeklinde istä- fiili bulunmaktadır. -AcAk eki İran'da hiçbir yerde tanıklanmamıştır (9 kesin değil), yani birçok Oğuz leh-

çesinde görülen belirsiz gelecek zaman eki -Ar : -cAK belirli gelecek zaman karşıtlığı görülmez. Sonqor grubunda ise gelecek zaman -Ar : -Ir geniş zaman karşıtlığı gözlenir (şimdiki zaman -our). Diğer örnekler için bk. Doerfer 1977, 175)

10. Partisipler

Partisip olarak genellikle *-An* bilinir. Bunun yanı sıra *-gän* şeklinin isimfiil (infinitif) olarak kullanımı dikkati çeker. Ör. *yutgän* 'yutma'. Bu ek Doğu Türkçesinden alınmış olabilir. Krş. T.Tü. çalış-an : çalış-kan vb. (Hal. -G-'yi koruduğu halde -An şeklini de kullanır); -An : -AGAn gibi eski bir karşıtlık ta mümkün (Bu Oğuzca en iyi Tü.T. *gül-eğen* kelimesinde tanıklanmıştır, aynı şekilde Hal. *yid-ägän* 'kokan' vb. daha sonra her iki şekil çoğu Türk dillerinde > -GAn şekline asimile olmuştur.

6.5. Söz varlığı ve toplum-dilbilimsel görünüm

Horasan Türkçesinin ağızlarının söz varlığı bölgeye göre değişkenlik gösterir. Burada dil coğrafyasını karakterize eden bazı örnekler verilecektir:

'oğul' çoklukla *ôγlan,* nâdiren *oğul;* 'anne ' için *anä, nänä;* 'kötü' *pis, gändä, yāman*; 'zayıf' *lāγär, arrıx, arux, āciz*; 'büyük' *böhöy, behäy*, ve *kat(t)a* <Hintçe *kattā* 'güçlü, kuvvetli'; 'ön' *iläy, ilä; öŋk - eŋk, cilou* (< Fa. cilou Mongol); 'dışarı, dışarda' *çel, işį, işik* vb., *dāş, taşxari*; 'at-, fırlat-, *tāşla-* (Özb. alınma kelime, yoksa *dāş* olmalıydı), *ôtar-, at(t)ar-*; 'bul-' hemen her yerde *tap-,* Az.T., Sonkor ve Trkm. aynı, ancak 17, 18,21 de TüT. gibi *bul-;* 'yağmur' çoklukla *yāγış,* 17 *yāγun,* 24 yāγın; 'çok' *çox, köp - köf - kô:p*; 'serçe' *särçä, ġuş, çımçıq, alacäkkä, çıγık*; 'göbek' *gindik, gindį, géväk* vb. *nāf* (Fa. nāf) Doğu Tü. *kindik*, ama Oğuzca g iledir. Belki Oğuzca **kindik* veya Doğu Tü.nden alıntı; 'keçe' *käçä, käçäk, käçäy, gäçäk*; 'uzak' *įrāx* vb. *į·zaq - įzax* (belki u >i, belki de **ıraq* ve **uzaq* kelimelerinin benzeşmesi; *āça*; *dőr* (Fa. dūr); 'yumruk' çoklukla *ġummis, gumbis* vb.; *yimbari, yumurdux* vb. *muşt* (=Fa.) Anadolu ağızlarında (Trabzon, Erzurum, Gümüşhane) *kumbuz - gumbuz*; 'sinek' *çivin, mülçäk, mägäs*, (=Fa.), *sįnäk.*

İranca ve daha az Moğolca alınma unsurlar birçok bölgesel farklılık gösterir (bk. Doerfer 179-180).

Tipik Horasan Türkçesi leksikal özellikler gösteren kelimeler az değildir. Örneğin 'kadın' her yerde *xātin, xātun* (Fa. zan 'eş'). 'kurt' kelimesinin dağılımı da diğer Oğuz lehçeleri ile benzerdir *ġurt,* istisnalar *cämändä, cänavar, ġūruq, ġurt, ġurdax* (küçültme), *kuh, ki'rim*; 'susuz' *sussux, sıssıx* vb. (<*sụbsıq), *şāyit, sụsax, sụsuz;* 'taşımak' (Fa. bordan) *ért-* (< E.T. elt-) , *élt-* (< elit-); 'koca' *kişi, äŗ,* (Tü.T. kişi 'şahıs', Hal. 'kadın').

Bazı Moğolca alınma kelimeler: 'arka' Tü.T. gibi *arxä, keyin, ard, art, gérä*, çoklukla *dāli* vb. < Mo. dalu; 'damat' *küräkän,* (Az.T. aynı, Trkm. *kőräkän*, Tü.T. *güvey*, Trkm. *giyäv* < Tü. *küdägü*), gerçek Tü. 17, 18 *giyägi*; 'erik' *dōlānā* vb. Mo. *doloγana*, başka yerde çoklukla Fa. *zalzalāk* (9 ama *at göti*, 12 *güş*); 'avcı' *märgān* (bk. Ünsüz bilgisi 11) Trkm. aynı, ama Tü.T. ve Az.T. kelime yok). (Doerfer 1977, 179).

Hor.T.nin, özellikle 16-120'ye dek olan ağızlar İrancanın güçlü etkisi altındadır. Bu kelimelerin kategorileri için bk. Doerfer 1977, 179-183). Örneğin 70, 80, 90 (Fa. *haftad, haştad, navad*) sayılarında dağılım düzensizdir, çok ilginçtir ki 15-20'ye değin olan yerlerde saf Türkçe sayılar bulunurken İranca şekiller daha az İranlılaşmış ağızlarda görülür (Doerfer 1977 183).

Kelime listelerinde, kaynak kişinin sorulan kelimeye sık sık Türkçe veya Farsça bildirme ekini (*-di, -dir, -dey*, vb. veya *-ä, -äs, -ya, -ye, -y*) eklediği görülür: Şīrvān 403 *pårçä'-di*, Qara-Bāġ 113 *sıġır cå-hu'l-dir,* Langar 251 *rīg-dey*, Douġā'ī 151 *pär-ä*, Xarw-e 'Olyā 181 *balk-ä*, Coġatāy 203 *bådamzärä*, Langar 63 *ziŋgiçä-y*, 328 *taġår-ä*, Pīr-Komāc 257 *sahrå'-ya*, Qara-Bāġ 227 *sär-i çäşmäye*, 303 *du-ru'st-äs*. Ancak Farsça *-ä* takısı, yalnızca bildirme eki *(< ast)* olmakla kalmayıp, aynı zamanda küçültme eki (< ak), belirtme durum eki (< rā) ve belirtme sıfatı (determinatif) olarak da kullanılır (Doerfer/Hesche 2012, 335)

Arkaik bakımdan Hor.T.'nin Halaççа ve Güney Oğuzca ile olan bağlantıları da araştırılmaya değerdir. Hor.T. bundan ötürü özel bir yere sahiptir. İrandaki diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi; Hor.T. iki yönden uç noktadadır: Bir taraftan yabancı bir dilin yoğun baskısı; diğer taraftan ise güçlü bir arkaizm ve otonomi kendini göstermektedir. Bu değişim ve farklılıklar, bağımsız bir yazı dili oluşturamamış ve baskın olan dilden etkilenen, henüz normlaşmamış lehçelere has özelliklerdir.

Doerfer'e göre: 'İran'da Türkmence, Azerbaycan Türkçesi ve Güney Oğuzcanın Kaşgayca bölümünün hayatta kalma olasılığı ümit verici olsa da, bu olasılık Horasan Türkçesi ile Güney Oğuzcanın büyük bir bölümü için kötümserdir. Süregelen modernleşmeyle birlikte, Türk kökenli dillerle birlikte, birçok yerel lehçe yok olup gitmektedir'.[28] Bu ise, Farsçanın İran'ın tek resmî dili olmasından ve artmakta olan eğitim ve haberleşme sonunda Farslılaşmayı da beraberinde getirmesinden kaynaklanmaktadır; dolayısıyla gelecekte Türk topluluklarının kültürünün sözlü ve yazılı ürünlerinin yitme tehlikesiyle karşı karşıyayız. Bazı nedenlerden ötürü ekonomik baskı da halkı kırsal kesimlerden büyük kentlere göçe zorlamaktadır. Göç de bu toplulukların asimile olmaları için ayrı bir neden oluşturmaktadır. Yakın zamanda Kaşkayilerin yarı göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçerek asimile olmaları gibi. Ülkedeki ekonomik ve siyasal etkenler bu durumu daha da hızlandırmıştır.

Horasan Türklerinin dillerinin tehlike seviyesi, kanımızca UNESCO'nun belirlediği Tehlikedeki Diller Programındaki kriterlere göre 6. ***zayıf*** veya ***kesinlikle tehlike altında*** gösterilebilir.[29] Wurm'un sınıflandırmasına göre birinci seviyede; yani, "Tehlikeye düşmesi olası diller" arasındadır. Bu diller sosyal ve ekonomik açıdan dezavantajlı durumda olan, daha büyük bir dilin ağır baskısını yaşayan ve çocuk konuşurlarını kaybetmeye başlayan dillerdir. Karışık evliliklerin sonucunda, çocuk konuşurları da zamanla kaybolmağa yüz tutmuşlardır.

Dilin azınlıklaşması ve işlevsizliği

Farsçanın 'prestij dil' veya 'üst dil' olması, 'etnik dil' veya 'yerel dil' konumundaki Horasan Türkçesini baskı altına almıştır. Bu dil, Horasan Türklerinin sosyal ve kültürel işlevlerinin bir kısmını karşılasa da, bölgede yaşayan diğer etnik topluluklar da, Horasan Türkçesinin baskılanması ve daralması için bir etkendir. Bu daralma iki boyutta gösterilebilir: 1) Azınlıklaşma: Bu dil topluluğunun sayısal azalmasıyla ilgilidir. Azınlıklaşma, resmî dili özümseyebilmek için ana diline yabancılaşma eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ana diline yabancılaşma eğilimi, 'ana dili ile olan bağların yadsınması, o dili artık 'ana dili' olarak görmeme gibi eğilimler söz konusudur (Bosnalı 2007, 132). Daralmanın bir ikinci boyutu, dilin kullanım ve işlevinde görülür. 'Bir yandan sahip olduğu politik destek ve sosyal prestij, diğer yandan toplumsal, ekonomik, ve kültürel getirileri nedeniyle Farsçanın kullanım alanının genişlemesi ve dil pazarındaki egemenliğinin giderek yaygınlaşması'dır. Bunun sonucunda konuşulan dilin kullanım alanı daha sınırlı olur ve bu alanda işlevi daralır (krş. Bosnalı 2007, 133, ayrıca krş. Rahimi, Mousa 2013, 131-142).

1980'li yıllarından sonra, özellikle Humeyni rejiminden sonra Horasan Türklerinde millî bir kültürel hareketlenme gözlemlenmekteydi. O zamanlar Horasan Türkçesi ile Meşhed'den radyo yayınları yapılmaktaydı. 1988 yılında yaptığımız ziyarette biz de bu hareketliliğe tanık olduk. Bu durum zamanla biraz zayıflar gibi görünse de, sonuçta bu hareketliliğin bugün faal şekilde internet sayfalarına yansıdığı görülmektedir. Buna örnek olarak Horasan Türklerinin genel ağ ortamında açmış oldukları kimi ağ sayfaları gösterilebilir. Bunlarda, Horasan Türk aydınlarının Türk dili, tarihi ve folkloru üzerine bilgiler ve derlemeler bulmak mümkündür: İsmail Salarian, Muhammed Arap Hidrî ve Şirvanlı beylerine ait olan bu sayfalar Horasan Türk diyalektinde çıkan ilk ağ sayfalardır (bk. Genel ağ kaynakçası).

28 Gerhard Doerfer (1996), "İrandaki Türk dil ve lehçeleri ile bunların hayatta kalma şansı". *3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı*. Ankara, s. 303-310.

29 bk. UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras-Tehlikedeki Diller programı. http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/cultural-diversity/languages-and-multilingualism/endangered-languages

Örnek Metin[30]

Kaynak kişi: Abdurreza Vaxdāni. Bocnurd, Dersufyan sakini. Mesleği: Traktör sürücüsü. Otuz beş yaşında. 21 Eylül 1973 (lento anlatım).

Hazreti Ali ile Salman	**Hazreti Ali ile Salman**
1. gịnlärdạn bir gi’n gäşdi, ämir äl-mụ’mịniŋ dịşi å’ğĭrdi.	1. Günlerden bir gün (dü) /geçti/. Emir el mü’minin’in[32] dişi ağrıdı.
2. har nämä dạvå’yetdi dị’şinä eŗāc o’lmạdı.	2. Her ne (kadar) dişine deva etti (yse de), sağalmadı /ilaç olmadı/.
3. dedi äy sälmån gęD bịr nạfär tå’p gätir, mạn[i]içịn bị häkāyätị då’nişdin[31] ki, män işiDmämiş olịm.	3. Dedi: ‘Ey Salman,[33] git bir kişi bul getir! Bana (öyle) bir hikâye anlatsın, ben işitmemiş olayım.’
4. sälmån bĭgị’ni tā axşa’ma k’imin gä’zdi gä’zdi, hi’şkimi gęrmạdi ki ēzin[d]nän çox bilsini	4. Salman o gün /bu günü/ ta akşama dek gezdi gezdi, kendisinden çok bilen hiç kimseyi gör(e)medi.
5. bĭ yäni ġåyıtdı gäldi.	5. /Bu/ yeniden döndü geldi,
6. yå ạlị män bịrsini gęrmạðim ki, ēzimdạn çox bịlsin.	6. (dedi): ‘Ya Ali, ben kendimden çok bilen birisini gör(e) medim.’
7. ęrtạ’ynän sälmån gänäm yęrindän haräkät etDi.	7. Sabah, Salman yine yerinden kalktı /hareket etti/.
8. båzarı gäzdi, gęrdi bịr ġụcay ŏ yannan gälịyä’.	8. Pazarı gezdi; o yandan bir ihtiyarın geldiğini gördü.[34]
9. sŏrışdi ġoca sän ikki gịndi nämiyä bå’şıŋa dēniyēŋ, sän kimäŋ.	9. İhtiyar sordu: ‘Sen iki gündür niye dolanıyorsun /başına dönüyorsun/, sen kimsin?’
10. dedi män sälmånạm, ạlịyiŋ dịş[i] āğrıyạ gęD [de]di bi näfär gäti ki bị häkāyäti dānişðın, män bilmäsäm.	10. Dedi: ‘Ben Salman’ım. Ali’nin dişi ağrıyor. ‘Git!’ dedi, ‘(bana) bilmediğim bir hikâyeyi anlatan birini /bir kişi/ (bul) getir!’[35]
11. bạd bụ ġŏca dedi män bi häkāyäti biliyäm, geðäy ạlị bilmäZ.	11. Bunun üzerine bu ihtiyar dedi: ‘Ben bir hikâye biliyorum, gidelim. Ali (onu) bilmez.’
12. ġọcanı gitärdi gätirdi ạliyiŋ yạnına.	12. İhtiyarı aldı, Ali’nin yanına getirdi,
13. yā ạlị sạlām bę’rdi.	13. ‘ya Ali’ (diye) selam verdi.
14. bạd ạz sạlāmnạ’n ġŏca ọtĭrdı.	14. İhtiyar selâmdan sonra oturdu.
15. dedi äy ġŏca bị häkāyäti dā’niş ki ạslän män ęşiDmämiş olịm.	15. (Ali) dedi: ‘Ey ihtiyar, (bana öyle) bir hikâye anlat, ki ben hiç işitmemiş olayım.’
16. ġŏca dedi yā ạlị, män bịr näfär pählivå’nıdịm.	16. İhtiyar dedi: Ya Ali! Ben pehlivan bir kişiydim.
17. tämāmı-ye dunyānı şụ[h]rätim tutdı.	17. Şöhretim bütün dünyaya yayıldı /dünyayı tuttu/.[36]
18. män bir gịn bir yęrdän gŏzar etdim.	18. Bir gün bir yerden geçtim,[37]
19. gērdim bir näfär bir biyābånda bir ġạsrị bā, mŭnịŋ bir çeşmäyi eŋindä bā’ ki hụşịŋ dağ[i]lịyä.	19. baktım, bir kişi -bir çölde bunun bir köşkü var-, (bunun) önünde (öyle) bir çeşme var ki, aklın gider /dağılır/.

30 Metnin transkripsiyonu orijinal derleme bandından dinlenerek tarafımızdan transkribe edildi. (Tulu 2009: 162).
31 *danışsın* olmalıydı.
32 Hz. Ali
33 Salmān al-Fārisī, Hz. Muhammed’in yoldaşı ve Hz. Ali’nin arkadaşı.
34 *gerdi bir ġocay* < *bir ġoca* + *(y)ī* (Fa. belirsizlik eki)
35 krş. aynı metin, 3. ve 15. satırda yüklem istek kipindedir. ... *eşidmämiş olīm*: Bütün metinlerde tek örnek.
36 Fa. *şohrat gereftan* ‘ünlenmek, şöhretlenmek’
37 krş. Fa. *gozār kardan* ‘geçmek, dolaşmak’

20. män istäðim bu çeşmädän gẹðịm sụ’ içịm.	20. Bu çeşmeden gidip su içmek istedim.
21. bịr näfär ġolamị gäldi.	21. Bir /nefer/ hizmetkâr geldi,
22. manạ dedi ġayıt, bī çeşmädän sän sụ içạlmạyŋ.	22. bana dedi, ‘(buradan) git! Sen bu çeşmeden su içemezsin.’[38]
23. bạd män mīna ġolâğ ạ’smạðim, çu’nkẹ mạġrīr ïdim ġolâğ ạ’smạdim.	23. Sonra, ben buna kulak asmadım, mağrur olduğum için kulak asmadım-
24. bụ gẹtdi, mŭnịn âğasi gạldi.	24. bu gitti, onun ağası geldi,
25. mänä häyvet vīrdi, ġayıt, män ġayıtmạðim.	25. bana göz dağı verdi /heybet verdi/,[39] (dedi), ‘(burdan) git!’. Ben dönmedim.
26. mäniŋ kämärimdän tutDı, ġoydı yẹrdä.	26. Benim kemerimden tuttu, yere bıraktı /yerde koydu/.
27. vaxdı ki ġoydı yẹrdä, män åşşåğadan -tâydan dẹðim ki, båba, män sänä ġölamạm, mäni ẹldi’rmạ.	27. Yere bırakınca, ben aşağıdan, -alttan dedim ki: ‘Baba! Kulun olayım /ben sana kulum/, beni öldürme!’
28. här nämä dẹ’säŋ çäş^{i}m.	28. Her ne dersen, gözüm (üstüne)!”
29. bŏ bī sēzımı işiDdi, gẹñsịmiŋ ïsDindän tŭrdı.	29. O, bu sözümü duydu; göğsümün üstünden kalktı /durdu/.
30. män mĭnın ạlindạn ẹpdim, män ọldım mĭna ġŏlam.	30. Ben onun elinden öptüm; ona kul oldum.
31. bī dedi, ey ġolam, ^{h}alạGi sän mänä ġolåm oldïŋ, mäniŋ bị āmı-ġızım bå’rdı, divlä^{r} erti’pDi.	31. Bu dedi: “Ey kul! Mâdemki sen bana kul oldun, benim bir amcakızım vardı, (onu) devler kaçırdı.
32. män istịyäm gẹdịm muniŋ -divläriŋ cäŋginä, ạmıġızımı ġətạrịm gälịm.	32. Ben amca kızımı alıp getirmek için devlerle savaşa gideceğim /gitmek istiyorum/.”
33. mạn dedim, båßā, ạyar sän kụh-ə ġåfa gẹdäŋ, mạn säni^{y}nän gälịyäm.	33. Ben dedim: “Baba! Eğer sen Kaf Dağı’na (da) gitsen, ben seninle gelirim;
34. äyär ẹlịyäm-ạm, mạn sạniynän elịm, ẹkkimiz bịrä ẹläy.	34. eğer ölürsem, seninle öleyim. İkimiz birlikte ölelim.”
35. bız turdi^{y}, mạn ġolåmı’mnạn, o hạm ġŏlåmịynạn sävår oldiy åtımıza, gẹtdị’ yạvaş yạvaş.	35. Kalktık, -ben (kendi) kulumla, o da (kendi) kuluyla bindik, -atımıza bindik, yavaş yavaş gittik.
36. yạvāş yạvāş gẹtdị tā o hạddạ’y^{i} ki ạmı-ġızısiniŋ mạkånıydï.	36. Yavaş yavaş gittik, ta ki amca kızının mekânı olan o sınıra (gelene) dek.
37. mạn ġolå’mımnạn -onïn gŏlāmịynạn tịğdạ durdïm, -dâğıŋ başında durdım.	37. Ben (kendi) kulum (ve) onun kuluyla tepede durdum, dağın başında[40] durdum.
38. bŏ pạhlivånï ki mạni yıxdi yẹrä, bu yäk’ä åtına mindi, ġılıcın bẹlinä båğladi’ gẹtdi.	38. Beni yere yıkan /bu/ pehlivan[41], /bu/ tek (başına) atına bindi, kılıcını beline bağladı gitti,
39. gẹtdi, bād bəgịr-bəßạnd oldı.	39. gitti, sonra, kapıştılar[42] oldu/,
40. bī dạvå’^{y}etdi, bịr ġarrınïn e’kki så’nı ọğlınï ẹldirdi.	40. mücadele ettiler /dava etti/. Yaşlı bir kadının[43] iki /tane/ oğlunu öldürdü.
41. yạvaş yạvaş mĭnı zŭråvạr oldĭlạn, tutdılạn.	41. Yavaş yavaş bunu zora getirdiler,[44] yakaladılar,

38 *iça’lmäy* < *içä almaŋ*. krş. Özb. Fakat başka yerde yardımcı fiil *bil-* ile: *sänä yetiräbilmädim*.
39 Fa. *heybat* < Ar. *haybat*
40 Fa. *tig* ‘dağın tepesi’
41 *pählivanī* < Fa. *pāhlevān* + ī (Fa. belirsizlik eki)
42 *bigi’ bivand* < *begir-beband* < Fa. *be-gīr o be-band* ‘karmaşa; mücadele’ (= *al* ve *tut*! Burada kalıplaşmış emir kipi)
43 *ġarrı* ‘yaşlı kadın’
44 *zür-åvär oldılan* Fa. *zūr-āvar* ‘güçlü, kuvvetli, zor insan; güreşçi’

42. tutdılạn, ẹrtdilän pådişåhiŋ ġạsrindạ, istäδilän ẹldirsilän.
42. -yakaladılar, padişahın sarayına götürdüler, (onu) öldürmek istediler.

43. mạn hạm bu tạrạfDạn ēzïmi biṛ ġarrıniŋ lävåsiną såldım.
43. Ben de bu taraftan, yaşlı bir kadın elbisesi giyindim,

44. zạnåne lạvåsda gẹtdim pådişåhiŋ ġạsrindạ.
44. kadın elbisesiyle padişahın sarayına gittim.

45. dẹdim, ġıblä-yə ålạm, sạlåmạt olsın.
45. Dedim: ‘Âlemlerin kıblesi, selâmet olsun!

46. sạn bō şaxsi bẹ mạną, mäniŋ ikki sånı oğlımi ẹldiri’pdi, män ẹrtịm, mĭnï ẹldirịm, ⁱrạyimnän çıxsın.
46. Sen bu şahsı bana ver. (O) benim iki tane oğlumu öldürdü. Ben götüreyim, onu öldüreyim, (acısını) unutayım.’

47. män mŭnı ġạsrdạn çıxardım, arxama ġula’bår etdim.
47. Onu köşkten çıkardım, sırtladım,[45]

48. arxạma ạldım şäʰriŋ içindän ki -ġạsrıŋ içindän gi çˈxardım şäʰrä, ġoydım yẹrä.
48. -arkama aldım, şehrin içinden, -saraydan dışarı çıkarınca, yere bıraktım.

49. dedim äy pählivän-ə äkbär -ōnĭŋ ādı häm pählivän-ə äkbär idi- män fälänäkäs ġölā’mıyäm gäˡ, çˈxay gẹdäy.
49. Dedim: ‘Ey dost! Ekber pehlivan! -onun adı da Ekber Pehlivan idi- Ben filân kimsenin kuluyum. Gel, çıkıp gidelim!’

50. pählivän-ə ạkbär mä’ni yuola sạ’ldı.
50. Ekber Pehlivan beni yola saldı,

51. ēzi bir şämşıri gətárdı, ġız tạrạfinạ gitdi.
51 kendi (yanına) bir kılıç aldı, kızın yanına gitti.

52. ġızı dịviŋ ıxDıyārından a’ldı.
52. Kızı devin hâkimiyetinden kurtardı /ihtiyarından aldı.

53. bụ tạrạfdạn çıxdıla’n, ʰämlạy etdi ġōşına.
53. Bu taraftan çıktılar, askere saldırdı(lar) /hamle etti/.

54. ġïz bụ tạrạfdan Ġırdı, oğlan bĭ tạrạfdan Ġırdı.
54. Kız bu taraftan kırdı, oğlan bu taraftan kırdı.

55. här ikkisi birä Ġırdılan ġōşını ki asląn ġōşından ġālmadı.
55. Her ikisi, askeri hiç asker kalmayana dek, birer (birer) kırdılar;

56. ġāldı, ạmĭoğlı ạmĭġïzı.
56. (geriye) amcaoğlu (ile) amcakızı kaldı.

57. bạd bĭlarıŋ ŏ ġāδar ki dạvạy edudı’lạn, sạr-tạ pạ’si ġānidi.
57. Sonra, bunlar -o kadar savaşmışlardı (ki), baştan ayağa[46] kan (içinde kaldılar) /idi/,

58. ġān oldı, bĭlar bịrbịri tạ’nımadılạn.
58. birbirlerini tanımayacak kadar kan içindeydiler.

59. çon tạnımamaġ dŭ(ş)vạr ịşdi bị yạ’ndan oğlañ şämşiri çä’kdi vĭrdı ġïzị ẹkki sān ẹtdi.
59. Birbirlerini tanımaları zor olduğu için, bir yandan oğlan kılıcı çekti, vurdu, kızı iki parçaya böldü.

60. bŭ xıyal ıᵈdi ki bŭ yạm dụşmạndi. mĭnạ gälịyä.
60. Bu da, (üzerine) gelenin düşman olduğunu sanıyor.[47]

61. tā şämşıri çäkdi vırdı mĭnı ẹkki sān-etdi, dedi ạmĭoğlı män yätiräbilmäṛim.
61. Kılıcı çekince, vurdu onu ikiye böldü. (Kız) dedi: ‘Amcaoğlu, ben sana kavuşamadım!’[48]

62. şŭnda ġiz bəyïnnen gẹtdi.
62. O zaman /şunda/ kız öldü.[49]

63. bŭ olañ häm bildi ki bŭ mŭnıŋ ạ’mĭġızısıdı.
63. Oğlan da onun amcakızı olduğunu anladı.

64. bŭyērdä bĭ yạm vĭrdı ēzini eldirdi.
64. Orada, o da vurdu, kendini öldürdü.

65. gẹcä dişdi ịsdimä.
65. Gece oldu /üstüme düştü.

66. män dāğdan ki ġaydụdım, gäldim yẹrimä, dāğdan ki ġayᵗtdım gäldim bụlarïŋ ikkisiniŋ ġạvrini cĭf bịr yẹrdä ġo’ydım.
66. Ben dağdan dönüp yerime gelince, -dağdan dönüp gelince, bunların ikisinin mezarını /çift/ bir yere gömdüm.

67. mĭrādlı mĭradına yetişδin, bĭyạm siziŋ gŏllĭğıŋiza’.
67. Muratlı muradına erdi /ulaştı/! (Ben de) sizin hizmetinize /kulluğunuza/ (geldim)!”

68. mäniŋ ādım abdurrızā vağdanị, sākin-e dersūfiyān. şŭğlım rānändä-ye täraktor. ottĭz beş yaş ŏ’mrim bardị.
68. Benim adım Abdurreza Vağdanî’dir. Dersufyan[50] sakiniyim. Mesleğim: Traktör sürücüsü. (Arapgol: yaşın kaç?) Otuz beş yaşındayım.

45 Fa. kūle-bār, kūl-bār ‘bohça, sırt yükü’
46 *sar-tå-pâsi* < Fa. *sar tā pā* + Ttü. *-si* 3.t.ş. iyelik eki
47 *xıyali ki <xıyal (eddi) ki* ‘sandı ki’ olmalı.
48 *yetirebilmerim* < *yetirebilmedim* ‘yetişemedim, kavuşamadım’ d > δ > r
49 *bäyindän gétti*. krş. Fa.*az bayn raftan* ‘aradan çıkmak; ölmek’
50 Bocnurd’dan 15 km uzaklıkta bir yer.

Kaynaklar

Abdullaev, F. A. (1961). *Xorezmskie govory uzbekskogo yazyka*, Taşkent.
Abdullaev, F. A. (1967). *Fonetika xorezmskix govorov*, Taşkent.
Azizî, Fatma (2010). *Ferheng-i Lüġāt-ı Turkî: Turkînin Ferheng Lüġeti* (Türkçenin Sözlüğü) (Horasan Diyalekti), Bocnurd.
Barutçu Özönder, F. Sema (1998). ‘‘İran ve Türkler’’, Güney Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Sempozyumu, 30 Mayıs 1998, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği.
Bosnalı, Sonel (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi: Toplum dilbilimsel Bir İnceleme*, Kebikeç Yay. İstanbul.
Çağatay, Saadet (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, I-II. Ankara, 261-264.
Dobos, Eva (1974). “An Oghuz dialect of Uzbek spoken in Urgench”. *Acta Orientalia Hungarica*. 28, 75-97.
Doerfer, Gerhard (2006). “Irano-Turkic”, *Turkic-Iranian Contact Areas, Historical and Linguistic Aspects*. Ed. Lars Johanson and Christiane Bulut, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden, 93-113.
Doerfer, Gerhard (2002). „Die Volksliteratur der Türken Chorasans. Eine Übersicht“. (Basılmamış bildiri). Çeviri: S.Tulu, “Horasan Türklerinin Halk Edebiyatına Genel Bir Bakış”. *Yaprak*. sayı:19, Meşhed.
Doerfer, Gerhard (1999). ‘‘İran’daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı’’. *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (1996)*. TDK yayınları, 303-310.
Doerfer, Gerhard (1998). “Turkic Languages of Iran”. *The Turkic Languages* (Haz. Lars Johanson ve Éva Á. Csáto), Routledge. London and New York, 273-282.
Doerfer, Gerhard (1998). “Ein *çängä* in Nordchorasan”. *Bahşı Ögdisi*. Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz.: J. P. Laut, M. Ölmez), Freiburg/İstanbul 67-72.
Doerfer, Gerhard ve Hesche, Wolfram (1998). *Türkische Folklore-Texte aus Chorasan*. Turcologica 38, (yayımlayan: Lars Johanson), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, XIV + 504 S. + 2 Harita.
Doerfer, Gerhard ve Hesche, (1993). *Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices,* Harrassowitzverlag, Wiesbaden, (Eserin giriş bölümü (3-23) çevirisi Tulu, S., Horasan Türklerinin Tarihi ve Edebiyatı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 15, TDK yayınları, Ankara, Güz 2012, 319-336)
Doerfer, Gerhard; Hesche, Wlolfram ve Ravanyar, J. (1990). *Oghusica aus Iran.* Harrassowitz Yayınevi. Wiesbaden.
Doerfer, Gerhard (1977). ‘‘Das Chorasantürkische’’, *TDAY - Belleten.* 127-205, Ankara.
Doerfer, Gerhard (1973-1974). “Bericht über eine linguistische Forschungsreise in Iran”, TDAY-B, Ankara, 199-202.
Fázsy, Szabolcs (1977). *Das Bodschnurdi, ein türkischer Diyalekt in Chorasan, Ostpersien,* (Doktora tezi), Zürich.
Hesche, Wolfram (2000). “Persisch-türkische Interferenz in Nordostiran”, *Materialia Turcica*, c. 21, Göttingen, 1-54.
Hey’et, C. (1994). ‘‘Horasan Türkçesi’’, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, cilt 2, Ocak 1994, 21-30, Ankara.
Hey’et, C. (1989). ‘‘Torkî-yi Xorasan’’ (Horasan Türkçesi), *Varlıq*, Sayı 71-5: 18-40, Şubat-Mart, Tahran.
Hey’et, C. (1987). *Tarih-i Zeban ve Lehcehay-i Türki* (“Türk Dil ve Lehçelerinin Tarihi”), Tahran, 323-330.
Ivanov , W. (1926). *Geographical Journal* 67, London, 143-158.
Kalem Ucu. Bk. Tevhidî, Muhammed.
Kulîzâde Mezarci, Celal (2011). *Āşināyî bā Zebān-i Turkî-yi Xorāsānî* (“Horasan Türkçesiyle Tanışma”), Firdevsî Üniversitesi Yayınları, Meşhed.
Mir Niyā, Seyyid Ali. *İlāt o tavāif-e Darragaz*, 2c., Meşhed 1362/1984.
Rahimi, Mousa (2013). “Dil Hayâtiyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Bugünkü Durumu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 13, Kış, İzmir.
Sarrafi, Ali Reza (1999). ‘‘İran Türklerinin Dili ve Folkloru”, *Varlık*, S. 114-3, sf. 60-71.
Shalchi, Amir (1370-Hicri). *Ferheng-e Guyeşi-ye Horāsān-e Bozorg (A Dictionary of Khorasanian Dialect)* “Horasan Ağzının Büyük Dialektoloji Sözlüğü”, Nashr-e Markaz, Tehran.
Şoabdurrahmanov, Ş. Ş. (1971). *Uzbek xalq şevalari Luγati*, Toşkent.
Tevhidî, Muhammed (1359/1981). (Yayımlayan ve derleyen) *Kalem Ucu*, sayı: 1-2, Tahran.
Tulu, Sultan (2009). *Horasan Türklerinden Folklor Derlemeleri: Bocnurd Ağzı,* Kömen Yay. 2. baskı, Konya.
Tulu, Sultan (2001). (Tanıtma). Gerhard Doerfer, Hesche Wolfram. *Türkische Folklore-Texte aus Chorasan*, *Turcologica 38*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1998, XIV + 504 s. + 2 harita, Turcica, Paris.
Tulu, Sultan (1996). “İranda Horasan Türkçesi Bir Dergi: ‘Galam Ucu’ ”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Türk Dil Kurumu yay: 665, Ankara.
Tulu, Sultan (1992). “Horasan Türkçesinden İki Hikâye”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 131-153.
Tulu, Sultan (1989). *Chorasantürkische Materialien aus Kalat bei Esfarayen*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.
*ulaşılamayan kaynak

Genel ağ kaynakçası erişim tarihi: 09.07.2014

http://www.xorasan.blogspot.com
http://www.xorasan.blogspot.com.tr/2010_12_01_archive.html
https://sites.google.com/site/wwwinsanchiliq/kalatj2
http://www.salariyan.blogfa.com
http://www.bojnourdan.blogfa.com/
http://sozumuz.blogspot.com.tr/
http://www.sosansosan.blogfa.com
http://shindokht-poetry.blogspot.com.tr/
http://www.aa-seraj.blogfa.com/
http://www.ali13851385.blogfa.com/
http://www.sepehrblog.blogfa.com/
http://www.bamvabamiha.blogfa.com/
http://www.arabkhedri.blogfa.com/
http://www.esmaeelkazemi.blogfa.com/

KARAÇAY-MALKARLAR VE DİLLERİ

Ufuk Tavkul

Dombay-Karaçay
© Ufuk Tavkul

1. Karaçay-Malkar etnonimleri

Kafkas Dağları'nın en sarp ve yüksek kesimlerinde yaşadıklarından kendilerine *Tavlu* (Dağlı) adını veren Karaçay-Malkarlılar, ayrıca kendilerini bu dağların üzerinde yaşadıkları vadilerin adlarına göre Karaçaylılar, Bashanlılar, Çegemliler, Holamlılar, Bızıngılılar ve Malkarlılar olarak çeşitli zümrelere ayırırlar. *Balkar* adı Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar vadilerinde yaşayan dağlıları tek bir isim altında toplamak isteyen Sovyet yönetimi tarafından uydurulmuş sunî bir etnik isim ve millet adıdır. Beş ayrı vadide yaşayan ve ortak etnik kökene, tarihe, kültüre ve dile sahip bu dağ kabileleri için Çarlık Rusyası döneminde 'Beş Dağ Zümresi/Topluluğu' anlamına gelen *Пять Горских Обществ* (Pyat Gorskih Obşçestv) adı kullanılırdı (Kudaşev 1991: 155). Sovyet hâkimiyeti döneminde bu dağlıları Kabardeyler ile aynı özerk cumhuriyet içine almayı planlayan Ruslar, onları tek bir etnik isim altında toplayarak *Balkar* adını verdiler.

Karaçay-Malkarlılar ayrıca kendileri için, tarihte yaşamış olan ve kendi cetleri arasında olduklarına inandıkları Alan kavminin ismine izafeten *Alan* adını kullanır ve birbirlerine *Alan* diye hitap ederler.

Karaçay-Malkarlılar günümüze gelene kadar Avrupa ve Rus kaynaklarında çok çeşitli adlarla anılmışlardır. Karaçaylılar hakkında Avrupa kaynaklarındaki ilk bilgiler 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Johannes de Galonifontibus'un notlarıdır. Galonifontibus onlara *Kara Çerkesler* adını verir (Tardy 1978:105). 1635-1653 yıllarında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A. Lamberti, Karaçaylıları *Karaçioliler* ya da *Kara Çerkesler* olarak tanımlar (Şamanlanı 1987:180). 1643 yılında Terek bölgesindeki Rus ordusu komutanı M.İ. Volinskiy, yazdığı bir raporda 'Malkar' köyleri ve Beştav (Pyatigorsk) yakınlarında yaşamakta olan *Karaçaylı Çerkesler* hakkında bilgi vermektedir (Mızı Ulu 1994: 29). 1806 yılında Türk dillerinin ve Türk halklarının bir tasnifini yapan J.C. Adelung, Malkarlıları *Basiyan* adıyla göstermiştir (Arat 1987: 74). Klaproth'un 1807 yılında tespit ettiğine göre, Kırım Tatarları da Karaçaylılara *Kara Çerkes* adını verirlerdi (Byhan 1936: 241). Klaproth, 1823 yılında Paris'te yayımlanan *Asia Polyglottan* adlı eserinde, Kafkas Dağları'nda Osetlerin batısında yaşayan Türk dilli halklara *Basian* adının verildiğini yazmaktadır (Klaproth 1823: 82). Adriano Balbi, 1826 yılında Paris'te yayımlanan *Atlas ethnographique du globe* adlı eserinde, Karaçay-Malkarlıları *Basiyanlar* adı altında gösterir ve onları da üç gruba ayırır:1-Asıl Basiyanlar veya Balkarlar, 2-Karaçaylılar, 3-Çegemliler (Arat 1987: 78).

W.F. Palmblad, 1927 yılında yayımladığı *Geographische und Statistische Ephemeniden* adlı kitabında Karaçay-Malkar halkını *Basiyanlar* veya *Kuşha Tatarları* adı altında göstererek onları üç grupta toplar:1- Karaçay, 2- Çerige, 3- Basiyan veya Balkarlar (Arat 1987: 79).

Kafkas Karaçay Malkar dansı © Ufuk Tavkul

Robert Lach, *Volksgesange von Völkern Russlands* (1952) adlı kitabında Karaçaylıları *tscherkessisch-tatarische* (Çerkes Tatarı) adıyla tanımlamaktadır. Karaçay-Malkarlılara kendi dillerinde 'Dağlı' anlamına gelen *Kuşha* adını veren Kabardeyler onları yaşadıkları bölgelere göre *Karşaga Kuşha*, *Çegem* (Şecem) *Kuşha* ve *Balkar Kuşha* olarak adlandırırlardı.

XIX. yüzyıl sonlarında Rus literatüründe Karaçay-Malkarlılar için *Gorskiy Tatar* (Dağlı Tatar), *Gortsı* (Dağlı) ve *Dağlı Kabardeyler* adları görülmektedir (Tavkul 1993: 51). Eteğinde yaşadıkları Elbruz Dağı'nın adından kaynaklanarak Karaçaylılar için *Elbruz Tatarı* adı da kullanılırdı (Wagner 1999: 128).

Kafkas halkları Karaçay-Malkarlılara değişik etnik isimler verirler. *Karaçaylılar* için Adige-Kabardeyler *Kuşha* ve *Karaşey*, Abhazlar *Akaraç*, Abazinler *Karça*, Svanlar *Mukrçay*, Osetler *Asi*, Megreller *Alani*, Gürcüler *Karaçioli* etnonimlerini kullanırlar.*Malkarlılar* için Adige-Kabardeyler *Kuşha* ve *Balkar*, Abhazlar *Azuho*, Svanlar *Sabir*, Osetler *Asson*, Gürcüler *Basiyani* etnonimlerini kullanırlar (Miziyev 1991:135).

XIX. yüzyıla kadar Arap harfleriyle Osmanlıca olarak hazırlanan haritalarda Karaçay-Malkar halkı için قره چركس (*Kara Çerkes*) ve طاغ چركس (*Dağ Çerkes*) adlarının kullanıldığı görülür. Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ adlı eserinin Müteferrika baskısında yer alan bir Kafkasya haritasında Karaçay-Malkar ülkesi *Kara Çerkes Yerleri* ve *Dağ Çerkes Yerleri* olarak yer alır ve Kabartay (Kabardey) ile Gürcistan'ın Svan ülkeleri arasında, *Kûh-i Elbruz* (Elbruz Dağı) adı verilen Kafkas Dağları'nın üzerinde gösterilir (Toumarkine 1997: 33).

Klaproth 1807 yılı Eylül ayında çıktığı yolculuğu anlattığı *Kafkasya ve Gürcistan'a Seyahat* adlı kitabında Karaçay-Malkarlılarla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Çerkesler bunlara Karşaga Kuşha derler, fakat Megreller ve İmeretyalılar Karaçioli diye adlandırırlar. Tatarlar ise onlara Kara Çerkes adını verirler. Onlar, Çerkesler Kabardey'e gelmeden önce şimdi yaşadıkları yerlere *Macar* adı verilen yerden geldiklerini ve Karaçay adını beyleri Karça'nın adından aldıklarını iddia ederler (Klaproth 1814: 284)."

Kafkasya ve Karaçay-Malkar halkı konusunda araştırma yapan bilim adamlarının hemen hemen tamamı, Karaçay etnik adının ***kara*** **+** ***çay*** kelimelerinden oluştuğu ve 'kara dere ~ kara ırmak' anlamını taşıdığı konusunda yanlış bir fikre sahiptirler.

Karaçaylılar ise, J. Klaproth'un XIX. yüzyıl başlarında tespit ettiği gibi, etnik kimliklerinin ifadesi olan Karaçay adının XV-XVI yüzyıllarda yaşadığı rivayet edilen *Karça* adlı beylerinin isminden

Elbrus dağı
© wikipedia.commons

geldiğine inanırlar. Gerçekten de sosyo-linguistik araştırmalar Karaçay adının *Karça* adlı bir beyin adına dayandığını, ancak bu adın Karaçay biçimini almasında Adige (Çerkes) dilinin etkili olduğunu göstermektedir (Tavkul 1994: 61).

Karaçay-Malkar halkının komşusu olan Adige (Çerkes) halklarının dilinde yer ve aidiyet belirten ***–ey*** edatı bulunmaktadır ve bu halkların etnik milli adlarında bu ek sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Sözgelimi, Adigelerin yaşadığı ülkeye ***Adigey***, *Kabarda* adlı Adige beyinin halkına ve yaşadığı topraklara ***Kabardey***, *Beslan* adlı Adige beyinin halkına ve yaşadığı topraklara ***Besleney*** adı verilir. Kabardey prenslerinin hâkimiyeti altında yaşayan köyler de onların adlarına getirilen *–ey* takısıyla adlandırılır. Misal olarak, Kabardey prensi Hatohşuk'un idaresindeki köyler *Hatohşukuey*, Mudar'ın köyleri *Mudarey*, Dohşuk'un köyleri *Dohşukuey*, İslam'ın köyleri *İslamey* olarak adlandırılır (Han-Girey 1992: 156-158).

XV-XVI. yüzyıllarda Kabardeyler güney taraflarındaki Kafkas Dağları'nın yüksek vadilerinde yaşamakta olan ve *Karça* adlı bir beyin yönetimi altında bulunan Dağlıları, kendi geleneksel adlandırma usulleriyle *Karça'nın halkı ~ Karça'nın yurdu* anlamında *Karaşa +ey > Karaşey* olarak adlandırdılar. Bu isim o tarihlere kadar kendilerini *Tavlu* (Dağlı) ya da *Alan* olarak adlandıran Dağlılar tarafından *Karaçay* olarak benimsendi ve kendi etnik isimleri oldu (Tavkul 2012b: 98)

2. Din ve kültür

Karaçay-Malkar halkının sosyo-kültürel yapısında önemli bir yer tutan ve halkın davranış normları üzerinde etkisini günümüze kadar devam ettiren eski inançların kökeni iki kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, MÖ VII. yüzyılda İskitlerle başlayarak, M.S. XIII. yüzyılda Kıpçaklara kadar devam eden, eski Türk 'bozkır kültürü' çevresinde ortaya çıkan şamanist inançlar; ikincisi, M.S. VI. yüzyıldan itibaren Kafkasya halkları üzerinde etkili olan ve zamanla bozularak şamanist unsurların etkisiyle çok tanrılı bir inanç sistemine dönüşen Hristiyan inançlarıdır. Karaçay-Malkar halkının eski inançları incelendiğinde Orta Asya Türklerine özgü şamanist inanç ve geleneklerle, Hristiyan inanç ve geleneklerinin bütünleşerek yeni bir inanç sistemi ortaya çıkardığı görülmektedir. İskitlere kadar uzanan eski şamanist inançları onların etnik kökenlerindeki Türk ve Hint-Avrupa unsurunun önemli payına ışık tutarken, Hıristiyanlık döneminde yeni bir şekil kazanan bu inançların komşu Kafkas halkları ile olan benzerliği, onların etnik kökenlerindeki Kafkas unsurunun önemini ortaya çıkarmaktadır.

Karaçay-Malkarlıların en kutsal tanrıları, diğer bütün tanrıların ve göğün hâkimi olan *Teyri* idi. Eski Türklerin *Teñri* adını verdikleri gök tanrısının adı Karaçay-Malkar dilinde 'Teyri' biçimine dönüşmüştü.

Mingi Tav
(Elbruz dağı)
© Ufuk Tavkul

X. yüzyılda Kafkasya'da bulunan tarihçi Movses Kagankatvatseii, Kafkasya'da Hunların soyundan gelen milletlerin *Tengri-Han* adını verdikleri göklerin tanrısına inandıklarını, onun adıyla yemin ettiklerini, ona kurbanlar sunduklarını kaydetmektedir (Bicilanı 1971:172). Hazarların eski dinlerine ait bilgiler aktaran Ermeni kaynaklarında da, Hazarların *Teñri Han* adını verdikleri bir ilâhlarının bulunduğu anlatılmaktadır (Baştav 1987: 167). *Teñri-Han* adı zamanla Karaçay-Malkar dilinde *Han Teyri* biçimine dönüşmüş ve bu halkın dualarında günümüze kadar gelmiştir. Karaçay-Malkarlıların en kutsal tanrılarının, gök tanrısı 'Teyri' olduğunu XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da bulunan J. Klaproth da tespit etmiştir. Klaproth'un belirttiğine göre, henüz İslâmiyetle yeni tanışan Karaçaylılar 1800'lü yılların başında hâlâ *Teyri* adını verdikleri göklerin tanrısına tapıyorlardı (Klaproth 1814: 282).

Eski Türkçede *teñri* kelimesi 'gökyüzü' ve 'tanrı' anlamlarını ifade ediyordu. *Teñri* kelimesi bugünkü Türk dillerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre *tañrı, tanrı, teñri, teyri* gibi biçimler almıştır. Ancak bunların içinde yalnızca Karaçay-Malkar dilindeki 'teyri' kelimesi hem tanrı hem de gökyüzü anlamına gelmektedir. Karaçay-Malkarlılar şafak sökmeden önce gökyüzünde beliren aydınlığa 'teyri carık' (teyri ışığı) adını verirler. Gökkuşağına ise 'teyri kılıç' derler. Yeminlerini 'teyri', 'teyri adamı' sözleriyle eden Karaçay-Malkarlılar, beddualarında da 'teyri ursun' (teyri vursun-çarpsın) sözünü kullanırlar (Tavkul 2000: 394).

Karaçay-Malkar eski inançlarında her biri özel bir isim taşıyan ve doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılan çeşitli tanrı ve tanrıçalar da yer almaktadır. Göklerin tanrısı *Teyri*, *Kök Teyri* ya da *Han Teyri*'den başka Karaçay-Malkarlılarda *Ot Teyri* (Ateş Tanrısı), *Suv Teyri* (Su Tanrısı), *Cer Teyri* (Toprak Tanrısı) adı verilen tanrılar da vardı. Bazı tanrıların özel isimleri de vardı. Sözgelimi, *Kün Teyri* denilen Güneş Tanrısının adı *Kaynar* veya *Kayırnar* idi. *Tengiz Teyri* adı verilen Deniz Tanrısının adı ise *Süymasan* idi. Karaçay Malkarlılar Yaratıcı Tanrıya da *Bokay Teyri* adını verirlerdi. *Kök Anası* denilen Gök Tanrıçası Karaçay-Malkarlılar arasında *Çuppahan* veya *Goylusan* adıyla tanınırdı. '*Kün Anası*' denilen Güneş Tanrıçası da *Külsan* adını taşırdı (Karaketov 1995: 5).

Çoppa Karaçay-Malkar'da ziraatçiliğin tanrısıydı. Bu tanrının kökeni de M.S. VI. yüzyılda Kafkasya'da hâkimiyet kuran Hun Türklerinin *Çopay* adlı tanrılarına dayanıyordu (Golden 2002: 87). Karaçay-Malkar'da *Çoppa* adını taşıyan bu tanrı Oset kültürüne de *Tsoppa* adıyla geçmişti.

Kafkasya'da ve güney Rusya bozkırlarında yaşayan Türk kavimleri arasında, daha Hunlar zamanından beri Hristiyanlığın yayılmaya başladığı kaydedilir. Sabir Türkleri arasında da VI. yüzyılın başında Hristiyanlığın tuttuğu ve onların dillerinde kitaplar hazırlandığı nakledilir. Arran başpiskoposunun Kafkas dağlarının kuzeyinde 537 yılındaki gayretleri neticesinde burada Hristiyanlığın yayıldığını yazan Süryani

Tonguz Orun Tav
© Ufuk Tavkul

rahibi Zacharias Rhetor (555), *'Bunlar orada 7 yıl dolaşarak Hun dilinde kitaplar neşrettiler'*, demektedir. Bizans sınırlarında ve Kırım'da yaşayan Hazarlar arasında da VIII. yüzyılda Hıristiyanlık yayılmıştı (Baştav 1987: 168). Alanlar arasında bulunan Arap gezginleri de onlar arasında Hristiyanlığın yayıldığını kaydetmişlerdir. Bunlardan Said el Magribi *'Kitab-el Coğrafya'* adlı kitabında şöyle yazar: *'Gürcistan'ın doğusunda Alan ülkesi bulunur. Bunlar Hıristiyanlaşan Türklerdendir'* (Şeşen 1985: 203).

Bir dönem Hristiyanlığın etkisi altında kalan Karaçay-Malkarlarda Hristiyanlığın bütün dinî kurumlarıyla halk arasında yayılıp benimsenemediği, aksine halkın eski şamanist ve pagan inançları ile karışarak semavî bir din olma özelliğini kaybettiği ve şamanist unsurlarla bezenerek çok tanrılı bir din görünümü kazandığı görülmektedir. Bu duruma komşu Kafkas halklarından Abhaz, Adige ve Osetlerde de rastlanmaktadır. Karaçay-Malkar'da Hristiyanlığın bir dönem etkili olduğu bazı gezginlerin bıraktıkları belgelerden de anlaşılmaktadır.

Karaçay-Malkarlıların 'Bayrım', 'Bayram' ya da 'Bayrım Biyçe' adını verdikleri çocukların, kadınların ve evin koruyucu tanrıçası, aslında Hz. İsa'nın annesi 'Meryem Ana'dan başkası değildir. Hristiyan inancında önemli bir yeri olan Meryem Ana, Karaçay-Malkarlıların eski dinî inançlarında onların atalarının Orta Asya'dan getirdikleri Umay adlı tanrıçanın yerini almış ve zamanla *Umay*'la aynı özelliklere sahip bir tanrıça olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Meryem Ana'nın adı bugün Karaçaylıların iki büyük soyunun adında yaşamaktadır. Bunlar *Bayramuk* ve *Bayramkul* (ya da Bayrımkul) soylarıdır. 'Bayramuk' Meryem'in oğlu, yani Hz. İsa anlamına gelmektedir. Bayramkul ise Meryem'in kulu ya da Meryem'in hediyesi anlamına gelen bir isimdir. Bu isimlerin Meryem Ana'ya, yani Bayrım Biyçe'ye çocuk sahibi olmak için dua ederek bu çocuklara sahip olan aileler tarafından verildiği düşünülebilir. Bu eski Karaçay-Malkar geleneklerinde rastlanılan bir durumdur (Tavkul 1996: 37).

Kabardeylerin etkisi altında İslamiyeti kabul ettikleri düşünülen Karaçay-Malkar halkının Sünni-Hanefi mezhebinde oldukları, XX. yüzyıl başlarında Macar bilim adamı W. Pröhle'nin derlediği evlenme gelenekleri ile ilgili bilgilerden anlaşılır (1909: 263).

3. Coğrafya ve nüfus

Kafkasya'nın Orta Kafkaslar olarak bilinen, en yüksek dağlarla kuşatılmış merkezi kısmında yer alan Karaçay-Malkar, yalnızca Kafkasların değil Avrupa'nın da en yüksek dağlarına sahiptir. Karaçay-Malkarların *Mingi Tav* adını verdikleri, 5.642 metrelik zirvesiyle Kafkasya ve Avrupa'nın en yüksek dağı Elbruz'un dışında bu bölgedeki yükseklikleri beş bin metreyi aşan dağlar arasında Dıh Tav, Koştan Tav, Cangı Tav, Katın Tav, Ulu Tavın adları sıralanabilir.

Kafkaslarda iki Karaçay
© Janos Sipos

Karaçay-Malkarlılar Kafkasya'nın en büyük iki ırmağından Kuban Irmağı'na *Koban Suv*, Terek Irmağı'na *Terk Suv* adını verirler. Rivayetlere göre Koban adı *Kobhan Suv* (taşan, kabaran ırmak) adından gelmektedir. *Terk* sözü ise Karaçay-Malkar dilinde *hızlı ~ çabuk* anlamlarına gelir ve Terek Irmağı'nın doğduğu dağ boğazındaki hızlı akışını tasvir eder. Kuban Irmağı batıya yönelerek sularını Azak denizine boşaltırken Terek ırmağı doğu yönünde ilerleyerek Hazar Denizine dökülür.

Karaçay bölgesinin batı bölümündeki Kafkas Dağları'ndan doğan bazı ırmakların Orta Asya-Sibirya coğrafyasında adaşlarına rastlanması ilgi çekicidir. Zelençuk Irmağı Kafkas Dağları'ndan doğup düzlüklere doğru akarken Kuban Irmağı ile buluşur. Bu ırmağın adaşı olan Orta Asya'daki Zelençik Irmağı ise Sığnak şehri yakınlarında Sırderya Irmağı ile kavuşur (Yakubovskiy 1992: 140).

Kafkas Dağları'ndan doğup kuzeye yönelen Urup ırmağının adaşı ise Batı Sibirya'da Ob'un baş kollarından Çulım'ın bir kolu olan Urup ırmağıdır (Kırzıoğlu 1992: 93).

Elbruz Dağı'nın buzullarından doğup Karaçay'ın Hurzuk köyü yakınlarında Hurzuk Irmağı ile birleşerek, Kuban Irmağı'nı başlatan ırmağa Karaçaylılar *Ullu Kam* adını verirler. Bu ırmağın adaşı Batı Sibirya'daki Yenisey Irmağı'nın baş kollarından biri olan 'Ulu Kem' ırmağıdır. Nitekim *Kem* sözünün eski Türkçede ırmak~nehir anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Altay-Sibirya bölgesinde 'kem' ekini taşıyan *Ak-Kem, Baytı-Kem, Caylu-Kem, Üldü-Kem* ırmaklarının varlığı bilinmektedir (Gürsoy-Naskali-Duranlı 1999). Karaçay-Malkar dilinde bu söz 'kam' biçimini almıştır.

Kafkas Dağları'nın üzerinde yer alan Karaçay-Malkar ülkesinin güney sınırları Kafkas Dağları'nın buzullarına dayanır. Kafkas Dağları'nın güneyine Karaçay-Malkarlar *Tav Artı* (Dağ Ardı) adını verirler. Burası bilimsel literatürde *Kafkas Ötesi* olarak adlandırılan ve Rusçada *Zakavkaz*, Osmanlıcada *Maverai Kafkasya*, İngilizcede *Trans-Caucasus* olarak bilinen Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın yer aldığı coğrafi bölgedir. Karaçay-Malkarlar Kafkas Dağları'nın ardında Abhazya ve Gürcistan'ın Svanetya bölgesi ile komşudurlar.

Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar cumhuriyetleri sınırları içinde yer alan Karaçay-Malkar bölgesi doğuda Kuzey Osetya Cumhuriyeti ile komşudur. Kuzeyinde Stavropol Eyaleti ve Kabardey, Abaza, Nogay halklarının yaşadıkları topraklar uzanır. Batı yönünden Krasnodar Eyaleti ile sınırdaştır.

Karaçay-Malkar halkının demografik yapısı hakkında Sovyet dönemine kadar sağlıklı bir bilgi yoktur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın hâkimiyeti altına giren Karaçay-Malkar halkının nüfusu ile ilgili veriler birbirini tutmamaktadır. Sözgelimi, 1812 yılına ait Rus askeri topografya ve istatistik verilerine göre Karaçay'da 600 hane bulunmaktaydı. 1848 yılına ait Rus kaynakları ise Karaçay'da 2,000 hane bulunduğundan söz etmekteydi. 1865 Rus istatistiklerine göre Karaçay'da 13,461 Karaçaylı yaşamaktaydı (Tavkul 1993: 95).

1867 yılına ait Rus istatistiklerine göre Malkar (Çerek), Bızıngı, Çegem ve Orusbiy (Bashan) vadilerinde 26,073 erkek, 23,949 kadın yaşıyordu (Hubiylanı 1968: 185). Aynı yıl Karaçay'da 7,640 erkek, 7,293 kadın olmak üzere toplam 14,983 Karaçaylının yaşadığı tespit edilmişti (Şamanlanı 1987: 112).

1885 yılında Karaçay nüfusu şu istatistik değerleri içeriyordu:

Yerleşim Bölgesi	**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**
Hurzuk	1,803	1,875	3,768
Uçkulan	2,703	2,653	5,356
Kart Curt	2,271	2,208	4,179
Duvut	332	328	660
Cazlık	615	601	1,216
Mara	590	580	1,170
Taşköpür	279	235	514
Teberdi	236	204	440
Sıntı	205	280	485
Toplam	9,124	8,964	18,088

(Hubiylanı 1968: 133)

Karaçay nüfusu 1897 yılında 25,686, 1905 yılında 27,174 kişiye ulaşmıştı (Laypanlanı K. 1970:1) Ancak 1905-1906 yıllarında iki ayrı kafile halinde 668 ailenin Türkiye'ye göç etmeleriyle birlikte (Tabakcı 2009: 79) Kafkasya'daki Karaçaylı sayısı yaklaşık 6,000 kişi azaldı.

Sovyet hâkimiyeti döneminde Karaçay-Malkar nüfusu büyük iniş-çıkışlar gösterdi. Bunun başlıca sebebi Karaçay-Malkar halkının 1922-1944 yılları arasında defalarca rejime ve hükümete karşı ayaklanması sonucunda bu isyanların Sovyet güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasıydı. 1943-1944 yıllarına kadar nüfuslarının önemli bir bölümünü bu isyanlarda kaybeden Karaçay-Malkar halkı nihayet 2 Kasım 1943 ve 8 Mart 1944 tarihlerinde 'rejimin amansız düşmanları' sıfatıyla vatan hainliği ile suçlanarak Orta Asya ve Sibirya'ya sürgüne gönderildiler. Sürgün öncesinde, 1939 yılında Karaçaylılar 75,800, Malkarlılar 42,700 kişiydi. 1959 yılında Karaçay nüfusu ancak 81,400 kişiye ulaşırken, Malkarlılar nüfus kaybına uğrayarak 42,400 kişiye düşmüşlerdi (Tavkul 1993: 97). 1957 yılında haklarındaki suçlamalar kaldırılarak itibarları iade edilen Karaçay-Malkarlar sürgün yerlerinden ata yurtları Kafkasya'ya dönmeye başladılar. Ancak sürülen nüfusun tamamı Kafkaslara dönemedi. 1959 yılında 67,830 Karaçaylı ve 34.088 Malkarlı sürgünden dönerken 13,570 Karaçaylı ve 8,312 Malkarlı Kazakistan ve Kırgızistan'daki sürgün yerlerinde yaşamaya devam ediyordu (Tavkul 1993: 99).

Sovyet döneminin son yıllarında nüfusları büyük artış gösteren Karaçay-Malkarlar, 1990'lı yıllarda Rusya Federasyonu döneminde istikrarlı nüfus artış hızlarını korudular. 2002 yılında 169,198 olan Karaçay nüfusu 2010 yılında 194,324 kişiye ulaştı (Tavkul 2012a: 465). Malkar nüfusu da 2002 yılında 104,951 iken, 2010 yılında 108,577 oldu (Tavkul 2012a: 511).

4. Tarihi arka plan

Kafkasya'da medeniyete ait ilk izler MÖ 3. bin yıllarına kadar uzanmaktadır. Bugün, Kafkasya Halklarının ayrılmaz bir parçası olan Karaçay-Malkarların etnik bir topluluk olarak Kafkasya'da ne zaman ve nasıl ortaya çıktıkları sorusunun cevabı, bilim dünyasında hâlâ net olarak verilememiştir. Kafkasya'nın merkezinde, yüksek dağlarla ve Abhaz, Adige-Kabardey, Oset, Gürcü-Svan gibi birbirine hiç benzemeyen dillerle kuşatılmış bir bölgede, Türk dillerinin Kıpçak grubuna dâhil edilen bir lehçeyi konuşan bir halkın varlığı bilim dünyasını her zaman meşgul etmiş ve Karaçay-Malkar halkının etnogenezi meselesi bilim adamlarının ilgisini çekmiştir.

Kafkasya'da Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan Kıpçaklara ait arkeolojik eserler, mezarlar ve heykeller Kıpçakların bu bölgenin etnik ve kültürel yapısının oluşmasında oldukça etkili olduklarını belgelemektedir. X-XIII. yüzyıllarda Kafkas Dağları'nın merkezi bölümünde siyasi, kültürel ve etnik süreçlerde önemli rol oynayan Kıpçaklar, Karaçay-Malkar halkının etnogenezinde son halkayı oluşturdular.

5. Ortografi

Karaçay-Malkar Kiril Alfabesi

Аа=a	Бб=b	Вв=v	Гг=g	ГЪгъ=ġ	Дд=d	ДЖдж=c
Ее=ye-, -e-	Ёё=ö	Жж=j	Зз=z	Ии=i	Йй=y	Кк=k
КЪкъ=k	Лл=l	Мм=m	Нн=n	НГнг=ng(ŋ)	Оо=o	Пп=p
Рр=r	Сс=s	Тт=t	Уу=u	Ўў= v (w)	Фф=f	Хх=h
Цц=ts	Чч=ç	Шш=ş	Ыы=ı	Ээ=e-	Юю=ü/yu	Яя=ya

Karaçay-Malkar alfabesindeki В-в (v) harfi yalnızca Rusçadan geçen kelimelerde kullanılan diş-dudak ünsüzü *v* sesini karşılar. Вагон (*vagon*) ‘‘vagon’’, Завод (*zavod*) ‘‘fabrika’’.

Karaçay-Malkar alfabesinde Г-г harfi ile К-к harfi ön damak ünsüzü *g* ve *k* seslerini karşılarken ГЪ-гъ ve КЪ-къ harfleri arka damak ünsüzü *ġ* ve *k* seslerini karşılar. келген (*kelgen*) ‘gelen’, къалгъан (*kalġan*) ‘kalan’.

ДЖ-дж harfi Karaçay alfabesinde /c/ sesini karşılar. Bu harf Malkar alfabesinde 1970’lere kadar yer alırken, yerini /j/ sesini karşılayan Ж-ж harfine bırakmıştır. Böylece Karaçay-Malkar lehçesinin Karaçay ve Malkar dilleri biçiminde bölünmesi amaçlanmış ve Malkar imlâsında /j/ sesi hâkim kılınmıştır.

Karaçay-Malkar alfabesinde У-у harfi günümüz imlâsında hem /u/ hem de çift dudak ünsüzü /w/ seslerini karşılamaktadır. 1970’li yıllara kadar çift dudak ünsüzü /w/ sesi için Ў-ў harfi kullanılmaktayken, imlâyı karıştırmak pahasına bu harf alfabeden çıkarılmıştır. Bugün /u/ ve /w/ sesleri için aynı harf kullanılmaktadır. *суукъ* (*suvuk*) ‘soğuk’, *джуукъ* (*cuvuk*) ‘yakın’, *may* (*tav*) ‘dağ’, *барыу* (*barıv*) ‘gidiş’.

Karaçay-Malkar alfabesinde Э-э harfi söz başındaki *e* ünlüsünü yazmak için kullanılır. Söz içinde bu ses *e* harfi ile gösterilir. *Элбер* (*elber*) ‘bilmece’, *Эгеч* (*egeç*) ‘kız kardeş’, *Эмен* (*emen*) ‘meşe ağacı’.

Karaçay-Malkar alfabesinde Ю-ю harfi *ü* sesini karşılar. *Юйлю* (*üylü*) ‘evli’, *Юзюмдю* (*üzümdü*) ‘küçük parça’, *Юзюк* (*üzük*) ‘soy, nesil’. Ancak *о* ve *и* seslerinden sonra yazıldığında bu harf *‘-yu’* hecesini karşılar. боюнчакъ (*boyunçak*) ‘kolye’, *тоюм* (*toyum*) ‘tokluk’, *уюкъ* (*uyuk*) ‘keçe çizme’, *уютхуч* (*uyuthuç*) ‘maya’.

Karaçay-Malkar alfabesinde Я-я harfi *‘-ya’* hecesini karşılar. *джаякъ* (*cayak*) ‘yanak’, бояу (*boyav*) ‘boya, renk’, *джая* (*caya*) ‘yay’, *къоян* (*koyan*) ‘tavşan’.

Bazı kelimelerin yazılışında Я-я harfinin *â* sesini karşıladığı görülmektedir: *кямар* (*kâmar*) ‘kemer’, *некях* (*nekâh*) ‘nikâh’, *гяхиник* (*gâhinik*) ‘taze ot’, *мекям* (*mekâm*) ‘mekân, ev’.

Karaçay-Malkar yazı dilinin esası fonetik imlâya dayanmakla birlikte, konuşma dilinde ve diyalektlerde rastlanılan telaffuzların imlâda gösterilmediği, dolayısıyla Karaçay-Malkar yazı dilinin tam fonetik imlâya sahip olmadığı görülmektedir (Orusbiylanı İ. - Süyünçlanı H. 1964: 10-12).

6. Dil

Karaçay-Malkar dilinin Türk dilleri içindeki yeri

Karaçay-Malkar dili, Türk dillerinin coğrafi sınıflandırılmasına göre Kuzey-Batı grubu içinde yer almakta Kıpçak grubu Türk dilleri arasında sayılmaktadır. XIX. ve XX. yüzyılda çeşitli Türkologlar tarafından yapılan Türk dillerinin sınıflandırılması denemelerinde Karaçay-Malkar dili Kıpçak ve Kafkasya grubu Türk dilleri arasında gösterilmiştir.

Karaçay-Malkarca, Johanson ve Csató’nun sınıflandırmasındaki altı gruptan ikincisinde yani “kuzeybatı”/Kıpçak grubunda yer alır. Karaçay-Malkarcaya en yakın Kıpçak dilleri, Tekin’in *tawlı* grubunun qoş- alt grubunda yer alan Kumukça, Karaycanın Trakay diyalektidir (Lars Johanson, Éva Á. Csató 2006: 82).

Ot biçen Malkarlı
© Ufuk Tavkul

Karaçay-Malkar dilinin diyalektolojisi

Kafkaslarda Elbruz Dağı'nın batısında yaşayan ve 1921 yılından itibaren Sovyetler Birliği idaresi altına giren Karaçaylılar 1922 yılında Çerkes ve Abazalarla birlikte kurulan Karaçay-Çerkes özerk bölgesi yönetimi altına alındılar. Elbruz Dağı'nın doğusunda yaşayan Bashanlılar, Çegemliler, Holamlılar, Bızıngılılar ve Malkarlılar ise Sovyetler tarafından suni olarak yaratılan 'Balkar' (Malkar) milleti adı altında toplandılar ve Karaçaylılardan ayrı bir etnik grup olarak değerlendirilerek Kabardeyler ile birlikte oluşturulan Kabardin-Balkar özerk cumhuriyeti idaresi altında Sovyetler Birliği'ne bağlandılar. Oysaki o zamana kadar kendilerine 'Balkar' ya da 'Malkar' adını verenler yalnızca Çerek vadisinde yaşamakta olanlardı. Bu halkın tamamı kendilerini 'Tavlu' (Dağlı) adıyla tanımlamaktaydı. Balkar adıyla Sovyet idarî sistemine ve literatürüne giren bu halk için Karaçay-Bashan-Çegem diyalektine dayalı bir yazı dili ve alfabe oluşturuldu. Ancak Karaçay-Malkarlıların birbirlerinden ayrı idarî birimler altına alınarak birbirlerinden farklılaşmalarını arzu eden Sovyetler, onların ortak edebî ve yazı dilleri sayesinde birbirlerine yakınlaşacaklarını farke derek Karaçay alfabesi ve Balkar (Malkar) alfabesi adlı iki farklı alfabe meydana getirdi. İki alfabe arasındaki en önemli fark olarak, Karaçay alfabesinde kelime başında ve ortasında yer alan *c* sesi Balkar (Malkar) alfabesinde *j* sesine dönüşmüştü. Halbuki *j* sesi Holam-Bızıngı ve kısmen Çegem ağızlarının bir özelliğiydi. Sovyetler *j* sesini yerleştirerek Kabardin-Balkar özerk cumhuriyetinde konuşulan dili Karaçaycadan farklılaştırmayı amaçladılar. Günümüzde bu farklılık edebî dilde yerleşmiş olarak görülmektedir. Söz gelimi Karaçay alfabesinde *джол* (col) 'yol', *джарыкъ* (carık) 'ışık', *джулдуз* (culduz) 'yıldız' biçiminde yazılan ve söylenen kelimeler Balkar (Malkar) alfabesinde *жол* (jol) 'yol', *жарыкъ* (jarık) 'ışık', *жулдуз* (julduz) 'yıldız' biçimlerinde yazılıp telaffuz edilmektedir.

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk dillerinin Kafkasya'da konuşulan kolunu temsil eden Karaçay-Malkar Türkçesi (Poppe 1965: 43) tarihî gelişim süreci içinde iki ana diyalekte ayrılmıştır. Bunlar:

1. *-ç- / -c-, -j-* ya da *Karaçay-Bashan-Çegem* diyalekti,
2. *-ts- / -z-* ya da *Çerek* diyalekti'dir (Baskakov 1976: 9).

Karaçay-Malkar dilinin büyük halk kitlesi tarafından konuşulan ana bölümünü oluşturan *Karaçay-Bashan-Çegem* diyalekti Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları içinde yaşamakta olan Karaçaylılar ile Kabardin-Balkar Cumhuriyeti içinde yaşamakta olan Malkarlıların Bashan, Çegem, Holam-Bızıngı vadilerinde oturan kısmı tarafından konuşulur.

Karaçay-Malkar yazı dili *Karaçay-Bashan-Çegem* diyalektine dayanmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinin *Çerek* diyalekti Çerek ırmağının yukarı taraflarında yer alan *Ogarı Malkar* (Yukarı Balkar)

bölgesinde konuşulmaktadır. Sarp dağlar, derin vadiler ve kanyonlarla diğer bölgelerden yüzyıllar boyunca tecrit edilmiş bir şekilde kalan Yukarı Balkar bölgesinde *Çerek* diyalektinin fonetik ve morfolojik özellikleri uzun yüzyıllar boyunca muhafaza edilmiştir. 1908-1909 yıllarında Kafkasya'da Karaçay-Malkarlılar arasında araştırma ve derlemeler yapan *Wilhelm Pröhle* bu araştırmalarını 1909-1916 yılları arasında Budapeşte'de çıkan *Keleti Szemle* dergisinde yayımlamıştır (Pröhle 1915/1916: 104-243).

Çerek (Yukarı Balkar) diyalektinin ses özellikleri

/c/ Sesinin durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde sözbaşındaki */c/* sesi, Çerek diyalektinde sözbaşında sızıcı /*z/* sesine dönüşmüştür: *zaşaydı* 'yaşıyor' < caşaydı, *zanında* 'yanında' < canında, *zıyılıp* 'toplanıp' < *cıyılıb*, *züz* 'yüz' < cüz, *zaz* 'bahar' < *caz*, *zok* 'yok' < *cok*, *zılı* 'ılık, sıcak' < *cılı*, *zab-*'örtmek' < *cab-*, *zün* 'yün' < *cün*, *zaş* 'genç, delikanlı' < *caş*, *zasak* 'vergi' < *casak*

/c/>*/z/* ses değişmesinin yalnızca kelime başında değil, söziçinde de mevcut olduğu görülebilmektedir: *kanzal* 'sac' < *kancal*, *ozak* 'baca' < *ocak*, *sınzır* 'zincir' < *sıncır*

/ç/ Sesinin durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde bulunan /*ç/* sesi Çerek diyalektinde sızıcı */ts/* sesine dönüşmüştür:

bitsellik 'çayır, ot biçilen saha' < *biçenlik*, *tseren* 'biçilmiş ot destesi' < *çeren*, *tsıftsık* 'serçe' < *çıpçık*, *tsoyun* 'kazan' < *çoyun*, *tsabır* 'çarık' < *çabır*, *köntsek* 'pantolon' < *köngek*

/b-p/ Seslerinin durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektindeki /*b-p/* sesleri Çerek diyalektinde */f/* sesine dönüşmüştür:

üleşinifti 'paylaşılmış' < *üleşinibdi*, *tsıftsık* 'serçe' < *çıpçık*, *köf* 'çok' < *köp ~ köb*, *tofrak* 'toprak' < *toprak*, *taftsan* 'sedir' < *tapcan*, *töfşek* 'tepsi' < *tepşek*, *etif* 'yapıp' < *etip ~ etib*

/k -g / Seslerinin durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektindeki /*ķ,k/* ve */g/* sesleri Çerek diyalektinde bazen /*h/* sesine dönüşür.

biyih 'yüksek' < *biyik ~ miyik*, *urluh* 'tohum' < urluk, *bithen* 'yetişen' < *bitgen*, *erih* 'erik' < *erik*, *tsıh-* 'çıkmak' < *çık-*, *tsephen* 'giyim' < *çepken*, *tuhum* 'soy' < *tukum*, *buhtur-* 'saklamak, gizlemek' < *buktur-*, *ehtsi* 'keçi' < *eçki*

Yuvarlaklaşma: Çerek diyalektinde ilk hecesinde yuvarlak ünlü bulunan kelimelerin ikinci hecelerindeki ünlülerin de yuvarlaklaştığı görülmektedir:

ölgön 'ölen, ölmüş' < ölgen, *özdön* 'hür tabakaya mensup, asil' < *özden*, *tüzgö* 'ovaya' < *tüzge*, *kögör-* 'yeşermek' < *köger-*, *üygö* 'eve' < *üyge*, *körgönde* 'gördüğünde' < *körgende*, *öltürgön* 'öldüren' < *öltürgen*, *zürügöndile* 'yürümüşler' < *cürügendile*

Yer değiştirme: Çerek diyalektinde bazı kelimelerde metateze rastlanır: *ehtsi* 'keçi' < *eçki*

Ses olayları

Ön ses düşmesi: Karaçay-Malkar dilinde, Eski Türkçeden gelen veya bazı alıntı sözlerin başındaki /y/ sesi düşer: *yahşı* > *ahşı ~ aşhı* 'iyi, güzel', *yaman* > *aman* 'kötü', *Yahya* > *Ahya, Yakup* > *Okup.*

İç ses düşmesi: *serp-* > *seb-* 'serpmek', *erin-i* > *erni* 'dudağı', *burun-um* > *burnum* 'burnum', *eşit-e-me* > *eşteme* 'işitiyorum'.

Son ses düşmesi: En önemli özellik *-lar/-ler* çokluk ekinin sonundaki /r/ sesinin düşmesidir. Ancak /r/ sesinin düşmesi ile bir telafi uzunluğu meydana gelmez: *terekler* > *terekle* 'ağaçlar', *tavlar* > *tavla* 'dağlar', *üyler* > *üyle* 'evler', *kuşlar* > *kuşla* 'kuşlar'.

Kıpçak lehçelerinde birinci tip şahıs ekleri olan *-men/-sen* birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri, /-n/ sesinin düşmesiyle Karaçay-Malkar dilinde *-me/-se* şekline dönüşmüştür: *ket-e-men* > *keteme* 'gidiyorum', *bol-ġan-san* > *bolġansa* 'olmuşsun', *ber-lik-men* > *berlikme* 'vereceğim'.

Konuşma dilinde ve Karaçay-Malkar dilinin Çerek ağzında birinci şekle rastlamak mümkündür. Ayrıca konuşma dilinde aşağıdaki değişikliğe de çok sık rastlanır. Ancak her iki şekil de kullanılmaktadır.

ketedi > *keted* 'gidiyor', *ölgenedi* > *ölgened* 'ölmüştü', *kallıkedi* > *kallıked* 'kalacaktı', *aytadı* > *aytad* 'söylüyor', *bardı* > *bard* 'var, mevcut', *anıkıdı* > *anıkıd* 'onunki'.

Harşım Aliyev
© Ufuk Tavkul

Başta ünlü türemesi: Karaçay-Malkar dilinde bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, söz başında /r/ ve /l/ sesleri bulunamayacağı için, bu seslerle başlayan kelimelerin önüne bir ünlü getirilir:

Rus > *Orus* 'Rus', *Rossiya* > *Eresey* 'Rusya', *rızk* > *ırıshı* 'rızk, kısmet', *Rum* > *Urum* 'Rum', *laçin*> *ilaçin* 'atmaca'.

Ünlü birleşmesi: *çille ayak* > *çillayak* 'leylek', *tişi uruv* > *tişiruv* 'kadın', *töbede oynar* > *töbedoynar* 'kuzu', *eçki aġaç* > *eçkaġaç* 'kara ağaç'.

Hece düşmesi: *kerti da* > *kertda* 'sahiden', *endi da* > *entda* 'yine, tekrar', *oġay ese* > *oġese* 'yoksa', *ceti Tegeyli* > *cetegeyli* 'Büyük ayı yıldız kümesi'.

Yer değiştirme:

ahşı > *aşhı* 'iyi, hoş', *ahça* > *açha* 'para', *bahça* > *baçha* 'bahçe', *bohça* > *boçha* 'bohça', *tahsa* > *tasha* 'sır', *Malgarlı* > *Margallı* 'Gürcistan'da yaşayan Megreller'.

Ses değişmeleri

Ünlü değişmeleri

Düz ünlülerin yuvarlaklaşması

/-a-/ > /-o-/: Eski Türkçede kelime ortasındaki 'a' sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde 'ġ' sesinin çift dudak ünsüzü 'v' sesine değişmesinin ve ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşarak 'o' sesine dönüşmüştür: *buzaġu* > *buzov* 'buzağı', *otaġ* > *otov* 'oda', *bukaġu* > *buġov* 'kelepçe, pranga, boyunduruk'.

/-a-/ > /-u-/: Eski Türkçede ilk hecedeki 'a' sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde 'ġ' sesinin çift dudak ünsüzü 'v' sesine dönüşmesinin etkisiyle 'u' sesine dönüşmüştür.

yaġuk > *cuvuk* 'yakın', *yavaş* > *cuvaş* 'sakin', *çav* > *çuv* 'ün, şöhret', *kaġuk* > *kuvuk* 'mesane', *kaġut* > *kuvut* 'kavrulmuş mısır unu'.

/-ı-/ > /-u-/: Eski Türkçede söz içinde yer alan 'ı' sesi Karaçay-Malkar dilinde 'ġ' sesinin çift dudak ünsüzü 'v' sesine değişmesinin etkisiyle yuvarlaklaşarak 'u' sesine dönüşmüştür.

Balkar kadın giysileri © batsav.com

arıġ > *aruv* ‘güzel’, *açıġ* > *açuv* ‘öfke’, *asıġ* > *asuv* ‘fayda’, *aġrıġ* > *avruv* ‘hastalık, ağrı’, *aġır* > *avur* ‘ağır’, *batıġ* > *batuv* ‘alçak, çukur’, *baġır* > *bavur* ‘karaciğer’, *tatıġ* > *tatuv* ‘tat, lezzet’, *tayıġ* > *tayuv* ‘kaygan’, *yaġır* > *cavur* ‘yara’.

Daralma

/e-/ > /i-/: Eski Türkçede sözbaşında bulunan ‘e’ sesi, *y* komşuluğunda Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde daralarak ‘i’ sesine dönüşmüştür: *englik* > *iŋilik* ‘allık’, *eymen-* > *iymen-* ‘çekinmek, sıkılmak, yüzü tutmamak’, *eyegü* > *iyegi* ‘kaburga kemiği’.

/-e-/ > /-i-/: Eski Türkçede söziçindebulunan ‘e’ sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde daralarak ‘i’ sesine dönüşmüştür: *ked-* > *kiy-* ‘giymek’, *keyik* > *kiyik* ‘geyik’, *teg-* > *tiy-*’değmek, dokunmak’, *tegre* > *tiyre* ‘mahalle, çevre’.

-e-/-ü- > -i-/-i-: Eski Türkçedeki bazı kelimelerde yer alan ilk hecedeki ‘e’ sesi ile ikinci hecedeki ‘ü’ sesi, Karaçay-Malkar dilinde daralarak her iki hecede de ‘i’ sesine değişmiştir: *bedük* > *biyik* ‘yüksek’, *edgü* > *igi* ‘iyi’, *mengü* > *miŋŋi* ‘ebedî, sonsuz’.

/o-/ > /u-/: Eski Türkçede kelime başında yer alan ‘o’ sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde daralarak ‘u’ sesine değişmiştir:

oġul > *ul* ‘oğul’, *oġrı* > *uru* ‘hırsız’, *oġrıla-* > *urla-* ‘çalmak’, *okşa-* > *uşa-*’benzemek’.

/-o-/ > /-u-/: Eski Türkçede ilk hecede yer alan ‘o’ sesi Karaçay-Malkar dilinde daralarak ‘u’ sesine dönüşmüştür.

toġ- > *tuv-* ‘doğmak’, *yoġurkan* > *cuvurġan* ‘yorgan’, *yoġurt* > *cuvurt* ‘yoğurt’, *yoluġ* > *culuv* ‘fidye’, *yolk-* > *culk-* ‘yolmak’.

/-ö-/ > /-ü-/: Eski Türkçede ilk hecede yer alan ‘ö’ sesi Karaçay-Malkar dilinde daralarak ‘ü’ sesine dönüşmüştür. *töngül-* > *üngül-* ‘ümidini kesmek’, *tögi* > *tüy* ‘darı’, *tögüş-* > *tüyüş-* ‘dövüşmek’.

Öndamaksıllaşma

/-ı-/ > /-i-/: Eski Türkçedeki ‘ı’ sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde ‘i’ sesine değişmiştir:

ıd- > *iy-* ‘göndermek, serbest bırakmak’, *tın* > *tin* ‘ruh’.

Artdamaksıllaşma

/-i-/ > /-ı-/: Eski Türkçede söziçinde bulunan ‘i’ sesi Karaçay-Malkarcada ‘ı’ sesine dönüşmüştür: *miyi* > *mıyı* ‘beyin’, *yigirme* > *cıyırma* ‘yirmi’.

Düzleşme

/-u-/ > /-ı-/: Eski Türkçede ikinci hecede yer alan ‘u’ sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde ‘ı’ sesine dönüşmüştür: *akrun* > *akırın* ‘yavaş’, *artuk* > *artık* ‘fazla’, *aşuk-* > *aşık-* ‘acele etmek’, *kapçuk* > *kapçık* ‘çanta, torba’, *karangu* > *karaŋŋı* ‘karanlık’.

/-ü-/ > /-i-/: Eski Türkçede ikinci hecede yer alan ‘ü’ sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde ‘i’ sesine değişmiştir:

bedük > *miyik* ~ *biyik* ‘yüksek’, *belgü* > *belgi* ‘işaret’, *eçkü* > *eçki* ‘keçi’, *emüz-* > *emiz-* ‘emzirmek’, *erük* > *erik* ‘erik’.

Ünsüz değişmeleri

/d/ > /y/: Eski Türkçede söziçi ve sözsonundaki *d* ünsüzü Karaçay-Malkar dilindeki kelimelerde *y* sesine dönüşmüştür: *adrı* > *ayrı* ‘yaba, çatal’, *budut-* > *buyuk-* ‘uyuşmak, miskinleşmek’, *yad-* > *cay-* ‘yaymak’, *yadaġ* > *cayav* ‘yaya’, *yıd* > *cıyı* ‘koku’, *yod-* > *coy-* ‘yok etmek harcamak’.

/b-/> /m-/**:** Eski Türkçede sözbaşındaki *b-* sesi genizsilleşme yoluyla Karaçay-Malkar dilinde *m-* sesine değişir: *ben* > *men* ‘ben 1. şahıs zamiri’, *biŋ* > *miŋ* ‘bin’, *bin-* > *min-* ‘binmek’.

Ogarı Çegem

/-ġ-/ > /-h-/**:** Eski Türkçede kelime içinde yer alan art damak ünsüzü *ġ* sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde sızıcılaşarak *h* sesine dönüşmüştür: *buçġak* > *buçhak* ‘paça’, *kısġa* > *kısha* ‘kısa’, *kutġar-* > *kuthar-* ‘kurtarmak’.

/-ġ-/ > /-v-/: Eski Türkçede söziçindeveya sonunda yer alan *ġ* sesi Karaçay-Malkar dilinde çift dudak ünsüzü *v* sesine dönüşmüştür: *açıġ* > *açuv* ‘öfke’, *arkaġ* > *arkav* ‘mekik ipliği’, *aġlak* > *avlak* ‘kır, ova’, *aġrıġ* > *avruv* ‘hastalık, ağrı’, *baġır* > *bavur* ‘karaciğer’, *taġ* > *tav* ‘dağ’.

-ġu/-gü > /-v/: Eski Türkçede kelime sonunda yer alan *-ġu/-gü* hecesi Karaçay-Malkar dilinde çift dudak ünsüzü *v* sesine dönüşürken sondaki ünlüyü de kaybetmiştir: *bilegü* > *bilev* ‘biley taşı’, *biregü* > *birev* ‘bir kişi, kimse’, *bukaġu* > *buġov* ‘kelepçe, boyunduruk, pranga’, *buġu* > *buv* ‘erkek geyik’.

/ġ, g/ > /y/: Eski Türkçedeki *ġ-g* sesleri Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde *y* sesine değişmiştir: *sıġıt* > *sıyıt* ‘feryat, ağlama’, *yıġın* > *cıyın* ‘grup, topluluk’, *yıġ-* > *cıy-* ‘toplamak’, *küg* > *küy* ‘ağıt’, *tüg-* > *tüy-* ‘bağlamak’, *yigirme* > *cıyırma* ‘yirmi’.

/k-/ > /g-/: Eski Türkçede kelime başında bulunan *k* sesi Karaçay-Malkar dili birkaç kelimede *g* sesine dönüşmüştür: *keben* > *geben* ‘kuru ot yığını’*, ketmen* > *getmen* ‘kazma’, *közetçi* > *gözet* ‘devriye’.

/-k-/ > /-ġ-/: Eski Türkçe bazı kelimelerdeki art damak ünsüzü *k* sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde art damak ünsüzü *ġ* sesine dönüşmüştür: *alkış* > *algış* ‘dua’, *arkış* > *arġış* ‘kervan’, *bıkın* > *bıġın* ‘karın’, *buka* > *buġa* ‘boğa’, *bukaġu* > *buġov* ‘kelepçe, boyunduruk, pranga’, *sakın-* > *saġın-* ‘düşünmek’.

/-k-/ > /-g-/: Eski Türkçe ünlülerarası *k* sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde *g* sesine dönüşmüştür: *bekit-* > *begit-* ‘sağlamlaştırmak’, *eke* > *egeç* ‘kızkardeş’, *tökül-* > *tögül-* ‘dökülmek’, *tükel* > *tügel* ‘henüz’.

/k-/ > /h-/: Eski Türkçede önses olarak bulunan *k* sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde sızıcılaşarak *h* sesine dönüşmüştür: *kaġun* > *havun* ‘kavun’, *konşı* > *honşu* ‘komşu’, *kars* > *hars* ‘el vurarak tempo tutma’, *kuduġ* > *huyu* ‘kuyu’.

/-ng-/ > /-y-/: Eski Türkçede yer alan geniz sesi *ng-ŋ*, Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde ağızsılaşma olayı neticesinde *y* sesine değişmiştir: *müngüz* > *müyüz* ‘boynuz’, *süngük* > *süyek* ‘kemik’, *yangak* > *cayak* ‘yanak’.

/s-/ > /ç-/**:** Eski Türkçede önseste yer alan /s/ sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde gerileyici ses benzeşmesi yoluyla *ç* sesine dönüşmüştür: *saçra-* > *çaçıra-* ‘sıçramak’, *sanç-* > *çanç-* ‘saplamak, batırmak’, *saç* > *çaç* ‘saç’.

«ELBURS» Pavlodar Karaçay-Çerkes ve ЖӘНЕ Kabardey-Balkar Ulusal Kültürel Merkesinin 10. yılında
© pavlodar.assembly.kz

/t-/ > /ç-/: Eski Türkçede önseste bulunan /t/ sesi Karaçay-Malkar dilinde bazı kelimelerde /ç/ sesine dönüşmüştür. Bu özelliğe Çuvaşça ve Moğolcada da rastlamak mümkündür.: *tolġa-* > *çulġa-* ‘dolamak, sarmak’, *tolġan-* > *çulġan-* ‘dolanmak, sarılmak’ [krş. *titre-*’titremek’ > *çiçire-* (Moğol.), *kert-* ‘kertik açmak’ > *kerçi-* (Moğol.), *tırnak* > *çirne* (Çuvaş.), *tın* ‘soluk’ > *çim* (Çuvaş.)]

/y-/ > /c-/: Eski Türkçede sözbaşında bulunan /y/ sesi Karaçay-Malkar dilinde /c/ sesine değişmiştir: *yap-* > *cab-* ‘örtmek’, *yal* > *cal* ‘at yelesi’, *yalbar-* > *calbar-* ‘yalvarmak’, *yamaġ* > *camav* ‘yama’, *yamız* > *camız* ‘kasık’, *yaruk* > *carık* ‘aydınlık, ışık’, *yadaġ* > *cayav* ‘yaya’, *yay* > *cay* ‘yaz’, *yek* > *cek* ‘şeytan’.

/y-/ > /ç-/: Eski Türkçede kelime başında yer alan *y* sesi Karaçay-Malkar dili bazı kelimelerde *ç* sesine değişmiştir: *yaykal-* > *çaykal-* ‘çalkalanmak’, *yörge-* > *çörge-* ‘sarmak’.

Karaçay-Malkar dilinin biçim bilgisi

İsimden isim yapma ekleri

-rak, -rek: *ullu-rak* ‘daha büyük’, *cahşı-rak* ‘daha iyi’, *gitçe-rek* ‘daha küçük’, *aruv-u-rak* ‘daha güzel’, *erşi-rek* ‘daha çirkin’, *alga-rak* ‘daha önce’.

-tın, -tin, -tun, -tün: *akır-tın* ‘yavaşça’, *öre-tin* ‘ayakta’, *caşır-tın* ‘gizlice’, *keŋ-tin* ‘genişçe’, *kök-tün* ‘havadan doğru’, *özen-tin* ‘vadiden doğru’.

-ay, -ey: *södeg-ey* ‘yatay, eğik’, *solaġ-ay* ‘solak’, *celpeg-ey* ‘eğik, yana yatmış’.

-sıl, -sil, -sul, -sü: *ak-sıl* ‘beyazımsı’, *kök-sül* ‘mavimsi’, *çiy-sil* ‘pürüzlü, bozuk’.

-çak, -çek: *tüyüm-çek* ‘kördüğüm’, *bağım-çak* ‘hemşire’, *senkil-çek* ‘salıncak’, *boyun-çak* ‘kolye’, *kübür-çek* ‘kutu’.

-ġı, -gi, -kı, -ki,-hı: *iç-gi* ‘içindeki, gizli’, *kış-hı* ‘kış mevsimi’, *cay-ġı* ‘yaz mevsimi’.

-sıman: *kara-sıman* ‘siyahımtırak’, *teli-sıman* ‘hafif deli’, *ak-sıman* ‘beyazımtrak’.

-ul, -ül: *tonov-ul* ‘yağma’, *çabıv-ul* ‘saldırı’, *tintiv-ül* ‘araştırma’.

İsimden fiil yapma ekleri

-al-, -el-: *köb-el-* ‘çoğalmak’, *tar-al-* ‘daralmak’, *kar(a)-al-* ‘kararmak’.

-sa-, -se-: *kiyik-se-* ‘yabanîleşmek’, *açuv-sa-* ‘kızmak, hiddetlenmek’, *kömür-se-* ‘yanmak, dibi tutmak’.

-r-: *kayġı-r-* ‘üzülmek, merak etmek’, *caŋŋı-r-* ‘yenilenmek’, *cuka-r-* ‘incelmek’, *gitçe-r-* ‘küçülmek’, *kısha-r-* ‘kısalmak’.

-sın-, -sin-, -sun-, -sün-: *az-sın-* ‘azımsamak’, *cazık-sın-* ‘acımak’, *kıyın-sın-* ‘zoruna gitmek, zorlanmak’, *buku-sun-* ‘azarlamak’, *üyür-sün-* ‘yakınlaşmak istemek’, *cürek-sin-* ‘hıçkırmak’, *ah-sın-* ‘iç çekmek’.

-da-, -de-: *şıbır-da-* ‘fısıldamak’, *al-da-* ‘kandırmak’, *hurul-da-* ‘horlamak’, *murul-da-* ‘homurdanmak’, *ay-da-* ‘gütmek’.

-ay-; -ey-: *şoş-ay-* ‘sakinleşmek’, *ull(u)-ay-* ‘büyümek’, *kart-ay-* ‘yaşlanmak’, *taş-ay-* ‘gözden kaybolmak’, *sağ-ay-* ‘dikkat etmek’, *tınç-ay-* ‘rahatlamak’, *az-ay-* ‘azalmak’, *beg-ey-* ‘sağlamlaşmak’, *köb-ey-* ‘çoğalmak’.

-sıra-, -sura-: *suvuk-sura-* ‘üşümek’, *cılam-sıra-* ‘ağlamaklı olmak’, *cuku-sura-* ‘uykusu gelmek’, *cavum-sura-* ‘çiselemek’.

-sı-, -si-: *kurġak-sı-* ‘kurumak’, *saŋ-sı-* ‘sağır olmak’, *sın-sı-* ‘feryat etmek’.

-ger-: *es-ger-*’hatırlamak’.

-gür-: *cöt-gür-* ‘öksürmek’, *çüç-gür-* ‘hapşırmak’.

-ra-: *koŋ-ra-* ‘zil çalmak’, *maŋ-ra-* ‘melemek’.

Fiilden isim yapma ekleri

-ġan, -gen, -han: *tur-ġan* ‘kalkmak’, *örle-gen* ‘tırmanmak’, *çab-han* ‘koşmak’, *cat-han* ‘yatmak’.

-arġa, -erge: *küy-erge* ‘yanmak’, *ayt-ırġa* ‘söylemek’, *ket-erge* ‘gitmek’, *sın-arġa* ‘kırılmak’, *canşa-rġa* ‘gevezelik etmek’, *tay-arġa* ‘kaymak’.

-av, -ev, -ıv, -iv, -uv, -üv: *kel-üv* ‘geliş’, *kar(a)-av* ‘bakış’, *sayl(a)-av* ‘seçim’, *ayt-uv* ‘söyleyiş’, *çab-ıv* ‘koşu’.

-vçu, -vçü: *kara-vçu* ‘seyirci’, *asıra-vçu* ‘besleyici’, *ket-i-vçü* ‘gidici’, *mara-vçu* ‘avcı’, *tepse-vçü* ‘dansçı, dans eden’.

-vuk, -vük: *alda-vuk* ‘kandırıcı’, *cıla-vuk* ‘çok ağlayan, sulu göz’, *cıltıra-vuk* ‘parlak’, *cort-u-vuk* ‘çok koşan’, *çırma-vuk* ‘sarılgan, sarılıcı’, *çoçu-vuk* ‘çifte atan’, *kaltıra-vuk* ‘titrek’.

-vul: *casa-vul* ‘zaptiye, polis’, *kara-vul* ‘gözcü’, *sakla-vul* ‘bekçi’.

-ġın, -gin, -ġun, -gün, -hın: *çab-hın* ‘saldırı’, *kuv-ġun* ‘haber’, *uç-hun* ‘kıvılcım’.

Fiilden fiil yapma ekleri

-guz-, -güz-gız-, -giz-: *kir-giz-* ‘sokmak’, *kör-güz-* ‘göstermek’, *tur-ġuz* ‘kaldırmak’.

-z-: *aġ-ı-z-* ‘akıtmak’, *em-i-z-* ‘emzirmek’, *kork-u-z-* ‘korkutmak’, *tam-ı-z-* ‘damlatmak’.

Çekim

İsim çekimi

Çokluk: -la / -le: Karaçay-Malkar dilinde çokluk eki *–lar / ler*’in sonundaki ***r*** sesi düzenli olarak düşer. Bununla birlikte telafi uzunluğu meydana gelmez: *caşla* ‘gençler’, *eçkile* ‘keçiler’, *kuşla* ‘kuşlar’, *terekle* ‘ağaçlar’. Çokluk eki iyelik eki aldığında ise, /r/ sesi yerine getirilir: *caşlarıbız* ‘gençlerimiz’, *eçkileri* ‘keçileri’, *kuşlarım* ‘kuşlarım’, *terekleri* ‘ağaçları’.

1943 ve 1944 sürgünlerini anarken üç kuşak bir arada
© pavlodar.assembly.kz

İyelik: -m; -ŋ; -ı / -i / -u / -ü, -sı / -si/ -su / -sü; -bız / -biz / -buz / -büz; -ġız / -giz / -ġuz / -güz; -ları / -leri.

üyüm ‘evim’, *üyüŋ* ‘evin’, *üyü* ‘evi’, *üyübüz* ‘evimiz’, *üyügüz* ‘eviniz’, *üyleri* ‘evleri’.

tavum ‘dağım’, *tavuŋ* ‘dağın’, *tavu* ‘dağı’, *tavubuz* ‘dağımız’, *tavuġuz* ‘dağınız’, *tavları* ‘dağları’.

Aitlik: -ġı / -gi / -kı / -ki / -ku / -kü: *tavdaġı* ‘dağdaki’, *üydegi* ‘evdeki’, *anıkı* ‘onunki’, *meniki* ‘benimki’, *kobuznuku* ‘akordeonunki’, *küzgünükü* ‘aynanınki’.

Hal ekleri

İlgi: -nı / -ni / -nu / -nü: *atanı* ‘babanın’, *balanı* ‘yavrunun’, *colnu* ‘yolun’, *üynü* ‘evin’, *temirni* ‘demirin’, *tavnu* ‘dağın’. Birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik eki alan isimlerde ***-n*** sesi düşer ve ilgi hali ***–ı / -i / -u / -ü*** biçimini alır: *atımı* ‘atımın’, *eliŋi* ‘köyünün’, *curtumu* ‘yurdumun’, *üyüŋü* ‘evinin’.

Yükleme: -nı / -ni / -nu / -nü: *atanı* ‘babayı’, *atnı* ‘atı’, *elni* ‘köyü’, *terekni* ‘ağacı’, *tavnu* ‘dağı’, *suvnu* ‘ırmağı’, *kölnü* ‘gölü’, *küzgünü* ‘aynayı’. Birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik eki alan isimlerde /–n/ sesi düşer ve yükleme hali **–ı / -i / -u / -ü** biçimini alır. Üçüncü teklik şahıs iyelik eki taşıyan isimlerde ise yükleme hali **–n** ekiyle yapılır.

atamı ‘babamı’, *atıŋı* ‘atını’, *elimi* ‘köyümü’, *küzgüŋü* ‘aynanı’, *atasın* ‘babasını’, *börkün* ‘kalpağını’, *terezesin* ‘penceresini’.

Yönelme: -ġa / -ge / -ha: *anaġa* ‘anneye’, *suvġa* ‘ırmağa’, *elge* ‘köye’, *üyge* ‘eve’, *eşikge* ‘kapıya’, *işge* ‘işe’, *taşha* ‘taşa’, *atha* ‘ata’, *kılıçha* ‘kılıca.

Birinci-ikinci-üçüncü teklik şahıs iyelik eki taşıyan isimlerden sonra **–a / -e** biçiminde gelir: *üyüme* ‘evime’, *eliŋe* ‘köyüne’, *atasına* ‘babasına’. /-n/ sesi ile biten isimlerden sonra yönelme hali **-ŋa / -ŋe** biçiminde genizsilleşir. Bu arada ismin sonundaki -/n/ sesi de /**-ŋ**/ sesine dönüşür:

cügeŋŋe ‘dizgine’, *gebeŋŋe* ‘kuru ot yığınına’, *cıyıŋŋa* ‘topluluğa’.

Bulunma: -da / -de: *atda* ‘atta’, *elde* ‘köyde’, *eşikde* ‘kapıda’, *carıkda* ‘ışıkta’, *üyde* ‘evde’, *terekde* ‘ağaçta’, *tavda* ‘dağda’.

Çıkma: -dan / -den: *atdan* ‘attan’, *elden* ‘köyden’, *eşikden* ‘kapıdan’, *carıkdan* ‘ışıktan’, *üyden* ‘evden’, *terekden* ‘ağaçtan’, *tavdan* ‘dağdan’.

Vasıta: bla: *arba bla* ‘arabayla’, *kamçi bla* ‘kamçıyla’, *küzgü bla* ‘aynayla’, *meni bla* ‘benimle’, *anı bla* ‘onunla’.

Eşitlik: -ça; -lay / -ley; kibik: *künça* ‘güneş gibi’, *tavça* ‘dağ gibi’, *meniça* ‘benim gibi’, *anıça* ‘onun gibi’, *börüley* ‘kurt gibi’, *kılıçlay* ‘kılıç gibi’, *menley* ‘benim gibi’, *senley* ‘senin gibi’, *caş kibik* ‘delikanlı gibi’, *meni kibik* ‘benim gibi’, *seni kibik*’ ‘senin gibi’, *bizni kibik* ‘bizim gibi’.

Yön: taba (-ġa / -ge / -ha + edat): *tavlaġa taba* ‘dağlara doğru’, *üyge taba* ‘eve doğru’, *Kavkazġa taba* ‘Kafkasya’ya doğru’, *caşha taba* ‘delikanlıya doğru’, *atha taba* ‘ata doğru’. Şahıs zamirlerinde farklı biçimde kullanılır: *meni taba* ‘bana doğru’, *seni taba* ‘sana doğru’, *anı taba* ‘ona doğru’, *bizni taba* ‘bize doğru’, *sizni taba* ‘size doğru’.

Sınırlama hali: deri (Yönelme hali –ġa / -ge / -ha + edat): *elge deri* ‘köye kadar’, *üyge deri* ‘eve kadar’, *colġa deri* ‘yola kadar’, *tavġa deri* ‘dağa kadar’, *taşha deri* ‘taşa kadar’.

Sıfat

Niteleme sıfatları: *aruv* ‘güzel’, *erşi* ‘çirkin’, *aşhı* ‘iyi’, *aman* ‘kötü’, *miyik* ‘yüksek’, *alaşa* ‘alçak’, *keŋ* ‘geniş’, *tar* ‘dar’, *kısha* ‘kısa’, *uzun* ‘uzun’, *avur* ‘ağır’, *ceŋŋil* ‘hafif’, *batır* ‘cesur’, *kızbay* ‘korkak’, *küşlü* ‘acı’, *mıstı* ‘ekşi’, *tögerek* ‘yuvarlak’, *osal* ‘kötü, işe yaramaz’, *kolan* ‘alacalı’, *çubar* ‘alacalı’, *ak* ‘beyaz’, *kara* ‘siyah’, *kök* ‘mavi’, *caşil* , ‘yeşil’, *kızıl* ‘kırmızı’, *mor* ‘boz’.

Karşılaştırma derecesi *-rak / -rek* eki getirilerek yapılır: *aruvrak* ‘daha güzel’, *alaşarak* ‘daha alçak’, *küşlürek* ‘daha acı’, *keŋrek* ‘daha geniş’.

Fazlalık derecesi önden hece eklemeli yapılarla kurulur: *appak* ‘bembeyaz’, *kömkök* ‘masmavi’, *capcaşil* ‘yemyeşil’, *kıppakızıl* ‘kıpkırmızı’, *töptögerek* ‘yusyuvarlak’, *tüppetüz* ‘dümdüz’.

Azlık derecesi için *–ġıldım; -sıl / -sil / -sul / -sül; -sıman* ekleri kullanılır: *kızġıldım* ‘kırmızımsı’, *sarġıldım* ‘sarımsı’, *aksıl* ‘beyazımsı’, *köksül* ‘mavimsi’, *aksıman* ‘beyazımsı’, *karasıman* ‘siyahımtırak’, *telisıman* ‘yarı deli’, *cılısıman* ‘hafif sıcak, ılık’.

Belirtme sıfatları

İşaret sıfatları: Karaçay-Malkar dilinde *bu* ‘bu’ ve *ol* ‘o’ olmak üzere iki işaret sıfatı vardır. Ayrıca gösterme edatları olan *ma* ‘işte’ ve *mayna* ‘işte’ kullanılır. *bu oram* ‘bu sokak’, *ol terek* ‘o ağaç’, *ma bu üy* ‘işte bu ev’, *mayna elibiz* ‘işte köyümüz’, *arġı duniya* ‘öteki dünya’, *bergi can* ‘beri taraf’.

Sayı sıfatları

Asıl sayı sıfatları: *Bir, eki, üç, tört, beş, altı, ceti, segiz, toġuz, on, onbir, oneki, cıyırma, otuz, kırk, elli, altmış, cetmiş, seksan, tohsan, cüz, ekicüz, miŋ, onmiŋ, cüzmiŋ.*

Karaçay-Malkar dilinde asıl sayı sıfatları ile ilgili bir özellik, yirmiden büyük sayıların yirminin katları ile söylenmesidir: *cıyırma bla on* ‘otuz’, *eki cıyırma* ‘kırk’, *eki cıyırma bla on* ‘elli’, *üç cıyırma* ‘altmış’, *üç cıyırma bla on* ‘yetmiş’, *tört cıyırma* ‘seksen’, *tört cıyırma bla on* ‘doksan’.

Sıra sayı sıfatları: *-ncı, -nçi, -ncu, -nçü* ekleriyle yapılır: *birinçi, ekinçi, üçüncü, törtüncü, cetinçi, toġuzuncu, onuncu.*

Üleştirme sayı sıfatları: *-ar, -er* ekleriyle yapılır: *bir-er, eki-şer, üç-er, on-ar*. Ayrıca *-em* ekiyle yapılan biçimi de kullanılır: *birem-birem* ‘birer birer’.

Kesir sayı sıfatları: *ekiden biri* ‘ikide biri’, *altıdan beşisi* ‘altıda beşi’, *törtden ekisi* ‘dörtte ikisi’.

Topluluk sayı sıfatları: *-av, -ev, -avlan, -evlen* ekleriyle yapılır: *ekev* ‘iki kişi’, *ekevlen* ‘iki kişi’, *altav* ‘altı kişi’, *beşevlen* ‘beş kişi’, *cetevlen* ‘yedi kişi’.

Anzor Ulbaşev
© Ufuk Tavkul

Soru sıfatları: *kaysı* ‘hangi, hangisi’, *nença* ‘kaç’, *nençançı* ‘kaçıncı’, *nençaşar* ‘kaçar’, *kallay* ‘nasıl’, *nellay* ‘nasıl’, *kaydağı* ‘neredeki’.

Belirsizlik sıfatları:*bir kün* ‘bir gün’, *bir caş* ‘bir delikanlı’, *bütev* ‘bütün’, *sav* ‘bütün’, *savlay* ‘bütün olarak’, *başha* ‘başka, farklı’, *özge* ‘başka’, *öŋŋe* ‘başka’, *bir-bir* ‘bazı’, *köb* ‘çok’, *artık* ‘fazla’, *aslam*’çok, fazla’, *har* ‘her’, *sayın* ‘her’.

Zarf

Yer zarfları: *arı* ‘öte’, *beri* ‘beri’, *argı* ‘öteki, karşı’, *bergi* ‘bu taraf’, *alayda* ‘orada’, *alda* ‘önde’, *alga* ‘ileri’, *alıs* ‘uzak’, *anda* ‘orada’, *arlak* ‘az öte’, *artda* ‘arkada, geride’, *artha* ‘geri’, *berlak* ‘az beri’, *bılayda* ‘burada’, *cuvuk* ‘yakın’, *eŋişge* ‘aşağı’, *içgeri* ‘içeri’, *içine* ‘içeri’, *keŋ* ‘uzak’, *keri* ‘geri’, *kün bathan* ‘batı’, *kün çıkgan* ‘doğu’, *mında* ‘burada’, *oġarı* ‘yukarı’, *oŋ* ‘sağ’, *örge* ‘yukarı’, *sol* ‘sol’, *töben* ‘aşağı’, *tışına* ‘dışarı’, *uzak* ‘uzak’.

Zaman zarfları: *alġı burun* ‘ilk önce, evvelâ’, *alkın* ‘daha’, *allı bla* ‘ilk önce’, *allında* ‘ilk önce’, *alıka* ‘daha’, *bek alġa* ‘ilk önce’, *bıltır* ‘geçen yıl’, *birsi kün* ‘evvelsi gün’, *biyağında* ‘demin, biraz önce’, *busaġatda* ‘şimdi, şu anda’, *buruŋŋu cıl* ‘önceki yıl’, *bügeçe* ‘bu gece’, *bügün* ‘bugün’, *cayġıda* ‘yazın’, *cazġıda* ‘baharda’, *cıl* ‘yıl’, *çıŋ alġa* ‘ilk önce’, *em alġa* ‘ilk önce’, *em artında* ‘en sonunda nihayet’, *endi* ‘şimdi’, *endigi* ‘şimdiki’, *endilede* ‘şimdilerde’, *entda* ‘yine’, *erlay oġuna* ‘derhâl, hemen’, *ertde* ‘erken’, *ertden* ‘sabah’, *ertdenbla* ‘sabahleyin’, *haman* ‘hep, daima’, *har kuru* ‘her zaman, daima’, *ıyık* ‘hafta’, *iŋŋir* ‘akşam’, *kaçan* ‘ne zaman’, *keç* ‘geç’, *keçe* ‘gece’, *kündüz* ‘gündüz’, *künorta* ‘öğlen’, *kışhıda* ‘kışın’, *sora* ‘sonra’, *soŋra* ‘sonra’, *şöndü* ‘şimdi’, *tambla* ‘yarın’, *taŋbla* ‘yarın’, *taymay* ‘mütemadiyen’, *taymazdan* ‘devamlı’, *tohtamazdan* ‘devamlı’, *tügel* ‘daha, henüz’, *tünene* ‘dün’, *tünenegi* ‘dünkü’, *tüneneli* ‘dünden beri’.

Hâl zarfları: *akırın* ‘yavaş’, *terk* ‘hızlı, çabuk’, *ceŋŋil* ‘çabuk’, *bek* ‘pek, çok’, *birge* ‘beraber’, *birgeley* ‘beraberce’, *alay* ‘öyle’, *bılay* ‘böyle’.

Miktar zarfları: *bek* ‘pek, çok’, *köb* ‘çok’, *aslam* ‘çok’, *az* ‘az’, *çıŋ* ‘en’, *dağı da* ‘daha’, *em* ‘en’, *entda* ‘daha’, *hazna* ‘bir az’, *kem* ‘az’, *igi kesek* ‘epeyce’, *hayt deb* ‘epeyce’, *taŋ kesek* ‘epeyce’, *mardasız* ‘sınırsız’.

Zamir

Zamirlerin Karaçay-Malkar dilindeki türleri ve hâllere göre çekimleri şöyledir:

Şahıs zamirleri ve çekimi

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma
men	*meni*	*meni*	*maŋŋa*	*mende*	*menden*
sen	*seni*	*seni*	*saŋŋa*	*sende*	*senden*
ol	*anı*	*anı*	*aŋŋa*	*anda*	*andan*
biz	*bizni*	*bizni*	*bizge*	*bizde*	*bizden*
siz	*sizni*	*sizni*	*sizge*	*sizde*	*sizden*
ala	*alanı*	*alanı*	*alaġa*	*alada*	*aladan*

Teklik 1. ve 2. şahıs zamirlerinin yönelme hâllerinin *meŋŋe* ve *seŋŋe* biçimleri Karaçay bölgesinin özellikle Duvut vadisinde konuşulan ağızlarında yer alırken, teklik 3. şahıs zamirinin yönelme hâlinin *aŋŋar* biçimi Malkar bölgesindeki Çerek ağzında bulunmaktadır.

Şahıs zamirlerinin aitlik şekilleri şöyledir: *meniki* ‘benimki’, *seniki* ‘seninki’, *anıkı* ‘onunki’, *bizniki* ‘bizimki’, *sizniki* ‘sizinki’, *alanıkı* ‘onlarınki’.

Şahıs zamirlerinin eşitlik hâli şöyledir: *meniça* ‘benim gibi’, *seniça* ‘senin gibi’, *anıça* ‘onun gibi’, *bizniça* ‘bizim gibi’, *sizniça* ‘sizin gibi’, *alaça* ‘onlar gibi’.

Şahıs zamirlerinin edatlara bağlanması şöyledir: *bla* (ile) edatına bağlanmaları: *meni bla* ‘benimle’, *seni bla* ‘seninle’, *anı bla* ‘onunla’, *bizni bla* ‘bizimle’, *sizni bla* ‘sizinle’, *ala bla* ‘onlarla’.

üçün (için) edatına bağlanmaları: *meni üçün* ‘benim için’, *seni üçün* ‘senin için’, *anı üçün* ‘onun için’, *bizni üçün* ‘bizim için’, *sizni üçün* ‘sizin için’, *ala üçün* ‘onlar için’.

kibik (gibi) edatına bağlanmaları: *meni kibik* ‘benim gibi’, *seni kibik* ‘senin gibi’, *anı kibik* ‘onun gibi’, *bizni kibik* ‘bizim gibi’, *sizni kibik* ‘sizin gibi’, *ala kibik* ‘onlar gibi’.

çaklı (kadar) edatına bağlanmaları: *meni çaklı* ‘benim kadar’, *seni çaklı* ‘senin kadar’, *anı çaklı* ‘onun kadar’, *bizni çaklı* ‘bizim kadar’, *sizni çaklı* ‘sizin kadar’, *ala çaklı* ‘onlar kadar’.

teŋli (kadar) edatına bağlanmaları: *meni teŋli* ‘benim kadar’, *seni teŋli* ‘senin kadar’, *anı teŋli* ‘onun kadar’, *bizni teŋli* ‘bizim kadar’, *sizni teŋli* ‘sizin kadar’, *ala teŋli* ‘onlar kadar’.

İşaret zamirleri ve çekimi *(Teklik ve Çokluk Hâlleri)*

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma
bu	*munu*	*munu*	*mıŋŋa*	*mında*	*mından*
ol	*anı*	*anı*	*aŋŋa*	*anda*	*andan*
bıla	*bılanı*	*bılanı*	*bılaġa*	*bılada*	*bıladan*
ala	*alanı*	*alanı*	*alaġa*	*alada*	*aladan*

İşaret zamirlerinin eşitlik hâli şöyledir: *munuça* ‘bunun gibi’, *anıça* ‘onun gibi’, *bılaça* ‘bunlar gibi’, *alaça* ‘onlar gibi’. Ayrıca *–lay* ‘gibi’ edatının ekleşmesiyle kalıplaşmış şu hâlleri de kullanılır: *bu* > *bılay~bıllay* ‘böyle’, *ol* > *alay~allay* ‘öyle’.

Dönüşlülük zamiri: Dönüşlülük zamiri olan *kendi* sözü, Karaçay-Malkar dilinde *kesi* biçimindedir. Eski Kıpçak metinlerinde ve Codex Cumanicus’ta *kensi* şeklinde karşımıza çıkan bu kelime Karaçay-Malkar dilinde *kesi* biçimini almıştır. *kesi-m* ‘kendim’, *kesi-ŋ* ‘kendin’, *kesi* ‘kendisi’, *kesi-biz* ‘kendimiz’, *kesi-giz* ‘kendiniz’, *kes-leri* ‘kendileri’.

Soru zamirleri: Karaçay-Malkar dilinde *kim* ve *ne* olmak üzere iki soru zamiri vardır. Edatlara şu şekilde bağlanırlar: *kim bla* ‘kiminle’, *ne bla* ‘neyle’, *kim üçün* ‘kimin için’, *ne üçün* ‘ne için’.

ne soru zamirinden türetilen zarflar da mevcuttur: *nege* > *nek* ‘neden, niçin’, *nellay* ‘nasıl’, *nellay bir* ‘ne kadar’, *neme* ‘şey, nesne’, *nença* ‘ne kadar, kaç’.

Belirsizlik zamirleri: *birev* ‘biri, birisi’, *har kim* ‘herkes’, *kişi* ‘kimse’, *kaysı bolsa da* ‘herhangi biri’.

Fiil

Şahıs ekleri

1. Tip Şahıs Ekleri: Öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman çekimlerinde kullanılır:

Teklik

1. şahıs : -ma, -me
2. şahıs : -sa, -se
3. şahıs : -dı, -di, -du, -dü

Çokluk

1. şahıs : -bız, -biz, -buz, -büz
2. şahıs : -sız, -siz, -suz, -süz
3. şahıs : -la, -le, -dıla, -dile, -dula, -düle

2. Tip Şahıs Ekleri: Görülen geçmiş zaman, şart, istek çekimlerinde kullanılır:

Teklik

1. şahıs : -m
2. şahıs : -ŋ
3. şahıs : - ø

Çokluk

1. şahıs : -ķ, -k
2. şahıs : -ġız, -giz, -ġuz, -güz
3. şahıs : -la, -le

Fiil Çekimi

A. Haber kipleri

1. Görülen geçmiş zaman: -dı / -di / -du / -dü (2.tip şahıs ekleri)

kayt-dı-m	*kel-di-m*	*küydür-dü-m*	*buk-du-m*	*kör-me-di-m*
kayt-dı-ŋ	*kel-di-ŋ*	*küydür-dü-ŋ*	*buk-du-ŋ*	*kör-me-di-ŋ*
kayt-dı	*kel-di*	*küydür-dü*	*buk-du*	*kör-me-di*
kayt-dı-k	*kel-di-k*	*küydür-dü-k*	*buk-du-k*	*kör-me-di-k*
kayt-dı-ġız	*kel-di-giz*	*küydür-dü-güz*	*buk-du-ġuz*	*kör-me-di-giz*
kayt-dı-la	*kel-di-le*	*küydür-dü-le*	*buk-du-la*	*kör-me-di-le*
‘dönmek’	‘gelmek’	‘yakmak’	‘gizlenmek’	‘görmemek’

2. Öğrenilen geçmiş zaman: -ġan/-gen, -han (1. tip şahıs ekleri)

bar-ġan-ma	*kör-gen-me*	*kayt-han-ma*	*kara-ġan-ma*	*ber-me-gen-me*
bar-ġan-sa	*kör-gen-se*	*kayt-han-sa*	*kara-ġan-sa*	*ber-me-gen-se*
bar-ġan-dı	*kör-gen-di*	*kayt-han-dı*	*kara-ġan-dı*	*ber-me-gen-di*
bar-ġan-bız	*kör-gen-biz*	*kayt-han-bız*	*kara-ġan-bız*	*ber-me-gen-biz*
bar-ġan-sız	*kör-gen-siz*	*kayt-han-sız*	*kara-ġan-sız*	*ber-me-gen-siz*
bar-ġan-dıla	*kör-gen-dile*	*kayt-han-dıla*	*kara-ġan-dıla*	*ber-me-gen-dile*
‘gitmek’	‘görmek’	‘dönmek’	‘bakmak’	‘vermemek’

3. Şimdiki zaman:

Ünsüzle biten fiil –a / -e ; ünlüyle biten fiil -y (1. tip şahıs ekleri).

bol-a-ma	*ber-e-me*	*caşa-y-ma*	*işle-y-me*	*ber-me-y-me*
bol-a-sa	*ber-e-se*	*caşa-y-sa*	*işle-y-se*	*ber-me-y-se*
bol-a-dı	*ber-e-di*	*caşa-y-dı*	*işle-y-di*	*ber-me-y-di*
bol-a-bız	*ber-e-biz*	*caşa-y-bız*	*işle-y-biz*	*ber-me-y-biz*
bol-a-sız	*ber-e-siz*	*caşa-y-sız*	*işle-y-siz*	*ber-me-y-siz*
bol-a-dıla	*ber-e-dile*	*caşa-y-dıla*	*işle-y-dile*	*ber-me-y-dile*
‘olmak’	‘vermek’	‘yaşamak’	‘çalışmak’	‘vermemek’

4. Gelecek zaman: -lık / -lik; -rık / -rik; -arık / -erik (1. tip şahıs ekleri)

bar-lık-ma	*kül-lük-me*	*aşa-rık-ma*	*cat-arık-ma*	*ket-erik-me*
bar-lık-sa	*kül-lük-se*	*aşa-rık-sa*	*cat-arık-sa*	*ket-erik-se*
bar-lık-dı	*kül-lük-dü*	*aşa-rık-dı*	*cat-arık-dı*	*ket-erik-di*
bar-lık-bız	*kül-lük-büz*	*aşa-rık-bız*	*cat-arık-bız*	*ket-erik-biz*
bar-lık-sız	*kül-lük-süz*	*aşa-rık-sız*	*cat-arık-sız*	*ket-erik-siz*
bar-lık-dıla	*kül-lük-düle*	*aşa-rık-dıla*	*cat-arık-dıla*	*ket-erik-dile*
‘gitmek’	‘gülmek’	‘yemek’	‘yatmak’	‘gitmek’

Karaçay-Malkar dilinde gelecek zamanın olumsuz şekli *tül~tüyül* (değil) kelimesine getirilen şahıs eklerinin yardımıyla yapılır: *kob-arık tül-me;*’kalkmayacağım’, *kob-arık tül-se* ‘kalkmayacaksın’, *kob-arık tül-dü* ‘kalkmayacak’, *kob-arık tül-büz* ‘kalkmayacağız’, *kob-arık tül-süz* ‘kalkmayacaksınız’, *kob-arık tül-düle* ‘kalkmayacaklar’.

5. Geniş zaman: - r; -ar / -er (1. tip şahıs ekleri)

bar-ır-ma	*kül-ür-me*	*caşa-r-ma*	*cat-ar-ma*	*ket-mez-me*
bar-ır-sa	*kül-ür-se*	*caşa-r-sa*	*cat-ar-sa*	*ket-mez-se*
bar-ır	*kül-ür*	*caşa-r*	*cat-ar*	*ket-mez*
bar-ır-bız	*kül-ür-büz*	*caşa-r-bız*	*cat-ar-bız*	*ket-mez-biz*
bar-ır-sız	*kül-ür-süz*	*caşa-r-sız*	*cat-ar-sız*	*ket-mez-siz*
bar-ır-la	*kül-ür-le*	*caşa-r-la*	*cat-ar-la*	*ket-mez-le*
‘gitmek’	‘gülmek’	‘yaşamak’	‘yatmak’	‘gitmemek’

B. Tasarlama Kipleri

1. Şart: -sa / -se (2. tip şahıs ekleri)

ayt-sa-m	*ket-se-m*	*kör-se-m*	*uç-sa-m*	*ber-me-se-m*
ayt-sa-ŋ	*ket-se-ŋ*	*kör-se-ŋ*	*uç-sa-ŋ*	*ber-me-se-ŋ*
ayt-sa	*ket-se*	*kör-se*	*uç-sa*	*ber-me-se*
ayt-sa-k	*ket-se-k*	*kör-se-k*	*uç-sa-k*	*ber-me-se-k*
ayt-sa-ġız	*ket-se-giz*	*kör-se-giz*	*uç-sa-ġız*	*ber-me-se-giz*
ayt-sa-la	*ket-se-le*	*kör-se-le*	*uç-sa-la*	*ber-me-se-le*
‘söylemek’	‘gitmek’	‘görmek’	‘uçmak’	‘vermemek’

2. İstek: -ar-ı / -er-i (2. tip şahıs ekleri) + keledi

ayt-ır-m keledi	*ket-er-i-m keledi*	*kör-ür-ü-m keledi*
ayt-ır-ŋ keledi	*ket-er-i-ŋ keledi*	*kör-ür-ü-ŋ keledi*
ayt-ır-ı keledi	*ket-er-i keledi*	*kör-ür-ü keledi*
ayt-ır-ı-bız keledi	*ket-er-i-biz keledi*	*kör-ür-ü-büz keledi*
ayt-ır-ı-ġız keledi	*ket-er-i-giz keledi*	*kör-ür-ü-güz keledi*
ayt-ır-lar-ı keledi	*ket-er-ler-i keledi*	*kör-ür- -ler-i keledi*
‘söylemek’	‘gitmek’	‘görmek’

3. Gereklilik: -rġa -rge kerek+ 1. tip şahıs ekleri

ayt-ırġa kerekme	*ket-erge kerekme*	*kör-ürge kerekme*
ayt-ırġa kerekse	*ket-erge kerekse*	*kör-ürge kerekse*
ayt-ırġa kerekdi	*ket-erge kerekdi*	*kör-ürge kerekdi*
ayt-ırġa kerekbiz	*ket-erge kerekbiz*	*kör-ürge kerekbiz*
ayt-ırġa kereksiz	*ket-erge kereksiz*	*kör-ürge kereksiz*
ayt-ırġa kerekdile	*ket-erge kerekdile*	*kör-ürge kerekdile*
‘söylemek’	‘gitmek’	‘görmek’

4. Emir: Bütün şahıslar için özel eklerle yapılır.

Teklik

1. şahıs : -ayım, -eyim
2. şahıs : - ø
3. şahıs : -sın, -sin, -sun, -sün

Çokluk

1. şahıs : -ayık, -eyik
2. şahıs : -ıġız, -igiz, -uġuz, -ügüz
3. şahıs : -sınla, -sinle, -sunla, -sünle

ayt-ayım	*ket-eyim*	*kör-eyim*	*uç-ayım*	*ber-me-yim*
ayt	*ket*	*kör*	*uç*	*ber-me*
ayt-sın	*ket-sin*	*kör-sün*	*uçsun*	*ber-me-sin*
ayt-ayık	*ket-eyik*	*kör-eyik*	*uç-ayık*	*ber-me-yik*
ayt-ıġız	*ket-igiz*	*kör-ügüz*	*uç-uġuz*	*ber-me-giz*
ayt-sınla	*ket-sinle*	*kör-sünle*	*uç-sunla*	*ber-me-sinle*
'söylemek'	'gitmek'	'görmek'	'uçmak'	'vermemek'

İsim fiil

Şimdiki zaman:

İsme getirilen aşağıdaki şahıs ekleri ile yapılır:

Teklik

1. şahıs : *-ma / -me*
2. şahıs : *-sa / -se*
3. şahıs : *-dı / -di*

Çokluk

1. şahıs : *-bız / -biz*
2. şahıs : *-sız / -siz*
3. şahıs : *-dıla / -dile*

caş-ma 'gencim', *caş-sa* 'gençsin', *caş-dı* 'gençtir', *caş-bız* 'genciz', *caş-sız* 'gençsiniz', *caş-dıla* 'gençtirler'.

üyde-me 'evdeyim', *üyde-se* 'evdesin', *üyde-di* 'evde(dir)', *üyde-biz* 'evdeyiz', *üyde-siz* 'evdesiniz', *üyde-dile* 'evde(dir)ler'.

Görülen geçmiş zaman:

İsme getirilen aşağıdaki eklerle yapılır:

Teklik

1. şahıs : e-di-m
2. şahıs : e-di-ŋ
3. şahıs : e-di

Çokluk

1. şahıs : e-di-k
2. şahıs : e-di-giz
3. şahıs : e-di-le

tulpar-edim ‘yiğittim’, *tulpar-ediŋ* ‘yiğittin’, *tulpar-edi* ‘yiğitti’, *tulpar-edik* ‘yiğittik’, *tulpar-edigiz* ‘yiğittiniz’, *tulpar-edile* ‘yiğitlerdi’.

üyde-edim ‘evdeydim’, *üyde-ediŋ* ‘evdeydin’, *üyde-edi* ‘evdeydi’, *üyde-edik* ‘evdeydik’, *üyde-edigiz* ‘evdeydiniz’, *üyde-edile* ‘evdelerdi’.

Öğrenilen geçmiş zaman:

Karaçay-Malkar dilinde isim fiilinin öğrenilen geçmiş zaman biçimi *bol-* ‘olmak’ fiilinin öğrenilen geçmiş zaman kipi olan *bolġan* biçimine getirilen şahıs ekleri ile yapılır:

caş bolġanma ‘gençmişim’, *caş bolġansa* ‘gençmişsin’, *caş bolġandı* ‘gençmiş’, *caş bolġanbız* ‘gençmişiz’, *caş bolġansız* ‘gençmişsiniz’, *caş bolġandıla* ‘gençlermiş’.

karuvlu bolġanma ‘güçlüymüşüm’, *karuvlu bolġansa* ‘güçlüymüşsün’, *karuvlu bolġandı* ‘güçlüymüş’, *karuvlu bolġanbız* ‘güçlüymüşüz’, *karuvlu bolġansız* ‘güçlüymüşsünüz’, *karuvlu bolġandıla* ‘güçlülermiş’.

Şart

İsme getirilen aşağıdaki eklerle yapılır:

Teklik

1. şahıs *: e-se-m*
2. şahıs *: e-se-ŋ*
3. şahıs : *e-se*

Çokluk

1. şahıs : *e-se-k*
2. şahıs : *e-se-giz*
3. şahıs : *e-se-le*

çemer-esem ‘becerikliysem’, *çemer-eseŋ* ‘becerikliysen’, *çemer-ese* ‘becerikliyse’, *çemer-esek* ‘becerikliysek’, *çemer-esegiz* ‘becerikliyseniz’, *çemer-esele* ‘becerikliyseler’.

aruv-esem ‘güzelsem’, *aruv-eseŋ* ‘güzelsen’, *aruv-ese* ‘güzelse’, *aruv-esek* ‘güzelsek’, *aruv-esegiz* ‘güzelseniz’, *aruv-esele* ‘güzelseler’.

Fiillerin birleşik çekimi

Hikâye

Geniş zamanın hikâyesi

-r /-ar / -er / -ır / -ir +edi+2. tip şahıs ekleri

barır-edim ‘giderdim’, *barır-ediŋ* ‘giderdin’, *barır-edi* ‘giderdi’, *barır-edik* ‘giderdik’, *barır-edigiz* ‘giderdiniz’, *barır-edile* ‘giderlerdi’.

Şimdiki zamanın hikâyesi

-a / -e / -y + edi+2. tip şahıs ekleri

bara-edim ‘gidiyordum’, *bara-ediŋ* ‘gidiyordun’, *bara-edi* ‘gidiyordu’, *bara-edik* ‘gidiyorduk’, *bara-edigiz* ‘gidiyordunuz’, *bara-edile* ‘gidiyorlardı’.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

-ġan / -gen / -han+edi+2. tip şahıs ekleri

barġan-edim ‘gitmiştim’; *barġan-ediŋ* ‘gitmiştin’, *barġan-edi* ‘gitmişti’, *barġan-edik* ‘gitmiştik’, *barġan-edigiz* ‘gitmiştiniz’, *barġan-edile* ‘gitmişlerdi’.

Gelecek zamanın hikâyesi

-lık / -lik / -rık / -rik / -arık / -erik +edi+2. tip şahıs ekleri

kallık-edim ‘kalacaktım’, *kallık-ediŋ* ‘kalacaktın’, *kallık-edi* ‘kalacaktı’, *kallık-edik* ‘kalacaktık’, *kallık-edigiz* ‘kalacaktınız’, *kallık-edile* ‘kalacaklardı’.

Şartın hikâyesi

Karaçay-Malkar dilinde istek şeklinin hikâyesi şartın hikâyesini karşılar: *bol-ġa-y-edim* ‘olaydım/olsaydım’, *bol-ġa-y-ediŋ* ‘olaydın/olsaydın’, *bol-ġa-y-edi* ‘olaydı/olsaydı’, *bol-ġa-y-edik* ‘olaydık/olsaydık’, *bol-ġa-y-edigiz* ‘olaydınız/olsaydınız’, *bol-ġa-y-edile* ‘olalardı/olsalardı’.

Ayrıca şu şekli de mevcuttur: *bol-sa-m edi* ‘olsaydım’, *bol-sa-ŋ edi* ‘olsaydın’, *bol-sa edi* ‘olsaydı’, *bol-sa-k edi* ‘olsaydık’, *bol-sa-ġız edi* ‘olsaydınız’, *bol-sa-la edi* ‘olsalardı’.

Gereklilik şeklinin hikâyesi

-rġa / -rge kerek + edi+2. tip şahıs ekleri

eterge kerek-edim ‘yapmalıydım’, *eterge kerek-ediŋ* ‘yapmalıydın’, *eterge kerek-edi* ‘yapmalıydı’, *eterge kerek-edik* ‘yapmalıydık’, *eterge kerek-edigiz* ‘yapmalıydınız’, *eterge kerek-edile* ‘yapmalıydılar’.

Rivayet

Şimdiki zamanın rivayeti

-a / -e / -y + bolġan+1. tip şahıs ekleri

bar-a bolġan-ma ‘gidiyormuşum’, *bar-a bolġan-sa* ‘gidiyormuşsun’, *bar-a bolġan-dı* ‘gidiyormuş’, *bar-a bolġan-bız* ‘gidiyormuşuz’, *bar-a bolġan-sız* ‘gidiyormuşsunuz’, *bar-a bolġan-dıla* ‘gidiyorlarmış’.

Gelecek zamanın rivayeti

-lık / -lik / -rık / -rik / -arık / -erik + bolġan + 1. tip şahıs ekleri

bar-lık bolġan-ma’gidecekmişim’, *bar-lık bolġan-sa* ‘gidecekmişsin’, *bar-lık bolġan-dı* ‘gidecekmiş’, *bar-lık bolġan-bız* ‘gidecekmişiz’, *bar-lık bolġan-sız* ‘gidecekmişsiniz’, *bar-lık bolġandıla* ‘gideceklermiş’.

Şart

Geniş zamanın şartı

fiil + -sa / -se + 2. tip şahıs ekleri

Karaçay-Malkar dilinde geniş zamanın şartı, geniş zaman ekiyle yapılmaz. Fiile getirilen şart eki, geniş zamanın şartı görevini görür:

ber-se-m ‘verirsem, *ber-se-ŋ* ‘verirsen’, *ber-se* ‘verirse’, *ber-se-k* ‘verirsek’, *ber-se-giz* ‘verirseniz’, *ber-se-le* ‘verirlerse’.

Arı barsaŋ körürse.’Oraya gidersen görürsün.’, *Ötürük aytsaŋ tüyerme*. ‘Yalan söylersen döverim.’

Şimdiki zamanın şartı

-a / -e / -y + ese + 2. tip şahıs ekleri

bar-a-ese-m ‘gidiyorsam’, *bar-a-ese-ŋ* ‘gidiyorsan’, *bar-a-ese* ‘gidiyorsa’, *bar-a-ese-k* ‘gidiyorsak’, *bar-a-ese-giz* ‘gidiyorsanız’, *bar-a-ese-le* ‘gidiyorlarsa’.

Görülen geçmiş zamanın şartı

-dı / -di +2. tip şahıs ekleri + ese

keldim-ese ‘geldiysem’, *kelding-ese* ‘geldiysen’, *keldi-ese* ‘geldiyse’, *keldik-ese* ‘geldiysek’, *keldigiz-ese* ‘geldiyseniz’, *keldi-le-ese* ‘geldilerse’.

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı

-ġan / -gen / -han + ese + 2. tip şahıs ekleri

barġan-esem ‘gitmişsem’, *barġan-eseŋ* ‘gitmişsen’, *barġan-ese* ‘gitmişse’, *barġan-esek* ‘gitmişsek’, *barġan-esegiz* ‘gitmişseniz’, *barġan-esele* ‘gitmişlerse’.

Gelecek zamanın şartı

-lık / -lik / -rık / -rik / -arık / -erik + ese + 2. tip şahıs ekleri

barlık-esem ‘gideceksem’, *barlık-eseŋ* ‘gideceksen’, *barlık-ese* ‘gidecekse’, *barlık-esek* ‘gideceksek’, *barlık-esegiz* ‘gidecekseniz’, *barlık-esele* ‘gideceklerse’.

Gereklilik şeklinin şartı

-rġa / rge kerek ese + 2. tip şahıs ekleri

aşarġa kerek-esem ‘yemeliysem’, *aşarġa kerek-eseŋ* ‘yemeliysen’, *aşarġa kerek-ese* ‘yemeliyse’, *aşarġa kerek-esek* ‘yemeliysek’, *aşarġa kerek-esegiz* ‘yemeliyseniz’, *aşarġa kerek-esele* ‘yemelilerse’.

Tasvir fiilleri

Yeterlik fiili: Karaçay-Malkar dilinde yeterlik fiili, fiil+zarf fiil eki (-a / -e / -y) + al- fiili ile yapılır. Ünsüz ile biten kelimelerin sonuna gelen -a/-e zarf fiil eki düşerek *al-* yeterlik fiili ile birleşir. Ünlüyle biten kelimelere gelen -y zarf fiil eki ise korunur: *bar-a al-* > *baral-* ‘gidebilmek’, *kör-e al-* > *köral-* ‘görebilmek’.

Şimdiki zaman: *bar-alama* ‘gidebiliyorum’, *bar-alasa* ‘gidebiliyorsun’, *bar-aladı* ‘gidebiliyor’, *bar-alabız* ‘gidebiliyoruz’, *bar-alasız* ‘gidebiliyorsunuz’, *bar-aladıla* ‘gidebiliyorlar’.

Geniş zaman: *bar-alırma* ‘gidebilirim’, *bar-alırsa* ‘gidebilirsin’, *bar-alır* ‘gidebilir’, *bar-alırbız* ‘gidebiliriz’, *bar-alırsız* ‘gidebilirsiniz’, *bar-alırla* ‘gidebilirler’.

Görülen geçmiş zaman: *bar-aldım* ‘gidebildim’, *bar-aldıŋ* ‘gidebildin’, *bar-aldı* ‘gidebildi’, *bar-aldık* ‘gidebildik’, *bar-aldığız* ‘gidebildiniz’, *bar-aldıla* ‘gidebildiler’.

Öğrenilen geçmiş zaman: *bar-alġanma* ‘gidebilmişim’, *bar-alġansa* ‘gidebilmişsin’, *bar-alġandı* ‘gidebilmiş’, *bar-alġanbız* ‘gidebilmişiz’, *bar-alġansız* ‘gidebilmişsiniz’, *bar-alġandıla* ‘gidebilmişler’.

Gelecek zaman: *bar-allıkma* ‘gidebileceğim’, *bar-allıksa* ‘gidebileceksin’, *bar-allıkdı* ‘gidebilecek’, *bar-allıkbız* ‘gidebileceğiz’, *bar-allıksız* ‘gidebileceksiniz’, *bar-allıkdıla* ‘gidebilecekler’.

Tezlik fiili: Karaçay-Malkar dilinde tezlik fiili *–b* zarf fiil ekinden sonra getirilen *koy- / iy- / ket-* gibi yardımcı fiillerle yapılır: *sındırıb koyġandı* ‘kırıvermiş’, *aytıb koydum* ‘söyleyiverdim’, *aytıb iygense* ‘söyleyivermişsin’, *cazıb koy* ‘yazıver’.

-a / -e / -y zarf fiil ekinden sonra getirilen *ber-* yardımcı fiili ile de şu biçimde kullanılır: *ayta berdim* ‘söyleyiverdim’, *caza ber* ‘yazıver’, *tarta berigiz* ‘çekiverin’.

Süreklilik fiili: Karaçay-Malkar dilinde süreklilik fiili *–a / -e / -y* zarf fiil ekinden sonra gelen *tur-* yardımcı fiili ile yapılır: *caza turama* ‘yazaduruyorum, yazmaktayım’, *kele turadı* ‘geleduruyor, gelmekte’, *aşay turabız* ‘yiyeduruyoruz, yemekteyiz’, *küle turasa* ‘güleduruyorsun, gülmektesin’, *bile turadı* ‘bileduruyor, bilmekte’.

Balkar
© elbrusoid.org

İsim fiiller

Karaçay-Malkar dilinde isim fiil (mastar) belli başlı şu eklerle yapılır:

-v: Ünlü ile biten fiillerden sonra *–v* biçiminde gelen bu ek, ünsüzle biten fiillerden sonra yardımcı ses alarak *-uv / -üv* biçimlerini alır. Kiril harfli metinlerde –ыу (-ıv) / -иу (-iv) biçiminde yazılışlara rastlansa da, bunların telaffuzları da *–uv / -üv* şeklindedir: *aşav* 'yemek', *aytuv* 'söylemek', *baruv* 'gitmek', *boluv* 'olmak', *çabuv* 'koşmak', *kaytuv* 'dönmek', *kelüv* 'gelmek', *körgüztüv* 'göstermek', *tentiretüv* 'titretmek'.

-ġan / -gen / -han: Karaçay-Malkar dilinde aslında bir sıfat fiil eki olan bu ek isim fiil görevini de görmektedir: *aşaġan* 'yemek', *aythan* 'söylemek', *barġan* 'gitmek', *bolġan* 'olmak', *çabhan* 'koşmak', *kaythan* 'dönmek', *kelgen* 'gelmek', *körgüztgen* 'göstermek'.

Aythan tınç, etgen kıyın. 'Söylemek kolay, yapmak zor.'

-rġa / -rge / arġa / -erge: Geniş zaman biçimine getirilen datif (yaklaşma hâli) eki ile yapılan bir isim fiildir: *aşarġa* 'yemek', *aytırġa* 'söylemek', *barırġa* 'gitmek', *bolurġa* 'olmak', *çabarġa* 'koşmak'.

-mazġa / -mezge (olumsuzluk işlevi): Olumsuz geniş zaman biçimine getirilen datif (yönelme hâli) eki ile yapılan bir isim fiildir: *aşamazġa* 'yememek', *aytmazġa* 'söylememek', *barmazġa* 'gitmemek', *bolmazġa* 'olmamak', *çabmazġa* 'koşmamak'.

Sıfat fiiller

Karaçay-Malkar dilinde kullanılan başlıca sıfat fiil ekleri şunlardır:

-ġan / -gen / -han: *aşaġan* 'yiyen', *aythan* 'söyleyen', *barġan* 'giden', *bergen* 'veren', *bolġan* 'olan', *kaythan* 'dönen'. Karaçay-Malkar atasözlerinde bu sıfat fiile sık rastlanır:

Toyġa barġan sözden toyar. 'Düğüne giden dedikoduya doyar.'
Toyġan it iyesin tanımaz. 'Doymuş köpek sahibini tanımaz.'
Karaçay-Malkar dilinde bu ek aynı zamanda öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da kullanılır.

-r /-ar / -er / -ır / -ir / -ur / -ür: Karaçay-Malkar dilinde geniş zaman ekleri sıfat fiil eki olarak kullanılabilir: *batar kün* 'batacak güneş', *barır ceribiz* 'gideceğimiz yer', *catar ornuŋ* 'yatacağın yatak', *körür künleri* 'görecekleri günler'.

Karaçay gençler
© elbrusoid.org

Karaçay-Malkar atasözlerinde bu ek sık kullanılır: *Alırın bilgen beririn da bilir*. 'Alacağını bilen vereceğini de bilir.'

Aşatırıŋ bolsa, tanışıŋ köb. 'Yedireceğin olsa, tanıdığın çok olur.'
Uzun biçeriŋi kısha biç. 'Uzun biçeceğini kısa biç.'

-lık / -lik / -arık / -erik / -rık /-ri: Karaçay-Malkar dilinde gelecek zaman ekleri de sıfat fiil eki olarak kullanılabilir: *aşarık gırcın* 'yiyecek ekmek', *barlık arba* 'gidecek araba', *catarık cer* 'yatacak yer', *kellik konak* 'gelecek misafir'.

Karaçay-Malkar atasözlerinde şu örneklerde karşımıza çıkar: *Burnu kanarık corthanından belgili*.'Burnu kanayacak koşturmasından belli.' Bu eke beddualarda sık rastlanır: *ölüb kallık* 'ölüp kalasıca', *tüb bolluk* 'mahvolasıca', *kururuk* 'kuruyasıca', *ölgeni Oruslu bolluk* 'ölüsü Rus olasıca'.

-maz / -mez: Karaçay-Malkar dilinde olumsuz geniş zaman eki sıfat fiil eki yerine de kullanılabilir: *bermez* 'vermeyen, vermeyecek olan', *bolmaz* 'olmaz, olmayacak olan', *çabmaz* 'koşmaz, koşmayacak olan', *körmez* 'görmeyen, görmeyecek olan'.

Aşamaz aşıŋa sıltav köb. 'Yemeyeceğin yemeğe bahane çok.'

-vçu / -vçü: Karaçay-Malkar dilinde de bu ek, *–ğan / -gen / -han* sıfat fiil ekinin fonksiyonunu yerine getirir: *Alıvçu köb bolsa, mal iyesine kalır*. 'Alan (alıcı) çok olsa, mal sahibine kalır.', *Atası şkok atuvçu bolsa, balası ok cıyuvçu bolur.* 'Babası tüfek atıcı olsa, çocuğu kurşun toplayıcı olur.'

Zarf fiiller

Karaçay-Malkar dilinde zarf fiil ekleri şunlardır:

-a, -e (ünsüzle biten fiillerden sonra): *ala* 'alarak', *aşay* 'yiyerek', *bara* 'giderek', *bere* 'vererek',

-y *(*ünlü ile biten fiillerden sonra): *caşay* 'yaşayarak', *cılay* 'ağlayarak', *karay* 'bakarak', *Borç kuvana barır, cılay kelir.* 'Borç sevinerek gider, ağlayarak gelir.'

-may / -mey; -mayın / -meyin: *almay~almayın* 'almayarak, almadan', *aşamay~aşamayın* 'yemeyerek, yemeden'; *At abınmay cer tanımaz.* 'At tökezlemeden yer tanımaz.'

-b (-p): Bu zarf fiil ekinin yazılışı Karaçay-Çerkes cumhuriyetinde kullanılan imlâda *–b* **(б-)** şeklinde iken, Kabardin-Balkar cumhuriyetinde kullanılan imlâda *–p* **(п-)** biçimindedir: *alıb* 'alıp', *aşab* 'yiyip', *barıb* 'gidip', *berib* 'verip', *caşab* 'yaşayıp', *cılab* 'ağlayıp', *karab* 'bakıp', *kelib* 'gelip'

-ġanlay / -genley / -hanlay: Bu zarf fiil eki Karaçay-Malkar dilinde iki farklı anlamı karşılar: *alġanlay* 'alınca, alarak', *aşaġanlay* 'yiyince, yiyerek', *aythanlay* 'söyleyince, söyleyerek'.

-maġanlay / megenley: Olumsuzluk ifade eden zarf fiil ekidir: *almaġanlay* 'almadan', *aşamaġanlay* 'yemeden', *aytmaġanlay* 'söylemeden', *barmaġanlay* 'gitmeden', *bermegenley* 'vermeden'.

-ġanda / -gende / -handa: *alġanda* 'aldığında', *aşaġanda* 'yediğinde', *aythanda* 'söylediğinde'.

-ġanlı / -genli / -hanlı: *alġanlı* 'alalı', *aşaġanlı* 'yiyeli', *aythanlı* 'söyleyeli', *barġanlı* 'gideli', *bergenli* 'vereli'.uçalı'.

-ġınçı / -ginçi / -hınçı: *alġınçı* 'almadan, alıncaya kadar', *aşaġınçı* 'yemeden, yiyinceye kadar',

barġınçın 'gitmeden, gidinceye kadar', *bathınçın* 'batmadan, batıncaya kadar'.

Edatlar

Ünlem edatları

Ünlemler ve teşvik edatları: *ay aman*, *ay marca*, *ha marca*, *hayda*, *marca.*

Ay aman caşla, tebregiz! 'Haydi gençler, hareket edin!'
Marca Tavlula! Cav cetib keledi. 'Haydi Dağlılar! Düşman yetişip geliyor.'

Seslenme edatları: *ay aman, ha-hay, hey.*

Ha-hay! Cavnu allına çıġıġız marca! 'Hey! Düşmanın önüne çıkın haydi!

Sorma edatları: *arabiy* 'acaba'

Arabiy, bu kelgen caşım bolurmu? 'Acaba bu gelen oğlum mudur?
kaydam 'ne bileyim'
kaydam, nença kün bolġandı ol ketgenli? 'Ne bileyim, kaç gün olmuş o gideli?'
kaydam akka sav?: 'Bu edat, anlatılan bir şeye inanılmadığını belirtmek için kullanılır.'

Gösterme edatları: *ma* 'işte', *mayna* 'işte'.

Sen izlegen üy mayna oldu. 'Senin aradığın ev işte odur.'

Cevap edatları: *ay-hay* 'evet, tabii', *bolsun* 'peki', *ho ~ hov ~ hav* 'evet', *igidda* 'elbette, tabii', *oġay ~ uġay* 'hayır', *tül ~ tüyül* 'değil'.

Sıralama edatları: *bla* 'ile', *da* 'dahi', *emda* 've'.

Denkleştirme edatları: *ne* 'ya, veya', *ne da* 'yahut'. *Ne koşha bar ne da elge tüş.* 'Ya çiftliğe git yahut köye in.'

Cümle başı edatları: *alay a* 'ama, fakat', *alay bolġanı üçün* 'ama, fakat', *alay bolġanlıkġa* 'ama, fakat', *artıksız da* 'bilhassa', *çıntı* 'yani, sanki', *ne üçün deseŋ* 'çünkü', *nek degende* 'çünkü', *tab* 'hatta'.

Son çekim edatları: *alġa* 'önce', *amaltın* 'yüzünden, sebebiyle', *artda* 'sonra', *başha* 'başka', *bla* 'ile', *deb* 'diye', *deri* 'kadar', *kibik* 'gibi', *köre* 'göre', *özge* 'başka', *sebebli* 'sebebiyle, dolayı', *üçün* 'için'.

Söz dizimi

Karaçay-Malkar dilinin Türkiye Türkçesine göre farklılaşan bazı söz dizimi ifadeleri şunlardır:

Belirsiz İsim Tamlaması: Karaçay-Malkar dilinde, belirsiz isim tamlamalarında tamlanan unsur da iyelik eki almaz: *terek salkın* 'ağaç gölgesi', *at arba* 'at arabası', *köget terek* 'meyve ağacı' gibi.

Sıfat Fiil Grubu: Karaçay-Malkar dilinde *–ġan / -gen / -han* ve *–lık / -lik / -rık / -rik / -arık / -erik* biçimindeki bu sıfat fiil ekleri iyelik eki almazlar, ancak baş tarafa yalın halde özne getirilir: *men barġan col* 'gittiğim yol', *sen bergen açha* 'verdiğin para', *men cazarık cazuv* 'yazacağım yazı', *sen aşarık hant* 'yiyeceğin yemek'.

Bazı fiillerin kullanılışındaki farklılıklar:

Karaçay-Malkar dilindeki bazı fiiller, kendilerinden önce gelen isimlerin aldıkları hâl ekleri bakımından Türkiye Türkçesinden farklılaşırlar:

yol ismi, Türkiye Türkçesinde *git-* ve *gel-* fiilleriyle kullanılırken, çıkma hâlinde 'yoldan gelmek' ve 'yoldan gitmek' biçimlerinde kullanılır. Karaçay-Malkar dilinde ise bu fiiller kullanılırken, ismin çıkma hâli değil yükleme hâli kullanılmaktadır: *colnu kelirge* 'yoldan gelmek', *colnu barırġa* 'yoldan gitmek'.*Colnu kelgen caş kimdi?* 'Yoldan gelen delikanlı kimdir?', *Hurzuk elge bara esegiz, ma bu colnu barıġız*. 'Hurzuk köyüne gidiyorsanız, işte bu yoldan gidin.'

bas- fiili Türkiye Türkçesinde genellikle 'ayağına basmak' örneğinde olduğu gibi, ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar dilinde *bas-* fiilinin ismin yükleme hâlinde kullanıldığı görülmektedir: *Ayaġımı kim bashanın ol davur-süyürde köralmadım*. 'Ayağıma kimin bastığını o kargaşada göremedim.'

yetiş- fiili Türkiye Türkçesinde 'düşmana yetişmek' örneğindeki gibi, ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar dilinde aynı anlama gelen *cet-* fiilinin ismin yükleme hâlinde kullanıldığı görülmektedir: *Ne guzaba etsem da caŋŋur üyge kirmey meni cetdi.* 'Ne kadar acele etsem de yağmur eve girmeden bana yetişti.'

başla- fiili Türkiye Türkçesinde '*işe başlamak*' örneğinde ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar dilinde *iş* kelimesinin ismin yükleme hâlinde kullanılarak, *işni başla-* biçiminde ifade edildiği görülmektedir: *Bir kıyın işni başladım*. 'Zor bir işe başladım.'

Soru: Karaçay-Malkar dilinde soru biçimi ünlü uyumuna uygun olarak *–mı / -mi / -mu / -mü* edatıyla yapılır; imlada ayrı yazılmaz: *catdıŋmı?* 'yattın mı?', *keldimi?* 'geldi mi?', *boldukmu?* 'olduk mu?', *kördügüzmü?* 'gördünüz mü?'.

7. Karaçay-malkar dilinin söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Karaçay-Malkar dilinin söz varlığı büyük ölçüde Kıpçak kökenli kelimelere dayanır. Bununla birlikte Karaçay-Malkar dili Hun-Bulgar dönemi ve Eski Türkçe dönemine ait pek çok kelimeyi de barındırır. Kafkasya'da komşu yaşadıkları halkların dillerinden de söz varlığının etkilendiği görülmektedir. Abhazca, Adigece, Gürcüce-Svanca ve Osetçe Karaçay-Malkar söz varlığını zenginleştiren diller arasındadır. Diğer Türk dillerine nazaran Karaçay-Malkar dilinde Arapça ve Farsça kelimelerin azlığı, onların İslamiyeti XVIII. yüzyıl gibi geç bir dönemde kabul etmiş olmalarıyla izah edilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya'nın hâkimiyetine giren Karaçay-Malkarların dillerindeki Rusça kelimelerin sayısı özellikle Sovyetler Birliği döneminde artmıştır.

Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

Teyri Carık

Cap-caşil duppurnu başında mazallı boz şatır. İçinde – Cüyüshan. Uzun kuv, kansız adam. Öre turukça, oltursa, kobsa da, sir katıb. Uzun çal mıyıkları kulak artlarına burulub, honçaların caba, enişge salınadıla. Közleri terende, kayda ese da bir uzakda cıltıray, cuka kuş burnunu uçunda kara katı tükleri karagannı köz gincisin karmayım degença, beri-beri turub turadıla. kaşha başına södegey koşulub kalġan cıyırık mangılayında eki bıçak cara tabı. Mıyıklarını ol kadar uzunlukların çertgença, cuka gımıh sakalı üyügüb, iyesi savluksuz adam bolġanın çertedi. Uzun cıyırık boynunda tamak süyegi, üçkül citi bolub, terisin cırtıb tışına çıġama degença, tirelgen cerin kögertib turadı.

Canıbek, erlay boz şatırnı allında atdan sekirib tüşüb, karavulla bla salamlaşmay, erkinliksiz Cüyüshanga kirib ketdi. Şatırnı eşigi alay ozġun açılġanı, ol çakırmaġan adam öhtem kirib kelgeni Cüyüshannı açuvun kozġasala da, ilgendirgen da etdile. Alay a ol kesi kesine köl ete, kirgenge hını karadı.

- Kimdi bu camançarık? Anı beri kim çakırdı? – dedi Cüyüshan.

- Cüyüshan, kimni cerinde çökgeningi eskeralmay eseng, meni kim bolġanımı da angılayallık tülse.

- İtden tuvgan! Sen nele deyse! Tilin culub alçıgız, börü küçüknü! – deb allına silkingeni bla Canıbekni kılıçı anı baş tokmağın üzdürgeni teng boldu.

Baş çartlab ketib, cerge tüşdü. Boynundan, taşnı teşib çıkġança, ş-ş-ş deb kara kan tört canına çaçıldı. Töngegi, örge tura kelib, bir takıykanı sın katıb, akırtın bir canına avdu. Şatırnı kabırġasın avġan töngekden kan cavum cavub, kızartdı. Cerge sarka kelib, kan uyudu. Töngek hırıldab, içinde kalġan açuvun kan bla çıġarġança, erşi tavuş etib tohtadı. Cüyüshannı şatırġa çabıb kelgen digizası, caralı canıvarça, kıçırık etib, Canıbekge mıllığın athanlayına, anı da kan cugu kılıçı bla başın üzdürüb, eki başnı da sakallarından tutub, şatırdan alıb çıġıb, Cüyüshannı adamlarını allına bırġadı:

- Maġız! Bılay bolurġa izlegen kelsin entda cılda ceti kere casak izley Ḳaraçayga!

Digizala, kollarını sırtı bla közlerin caba:
- Allah sen sakla, Allah sen sakla!- deb, allarına atılġan başlaġa karayalmay, ızlarına burulub, ekinçi bılayġa keleme degenge nalat bolsun deb, dump bolub ketdile…

Ol künden sora cırthışçı Cüyüshanla Ḳaraçayga alay açık çabalmay bir kesek turdula. Alay a, cangız tamçı köl bolmaz, cangız kişi el bolmaz degenley, azlık, cangızlık, caksızlık, kaya ranlada baş keçindire aylangan carlı halkġa entda nença carsuv hazırlaġanın angılayalmay edile, bar, cigitlik etib kayt deb cangız caşnı colġa iygen kartla.

Tayanır tavlarını cıltıravuk töppesin alkınçı ala keskin körelmay edile…

Şafak Aydınlığı

Yemyeşil tepenin üzerinde devasa boz çadır. İçinde – Han. Uzun, zayıf, solgun adam. Kurumuş ağaç gövdesi gibi, otursa, kalksa da, dimdik. Uzun kır bıyıkları kulak arkalarına kıvrılıp, şakaklarını örterek, aşağı sarkıyorlar. Gözleri derinde, nerelerde ise de uzak bir yerde parlarken, ince kıvrık burnunun ucunda siyah sert tüyleri bakanın göz bebeğini söndüreyim der gibi, yukarı doğru dikiliyorlar. Kel başına çaprazlamasına eklenen, kırışık alnında iki kılıç yarası izi. Bıyıklarının uzunluğunu ortaya çıkarırcasına, seyrek kısa sakalı keçeleşip, sahibinin sağlıksız bir insan olduğuna işaret ediyor. Uzun kırışık boynunda adem elması, üçgen sivri şekliyle, derisini yırtıp dışarı çıkıyorum der gibi, dayandığı yeri morartıyor.

Canıbek, hızlıca boz çadırın önünde attan sıçrayıp inerek, muhafızlarla selamlaşmadan, izinsiz Hanın yanına girdi. Çadırın kapısının öyle küstahça açılması, çağırmadığı bir adamın mağrur girip gelişi Hanı hiddetlendirse de, tedirgin de etti. Ama o kendi kendine cesaret vererek, girene öfkeli baktı.

- Kim bu sefil? Onu buraya kim çağırdı? – dedi Han.

- Han, kimin yurdunda oturduğunu fark edemiyorsan, benim kim olduğumu da anlayamazsın.

- İtin soyu! Sen neler diyorsun! Dilini kesip alın, kurt yavrusunun! – diyerek öne hamle etmesiyle Canıbek'in kılıcının onun kellesini koparması bir oldu.

Baş fırlayıp giderek, yere düştü. Boynundan, taşı delip çıkarcasına, ş-ş-ş diye kara kan dört tarafa dağıldı. Gövdesi, ayakta durarak, bir dakika kadar dikildi, yavaşça bir tarafa devrildi. Çadırın duvarını devrilen gövdeden kan yağmuru yağıp, kızarttı. Yere akarak, kan pıhtılaştı. Gövde hırıldayıp, içinde kalan öfkesini kanla çıkarırcasına, kötü sesler çıkarıp hareketsiz kaldı. Hanın çadıra koşup gelen muhafızı, yaralı hayvan gibi, haykırarak, Canıbek'e gövdesini atar atmaz, onun da kana bulanmış kılıcıyla başını koparıp, iki başı da sakallarından tutup, çadırdan alıp çıkarak, Hanın adamlarının önüne fırlattı:

- Alın! Böyle olmak isteyen gelsin yine yılda yedi kere haraç istemeye Karaçay'a!

Muhafızlar, ellerinin tersiyle gözlerini kapatarak:
- Allah sen koru, Allah sen koru!- deyip, önlerine atılan başlara bakamadan, geriye dönüp, bir daha buraya geliyorum diyene lanet olsun diyerek, kaybolup gittiler…

O günden sonra açgözlü Hanlar Karaçay'a öyle açıktan saldıramayıp bir süre durdular. Fakat, yalnız damla göl olmaz, yalnız kişi köy olmaz dedikleri gibi, azlığın, yalnızlığın, himayesizliğin, kaya oyuklarında kendilerini geçindirmeye çalışan zavallı halka yine kaç türlü sıkıntı hazırladığını anlayamıyorlardı, git, yiğitlik yapıp dön diye yalnız delikanlıyı yola gönderen ihtiyarlar.

Dayanacak dağlarının parlak zirvesini henüz onlar net göremiyorlardı…(Kagıylanı N. 1988: 125-126)

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti (1987). *Makaleler*. C. I.-Ankara.

Baskakov. N.A. (1976). *Grammatika Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka*.Nalçik: Elbrus.

Baştav, Şerif (1987). 'Hazar Kağanlığı Tarihi.' *Tarihte Türk Devletleri*. I: 139-181, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Bicilanı, Hanafiy (1971). 'Karaçaylılanı Orta Ömürlede Dinlerini Üsünden'. *Kanatla*. Çerkessk: Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü,169-174.

Byhan, Arthur (1936). *La Civilisation Caucasienne*. Paris: Payot.

Golden, P.B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev: Osman Karatay). Ankara: KaraM Yayınları.

Gürsoy-Naskali, E. ve Muvaffak Duranlı (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Han-Girey (1992). *Zapiski o Çerkesii*. Nalçik: Elbrus.

Hubiylanı, Magomet (1968). *Karaçay-Malkar Sovyet Halk Cırla*. Çerkessk.

Kagıylanı Nazifa (1988). *Teyri Carık*, Çerkessk: Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü.

Karaçayevtsı (1978). L. I. Lavrov (Ed.), Çerkessk.

Karaketov, M. D. (1995). *İz Traditsionnoy Obryadovo-Kultovoy Jizni Karaçayevtsev*. Moskva: Nauka.

Kırzıoğlu, Fahrettin (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Klaproth, J. (1814). *Travels in The Caucasus and Georgia*. London.

Klaproth, J. (1823). *Asia Polyglottan*. Paris.

Kudaşev, V. N. (1991). *İstoriçeskie Svedeniya o Kabardinskom Narode*.Nalçik: Elbrus.

Johanson, Lars; Csató, Éva Á. (2006). *The Turkic Languages*.

Lach, Robert (1952). *Volksgesänge von Völkern Russlands*. Wien: Rohrer.

Laypanlanı K. (1970). 'Andan Beri 100 Cıl'. *Leninni Bayragı*. 20.10.1970.

Mızı ulu, İsmayıl (1994). 'Tarih-Halknı Baylıgıdı.' *Mingi Tav* (Nalçık).(4): 23-54.

Miziyev, İ.M. (1991). *Oçerki İstorii i Kulturı Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII vv*. Nalçik: Nart.

Orusbiylanı İ - Süyünçlanı H. (1964). *Karaçay-Malkar Orfografiya*. Çerkessk.

Poppe, Nicholas (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Viesbaden: Otto Harrassovitz.

Pröhle, Wilhelm (1909). 'Karatschaische studien'.*Keleti Szemle-Revue Orientale* (Budapest).Tome X. Kötet.

Pröhle, Wilhelm (1915/1916). 'Balkarische Studien'. *Keleti Szemle-Revue Orientale* (Budapest), Tome XVI. Kötet.

Şamanlanı İbrahim (1987). *Koban Başında. Tarih Haparla*. Çerkessk.

Şeşen, Ramazan (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tabakcı, Nurullah (2009). *Alt Kültürlerde Kimlik – Türkiye'deki Karaçaylar*. Konya: Kömen Yayınları.

Tardy, Lajos (1978). 'The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404'. *Acta Orientalia*, XXXII (1): 83-111.

Tavkul, Ufuk (1993). *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*.İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tavkul, Ufuk (1994). 'Sosyo-linguistik bir yaklaşım: Karaçay adının kökeni'. *Dil Dergisi*, (24), Ekim, 61-65.

Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tavkul, Ufuk (2012a). 'Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar Cumhuriyetleri ve Karaçay-Malkarlar'. *Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler ve Türkiye Projesi. 3. Kitap Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar - Türkiye İle İlişkiler*.-Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.

Tavkul, Ufuk (2012b). *Kafkasların Kalbine Yolculuk: Karaçay-Malkar*. Ankara: TÜRKSOY-BENGÜ Yayınları.

Toumarkine, A. (1997). 'Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı', *Toplumsal Tarih Dergisi*, 7 (40), Nisan, 28-34.ss.

Wagner, Moritz (1999). *Kafkas – Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler - Kazaklar ve Gürcüler* (Çev. Sedat Özden). İstanbul: Kayıhan yayınları.

Yakubovskiy, A.Yu. (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARAKALPAKLAR VE KARAKALPAKÇA

Ceyhun Vedat Uygur

Meclis binası, Nukus
photogoroda.com
© Bek Kazax

1. İç ve dış adlandırma

Karakalpak etnonimi, genel kabule göre bu Türk topluluğunun giyim tarzına dayanmaktadır. XI. yüzyılın ilk yarısında Aral boylarında bulunan Doğu Peçeneklerin topraklarına Sibirya ve İrtiş taraflarından Kıpçak boyları girmiş ve bunların bir kısmı Peçenekler arasında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhâkî, 'Tarih-i Beyhâkî' adlı eserinde XI. yüzyıl ortasında Harezm Hanının ordusundaki bir komutanın 'kalpak' olarak adlandırıldığını yazmıştır. P.P. İvanov, söz konusu 'kalpak' teriminin 'Karakalpaklılar' olarak ifade edilmesinin daha doğru olacağı görüşünü belirtmiştir (Yılmaz 2008: 1-14). Eski Rus yıllıklarında 'Çerniyi Klubuki', Arap kaynaklarında 'Karabörklü' adlarının, Karakalpakları ifade ettiği kabul edildiği gibi (Arat 1955), tarihte Karakalpak ve *Çerniye Klobuki* terimlerinin, Kıpçaklar tarafından basit halk (tebaa) anlamında kullanıldığı görüşünü söyleyenler de bulunmaktadır (Yılmaz 2008: 1-14). 'Kalpak' kelimesinin 'baş giysisi', 'vergi' anlamlarının dışında 'üst, yukarı, yukarı bölge' (Malov 1951), 'yüce, ulu' (Atalay 1986), 'baş, kahraman, bahadır, yılmaz, güçlü; unvan adı' (Aitmuratov 1986) gibi anlamları da vardır. Bu gibi anlamlardan dolayı âlimler, kabile başkanlarına ve askerî kumandanlara verilen veya askerî çağrı olarak kullanılan 'kalpak' terimini, Karakalpak olarak isimlendirmişlerdir (Yılmaz 2008: 1-14). Rus vekayinamelerinde son defa olarak Peçenekler 1169'da, Karakalpaklar ise 1192'de zikredilmektedir. *Reşidüddin, Camiü't-Tevarih*'te Moğolların 1239 yılında güney Rusya'ya yaptıkları sefer münasebetiyle, Ruslar ile yan yana bir de *kavm-i külâh-ı siyah*tan bahseder. *El-Nuvayrî* (ölm. 1333), Altın Ordu'daki Kıpçakların on bir boyu arasında 'Kara-börkli' boyunu zikreder. Bundan sonra, XVI. asrın sonuna kadar kaynaklarda bu kavmin ismine tesadüf edilmemektedir. Bugünkü Karakalpaklar tarihî kaynaklarda, ilk defa XVI. asrın sonunda Sır-Derya boyunda oturan bir kavim olarak zikredilmektedir (Arat 1955: 285). Karakalpakların kökeni hakkında kendileri arasında mevcut rivayetlere göre, bunlar Nogaylara bağlanmakta ve eski vatanları olarak Kazan ile Astrahan hanlıkları arasındaki Volga sahilleri gösterilmektedir (Arat 1955: 285). Karakalpaklar, daha eskilere giderek kendilerini Sak ve Massaget boyları ile ilişkilendirmektedirler.

2. Din ve kültür

Karakalpaklar, sünnî Müslüman inancına sahip bir halktır. Ne zaman İslamiyet'i kabul ettikleri tam olarak bilinmese de Karakalpakların hemen hemen tamamının X-XIII. yüzyıllar arasında Müslüman oldukları tahmin edilmektedir. Rus araştırmacılar, Karakalpakların dinine bağlı bir topluluk olduklarını tespit etmişlerdir (bk. Nasrattınoğlu 1995). Nakşibendî, Yesevî, Kalenderî ve özellikle Kübrevî tarikatları, bölgede oldukça kuvvetlidir. 1914 yılında ülkede 553 cami bulunmasına rağmen günümüzde bu camilerden pek bir şey kalmamıştır. Çünkü Sovyetler Birliği döneminde her türlü dinî inanç ve faaliyet yasaklanmış, mescit ve medreseler kapatılmış, imamlar, medrese hocaları tutuklanmış, baskılara maruz

Gece ve Nukus
© forum-eurasica.ru

kalmışlardır. Hatta 1927 yılında 'Ateistler Birliği' oluşturulmuştur. Karakalpakistan'da son yıllarda Türkiye, Suudi Arabistan ve bazı özel vakıflar sayesinde yeni camiler yapılmakta ve dinî eğitim verilmektedir. Fakat bunun yanında Hıristiyanlığın da yaygınlaşmaya çalıştığı görülmektedir. Bugün Karakalpakistan'ın dinî inanç görünümü yaklaşık rakamlarla şöyledir: Müslümanlık % 70, Hristiyanlık % 8, Ateizm % 7. Karakalpakistan'da din ile bağlantılı olduğu düşünülen ve bir anlamda halk hekimliği olan 'tabipçilik'in de eski Şamanizmin devamı olduğu düşünülmektedir (bk. Yılmaz 2008: 258-277).

Karakalpakistan'da hayvancılık ve balıkçılık, yaşam tarzını ve kültürü de etkilemektedir. Ülkenin aynı zamanda çöllük olması, tarım hayatını kısıtlamaktadır. Ancak Amuderya'nın (Ceyhun nehri) suladığı alanlarda pamuk ve pirinç ekimi yaygındır. Tuz imalathaneleri, balık konserveciliği, ipek böcekçiliği sanayi adına zikredilebilecek unsurlardır.

Karakalpaklarda diğer Türklerde olduğu gibi sözlü edebiyat geleneği ve türleri çok önemli bir yer tutar. Toplumu etkileyen geçmişin olayları, *destanlar, koşuklar (jırlar), tolğawlar*, *aytıslar,* (karşılıklı söylenen şiirler)*, atasözleri (makal-meteller), bilmeceler (jumbaklar), sıñsıwlar* (istemediğiyle evlendirilen kızların söylediği içli şiirler)*, hewjarlar* (evlenen kızların, evlerinden ayrılmadan önce söylediği şiirler)*, xoşlasıw koşukları* (vedalaşma/ayrılık şiirleri)*, esittiriwler* (ölüm vb. kara haberi, ima yoluyla duyurmayı hedefleyen şiirler)*, joklawlar* (ağıtlar)*, añız eñgimeler* (anlatılar, efsaneler)*, toy koşuklarında*... hayat bulur, nesilden nesle aktarılır. Diğer Türk topluluklarının edebiyatında rastlamadığımız *Kırk Kız* destanı başta olmak üzere, biraz daha eski dönemden kalma masalımsı unsurlar içeren *Şaryar (Şehriyar)* destanı, Peçenek-Kıpçak dönemlerini (XI-XII. yy.) içine alan *Koblan,* Altınordu devirlerini içine alan (XIII-XIV. yy.) *Edige, Er Şora* destanları ve daha yakın devirleri içine alan *Alpamıs, Maspatşa, Er Ziywar, Dewletyarbek* destanları zikredilebilir. Karakalpakların, Kazak ve Nogaylarla birlikte yaşadıkları 'Nogaylı' devrinin ortak temsilcileri olan *Soppaslı Sıpıra, Asan Kaygı, Jiyrenşe Şeşen* Karakalpaklarca da sahiplenilen kişilerdir. XVI. ve XVII. asırlarda Yayık boyundaki Karakalpaklar arasından *Dospambet Jıraw, Kaztuwğan jıraw,* Yenideria boyunda *Müyten jıraw*, Karakalpak sözlü edebiyatını temsil eden ozanlar olarak gösterilebilir. Ekim devrimine kadarki dönemde *Jiyen jıraw,* Karakalpak sözlü edebiyatında özellikle destan yırcısı olarak dikkat çeker (bk. Japakov vd. 1983).

Karakalpak yazılı edebiyatının başlangıcı, onların Aral ve Harezm bölgelerine göçüp daha yerleşik bir hayat tarzını benimsedikleri yüzyıla (XIX. yy.) denk gelir. Bu asırda Karakalpakların kültürel hayatının gelişmesi, medreselerde okuyanların artması, ekonomik, sosyal ve siyasî hayatın değişmesi, yazılı edebiyatın oluşmasına da etki eder. XIX. yy.da *Künhoja, Ajiniyaz, Berdak ve Öteş, Gülmurat, Sarıbay* öne çıkan ve Karakalpak yazılı edebiyatının ilk temsilcileri olan şairlerdir. Hive Hanlığının 1873'te Rusya'ya bağlanmasıyla, hanlığa bağlı olarak yaşayan Karakalpakların da bu tarihten itibaren Rus egemenliğine girdiğini ve edebiyatlarının Rus edebiyatı etkisinde gelişmeye başladığını görüyoruz. Başlangıçta, Çarlık Rusyası'nın siyasetine karşı fiilî ve edebî kalkışmalar gözlemlenir. Adaletsizliklere karşı alınan tavır hatta isyan *Omar, Ayapbergen, Abdikadir Bekimbet ulı (oğlu), Kudaybergen Jebegen ulı, Kazakbay Hojaniyaz ulı* gibi şairlerin dilinde edebîleşir. *Kulmurat, Sıdık Tokpan ulı, Annakul, Begjan, Jañabay* da sosyal adaletsizlikle ilgili şiirler yazarlar.

XX. yüzyıl Karakalpak edebiyatı, edebî türlerin hemen her türünde örnekler içerir. Devrin en önemli temsilcileri arasında *Seyfulğabit Mejitov, Kasım Awezov, Nejim Dewkaraev, Ebdiraman Ötepov, Asan Begimov, Abdiraman Ötepov, Tölepbergen Kayıpbergenov, Kasım Ewezov, İzbasar Fazılov, Saylawbay Jumağulov, İbrayım Yusupov* gibi belli başlı isimler zikredilebilir (bk. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-23; Uygur 1999).

3. Coğrafya ve nüfus

Karakalpaklar, yoğun olarak 1936'dan beri Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Ülkenin yüzölçümü 166.590 kilometrekare olup Özbekistan'ın %

Amuderya nehri ve kıyısında meyve satan Karakalpaklar

38'ini kaplar (Yılmaz 2008: 224). Nüfus yoğunluğu kilometrekarede yaklaşık 8.3 kişidir. Nüfus dağılımı ülkenin doğal şartlarına göre değişmekte olup tarıma elverişli yerlerde kilometrekarede iki yüz kişiyi geçtiği halde ülkenin çöl kısmında bu yoğunluk binde üçe kadar inmektedir (Arat 1955: 285). 1 Ocak 2003 istatistiklerine göre ülkenin nüfusu 1.685.034 kişidir. Nüfusun 784.221'i şehirli, 900.813'ü ise köylüdür. Nüfus artış oranı önceki yıllara göre yükselmiş ve yıllık % 3.96 civarına ulaşmıştır. Karakalpakların ülkedeki sayısı ise yaklaşık % 36'dır (606.604 kişi). Karakalpakistan'da Karakalpaklardan başka Özbekler (620.061), Kazaklar (305.039), Türkmenler (98.756), Koreliler (13.298), Tatarlar (12.897), Ruslar (11.743), Başkurtlar (1708) ve daha küçük etnik gruplar da yaşamaktadırlar (bk. Yılmaz 2008: 220-225).

Karakalpaklar, Karakalpakistan dışında başka ülkelerde de yaşamaktadırlar. 2003 rakamlarına göre Özbekistan'ın başta Fergana, Buhara, Taşkent, Hive vd. şehirlerinde olmak üzere yaklaşık 30.000 Karakalpak yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nun Astrahan, Moskova, Kazan vd. şehirlerinde yaklaşık 15.000 Karakalpak nüfusu bulunmaktadır. Afganistan'da, yaklaşık 5.000'i Celalabad kentinde olmak üzere, toplam 12.000 civarında Karakalpak yaşamaktadır. Afganistan'daki Karakalpakların, Rusya'nın Türkistan'ı işgali sırasında bu bölgelere göç ettikleri düşünülmektedir. Buradaki Karakalpakların çoğunluğu Özbeklerle birlikte yaşamalarından dolayı kendi kültürlerini kaybetmişlerdir. Celalabad bölgesinde yaşayan Karakalpakların bir kısmı, Afganistan-SSCB Savaşı sırasında Türkiye'ye göç etmişlerdir. Kazakistan'da 10.000, Türkmenistan'da (Başta Daşauz bölgesi) 7.000, Türkiye'de 5.000, İran'da 5.000, Kırgızistan'da 4.000, Avrupa, Amerika, Asya vd. 1.500 civarında Karakalpak bulunmaktadır (bk. Yılmaz 2008: 224). Böylece dünya üzerinde Karakalpakların toplam sayıları 700.000'e yaklaşmaktadır.

4. Tarihî arka plan

Karakalpakistan haritası
© Süer Eker

Karakalpak etnonimi, tarihî kaynaklarda ilk olarak XVI. yy. sonlarında geçmektedir. Daha önceki devirlere dair aydınlatıcı belgeye rastlanmamaktadır. Ancak Karakalpakların tarihî olarak, Kıpçak, Peçenek ve Nogaylarla iç içe olduğu kabul edilmektedir.

Kıpçaklar, 1060 yıllarında İdil boylarından hareket ederek Rus topraklarına girmiştir. Doğu Peçeneklerinden bir grup da Kıpçaklarla birlikte hareket ederek Rus topraklarına gelmiştir. Peçeneklerin büyük bir kısmı yeni gelen kardeşleri ile anlaşmış, bir kısmı Batıya, Bizans hudutlarına giderek orada yerleşmiş ve başka bir kısmı da kuzeye, bozkırların kenarındaki meskûn sahaya çekilmişlerdir. Kuzeye gidenler parçalanmışlar ve daha küçük zümreler halinde hususî isimler ile zikredilmeye başlamışlardır (Msl. Peçenek, Berende, Turpe, Tork, Kovu vb.). Ruslar, bu kabileleri 1140'tan itibaren 'Çernıye Klobuki' adıyla anmıştır (bk. Arat 1955; Yılmaz 2008: 6; Sümer 1995; Kurat 1937; Baskakov 1988). Karakalpakların oluşumu XII-XIII. yüzyıllarda Aral'da yaşayan Kanglı kabileleri ile de bağlantılıdır. Kanglı kabilesi, Oğuzların ve Kıpçak-Kimek kabilelerinin karışımı sayesinde oluşmuştur (bk. Yılmaz 2008: 6; Ivanov P. P. 1958). Karakalpaklar, uzun süre Kıpçakların arasında yaşamış ve Altın Orda devletinin parçalanmasından sonra Doğu Nogay Ordasına katılmışlardır. XVI. asırda Karakalpak halkı oluşumunu tamamlamış ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarının Türk dilli toplulukları Nogaylar, Özbekler ve Kazaklardan ayrı bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardır (bk. İstoriya Karakalpakskoy ASSR 1974; Yılmaz 2008: 10). Karakalpakların batı kabile toplulukları ve devletleri ile Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Altın Orda devleti içinde yer alan kabileler, Nogaylar, Özbekler ve daha sonraki dönemlerde de Kazak kabile grupları ile genetik ve kabilevî durumları bakımından akrabalık ilişkileri vardır. Karakalpakların aynı

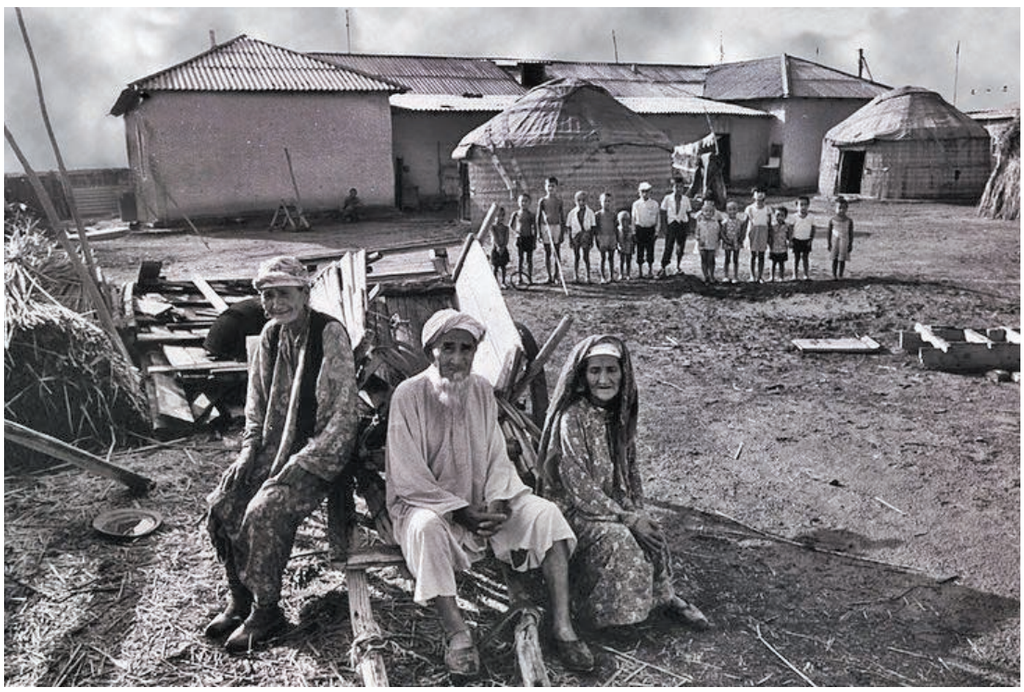
zamanda Batı Hun ve Oğuz toplulukları ve Doğu Hunları ile de akrabalık bağlantıları bulunmaktadır (bk. Baskakov 1969; Yılmaz 2008: 11). Kendi rivayetlerine göre de Karakalpaklar, önce İdil boylarında oturmuşlar ve Nogaylarla münasebet kurmuşlardır. XVI. yüzyıl boyunca Karakalpaklar, Nogaylarla birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Karakalpakların Nogaylarla ortaklaşan uruk adları ve dillerindeki benzerlikler, bu görüşü desteklemektedir. Karakalpakların eski vatanlarını terk etme sebepleri arasında Emir Timur'un Bulgar şehrini harap etmesi, Rusların Kazan şehrini gasp etmesine dayanan olaylar sayılmaktadır. Böylece İdil'in sol sahiline (Buhara) geçerek Aral Gölü'ne doğru ilerlemiş, gölün kuzeyinden geçerek Sırderya nehrinin aşağı taraflarına yerleşmiştir (Yılmaz 2008: 13). Karakalpaklar, XVII. yüzyılın başlarında Yese (Türkistan), Sığnak ve Savran şehirleri ile aşağı Sırderya arasında bulunmuşlardır. O zaman bile Karakalpakların bir kısmı Amuderya deltasına ulaşmışlar ve tarımla uğraşmışlardır (Türk Ansiklopedisi 1974: 291; Uygur 2010: III). XVIII. yy. başında Kazaklarla Kalmuklar arasında büyük bir savaş olmuştu. Bu savaşa Karakalpaklar da dâhil olmuş ve Kazaklarla birlikte ağır bir yenilgiye uğramışlardır. O güne kadar Sırderya'nın orta aşağı bölümünde yaşayan Karakalpak oymakları, tamamıyla Aral gölü güneyine dökülmüşlerdir (Türk Ansiklopedisi 1974: 292; Togan 1981: 167-170).

XIX. yüzyılın başlarında Hive Hanlığı'nda Çingiz-Şeybani sülalesinin hâkimiyetine son verilerek hanlık, Kongrat beylerine geçmiştir. Kongrat boyunun çoğunluğu, aşağı Harezm'de Karakalpak boyu ile beraber ayrı ve bağımsız bir hanlık kurmuştu (Türk Ansiklopedisi 1974: 292). Karakalpaklar 1858 yılına kadar bağımsız kalmışlar, nihayet 1858'de *II. Mehmet Rehim* (1863-1910) zamanında Karakalpak Hanlığı Hive'ye iltihak etmiştir. Hive Hanlığı'nın Rusya ile 1873'te yaptığı anlaşmaya göre, Amuderya'nın sağ tarafındaki Hive toprağı *Amuderya Şubesi* adıyla Sırderya eyaletine ilhak ediliyordu. Bu anlaşmaya göre, Karakalpaklar doğrudan doğruya Rus uyruğu olmuşlardı (Türk Ansiklopedisi 1974: 292; Togan 1981: 205-206, Uygur 2010: V). Amuderya Şubesi, 1920'de vilayete dönüştürülmüş ve doğrudan Rusya'ya bağlanmıştır. 1924'te başkenti *Hocaeli* olan Kazak-Karakalpak özerk vilayeti kurulmuştur. Böylece Rusya Federasyonu içinde yer alan Kazakistan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Karakalpakistan Özerk Vilayetinin oluşturulmasına dair karar alınmıştır. 1932'de Karakalpakistan Özerk Vilayeti, Rusya Federasyonu'na bağlanarak Özerk SSC'ye dönüştürülmüştür. Bu durum 1936'ya kadar sürmüştür. 1936'da Karakalpak Özerk SSC, Özbekistan SSC'ye bağlanmıştır. Mevcut idarî ve siyasî statü bugün de devam etmektedir (bk. Yılmaz 2008: 140-147).

5. Ortografi

Karakalpaklar, başlangıçta Asya Türklerinin yazı dili olan Türkçeyi (Çağatay Türkçesi) kullanmaktaydılar. Çünkü Çağatay Türkçesi, Karakalpakların (genelde Doğu ve Kuzeybatı Türklüğünün) yaşadığı coğrafyayı da içine alan geniş sahada yazı dili durumunda idi. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi ve *usul-i cedid* mektepleri, bu coğrafyaya da ulaşmıştı. 1917 Ekim devriminden sonra, Karakalpakistan'ın kurulması ile (1925) Karakalpakların kendi konuştukları lehçe yazı dili durumuna getirilmiştir. Eski dönemlere ait dil malzemesi az olsa da yaklaşık olarak XIX. yy.da başladığı kabul edilen yazılı (klasik) edebiyat temsilcilerinin (Ajiniyaz, Künhoja vd.) eserlerindeki dil, Doğu (Çağatay) Türkçesi ile karışık bir manzara arz eder (bk. Uygur 2004: 3029-3062). Edebî eserlerin bir kısmı Kazan'da basılırken 1874 yılından itibaren az sayıda da olsa Hive'de litografi (taş baskı) tekniğiyle kitaplar basılmaya başlanır. 1884'te Taşkent, 1890'da Semerkant'ta kurulan matbaaların da Karakalpak edebiyatının tanınmasına faydası olur.

Karakalpakça için önce 1924'te Arap harflerini temel alan bir alfabe geliştirilmiştir. Bu alfabede kelimeler, alışılmışın dışında bir yazım düzeni gösterir. Arap alfabesi, 1932'de yerini Latin esasına dayanan ve 1938'e kadar kullanılacak olan alfabeye bırakır (Aslında Latin esaslı bir alfabe, 1928'de ilk kez denenir. Bu alfabe, *Kızıl Karakalpakistan* gazetesinde tanıtılır). 1940-1957 yılları arasında Kiril harfleriyle oluşturulan 'birinci Kiril' alfabesi dönemi yaşanır. 1957'den sonra alfabe yeniden düzenlenir ve 'ikinci Kiril' alfabesi oluşturulur. 1993'e kadar kullanılan Kiril alfabesi, bu tarihten sonra yerini resmen Latin harflerine bırakır. Yeni alfabenin kullanılması süreci yavaş işlemiştir. Yeni Karakalpak dilinin alfabesi ve imla kuralları, okullarda 1996'dan itibaren öğretilmeye başlanmıştır. Karakalpakların ve Özbeklerin Latin esaslı yeni alfabeleri, Türkiye'de yapılan kurultaylar ve toplantılar sonucunda belirlenen Latin esaslı ortak Türk alfabesine uzaktır. Mevcut Türk alfabesine eklenmesi kararlaştırılan /q/, /x/, /ñ/, /ä/ ve /w/den /q/, /x/ ve /w/ işaretleri, yeni alfabede yer bulurken, mesela açık e /ä/ karşılığında /a'/, /ö/ karşılığında /o'/, /ü/ karşılığında /u'/; yumuşak /ğ/ karşılığında /g'/, damak /ñ/si karşılığında /n'/, /ş/ karşılığında /sh/ işaretleri kullanılmaktadır (Uygur 2010: 1; Yılmaz 2008: 359-363).

Karakalpaklar
© forum-eurasica.ru

6. Dil

Karakalpakçanın Türk dilleri içindeki yeri

Karakalpakça, Türk dilleri ailesinin Kıpçak (kuzey-batı) grubunun Aral-Hazar bölümüne girmektedir. Aral-Hazar bölümünde Karakalpakçadan başka Kazakça, Kırgızca ve Nogayca bulunmaktadır.

Karakalpakçanın diyalektolojisi

Karakalpaklar, kendi ağızlarının yazı diline dönüştürülmesine kadar ortak yazı dilini (Çağatay) kullanmaktaydılar. Konuşma (ağız) özellikleri de Kazakçaya çok yakındır. Ancak Karakalpaklar, uzun süren temasları ve komşuluk ilişkileri nedeniyle diğer Türk boyları olan Oğuzlardan ve az da olsa eski Bulgar Türklerinin dillerinden de etkilenmişlerdir. Söz başındaki 't' ve 'k' seslerinin 'd' ve 'g'ye dönüşmesi, sıfat fiil şekli olarak *-AcAK* ekinin kullanılması Oğuz Türkçesinin etkisini gösterdiği gibi Özbekçenin dilsel özellikleri de Karakalpakçada görülmektedir (bk. Uygur 1999; Uygur 2010; Güngördü 1998).

Karakalpakça, kuzeydoğu ve güneybatı olmak üzere başlıca iki ağız bölgesine ayrılmaktadır. Aralarında çok fark olmayan bu iki ağızdan başka Karakalpakistan sınırları boyunca Karakalpak-Kazak, Karakalpak-Türkmen ve Karakalpak-Özbek karışımı ağızlar vardır (Baskakov 1951: 3-4; Yılmaz 2008: 359).

Ses bilgisi

Karakalpakçanın öne çıkan fonetik özellikleri şunlardır:

Ünlüler

Latin esaslı yeni Karakalpak alfabesinde ünlülerin sayısı 9 işaretle temsil edilmektedir. Bu alfabede, Türkiye Türkçesindeki /e/ sesinin karşılığı olan ve Kiril alfabesinde Ә işareti ile gösterilen harf ile /ie veya ye/ şeklinde söylenen sesin karşılığı olan /e/ harfi, yeni alfabede birleştirilmiştir. Karakalpakçada Türkiye Türkçesindeki sekiz ünlünün dışında bir de açık e (ä) bulunmaktadır. Bu ünlü, Latin esaslı yeni alfabede /a'/ ile işaretlenmiştir.

/ä/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunmaktadır. Genellikle Arapça ve Farsça kelimelerde görülür. Az da olsa Türkçe kökenli kelimelerde de bulunur: *qälem* 'kalem', *häm* 'hem, da, de', *jäne* "yine, ve", *närse* 'nesne' vb. İmlada, art ünsüzün yanında bulunan açık e'ler, /a/ şeklinde söylenir: *qäte*

Karakalpaklar
© forum-eurasica.ru

‘hata’ (söylenişi *qate*), *qäle-* ‘onaylamak, kabul etmek’ (söylenişi *qale-*) vb. (Uygur 2010: 4-5).

/e/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Bu ünlü, kelime başında /y/ veya /i/ sesine yakın bir ses almakta ve ‘ye’ ya da “ie” şeklinde söylenmektedir: *ieke/yeke* “iki”, *iel/yel* “el, yurt”, *iendi/yendi* “şimdi”; kelime ortasında ve bilhassa sonunda ise kapalı e (é) telaffuzu hissedilir: *kemé* “gemi”, *kélséñiz* “gelseniz” vb.

/o/ ünlüsü, söz başında ve ortasında bulunmaktadır. Bu ünlünün kelime başında dudaksıl söylenişi dikkati çekmektedir. Bu söyleyişte /o/nun başında bir /w/ veya /u/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: *ʷoq* ‘ok’, *ʷot* ‘ateş’, *qol* ‘el’, *toğız* ‘dokuz’, *boldı* ‘oldu’ vb. (Uygur 2010: 4)

/ö/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunabilir. Bu ünlü, kelime başında (/**o**/ gibi) dudaksıl söylenmekte, /ö/’den önce /w/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: *ʷöl-* ‘ölmek’, *ʷös-* ‘büyümek, çıkmak’, *köl* ‘göl’, *söz* ‘söz’, *köz* ‘göz’ vb. (Uygur 2010: 6).

/u/ ünlüsü, söz başında, ortasında ve sonunda işitilmektedir. Kelimenin ikinci veya son hecesindeki /u/ sesleri, imlada /ı/ olarak yazılır: *qus* “kuş”, *qum, usta, boldu* ‘oldu’ (yazılışı *boldı*), vb. (Uygur 2010: 4).

/ü/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Ancak kelime sonunda işitilen /ü/ sesi, imlada /i/ olarak gösterilir: *ün* ‘ün, ses’, *ülken* ‘büyük’, *kül* ‘kül’, *kördü* ‘gördü’ (imlada *kördi*), vb. (Uygur 2010: 6).

Ünsüzler

/b/ sesi, /m/, /n/ seslerinin etkisiyle, bazen de sebepsiz (belki komşu dillerin etkisiyle) genzelleşebilir: *men, moyın* ‘boyun’, *masaq* ‘başak’. Bazen /b/ > /w/ değişmesi görülür: *täwip* ‘tabip’, *suw* ‘su’ vb.

/ç/ sesine, sadece Rus dilinden ve Rus dili kanalıyla giren sözlerde rastlanır. Ancak halk ağzında /**ç**/ sesi yerine /**ş**/ kullanımına sık rastlanır: *çek> şek, çempion> şempion, çuvaş> şuwwaş, kauçuk> kauşuk vb.* (bk. HQT-F 1994: 106; Uygur 2010: 9-10). Türkçe kelimelerdeki aslî /ç/ sesinin /ş/ye dönüşmesi, genel bir kural halindedir: *şegin-* ‘çekinmek, geri durmak’ (Uygur 2010: 48).

/d/ sesi, kimi zaman /t/ye döner: *täjjal* < Ar. deccâl, *patşa* < F. *pâdişâh* vb.

/f/ ünsüzüne, Karakalpakçanın temel sözlerinde değil, Rus, Arap ve Fars dillerinden giren sözlerde rastlanır. Ancak Arapça ve Farsçanın /f/leri /p/ye döner: *pikir* ‘fikir’, *perman* ‘ferman gibi. Rusça veya Avrupa dillerinin /f/leri kendisini korur: *fosfor, fotograf* vb. Kelime başı /f/leri, genellikle konuşma dilinde /p/ye döner ama bu değişim yazımda gösterilmez: *fabrika* (söylenişi pabrika) vb. Bu ünsüz, kelime ortasında ve sonunda çift dudak ünsüzü /w/ gibi telaffuz edilir (bk. HQT-F 1994: 92; Uygur 2010: 11).

/**g**/ sesi Karakalpakçada sadece ön ünlülerle birlikte kullanılmaktadır. Rusça veya Batı dillerinden giren kelimelerde bu kural bozulabilir (HQT-F 1994: 109; Uygur 2010: 12). Kimi örneklerde /b/ye (*eñbek* < *emgek*) kimi örneklerde /y/ye dönüşür (*üyret-* < *ögret-, jiyen* < *yigen, biy* < *beg*) (Uygur 2010: 42-43).

/ğ/, ünsüzü art ünlülerle birlikte kullanılır. İmlada ön ünlülerin yanında bulunabilirse de (*ğäher* < Ar. kahr, *ğärip* < Ar. *ğarîb* vb.) bu ön ünlü de /ğ/ tesiriyle art telaffuz edilir. Kelime ortasındaki /ğ/lerden bazıları Arapçanın ‘ayın’ sesinden dönüşmüştür. *ağza* < Ar. *‘a'zâ’*. Kelime ortasındaki /ğ/, Türkçe kelimelerde /q/dan yumuşama şeklindedir: *ağım* < ak-‘tan ‘taraf, yön’, *bağın-* < bak-‘tan ‘tâbi olmak, bağlı olmak’ vb. (Uygur 2010: 12). Söz içinde *-ğ-* düşmelerine rastlanabilir: *urı* ‘hırsız’ < *oğrı, ul* < *oğul* vb. /ġ/ > /w/ değişmeleri, Karakalpakçanın (genelde Kıpçakçanın) karakteristiğidir: *awır* < *ağır, tuw-* < *toġ-*

vb. /ġ/ > /y/ örneklerine de rastlanır: *bayla-, biyday* vb. (Uygur 2010: 42).

Berdak
© Pınar Fedakâr

/h/ ünsüzü, hırıltısız bir sestir. Batı kökenli sözcüklerin bazı /h/leri aracı dil Rusça yoluyla /g/ ünsüzüne gelişir: *gümanist* < *Rus* < Fr. *Hümaniste, nigilizm* < *Rus* < Fr. *Nihilisme* vb. Arapçanın 'ha' sesi, kimi örneklerde /ğ/ye (*ğärrem* < *harâm*) kimi örneklerde /q/ya döner (*aqmaq* < *ahmak*) (Uygur 2010: 43). Arapçanın 'ayın' sesi yerinde bazen /h/ görülür: *hämel* < Ar. ʿamel 'iş, amel; halkı idare etme işi, vazifesi ʿ (Uygur 2010: 50).

/x/ sesi (hırıltılı h), aslî bir ses değildir, Arapça, Farsça, Rusça ve Rus dili kanalıyla giren kelimelerde görülür. Türkçe kelimelerde ise sadece /q/dan /x/ya dönüşen ses olarak veya nadiren ünlemlerde rastlanabilir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *xat* < Ar. hatt *'mektup, yazı, xor* < F. hôr, *xabar* < Ar. haber vb. (Uygur 2010: 13-14). Arapça ve Farsçanın /x/ sesi, bazen /q/ya (*qätar* < *hatar, Quday* < *Huda*) döner. Söz başında h- > ğ- değişimi de görülür: *ğäziyne* < *hazîne.*

Karakalpakçadaki /**j**/ sesi, aslında /**y**/ sesinin karşılığıdır. Dikkati çeken bir husus, /j/ sesinin kelime başında /dj/ affrikatı şeklinde de söylenmesidir. Bir kişi mesela *jol, jaqsı, joldas* vb. sözlerin başındaki /j/yi, bazen de /dj/ şeklinde söyleyebilir (HQT-F 1994: 100; Uygur 2010: 14). Batı kökenli kimi kelimelerde /j/ sesi /g/ye döner: *gimnastika* < Fr. gymnastique 'jimnastik'. Arapçanın /c/ sesi de /j/ olur: *juwap* < *Ar. cevâb, jännet* < *Ar. cennet, netiyje* < *Ar. netîce, ilaj* < *Ar. 'ilâc.*

/k/ iki ünlü arasında kaldığı zaman veya akıcı ünsüzlerle kullanıldığında ötümleşebilir: *ekis> egis, tikis> tigis.* (Ama *jelke, külki, tülki* vb.) (HQT-F 1994: 108; Uygur 2010: 15). Kimi örneklerde k- > g- değişmesi görülür: *gez* < kez 'zaman', *gelle* < F. kelle 'baş, kelle', *güz* < küz vb. (Uygur 2010: 44).

/q/ ünsüzü: Kelime başında */q-/ > /ğ-/* ve */q-/ > /x-/* değişmeleri görülebilir: *ğarğa* < karga, *ğarğıs* < kargış, *ğaz* < kaz; *xaraqter, xronika* (Uygur 2010: 44, 45) Kelime ortasındaki **/q/**lar, çoğunlukla söylenişte /x/ sesine döner: *axıl, saxla-, baxsı, axşa, baxşa.* Ortada */-q-/ > /-ğ-/* yumuşaması hem söyleyişte hem yazımda vardır: *sağın-* 'özlemek', *jağa* 'yaka', *toğız* 'dokuz' vb. Ancak /q/, bazen yumuşamaz: *şaqır-* 'çağırmak', *baqır-* 'bağırmak' (HQT-F 1994: 111; Uygur 2010: 16, 44).

/l/ ünsüzü: Nadiren /l/ > /n/ ve /l/ > /r/ değişmelerine rastlanır: *gizne-* < gizle-; *Ürker* < Ülker 'Ülker yıldızı'. Karakalpakçada /l/ ile başlayan ekler, (Kazak, Kırgız vb. Türkçelerindeki gibi) başka şekillere dönmezler. Ancak Karakalpak ağızlarının bazılarında (Taxtaköpir bölgesinde) *'kün', 'tün', 'adam'* gibi sonu genzel ünsüzlerle biten kelimelere *-ler, -lar* eki getirildiğinde, ekin ilk ünsüzü /n/ye dönüşmektedir: *künler> künner, tünler > tünner, adamlar> adamnar* vb. Yine çok az kelimede /l/ sesi, /t/ sesine dönüşür (benzeşir): usla- > usta-, tasla-> tasta-, tisle-> tiste- vb. Bu değişmeler, söyleyişle sınırlıdır (HQT-F 1994: 102; Uygur 2010: 45).

/m/ ünsüzü: Ortada */-m-/ > /-b-/* aykırılaşması görülebilir: *Muhambet/ Mambet* < Muhammed. Az da olsa /m/ > /ñ/ değişmesi görülür: *eñbek* < emgek 'emek, iş, görev', *tañba* (< tamba < tamga 'damga, işaret, belgi'. /m/ > /p/ değişmeleri de az değildir: *duşpan* < F. düşman, *aspan* < F. asmân/asumân 'gök yüzü'.

-mAK; -mA eklerinin ilk ünsüzü /m/ ile soru eki -mA, sonu n,ñ,z ile biten fiillerden sonra /b/ye dönüşür: *jasırınbaq* < jasırın-maq 'saklanbaç oyunu', *dizbek* < diz-mek 'sıra, dizi, katar, silsile', *ezbe* < ez-me 'palavracı, boşboğaz'; *nan ba* 'ekmek mi?', *şañ ba* 'toz mu?', *küz be* 'güz mü?' vb. Fiilden isim yapan *-mAK, -mA* ekleri ile soru eki -mA'nın ünsüzü /m/, sonu tonsuzlarla biten fiillerden sonra /p/ye dönüşür: *batpaq* < bat-maq 'bataklık, çamur'; *qospa* < koş-ma 'birleşik, müşterek; karışık', *işpe-* < içme- 'içmemek'; *joq pa* 'yok mu?', *aş pa* 'aç mı', *at pa* 'at mı?' vb. (Uygur 2010: 45, 46).

/n/ ünsüzü: /n/ > /m/ ile /n/ > /ñ/ değişmesi nadirdir: *umıt-* < *unut-; qoñsı* < konşı. Çekim eklerinden yükleme hâli eki *-nI*, 'm, n, ñ, w, z' ünsüzlerinden sonra *-dI* olur: *qälemdi* 'kalemi', *nandı* 'ekmeği',

Mizdehan mezarlığı
© Pınar Fedakâr

tañdı ‘tan vaktini’, *suwdı* ‘suyu’, *jazdı* ‘yazı, yaz mevsimini’ vb. İlgi hâli eki *-nIñ*, ‘l, r, y, w, z’den sonra *-dIñ* olur: *uldıñ* ‘oğul-un’, *qardıñ* ‘karın’, *baydıñ* ‘zenginin’, *suwdıñ* ‘suyun’, *sözdiñ* ‘sözün’ vb. /n/ > /t/ benzeşmesinin bir sonucu olarak yükleme hâli eki *-nI*, tonsuz ünsüzlerden sonra *-tI* olur: *tastı* ‘taşı’, *isti* ‘işi’, *kitaptı* ‘kitabı, *tisti* ‘diş-i’ vb. İlgi hâli eki *-nIñ*, tonsuz ünsüzlerden sonra *-tIñ* olur: *tastıñ* ‘taşın’, *istiñ* ‘işin’ vb. (Uygur 2010: 46).

/ñ/ damak n’si (palatal n), kelimenin ortasında ve sonunda bulunur. Az da olsa /ñ/ > /g/ ve /ñ/ > /w/ değişmelerine rastlanabilir: *megze-* < *beñze-; kewil* < *köñül* (Uygur 2010: 47).

/p/ ünsüzü, bazen /b/den (*pal* ‘bal’, *pütin* ‘bütün’), bazen de Arapça ve Farsçanın /f/lerinden dönüşmüştür. Kelime sonunda bulunan -p’ler, kendisinden sonra ünlü gelince söyleyişte b-’ye dönüşür: *öbis-* ‘öpüş-’, *azap* > azabı, *kitap* > kitabı, *şöp* > şöbi ‘çöpü, otu’, *top* > tobı ‘topu’ vb. (Uygur 2010: 19).

Kelime başı **/r/**lerden önce ‘ı, i, u, ü, o’ ünlülerinden birinin türemesi (protez) hadisesine konuşma dilinde çok rastlanır: *ırısqı*< Ar. rızk ‘rızık’, *ıras* ‘doğru’< F. râst. Bu ön türemenin yazıya yansıdığı da olur: *Orıs* ‘Rus’ (HQT-F 1994: 104; Uygur 2010: 20).

/ş/ ünsüzü: Karakalpakçadaki **/ş/** sesleri, **/s/**’ye dönüşür: *baş*> *bas, taş*> *tas* (Uygur 2010: 21) Ama bazı kelimelerde de **/s/** ve **/ş/** sesleri, paralel kullanılır (edebî dilde /s/li şekiller kullanılır): *samal* ~ *şamal* ‘rüzgâr, yel’. (HQT-F 1994: 98) Arapça ve Farsçanın /ş/leri, genellikle kendisini korur: *aşna* < F. âşinâ/ âşnâ ‘aşina, bildik, tanıdık’, *aşıq* < Ar. ‘âşık. Ama *sorpa* < F. şorbâ ‘çorba’ gibi örneklerde ş > s değişmesi görülür (Uygur 2010: 22, 48).

/t/ sesi, kelime başında kendisini korur. Ancak *duzaq* < tuzak ‘tuzak’, *döret-* < törü-/ törö:-‘ten ‘ortaya çıkarmak, eser yazmak’, *de-* < té:- ‘demek, söylemek’, *duz* < tuz ‘tuz’, *düz* < tüz ‘düzlük, meydan, ova’, *düz-* < tüz- ‘meydana getirmek; kurmak, yerleştirmek’, *doñız* < toñuz ‘domuz’, *diz-* < tiz- ‘ortasından delip ipe geçirmek, dizmek’ gibi örneklerde Oğuz Türkçesinin özellikleri görülür. Türkçedeki bazı kelimelerin sonunda bulunan ‘t’ler, iki ünlü arasında kalsa bile yumuşamaz: *art* > *artında* ‘ardında’, *at* > *atı* ‘adı, ismi’, *jurt* > *jurtın* ‘yurdunu’ vb. (Uygur 2010: 48, 49).

/w/ sesi, sözün başına, ortasına ve sonuna gelip yanındaki ünlüyle birlikte ‘yalan diftong’ oluşturur. *waqıt, wäde* vb. Karakalpak diline ait temel sözlerde /o/, /ö/ ünlülerine sözün başında rastlanmaz, onların önünde daima /w/ sesi kullanılır: *wol* (o), *won* (on), *wömir* (ömür), *woq* (ok) vb. Bu sözlerdeki /wo/, /wö/ çiftleri /o/, /ö/ harfleriyle yazılır. Türkçe asıllı kelimelerdeki /w/ sesi, aslî /g, ġ, (veya q > ġ) / sesinden değişmiştir: *buwaz* ‘hamile’, *taw* < *taġ* vb. Arapça ve Farsçanın /v/leri de /w/ işaretiyle temsil

Nazlımhan
© Pınar Fedakâr

edilir. *taw* ‘dağ’, *saw* ‘sağ, ölü olmayan; esen’, *jaw* ‘düşman, yağı’, *daw*< Ar. da‘vâ ‘münakaşa, tartışma’, *däw*< F. dîv (HQT-F 1994: 91; Uygur 2010: 23, 24). Nadir de olsa /w/ > /h/ değişmesi görülür: *hüjdan* < *Ar. vicdân* (Uygur 2010: 49).

/y/ sesi, kelimenin ortasında ve sonunda sık kullanılır. Kelimenin başında ise *ya (я), yamasa (ямаса), yar (яр), yu (ю) Yusip (юсип)* gibi sözlerde yarı diftong şeklinde rastlanır. Bunun dışında kelime başındaki /y-/lerin /j-/ye dönüşmesi sistemlidir: *jabıs-* < *yapış-, jıl* < *yıl*. Karakalpakçadaki /y/ sesi, Türkçe sözlerin başında, konuşma dilinde devamlı /e/ ünlüsünün önünde kullanılır (telâffuz edilir ama yazılmaz): *yel (el: ‘il; halk’), yeki (eki: ‘iki’), yerin (erin: ‘dudak’).* Rus dilinden giren sözlerde sözün başında da /y/ sesi telâffuz edilir: *Yegor (Egor), Yepişev (Epişev) vb.* Kelime sonunda bulunabilir: *sıy* ‘saygı’, *ay* ‘ay; mehtap’ vb. (HQT-F 1994: 106-107; Uygur 2010: 23-24). Arapçadaki ‘ayın’ ve ‘hemze’ sesi yerinde bazen /y/ görülür: *waqıya* < Ar. vâkı‘â, *täbiyat* < Ar. tabî‘at, *şayır* < Ar. şâ‘ir, *qayıl* < Ar. qâ’il ‘kail olmak, razı olmak’ (Uygur 2010: 50).

/**z**/ sesi, sözün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Kelime başında: Arapça, Farsça, Batı ve Rusça kökenli kelimelerde görülür. Nadiren de olsa Türkçe *zeñgi* < üzeñü örneğindeki gibi ünlü düşmesi sonucu /z/li örneğe rastlanabilir. (Uygur 2010: 25). /z/ > /s/ değişmeleri yadırganmaz: *ötpes* < ötmez ‘keskin olmayan, kesmez’, *tawsılmas* ‘ebedî, ezelî’, *emes* < er-mez ‘değil. Aynı şekilde /s/ ünsüzlerinin yanındaki /z/ ünsüzü, benzeşerek konuşma dilinde /s/ye dönüşür: *ozsın* > ossın, *jazsın* > jassın; *az sal*> *as sal* ‘az gönder’, *jüz som*> *jüs som* ‘yüz som (para birimi)’, *güz samalı*> *güs samalı* ‘güz yeli’. (HQT-F 1994: 98). Birinci çokluk şahıs eki *-mız, -miz*’in *(baramız, kelemiz* vb.) /z/leri de konuşma dilinde /s/ye dönüşür (HQT-F 1994: 98).

Köklerde morfo-fonolojik değişkenlik

Karakalpakçada, söz sonu ötümsüz (sert) ünsüzlerin, ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde ötümlü hale gelmesi genel anlamda bir kural olarak işletilir: *aq* > *ağıw* ‘akma’, *birik-* > *birigiw* birikme’, *tap-* > *tabıw* ‘bulma’ (konuşma dilinde *taw-* olur).

al-, qıl-, bol- fiilleri, zarf-fiil eki -(I)p’yi alınca, kökteki son ünsüzler (özellikle nazımda) düşebilir: *al-ıp* > *ap, qıl-ıp* > *qıp, bol-ıp* > *bop.*

Bazı kelimelerin ikinci hecelerinde bulunan ve vurgusuz olan hece ünlüsü, ek getirildiğinde düşer: *orın* > *ornı* ‘yeri’, *kewil* > *kewli* ‘gönlü’.

Toprakkala
© Pınar Fedakâr

Eklerde morfo-fonolojik değişkenlik

Eklerin, artlık-önlük uyumu sonucu ortaya çıkan alomorfları vardır: *-gi, -ğı, -dAs, -lIK* gibi. Ancak tek şekilli olup uyum dışı kalan ekler de mevcuttur: *-ejaq, -etuğın, -tay* (*kelejaq, keletuğın, kişkentay* vb.)

Düzlük yuvarlaklık uyumu, yazım biçiminin aksine konuşma dilinde bozulabilir: *süy-gön, bağ-uw, tün+dö, üy+gö biröw, süy+lö-dü* (yazıda *süy-gen, bağ-ıw, bir+ew, tün+de, üy+ge, süy+le-di*) vb.

Ünsüzle başlayan bazı eklerin benzeşme sonucu ortaya çıkan alomorfları vardır: İlgi (genitif) durumu *-nIñ* ekinin *-DIñ* (*taydıñ, at+tıñ* vb.); yönelme (datif) durumu ekinin *-GA* (*tay+ğa, til+ge, at+qa, köp+ke*); bulunma (lokatif) durum eki *-DA*'nın ötümlü ve ötümsüz biçimleri (*til+de, at+ta*); çıkma (ablatif) durumu ekinin *-DAn, -nAn (taw+dan, iyt+ten, qan+nan* vb.); yükleme (accusatif) durumu ekinin asli olan *-nI* biçiminden başka *-dI ve -tI* biçimleri (*bala+nı, taw+dı, iyt+ti* vb.); araç durumu eki *-menen*'in *-benen, -penen* (*bala menen, qız benen, at penen* vb.) biçimleri; isimlerin bildirme birinci teklik şahıs çekiminde *-mAn* ekinin *-bAn, -pAn* (*saw+man, er+men, az+ban, jigit+pen* vb.) biçimleri vardır. Fiil kip eklerinden bazılarının *(-DI, -GAn, -mAKşI, -bAKşI, -pAKşI* vb.), eklendiği kelimenin son sesinin ötümlü olup olmayışına göre hem ötümlü hem ötümsüzle başlayan varyantları kullanılmaktadır: *aldım, ketti* 'gitti', *bilgen* 'bilmiş', *atqan* 'atmış', *almaqşıman* 'almak istiyorum', *atpaqşıman* 'atmak istiyorum', *ketpekşimen* 'gitmek istiyorum', *üzbekşimen* 'koparmak istiyorum' vb. Soru ekinde de aynı durum gözlenir: *Jer me? Qız ba? At pa?*

Karakalpakçada, ünsüzle başlayan bazı yapım eklerinin de ton bakımından uyuma girmek için tonlu ve tonsuz varyantlarının ortaya çıktığı görülmektedir: *kelme-* 'gelmemek', *üzbe-* 'koparmamak', *işpe-* 'içmemek'; *üzbe* 'koparma', *kertartpa* 'geri çekme, gericilik'; *ilmek* 'ilmek', *saqlanbaq* 'saklanmak', *aytpaq* 'söylemek' vb.

Biçim bilgisi

İsim ve zamir

Çokluk eki -lAr'dır. Ekin ilk ünsüzü benzeşme sonucu değişmeye uğramaz: *balalar* 'çocuklar', *taslar* 'taşlar', *qızlar* 'kızlar'. Ancak ağızlarda son ünsüz *-n*'den sonra eki -nAr biçimine girebilir. Hatta ek ünlüsünde dudak benzeşmesi de görülebilir: *kün-nör* 'günler'.

İyelik ekleri şunlardır: *(I)m, (I)ñ, -I / -sI, -mIz, -ñIz, -lArI. balam, balañ, balası, balamız, balañız, balaları; üyim, üyiñ, üyi, üyimiz, üyiñiz, üyleri* (Yuvarlak ünlülerden sonra gelen ekin imladaki düz ünlüleri, konuşma dilinde dudak çekimine uğrar: *üyüm, üyüñ* vb.).

İsmin hâl kategorisi: İsmin **yükleme** (belirtme) durumu *-nI, -DI*, iyelik 3. teklik şahıstan sonra -n'dir: *balanı* 'çocuğu', *maldı* 'hayvanı', *attı* atı', *sulıwlığın* '(onun) güzelliğini'. **İlgi** durumunun ekli biçimi *-nIñ, -DIñ*; birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinden sonra *-iñ*'dir: *balanıñ, jaslardıñ* 'gençlerin', *kitaptıñ; meniñ, seniñ.* **Yönelme** durumu ekleri temel olarak *-GA*'dır: *adamğa, bizge, atqa* 'ata', *iske* 'işe'. Ek, birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra *-A,* üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *-nA*'dır: *qasıma* 'karşıma, önüme'; *balasına.* Ek, şahıs zamirlerinin teklik biçimlerinden ve işaret zamirlerinden sonra *-ğAn*'dır: *mağan* 'bana', *sağan* 'sana', *oğan* 'ona'; *buğan* 'buna', *soğan* (*so < sol < şol*) 'ona'. **Bulunma** durumu ekleri *-DA*'dır: *üyde, iste* 'işte', *orında* 'yerde', *qusta* 'kuşta'. (Ağızlarda, yuvarlak ünlülerden sonra ek ünlüsü, ikinci hecede yuvarlaklaşabilir: *kündö* 'günde, her gün' vb.) **Çıkma** durumu ekleri *-DAn*, iyelik üçüncü şahıs ekinden ve genzel ünsüzlerden sonra *-nAn*'dır: *awızdan* 'ağızdan', *attan, altınnan* 'altından'. **Eşitlik** durumu yaygın olarak *-DAy* ile yapılır: *attay* 'at gibi', *qızday* 'kız gibi', *soğanday* 'buna kadar'. Bazen *-şA* (< -çA) eki de kullanılır: *meniñşe* 'bence', *sonşa* 'o kadar', *boyınşa* 'boyu kadar'. Az da olsa *-dAyIn* eki de kullanılır: *sonıñdayın* 'onun kadar, onun gibi'. **Araç** durumu eki *-menen* ve bunun benzeşmeye uğramış biçimleri olan *-benen* ve *-penen'dir*: *jol menen* 'yol ile,

Karakalpak gençler
© forum-eurasica.ru

yol boyunca', *qız benen* 'kızla', *öş penen* 'öçle' vb. İsimlerin **soru** hali *-mA* ve benzeşmiş biçimleri olan *-bA, -pA'*dır: *bala ma? qız ba? joq pa?* Bazen de *-şe* kullanılır: *Qayıpbek şe?* 'Kayıpbek mi?' (Uygur 2010: 122-134).

Şahıs zamirleri yalın halde şu şekildedir: *men, sen, ol, bizler, sizler, olar.* Hâl kategorisine göre şahıs zamirlerinin çekimi: İlgi durumu: *meniñ, seniñ, onıñ, bizlerdiñ, sizlerdiñ, olardıñ.* Yükleme durumu: *meni, seni, onı, bizlerdi, sizlerdi, olardı.* Yönelme durumu: *mağan, sağan, oğan, bizlerge, sizlerge, olarğa.* Bulunma durumu: *mende, sende, onda, bizlerde, sizlerde, olarda.* Çıkma durumu: *mennen, sennen, onnan, bizlerden, sizlerden, olardan.* **Dönüşlülük zamiri** *öz'*dür. **İşaret zamirleri** *bul* 'bu', *sol* 'şu', *ol* 'o'*, bular, solar, olar, usılar* 'onlar, şunlar', *ana / anaw* 'o', *mınaw* 'bu'. *bul, anaw, mınaw* işaret zamirlerine Türkiye Türkçesinden farklı olarak iyelik ekleri gelebilir: *meniñ bunım (anawım/ mınawım), seniñ bunıñ (anawıñ/ mınawıñ), onıñ bunı (anawı/ mınawı), biziñ bunımız, siziñ bunıñız, olardıñ bunı.* (Uygur 2010: 155-162)

Karakalpak Türkçesinde *'eñ'* zarfının farklı bir işlev ve kullanımı da vardır. "*eñ*" zarfı yüklemle (predikatla) kullanılırsa "hiç" anlamına gelmektedir: *Eñ joq degende üyinen nan tabıladı.* 'Hiç yok demesine rağmen evinde ekmek var', *Eñ bolmasa ündeme.* 'Hiç olmazsa konuşma.' Bazen isimlerin başında da kullanılır: *Eñ gözzallıq aqıl menen miynette* 'Güzelliğin en iyisi / güzellik de akıl ile iştedir'. *'eñ'* sözü kelimenin sonunda da kullanılabilir. Bu durumda '*eñ'* sözü, bağlaç 'da, de'nin anlamını verir: *Sen şığıp eñ qay patşanıñ elinen* 'Sen çıkıp da hangi hanın yurdundan' (geniş bilgi için bk. Uygur 2010: 149; Uygur 2006: 83-94).

Fiil

Karakalpakçada -(I)p zarf fiil ekiyle ardından gelen bir art-fiilin gramatizasyonu sonucu yeni fiil yapıları oluşabilmektedir. Bunlar: *kiyatır* (< *kelip yatır*) 'gel-' (*Sen qaydan kiyatırsañ?* 'Sen nereden geliyorsun?'), *äket-* (< *alıp ket-*) 'götür-', *äkel-* (< *alıp kel-*) 'gel-, getir-' (*Xattı öziñ äkelip ber* 'Mektubu kendin getir', *barat-, baratır-* (< *barıp yat-ır-*) 'git-, var-' (*Ol keşe Taşkentke baratuğın boldı.* 'O, dün Taşkent'e vardı.', *apar-* (< *alıp bar-*) 'götür-' (*Miymandı awılğa aparayıq* 'Konuğu köye götürelim').

Fiilin **edilgen çatı**sı *-(I)l ve-(I)n* ekiyle yapılır: *öril-* 'örül-', *bölin-* 'bölün-, ayrıl-'. Bazen *-n-* ve *-l-* ekleri üst üste kullanılır, ama bu durumda da bir metatezle ek *-lin-* şekline girer: *Awqat jelindi.* 'Yemek yenildi.' (HQT 1981: 139). *Sözler delindi.* 'Sözler denildi.' (Uygur 2010: 118). **Dönüşlü çatı,** *-(I)n, -(I)l*, ekleriyle yapılır: *oylan-* 'düşün-', *juwın-* 'yıkan-', *burıl-* 'dön-'. **İşteşlik,** *-(I)s* ekiyle yapılır: *söyles-* 'konuş-', *quşaqlas-* 'kucaklaş-'. **Ettirgenlik** ekleri şunlardır: *-DIr, -KIz, -(I)t, -(I)z*: *jazdır-* 'yazdırmak', *işkiz-* 'içirmek', *soqqız-* 'yaptırmak', *alğız-* 'aldırmak', *söylet-* 'söyletmek', *oqıt-* 'okutmak', *emiz-* 'emzirmek' vb. (HQT 1981: 134 vd.). Geçişsiz fiillerden geçişli fiil yapan ekler: *(I)r-, -Ar, -KAr: köşir-* 'göçürmek', *qopar-, ötker-* 'geçir-', *jatqar-* 'yatakta yatır-' (Uygur 2010: 119-120). Ettirgenlik ekleri üst üste gelebilir: *qanattır-, tergizdir-* 'toplatmak', *küldirt-*.

Karakalpak genç kız
© forum-eurasica.ru

Fiillerde olumsuzluk *-mA* ve benzeşmiş şekilleri olan *-bA, -pA* ile yapılır: *barma-* 'gitme-', *üzbe-* 'koparma-', *jatpa-* 'yatma-'.

Karakalpakçada **şimdiki zaman** eki olarak ünsüzlerden sonra, zarf-fiilden kipleşmiş *-A*; ünlülerden sonra ise yardımcı ünsüzden kipleşmiş *-y* ekleri kullanılır: *al-a-man, kel-e-siz(ler); basla-y-man* (< *basla-y-a* turur men) vb. Üçüncü şahıslarda ekfiil *turur'*dan ekleşmiş *-DI* morfemi bulunur: *al-a-dı* (< *al-a-turur*). Kesin (anıq, negizgi) şimdiki zaman işaretleyicisi olarak birden çok art-fiilli yapı kullanılmaktadır: *(I)p atır, (I)p otır, (I)p jür, (I)p kiyatır, (I)p baratır, (I)p tur: alıp atırman, baslap otırmız, bolıp jür, külip kiyatır, islep baratır* 'çalışıyor', *pisip tur* 'pişiyor'. Başlayıp devam eden eylemi *-IwdA* ve *-MAKDA, -bAKDA, -pAKDA* ekleri karşılar: *alıwdaman, kelmektemiz* vb. **Geniş zaman** veya **belirsiz gelecek zaman** için -Ar eki kullanılır: *alarman* 'alırım, alacağım', *külerseñ* vb. **Gelecek zaman** için *-(A, y)jaq* eki işletilir: *alajaqpan, isleyjaqsañ* 'çalışacaksın'. Niyet ifadeli gelecek zaman için *-mAKşI, -bAKşI, -pAKşI* ekleri vardır: *almaqşıman, atpaqşısañ.* Kesin olmayan gelecek (geniş) zaman için daha çok üçüncü şahıslara özgü olmak üzere **-mAKşI** (-bAKşI, -pAKşI), **-jaq, -tuğın** eklerinden sonra *'qusaydı/ usaydı', 'körinedi', 'şığar'* yardımcı fiillerinden birisi getirilir: *külmekşi qusaydı, bilmeytuğın şığar.* Belirli gelecek zaman için (bazen de geçmiş zaman için) ise yukarıdaki eklerden sonra *'boldı', 'boladı'* fiilleri getirilir: *keletuğın boldı, şaqırmaqşı boladı.* **Bilinen geçmiş zaman,** -DI ekiyle kurulur: *aldım.* **Öğrenilen geçmiş zaman,** -KAn ve (I)p ekleri ile yapılır: *atqanman, külippen* 'gülmüşüm' (Uygur 2010: 163-171).

Fiilimsiler: İsim-fiil biçimleri *-(I)w* (Ek ünlüsü konuşma dilinde yuvarlaklaşır) ve *-mAGA* ekleriyle yapılır: *bil-iw* 'bilme', *oqıw; qus salmağa* 'kuş avlamaya'.

Sıfat-fiil ekleri, *-GAn, -Ar, (I)r, -mAs* ve benzeşmiş biçimleri *-bAs, -pAs, -Atuğın (*ünlülerden sonra *-ytuğın), -(A, y)jaq, -wşI, -(I)wlI* ve zarf-fiil kuruluşunda olsa bile sıfat-fiil gibi işletilen *-GAndAy'*dır: *atqan oğım* 'attığım ok', *barar jer* 'gidilecek yer', *körinbes adam, aytatuğın söz* 'söylenecek söz', *bolajaq is* 'olacak iş', *jan alıwşı jällat, orawlı kiyiz* 'sarılı keçe', *qorıqqanday sezim* 'korkulacak duygu' (bk. Uygur 2010: 204-208).

Zarf-fiil ekleri: Ana zarf-fiiller: *(I)p, -A* (ünlülerden sonra *-yø*), -GAlI (ağızlarda *GAnlI, GAllI* biçimleri mevcuttur), *-mAy* ve benzeşmiş biçimleri *-bAy, -pAy: -A* eki genellikle yeterlilik (*esite almadım* 'duyamadım', *isley almadım* 'çalışamadım'), süreklilik (*sen barağoy* 'sen gidedur'), yaklaşma (*kete jazladı* 'neredeyse gidecekti') tasvir fiilleri ile *-basla- (birin-biri ura basladı* 'birbirlerine vurmaya başladılar') vb. fiillerle kullanılır. Ayrıca ikilemeler oluşturur: *köre köre* 'göre göre'. Durum ekleriyle birleşip zarf-fiil eki olarak işletilenler: *-GAnşA* (Bazen araya iyelik 1. ve 2. t.ş. ekleri girer: *ölgenimşe* 'ölene kadar', *alğanıñşa* 'sen alana kadar'), *-GAndA, -GAnlIKDAn -mAstAn (-bAstAn, -pAstAn), -wGA, -(I)rGA / ArGA, -ArdA.* Şart ekiyle sesteş -sA eki, zaman anlamıyla zarf-fiil gibi işletilir. Özellikle manzum metinlerde *bol-, qıl-, al-* fiilleri, *-(I)p* ekini alınca, fiillerin son ünsüzleri düşebilir: *bop* < *bolıp, qıp* < *qılıp, ap* < *alıp* (bk. Uygur 2010: 208-213).

Özne işaretleyicileri ve ekfiiller

İyelik kökenli özne işaretleyicileri geçmiş zaman eki *-DI* ve şart eki *-sA*'dan sonra kullanılır: *(I)m* (1.t.ş.), *-(I)ñ* (2.t.ş.), *-ø* (3.t.ş.), *-K* (1.ç.ş.), *-ñIz (lAr)* (2.ç.ş.), *-lAr* (3.ç.ş.).

Zamir kökenli özne işaretleyicileri şunlardır: *-mAn (-bAn, -pAn)* (1.t.ş.), *-sAñ* (2.t.ş.), *-DI / -ø* (3.t.ş.), *-mIz (-bIz, -pIz)* (1.ç.ş.), *-sIz(lAr)* (2.ç.ş.), *-DI / -ø* (3.ç.ş.).

İsim cümlelerinde olumsuzluk *emes* 'değil' ile gösterilir: *sulıw emes* 'güzel değil'.

Karakalpaklar
© forum-eurasica.ru

Geçmiş zaman ekfiilleri (hikâye ve rivayet) *edi* ve *eken*'dir: *bilgen edim, alajaq ekenmen. eken,* soru cümlelerinde soru ekiyle bazen kaynaşarak *meken (be eken, pe eken)* biçimine girebilir ve 'şüphe' bildirir: *işsem me eken* 'içsem mi, içsem mi acaba (ki)'. *eken* yapısı, yan cümlelerde (sıfat-fiil gruplarında) de işletilir: *Kim ekenin men endi bildim*. 'Kim olduğunu ben şimdi bildim!' Şart ise *bolsa,* bazen de *-sA* ile yapılır: *alıp bolsam* 'almışsam', *alıp tursam* 'alıyorsam' (Uygur 2010: 178-198).

Karakalpakçada *şığar, qusaydı / usaydı, körinedi* biçimleri, şüphe, tahmin bildiren yapılardır: *Jumısqa kelmekşi usaydı.* 'İşe gelecek gibiydi, gelmeye niyetliydi.' *İşetuğın qusaymız.* 'İçecek gibiyiz.' (HQT 1981: 182). *Jaslardan miynet körgen adam şığar*. 'Gençlerden mihnet görmüş adamdır belki.'

'Bulunma', 'varlık' ifadesi için yüklem olarak *bar* ve olumsuzlarda *joq* 'yok' kelimeleri kullanılır: *Ol baydıñ onlağan dıyqanı bar.* 'O zenginin onlarca işçisi var.' (HQT 1981: 97). *Häzirşe heş jañalıq joq*. 'Şimdi hiç yenilik yok.' *bol-* fiilinin sıfat-fiili şekli olan *bolğan* da 'varlık, sahiplik' bildirir: *Bul sarayda talay ellerdiñ elşileri bolğan*. 'Bu sarayda birçok ülkenin elçileri varmış' (Bahadırova 1999).

Söz varlığı

Karakalpakların dilinde Kıpçak Türkçesine ait olan kelimelerin dışında Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça, Fransızca, İtalyanca, İngilizce gibi belli başlı dillerin sözcüklerine rastlanır. Rusça sözcüklerin oranı, Rus okullarının artması ve eğitimin Rusça yapılması ile daha da yaygınlaşmıştır. (Mesela ilk kez Törtkül şehrinde 1874'te Rus okulu açılır). Özellikle bilim, teknoloji, tarım ve ekonomiye ait sözcükler, Rusçadan girmiştir. Yabancı dillerden Karakalpakçaya giren kimi sözcükler, Karakalpakçanın (genel anlamda Türkçenin) seslik özelliklerine üst düzeyde uyarlanmıştır. Rusça veya Rusça kanalıyla giren Avrupa dillerinin kelimeleri ise büyük oranda uyarlamanın dışında kalmıştır. Uyarlama sürecinde meydana gelen ses değişmeleri şu şekilde özetlenebilir:

Ünlü uyumu bulunmayan sözcüklerin genellikle benzeşme yoluyla uyumlu hale getirilmesi: *neke* 'nikâh' < Ar. nikâh, *qabıl* 'kabûl' < Ar. kabûl, *tääjjip* 'şaşma' < Ar. ta'accüb, *posa* 'bûse, öpücük' < F. bûse, *nawrız* 'nevruz' < F. nev-rûz vb. Ancak aksi durumlara da rastlanır: *tärbiya* 'eğitim, terbiye' < Ar. terbiye, *seminar* 'seminer; yüksek okul stajı' < Fr. séminaire vb. (Uygur 2010: 37-40).

Ünsüz birikmeleri, ünlü türemesi veya ünsüz düşmeleriyle giderilmeye çalışılır: *xalıq* 'halk', *lapız* 'lafz, söz', *pikir* 'fikr', *miyirman* 'mihriban, şefkatli', *waq* 'vakit', *mäs* 'mest', *biybaq* 'bahtsız', vb.

Söz başı, söz sonu ünsüzleri (*h, v*) zaman zaman düşebilir: *esep* 'hesap', *patşa* 'padişah', *opa* 'vefa' (Uygur 2010: 53-55).

Söz başı /l/ ve /r/ ünsüzlerinden önce ünlü türeyebilir: *ılayıq* < Ar. lâyık ‘lâyık, uygun’, *ıras*< F. râst ‘rast, doğru, hakikat’, ırazı < Ar. râzı, Orıs < Rus vb.

Arapça ve Farsçanın söz başı /f/leri /p/ye dönüştürülür: *perzent* < F. ferzend ‘ferzend, oğul’, *pidä* < Ar. fedâ ‘fedâ’ vb.

Arapça ve Farsça sözcüklerdeki ünlü uzunluklarının bir kısmı, /h/, /w/ veya /y/ türemesiyle kısaltılır: *hawaz* < F. âvâz ‘ses, avaz*’, hazar* < F. âzâr ‘sıkıntı, eziyet, azar’, *duwtar* < F. dü-târ ‘telli bir çalgı’, *suwret* < Ar. sûret ‘suret, resim, fotoğraf’, *ruwhani* < Ar. rûhânî ‘manevî’, *suwpı* < Ar. sûfî, *duwşar* < F. dûçâr, *duwa* < Ar. du‘â, *arzıw* < F. arzû ‘arzu, istek’; *haqıyqı* < Ar. hakîkî ‘hakiki, gerçek’, *miyras* < Ar. mîrâs ‘miras’, *şiyrin* < F. şîrîn ‘şirin, tatlı’, *temiyin* < Ar. te’mîn ‘temin’, *ilmiy* < Ar. ‘ilmî, *diniy* < Ar. dînî, *siyne* < F. sîne ‘göğüs, döş’ vb. (Uygur 2010: 57-59).

Arapçanın ‘ayın’ sesi /ğ/, /h/ ve /y/ sesine dönüştürülür: *ağza* < aᶜzâ ‘a‘zâ, bir bütünün/çoğunluğun parçası’, *ağzam* < aᶜzam ‘a‘zam, büyük, derecesi yüksek’, *ağla* < aᶜlâ ‘a‘lâ, iyi’; *hayal* < Ar. ᶜayal/ ‘ıyâl ‘kadın’, *hasa* < Ar. ‘asâ, *häsi*< Ar. ‘âsî; *şayır* < Ar. şâ‘ir, *şeriyat* < Ar. şerî‘at, *waqıya* < Ar. vâkı‘â ‘olay, hadise’. Bazen ‘hemze’ sesi de /y/ye döner: *qayıl* < Ar. qâ’il ‘kail olmak, razı olmak’ (Uygur 2010: 50).

7. Toplumdilbilimsel görünüm

Karakalpaklar, ‘çokdillilik’ olgusunu yakından yaşayan bir halktır. Özellikle Rusçanın baskın bir dil olarak Karakalpakçaya etkisi hemen göze çarpar. Özbekistan’a bağlı olan özerk Karakalpak Cumhuriyeti, dil bakımından da bu Karluk Türkçesinin en büyük temsilcisi durumundaki Özbekçenin etkisi altındadır. Karakalpakçayı belki ‘en halis’ biçimde konuşanlar, şehirli olmayan, Rusça ve Özbekçeden ‘korunmuş’ kişilerdir. Türkmenistan’a yakın bölgelerde Oğuz Türkçesinin temsilcisi olan Türkmencenin; Kazakistan’a yakın bölgelerde de Kazakçanın etkileri gözlenir.

2003 yılında, Karakalpakistan’da eğitim diliyle ilgili yapılan bir ankette şu sonuçlara ulaşılmıştır: Karakalpakistan’da yaşayan Başkurtlar, eğitimin Karakalpakça yapılmasını desteklemektedir. Koreliler, eğitimin Rusça yapılması gerektiğini düşünmektedirler. Türkmenler Rusça, Özbekçe ve Karakalpakçanın eğitim dili olmasını istememektedirler. Özbekler, eğitim dilinin Özbekçe ve Karakalpakça yapılmasını savunmaktadırlar. Kazaklar ve Ruslar, Özbekçeye karşı çıkmakta, eğitim dilinin Karakalpakça (çünkü Kazakçaya çok yakındır) ve Rusça olmasını istemektedirler (Yılmaz 2008: 420-423).

Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

QARAQALPAQ XALQINIÑ PAYDA BOLIWI

1. Jaqın arada payda bolıp atırğan xalıqlar joq. Här qanday xalıq ülken bolsın, kişi bolsın äytewir öz tariyxı bar. Sonıñ uşın bulardıñ ülken yaki kişkene bolıp qalıwınıñ özin de här bir äsirdegi tağdirlerdiñ sotsiyallıq-ekonomikalıq jağdaylarınan izlewge tuwra keledi. Usınday sebepler menen ‘Qaraqalpaq tariyxı’ mekteplerde pän sıpatında oqıtılıp atır. Biraq ele tolıq qäliplesip kete qoyğan pän emes. Tek oqıwşılar emes, bälki xalıq öz tariyxınıñ törkinlerin bilgisi keledi.

2. Älbette Qaraqalpaq xalqı özin qorşağan tili, tür-tüsi, ürip-ädeti, etnografiyası bir-birine jaqın bolğan qazaq, özbek, qırğız häm türkmen xalıqlarınan bölek jasağan emes. Öz aldına xalıq bolıp qäliplesiw däwirleri de solar menen sıbaylas. XIV äsir, bälki onnan da alğı däwirlerge säykes keledi. Al, xalıqtıñ pütkilley azayıp qalıwınıñ sebepleri feodallıq urıslar menen baylanıslı. Sonıñ uşın da qaraqalpaqlar basqa türki xalıqlar qatarı VI äsirden baslap XIV äsirge şekem dawam etken ulıwma türki jazba esteliklerin özleriniñ ortaq mülki sıpatında qaraydı.

3. Qaraqalpaqlardıñ äyyemgi payda bolğan jeri Xorezm oypatlığı, tap häzirgi jasap turğan mäkanda qäliplesken. Şığısı jağınan Sak häm Massaget taypaları menen baylanısadı. Sonıñ işinde derya boyı saklarınıñ awqamı nätiyjesinde payda bolğan. Bul haqqında

KARAKALPAK HALKININ ORTAYA ÇIKIŞI

1. ‘Yakın zamanda ortaya çıkan halk yok. İster büyük ister küçük olsun her halkın mutlaka bir tarihi vardır. Onun için, bunların büyük veya küçük oluşlarını da her bir asırdaki mukadderatlarının sosyal ve ekonomik durumlarından takip etmek gerekir. Bu gibi sebeplerle ‘Karakalpak Tarihi’, mekteplerde bilimsel olarak okutulmaktadır. Fakat hâlâ tam mükemmelleşmiş bir ilim de değildir. Sadece öğrenciler değil, halk da öz tarihinin köklerini bilmek istemektedir.

2. Elbette Karakalpak halkı, kendisini kuşatmış dili, görünüşü, örf âdeti, etnografyası birbirine yakın olan Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen halklarından tamamen ayrı yaşayan bir halk değildir. Kendi başına bir halk olarak ortaya çıkıp tekemmül ediş devirleri de onlarla aşağı yukarı aynıdır. XIV. asır, belki ondan da önceki devirlere kadar gider. Fakat halkın büsbütün azalıp kalışının sebepleri, feodallık mücadelelerle ilgilidir. Bu yüzden Karakalpaklar da, başka Türk halkları gibi VI. asırdan başlayarak XIV. asra kadar devam eden bütün Türkçe yazılı âbidelerini, kendilerinin ortak mülkü olarak görmektedirler.

3. Karakalpakların önceki ortaya çıkış yeri, Harezm bozkırlarıdır ki hâlen yaşamakta oldukları mekândır. Çıkışı (kökeni) bakımından Sak ve Massaget boyları

körnekli tariyxşı S.P. Tolstov belgili bir şeşimge kelgen. Qaraqalpaqlardıñ ata-babalarnıñ jawınger qäwim bolğanlığı haqqında tariyxşılar köp pikir jazğan. Äsirese IX äsirdegi arab tariyxşısı A.N. Nauveriy: 'Sol däwirdegi Xorezm patşası Altın Taştıñ sahra qäwimlerinen tañlap alğan atlı gvardiyasınıñ atı 'Qalpaqlar' dep atalatuğın edi', dep jazadı. Sonıñ uşın da IX äsirde payda bolğan 'Qalpaqlar' qäwiminiñ ataması köp ğana tariyxşılardı qızıqtırğanı mälim...(K.Mämbetov, Qaraqalpaqlardıñ Etnografiyalıq Tariyxı, s. 6.)

ile bağlantılıdır. Bunun oluşumunda, derya (Amuderya) boyu Sak'larının katılımının da payı vardır. Bu konuda meşhur tarihçi S.P. Tolstov, belli bir hükme varmıştır. Karakalpakların atalarının savaşçı kavim olduğu konusunda tarihçiler pek çok fikir beyan etmişlerdir. Özellikle IX. asırdaki Arap tarihçisi A. N. Nauvery 'O devirdeki Harezm hükümdarı Altın Taş'ın sahra kavimlerinden seçip aldığı atlı özel birliklerin adı, 'Kalpaklar' diye adlandırılırdı' diye yazar. Onun için IX. asırda ortaya çıkan 'Kalpaklar' kavminin adı, birçok tarihçinin dikkatini çekmiştir...'(K.Mämbetov, Qaraqalpaqlardıñ Etnografiyalıq Tariyxı, s. 6.)

Kaynaklar

Ahmetov, S., Mambetov, K. (1996). *Karakalpak Edebiyatı*. Derslik. Nökis: 'Bilim' Baspası.
Aitmuratov, D. (1986). *Tyurkskiye Etnonimi.* Nökis.
Arat, R.R. (1955). 'Kara-kalpaklar', *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 6. İstanbul: Maarif Basımevi.
Ayımqul, P. (1991). *Qaraqalpaq ädebiyatı Boyınşa Geypara Oylar.* Nökis.
Bahadırova, S. (1999). *'Ämiwdärya'.* Nökis.
Baskakov, N. A. (1951). *Karakalpakskiy Yazık.* Materialı Po Dialektologii (Tekst i Slovar). AN SSSR. İnstitut Yazıkoznaniya. Moskva.
Baskakov, N. A. (1969). *Vvdeniye v Izuçeniye Tyurkskih Yazıkov.* Moskva.
Baskakov, N. A. (1988). 'Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri- Rus Vekayinamelerindeki Kara Kalpaklar (Çev. Sema BARUTÇU. *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*. Elazığ.
Caferoğlu, A. (1983). *Türk Kavimleri.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara.
Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
Däwen Ulı, E. (1994). *Qaraqalpaq Tilinde Kömekşi Sözler.* Nökis: 'Bilim' Baspası.
Däwletov, A. (1994). *Häzirgi Qaraqalpaq Tili (Fonetika)*. Nökis. (Kısaltması: HQT-F)
Däwletov, A. (1993). *Qaraqalpaq Tilinde Singarmonizm.* Berdaq Üniversiteti. Nökis.
Berdimurat Ulı, E. (1994). *Häzirgi Qaraqalpaq Tili Leksikologiya,* Nökis: 'Bilim' Baspası.
Güngördü, E. (1998). *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde Fiil* (yayımlanmamış doktora tezi). Ankara.
Häzirgi Qaraqalpaq Tili (1981). (Komisyon) Nökis.
Häzirgi Qaraqalpaq Ädebiy Tiliniñ Grammatikası (Sintaksis) (1992). Özbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan Bölimi, N. Däwqaraev Atındağı Til häm Ädebiyat İnstitutı, Nökis.
Häzirgi Qaraqalpaq Ädebiy Tiliniñ Grammatikası. (Söz Jasalıw häm Morfologiya) (1994). Nökis.
Istoriya Karakalpakskoy ASSR (1974). AN UZSSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt 1, Taşkent.
Ivanov, P. P. (1958). *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX vv.).* Moskova.
İslam Ansiklopedisi. (1955)**.** İstanbul: Maarif Basımevi.
Japakov, N. (1974). *Ädebiyatımız Haqqında Oylar.*
Japakov, N., Mambetov K., Sultanov K., Kerimov A. (1983). *Qaraqalpaq Ädebiyatı Tariyxı,* Nökis.
Johanson, L. (1998). 'The history of Turkic', Johanson, L. & Csató, É. Á. (yay.) *The Turkic languages,* London & New York.
Johanson, L. (2006). 'On the roles of Turkic in the Caucasus area', McMahon, A. & Matras, Y. & Vincent, N. (yay.) *Linguistic areas*. London.
Kamalov, J., Kotsanov, Ä. (1993). *Qaraqalpaqstan Tarıyxı*, Nökis: "Bilim" Baspası.
Kâşgârlı Mahmud, *Dîvânü Lügati't-Türk.* (1986) Çev. Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları.
Kırk Kız Destanı -Karakalpak Destanları- (2007). hzl. Uygur, C. V. Ankara: TDK Yayınları.
Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi.* İstanbul.
Qaraqalpaq Ädebiyatı Xrestomatiyası. (1988). Nökis: 'Bilim' Baspası.
Qaraqalpaq Respublikasınıñ Jazıvşıları. (1995). Nökis: 'Bilim' Baspası,
Qaraqalpaq Tilinin' A'lipbesi ha'm İmla Qag'ıydalarının' Jıynag'ı. (1996). Nökis.
Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (4 Tomlıq). (1982). Nökis.
Qaraqalpaqşa-Russa Sözlik (Karakalpaksko-Russkiy Slovar). (1958). Prof. N. A. Baskakovtıñ redaktirlewinde, Özbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaq Kompleks İlim-İzertlew İnstitutı, Şet Til häm Milliy Sözlikler Mämleket Baspası. Moskva.
Qaraqalpaq Tilinin' A'lipbesi ha'm İmla Qag'ıydalarının' Jıynag'ı (1996). Nökis.
Malov, S.E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti.* Moskova-Leningrad.
Mämbetov, K. (1995). *Qaraqalpaqlardıñ Etnografiyalıq Tariyxı*. Nökis.
Nasrattınoğlu, İ. Ü. (1995). 'Karakalpaklar'. *Yeni Defne Dergisi.* Ankara.
Sağitov, İ.T. (1979). *Qaraqalpaq Ädebiyatınıñ Ösiw Jolları.* Nökis.
Sümer, F. (1995). 'Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)'. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.* sayı: 94. İstanbul.
Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Cilt: 1 (Batı ve Kuzey Türkistan). İstanbul: Enderun Kitabevi.
Türk Ansiklopedisi. (1974). Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nazım-Nesir). 23. Karakalpak Edebiyatı (2003). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Uygur, C. V. (1995). *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
Uygur, C. V. (1999). *Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer-Yazılı Edebiyat-Destanlar),* Denizli.
Uygur, C. V. (2004)**. '**Karakalpak Şairi Ajiniyaz ve 'Karışık Dili Üzerine', *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: TDK Yayınları.
Uygur, C. V. (2006). 'Eñ Sözü, Kullanılış Yeri ve İşlevine Dair'. *TDAY Belleten. 2002/I*. Ankara.
Uygur, C. V. (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri.* İstanbul: Kriter Yayınları.
Wurm, S. (1951). 'The Karakalpak Language'. *Anthropos. 46*. ss. 487-610
Yılmaz, S. (2006). *XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
Yılmaz, S. (2008). *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi (1873-2003)*. Ankara: TTK Yayınları.

KARAMANLI ORTODOKSLAR VE KARAMANLI TÜRKÇESİ

Adem Öger

Kilise kitabesi,
Kumluca köyü/Niğde
© Adem Öger

1. İç ve dış adlandırma

Balkanlar, Kırım, Suriye, İstanbul ve özellikle Anadolu'nun değişik yörelerinde dağınık olarak yaşamış Ortodoks Hıristiyanların Türkçe konuşanlarına Karamanlı; bunların konuştukları dile de Karamanlı Türkçesi denilmektedir. Bu zümre tarihî süreçte 'Türk Ortodokslar', 'Karamanlı Ortodokslar', 'Zımmiyan-ı Karaman', 'Karamanyan/ Karamaniyan', 'Karamanlılar', 'Anadolu Hıristiyanları', 'Ortodoks Hristiyanlar', 'Hristiyan Ortodokslar', 'Anadolu'nun Hristiyan Ortodoksları', 'Anadolu Rumları' ve 'Türkopoller' gibi isimlerle anılmışlardır (Balta 1990: 82-84; Şakiroğlu 1974: 757; Ekincikli 1998: 117; Anzerlioğlu 2009b: 174-181).

Bugün bu konu ile ilgilenen araştırmacıların yayınlarına baktığımızda ise 'Karamanlılar', 'Karamanlı Türkleri', 'Türkçe Konuşan Anadolu Ortodoks Hristiyanları', 'Türkçe Konuşan Anadolu Rumları', 'Türkofon Hristiyanlar', 'Anadolulu Türkofon Hristiyan Ortodokslar' gibi ifadeleri görmekteyiz (Eckmann, 1950a, 1950b; Irakleous 2013, Anzerlioğlu, 2009b; Balta 1990, 2010; Kahya 2008).

Karamanlı Ortodokslar için Yunancada 'Tourkofoni Ellines Kappadokes (Türkçe Konuşan Kapadokyalı Yunanlar)', 'Tourkofoni Romyi Kappadokes (Türkçe Konuşan Kapadokyalı Rumlar)', 'Tourkofoni Ellines tis Kappadokias (Türkçe Konuşan Kapadokya Yunanlıları)', 'Tourkofoni Romyi tis Kappadokias (Türkçe Konuşan Kapadokya Rumları)', 'Tourkofoni Hristiani Ellines tis Kappadokias (Türkçe Konuşan Kapadokya Hristiyan Yunanlıları)', 'Tourkofoni Hristiani Romyi tis Kappadokias (Türkçe Konuşan Kapadokya Hristiyan Rumları) ve 'Turkofoni Ellines Mikras Asias' (Türkçe konuşan Anadolu Yunanlıları) ifadeleri yer almaktadır.[1]

'Karamanlı' adının 18. yüzyıla kadar geniş bir coğrafyayı içine alan Karaman ve Karamanoğulları ile ilişkili olduğu söylenebilir.[2] Karamanlı Ortodoksları bir zümre olarak adlandırmaya yönelik kullanılan ifadelerde onların Hristiyan Ortodoks olmalarına, Türkçe konuşmalarına ve Anadolu'da yaşamış olmalarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Günümüzde Yunanistan'da yaşamakta olan Karamanlı Ortodokslar bir zümre olarak kendilerini 'Anadoluluyuz', 'Karamanlıyız' veya 'Anadolulu Rumuz'; bireysel olarak ise göç edilen köy, kasaba veya şehir adıyla Niğdeliyiz, Çarıklılıyız, Konyalıyız, Sinasosluyuz, Mistiliyiz, Gelveriliyiz şeklinde tanımlamaktadırlar.[3]

2. Din ve kültür

Karamanlı Ortodokslar, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup olupOrtodoks kilisesine bağlı bir zümredir. Osmanlı idaresi altında dinin esas alındığı Millet sistemi içinde Ortodoks milleti bünyesine dâhil edilen Karamanlı Ortodoksların tüm diğer topluluklar gibi, toplumsal bilinçlerinin en temel unsurunu dinleri oluşturmuştur. Ortodoks Hristiyan olmaları, onlar için dinî bir inanışın ötesinde, aynı kültürü paylaşan sosyal bir zümreyi adlandırma için kullanılan bir özellik taşımıştır. İçinde yaşamış oldukları topluma bakıldığında dinleri onları diğerlerinden ayıran önemli bir özellikleriydi. Bu zümreyi, diğer

1 Yunanistan'da 2013 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında saha çalışmalarımızda bize yardımcı olan ve Niğde'nin Çarıklı Köyü'nden göç eden bir aileye mensup olan Filolog Thanasis Papanikolau, Kapadokya ve Karamanlı Ortodokslar üzerine yapılan çalışmalarda bu zümre için kullanılan Yunanca ifadeleri tespit ederek Türkçeye çevirmiştir.

2 Karamanlı adının ortaya çıkışıyla ilgili görüşler için bk. Ekincikli (1998:117-120), Eckmann (1950: 165), Baş (2005: 33); Anzerlioğlu (2009b: 79).

3 Bu ifadeler, 2010 ve 2013 yıllarında Yunanistan'da (Karamanlı Ortodoksların yaşadığı 40 civarında yerleşim yerinde) yaptığımız saha araştırmasında tespit edilmiştir.

Kapadokya'dan göç edenlerin kurduğu 24 derneğin işbirliği ile her yıl Yunanistan'ın bir şehrinde gerçekleştirilen 16. Gavustima (Kavuşma), Neokaisareias/ İoannina. © Adem Öger

Hristiyanlardan ayıran özellik ise Türkçe konuşmaları idi. Grek harfleriyle Türkçe yazılan ve Karamanlidika adı verilen eserlerde bu zümreye 'Hristiyanlar' veya 'Anadolu Hristiyanları', 'Anadolularımız', 'Ortodoks Hristiyanlar', 'kardeş Hristiyanlar' ve 'dindaş' olarak hitap edilmiştir (Öger 2013; Balta 1990: 83).

Karamanlı Ortodokslar, inanç olarak Yunanlılarla aynı kiliseye mensup olup Ortodoks inancının gereği sahip oldukları değerler dışında Yunanlı Ortodokslarla fazla bir benzerlikleri olmayıp din dışında, sosyo-kültürel yapıları çerçevesinde daha çok Anadolu'da birlikte yaşadıkları Müslüman Türklerle ciddi benzerlikler göstermektedirler. Karamanlı Ortodoksların kültürel yapılarını mübadele öncesi ve mübadele sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde değerlendirmek mümkündür.

Mübadele öncesi bu zümrenin kültürü, gelenekleri ve sözlü kültür ürünleri, birlikte yaşadıkları Müslüman Türklerle büyük oranda aynıdır. Bazı inanış ve geleneklerde dinî temelli farklar olsa da, özellikle Türkçe konuşan Karamanlı Ortodoksların yaşam şekli, gelenekleri, halk inanışları, sözlü kültür ürünleri gibi unsurlar Müslüman Türklerle ortaktır. Burada aynı veya yakın köy, kasabada birlikte yaşamanın etkisiyle aynı kültürün paylaşımı söz konusudur. Örneğin; Mübadele öncesinde Sinasos/ Mustafapaşa'nın nüfusu 5,000'dir ve bunlardan 4,000'i Karamanlı Ortodoks, 1,000 kadarı ise Müslüman Türk'tür. Kasabada 600 civarında Karamanlı Ortodoks ve 150 kadar da Müslüman hane vardır (Öger 2012: 31). Sinasos'ta birlikte yaşayan Müslüman ve Ortodoks zümre –ki Sinasos'ta yaşayan Karamanlı Ortodoksların konuştuğu dil Rumcadır- sosyal ve ekonomik yaşamda aynı kaderi paylaşmış, hatta yağmur duasını papaz ile imamın önderliğinde her iki ahalinin birlikte icra etmesi de söz konusudur.[4]

Mübadele sonrasında Yunanistan'a göç eden Karamanlı Ortodokslar, farklı bir coğrafya ve kültürle karşılaşmışlardır. Yunanistan'ın farklı coğrafyalarına yerleştirilen bu zümre, Yunanistan'ın iklimi başta olmak üzere kültürüne ve diline yabancı kalmıştır. Özellikle Orta Anadolu'dan göç edenler, iklim değişikliği, iskân sorunları ve yoksulluk nedeniyle salgın hastalıklara maruz kalmış ve bu hastalıkların büyük bir kısmı da ölümle neticelenmiştir.[5]

Karamanlı Ortodokslar, mübadelenin ardından Anadolu'da yaşadıkları yerleşim yerlerinin adlarını kültürün önemli bir taşıyıcısı olarak beraberinde götürmüşler ve Yunanistan'da iskân edildikleri yerlere çoğunlukla bu isimleri vermişlerdir. Örneğin; Nevşehir merkezden göç edenler Selanik'te Neapoli'yi; Prokopi/Ürgüp'ten göç edenler Eviya adasında Prokopi kasabasını; Sinasos/Mustafaşa'dan göç edenler

4 20 Temmuz 2010 tarihinde Selanik'te Dimitriou Katsika-Kappadoki ile yapılan mülakat.

5 15-30.07.2010, 15-30.07.2013 ve 22-30.08.2013 tarihlerinde Yunanistan'da Ioannina, Giannitsa, Karditsa, Larissa, Atina, Halkida ve Eviya Adasında yer alan yerleşim yerlerinde yaptığımız saha araştırmalarında, kaynak kişilerin büyük bir kısmı, mübadele ve sonrasında ölümlerin en çok salgın hastalıklara bağlı olarak gerçekleştiğini belirtmiştir.

Kapadokya halayı, Kappadokiko köyü/Karditsa © Adem Öger

Eviya adasında Nea Sinasos köyünü; Arapsun/Gülşehir'den göç edenler Giannitsa şehrinde Aravissos'u, Kayseri'nin Çukur Köyü'nden göç edenler Karditsa şehrine bağlı Kappadokiko Köyünü; İzmir'den göç edenler Atina'ya bağlı Estia Neas Simirnis yerleşimini kurmuşlardır.[6]

Karamanlı Ortodokslar, mübadele yıllarından 1980'li yıllara kadar daha çok ilk yerleştirildikleri yerleşim yerlerinde ve bir arada yaşamak için çaba sarf etmişlerdir. 1980'li yıllardan sonra üçüncü kuşak mübadiller büyük oranda Yunancayı öğrenmişler, bu sayede de Yunan halkı ve kültürüyle kaynaşmışlardır. Buna bağlı olarak da evlilik, eğitim, iş gibi çeşitli sosyal ve ekonomik nedenlerle farklı şehir merkezlerine yerleşmeye başlamışlardır. Günümüzde kırsal alanda ve köylerde sülale ve büyük aileler şeklinde toplu yaşama bağlı olarak kültürel doku ve gelenekler büyük oranda korunurken, şehir merkezlerine göç edenler için aynı durumu söylemek pek mümkün değildir.

Mübadelenin ardından Karamanlı Ortodoksların karşılaştıkları en büyük sorunlardan biri dil olmuştur. Büyük bir kısmı Türkçe konuşan Karamanlı Ortodokslar, göç sonrasında iskân edildikleri yerlerde hem Yunan halkıyla iletişim kurmakta sıkıntı yaşamış hem de kendilerini yerli halka kabul ettirememişlerdir. Dinî açıdan aynı inanca mensup olsalar da Türkçe konuştukları ve Türkiye'den geldikleri için 'Türk' olmakla suçlanmışlar ve hakir görülmüşlerdir. Hatta bu nedenle mübadiller, kendileri için ayrı kiliseler inşa etmişlerdir.[7]

Mübadelenin ilk yıllarında büyük bir kısmı Türkçeden başka dil bilmeyen Karamanlı Ortodoksların ikinci ve üçüncü kuşakları da (1980'li yıllara kadar) ailede Türkçeyi öğrenmişler ve Türkçenin varlığı büyük oranda devam etmiştir. Mübadelenin ardından eğitim dilinin Yunanca olması ve Türkçenin öğretilmemesi nedeniyle günümüzde gençler arasında Türkçeyi bilenlerin sayısı çok azdır. Ancak yerleşim yerlerinin büyük bir kısmında 60 yaş ve üzerindeki insanlar, anne babalarından öğrendikleri Türkçeyi konuşmaya devam etmektedirler.

1960'lı yıllardan sonra kültür çatışması yavaş yavaş aynı topraklarda uyum içinde yaşama ile sonuçlanmışsa da, Karamanlı Ortodokslarda günümüzde devam eden 'Anadolulu olma' ve 'köklü bir kültüre sahip olma' duygusu her zaman dile getirilmektedir. Bu kültürel kimliği sürdürmek için çeşitli dernekler kurulmuş, derneklerin çatısı altında hemen her yerleşim yerinde Anadolu'dan taşınan kültürel objelerin sergilendiği bir müze açılmıştır. Yine dernekler aracılığıyla halk oyunu ekipleri kurulmuş, halk

6 Bu konuda geniş bilgi için bk. Koimisoglu (2005).

7 17.08.2013 tarihinde Karditsa-Kappadokiko Köyü'nde Nikolas Kervanidis ve Kosta Simeonidis ve 19.08.2013 tarihinde Larissa-İperia Köyü'nde Nazlı Durmuşoğlu ve Eodikia Durmuşoğlu ile yapılan mülakat.

Meryem Ana kilisesi, Nevşehir
© Adem Öger

dansları kursları açılmış ve Anadolu'da oynanan halk oyunları, söylenen türküler ve müzik bu yolla gelecek kuşaklara aktarılmaya çalışılmaktadır.[8]

Karamanlı Ortodoksların kültür taşıyıcısı olarak sözlü edebiyat geleneği, toplumsal hayatın yanı sıra etnik ve kültürel yapıda da önemli bir işleve sahiptir. Günümüzde özellikle Anadolu'ya ilişkin hikâyeler, türküler, halk oyunları, müzik, ilahi, atasözleri ve deyimler öne çıkmaktadır. Günümüzde Yunanistan'da Karamanlı Ortodoksların kurdukları derneklerin çatısı altında oluşturulan halk oyunu ekipleri ve onların icraları, 'Gesi bağları', 'Konyalım', 'Harman Yeri' 'Taş köprü' gibi birçok Anadolu türküsünün icrası bu zümrenin milli kimliğini korumada ve sürdürmede en temel değerlerin başında gelmektedir. Ayrıca gençler, kültürel köklerini ve kimliklerini tanıma, paylaşma ve tanıtma noktasında elektronik kültür ortamını ve sosyal medya ağlarını iyi bir şekilde kullanmaktadırlar.[9]

Karamanlı Ortodoksların kültürel kimliğini korumada ve sürdürmede önemli unsurlardan biri de kullanılan soy adlardır. Mübadelenin ardından 90 yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, Karamanlı Ortodoksları Yunan halkından ayıran önemli verilerden birini de soyaadlar oluşturur. 2013 yılında Yunanistan'da 30 yerleşim yerinde yaptığımız saha çalışmasında, tarafımızdan yüzlerce Türkçe soyad tespit edilmiştir. Örneğin; Kayseri/Karacaören'den göç ederek Larissa'nın İperia Köyü'ne yerleşen Karamanlı Ortodokslar, günümüzde 'Durmuşoğlu', 'Ateşoğlu', 'Papazoğlu', 'Elvanoğlu', 'Danyaloğlu', 'Kalfaoğlu', 'Ayanoğlu', 'Çobanoğlu' gibi soyadlarını kullanmaktadırlar.[10]

Aynı şekilde Niğde/Sulucaova'dan göç edenler Vaunaina köyüne yerleşmişler ve 'Hacıilyasoğlu', 'Harakoğulları', 'Mercan', ' İngilizoğlu', 'Keyişoğlu', 'Papazoğlu', 'Tanayıloğlu' vb. soyadını kullanmaktadırlar.[11]

8 Yunanistan'da Karamanlı Ortodoksların yaşadığı hemen bütün yerleşim yerlerinde kurulmuş olan ve etnografik malzemeler ile mübadele resimlerinin yer aldığı müzelere rastlamak mümkündür. Ano Mavrolofos Köyü (Magnisia), Kappadokiko Köyü (Karditsa), Kapadokyalılar Derneği'ndeki Müze (Alexandreoupoli), Nea Sinasos Köyü İlkokulu (İstia) bünyesinde kurulan müzeler bunlardan birkaçıdır. Ayrıca Kapadokya'dan göç edenlerin kurmuş olduğu 24 dernek vardır ve bunların her birinin halk oyunu ekibi mevcuttur. Söz konusu 24 dernek, her yıl Yunanistan'ın bir şehrinde 'Gavustima' adındaki etkinlikte bir araya gelmektedir ve Anadolu türküleri ve halk oyunları bu etkinlikte sergilenmektedir. 24-25.08.2013 tarihinde 16. Gavustima, Ioannina şehrinde düzenlenmiş olup oynanan oyunlar ve söylenen türküler tarafımızdan kayıt altına alınmıştır.

9 Elektronik kültür ortamı ve sosyal medya siteleri, bugün Türkçe konuşamayan Karamanlı Ortodoks gençler ve bu konuda araştırma yapanlar için Karamanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerin tanıtıldığı ve paylaşıldığı bir ortam özelliği de göstermektedir. Bu konuda bk. (Aytac 2014).

10 19.07.2013 tarihinde İperia Köyü'nde İoanni Efimiadis ve Kalliopi Eftimiyadu ile yapılan mülakat.

11 19.07.2013 tarihinde Vounaina Köyü'nde Thanasis İngilizoğlu ile yapılan mülakat.

1990'lı yıllardan itibaren Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Karamanlı Ortodoksların yaşamakta olduğu belediyeler ile Türkiye'den göç ettikleri belediyeler arasında 'Kardeş Belediye' protokolleri imzalanmaya başlanmış ve kültürel ilişkiler oldukça gelişmiştir. Örneğin; Ürgüp Belediyesi Prokopi Belediyesiyle; Gelveri/Güzelyurt Belediyesi Nea Karvali Belediyesiyle; Sinasos/Mustafapaşa Belediyesi İstia Belediyesi ile kardeş belediye olmuştur. Bunun neticesinde belediyelerin ortak düzenledikleri etkinlik ve festivaller aracılığıyla, mübadillerin 3. ve 4. kuşakları 'vatan' olarak kabul ettikleri Anadolu'da atalarının yaşadığı mekânları görmenin yanı sıra kültürel değerlerini canlı bir şekilde yaşama ve yaşatma fırsatı yakalamaktadırlar.

3. Coğrafya ve nüfus

Karamanlı Ortodokslar; Balkanlar, Besarabya, Suriye ve Kırım'da yaşamakla birlikte nüfusun yoğunluğu Türk-Yunan nüfus mübadelesine kadar Anadolu'nun takriben Trabzon, Fırat, Toros ve Silifke hattından batıya düşen kısmında bilhassa Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Konya bölgesinde; Karadeniz'in sahil mıntıkasında, İstanbul'da ve başka yerlerde dağınık olarak yaşamakta idiler. Karamanlı Ortodokslar, Orta Anadolu'da 80 civarında yerleşim yerinde yaşamakta idiler. Bu zümrenin yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında ise Kapadokya bölgesi gelmekteydi. Özellikle Niğde, Nevşehir, Kayseri ve Aksaray illeri ile bunlara bağlı yerleşim yerleri bu zümrenin yoğun olarak yaşamış olduğu yerlerdir.[12]

TBMM ile Yunan Hükümeti arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan *'Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'* gereğince Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir. Ancak İstanbul'da oturan Rumlar ve Batı Trakya'da oturan Müslümanlar mübadelenin dışında tutulmuştur.[13]

Söz konusu protokol gereği, Anadolu'da yaşayan Karamanlı Ortodokslar, Yunanistan'a zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, mübadele kararının sonucu olarak 1923 ile 1927 yılları arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye 456.720 Müslüman gelmiş ve çoğunluğu Ekim 1923'te kurulan Mübadele İskân ve İmar Vekâleti tarafından önceden belirlenmiş olan köy ve şehirlere yerleştirilmiştir (Goularas 2012: 131). Buna karşılık Yunanistan'a 1.200.000'i bulan Türkiyeli Rum mübadil yerleştirilmiştir.[14]

Ancak Yunanistan'ın mübadilleri iskân etme noktasında ve sorunlarını çözmede dış destek sağlamış olmasına rağmen gerek siyasi gerekse ekonomik sebeplerle aynı başarıyı sağladığı söylenemez.[15] 1930 Ankara Antlaşması mübadele meselesini çok büyük oranda çözümlerken, Türkiye ve Yunanistan'ın dostluk ilişkilerinin gelişmesine de etkisi büyüktür (Kodaman 2008: 67).

Mübadele sonrasında Karamanlılar, Yunanistan'ın Halkida, İstia, Prokopi, Atina, Pirea, Kavala, Giannitsa, Selanik, Almiros, Farsala, Larissa, Karditsa, Trikala, Pella, Komotini, Aleksandroupoli, İoannina, Drama gibi şehirlere ve bunlara bağlı yerleşim yerlerine yerleştirilmiştir.[16] Günümüzde,

12 Bu kapsamda, Nevşehir (Nevşehir Merkez, Ürgüp, Mustafapaşa, Derinkuyu, Suvermez, Yazıhöyük, Özlüce, Başköy, Gülşehir, Kaymaklı); Niğde (Gölcük, Misti/Konaklı, Fertek, Sementra/Ovacık, Andaval/Aktaş, Hasköy, Aravan/Kumluca, Kurdonos/Hamamlı, Bor, Tırhan, Çarıklı, Eminlik, Kavlaktepe, İlisun, Bereketli, Ereğli); Aksaray (Güzelyurt, Uluağaç, Sivrihisar, Karandere); Kayseri (İncesu, Zincidere, Pınarbaşı, Endürlük, Talas, Develi, Tavlusun, Çukur, Rum Kavak, Gesi, Ağırnas, Gergeme, Sarımsaklı, Hamidiye, Karacaören, Erkilet); Yozgat (Yozgat Merkez, Akdağmadeni, Karapir, Garipler, Abdurrahmanlı) Karamanlı Ortodoksların yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Karamanlı Ortodoksların Anadolu'da meskûn oldukları yerler hakkında bk. (Eckmann 1950a: 165; Baş 2005: 28-35; Koimisoglu 2005: 267-504; Augustinos 1997: 268; Nakracas 2003: 163-187). Ayrıca 2011 yılında Nevşehir Üniversitesinin desteklediği 'Nevşehir ve Çevresinde Yaşamış Olan Karamanlı Ortodoks Türklerin Sözlü ve Yazılı Kültür Ürünlerinin Tespiti, Derlenmesi ve İncelenmesi' başlıklı NEÜBAP2011/6 projesi kapsamında, söz konusu yerleşim yerlerinde tarafımızdan saha araştırması yapılarak, Karamanlı Ortodokslar dönemine ait mimari eser ve kitabeler fotoğraflanarak kayıt altına alınmıştır.

13 Lozan Anlaşması hükümleri için bk. (Tekinsoy 2007: 29-35).

14 Mübadelede Yunanistan'a göç edenlerin sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Mübadillerin sayıları hakkında geniş bilgi için bk. (Erdal 2012: 286-289; Kiracı 2006: 78-82, Moşkov 1999: 35-38, Nakracas 2003: 75-228).

15 Yunanistan'a uluslararası kuruluşlar ve ülkelerin yardımı için bk. (Kiracı 2006: 86-88).

16 Yunanistan'da Karamanlı Ortodoksların yerleşimleri için bk. Sümeon (2005). 2013 yılında Nevşehir Üniversitesinin desteklediği 'Kapadokya Bölgesi'nden Yunanistan'a Göç Eden Karamanlı Ortodoks Türklerin Sözlü ve Yazılı Kültür Ürünlerinin Tespiti, Derlenmesi ve İncelenmesi' projesi kapsamında, tarafımızdan Yunanistan'da yaşayan Karamanlı

ΑΖΑΓΡΑΦΙΑ
(ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ)
ΑΣΙΑΣ ΕΒΒΕΑ.
ΙΣΤΑΝΠΟΛΔΑ,
ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ
1863.

Karamanlı Türkçesiyle yazılmış coğrafya Kitabı

Yunanistan'da yaşayan Karamanlı Ortodoksların sayısını belirlemek pek mümkün değildir. Bunun nedenlerini şöyle sıralamak mümkündür:

Karamanlı Ortodoks nüfusun büyük bir kısmı, şehirlerde ve köylerde yerli halk içinde erimiştir.

Türkçe konuşanların sayısı oldukça azdır.

Etnik yapıya dayalı bir nüfus sayımı yoktur.

Evlilik gibi sosyal olaylara bağlı olarak kültürel kimlik ve dil unutulmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, mübadelede 1 milyondan fazla insanın zorunlu göçe tabi tutulduğu dikkate alınırsa, Yunanistan'ın genel nüfus artışına göre yaklaşık bir sayının elde edilmesi mümkündür.

4. Tarihsel arka plan

Karamanlıların kökeni ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Fakat bunların dil ve dinlerinin farklı olmasından dolayı, bu araştırmalar kesin bir sonuca ulaşmamıştır. Karamanlıların kökeni ile ilgili iki temel görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan birincisi, bunlar aslen Yunan'dır. Batı Anadolu'daki Yunanca konuşan gruplardan uzak oldukları için zaman içerisinde Yunancayı unutmuşlardır (Balta 1990: 18). Türklerin Anadolu'daki bazı yerli halk gruplarını zamanla Türkleştirdiği görülür. Bunlar milattan önce Yunanistan'dan göç eden kolonizatörler değildir. Bu yerli halk, Türklerden o kadar etkilenmiştir ki arada sadece din farkı kalmıştır. Bunlar dil bakımından günlük konuşma diline varıncaya kadar Türkleştikleri halde alfabelerini değiştirmemişlerdir. Karamanlılar, işte bunların torunları olabilir (Cahen 1985; Eckmann 1950: 165).

İkinci temel görüş ise, Karamanlılar olarak adlandırılan bu insanlar, Anadolu'nun fethinden yaklaşık beş asır önce, yani MS. 6. yüzyılın başlarından itibaren Bizans İmparatorları tarafından Arap ve İran akınlarını durdurmak, Bizans topraklarını korumak amacıyla Balkanlardan Anadolu'ya getirilip yerleştirilen Hristiyan Türklerdir. Bizans Devleti açısından Balkanlarda Türk varlığının ortaya çıkması bir tehdit oluşturmuş ve bu tehdit Bizans tarafından Türk boylarının birbirlerine karşı kullanılması dışında Hristiyanlığı kabul etmeleri şartıyla Bizans'a asker olarak hizmet etmeleri ve yine bu hizmet dâhilinde Bizans İmparatorluğu arazilerine ve özellikle sınır bölgesi olarak Anadolu'da Kapadokya bölgesine iskân edilerek bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bizanslılar, Malazgirt Savaşı'ndan sonra da Balkanlardan Anadolu'ya bu Hristiyan Türklerden getirmeye devam etmiştir. Ermeni cemaati içinde kalan Türkler tamamen erimiş, Rum cemaati içinde kalanlar ise dillerini, Türkçe adlarını, gelenek ve göreneklerini devam ettirerek yaşamışlardır (Eröz 1983; Baykurt 2007; Anzerlioğlu 2009a; Güngör 1984). Birçok araştırıcının savunduğu bu görüş özetle, Karamanlılar 11. yüzyılda Bizans ordusunda paralı asker olan bazı Türk boylarının torunlarıdır. Bu Türk boyları dillerini kaybetmediler, ancak zamanla Hıristiyanlaştılar.

5. Ortografi

Karamanlı Ortodokslar, 'Grek Alfabesi' ile Türkçe yazmışlardır. Ancak Grek alfabesinde 24 harf vardır. Osmanlı Türkçesinde ise harf sayısı 31'dir. Grek alfabesi, Türkçedeki sesleri göstermede yetersiz olduğu için Grekçede bulunmayan /c, ç, h, ı, j, ñ, ö, ş, ü/ seslerini Karamanlı Türkçesinde 'harf çiftleri' ve 'yazı çevrim işaretleri' ile göstermişlerdir (Berkol 1986: 138). 1820'lerden sonra Karamanlı alfabesi birtakım yazım kurallarına bağlanmaya başlamıştır. Ancak Karamanlı Türkçesinde yazım ile ilgili sorunlar hiçbir zaman tam olarak çözümlenememiştir (Berkol 1986: 138). Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserlerde kullanılan harflerin belirli bir standart göstermediğini söylemek mümkündür.[17] Eserlerde kullanılan alfabe, yüzyıllara ve basım yerlerine göre farklılık göstermektedir. Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserler üzerine inceleme yapan araştırıcılar, inceledikleri eserden hareketle Karamanlı Türkçesi alfabesine yer vermişlerdir (Hazar 2008; Demir 2010; İbar 2009; Ağca 1999; Türk 2011). Ancak farklı şehirlerde ve dönemlerde basılan eserlerde, farklı harf ve işaretlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda eserlerin basım tarihleri esas alınarak Karamanlı Türkçesinde kullanılan alfabe üzerine en kapsamlı çalışma Stelios Irakleous'a aittir (Irakleous 2013: 75). Irakleous'un çalışmasında yer verdiği alfabe üzerinde bazı değişiklikler ve eklemeler yaparak Karamanlı Türkçesi alfabesini şu şekilde tablo içerisinde vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz:

Ortodoksların yaşadığı 40 civarında yerleşim yerinde sözlü kültür ürünleri derlenmiştir.

17 Bu konuda son yıllarda yurt dışında önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Irakleous (2013).

Fotini Durmuşoğlu, Eudokia Durmuşoğlu, İoanni Efimiyadis, İperia köyü/Larissa, (19 Temmuz 2013) © Adem Öger

Karamanlı Türkçesi Alfabesi

LATİN	KARAMANLI TÜRKÇESİ		YILLARA GÖRE KÜÇÜK HARFLER			
			1764	1782	1841	1895
A	A	a	α	α	α	α
A	IA	â	ια / α	ια / α	ια / α	ια / α
B	Π	b	ϖ	π / ϖ / μπ	π‘	π‘
C	ΔZ	c	τζ	τζ	τζ	δζ
Ç	TZ	ç	τζ	τζ	τζ	τζ
D	Δ	d	τ / ντ	τ / ττ / ντ	τ	δ
E	E	e	ε	ε / αι	ε	ε
F	Φ	f	φ	φ	φ	φ
G	Γ	g	γκ	γκ / κ	κ	κ
H	X, K	h	χ	χ	χ	χ
I	H	ı	ι / υ / η	ι / υ / η / ει	η	η
İ	I, H, Y	i	ι / υ / η	ι / ΐ / υ / η / ει	ι	ι
K	K, X	k	κ	κ	κ	κ
L	Λ	l	λ	λ	λ	λ
M	M	m	μ	μ	μ	μ
N	N	n	ν	ν	ν	ν
		ŋ	Ø	νγ / γγ / γ	γγ	ø
O	O, IO, Ω	o	ο	ο	ο	ο
Ö	O’, IO	ö	ο / ιο	ο / ιο	ό / ιό	ό / ιό / ιο
P	Π	p	π	π / ϖ	π	π
R	P	r	ρ	ρ	ρ	ρ
S	Σ, C	s	σ	σ / ς	σ / ς	σ / ς
Ş	Σ	ş	ς / σ	σ / ς / σσ	σ› / ς	σ› / ς
T	T	t	τ	τ	τ	τ
U	OY	u	ου	ου	ου	ου
Ü	IOY, OY	ü	ου / ιου	ου / ιου	όυ / ιόυ	όυ / ιόυ ιου
V	B	v	β	β αυ ευ	β	β
Y	Γ		γ / ι / η / ø	γ / ι / η / ø	γ ι	γ ι ø
Z	Z	z	ζ	ζ	ζ	ζ
PS	Ψ	ps	ψ	ψ	ψ	ψ
KS	Ξ	ks	ζ	ζ	ζ	ζ
TH	Θ	th	θ	θ	θ	θ

6. Dil

Karamanlı Ortodokslar, Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm zümrelerden ayrı özelliklere sahiptirler. Hristiyan olmaları ile Müslümanlardan, Ortodokslukları ile Katolik ve Protestanlardan, Anadolu'da yaşamaları ve Yunanca bilmemeleri ile de Yunanistanlılardan ayrılırlar (Balta 1990: 83). Karamanlı Ortodoks Türklerin sosyo-kültürel yapı ve dil açısından içinde bulundukları durumu şu dörtlük açıkça ortaya koymaktadır:

Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz
Ne Türkçe yazar okuruz ne de Rumca söyleriz
Öyle bir mahludi hattı tarikatimiz vardır
Hurufumuz Yonanice Türkçe meram eyleriz (Şakiroğlu 1974: 762).

Karamanlı Ortodoksların Anadolu'da en yoğun yaşadığı bölge Kapadokya'dır. Bu bölgede yaklaşık 80 yerleşim yerinde yaşamışlar ve 50'den fazla yerleşim yerinde konuşulan dil Türkçedir. Karamanlı Ortodokslar, Türkçeyi de Kayseri ve Nevşehir ağzına yakın bir ağızla konuşuyorlar ve buna da 'Anadolu Karamanlı Ağzı' denilmektedir (Berkol 1986: 135). Bu zümre konuştukları bu dili 'Türkçe', 'açık Türkçe', 'sade Türkçe', 'yavan Türkçe', 'kaba Türkçe', 'Türk dili' veya 'Anadolu Lisanı' vb. olarak adlandırmışlardır (Ekincikli 1998: 117; Eckmann 1965; Balta 1990 84; Miller 1974: 7-8).

16. yüzyılın ortalarından başlayarak 20. yüzyılın ortalarına kadar Karamanlı Türkçesiyle çok sayıda eser kaleme alınmıştır (Balta 1998; Balta 1987a; Balta 1987b; Balta 1997; İbar 2009; Berkol 1986; Kahya 2008a; Kahya 2008b). Ayrıca Anadolu'nun birçok yerinde dinî ve sivil mimari ile mezar taşlarına da sayısız kitabe yazılmıştır (Eyice 1975, 1980; Demir 2010; Öger, Türk 2013; Güngör 1984, 1989). Janos Eckmann, Karamanlıca eserleri üç grupta toplamaktadır:

1. Doğrudan doğruya edebî Türkçe ile yazılmış eserler.
2. Halk unsurlarıyla az-çok karışık yazı dili ile yazılmış eserler.
3. Karamanlı halk dili veya ona çok yakın bir dille yazılmış eserler (Eckmann 1950: 167-168).[18]

Evangelia Balta ise Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserleri dinî (340) ve din dışı (288) olmak üzere bir sınıflandırmaya tabii tutmuştur (Balta 1998: 7).

Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserler, dil bakımından tam bir birlik teşkil etmemekle beraber, esas itibariyle aynı ağız hususiyetlerini göstermektedirler (Eckmann 1950: 168). Karamanlı Türkçesinde, genel bir yazı dili olmaması hasebiyle ortak bir yazım birliği yoktur. Yaşanılan bölgeden bölgeye harflerin kullanımları, stilleri değişiklik göstermektedir. Bazen sadece bir bölgede kullanılan ve o bölgeye has yazı stiline rastlanabilir. Bir bölgeye ait olması nedeniyle Karamanlı Türkçesi ile verilmiş eserlerin pek çoğunda dil ve imla birliği de yoktur. Standart bir yazı dili özelliği göstermeyen Karamanlı Türkçesi metinlerinin pek çoğu tercüme eser oldukları için mütercimlerinin dil ve imla anlayışlarını yansıtmaktadırlar. Bunun yanında mütercimlerin farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda yaşamış olmaları onların kendi aralarında da bir birlik oluşturamamalarına sebep olmuştur. Bu mütercimlerin esas gayesi ortaya koydukları eserlerin dili değil, içeriğidir. Bu yüzden mütercimler hitap ettikleri topluluğun kendilerini anlayabilecekleri sade ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih etmişlerdir. Zira bu dinî kitapların çoğu okunmak için değil dinlenmek için kaleme alınmıştır.[19]

Mübadeleden sonra, 1935 yılına kadar Karamanlı Türkçesiyle eser yayımlandığını biliyoruz (Balta 1998). 1935 yılından sonra Karamanlı Türkçesiyle yayınlanan müstakil bir esere henüz ulaşılamamıştır. Fakat özellikle 1980'li yıllardan sonra Kapadokya ve Karamanlı Ortodokslara ilişkin yayımlanan Yunanca eserlerin içinde Karamanlı Türkçesiyle yazılmış metinler mevcuttur. Burada araştırıcıların Karamanlı Ortodokslara ait derledikleri sözlü kültür ürünlerini –özellikle halk şiiri- Yunancaya çevirdiklerinde şiir unsurları ve anlam derinliği kaybolacağından, Karamanlı Türkçesiyle yazıya geçirdikleri dikkat çekmektedir.[20]

18 Karamanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerin künyeleri ve içerik özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Balta (1987a), Balta (1987 b), Balta (1997), İbar (2009), Balta (1998), Berkol (1986).
19 Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserlerin genel özellikleri hakkında bk. Korat (2010), Çakmak (2012).
20 Yunanca yayımlanan, ama içinde Karamanlı Türkçesi metinlerine yer veren eserlere örnek teşkil etmesi bakımından bk. Harakopulos (2003).

6.1. Karamanlı Türkçesinin Türk dilleri içindeki yeri

Karamanlı Türkçesi, Orta Anadolu'da yaşayan ve Türkçe konuşan Karamanlı Ortodoksların ağzıdır (Ağca 1999: 6).

AKTİS: Dini Siyasi Fenni Haftalık Risaledir

6.2. Ses bilgisi

6.2.1. Ünlüler

Karamanlı Türkçesindeki ünlüler *a, e, ı, i, u, ü, o, ö* olmak üzere toplamda sekiz tanedir. Ünlülerde görülen bazı ses olayları şunlardır:

Karamanlı Türkçesinde *a* sesinin *e, ı* ve *u* seslerine geliştiği görülmektedir (Eckmann 1950a: 173; Kahya 2008a: 491): *hayran > heyran, buraya > bureya, kağıt > kegat ~ keat, hatıra > hatire, kahraman > kahrıman, halasa > hulasa vb*.

Kelimelerde *e*'li ve *i*'li şekillere rastlamak mümkündür (Eckmann 1950a: 173-174; Kahya 2008b: 379): *et- ~ it-* vb.

Söz başında, içinde ve sonunda ünlü türemesi ve düşmesi görülür: *ruh > uruh, söyle-> söyile-, tamam > temamı, hem > hemi*; *işkence* > şkence, *hazine> hazne, Anadolu > Anadol* vb. (Eckmann 1950a: 181 Kahya 2008b: 380-382).

Karamanlı Türkçesinde hem ilerleyici hem de gerileyici benzeşme ve aykırılaşma örnekleri de görülmektedir: *talep > talap, nasihat > nasihet, asalet > esalet, şeriatçı > şeraatçı; acar > acer, vasıta > vasite, kefen > kefin, ertesi > örtesi, ejder > azder* vb. (Eckmann 1950a: 184-187; Kahya 2008b: 381-382).

Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlüler yuvarlaklaşır: *dövlet, yardum* vb. Yuvarlak ünlülü kelimelerde düzleşme de dikkati çeker: *vicut* (Kahya 2008b: 381-383).

6.2.2. Ünsüzler

Karamanlı Türkçesinde *b, c, ç, d, g, ğ, h, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z* ünsüzleri olmak üzere toplam 22 ünsüz bulunmaktadır. Ünsüzlerde görülen bazı ses olayları şunlardır:[21] Ünsüz düşmesi hem Türkçe hem de alıntı sözlerde görülen çok yaygın bir olaydır: *isifar, yanız, töbe, mukaet, niaz, mesep, hrisian, dos, cevaer* vb. Eklerde de ünsüz düşmesine rastlanmaktadır: *geçinior, kurulmuşur…*

Kelime başında, içinde ve sonunda ünsüz türemesine rastlanmaktadır: *ebedil,* öyilen, *iktigat, kanahat, herdayım…* Kelime başındaki ünsüz türemesi çok nadirdir: *yesir*.

Ünsüz ikizleşmesi veya tekleşmesi görülür: *cenneti şerrif, yessir*; *evelki, şidet, müşerep, izet* vb.

Bazı metatez örnekleri de vardır: *garyet, aryıl-* vb.

6.3. Biçim bilgisi

Karamanlı Türkçesinde isim ve fiil çekimi dönemin ölçünlü Türkçesiyle küçük farklılıkların dışında aynıdır.

21 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Eckmann (1950a: 189-200).

6.4. Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

Karamanlı Türkçesiyle:[22]

ΠΟΓΙΟΥΚ ΣΙΜΑΛΑΡ[22]
Νεβσεχὶρ ἐχαλισὶ ἀρασηνδὰ ἴλμ οὺ ἰρφανὴ, σεναὰτ βὲ μαριφετὶ ἰλὲ τεμεγιοὺζ ἰδὲν ζεβὰτ περβέτζχι ἀτίδιρ:

ΑΡΧΙΕΡΕΑΣΛΑΡ: Χαλεπίου Θεόκτιστος ἰλὲ Ναζιανζοῦ Νεκτάριος βὲ ἐλγέβμ Βελλᾶς βὲ Κονίτσης ἐπαρχίαση μητροπολὶτ βεκιαλετινδὲ πουληνὰν Νύσσης Παΐσιος ἐφένδι

ΘΕΟΛΟΓΟΣΛΑΡ: Μερχούμ Φίλ. Ἀριστόβουλος ἰλὲ Βασίλ. Κρανιάδης βὲ ἐλ γὲβμ Πογιοὺκ ἀδὰ ἱερατικῶς προϊστάμενοση ἀρχιμ. Κωνστ. Ἀλατόπουλος βὲ Πατρικχανεδὲ μουσταχδὲμ Τριτεύων ἱεροδ. Θωμᾶς Σαββόπουλος βὲ κωδικογράφος ἱεροδ. Ἰάκωβος Παπαπαϊσίου(*) ἐφένδιλερ.

ΤΑΠΙΠΛΕΡ: Μερχοὺμ Ἰωάννης Εὐμολπίδης, Γεώργ. Ἀδοσίδης, σενελέρδζε Ἄγκαρα βιλαγετὶ πελεδιὲ τεπαπετινδὲ πουληνὰν βὲ ‘Χήφζη σηχχάτη ἀβὰμ’ ναμηνδὰ πὶρ κιτὰπ νέσρ ἰδὲν Σταῦρος Ἡρωΐδης, Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ, σενελὲρδζε Ζαπτιὲ ναζαρετὶ βὲ χαπσχανέϊ οὺμουμὶ χασταχανεσὶ σὲρ τεπαπετινδὲ πουλουνὰν Δζώρδζη πέϊ Κολλητίδης βὲ ἐλγέβμ σεχριμιζδὲ ἰδζράϊ τεπαπὲτ ἰδὲν δοκτὼρ Ἰωάννης Κουκίδης ἰλὲ Πάρισδε πουληνὰν δοκτὼρ Φιλιππίδης ἐφένδιλερ.

ΕΡΠΑΠΗ ΧΟΥΚΟΥΚ: Ἀθῆναι δάρουλ φουνουνηνδὰν πὰ σεχαδετναμὲ μεεζοὺν πουληνὰν μερχοὺμ Κωνστ. Βαϊάννης, Ἰωάννης Πολύβιος βὲ Γεώργ. Ἐγγονόπουλος. Χοκιουμὲτ μεμουριετινδὲ πουλουνανλαρὰ κελίνδζε Κωνστ. Βαϊάννης ἐφένδιδεν μαδὰ μερχοὺμ Ἐλευθ. Κοντόπουλος, μαχδουμὶ Βασίλ. Κοντόπουλος, Ἰωάν. Γ. Βαϊάννης βὲ ἐλ γὲβμ περχαγιὰτ ὁλὰν Ἰωάν. Λ. Ὡραιόπουλος ἰλὲ Ἀνανία Καλλίνογλου βὲ Πρόδρ. Δαϊόγλου ἐφένδιλερι ζίκρ ἰδεπιλίριζ. Πουνλαρδὰν μαδὰ Νεβσεχιρλὶ πὶρ χάϊλη ἐρπάπη χουκούκδα κεμάλη μουβαφφακηγέτλε ἰδζράϊ βεκιαλὲτ ἰτμεκδέδιρλερ.

ΓΑΖΕΤΑ ΜΟΥΧΑΡΡΙΡΛΕΡΙ. Σενελέρδζε ρούμδζα γαζέταλαρδα μουχαρριρλὶκ ἰτδικδὲν σόνρα πὶλ ἀχηρὲ τιδζαρετὲ σουλιοὺκ ἰδὲν μερχοὺμ Γεώργ. Ἀβρααμίδης. Μερχοὺμ Εὐαγγ. Μισαϊλίδησιν ‘Ἀνατολή’ γαζέταση γιγιρμὶ σενεδὲν περοὺ χεμσεχριμὶζ Ἰορ. Λημνίδης ἐφένδι ταραφηνδὰν νέσρ ἰδιλμεκδέδιρ. ‘Ἀσία’ γαζέταση κέζα Νεβσεχιρλὶ Δημ. Καρασάββας ἐφένδι ταραφηνδὰν νὲσρ ἰδιλμεκδὲ ἰδί. Χεμσεχριλεριμιζδὲν Ἰωάν. Λ. Ὡραιόπουλος, Ἰωάν. Ἰωαννίδης βὲ Σάββας Ἀλιακιόζογλου ἐφένδιλερ σενελέρδζε ‘Ἀνατολή’ σὲρ μουχαρριρλιγινδὲ πουλουνμησλάρδηρ. Μερχοὺμ Φίλ. Ἀριστόβουλος δαχὴ ‘Νεολόγος’ βὲ ‘Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια’ γαζέταλαρηνα κοινότησιν ἀχβάλη ἴλμιὲ βὲ ἰδζτιμαΐε σινὲ δαΐρ μουντάζαμαν μεκαλελὲρ κιονδερμίσδιρ.

ΣΕΝΑΪΙ ΝΕΦΙΣΕ: Ἀλμάνιαδα ἰκμάλη σεναὰτ ἰδὲν βὲ ἐλ γὲβμ Ἀθήναιδε πουλουνὰν μεσχούρ ρεσσὰμ Νικ. Φερεκύδης χεμσεχριμίζδιρ. Νεβσεχὶρ πάζη σεναατκιὰρ ἀγιογράφοσλαρ δαχὴ τζηκαρμήσδηρκι πουνλὰρ μιανηνδὰ μερχοὺμ Λάζ. Ζωγραφίδης ἰλὲ Πρόδρομος Μαυρόπουλοση βὲ πουνοὺν ἐλ γέβμ Ἅγιον ὅροσδα πουλουνὰν μαχδουμλαρὴ Ἰωάννης βὲ Λεωνίδαση ζίκρ ἰδεπιλίριζ.

ΤΙΔΖΑΡΕΤ ΒΕ ΣΕΝΑΪ: Νεβσεχιρδὲ ροὺμ κοινότησι ἐφραδή ἀρασηνδὰ πασληδζα σενααtλαρδὰν δεμιρδζιλίκ, τερζιλίκ, κουνδούραδζηληκ, ἐπνιὲ καλφαληγὴ, μαρανκοζλούκ, δεππαγλήκ, μουσκιρὰτ ἰμαλή, πὲζ δοκουμὰκ βὲ χαληδζηλὴκ ἔν ζιαδὲ μαζχάρη ρεβὰδζ ὁλανλάρδηρ. Πουνλαρδὰν ποὺ σὸν 3 σεναὰτ ἐβλερδὲ ἰσλενίρ. Σὸν ἀσηρὴν σονλαρηνὰ καδὰρ κασαπανὴν πουτοὺν ἰδχραδζὰτ βὲ ἰδχαλὰτ τιδζαρετὶ σὴρφ ρουμλαρὴν ελινδὲ ολοὺπ, Ρουμλαρὴν Χαλὲπ, Ρουμλαρὴν Χαλὲπ, Ἀϊντὰπ, Μερσὶν, Ἄδανα, Ταρσούς, Ἐρζερούμ, Κάϊσερι βὲ Σταμπούλ ἰλὲ μουαμελάτη τουδζαριεσὶ πὲκ ζιαδὲ ἰδί. Λάκιν πίλ. ἀχηρὲ μακάμη σαδαρετὶ ἰχρὰζ ἰδὲν μααχοὺδ Φεριδ πασανὴν τεσβικὰτ βὲ ταχρικιατὴ ἰλὲ τιδζαρὲτ ἄδετα δζέπραν τούρκ οὺνσουρηνὴν ἑλινὲ κετζδί.

BOYÜK SİMALAR
Nevşehir ehalısı arasında ilm ü irfani, senaat ve marıfeti ile temeyüz iden zevat bervechi atidir.

ARHIERASLAR: Halepiu Theoktistos ile Nazianzu Nektarios ve elyevm Vellas ve Koniçis eparhiası mitropolit vekaletında bulınan Nissis Paisios efendi.

THEOLOGOSLAR: Merhum Fil. Arıstovulos ile Vasil Kraniadis ve elyevm Boyük ada ieratikos proistamenosi Arhim. Konst. Alatopulos ve Patrikhanede müstahdem Tritevon ierod. Thomas Savvapolos ve kodikografos ierod. İakovos Papapaisiu (*) efendiler

TABİPLER: Merhum İoannis Evmolpidis Yeory. Adosidis senelerce Añkara vilayeti beledie tebabetinde bulınan ve ‘Hıfzı sıhhatı avam’ naminda bir kitap neşr iden Stavros H. İroidis, Arhaggelos Gavriil senelerce zaptie nazareti ve hapshanei umumi hastahanesi sertebabetında bulunan Corci bey Kollitidıs ve elyevm şehrimizde icrai tebabet iden doktor Ioannis Kukidis ile Parisde bulınan doktor Filippidis efendiler.

ERBABI HUKUK: Athinaı darulfununından pa şehadetname meezun bulınan merhum Konst. Vayanis, Ioannis Polivios ve Yeory. Eggonopulos, Hokumet memurietinde bulunanlara gelince Konst. Vayanis efendiden mada merhum Elevth. Kontopulos, mahdumi Vasil. Kontopulos, Ioan. G. Vayanis ve elyevm berhayat olan Ioan. L. Oreopulos ile Anania Kallinoglu ve Prodr. Dayoglu efendileri zikr idebiliriz. Bunlardan mada Nevşehirli bir hayli erbabı hukukda kemali muvaffakıyetle icrai vekalet itmekdedirler.

GAZETA MUHARRİRLERİ: Senelerce rumca gazetalarda muharrırlik itdikden sonra bil ahire ticarete sulük iden merhum Yeory. Avraamidis, Merhum Evang. Misailidisin ‘Anatoli’ gazetası yigirmi seneden beru hemşehrimiz Ior. Limnidis efendi tarafından neşr idilmekdedir. ‘Asia’ gazetası keza Nevşehirli Dim. Karasavvas efendi tarafından neşr idilmekde idi. Hemşehrilerimizden Ioan. L. Oreopulos, Ioan. Ioannidis ve Savvas Alagözoglu efendiler senelerce ‘Anatoli’ ser muharrirliginde bulunmışlardır. Merhum Fil. Arıstovulos dahi ‘Neologos’ ve ‘Ekklisiastiki Alitheia’ gazetalarına koinotisin ahvalı ilmie ve ictimaiesine dayir muntazaman mekaleler gondermişdir.

SENAİİ NEFİSE: Almanıada ikmalı senaat iden ve el yevm Athinada bulunan meşhur ressam Nik. Ferekudis hemşehrimizdir. Nevşehir bazı seneatkar ayiografoslar dahi çıkarmişdırki bunlar mıanında merhum Laz. Zografidis ile Prodromos Mavropulosi ve bunun el yevm Ayion orosda bulunan mahdumlari Ioannis ve Leonidasi zikr idebiliriz.

TİCARET VE SENAİ: Nevşehir rum koinotisi efradi arasında başlıca senaatlardan demircilik, terzilik, kunduracılık, ebnie kalfalıgi, marangozluk, debbaglik, muskirat imali, bez dokumak ve halıcılik, en ziade mazharı revac olanlardır. Bunlardan bu son üç senaat evlerde işlenir. Son asrin sonlarına kadar kasabanin bütün ihracat ve idhalat ticareti sırf rumlarin elinde olupRumlarin Halep, Antap, Mersin, Adana, Tarsus, Erzerum, Kaiseri ve Stambul ile muamelatı tucariesi pek ziade idi. Lakin bil ahire makamı sadareti ihraz iden maahud Ferid paşanin teşvikat ve tahrikati ile ticaret adeta cebran türk unsurinin eline geçdi.

22 Metin, ‘Nevşehir Mekteplerinin Dersaadet Eforiasının Yüzüncü Senei Devriesi 1820-1920’ (Anatoli Matbaası, 1920) isimli eserin 85-88. sayfaları arasını içermektedir.

(*) Μεμλεκετλερινδὲν οὐζὰκ πουλουνμάκλα περαπὲρ γίνε κοινότησε καρσὴ χηζμετδὲ κουσοὺρ ἴτμεγεν μοναχὸς Πατὴρ Σάββας, Παρασκευοφύλαξ τοῦ Παναγίου Τάφου ἰλὲ Ἅγιον ὅροσδα Ἅγιος Παντελεήμων μοναστηρὴ ἐρκιανηνδὰν Πατὴρ Ἀνδρέας δαχὴ σαγιάνη ζίκρδιρλερ.

(*) Memleketlerinden uzak bulunmakla beraber yine koinotise karşi hizmetde kusur itmeyen monahos Patir Savvas, Paraskevofulaks tu Panoyiu Tafu ile Ayion orosda Ayios Panteleimon Monastıri erkanından Patir Andreas dahi şayanı zikrdirler.

Kaynaklar

Ağca, Ferruh (1999). Karamanlı Türkçesi'nde Şekil Bilgisi, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

Anzerlioğlu, Yonca (2009a). *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Anzerlioğlu, Yonca (2009b). 'Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler', *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 51, s. 171-187.

Augustinos, Gerasimos (1997). *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evci, Ayraç Yayınevi, Ankara.

Aytac, Selenay (2014). 'The Karamanlidika Digital Library Project: Connecting Karamanlides Memories*', ASIST*, November 1-4, USA.

B. Goularas, Gökçe (2012). '1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik Ve Kültürlerinin Yaşatılması', *Alternatif Politika*, C. 4, S. 2, s. 129-146.

Balta, Evangelia (1987a). *Karamanlidika XXe Siécle Bibliographie Analytique*, Athénes.

Balta, Evangelia (1987b). *Karamanlidika Additions (1584-1900) Bibliographie Analytique,* Athénes.

Balta, Evangelia (1990). 'Anadolu Türkofon Hristiyan Ortodoksların 'Ulusal Bilinç'lerini Araştırmaya Yarayan Bir Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri', çev. H. Millas, *Tarih ve Toplum*, S. 13, s. 82-84.

Balta, Evangelia (1997). *Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléments I*, Athénes.

Balta, Evangelia (1998). 'Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması', *Müteferrika*, S. 13, s. 3-18.

Balta, Evangelia (2010). 'Beyond the Language Frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing', *The Isis Press*, İstanbul, 13/74.

Baş, Mustafa (2005). *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara.

Baykurt, Cami (2007). *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan* Türkler, İstanbul.

Berkol, Bülent (1986). '133 Yıl Önce Yayımlanan Yunan Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Bir 'Robinson Crusoe' Çevirisi', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, 21, s. 135-158.

Cahen, Claude (1985). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul.

Çakmak, Cihan (2012). 'Karamanlı Türkçesine Genel Bir Bakış Denemesi', *I. Uluslararası Nevşehir Sempozyumu Bildirileri*, 2012, C.II.

Demir, Necati (2010). 'Türkiye'de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili', *Zeitschrift Für die Welt der Türken*, Volume 2, No. 1, s. 3-23.

Eckmann, J. (1950a). 'Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica', *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. VIII, S. 1, s. 165-200.

Eckmann, J. (1950b). 'Yunan Harfli Karamanlı İmlası Hakkında', *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar 1*, s. 27-31.

Ekincikli, Mustafa (1998). *Türk Ortodoksları,* Siyasal Kitabevi, Ankara.

Erdal, İbrahim (2012). *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Eröz, Mehmet (1983). *Hristiyanlaşan* Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Eyice, Semavi (1975). "Anadolu'da Karamanlıca Kitâbeler (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler)", Belleten, c. XXXIX, S. 153, s. 25-56.

Eyice, Semavi (1980). "Anadolu'da Karamanlıca Kitâbeler (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler) II", Belleten, c. XLIV, S. 476, s. 683-696.

Güngör, Harun (1984). 'Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitâbe', *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 33, s. 95-101, İstanbul.

Güngör, Harun (1989). 'Karamanlıca Üç Kitabe', *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, C.III, S. 34, s. 29-31.

Harakopulos, Maksimos (2003). *Romi tis Kappadokias,* Atina.

Hazar, Mehmet (2008). 'Grek Asıllı Karamanlı Türkçesi Alfabesinin Kullanımı Üzerine', *Turkish Studies*, Volume 3/6, s. 337-353.

Irakleous, Stelios (2013). 'On the Development of Karamanlidika Writing Systems Based on
Sources of the Period 1764–1895', *Mediterranean Language Review*, S. 20, s. 57-95.

İbar, Gazanfer (2010). *Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kahya, Hayrullah (2008a), Karamanlıca Bir Esere Göre Karamanlıcada Arapça ve Farsça Kelimeler', *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 3/3 Spring, s. 480-501.

Kahya, Hayrullah (2008b), 'Karamanlıca Bir Kitap Yeñi Hazne ve Dil Özellikleri (İmlâ Özellikleri ve Ses Bilgisi), *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 3/6 Fall, s. 367-408.

Kahya, Hayrullah; Kılıçarslan, Mustafa (2009). 'Karamanlıcada i/e Meselesi', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Volume 2/ 8 Summer, s. 200-211.

Kiracı, Mehmet (2006). Cumhuriyet Döneminin İlk Göçü: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.

Kodaman, Ömer (2008). Türkiye ile Yunanistan Arasında Nüfus Mübadelesi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş.

Koimisoglu, Sümeon K. (2005). *Kappadokia*, Thessaloniki.

Korat, Gürsel (2010). *Taş Kapıdan Taçkapıya Kapadokya*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Miller, M.G. (1974). *The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology* (Unpublished PhD thesis), Indiana University, Indiana.

Moşkov, V.A. (1999). *Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri*, çev. Elena İvanova, Kayseri.

Nakracas, Georgios (2003). *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi,* Çev. İbram Onsunuğlu, Belge Yayınları, İstanbul.

Öger, Adem (2012). 'Karamanli Orthodox Turks Who İmmigrated to Greece From Mustafapasha due to the Population Exchange', *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.1, s. 28-42.

Öger, Adem; Turan, Ahmet Turan Türk (2013). 'Kültürel Bağlamda Kapadokya Bölgesinde Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabelerin Dili', *The Journal of Academic Social Science Studies,* Volume: 6/8, s. 1137-1151.

Öger, Adem; Özdem Oğuz (2013). *Karamanlıca Bir Eser: Nevşehir Salnamesi 1914*, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Şakiroğlu, Mahmut H. (1974). 'Salaville, Sévérien ve Eugene Daleggio, Karamanlidika, Bibliographie Analytique D'ouvrages en Langue Turque İmprimes en Caracteres Grecs, III, 1866-1900, (Karamanlidika, Yunan Harfleri ile Basılı Türkçe Kitapların Açıklamalı Bibliografyası, III. Cilt. 1866-1900)', *Belleten,* XXXVIII/152, s. 757-765.

Tekinsoy, Yunus Emre (2007). Türk Rum Nüfus Mübadelesi ve Konya, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

Türk, Ahmet Turan (2011). 'Leksikon Ellino-Turkikon'dan Hareketle Grek Asıllı Karamanlı Alfabesi*, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir, Cilt 1, s. 123-138.

Hamam kitabesi,
Fertek/Niğde
(15 Temmuz 2012)
© Adem Öger

Karamanlıca mezar taşı,
Niğde Müzesi
(16 Temmuz 2012)
© Adem Öger

Kayseri'nin Çukur köyünden göç edenlerin yerleştiği Kappadokiko köyü/ Karditsa
(18 Temmuz 2013)
© Adem Öger

Sinasos'tan göç edenler tarafından inşa edilen ve içerisindeki bütün eşyaların Kapadokya'dan getirildiği bir kilise, Neasinasos/İstia
(18 Temmuz 2010)
© Adem Öger

Aziz Yuhanna kilisesi, Prokopi/ Eviya Adası
(17 Temmuz 2010)
© Adem Öger

Aziz Yuhanna Kilisesi, Prokopi/ Eviya adası (17 Temmuz 2010) © Adem Öger

Niğde'nin Çarıklı köyünden göç eden ve mesleği yorgancılık olan 1937 doğumlu Vasilis Papanikolaou, Ano Mavrolofos köyü/ Magnisia (20 Temmuz 2013) © Adem Öger

Türkiye'den götürülen eşyaların ve Mübadeleye ilişkin fotoğrafların yer aldığı Ano Mavrolofos köyü Müzesi/Magnisia (20 Temmuz 2013) © Adem Öger

Kapadokyalılar derneği, Aleksandroupoli (27 Temmuz 2013) © Adem Öger

Kapadokyalılar Derneği'ne Ait müze, Aleksandroupoli (15 Temmuz 2013) © Adem Öger

Niğde'nin Misti köyünden göç eden bir esnafın iş yeri, Aleksandroupoli (27 Temmuz 2013) © Adem Öger

Adem Öger

16. Gavustima, Neokaisareias/ İoannina (24 Ağustos 2013) © Adem Öger

16. Gavustima, Neokaisareias/ İoannina (24 Ağustos 2013) © Adem Öger

Sinasos Gönül Bağı Festivali, Mustafapaşa/Ürgüp (26 Mayıs 2012) © Adem Öger

Sinasos Gönül Bağı Festivali, Mustafapaşa/Ürgüp (26 Mayıs 2012) © Adem Öger

Mübadeleye tanıklık eden 1918 doğumlu Nazlı Durmuşoğlu, İperia köyü/Larissa © Adem Öger

Yeoryios Düğüncüoğlu, Buzuki ile Kapadokya türküleri icra ederken, Kappadokiko köyü/Karditsa (18 Temmuz 2013) © Adem Öger

Kapadokya Türküleri © content-mcdn. ethnos.gr

THE CRIMEAN DIALECT OF THE KARAIM LANGUAGE

Natalia Kropotova

1. Ethnonym (Internal naming and external naming)

The name itself (in Karaite language) *Karai*, singular; *Karailar*, plural. In the Russian language there are several variants of how the folk is named- 'Crimean Karaites', "Crimean Karais', 'Crimean Karaite-Turks'. In the international terminology there are following variants of the ethnonym: 'Krimean Karaites', 'Krimean Karaims', 'Krimean Karays', 'Karaites'. National symbols: senek, the double-teeth spear and kalkan, the shield. Coat of arms: a depiction of the fortress Kale (Dzhuft Kale, Chift Kale, Chufut Kale) is added to the spear and shield.[1]Colors of the national flag: equal horizontal stripes from the top to the bottom blue,white, yellow.[2]

Flag and coat of arms of Crimean Karaites

2. Religion and culture

Karaite religious denomination is a monotheistic religion based on the Old Testament of the Bible, Teaching of Anan and the ancient Turkic tradition. The Creator (Iaratovchi) is The interior of the Karaite kenasa in Evpatoria. called *Tan'ry, Adonay and Alla*. The Ten Commandments are honored. Moses and Mohammed are acknowledged as Great Prophets (Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya, C.II, 1996: 84). The Old Testament was translated into the native Tukic language not later than XI century. In the past Crimea used to be a spiritual center of Karaites. 11 of 20 kenasa-temples in the Tsarist Russia and one ecclesiastic vocational college were built in Crimea. In the USSR religious structure was ruined.

Now it is being revived. Spiritual Directorate of Karaites was renewed in Ukraine. In Crimea religious service is conducted in 3 kenasa temples.

Apart from Karais, the Karaites' religion is professed by a group of Slavs (Ukraine, Russia), Arabs (Egypt, Israel) and others. In contrast to Karaites by religion, Crimean Karaites stick to the Turkic tradition, keep relics of Tengriism and ancient culture.[3] (W. Zajączkowski 1990: 608-609).

3. Geography and population

Crimean Karaites formed as ethnic group in Crimea. In 1246 part of them were invited to the west of Ukraine by Knyaz Danylo Galytskiy and in 1396-1398 they moved to Lithuania with Knyaz Vytautas. After the revolution of 1917 many emigrated to Turkey, France, Australia, some live in Poland, Russia. Most of them live in Crimea until now.

The interior of the Karaite kenasa in Evpatoria
© Natalia Kropotova

1 Add. 1-3.
2 Add. 4.
3 Add. 5-7.

Balta-Tiimez cemetery
© Natalia Kropotova

At the present the number of Crimean Karaites world wide does not exceed 2-2.5 thousand people. 800 people live in the Crimea. The demographic, social and economic situation is hard. In Crimea 80% of the Karaites are the elderly people, i.e. 640 people out of 800. With account of children, students, invalids and unemployed about 100 of the employed remain. If in the past a family used to have 10-12 children, as a rule, nowadays this number is 1-2, sometimes 4. Due to the difficult intercommunal connections few national families are being created less and less and assimilation grows. (Kropotova, Örmeli 2013).

4. Historical background

Crimean Karaites-Turks are indigenous people of Crimea united by common blood, language and traditions; Karaites are aware of their ethnic individuality, cultural identity with other Turkic folks and religious independence. They have special feelings to Crimea as their historical Motherland, friendly attitude to other ethnic groups and religious denominations and respect towards their self-identification.

Forming of this ethnic group is associated with the rule of Khazar Khaganate in Crimea (VII – XI centuries.) In the ethnogenesis of Crimean Karaites participation of the following tribes is traced: Hunnish- Khazar ancestors, the nomadic tribes of Turkic origin, which were part of Khazar Khaganate, Alans, Cumans as well as the autochthonous folks which inhabited the central part of Crimea in the early Middle Ages.

Prevalence of Turkic dominant is obvious and corresponds with the available research in linguistics (V. Radlov 1899; A. Samoylovich 1917; N. Baskakov 2008, T. Kowalski, V. Zajączkowski ve S.Shapshal's studies are listed in "Karaimso-Russko-Polskiy slovar', 1974) vb.) and anthropology (M. Reiher 1932; K. Djinni 1936; G. Holz ve F. Şteiniger 1944; V. Alekseev, 1971).

Places of worship and pilgrimage: town-fortress Kale (Chift Kale, Dzhuft Kale)[4] and cemetery-sanctuary Balta Tiimez (the most ancient Turkic cemetery in Europe).[5]

The first tomb is dated 6th year BC with the sacred oaks near Bakhtshisarai; a complex of kenasa temples in Evpatoria.[6] According to the tradition carrying out a series of rites is only possible in the family seat - Kale. General meetings were held here, the Great Khan Gakhan was ordained here as

4 Add. 8-11
5 Add. 12
6 Add. 13

© Natalia Kropotova

highest rank secular and spiritual leader of the folk. Karaite Spiritual Directorate and residence of Gakhan were in Evpatoria.

After migration from Kale Evpatoria becomes the center of Crimean Karaites. This city thanks to the efforts of representatives of Karaites folk, acquired a special architectural look in the end of 19th and beginning of 20th century. Up till now houses and summer residences of such Karaite families as Duvan, Kazas, Shyshman, Babovych, Shakai, Avach, Neiman, Dzhigit are still preserved (Zaskoka V., Kropotov V. 2009).

This town in the 20th century became for Karais a time of rise, fall and hope. 'The Golden Age' till 1914 passed into hardships of the World War I and revolution. In the following Soviet period, due to repressions, losses in the World War II and national policy of the USSR the ethnic group appeared on the brink of the catastrophe.

With the establishing of the independent Ukraine a hope for preservation and revival emerged.

During the following Soviet period national relics, temples, land, schools, vocational colleges, private property were expropriated; material resources of Karaites were destroyed.

Traditional horticulture, sheep breeding and other professions were forgotten.

Destruction of social culture led to breach of areas of compact settlement, complicated connections, communication, creation of national families, communal education. Spiritual and material resources, created by many generations are now almost totally destroyed.

Many Karais died during World War and civil wars. Heavy damage was inflicted by partial deportation of Karaites from Crimea in 1944 connected with deportation of brotherly Crimean Tatars and further limitations and ban of communication in the native language and preservation of native culture remaining in Crimea. As a result Karais almost lost the ancient Turkic Karaim language and were on the verge of extinction.

In 1989 due to political changes on the territory of Crimea, Ukraine national cultural communities and Crimean Karaites community began to form.

Most of the communities are located in Crimea. Karaites living in Ukraine and Crimea are united by the Association of Crimean Karaites.

The main objectives of the organization are preservation and revitalization of the cultural and historical heritage, conduct of scientific researches, organization of research-to-practice conferences and international congresses, publication of scientific and popular-scientific literature covering the questions of the history, research of ethnogenesis, language and culture of the Crimean Karaites, representation and protection of rights and interests of the Karaites.

5. Orthography

Throughout the course of history Karaites used several alphabets: Hebrew alphabet, Latin script and Russian alphabet. Looking through the inventory list of 830 pages of storage of the first collected works of A. S.Firkovych, by the presence of documents in Arabic and Persian apart from Hebrew it can be assumed that in certain regions and historical realities Karaites could use Arabic script as well (Budnik 2008; Medvedeva 1988).

Latin script was used in Lithuania, Poland, Lutsk and Halych. Hebrew alphabet, as alphabet of a sacred for Karaites book - The Old Testament, was used in all places of compact settlement of the ethnic group. Nevertheless this alphabet cannot transmit dialect features of the Karaite language due to absence of sufficient variety of vowel sounds (Musaev 1964).

In Crimea like on the whole territory of USSR Turkic-speaking nations - Crimean Tatars, Crimean Karaites, Krymchaks people switched to Roman (Latin) script for a short period of time (1928-1930). Starting from 1930 all the above mentioned nations switched to Cyrillic alphabet (Yakovlev 1936; Açkinazi 2000; Rebi, 2008; Kropotova 2012).

In Crimean dialect f the Karaite language two letters ÿ, ö are added to the alphabet.[7]

6. Language

a. Crimean Karay and Turkic languages

Crimean dialect of the Karay language – the language of Crimean Karaites living in Crimea, Ukraine (except western part) and Russia belongs to Kipchak group of west Hunnish branch (classification of N.A.Baskakov). The closest to Karay language, among ancient languages based on the phonetics, grammar and vocabulary is Kipchak language and among the modern languages - Crimean Tatar language, Kumyk and Karachay-Balkar (Baskakov 2008: 148-151).

Karay language belongs to Turkic language of relatively ancient pre-Mongolian formation. Judging by the features of Karaite language it can be assumed that the ancestors of modern Karaites-Turks consecutively became the part of Bulgaro-Khazarian, Usuno-Kumyk and Kipchak tribal unions.

Karay language as one of the most ancient living Turkic languages has attracted attention of scientists long ago. Swedish orientalist of XVII century Gustav Peringer, a university professor in Uppsala in 1690 in Lithuania by order of the King Karl XI studied the religion of Karaites and was among first in Europe to point to the Turkic nature of the language. In Russia first publications about Karaites appeared in the beginning of XIX century in the notes of travellers who visited Taurida (Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya 1995; 1. C.).

b. Dialectology

As a result of moving of most of Karays in 1246 from Crimea to the west of Ukraine and in 1398 to Lithuania, the following 3 dialects formed in the Karay language: Crimean, Trakai and Halych-Lutsk.

In XIX – XX centuries academics V. Radlov, V. Grigoriev, T. Kovalskiy, Ya. Gzhegorzhevskiy, A. Zainchkovskiy, S. Shapshal, N. Baskakov, A. Dubinskiy, B. Munkatshi, O. Prik, K. Musaev and other outstanding Turkologists studied Karaim language.

Nowadays western dialects are studied by such scientists as H. Jankowski, K. Musaev, M. Firkovičius, E. Csato, M. Nemeth; H. Jankowski, O. Prik, T. Çulha, G. Aqtay and N. Kropotova work on Crimean dialect.

7 Add. 15

Today Karaim language is on the verge of extinction. Atlas of endangered languages drawn up by UNESCO based on the date of the past years refers the Lithuanian Karaim language to severely endangered languages, Halych-Lutsk dialect to critically endangered; and Crimean dialect is marked in the Atlas as extincted.[8]

Trying to preserve their historical and cultural heritage and with the purpose of revival of the native language, Crimean Karaites not waiting for any help from the government started a course of Crimean dialect in the capital of Crimea in 2014.

Crimean dialect of Karaite language consists of three elements:

1. *Literary language* is osmanized variant of Karaite language. It's the language of Medzhuma (handwritten family collection of works, stories, poems, plays of Karaite writers.) (Musaev 1966: 97).

2. *Book language* – language of The Old Testament (sacred book of Karaites), religious texts which along with Hebrew terminology contains Kypchak vocabulary (Gordlevskiy 1928).

3. *Conversational language* is assimilated with Crimeantatar language with which it has differences mainly in vocabulary (Musaev 1966: 97).

c. Phonology

In this article characteristic features of Crimean dialect of Karaite language are given according to the works of O. Ya. Prik (Prik 1976).

There are 8 vowel sounds in Crimean dialect of Karaite language:

а [a], э [e], ы [ı], и [i], о [o], ö [ö], у [u], ÿ [ü].

Classification of vowel sounds

By place of formation

Non-palatal (back vowels)	Palatal (back vowels)
а [a], ы [ı], о [o], у [u]	э [e], и [i], ö [ö], ÿ [ü]

By participation of lips

Non-labial	labial
а [a], ы [ı], э [e], и [i],	о [o], у [u], ö [ö], ÿ [ü]

By the grade of tongue elevation

wide	narrow
а [a], э [e], о [o], ö [ö],	ы [ı], и [i], у [u], ÿ [ü]

There are 8 vowels in Trakai dialect of Karaite language: а [a], э [e], ы [ı], и [i], о [o], ö [ö], у [u], ÿ [ü].

In Halych-Lutsk dialect under the influence of Slavonic languages sounds ö [ö] и ÿ [ü] disappeared, the following 6 vowel sounds remained: а [a], э [e], ы [ı], и [i], о [o], у [u].

Features of vowels in Crimean dialect of Karaite language:

[a] – is similar to the same sound in Turkish language. For exmple: *баш* [baş] - head, *баба* [baba] – father. In the beginning of the word before front and mediolingual consonants sound [a] is similar to э [e]. For example: *айтмакъ* [aytmaq] > *эйтмэк* [eytmek] – to speak, *азиз* [aziz] > *эзиз* [eziz] – saint, *аскэр* [asker] > *эскэр* [esker] – warrior, etc.

8 Add. 16-18

[e] compared to the same sound in the Turkish language, the Karaite sound [e] is more backlingual. Example: *эски* [eski] – old, *эртэджэ* [ertece] - earlier. In the end of the word when [e] is stressed the sound is more open and reminds Azerbaijanian [ə]. Example: *нэ* [e] - what?, *ӱштэ* [üşte] – here.

Phoneme **[ı]** is used in any position except the initial position in words with backlingual consonants. Example: *акъыл* [aqıl] – wit, *йокълыкъ* [yoqlıq] – need. In initial syllables sound [ı] is very much reduced. For example: *чыплакъ* [çıplaқ] – naked, *чыкъты* [çıқtı] – came out.

Phoneme [i] is used in all positions with front vowels. For example: *эки* [eki] – two, *бэририм* [beririm] – will give, *тирлик* [tirlik] - life.

Phonemes [i] and [ı] differ in pronunciation only when they are in the stressed position. In other positions the sounds are very much reduced. In some words under the influence of labial consonant

[i] transfers into [ü]. Example: *ким* [kim]> *кӱм* [küm] – who.

Phoneme [o] is narrowed after font consonants ч [ç], ж [j], дж [c], ш [ş]. For example: *чоплик* [ço^{o}plik] – garbage, *джоймакъ* [co^{o}umaқ] – to loose, *шорба* [şo^{o}rba] – soup.

In combination with backlingual consonant sound [o] sound becomes more wide. For example: *къоншы* [qonşı] – neighbor, *къоджа* [qoca] - husband, *къол* [qol] – hand.

In the Karaite language sound [o] occurs only in the first syllable. It is never used in affixes. For example: *ойнамакъ* [oynamaq] – play, *болмакъ* [bolmaq] – to be, become. Nevertheless in borrowed words and compound words phoneme [o] occurs in the second and the following syllables: *бом-бош* [bom-boş] – absolutely empty *хороз* [horoz] – cock, *парахот* [parahot] - steamship, *завот* [zavot] – plant.

Phoneme [ö] is similar to the sound [ö] in the Turkish language but it is pronounced more widely.

In Crimean dialect of the Karaim language it occurs only in the first syllable and monosyllabic words. In affixes it is not used. Example: *кӧк* [kök] – blue, *гӧль* [göl] – lake, *ӧрнэк* [örnek] – pattern, painting.

Phoneme [u] is similar to the sound [u] in Turkish language. Example: *урба* [urba] – clothes, dress, *буз* [buz] - ice, *ун* [un] – flour, *урмакъ* [urmaq] – hit.

Phoneme [ü] corresponds with the sound [ü] in Turkish language. Example: *кӱз* [küz] – autumn, *кӱн* [kün] – day, *бӱгӱн* [bügün] – today.

Consonant classification

By place of formation			labial		front		mediolingual		uvular		glottal
By participation of voice By type of formation			voiceless	voiced	voiceless	voiced	voiceless	voiced	voiceless	voiced	voiceless
fricatives		obstruent	Ф [f]	В [v]	С[s] Ш[ş]	З[z] Ж[j]		Й[y]	Х[h]	ГЪ[ğ]	ХЪ[h]
stops	plosives	obstruent	П[p]	Б [b]	Т[t]	Д[d]	К[k]	Г[g]	КЪ[q]		
	affricates	obstruent			Ч[ç] Ц[ts]	ДЖ[c]					
	nasal	sonorant		М[m]		Н[n]				НЪ[ŋ]	
	lateral	sonorant				Л[l]					
	trilled	sonorant				Р[r]					

Sounds [f], [v], [p], [t], [s], [z], [m], [n], [b], [d], [ş], [c], [ç], [r], [h] do not have any special features.

Sounds [ts] and [j] are absent in the Karaite language. They occur only in borrowed words and often in the speech of elderly people in words starting with [ts] and [s]. Example: instead of *цирк* [tsirk] *сирк* [sirk] - circus; instead of *француз* [frantsuz] - *франсыз* [fransız] – Frenchman is used.

Phoneme [k] in Karaite in native karaite words occurs only with front vowels: *кэтмэк* [ketmek] – to go, *чэкинмэк* [çekinmek] – to be shy.

Phoneme[g] occurs in words with front vowels: *геджже* [gece] –evening, night, *кэльгэн* [gel'gen] – comming, one that came. In some borrowed words it can be used with back vowels. Example: *газете* [gazete] – gazete, *вагон* [vagon] – car (of a train).

Phoneme [q] in native Karaite words occurs only with uvular vowels. Example: *къалмакъ* [qalmaқ] – stay, *къыз* [qız] – young girl, *къарт* [qart] – elderly perso, *акъай* [aqay] – man.

Sound [ğ] is similar to Arabic sound ġ. It occurs only with uvular vowels. Example: *гъам* [ğam] – kaygı, *огълан* [oğlan] – oğlan, *къавгъа* [қavğa] – kavga, tartışma, *дагъ* [dağ] – dağ. [aқa] – *ağa* and *агъа* [ağa] – elder man; *йакъ* [yaқ] – yan ve *йагъ* [yağ].

Sound [ŋ] sometimes when pronounced is decomposed into [n] and [g] (dyphtong– ng). It never occurs in the beginning of words.Example: *бинъ* [biŋ] – thousand, *манъа* [maŋa] – to me, *чакъырынъыз* [çaқırıŋız] – call! In Crimean dialect of the Karaite language sound [ŋ] is sometimes decomposed into [n]+[g]. Example: *йэнгиль* [yengil] – easy, *йалынгъыз* [yalınğız] - lonely.

Sound [ḥ] is similar to the German [h] in the word (haben). Usualy in Crimean dialect of Karaite language this sound in the beginning of words was pronounced. Example: *хъэп* [ḥep] – always, *хъэпси* [ḥepsi] – all, *хъэр* [ḥer] – every, хъайван [ḥayvan] – animal. Only in the beginning of some borrowed words this sound can disappear. Example: *эр* [er] < *хъэр* [ḥer] - every, *афта* [afta] < *хъафта* [ḥafta] - week (Persian language); *айван* [ayvan] < *хъайван* [ḥayvan] - animal (Arabic).

The stress in the Crimean dialect of the Karaim language as in all the Turkic languages has an egressive nature and in most of cases falls on the last syllable.

In Crimean dialect of the Karaite language there is a palatal and labial assimilation of vowels.

Palatal assimilation most often does not work in roots of borrowed words, though there is a certain number of words that change according to the phonetic norms of the Karaite language according to the rules of palatal assimilation. Example: *трахтыр* [trahtır] < *трактир* - tavern, *барышна* [barışna] < *барышня* – lady, *преник* [prenik] < *пряник* - gingerbread.

Labial assimilation in complex words usually doesnt fall further than second syllable. Example: *кӧрдӱм* [kördüm], but usually is used [kördim] – has seen, *отурунъуз* [oturuŋuz] more often is used [otırıŋız] - sit down! and other.

According to the consonant harmony rule in the Karaim language, two consonants standing together inside the word must be either both voiced or both voiceless. Example: *иштэ* [işte] – here, *тӱштэн* [tüşten]- from the dream, *ичти* [içti] – has drunk.

Despite the fact that Karaite language belongs to Kypchak group of Turkic languages presence of many Oguz elements can be traced in it. Oguz influence is represented the most in the language of Karaite Medzhuma. Example:

Instead of *кӱн* [kün] *гӱн* [gün] – day is used

Instead of *кэлин* [kelin] - *гэлин* [gelin] - bride

тэмир [temir] - *дэмир* [demir] iron

кэми [kemi] - *гэми* [gemi] - ship

турмакъ [turmaq] – *дурмакъ* [durmak] to stand and other

© Natalia Kropotova

In Crimean dialect of Karaite language as well as in Turkish fallout of consonants can be traced. Example: *къарын* [qarın] > къарным [qarnım] – my stomach, *авуз* [avuz] > *авзы* [avzı] – his mouth, *кэльсе* [kel'se] > *кэсэ* [kese] – if he comes, *болса* [bolsa] > *боса* [bosa] – if will be.

Besides there is a reduction of consonants in one – syllable words: *бир* [bir] > *б^{и}р* [b^{i}r] – one *тиль* [til'] > *т^{и}ль* [t^{i}l'] – language.

d. Morphology

Every part of speech is characterized by its semantics, morphology and syntactic role.

However in the Karaite language as in other Turkic languages you often cannot draw a clear line between different parts of speech. Words depending on their place in sentence can fulfill different morphological functions. For example, word *дӱльбэр* [dülber] – beautiful, beautifully – can be a noun and adjective and adverb.

Category of gender in the Karaite language as in other Turkic languages is not developed. Difference between masculine and feminine is expressed lexically i.e. persons of feminine and masculine gender are defined by different lexical unites. For example: *баба* [baba] – father, *нэнэ* [nene] – mother, *увул* [uvul] – son, *къыз* [qız] – daughter, *кӱйӱв* [küyüv] – bridegroom, *кэлин* [kelin] – bride, *хороз* [horoz] – cock, *тавукъ* [tavuq] hen.

For female animals words *тиши* [tişi] or *ыргачы* [ırgaçı] are used, they mean – female and, *эркэк* [erkek] – male. For example: *арслан* [arslan] – lion, *тиши арслан* [tişi arslan] – lioness, *мэчи* [meçi] – female cat, *эркэк мэчи* [erkek meçi] – male cat.

Category of number in Crimean dialect of the Karaite language.

Plural is formed by means of adding of an affix *-лар/-лер* [-lar/-ler], with account of the rule of vowel harmony: *балта – балталар* [baltalar] - axes, *дост – достлар* [dostlar] - friends, *ӱй – ӱйлер* [üyler] - houses.

Cases: Declination of nouns

Declination of nouns is done by the unified scheme in which affixes of all cases start with a consonant sound. In the Karaite language there are 6 cases: basic, genitive, dative, accusative, local, ablative.

Case affixes are added according to the vowel and consonant harmony rules.

© Natalia Kropotova

Scheme of case affixes with case question and examples of declination

Name of the case	Questions?		
basic	Кӱм? [küm] – Who? Нэ? [ne] – What?	*Къыз* [qız]	*Ода* [oda]
genetive	Кӱмнинъ? [kümnin] -Whose? Нэнинъ? [nenin]- Whose?	**-нынъ/-нинъ [-ŋıŋ/-ŋiŋ]** *къызнынъ оданынъ мэчининъ* [qızıŋ] [odanıŋ] [meçiniŋ]	
accusative	Кӱмни? – [kümni] Who/Whom? Нэни? –[neni] What?	**-ны/-ни [-ŋı/-ŋi]** *къызны оданы мэчини* [qızı] [odanı] [meçini]	
		Affixes after vowels and voiced consonants	Affixes after voiceless consonants
dative	Кӱмгэ? [kümge] – Whom? Нэгэ? [nege] – What? Нэ йэргэ? [ne yerge] – Where to? Къайра? [qayra] – Where to? Къачкъа? [qaçqa]– how much?	**-гъа/-гэ [-ğa/-ge]** *Къызгъа* [qızğa] *Одагъа* [odağa]	**-къа/-кэ [-qa/-ke]** *Рафкъа* [rafqa] *Ӧтмэккэ* [ötmekke]
ablative	Кӱмдэн? [kümden] – from who? Къайдан? [qaydan] – where from? Нэдэн? [neden]– from what? Because of what?	**-дан/-дэн [-dan/-den]** *Къыздан* [qızdan] *Одадан* [odadan] *Ундан* [undan]	**-тан/-тэн [-tan/-ten]** *Рафтан* [raftan] *Ӧтмэктэн* [ötmekten]
local	Кӱмдэ? [kümde] – at whose? Къайда? [qayda] – Where? Саат къачта? [saat qaçta] – What time Нэ вахытта? [ne vahıtta]– When?	**-да/-дэ [-da/-de]** *Къызда* [qızda] *Одада* [odada] *Саат экидэ* [saat ekide] *Кӱндэ* [künde]	**-та/-тэ [-ta/-te]** *Рафта* [rafta] *Ӧтмэктэ* [ötmekte] *Саат бэштэ* [saat beşte]

Posessive affixes in Crimean dialect

Personal pronoun in genitive case	Affixes of vowel stems	Affixes of consonant stems
Мэним [minim]	*-м* [-m]	*-ым/-им* [-ım/-im]
Сэнинъ [seniŋ]	*-нъ* [-ŋ]	*-ынъ/-инъ* [-ın/-in]
Анынъ [anıŋ]	*-сы/-си* [-sı/-si]	*-ы/-и* [-ı/-i]
Бизим [bizim]	*-мыз/-миз* [-mız/-miz]	*-ымыз/-имиз* [-ımız/-imiz]
Сизинъ [siziŋ]	*-нъыз/-нъиз* [-ŋız/-ŋiz]	*-ынъыз/-инъиз* [-ıŋız/-iŋiz]
Аларынъ [alarıŋ]	*-сы/-си* [-sı/-si]	*-ы/-и* [-ı/-i]

Diminutive form of nouns is formed with the help of affix *-чыкъ/-чик* [-çık/-çik]. For example: *къыз – къызчыкъ къыз – къызчыкъ* [qız-qızcık] – sweety (about a girl). Nouns that finish with sound "K' loose it when this affix is added: *көпэк* [köpek] – *көпэчик* [köpeçik] – dog – doggy, *кёльмэк* [kölmek] – *кёльмэчик* [kölmeçik] – shirt- shirtie.

Adjective

Qualitative adjectives do not have special affixes and in terms of morphology do not differ from nouns. *Ач* [aç] - hungry, *йахшы* [yahşı] – good, well, *гүзэль* [güzel] - beautiful and other.

Adjectives have two degrees of comparison: comparative and superlative. Comparative degree is expressed syntactically and descriptively: *Йакъын къоншы узакъ къардаштан йахшы* [yaqın qonşı uzaq qardaştan daha yahşı] – close neighbor is better than distant brother; *Нэнэмэ көрэ бабам йүксэк* [neneme köre babam yüksek] – compared to my mother the father is taller.

Superlative degree is formed with the help of particle *энъ* [eŋ] – наи, *the most*. Example: *энъ акъыллы* [eŋ aqıllı] – the most clever (the cleverest), *энъ зэнгин* [eŋ zengin] – the most rich (the richiest).

Enhanced degree of quality of an adjective is expressed the following way:

- combination of positive degree of adjective with words *бэк* [bek], *пэк* [pek] – very. Example: *пэк ач киши* [pek aç kişi] – very hungry person.

- repetition of adjective: *сыджакъ-сыджакъ* су [sıcaq-sıcaq su] – very hot water, *салкъын салкъын хава* [salqın salqın hava] – very cool air.

- with the help of arresting consonants *п, м, с, р*, [p, m, s, r] which are added to the first syllable of the word. Example: *масмавы* [masmavı] – deep blue, *йэмйэшиль* [yemyeşil] – very green, *упузун* [upuzun] – very long, ч*ырчыплакъ* [çırçıplaq] – absolutely naked.

Numeral

Cardinal numerals: 1 - *бир* [bir], 2 - *эки* [eki], 3 - *ӱч* [üç]…10 - *он* [on], 20 - *йигирми* [yigirmi], 100 - *йӱз* [yüz], 124 - *йӱз йигирми дёрт* [yüz yigirmi dört] ets. may be substantivized and acquire affixes of possession.

Ordinal numerals are formed from cardinal with the help of affixes *-нджы/-нджи/-ынджы/-инджи* [-ncı/-nci/-ıncı/-inci]: *бириндж*и [birinci] - first, *экинджи* [ekinci] - second.

Disjunctive numerals are formed from ordinal with the help of affixes *-ар/-эр/-шар/-шэр* [-ar/-er/-şar/-şer]: *бэшэр* [beşer] – in fives, *алтышар* [altışar] – in sixs.

Pronoun

Personal pronouns: *Мэн* [men] - I, *Сэн* [sen]- you, *О* [o] – he, she, it, *Биз* [biz] - we, *Сиз* [siz] – You, (singular,polite form) you (plural), *Алар* [alar] - they

© Natalia Kropotova

Declination of personal pronouns

Cases	singular		
Basic	*Мэн* [men]	*Сэн* [sen]	*О* [o]
Genitive	*Мэним* [menim]	*Сэнинъ* [seniŋ]	*Анынъ* [anıŋ]
Accusative	*Мэни* [meni]	*Сэни* [seni]	*Аны* [anı]
Dative	*Маа* [maa]	*Саа* [saa]	*Ана* [ana]
Local	*Мэндэ* [mende]	*Сэндэ* [sende]	*Анда* [anda]
Ablative	*Мэндэн* [menden]	*Сэндэн* [senden]	*Андан* [andan]

Cases	plural		
Basic	*Биз* [biz]	*Сиз* [siz]	*Алар* [alar]
Genitive	*Бизим* [bizim]	*Сизнинъ* [siziŋ]	*Аларнынъ* [alarnıŋ]
Accusative	*Бизни* [bizni]	*Сизни* [sizni]	*Аларны* [alarnı]
Dative	*Бизгэ* [bizge]	*Сизгэ* [sizge]	*Аларгъа* [alarğa]
Local	*Биздэ* [bizde]	*Сиздэ* [sizde]	*Ларда* [alarda]
Ablative	*Биздэн* [bizden]	*Сиздэн* [sizden]	*Алардан* [alardan]

Demonstrative pronouns: *бу* [bu]– this, *шу* [şu] – that, *о*[o] – that over there

Cases			
Basic	*Бу* [bu]	*Шу* [şu]	*О* [o]
Genitive	*Бунунъ* [bunuŋ]	*Шунынъ* [şunuŋ]	*Анынъ* [anıŋ]
Accusative	*Бунны* [bunnı]	*Шуны* [şunı]	*Аны* [anı]
Dative	*Бунъа* [buŋa]	*Шунъа* [şuŋa]	*Ана* [ana]
Local	*Мында* [mında]	*Шунда* [şunda]	*Анда* [anda]
Ablative	*Мындан* [mından]	*Шундан* [şundan]	*Андан* [andan]

Interrogative pronouns: *кӱм, ким?* [küm?, kim?] – who?, *нэ?* [ne] – what? (are used in plural as well – *кӱмлер (кимлер)* [kümler, kimler], *нэлер?* [neler]) *къайсы* [qaysı] – which& which one?, *къайда* [qayda] – where?, *къайра* [qayra] – where to ?, *къач* [qaç] – how many?, *къачан* [qaçan] – when?

Interrogative pronouns can decline, acquire affixes of predicativeness and possession as well as affixes of plural.

Declination of interrogative pronouns *кӱм* [küm] ve *нэ* [ne]

Cases		
Basic	*Кӱм* [küm]	*Нэ* [ne]
Genitive	*Кӱмнинъ, кӱминъ* [kümniŋ, kümiŋ]	*Нэнинъ* [neniŋ]
Accusative	*Кӱмни* [kümni]	*Нэни* [neni]
Dative	*Кӱмгэ* [kümge]	*Нэгэ* [nege]
Local	*Кӱмдэ* [kümde]	*Нэдэ* [nede]
Ablative	*Кӱмдэн* [kümden]	*Нэдэн* [neden]

Definitive pronouns хъэр [ḫer] – every, each, is never used without a noun; *хъэп, хъэпси* [ḫep, ḫepsi] – all, everybody.

Indefinite pronouns: *бирси* [birisi] – someone, *кӱми-кӱми* [kümi-kümi], *бири-бири* [biri-biri] – somebody, *кӱмсэ, кимсэ* [kümse, kimse] – whoever, *хъэч* [ḫeç] – any.

Reflexive pronouns: *өз* [öz] – self

Мэн [men]	*Өзим* [özim] - I myself
Сэн [sen]	*Өзинъ* [öziŋ] - you yourself
О [o]	*Өзи* [özi] - he himself
Биз [biz]	*Өзимиз* [özimiz]– we ourselves
Сиз [siz]	*Өзинъиз* [öziŋiz]– you yourself
Алар [alar]	*Өзилери* [özileri] – they themselves

Possessive pronouns –personal pronouns in genitive case

Мэним [menim]	My
Сэнинъ [seniŋ]	Your
Анынъ [anıŋ]	His, her
Бизим [bizim]	Our
Сизинъ [siziŋ]	Your
Аларнынъ [alarnıŋ]	Their

In the abstract form of possession, when the object is not named, and there is only the possessor genitive case of the personal pronoun and particle –КИ [-ki] are used.

Мэнимки [menimki]	Mine
Сэнинъки [seniŋki]	Yours
Анынъки [anıŋki]	His, hers
Бизимки [bizimki]	Ours
Сизинъки [siziŋki]	Yours
Аларнынъки [alarnıŋki]	Theirs

Adverb

In Karaite language there is no distinct line between adverb and adjective due to their morphological shapelessness.

Adverbs of manner: тэз [tez] – quickly, *бэрабэр* [beraber] – together, *биргэле* [birgele] – together, *бирдэн* [birden] – suddenly, *былай* [bılay] – thus, *гэнэ* [gene] – again.

Adverbs of time: эртэ [erte] – early, *шынды* [şındı] - now, *шинчик* [şınçık] – right now, *сонъ* [soŋ] – then, *чокътан* [çoqtan] – long ago, *бӱгӱн* [bügün] – today, *йарын* [yarın] – tomorrow, *тӱнэн* [tünen] – yesterday, *былтыр* [bıltır] – last year, *кӱндӱзӱн* [kündüzün] – during the day.

© Natalia Kropotova

Adverbs of place: *йакъында* [yaqında] - close, *узакъта* [uzaqta] – far, *узакъстан* [uzaqtan] – from afar, *мында* [mında] – here, *мындан* [mından] – from here, *арттан* [arttan] – from the back, *алддан* [alddan] – from front.

Adverbs of quantity, extent_– бэк, пэк [bek, pek] – very, rather, *аз* [az] – little, *кöп* [köp] – many, *чокъ* [çoq] - much, *биркъач* [birqaç] – several, *бирпарча* [birparça] – some, *о къадар* [o qadar] – so, *зыйада* [zıyada] – rather, more.

Adverbs of statement and negation_– эбэт [ebet] – yes, *эльбэттэ* [elbette] – of course, *алай* [alay]– thus, *мытлакъ* [mıtlaq] – obligatorily.

Adverbs of question: *нас* [nas] – how, *наслы* [naslı] – in what way?, *нэ къадар* [ne qadar] – how many? How long?, *нэча* [neça] – how much?, *нэ йэргэ* [ne yerge] – where to?, *нэ йэрдээн* [ne yerden] – where from?, *нэ вакъыт* [ne vaqıt] – when?

Verb

Negative aspect of a verb is formed by adding affixes of negation *-ма/-ме* [-ma/-me] to the stem.

Interrogative aspect of the verb is formed with the help of interrogative particle *ты? ти?* [mı? mi?]

Voices

In the Karaite language there are following voices: passive, reflexive, reciprocal, causative.

*Passive voice*_is formed with the help of affixes *–ыл/-ил* [-ıl/-il] – after consonant stems; *ын/-ин* [-ın/-in]– after stems ending with л [l]; *-н* [-n] – after vowel stems. Example: *йазмакъ* [yazmaq] - write – *йазылмакъ* [yazılmaq] – be written, *ичмэк* [içmek] – drink – *ичилтмэк* [içil'mek] – be drunk out, *алмакъ* [almaq] – take – *алынмакъ* [alınmaq] – be taken.

*Reflexive voice*_is formed by means of affixes *-н* [n] after vowel stems; - *ын/-ин/-ун/-ӱн* [-ın/-in/-un/-ün] after consonant stems. Example: *киймэк* [kiymek] - to dress – *кийинмэк* [kiyinmek] - to dress oneself, *йувмакъ* [yuvmaq] –wash – *йувунмакъ* [yuvunmaq] – wash yourself.

Reciprocal voice is formed by means of affix *-ш* [-ş] after vowel stems, *-ыш/-иш/-уш/-ӱш* [-ış/-iş/-uş/-üş] after consonant stems. Example: *кöрмэк* [körmek] – see – *кöрӱшмэк* [körüşmek] – see each other, *урмакъ* [urmaq] – beat – *урушмакъ* [uruşmaq] – beat, fight with each other.

Causative voice is formed by means of affixes *–т* [t] – after stems ending with a vowel or p "r'; - *ыр/-ир/ар/-эр* [-ır/-ir/-ar/-er] – after stems ending with т "t' and ш "ş'; after stems ending with other consonant – *-дыр/-дир/-тыр/-тир* [-dır/-dir/-tır/-tir]. Example: *охъымакъ* [oḥımaq] – read – *охъытмакъ* [oḥıtmaq] – make somebody read, *инанмакъ* [inanmaq] – believe – *инандырмакъ* [inandırmaq] – convince, *тоймакъ* [toymaq] – saturate – *тойдырмакъ* [toydırmaq] – feed.

Seldom affix *–гыз/-гиз* [-gız/-giz] is used. Example: *отурмакъ* [oturmaq] – sit – *отургызмакъ* [oturgızmaq] –sit somebody, *кирмэк* [kirmek] - enter, *киргизмэк* [kirgizmek] – lead in.

Sometimes two affixes of the compelling voice are added to the stem of the verb. Example: *къачмакъ* [qaçmaq] – run – *къачыртмакъ* [qaçırtmaq] – make somebody run, *ичмэк* [içmek] drink – *ичиртмэк* [içirtmek] – make somebody drink.

Present Tense expresses action happening at the present time.

It is formed from the stem of the verb with the help of affixes *–а/-е/-й* [-a/-e/-y] and corresponding affixes of personal endings.

Personal affixes of the present tense

Мэн [men]	*-м/-ым/-им* [-m/-ım/-im]
Сэн [sen]	*-сынъ/-синъ* [-sıŋ/-siŋ]
О [o]	-
Биз [biz]	*-мыз/-миз* [-mız/-miz]
Сиз [siz]	*-сыз/-сиз* [-sız/-siz]
Алар [alar]	*-лар/-лер* [-lar/-ler]

Example of conjugation of the verb *йатмакъ* [yatmaq] (yatmak) – lie, lie down in the present tense

	Positive form	**Negative form**
Мэн [men]	*Йатам* [yatam]	*Йатмайым* [yatmayım]
Сэн [sen]	*Йатасынъ* [yatasıŋ]	*Йатмайсынъ* [yatmaysıŋ]
О [o]	*Йата* [yata]	*Йатмай* [yatmay]
Биз [biz]	*Йатамыз* [yatamız]	*Йатмаймыз* [yatmaymız]
Сиз [siz]	*Йатасыз* [yatasız]	*Йатмайсыз* [yatmaysız]
Алар [alar]	*Йаталар* [yatalar]	*Йатмайлар* [yatmaylar]

	Interrogative form	**Negative-interrogative form**
Мэн [men]	Йатам мы мэн? [yatam mı men]	Йатмайым мы мэн? [yatmayım mı men]
Сэн [sen]	Йатасынъ мы сэн?[yatasıŋ mı sen]	Йатмайсынъ мы сэн?[yatmaysıŋ mı sen]
О [o]	Йата мы о?[yata mı o]	Йатмай мы о?[yatmay mı o]
Биз [biz]	Йатамыз мы биз?[yatamız mı biz]	Йатмаймыз мы биз?[yatmaymız mı biz]
Сиз [siz]	Йатасыз мы сиз?[yatasız mı siz]	Йатмайсыз мы сиз?[yatmaysız mı siz]
Алар [alar]	Йаталар мы алар? [yatalar mı alar]	Йатмайлар мы алар?[yatmaylar mı alar]

Past Definite Tense is formed from the stem of the verb + *-ды/-ди/-ты/-ти* [-dı/-di/-tı/-ti] + personal affixes

Personal affixes of the past definite tense

Мэн [men]	*-м* [-m]
Сэн [sen]	*-нъ* [-ŋ]
О [o]	--
Биз [biz]	*-къ/ -к* [-q/-k]
Сиз [siz]	*-нъыз/-нъиз* [-ŋız/-ŋiz]
Алар [alar]	*-лар/лер* [-lar/-ler]

Example of conjugation

	Positive form	Negative form
Мэн [men]	*Кэльдим* [keldim] I came	*Кэльмэдим* [kelmedim] I didn't come
Сэн [sen]	*Кэльдинъ* [keldiŋ]	*Кэльмэдинъ* [kelmediŋ]
О [o]	*Кэльди* [keldi]	*Кэльмэди* [kelmedi]
Биз [biz]	*Кэльдик* [keldik]	*Кэльмэдик* [kelmedik]
Сиз [siz]	*Кэльдинъиз* [keldiŋiz]	*Кэльмэдинъиз* [kelmediŋiz]
Алар [alar]	*Кэльдилер* [keldiler]	*Кэльмэдилер* [kelmediler]

Perfect – (is similar to past indefinite tense in the Turkish language)

It is formed by means of Past Participle with *-гъан/-гэн/-къан/-кэн* [-ğan/-gen/-qan/-ken] and personal affixes. It expresses an action which was happening in the past but with a result in the present.

Example of conjugation

	Positive form	Negative form
Мэн [men]	*Йазгъаным* [yazğanım] I have written (then)	*Йазмагъаным* [yazmağanım] I haven't written (then)
Сэн [sen]	*Йазгъансынъ* [yazğansıŋ]	*Йазмагъансынъ* [yazmağansıŋ]
О [o]	*Йазгъан* [yazğan]	*Йазмагъан* [yazmağan]
Биз [biz]	*Йазгъанмыз* [yazğanmız]	*Йазмагъанмыз* [yazmağanmız]
Сиз [siz]	*Йазгъансыз* [yazğansız]	*Йазмагъансыз* [yazmağansız]
Алар [alar]	*Йазгъанлар* [yazğanlar]	*Йазгъанлар* [yazmağanlar]

Future definite tense

It expresses an action which will definitely happen in the future.

It is formed from the stem of the verb + *-аджакъ/-эджэк/-йджакъ/-йджэк [-acaq/-ecek/-ycaq/-ycek] + personal affixes*

Example of verb conjugation

Мэн [men]	*Ачаджакъым* [açacaqım] I am going to open	*Ачмайджакъым* [açmaycaqım] I am not going to open
Сэн [sen]	*Ачаджакъсынъ* [açacaqsıŋ]	*Ачмайджакъсынъ* [açmaycaqsıŋ]
О [o]	*Ачаджакъ* [açacaq]	*Ачмайджакъ* [açmaycaq]
Биз [biz]	*Ачаджакъмыз* [açacaqmız]	*Ачмайджакъмыз* [açmaycaqmız]
Сиз [siz]	*Ачаджакъсыз* [açacaqsız]	*Ачмайджакъсыз* [açmaycaqsız]
Алар [alar]	*Ачаджакълар* [açacaqlar]	*Ачмайджакълар* [açmaycaqlar]

Future Tense

It expresses an action which will happen in the nearest future. This form in the Karaite language means only a future action but not regular or habitual action as it is in the Turkish language. The action is less peremptory than the one with *-аджакъ/-эджэк/-йджакъ/-йджэк* [-acaq/-ecek/-ycaq/-ycek].

It is formed from the stem of verbs and affixes *-ар/-эр/-ир/-ыр/-р* [-ar/-er/-ır/-ir/-r] (according the same rules in the Turkish language) and personal affixes.

Example of conjugation

	Positive form	Negative form
Мэн [men]	*Йазарым* [yazarım] I will write	*Йазмам* [yazmam] I will not write
Сэн [sen]	*Йазарсынъ* [yazarsıŋ]	*Йазмазсынъ* [yazmazsıŋ]
О [o]	*Йазар* [yazar]	*Йазмаз* [yazmaz]
Биз [biz]	*Йазармыз* [yazarmız]	*Йазмамыз* [yazmamız]
Сиз [siz]	*Йазарсыз* [yazarsız]	*Йазмазсыз* [yazmazsız]
Алар [alar]	*Йазарлар* [yazarlar]	*Йазмазлар* [yazmazlar]

Past perfect

Expresses a single action which happened long ago in the past. It is formed from combination of past participle with *-гъан/-гэн/-къан/-кэн* [-ğan/-gen/-qan/-ken] and auxiliary verb *эмэк* [emek] in the Past Definite tense

Example of conjugation

Мэн [men]	*Йазгъан эдим* [yazğan edim]	*Йазмагъан эдим* [yazmağan edim]
Сэн [sen]	*Йазгъан эдинъ* [yazğan ediŋ]	*Йазмагъан эдинъ* [yazmağan ediŋ]
О [o]	*Йазгъан эди* [yazğan edi]	*Йазмагъан эди* [yazmağan edi]
Биз [biz]	*Йазгъан эдик* [yazğan edik]	*Йазмагъан эдик* [yazmağan edik]
Сиз [siz]	*Йазгъан эдинъиз* [yazğan ediŋiz]	*Йазмагъан эдинъиз* [yazmağan ediŋiz]
Алар [alar]	*Йазгъан эдилер* [yazğan ediler]	*Йазмагъан эдилер* [yazmağan ediler]

Past Unfinished Tense

The Past unfinished tense expresses unfinished or multiple action referring to a certain moment in the past. It is formed from combination of gerund with *-а/-е/-й* [-a/-e/-y] and auxiliary verb *эмэк* [emek].

Example of conjugation

Мэн [men]	*Кӱле эдим* [küle edim] I was laughing (then)	*Кӱльмэй эдим* [külmey edim] I was not laughing (then)
Сэн [sen]	*Кӱле эдинъ* [küle ediŋ]	*Кӱльмэй эдинъ* [külmey ediŋ]
О [o]	*Кӱле эди* [küle edi]	*Кӱльмэй эди* [külmey edi]
Биз [biz]	*Кӱле эдик* [küle edik]	*Кӱльмэй эдик* [külmey edik]
Сиз [siz]	*Кӱле эдинъиз* [küle ediŋiz]	*Кӱльмэй эдинъиз* [külmey ediŋiz]
Алар [alar]	*Кӱле эдилер* [küle ediler]	*Кӱльмэй эдилер* [külmey ediler]

Past unfinished tense II

The tense expresses subjunctive-optative mood - would have done, would have lain down. It is formed from the stem of the future tense with an affix *-ар/-эр/-ур/-ыр/-р* [-ar/-er/-ır/-ir/-r] and auxiliary verb *эмэк* [emek] in the past tense.

Example of conjugation

Мэн [men]	*Йатар эдим* [yatar edim] I would have lain down	*Йатмаз эдим* [yatmaz edim] I would not have lain down
Сэн [sen]	*Йатар эдинъ* [yatar ediŋ]	*Йатмаз эдинъ* [yatmaz ediŋ]
О [o]	*Йатар эди* [yatar edi]	*Йатмаз эди* [yatmaz edi]
Биз [biz]	*Йатар эдик* [yatar edik]	*Йатмаз эдик* [yatmaz edik]
Сиз [siz]	*Йатар эдинъиз* [yatar ediŋiz]	*Йатмаз эдинъиз* [yatmaz ediŋiz]
Алар [alar]	*Йатар эдилер* [yatar ediler]	*Йатмаз эдилер* [yatmaz ediler]

Future-past tense

It expresses an intention to do an act which took place in the past.

It consists of combination of future tense with *аджакъ/-эджэк/-йджакъ/-йджэк* [-acaq/-ecek/-ycaq/-ycek] with auxiliary verb *эмэк* [emek].

Example of conjugation

Мэн [men]	*Кэлэджэк эдим* [kelecek edim] I was going to come	*Кэльмэйджэк эдим* [kelmeycek edim] I was not going to come
Сэн [sen]	*Кэлэджэк эдинъ* [kelecek ediŋ]	*Кэльмэйджэк эдинъ* [kelmeycek ediŋ]
О [o]	*Кэлэджэк эди* [kelecek edi]	*Кэльмэйджэк эди* [kelmeycek edi]
Биз [biz]	*Кэлэджэк эдик* [kelecek edik]	*Кэльмэйджэк эдик* [kelmeycek edik]
Сиз [siz]	*Кэлэджэк эдинъиз* [kelecek ediŋiz]	*Кэльмэйджэк эдинъиз* [kelmeycek ediŋiz]
Алар [alar]	*Кэлэджэк эдилер* [kelecek ediler]	*Кэльмэйджэк эдилер* [kelmeycek ediler]

Present continuous tense

It expresses an action happening at the moment of speaking. It is formed by combination of participle of the present tense with *–а/-е/-й* [-a/-e/-y] and auxiliary verb *йатмакъ* [yatmaq] – lie.

Example of conjugation

Мэн [men]	*Кэлэ йатарым* [kele yatarım] I am comming
Сэн [sen]	*Кэлэ йатарсынъ* [kele yatarsıŋ]
О [o]	*Кэлэ йатар* [kele yatar]
Биз [biz]	*Кэлэ йатармыз* [kele yatarmız]
Сиз [siz]	*Кэлэ йатарсыз* [kele yatarsız]
Алар [alar]	*Кэлэ йатар* [kele yatar]

Aspect of predicativeness

In the past tense it is formed with the help of auxiliary verb *эмэк* [emek].

Example:

Мэн [men]	*хъэким эдим* [ḥekim edim] I was a doctor
Сэн [sen]	*хъэким эдинъ* [ḥekim ediŋ]
О [o]	*хъэким эди* [ḥekim edi]
Биз [biz]	*хъэким эдик* [ḥekim edik]
Сиз [siz]	*хъэким эдинъиз* [ḥekim ediŋiz]
Алар [alar]	*хъэкимлер эди* [ḥekim edi]

Negative form is formed with the help of the word *дӱгӱль* [dügül] – not be

Мэн [men]	*хъэким дӱгӱль эдим* [ḥekim dügül edim] I was not a doctor
Сэн [sen]	*хъэким дӱгӱль эдинъ* [ḥekim dügül ediŋ]
О [o]	*хъэким дӱгӱль эди* [ḥekim dügül edi]
Биз [biz]	*хъэким дӱгӱль эдик* [ḥekim dügül edik]
Сиз [siz]	*хъэким дӱгӱль эдинъиз* [ḥekim dügül ediŋiz]
Алар [alar]	*хъэкимлер дӱгӱль эди* [ḥekimler dügül edi]

In the present tense there is a group of predicativeness affixes.

Мэн [men]	*-м/-ым/-им* [-m/-ım/-im]
Сэн [sen]	*-сынъ/-синъ* [-sıŋ/-sin]
О [o]	----------
Биз [biz]	*-мыз/-миз* [-mız/-miz]
Сиз [siz]	*-сыз/-сиз* [-sız/-siz]
Алар [alar]	*-лар/-лер* [-lar/-ler]

Example: *мэн докторым* [men doktorım] – I am a doctor. Negation as in the past tense is formed with the help of the word [dügül] (değil) – доктор дӱгӱлим *доктор дӱгӱлим* [doktor dügülim] – I am not a doctor.

In the future tense predicativeness is formed with the help of auxiliary verb *болмакъ* [bolmaq] – be. Например: *доктор боладжакъым* [doktor bolacaqım] – I will be a doctor.

Verbal noun with *-ма/-мэ* [-ma/-me]

Means the name of action or result of an action. Example: *йазма* [yazma] – writing, *охъыма* [oḥıma] – reading.

Verbal nouns are used as in Turkish with possessive affixes and are declined. Verbal nouns in dative case mean a purpose, aim. Example: *Биз ойнамаа (ойнамагъа) ичин дӱгӱль, охъымаа (охъымагъа) ичин кэльдик*. [Biz oynamaa (oynamağa) için dügül, oḥımaa (oḥımağa) için keldik] – We came not for playing but for studying. In speech there is a contraction of the form *“ойпатаа’- “оḥıтаа’*.

Participle

-гъан/-гэн/-къан/-кэн [-ğan/-gen/-qan/-ken] one who has written, *кэльгэн* [kelgen]– one that came.

-ан/-эн [-an/-en] – is formed not from all verbs and occurs in separate lexemes: *учан сувлар* [uçan suvlar] – waterfalls, *алан-бэрэн* [alan-beren] – one that gives, he who takes, *кэлэн-кэтэн* [kelen-keten] – one that comes.

-мыш [-mış] – past participle, it is formed from all verbs. Most often as a stiff form. *охъымыш* [oḥımış] – learned, educated *кэльмиш* [kelmiş] – one who came.

Gerund

-п/-ып/-ип [-p/-ıp/-ip] – prior or parallel action: *чай ичип, ишкэ кэттим* [çay içip işke ketti] – having drunk his tea he went to work; *чай ичип къайсы таталысы ашай эди* [çay içip qaysı tatlısı aşay edi] – he ate apricot jam drinking tea with it;

-майып/-мэйип [-mayıp/-meyip] – negative form; *бир лаф этмэйип, кэтти* [bir laf etmeyip, ketti]– left without saying a word;

-а/-э/-й [-a/-e/-y] – action is simultaneous with the main action: *къоркъа-къоркъа* [qorqa-qorqa] – timidly, *утана-утана* [utana-utana] – being shy;

-май/-мэй [-may/-mey] – negative form; *къавгъа этмэй йашай* [qavğa etmey yaşay] – lives without quarreling.

-къанча/-кэнчэ/-гъанча/-гэнчэ [-qanca/-kence/-ğanca/-gence] expresses an action before which an action expressed by a predicate took place; *Ӱйгэ кэльгэнчэ, йангъын башлады* [üyge kelgence, yanğın başladı] – The fire had started before I came home;

-майча/-майчас/-мэйча/-мэйчас [-mayça/-mayças/-meyça/-meyças]; *йашны ийиджэ сормайчас, мэн башыма йунахъ алмам* [yaşnı iyice sormayças, men başıma yunaḥ almam]. – Before I will have interrogated the young man I will not take the responsibility.

© Natalia Kropotova

-къанлы/-кэнли/-гъанлы/-гэнли [-qanlı/-kenli/-ğanlı/-genli] – means the initial point in time for another action. *Мэн анда баргъанлы, бэш йыл кэчти* [men anda barğanlı, beş yıl keçtı]. Five years have passed since I got there.

Aspect of possibility of the verb

It is formed from a gerund *-п/-ып/-ип* [-p/-ıp/-ip] and an auxiliary verb *болмакъ* [bolmaq] – be in the needed tense. Example: *йазып болам* [yazıp bolam] – I can write, *йазып болмайым* [yazıp bolayım] – I cannot write, *йазып боладжакъым* [yazıp bolacaqım] – I will be able to write etc.

Mood

Imperative mood

Verb in the imperative mood does not change in tenses. It changes in person and number with the help of affixes according to the following chart:

Мэн [men]	----	-----
Сэн [sen]	-	Ал [al]
О [o]	*-сын/-син* [-sın/-sin]	Алсын [alsın]
Биз [biz]	-----	-------
Сиз [siz]	-ынъыз/-инъиз [-ıŋız/-iŋiz]	Алынъыз [alıŋız]
Алар [alar]	-сынлар/-синлер [-sınlar/-sinler]	Алсынлар [alsınlar]

Optative mood

In Crimean dialect of the Karaite language optative mood in the Present Tense has only forms of 1st person singular and plural: *йазайым* [yazayım] – let me write, *йазайыкъ* [yazayıq] – let's write

For other persons are used foms of imperative mood.

Past Tense of the optative mood.

Is formed by mean of affix *–къай/-кэй/-гъай/-гэй* [-qay/-key/-ğay/-gey] and auxiliary verb *эмэк* [emek]. Example: *йазгъай эдим* [yazğay edim] - I should have written…

Мэн [men]	*йазгъай эдим* [yazğay edim]
Сэн [sen]	*йазгъай эдинъ* [yazğay ediŋ]
О [o]	*йазгъай эди* [yazğay edi]
Биз [biz]	*йазгъай эдик* [yazğay edik]
Сиз [siz]	*йазгъай эдинъиз* [yazğay ediŋiz]
Алар [alar]	*йазгъай эдилер* [yazğay ediler]

Oughtness mood

Is formed by means of affixes *–малы/-мэли* [-malı/-meli]. Example: *йазмалым* [yazmalıyım] – I must write я

Мэн [men]	*Кэтмэлим* [ketmeliyim]
Сэн [sen]	*Кэтмэлисинъ* [ketmelisiŋ]
О [o]	*Кэтмэли* [ketmeli]
Биз [biz]	*Кэтмэлимиз* [ketmelimiz]
Сиз [siz]	*Кэтмэлисиз* [ketmelisiz]
Алар [alar]	*Кэтмэлилер* [ketmeliler]

Conditional mood

Is formed by means of affix – *са/-сэ* [-sa/-se]**.** For example: *кэтсэм* [ketsem] – if I go

Мэн [men]	Кэтсэм [ketsem]
Сэн [sen]	Кэтсэнъ [ketseŋ]
О [o]	Кэтсэ [ketse]
Биз [biz]	Кэтсэк [ketsek]
Сиз [siz]	Кэтсэнъиз [ketseŋiz]
Алар [alar]	Кэтсэлер [ketseler]

Past tense of conditional mood

Is formed from combination of conditional form and auxiliary verb *эмэк* [emek] in the Past Definite Tense. Example: *алса эдим* [alsa edim] – If I had taken, *алса эдинъ* – if you had taken.

Postpositions

билен [bilen] – and, with, by means of; *учун, ючюн, ичин* [uçun, üçün, için] – for, for the sake of, because, *кибик, кюбюк* [kibik, kübük] – as, like; *къадар* [qadar] inasmuch, *къаршы* [qarşı] – against; *кöрэ* [köre] – by, judging by, based on; *башкъа* [başqa] – except; *сонъ* [soŋ] – after; *бурунъ, эвель* [burun, evel] – previously, before; *бэрли* [berli] – from.

Conjunctions

хъэм…хъэм... [ḥem.... ḥem...] –as well as, *вэ* [ve] – and, *э…э…* [e...e...] … - either or; *нэ…нэ…* [ne...ne...] - neither nor…; *лякин* [lakin] – but, however; *амма* [amma] – but, however, *анджакъ* [ancaq] – but, only; *чюнки, чюнким* [çünki, çünkim] – because, as, *эгэр* [eger] – if.

Vocabulary

In Karaite language Turkic words, typical for ancient languages and lost by other closely related languages were preserved. In Crimean dialect there are many borrowings from Arabic and Persian as well as from Russian.

Names of months:

Артарыкъ ай [artarıq ay] – March-April, month of reduction of product stock (by Kovalsky);

Къурал ай [qural ay] – April-May – month of hay harvest;

© Natalia Kropotova

Башкъускъан ай [başkusqan ay] – May-June – month of crops earing;
Йаз-ай [yaz ay]– June-July – summer month;
Улагъ-ай [ulağ ay] – July-August– lamb month;
Чӱрӱк ай [çürük ay] – August-September – rotten month;
Айрукъсы ай [ayruqsı ay]– September-October – saint month of religious holidays;
Кӱз ай [küz ay] – October-November – autumn month;
Согъум ай [soğum ay] – November-December – month of meat preparation for winter;
Къыш ай [qış ay]– December-January – winter month;
Къаракъыш ай [qaraqış ay] – January-February – month of cold winter;
Сӱйӱнч ай [süyünç ay] – February-March– joyous month;
Артыкъсы ай [artıqsı ay] – extra month – happens only in the leap year. (Prik, 1976: 160)

Names of the days of the week

Кӱн	[kün]	Day of the week
Йухбашкӱн	[yuhbaşkün]	Monday
Ортакӱн	[ortakün]	Tuesday
Къанкӱн	[qankün]	Wednesday
Кичэнэкӱн	[kiçeynekün]	Thursday
Эйнэкӱн	[eynekün]	Frieday
Шаббаткӱн	[şabbatkün]	Saturday
Йӱхкӱн	[yuhkün]	Sunday

Names of some customs are of special interest. For example: *айакъ ичмек* [ayaq içmek] literally means to drink from a goblet. The custom of gathering of all relatives after the funeral in one room on the floor sitting on black felt or animal skin. In the middle a priest (*gazzan*) was reading a prayer, blessed bread and wine and passed it to the closest relative of the dead. The relative would drink from the goblet (cup), broke off a piece of bread and passed it on further within the circle. Thus bread and wine reached every person in the room.

One of the brightest traditions has the Karaite wedding which lasts seven days. Among many stages *кэлин йувмакъ* [kelin yuvmaq] bathing of the bride-to-be with other women in bath house should be highlighted as well as painting hands and hair with henna, *кийув-ат-кошу* [kiyuv at koşu] – competition of the groom with guests in horse races;

Шэтар (той йазышы) [şetar, toy yazışı] – marriage agreement – compulsory before the wedding; *джийиз* [ciyiz] – dowry; *арслан гэджэси* [arslan gecesi] – night when the new weds were separated.

The groom was with friends who did not let him go to his wife, told him funny stories, tales and sang (Karaimskaya narodnaya enziklopediya, 2007 6. C.: 328-365).

7. Sample text

[Fuqare bilen ölüm

Bir kefsiz ehtiyar adam ehtiyarlıq sababından dayma iyilikni körmeyip, qazalar-belalar dayma kele edi. Bu ehtiyar bir gün dağdan otun getirdikte özirendeki yük ağır olma sebepli keder ilen baqıp dedi. "Ne qadar büyük yaram, ne qadar müşkül ḥalım, ömürümden bezdim!' – dedi. "İyi ölüm yalvaram saŋa, qutar meni bu zulumdan, maa meramet et, canım al da şu sıqlatlardan qutar meni'- dedi.

Ölüm bu ehtiyarnıŋ sevledigi cevaplarına ası almayıp, keçikmeyip keldi.

"Üşte seniŋ ricaŋ keçikmeyip keldim' dedi...]

The poor man and the death.

One ill old man because of his elderly age never saw anything good, grieve and trouble always came to him. Once, as he was carrying wood from the forest because his burden was so heavy he cried out "What a big wound I have, what a misery, I am tired of my life, I am asking for good death, set me free from this burden, be merciful to me, take my soul and set me free from this suffering' - he said.

The death not being angry with the old man for his words came without delay.

"Here I am. I have come as you asked'. - she said...

Kaynakça

Achkinazi, İ. (2000). *Krimçaki. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk.* Simferopol. 192.

Alekseev, V. (1971). Oçerk proishojdeniya turkskih narodov Vostoçnoy Evropı v svete dannih kraniologii. *Voprosi etnogeneza turkoyaziçnih narodov Srednego Povoljya*. Kazan: 232-255.

Baskakov, N. A. (2008). *Turkskiye yazıki*. Moskova. 2008. 248.

Budnik, N. (2008). Rusya Milli Kütüphanesinde (Sankt-Peterburg) ve Rusya İlim Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünün Sankt-Peterburg Şubesinde bulunan Kırım Karaylara ait El Yazmaları Koleksiyonlarının İnceleme Perspektifleri. *Karadeniz dergisi,* No 1. 73-81.

Csato, E. (2012). Litvanya Karaycası. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. Winter 2012: 33-45.

Chulha, T. (2010). Kırım *Karaycasınun Katık Mecuması. Metin-Sözlük-Dizin.* İstanbul: 660.

Dubiñski, A. (1994). *Caraimica. Prace Karaimoznawcze.* Warszawa: Dialog.

Firkovičius, M. (1996). *Mień karajče urianiam*. Vilnius.

Firkovičius, M (ed.) (1998-1999). *Karaj dińliliarniń jalbarmach jergialliari 1-2.* Vilnius:Karaim Religious Community in Lithuania.

Firkovičius, M (ed.) (2000). *Šelomonun mašallary.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ginni, C. (1936). "I Caraimi di Polonia e Lituania'. *Genus*, June, Vol. II No. 1-2. Roma: 1-56

Gordlevskiy, V. (1928) "Leksika karaimskogo perevoda Biblii.':87-91.

Jankowski, H (2003) "Position of Karaim among the Turkic Languages'. *Studia Orientalia* 95: 138-142.

Karaimskaya narodnaya Enziklopediya (1995). Moskova. 1. Giriş Cilti: 244.

Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya (1996). Paris.-2.Cilt. – İnanç ve Din: 169.

Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya (1997). 3. Cilt. Dil ve Folklor: 369.

Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya (2006). 5. Cilt. Kırım Karay Kültürü: 447.

Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya (2006). 6(1) Cilt. Karay evi: 268.

Karaimskaya Narodnaya Enziklopediya (2007). 6(2) Cilt. Karay evi: 395.

Karaimsko-russko-polskiy slovar (1974) [*ed. Baskakov, N., Zajączkowsk A, Şapşal S.*]. Moskova: 688.

Kowalski, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakow: *Polish Academy of Sciences:* 311.

Kowalski, T. (1996). *Karayım Lehçesi Sözlüğü* (Translated and edited by Kemal Aytaç). Ankara: Engin: 176.

Kropotova, N. (2012). K voprosu ob alfavitah v karaimskom yazike. *Kulturno-duhovniye osnovi istoriçeskoy sudbi krimskih karaimov: tradizii i sovremennist*. Melitopol: 52 – 58.

Kropotova N, Ormeli V. (2013) Kırım Karay Türk Kültürünün Korunma ve Canlandırılmasında Karşılaşılan Problemler. *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Son Sesler Duyulmadan.* 339-349.

Kuzgun Sh. (1993). *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: 367.

Medvedeva, L. (1988). O kollekzii karaimskih i krimçakskih rukopisey v LO İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR. *Sovetskaya Turkologiya,* № 6: 89-102.

Musaev, K. (1964). *Grammatika karaimskogo yazika. Fonetika i morfologiya*. Moskova. 344.

Musaev, K. (1966). Zametki o yazike krimskih karaimov. *Voprosi dialektologii türkskih yazikov*. № 4: 96-100

Nemeth, M. (2011). *Zwięzla gramatyka języka zachodniokaraimskiego z ćwiczeniami*. Poznan: 272.

Prik, O. (1976). *Oçerk grammatiki karaimskogo yazika (krimskiy dialect)*. Mahaçkala: 189.

Proben Der Volkslitteratur Der Nördlichen Türkischen Stamme: Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler (2010). [ed.T. Çulha]. İstanbul: 916.

Radlov, V. (1899). *Opit slovara türkskih nareçiy*. Sankt-Petersburg. - 3 cilt.

Rebi, D. (2008). *Krimçaksko-russkiy slovar'*. Simferopol. 2008. – 208.

Reicher, M. (1932) Sur les groupes sanguins des Caraimes de Troki et de Wilno. *Anthropologie*. – Prague, N9. 259-267.

Samoylovich, A. (1917) O materialah V. Rodlova po narodnoy slovesnosti krimskih tatar i karaimov. *Zapiski krimskogo obşestva estestvoispitateley i lubiteley prirodi*. 6. cilt. Simferopol:118-124.

Steiniger, F. (1944). Bieder von Karaimen und Tataren in Ostlande. *Natur und Volk.* N 10: 39-40.

Yakovlev, N. (1936). O razvitii i oçerednih problemah latinizazii alfavitov. *Revoluziya i pismennost* № 2, 1936: 25 – 38.

Zajączkowski, W. (1990). .The Karaites in Eastern Europe. In *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill. 608-609.

Zaskoka, V., Kropotov V. (2009). *Karaimi Yevpatorii: istoriya, kultura, arhitektura. Kratkiy oçerk*. Simferopol: 216.

UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger http://www.unesco.org/culture/languages-atlas.

LITHUANIAN KARAIM

Éva Ágnes Csató

© Éva Ágnes Csató

1. Ethnonyms (Internal naming and external naming)

The Karaim call themselves *karay* ‹karaj› [kɑ'rɑj] 'Karaim man' or *karayka* ‹karajka› [kɑrɑj'kɑ] 'Karaim woman'.[1],[2] The name goes back to the Hebrew verb 'to read, to call'. In English, the ethnonym is *Karaim,* a plural form in Hebrew, whereas in Turkish their name is *Karay* or *Karay Türkleri*. In German the form *Karäer* is often employed. In Turcology, the form *Karaite* is used to refer to the followers of the Karaite confession. Thus, the name *Karaim* is used to denote the Turkic-speaking Karaites in order to distinguish them from Karaites with a different background. The Karaims call their language *karayče* ‹karajče› [kɑ'rɑjtʃɛ] or *karaj t'il'i* ‹karaj tili› [kɑ'rɑj tʲi'lʲi].[3] The language is called *Karaim* or, less often, *Karay*, in English and *Karayca* in Turkish.[4]

2. Religion and culture

The communities comprise followers of the Karaite confession, which developed in the 9th century in Babylonia and spread throughout the entire Middle East. The main characteristic of this Mosaic confession is the recognition of the Hebrew Bible as the sole source of religious law, to the exclusion of the Oral Law, i.e. the Talmud (W. Zajączkowski 1990, Polliack ed. 2003).

3. Geography and population

The traditional settlements of the Turkic-speaking Karaim are situated in three Eastern European areas: Crimea, Western Ukraine (Galicia), and Lithuania. This article deals with the variety spoken in the Lithuanian community.

The Karaim community in Lithuania today counts about two hundred members. About 30 of them can still speak the Karaim language. Despite its small size, the community is a stronghold of the Karaim cultural heritage, including its unique musical tradition (Firkavičiūtė 2001, 2003). The community is recognized as a historical national minority in Lithuania and enjoys the special rights defined by European conventions. The community is administered by a religious and a cultural board. The leader of the community is the *uŋlu γazzan* ‹ullu hazzan› [uŋ'lu γɑz'zɑn], or in certain periods the *γaχan* ‹hachan›

1 See below about the notations used in this article.
2 Observe that in Karaim the opposition between [± front] *k*-sounds is realized as an opposition between a palatalized and a non-palatalized *k*.
3 The suffix *-će* is non-harmonic and non-accentable.
4 I would like to express my gratitude to Karina Firkavičūtė for checking the accentuations in this article.

© Éva Ágnes Csató

[γɑ'χɑn]. Two prayer houses, *ḱeńesa* ‹kieniesa› [kʲe'nʲesɑ], are in use in Lithuania: one in Trakai and one in Vilnius. The Karaim Street in Trakai serves as a vivid community center where each summer Karaim summer schools are organized for over one hundred participants both local and from other countries where Karaims live – mostly Poland, Russia, and the Ukraine (Harviainen 1997, Csató 2002b and 2011b, Csató & Nathan 2002, 2003). The revitalization efforts are today also supported through distance courses at Uppsala University.

4. Historical background

The Karaim community has had a presence in Lithuania for over six hundred years. For the history and culture of the Karaim, see A. Zajączkowski 1961, Kobeckaitė 1994, Harviainen 2003a, 2003b, Csató 2006. For the old Swedish-Karaim relations, see Csató 2008.

5. Orthography and notation

Characteristics of Karaim phonology are often presented in erroneous ways. One of the misconceptions is that Karaim observes only consonant harmony and not vowel harmony. In order to make phonological features more transparent, Karaim words and expressions will be given here in three different notations: a Turcological one, written in italics; the Lithuanian orthography, between angle quotation marks ‹ › ; and finally a broad IPA transcription, between square brackets [ ]. In the IPA transcription the accent is also marked.

The Turcological notation is somewhat simplified. In order to avoid overload, palatalization of consonants is marked only in the following cases: *d', ǵ, γ', ḱ, l', ń, ŋ', ś, t', ź.* The other consonants are normally also palatalized in front syllables, but their palatalization is less perceptible than that of the listed variants.

Karaim was originally written in the Hebrew script. The biblical texts were translated into Karaim and preserved within the community in handwritten books. For more about the biblical texts and other religious texts, see Harviainen 2003a, 2003b, and 2007. Olach 2013 describes in detail how the Hebrew script was used to write the Halich variety of Karaim. During the Soviet period, the Cyrillic alphabet was employed; thus, the most comprehensive Karaim dictionary, Baskakov et al. 1974, and grammar, Musaev 1964 and 2004, are written in Cyrillic script. A Latin script based on the Polish writing system was used in the early 19th century (Csató & Nathan 2007).

The present Lithuanian orthography was introduced by Mykolas Firkovičus. He published a number of religious texts, the Karaim prayer book, literary texts, and a textbook in this script (Firkovičus 1989, (ed.) 1993, (ed.) 1994, 1996, 1998-1999, 2000). His writing system employs the following letters to render the main consonant types: ‹b›, ‹c› [ts], ‹ch› [χ], ‹č› [tʃ], ‹d›, ‹ď› [dʲ], ‹dž› [dʒ], ‹f›, ‹g›, ‹h› [γ], ‹j›, ‹k›, ‹l›, ‹l'› [lʲ], ‹m›, ‹n›, ‹ń› [nʲ], ‹p›, ‹r›, ‹s›, ‹ś› [sʲ], ‹š›, ‹t›, ‹ť› [tʲ], ‹v›, ‹z›, ‹ź› [zʲ], ‹ž›. [5] The vowel letters rendering front vowels as the initial sound in a word are ‹i›, ‹ė›, ‹ü›, and ‹ö›, e.g. *it'* ‹iť› [itʲ] 'dog', *et'* ‹ėť› [etʲ] 'meat', *üč* or *yüč* ‹üč› [ytʃ] or [jʉtʃ] 'three', *Öp!* ‹öp› [øp] 'Kiss!'. The back vowel *ï* [ɯ] does not occur in initial position. Observe that ‹ė› is an orthographic variant of ‹ie›, both being pronounced as [e]. In other positions, the front vowels are written as ‹ie› [e], ‹ia› [æ], ‹io› [ø] or [ɵ], ‹iu› [y] or [ʉ], e.g. *Ḱel'!* ‹kiel'› [kʲelʲ] 'Come!', *üräk* or *yüräk* ‹üriak› [y'rʲæk] or [jʉ'rʲæk] 'heart', *ǵöl'* ‹giol'› [gʲølʲ] 'lake', *süt'* ‹siuť› [sʲytʲ] 'milk'. An *e*-sound in back syllables is written as ‹e› [ɛ], e.g. *atey* ‹atej› [ɑ'tɛj] 'your father'. Observe that the letter ‹i› marks frontness both of the vowel and the consonant. The misunderstanding that only the consonant is palatal, and not the vowel, is partly due to misinterpretation of the orthography. Back vowels are written in the same form in all positions: ‹y› [ɨ], ‹u›, ‹o›, and ‹a›,

5 See *Appendix* for more information on the writing system and the Turcological notation employed here.

e.g. *yarïχ* ‹jarych› [jɑ'rɯχ] 'light', *upraχ* ‹uprach› [up'rɑχ] 'clothe', *kol* ‹kol› [kol] 'hand, arm', *ata* ‹ata› [ɑ'tɑ]. The soft consonant characters ‹ď›, ‹l'›, ‹ń›, ‹ś›, ‹ť› and ‹ź› are used when a palatalized consonant is not followed by an *i*, e.g. *e-ď-l'är* ‹eďliar› [ed^{j}'l^{j}ær] E.COPULA-DI.PAST-3PL 'they were' but *e-ď-im* ‹ėdim› [e'd^{j}im] E.COPULA-DI.PAST-1SG 'I was', and *yel'* ‹jeľ› [jel^{j}] 'wind' but *ḱel'-ä-ś* ‹kieliaś› [k^{j}e'l^{j}æs^{j}] come-PRES-2SG 'you come'. After ‹j› no ‹i› can be written. Consequently the sequence ‹ju› can be read either as a back syllable [ju] or a front one [jʉ]; e.g. ‹juv› can be read as *yuv* ‹juv› [juv] wash.IMP2SG 'wash!' or *yüv* ‹juv› [jʉv] 'house'. Therefore the spelling ‹üv› is most frequently used for the word 'house'.

In this article, morpheme segmentation is marked with a hyphen. Word accent is denoted by ' in front of the accented syllable in the phonetic transcription, e.g. *ḱel'-ä-ďl'är* ‹kieliaďliar› [k^{j}e'l^{j}æd^{j}l^{j}ær] come-PRES-3PL 'they come'. Morphological analysis will be given in mathematical angle brackets. X stands for 'he/she/it' in translations of examples.

© Éva Ágnes Csató

6. Language

This article gives a short account of the main phonological and grammatical features of Lithuanian Karaim, a highly endangered language which has undergone considerable contact-induced changes in its phonological, morphosyntactic, and lexical composition (Johanson & Csató 1998, Johanson 2002, Csató 2002a). It is important to point out that this high-copying language shares basic genealogical features with other Turkic languages and, consequently, that its genealogical relatedness to other Turkic varieties is indisputable (Csató 2012b). Speakers of endangered languages may develop negative attitudes towards copying. These attitudes increase the endangerment of the language (Csató 1998, [2007]).

More comprehensive treatments of Karaim grammar have been written by the Polish Turcologist Tadeusz Kowalski (Kowalski 1929) and the Kazakh Turcologist Kenesbaev Musaev (Musaev 1964 and 2004). Ananjasz Zajączkowski published in 1932 a comprehensive description of nominal and verbal suffixes in Karaim (A. Zajączkowski 1932). Pritsak gives a brief summary of the main features of the Karaim varieties (Pritsak 1959). The Karaim scholar, Aleksander Dubiński, wrote a number of studies on Karaim topics (Dubiński 1994). Mykolas Firkovičius' Karaim textbook is a reliable source on Karaim morphology (Firkovičius 1996). Csató 2002c gives an overview of the typological features characterizing Karaim. For more about current research, see Csató 2010. The most comprehensive Karaim dictionary is the *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'* (Baskakov & A. Zajączkowski, & Šapšal 1974).

a. Karaim's position among the Turkic languages

Karaim is a West Kipchak language.

b. Dialectology

Standard Turcological handbooks, e.g. Pritsak 1959, treat the Turkic varieties of the Karaim communities as dialects of one Karaim language and distinguish between a northwestern variety (Lithuanian or Troki/Trakai Karaim), a southwestern variety (Halich Karaim), and an eastern variety (Crimean Karaim). The communities have common religious, historical, and cultural traditions, and the varieties are linguistically related. Even so it is important to point out that the differences between the

© Éva Ágnes Csató

varieties spoken in Halich and in the Lithuanian community are so significant that speakers of the two varieties prefer to use Russian or Polish when communicating with each others. The present differences are due partly to the fact that they developed from different Kipchak varieties, and partly to the different linguistic surroundings that influenced their later development.

c. Phonology and morphophonology

Karaim has the typical Turkic vowel system, with five front and four back vowel types. In the Turcological transcription, the following vowel types are distinguished: *ü* [y] or [ʉ], *i* [i], *e* [e] or [ɛ], *ä* [æ], *ö* [ø] or [ɵ] and the back vowels *ï* [ɯ], *u* [u], *o* [o] and *a* [ɑ]. In non-first syllables or after *y* [j], and especially in absolute auslaut, the high rounded front vowel *ü* is retracted in pronunciation as *u̇*, i.e. as a near-front high [ʉ] (between *ü* and *u*), for instance, *üräťu̇včiu* ‹üriatiuvčiu› [yrʲætʲʉvʲʲtʃʲʉ] ‘teacher’. Such somewhat retracted pronunciation of high front vowels in non-first suffix syllables also occurs in other Turkic languages and is not specific to Karaim. It is important to point out that the speakers classify the retracted vowels as front vowels. Without any doubt they identify *u̇* [ʉ] and *ȯ* [ɵ] with *ü* [y] and *ö* [ø] respectively.

In some lexical items, the vowels are lengthened, e.g. *berä* ‹bieria› [‘bʲeːrʲæ] ‘hereto’. Diphthongs and sequences of vowels are avoided. Words beginning with a front high vowel have variants with a *y,* e.g. *iǵiť* ‹igiť› [i’gʲitʲ] or *jiǵiť* ‹jigiť› [ji’gʲitʲ] ‘young’, *üč* ‹üč› [ytʃ] or *yüč* ‹juč› [jʉtʃ] ‘three’. Words beginning with a sequence of *y* and *ï,* i,e, *yï-*, have a variant without *y*. As the vowel *ï* cannot introduce a word, the lack of *y* results in a front *i* in anlaut; e.g. *yïr* ‹jyr› [jɯr] ‘song’ has the variant *ir* ‹ir› [ir] ‘song’. Note that the stem in both forms is classified as back; thus the plural forms are *yïrlar* ‹jyrlar› [jɯr’lar] ‘songs’ and *irlar* ‹irlar› [ir’lar].

The inventory of the main consonant types is: *b, b’, p, p’, f, f’, v, v ‘, m, m’, č, č ‘, t, ť, d, ď, s, ś, z, ź, r, r’, l, l’, j, n, ń, ts, ts’, dz, dź, š, š’, ž, ž’, tš, tš’, ǰ, k, ḱ, g, ǵ, χ, ɣ, ɣ’, ŋ, ŋ’*. The palatalized variants are marked here with a diacritical’. Palatal variants precede front vowels. In syllable-final position only *d, l, n, s, t* and *z* are palatalized in front syllables. This is also reflected in the orthography, e.g. *eď’är* ‹ėď’liar› [edʲ’lʲær] ‘they were’, *el’* ‹ėl’› [elʲ] ‘people’, *ḱüń* ‹kiuń› [kʲynʲ] ‘day’, *ḱel’äś* ‹kieliaś› [kʲe’lʲæsʲ] ‘you come’, *ḱel’äť* ‹kieliať› [kʲe’lʲætʲ] ‘X comes’ and *ḱöź* ‹kioź› [kʲøzʲ] ‘eye’.

The following text sample, a prayer, illustrates the present Lithuanian orthography: *Tabu eťäbiź ťeńriǵä* ‹tabu ėtiabiź Tieńrigia› [tɑ’bu e’tʲæbʲizʲ tenʲrʲi’gʲæ] thank-PRES-1PL god-DAT ‘We thank God’; *bolušluyu üčuń biźǵä* ‹bolušluhu učiuń biźgia› [bolušlu’ɣu yčʲʉnʲ bʲizʲ’gʲæ] help-POSS3SG for.POSTP we-DAT ‘for his help to us’.

© Éva Ágnes Csató

The distinction between front and back syllables plays a significant role in Karaim. Both vowels and consonants signal the quality of the syllable. Compare the [+front] monosyllabic word *köź* ‹kioź› [kʲøzʲ] ‘eye’ vs. the [-front] word *koz* ‹koz› [koz] ‘nut’. The distinctive feature, the syllabic frontness or non-frontness, is a suprasegmental feature that spreads over both the consonant(s) and the vowel in a syllable (Csató & Johanson 1996 [2009], Csató 1999). A tendency towards harmony within the syllable (intrasyllabic harmony) and between syllables (intersyllabic harmony) is typical of Turkic. Intersyllabic harmony manifests in the systematic suspension of phonological features in suffix syllables (Johanson 1998). Karaim is in this respect a typical Turkic language. Harmonic suffixes with low vowels have two variants: front and back, e.g. the plural suffix *-L²A²r*: *yazïš-lar* ‹jazyšlar› [jɑzɯʃ’lɑr] ‘writings’ vs. *biťïḱ-l’är* ‹bitikliar› [bʲiťʲiḰ’lʲær] ‘books’. Harmonic suffixes containing high vowels have four vowel variants characterized as [± front] and [±rounded], e.g. the first person possessive suffix *-(I⁴)m*: yazï-šïm ‹jazyšym› [jazɯ’ʃɯm] ‘my writing’, *biťïġ-im* ‹bitigim› [bʲiťʲi’gʲim] ‘my letter’, *köź-üm* ‹kiozium› [kʲø’zʲʉm] ‘my eye’ and *koz-um* ‹kozum› [ko’zum] ‘my nut’.

The typical Turkic aversion to consonant clusters is relaxed in Karaim because of the many lexical items copied from the contact languages. Thus the name of the town *Troχ* ‹Troch› [troχ] ‘Trakai’ (Polish *Troki*) is pronounced without any inserted vocalic element in the initial consonant cluster.

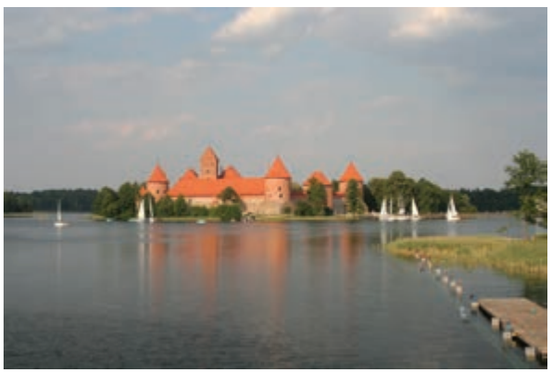
Certain typical Turkic morphophonemic rules are observed in Karaim. Consonant assimilation is one example, e.g. *al-dï* ‹aldy› [ɑl’dɯ] take-DI.PAST3SG ‘X has taken/took’ vs. *at-tï* ‹atty› [ɑt’tɯ] throw-DI.PAST3SG ‘X has thrown/threw’. Word-final voice reduction, i.e. that lenis obstruents are pronounced with reduced voicing in word-final position, is also observed in Karaim e.g. Karaim *ad* ‹ad› [ɑD] ‘name’ but *ad-ïm* ‹adym› [ɑ’dɯm] name-POSS1SG ‘my name’, *biťik* ‹bitik› [bʲi’tʲik] ‘letter’ but *biťïġ-im* ‹bitigim› [bʲi’tʲi’gʲim] letter-POSS1SG ‘my letter’, *Čïχ!* ‹čych› [tʃɯχ] go out.IMP2SG ‘Go out!’ vs. *Čïγ-a-t* ‹čyhat› [tʃï’γat] go out-PRES-3SG ‘X goes out’.

A special type of consonant dissimilation occurs when two *l*-sounds follow each other, e.g. as a result of suffixation. The first *l* is pronounced as *ŋ* in back syllables and *ŋ’* in front ones: *kol* ‹kol› [kol] ‘hand/arm’, but *koŋ-lar* ‹kollar› [koŋ’lɑr] hand/arm-PL ‘hands/arms’; and *ǵöl’* ‹giol’› [gʲølʲ] ‘lake’, but *ǵöńʲ-l’är* ‹giolliar› [gʲøŋʲ’lʲær] lake-PL ‘lakes’. This is not indicated in the orthography. Observe, however, the form *eńli* ‹eńli› [eŋ’l’i] ‘fifty’, cf. Turkish *elli*.

The distribution of accented and non-accented syllables is similar to that found in other Turkic languages. Word accent is normally on the last syllable. The phonetic realization of the accent is, however, different from that in Turkic languages because dynamic stress and high-pitch always fall on the same syllable. When a suffix is unaccentable, as for instance the negation suffix *-M²A²*, the preceding syllable is accented, e.g. *anla-ma-dï-m* ‹anlamadym› [ɑn’lɑmɑdɯm] understand-NEG-DI.PAST-1SG ‘I didn’t understand (it)’. Compounds are accented on their first element. See e.g. the compound built of *bu* ‘this’ and *ǵüń* ‘day’: *büǵüń* ‹biugiuń› [‘bʲygʲʉnʲ] ‘today’. This pattern is also valid in compounds which are no longer analyzable, as for instance *yalbarma* ‹jalbarma› [‘jɑlbɑrmɑ] ‘to pray’, *ḱögüťˈ* ‹kiogiuť› [‘kʲøgʲʉtʲ] ‘grass’, and in some verbs including a causative suffix, e.g. *śeḱirmä* ‹siekirmia› [‘sʲekʲirmʲæ] ‘to jump/to dance’. Many adverbs display an irregular accentuation pattern, e.g. *yal’e* ‹halie› [‘γɑ:lʲe] ‘now’, *ančeχ* ‹ančech› [‘ɑntʃɛχ] ‘only’.

d. Morphology and syntax

In the domain of word formation Karaim has copied some non-Turkic derivational suffixes such as *-ka*, *-Č²A²,* employing them to mark feminine lexical forms, e.g. *γaver* ‹haver› [γɑ’ver] ‘friend’, *γaver-ka* ‹haverka› [γɑvɛr’kɑ] ‘female friend’, *yubiy* ‹jubij› [‘jubij] ‘the master of the house’, *yubiy-čä* ‹jubijčia›

© Éva Ágnes Csató

[jubʲij’tʃʲæ] ‘housewife’. Gender agreement is sometimes marked, specifically when the adjective is a copied item with adjectival morphology, e.g. *Ol e-ďi intel’igent-na* ‹Ol ėdi inteligentna› [ol e’dʲi inteli’gɛntna] X E.COPULA-DI.PAST3SG intelligent-FEMININE ‘She was intelligent’. For more about word formation, see Csató (2016).

The prevailing Turkic type of compound nouns follows the following pattern: N + NPOSSESSIVE3SG. This is also employed in Karaim, e.g. *yaz-baš-ï* ‹jazbašy› [‘jɑzbɑʃɯ] summer-head-POSS3SG ‘spring’. A non-Turkic type of compounding is illustrated by the example *savuχturuvču ťiš-l’är-ńiń* ‹savuchturuvču tišliarniń› [sɑvuχturuv’tʃu tʲiʃlʲær’nʲinʲ] doctor tooth-PL-GEN ‘dentist’.

Karaim has a synthetic morphological structure employing numerous morphosyntactic categories with very generalized contents. The nominal paradigm includes singular and plural forms, seven case suffixes, and five possessive suffixes.

The plural suffix is *-L^2A^2r*, e.g. *at* ‹at› [ɑt] ‘horse’ vs. *at-lar* ‹atlar› [ɑt’lɑr], *it’* ‹it’› [itʲ) ‘dog’ *it’-l’är* ‹it’liar› [itʲ’lʲær] ‘dogs’. The category of case includes seven cases: nominative, accusative, genitive, dative, locative, ablative, and instrumental. The instrumental, which is marked by *-B^2A^2*, the suffixed form of the postposition *byla* ‘with’, has become a case in Karaim. Karaim has copied the combinational properties of the Slavic instrumental. Thus, in copular clauses for instance, the instrumental case is assigned to the predicative element, e.g. *Ol vaχt-ta e-ďi ürätťuvčú-bä* ‹ol vachtta ėdi üriatiuvčiubia› [ol vɑχt’tɑ e’dʲi yrʲætʲuv’tʃʰubʲæ] that time-LOC E.COPULA-DI.PAST3SG teacher-INSTR] ‘At that time, he was a teacher’. The instrumental case can also be governed by a postposition or an adverb, e.g. *meń-im-bä yanaša* ‹mienimbia yanaša› [mʲe’nʲimbʲæ jɑnɑ’ʃɑ] I-GEN-INSTR next to ‘next to me’; compare this with Russian *rjadom so mnoj* next to with I-INSTR ‘next to me’. The instrumental suffix is not accentable.

The accusative case is *-N^2I^4* after the third person possessive *-N^2*, e.g. *at-nï* ‹atny› [ɑt’nɯ] horse-ACC ‘horse (accusative)’, *it’-ńi* ‹it’ni› [itʲ’nʲi] ‘dog (accusative)’, *uvul-nu* ‹uvulnu› [uvul’nu] ‘son (accusative)’, *ḱöź-ńu* ‹kioźniu› [kʲøzʲ’nʲʉ] ‘eye (accusative)’. The accusative is *-N^2* in the following example: *uvl-u-n* ‹uvlun› [uv’lun] son-POSS3-ACC ‘X’s son (accusative)’. The genitive suffix is *-$N^2I^4N^2$*, e.g. *at-nïn* ‹atnyn› [ɑt’nɯn] horse-GEN ‘of the horse’, *it’-ńiń* ‹it’niń› [itʲ’nʲinʲ] dog-GEN ‘of the dog’, *uvul-nun* ‹uvulnun› [uvul’nun] ‘of the son’, *ḱöź-ńúń* ‹kioźniuń› [kʲøzʲ’nʲʉnʲ] ‘of the eye’. The dative suffix *-G^5A^2* has three back and two front variants. Compare the dative forms: *at-χa* ‹at-cha› [ɑt’χɑ] ‘to the horse’, *ata-ya* ‹ataha› [ɑtɑ’yɑ] ‘to the father’, *Troχ-ka* ‹Trochka› [troχ’kɑ] ‘to Trakai’, *it’-ḱä* ‹it’kia› [itʲ’kʲæ] ‘to the dog’ and *ḱöź-ǵä* ‹kioźgia› [kʲøzʲ’gʲæ] ‘to the eye’. After the third person possessive suffix the dative is *-A^2*, see e.g. *ata-sïn-a* ‹atasyna› [ɑtɑsɯ’nɑ] father-POSS3-DAT ‘to X’s father’. The locative and ablative suffixes are *-D^4A^2* and *-$D^4A^2N^2$*.

The possessive suffixes are *-$(I^4)m$, -$(I^4)y$, -$(s)I^4$, -$(I^4)mI^4Z^2$* and *-$(I^4)yI^4Z^2$*. The third person singular and plural are identical, e.g. *at-ïm* ‹atym› [ɑ’tɯm] ‘my horse’, *at-ïy* ‹atyj› [ɑ’tɯj] ‘your horse’, *at-ï* ‹aty› [ɑ’tɯ] ‘X’s/their horse’, *at-ïmïz* ‹atymyz› [ɑtɯ’mɯz] ‘our horse’, *at-ïyïz* ‹atyjyz› [ɑtɯ’jɯz] ‘your (pl.) horse’. Observe that a stem-final [ɑ] or [æ] becomes [ɛ] or [e] respectively when the possessive suffix of the second person *-y* or *-yI^4Z^2* follows; e.g. *ata* ‹ata› [ɑ’tɑ] ‘father’, *ate-y* ‹atej› [ɑ’tɛj] ‘your father’, *ińä* ‹inia› [i’nʲæ] ‘needle’, *ińe-yiź* ‹iniejiź› [ińe’jiź] ‘your (pl.) needle’. Observe that *ate-y* ‘your father’ is a back stem; thus, e.g. the genitive is *ate-y-nïn* ‹atejnyn› [ɑtɛj’nɯn] father-POSS2SG-GEN ‘your father’s’.

The personal pronouns are: *meń* ‹mień› [mʲenʲ] ‘I’, *śeń* ‹sień› [sʲenʲ] ‘you’, *ol* ‹ol› [ol] ‘he/she/it/that’, *biź* ‹biź› [bʲizʲ] ‘we’, *śiź* ‹siź› [sʲizʲ] ‘you (pl)’, *alar* ‹alar› [ɑ’lɑr] ‘they’. The dative forms are *maya* ‹maja› [mɑ’jɑ] ‘to me’, *saya* ‹saja› [sɑ’jɑ] ‘to you’, *anar* ‹anar› [ɑ’nɑr] ‘to X’, *biź-ǵä* ‹biźgia› [bʲizʲ’gʲæ] ‘to us’, *śiź-ǵä* ‹siźgia› [sʲizʲ’gʲæ] ‘to you (pl.)’, *alar-ya* ‹alarha› [ɑlɑr’yɑ] ‘to them’. The demonstrative pronouns are *bu* ‹bu› [bu] ‘this’, *ol* ‹ol› [ol] ‘that’ (used also as the personal pronoun of the third person singular), *ušpu* ‹ušpu› [uʃ’pu] ‘this here’, *ošol* ‹ošol› [o’ʃol] ‘that there’. Some of the most frequent

© Éva Ágnes Csató

interrogative pronouns are *ḱim* ‹kim› [kʲim] ‘who’, *ńe* ‹nie› [nʲe] ‘what’, *ńečik* ‹niečik› [nʲeˈtʃʲik] ‘how’, *ńińďi* ‹nińdi› [ˈnʲinʲdʲi] ‘what (like)’, *kaysï* ‹kajsy› [kɑjˈsɯ] ‘which’, *ḱeyre* ‹kejre› [ˈkʲejrʲe] ‘whereto’, *ńek* ‹niek› [nʲek] ‘why’, *ńeǵä* ‹niegia› [nʲeˈgʲæ] ‘for what’, *ńe üčüń* ‹nie üčiuń› [ˈnʲeytʃʲʉnʲ] ‘for what’, *kačan* ‹kačan› [kɑˈtʃɑn] ‘when’.

Some of the indefinite pronouns are *bar* ‹bar› [bɑr] ‘all’, *ɣar* ‹har› [ɣɑr] ‘each’, *ńe-eś* ‹nie-ės› [ˈnʲeesʲ] ‘something, *ḱim-eś* ‹kim-ės› [ˈkʲimʲesʲ] ‘somebody’, *kačan-eś* ‹kačan-ės› [kɑˈtʃɑnʲesʲ] ‘sometimes’, *ḱiši-ďä* ‹kiši-dia› [kʲiˈʃʲidʲæ] ‘nobody’, *ńemäť* ‹niemieť› [ˈnʲemætʲ] ‘nothing’, *ɣ’ečˇ* ‹hieč› [ɣʲetʃ] ‘no’, *öńgä* ‹öńgia› [ønʲˈgʲæ] ‘other’. The reflexive pronouns are based on *öź* ‹öź› [øzʲ] ‘self’ and possessive suffixes: *öź-üm* ‹özium› [øˈzʲʉm] self-POSS1SG ‘myself’, *öźüy* ‹öziuj› [øˈzʲʉj] self-POSS2SG ‘yourself’, etc. Adjectival forms are *aley* ‹alej› [ɑˈlɛj] ‘so’, *buley* ‹bulej› [buˈlɛj] ‘this way’.

Karaim employs a comparative suffix *-rAK*, e.g. *yaχšï-raχ* ‹jachšyrach› [jɑχʃɯˈrɑχ] [good-COMPARATIVE] ‘better’. The superlative is expressed by a particle and the comparative, e.g. *yaχšï-raχ* ‹ėnk jachšyrach› [enk jɑχʃɯˈrɑχ] SUPER.PRT good-COMP ‘best’. The Turkic pattern of comparison is used, e.g. *meń-ďäń yaχšï-raχ* ‹mieńdiań jachšyrach› [mʲenʲˈdʲænʲ jɑχʃɯˈrɑχ] I-ABL good-COMP ‘better than I’. Moreover, new non-Turkic syntactic patterns based on a comparative junctor have been copied, e.g., *yaχšï-raχ ńečik meń* ‹jachšyrach niečik mień› [jɑχʃɯˈrɑχ nʲeˈtʃʲik mʲenʲ] good-COMP as I ‘better than I’.

Karaim is a postpositional language (Csató 2000a). Frequently used postpositions are: *üčüń* ‹üčiuń› [yˈtʃʉnʲ] ‘for, about’, *ḱibik* ‹kibik› [kʲiˈbʲik] ‘as, like’, *son* ‹son› [son] or *sortun* ‹sortun› [sorˈtun] (with the ablative) ‘after’, *ašïra* ‹ašyra› [ɑʃɯˈrɑ] ‘over’, *sartïn* ‹sartyn› [sɑrˈtɯn] ‘because of, by reason of’, *yanaša* ‹janaša› [jɑnɑˈʃɑ] (with the instrumental) ‘by’, *körä* ‹kioria› [kʲøˈrʲæ] (with the dative) ‘according to’, *ďeyiń* ‹dejiń› [dʲeˈjinʲ] and *ďerä* ‹dieria› [dʲeˈrʲæ] (with dative) ‘until’. The secondary postpositions include *üšťüńä* ‹üštiunia› [ysʲtʲʉˈnʲæ] ‘on’ or ‘onto’, *üšťüń-ďäń* ‹üštiuńdiań› [ysʲtʲʉnʲˈdʲænʲ] ‘from the top of’, *ťübüńä* ‹tiubiunia› [tʲybʲʉˈnʲæ] ‘under’ or ‘to under’, *ťüb-üń-ďäń* ‹tiubiuńdiań› [tʲybʲʉˈnʲˈdʲænʲ] bottom-POSS3-ABL ‘from below’, *aln-ïn-a* ‹alnyna› [ɑlnɯˈnɑ] front-POSS3-DAT ‘in front of’ or ‘to the front of’, *aln-ïn-dan* ‹alnyndan› [ɑlnɯnˈdɑn] ‘from the front of’, *art-ïn-a* ‹artyna› [ɑrtɯˈnɑ] back-POSS 3-DAT ‘behind’ or ‘to behind’, *art-ïn-dan* ‹artyndan› [ɑrtɯnˈdɑn] back-POSS3-ABL ‘from behind’, *ara-sïn-a* ‹arasyna› [ɑrɑsɯˈnɑ] space between-POSS3-DAT] ‘between, among’, *ara-sïn-dan* ‹arasyndan› [ɑrɑsɯnˈdɑn] space between-POSS3-ABL] ‘from between’, *kat-ïn-a* ‹katyna› [kɑtɯˈnɑ] ‘by’, *utru* ‹utru› [utˈru] ‘opposite to’.

Karaim employs the interrogative particle *mo/me/mä*, though less frequently than Turkish. The particle is often used in a non-Turkic way; i.e. it follows the first word of the clause even when it questions the whole clause. Consider the following example: *biľ-mim meń mä ḱibiť-ḱä bar-ïm* ‹biľmim mień mia kibiťkia barym› [ˈbʲilʲmʲim ˈmʲenʲ mʲæ kʲibiťʲˈkʲæ bɑˈrɯm] know-NEG-PRES-1SG I INTR.PRT shop-DATIVE go-AORIST1SG ‘I don’t know whether I will go to the shop’. The Polish interrogative particle *czy* has been copied and is frequently used clause initially (Csató 1999).

Negation is expressed by *ťüvül’* ‹tiuviuľ› [tʲyˈvʉlʲ] ‘not’, e.g. *körḱl’ü ťüvül’* ‹kiorkliu tiuviul’› [kʲørʲkʲˈlʲʉ tʲyˈvʉlʲ] ‘not beautiful’. Some other particles and conjunctions are *da* ‘also’, *da* ‘and’ *dayï* ‹dahy› [dɑˈɣï] ‘and, also’, *ɣanuz* ‹hanuz› [ˈɣɑnuz] ‘still, yet’, *ɣ’em* ‹hiem› [ɣʲem] ‘or’, *yemeśä* ‹jemiesia› [ˈjemʲesʲæ] ‘or’, *ḱl’ä* ‹klia› [kʲlʲæ] ‘or’, *ťek* ‹tiek› [tʲek] ‘only’, *eǵär* ‹ęgier› [eˈgʲær] ‘if’, *ḱi* ‹ki› [kʲi] ‘that, because’, *bunar ḱi* ‹bunar ki› [buˈnɑr kʲi] ‘in order to’, *anïn üčüń ḱi* ‹anyn üčiuń ki› [ɑˈnɯn yˈtʃʲʉnʲ kʲi] ‘because’. The word for ‘yes’ is *e* ‹ė› [e], for ‘no’ *yo* ‹jo› [jo]. The particle *e* ‹ė› [e] is a vocative particle used in prayers: *E Ţ’eńri!* ‹ė Tieńri› [e tʲenʲˈrʲi] ‘O God!’.

The verbal paradigm is somewhat less complex than in large Turkic languages (Csató 2000b). The typical Turkic category of the indirective (Turkish *-mIş*) is missing. See about copula sentences Csató (2014).

The present tense is formed by the suffix *-y/A²*, i.e. *-A²* after consonant stems and *-y* after vowel stems. Thus, the verb *al-* ‘to take’ has the following present tense forms: *al-a-m* ‹alam› [ɑ’lɑm] ‘I take’, *al-a-s* ‹alas› [ɑ’lɑs] ‘you take’, *al-a-t* ‹alat› [ɑ’lɑt] ‘X takes’, *al-a-bïz* ‹alabyz› [ɑ’lɑbɯz] ‘we take’, *al-a-sïz* ‹alasyz› [ɑ’lɑsɯz] ‘you (pl.) take’, *al-a-dlar* ‹aladlar› [ɑ’lɑdlɑr] ‘they take’. The *-t/-t’* in the third person singular and the *-d/- d’* in the third person plural are contracted forms of *-D⁴I⁴R* that are obligatory markers of the third person. The present tense forms of *sana-* ‘to count’ are: *sane-y-m* ‹sanejm› [sɑ’nɛjm] ‘I count’, *sane-y-s* ‹sanejs› [sɑ’nɛjs] ‘you count’, *sane-y-t* ‹sanejt› [sɑ’nɛjt] ‘X counts’, *sane-y-bïz* ‹sanejbyz› [sɑ’nɛjbɯz] ‘we count’, *sane-y-sïz* ‹sanejsyz› [sɑ’nɛjsɯz] ‘you (pl.) count’, *sane-y-dlar* ‹sanejdlar› [sɑ’nɛjdlɑr] ‘they count’. Observe the morphophonological change of the stem vowel [ɑ] › [ɛ] preceding [j]. This change does not affect the backness of the syllable. The negated forms are *al-mï-m* ‹almym› [‘ɑlmɯm] ‘I do not take’, *al-mï-s* ‹almys› [‘ɑlmɯs] ‘you do not take’ *al-mï-t* ‹almyt› [‘ɑlmɯt] ‘X does not take’, *al-mï-bïz* ‹almybyz› [‘ɑlmɯbɯz] ‘we do not take’, *al-mï-sïz* ‹almysyz› [‘ɑlmɯsɯz) ‘you (pl) do not take’, *al-mï-dlar* ‹almydlar› [‘ɑlmɯdlɑr] ‘they do not take’.

The aorist functions as a future tense. The aorist suffix is *-r* after vowels. After polysyllabic consonant stems and certain monosyllabic stems it is *-I⁴r*. In regular monosyllabic stems, the suffix is *-A²r*. The aorist forms of *at-* ‘to cast’ are: *at-ar-m* ‹atarm› [ɑ’tɑrm] ‘I shall cast’, *at-ar-s* ‹atars› [ɑ’tɑrs] ‘you will cast’, *at-ar* ‹atar› [ɑ’tɑr] ‘X will cast’, *at-ar-bïz* ‹atarbïz› [ɑ’tɑrbɯz] ‘we shall cast’, *at-ar-sïz* ‹atarsyz› [ɑ’tɑrsɯz] ‘you (pl.) will cast’, *at-ar-lar* ‹atarlar› [ɑtɑr’lɑr] ‘they will cast’. The monosyllabic verb *al-* ‘to take’ takes a high vowel suffix. Observe that the suffix *r* is dropped in the first and second persons when the suffix vowel is high. In the third person, the original *r* is maintained. Thus the aorist forms of *al-* are: *al-ï-m* ‹alym› [ɑ’lɯm] ‘I shall take’, *al-ï-s* ‹alys› [ɑ’lɯs] ‘you will take’, *al-ïr* ‹alyr› [ɑ’lɯr] ‘X will take’, *al-ï-bïz* ‹alybyz› [ɑ’lɯbɯz] ‘we shall take’, *al-ï-sïz* ‹alysyz› [ɑ’lɯsɯz] ‘you (pl.) will take’, *al-ïr-lar* ‹alyrlar› [ɑlɯr’lɑr] ‘they will take’. The negated forms are: *al-ma-m* ‹almam› [ɑl’mɑm] ‘I shall not take’, *al-ma-s* ‹almas› [ɑl’mɑs] ‘you will not take’, *al-mas-t* ‹almast› [ɑl’mɑst] ‘X will not take’, *al-ma-bïz* ‹almabyz› [ɑl’mɑbɯz] ‘we shall not take’, *al-ma-sïz* ‹almasyz› [ɑl’mɑsɯz] ‘you (pl.) will not take‘, *al-mas-tlar* ‹almastlar› [ɑl’mɑstlɑr] ‘they will not take’.

The past tense in *-D²I⁴* in Karaim does not exhibit any specific features. The high vowel in the suffix has four variants and in back stems the consonant is [d] or [t] and in front stems [dʲ] or [tʲ]; see the past tense forms of *al-* ‘to take’*: al-dï-m* ‹aldym› [ɑl’dɯm] ‘I took’, *al-dï-y* ‹aldyj› [ɑl’dɯj] ‘you took’, *al-dï* ‹aldy› [ɑl’dɯ] ‘X took’, *al-dï-χ* ‹aldych› [ɑl’dɯχ] ‘we took’, *al-dï-yïz* ‹aldyjyz› [ɑldɯ’jɯz] ‘you (pl.) took’, *al-dï-lar* ‹aldylar› [ɑldɯ’lɑr] ‘they took’. The past tense forms of the front stem *ḱel’-* ‘to come’ are: *ḱel’-d’i-m* ‹kieldim› [kʲelʲ’dʲim] ‘I came’, *ḱel’-d’i-y* ‹kieľdij› [kʲelʲ’dʲij] ‘you came’, *ḱel’-d’i* ‹kieldi› [kʲelʲ’dʲi] ‘X came’, *ḱel’-d’i-k* ‹kieldik› [kʲelʲ’dʲik] ‘we came’, *ḱel’-d’i-yiź* ‹kieľdijiź› [kʲelʲdʲi’jizʲ] ‘you (pl.) came’, *ḱel’-d’i-l’är* ‹kieldiliar› [kʲelʲdʲi’lʲær] ‘they came’. The meaning can also be rendered as a perfect, such that, for instance, *al-dï-m* can be translated both as ‘I took’ and ‘I have taken’.

An intraterminal past tense is built with the aorist and the past tense of the copula *e-* ‘to be’. For instance, *al-ïr e-d’i-m* ‹alyr ėdim› [ɑ’lɯredʲim] ‘I was taking’, *al-ïr e-di-y* ‹alyr ėdij› [ɑ’lɯredʲij] ‘you were taking’, *al-ïr e-di* ‹alyr ėdi› [ɑ’lɯredʲi] ‘X was taking’, *al-ïr e-di-k* ‹alyr ėdik› [ɑ’lɯredʲik] ‘we were taking’, *al-ïr e-d’i-yiź* ‹alyr ėdijiź› [ɑ’lɯredʲijizʲ] ‘you (pl.) were taking’, *al-ïr ed’l’är* ‹alyr ėd’liar› [ɑ’lɯredʲlʲær] ‘they were taking’, or in the negative forms *al-mas e-d’i-m* ‹almas ėdim› [ɑl’mɑsedʲim] ‘I was not taking’, etc. The forms can get a habitual reading, e.g. *al-ïr e-d’i-m* ‘I used to take’, ‘it was characteristic of me at that time to take’.

The modal forms include the imperative, voluntative, potential, optative, and hypothetical (Csató 2012a and b). The imperative of the second person singular is either the naked stem or a form in *-G⁵I⁴N²*, e.g. *Al-γïn!* ‹alhyn› [ɑl’γɯn] ‘Take!’, *Ḱel’-ǵiń!* ‹kiel’giń› [kʲelʲ’gʲinʲ] ‘Come!’, *Oχu-γun!* ‹ochuhun› [oχu’γun] ‘Read!’, *At-χïn!* ‹atchyn› [ɑt’χïn] ‘Cast!’, *Korχ-kun!* ‹korchkun› [korχ’kun] ‘Fear!’. This suffixed form is used in prayers and biblical texts, e.g. *Ḱüńd’äǵi öt’mäǵ-imiź-ńi ber-ǵiń biź-ǵä* ‹kiuńdiagi öt’miagimiźńi biergiń biźgia› [kʲyn ʲdʲæ’gʲi øtʲmʲægʲimʲizʲ’nʲi bʲerʲ’gʲinʲ bʲizʲ’gʲæ] daily bread-POSS1PL-ACC give-IMP2SG we-DAT ‘Give us our daily bread!’. In the second person plural, the ending is *-(I⁴)yI⁴Z²*, e.g. *Al-ïyïz!* ‹alyjyz› [‘ɑlɯjɯz] ‘Take!’, *Ḱel-iyiź!* ‹kielijiź› [‘kʲelʲijizʲ] ‘Come!’, *Oχuyuz!* ‹oχujuz› [o’χujuz] ‘Read!’. Observe that this suffix is not accentable.

© Éva Ágnes Csató

The voluntative paradigm includes first and third person forms. See the following voluntative forms of the verb *al-* ‘take’: *al-ayïm* ‹alajym› [ɑlɑ’jɯm] ‘let me take’, *al-ayïχ* ‹alajych› [ɑlɑ’jɯχ] ‘let us take’, *Al-sïn!* ‹alsyn› [ɑl’sɯn] ‘Let X take!’, *Al-sïnlar!* ‹alsynlar› [ɑlsɯn’lɑr] ‘Let them take!’

The optative is formed with the suffix *-G⁵ey*, e.g. *bar-ɣey-m* ‹barhejm› [bɑr’ɣɛjm] ‘may I go’, *bar-ɣey-s* ‹barhejs› [bɑr’ɣɛjs] ‘may you go’, *bar-ɣey* ‹barhej› often *bar-ɣey-t* ‹barhej›, ‹barhejt› [bɑr’ɣɛj] / [bɑr’ɣɛjt] ‘may X go’, *bar-ɣey-bïz* ‹barhejbyz› [bɑr’ɣɛjbɯz] ‘may we go’, *bar-ɣey-sïz* ‹barhejsyz› bɑr’ɣɛjsɯz] ‘may you (pl.) go’, *bar-ɣey-lar* often *bar-ɣey-dlar* ‹barhejlar› / ‹barhejdlar›, [bɑrɣɛj’lɑr] / [bɑrɣɛjd’lɑr] ‘may they go’. Observe that in the last forms the accent is on the plural suffix. The past tense forms are considered to be more polite, e.g. *ḱl’ä-ǵäy-d’ï-m* ‹kliagiejdim› [kʲlʲæ’gʲæjdʲim] ‘I would like to’.

Potential forms can be built synthetically with the old postverb *-(y)A²L²-* or analytically by combining the potential form of the copula *bol-* with the infinitive in *-M²A²* of the lexical verb, e.g. *Bol-al-a-m śöźl’ä-mä karayče* ‹bolalam sioźliamia karajče› [bolɑ’lɑm sʲøzʲlʲæ’mʲæ kɑ’rajtʃɛ] BOL.COPULA-POT-PRES-1SG speak-INF Karaim ‘I can speak Karaim’. The synthetic forms of the potential in the present of the verb *al-* ‘to take’ are: *bar-al-a-m* ‹baralam› [bɑrɑ’lɑm] ‘I can go’, *bar-al-a-s* ‹baralas› [bɑrɑ’lɑs] ‘you can go’, *bar-al-a-t* ‹baralat› [bɑrɑ’lɑt] ‘X can go’, *bar-al-a-bïz* ‹baralabyz› [bɑrɑ’lɑbɯz] ‘we can go’, *bar-al-a-sïz* ‹baralasyz› [bɑrɑ’lɑsɯz] ‘you (pl.) can go’, *bar-al-a-dlar* ‹baraladlar› [bɑrɑ’lɑdlɑr] ‘they can go’. The negated forms are: *bar-al-my-m* ‹baralmym› [bɑ’rɑlmɯm] ‘I cannot go’, etc. After a vowel stem the suffix begins in *-y*, e.g. *aša-yal-a-m* ‹ašajalam› [ɑʃɑjɑ’lɑm]‘I can eat’.

A hypothetical (conditional) in *-S²A²* is inflected in the regular way, e.g. *ayt-sa-m* ‹ajtsam› [ɑjt’sɑm] ‘if/when I say’, *ayt-se-y* ‹ajtsej› [ɑjt’sɛj] ‘if/when you say’, *ayt-sa* ‹ajtsa› [ɑjt’sɑ] ‘if/when X says’, *ayt-sa-χ* ‹ajtsach› [ɑjt’saχ] ‘if/when we say’, *ayt-sa-yïz* ‹ajtsajïz› [ɑjtsɑ’jïz] ‘if/when you (pl.) say’, *ayt-sa-lar* [ɑjtsɑ’lɑr] ‘if/when they say’. Observe that the last syllable is accented. In the past tense built with the inflected forms of the copula *e-d’i* E.COPULA-DI.PAST3SG ‘was’, the hypothetical suffix is accented, e.g. *al-se-ydïm* ‹alsejdym› [ɑl’sɛjdɯm] TAKE-HYP- E.COPULA-DI.PAST-1SG ‘if/when I took’.

The present participle is formed with *-y/A²doɣon* e.g. *ḱel’ädoɣon* ‹kieliadohon› [kʲe’lʲædoɣon] ‘coming’, *śöźl’eydoɣon* ‹sioźliejdohon› [sʲøzʲ’lʲejdoɣon] ‘telling’, and the past participle with *-G⁵A²N²*, e.g. *oburlaɣan* ‹oburlahan› [oburlɑ’ɣɑn] ‘enchanted’, *b’er’ǵäń* ‹biergiań› [bʲerʲ’gʲæn] ‘given’, *el’t’ḱäń* ‹ėl’tkiań› [elʲtʲ’kʲæn] ‘brought’. The past participle forms a pluperfect together with the appropriate form of the past copula *e-d’i* ‹ėdi› [e’dʲi] E.COPULA-DI.PAST3SG ‘was’, e.g. *Kačan maya yomaχla-dï bu yomaχ-lar-nï meń alar-nï tuy-ɣan yoχ ed’i-m* ‹kačan maja jomachlady bu jomachlarny mień alarny tujhan

© Éva Ágnes Csató

joch ėdim› [kɑ’čɑn mɑ’jɑ jomɑχlɑ’dɯ bu yomɑχlɑr’nɯ mʲenʲ ɑlɑr’nɯ tuj’γɑn ‘joγedʲim] when I.DAT tell-DI.PAST3SG this tale-PL-ACC I they-ACC hear-GAN.PPTC not-existing COPULA-DI.PAST-1SG ‘When he told me these stories, I had not yet heard them’.

A resultative is expressed by an analytic construction that is diathetically neutral, e.g. *bar-t yaz-γan* ‹bart jazhan› [bɑrt jɑz’γɑn] existing-COPULA.3SG write-GAN.PPTC ‘is written’, *ol öl’gäń* ‹ol öl’giań› [ol ølʲ’gʲænʲ] ‘X is dead’. A special expression is illustrated by the following example: *bar-t tuy-γan-ïm* ‹bart tujhanym› [bɑrt tujγnɯm] existing-COPULA.3SG hear-GAN.PPTC-POSS1SG ‘I have heard it’. The past participle can also express indirective nuances, e.g. *Ol tuy-ma-γan* ‹ol tujmahan› [ol ‘tujmɑγɑn] X hear-NEG-GAN.PPTC ‘X has apparently not heard it’.

The most frequently used converbs are *-(y)I⁴p*, e.g. *kórüp* ‹kioriup› [kʲø’rʲʉp] ‘seeing’, *ajt-ïp* ‹ajtyp› [ɑj’tɯp] ‘saying’, *-y/A²,* e.g. *tanïχ et’ä* ‹tanych ėtia› [tɑ’nɯχetʲæ] ‘witnessing’, *sayïndïra* ‹sahyndyra› [sɑγɯndɯ’rɑ] ‘reminding’, and *-G⁵A²N²D²A²*, e.g. *kel’gäńd’ä* ‹kiel’giańdia› [kʲelʲgʲænʲ’dʲæ] ‘when X comes’. The present participle can be employed in adverbial function, e.g. *kel’-ädoγon Troχ-ka* ‹kiel-iadohon Trochka› [kʲe’lʲædoγon troχ’kɑ] come-ADOʏON.CONV Trakai-DAT ‘when coming to Trakai’. A converb form is built by adding *-č* to the present participle: *ayt-adoγon-č* ‹ajtadohonč› [aj’tadoγontʃ] ‘saying’.

In Karaim, the number of postverbs is reduced. For example, a lexicalized form of the frequentative formed with a postverb is *ket’-käl’ä-* ‹kieťkialia-› [kʲetʲkʲä’lʲæ-] travel-FREQ-‘to travel / drive around’ vs. *ket’-* ‹kieť-› [kʲetʲ] ‘to travel, drive’, *bayïn-yale-y-dlar* ‹bahynhalejdlar› [bɑγɯnγɑ’lejdlɑr] look-FREQ-PRES-3PL‘they look again and again’ vs. *bayïn-a-dlar* ‹bahynadlar› [bɑγɯ’nɑdlɑr] look- PRES-3PL ‘they look’. See also the potential forms which developed from a postverb.

Turkic languages are as a rule relatively rigid SOV languages. Karaim, on the other hand, observes a typically right-branching syntax. The basic word order is SVO with relatively free word order, e.g. *Uŋlu yazzan yaz-ar e-d’i yomaχ-lar ulan-lar üčuń* ‹Ullu hazzan jazar ėdi jomachlar ulanlar učiuń› [uŋ’lu γɑz’zɑn jɑ’zɑredʲi jomɑχ’lɑr ulɑn’lɑrytʃʉnʲ] great hazzan write-INTRA.PAST3SG story-PL child-PL for.POSTP ‘The great hazzan was writing stories for the children’. In some recent publications, verb-final sentences are preferred for normative reasons. This is, however, a purely normative effort to Turkify the word order and does not represent the spoken language. SVO word order characterizes old written texts; thus, it is not a recent development in Karaim.

Genitive constructions follow both the NGEN + N(POSSESSIVE) and the reverse N(POSSESSIVE) + NGEN patterns, e.g. *T’eńri-ńiń ad-ï* ‹Tieńriniń ady› [tʲenʲri’nʲinʲ ɑ’dɯ] [God-GEN name-POSS3SG] or *ad-ï Tieńri-niń* (Csató 2011a). The possessive suffix may be missing, e.g. *biźńiń biyl’ik* ‹biźniń bijlik› [bʲizʲ’nʲinʲ bʲij’lʲik] we-GEN country or *biyl’ik biźńiń* or *biź-niń biyl’iǵ-imiź* ‹biźniń bijligimiź› [bizʲ’nʲinʲ bijlʲigʲi’mizʲ] we-GEN country-POSS1PL or *biyl’iǵ-imiź biź-niń*. The genitive attribute may be preceded by another attribute of the head noun, e.g. *uŋlu biź-ńiń biyl’iǵ-imiź* ‹ullu bizniń bijligimiz] [uŋ’lu bʲizʲ’nin bʲijlʲigʲi’mʲizʲ] [great we-GEN country-POSS1PL] ‘our great country’.

Turkic embedded clauses differ syntactically and morphologically from main clauses. They are based on infinite verb forms, with units of the infinite verbal morphology functioning as junctors. Karaim embedded clauses are similar to the European type. They are right-branching structures introduced by a free junctor and based on finite verb forms. See the following examples. A complement clause: *Ḱl’ä-y-m saya ayt-ma ḱi yʉv-d’ä śöźl’e-y-biź karayče* ‹kliajm saja ajtma ki juvdia biź sioźlejbiź karajče› [kʲlʲæjm sɑ’jɑ ɑjt’mɑ kʲi jʉv’dʲæ sʲøzʲ’lʲejbʲizʲ kɑ’rɑjtʃɛ] want-PRES-1SG you.DAT say-INF that we speak-PRES-1PL Karaim home-LOC ‘I want to tell you that we speak Karaim at home’. A relative clause: *Bart kolega*

© Éva Ágnes Csató

kaysï-nïn ťerk altmïš yïl-ï bol-ur ‹Bart kolega kajsynyn tierk altmyš jyly bolur› [bɑrt ko'legɑ kɑjsï'nïn tʲerk alt'mɯʃ jɯ'lɯ bo'lur] existing-COPULA3SG friend which-GEN soon sixty year-POSS3SG become-AOR3SG 'I have a friend who will soon be sixty'. An adverbial clause: *ńečik bir ulan tuv-a-t* ‹niečik bir ulan tuvat› [nʲe'tʃʲik bʲir u'lɑn tu'vɑt] when a child is.born-PRES3SG 'when a child is born'.

Predications indicating possession are formed in Karaim as in other Turkic languages, e.g. *bar-t aχča-m* ‹bart achčam› [bɑrt aχ'tʃɑm] existing-COPULA3SG money-POSS1SG 'I have money'. An alternative, and equally frequent construction with the same meaning is *meń-ďä bar-t aχča* ‹mieńdia bart achča› [mʲenʲ'dʲæ bɑrt ɑχ'čɑ] I-LOC existing-COPULA3SG money 'I have money'.

e. Lexicological and Sociolinguistic Aspects

The names of the days are: *yeχḱuń* ‹jechkiuń› ['jeχkʲɥnʲ] 'Sunday', *yeχbaškuń* ‹jechbaškiuń› ['jeχbɑʃkʲɥnʲ] 'Monday', *ortaḱuń* ‹ortakiuń› [or'tɑkʲɥnʲ] 'Tuesday', *χanḱuń* ‹chankiuń› ['χɑnkʲɥnʲ] 'Wednesday', *ḱičibaraśki* ‹kičibaraski› [kʲi'tʃʲibɑrɑskʲi] 'Thursday', *baraśki* ‹baraski› [bɑrɑs'kʲi] 'Friday', *šabbatḱuń* ‹šabbatkiuń› [ʃɑb'bɑtkʲɥnʲ] 'Saturday'. The Karaims use a lunar calendar. The names of the months are: *artarïχ-ay* ‹artcarych-aj› [ɑrtɑ'rɯχ ɑj] 'March-April', *kural-ay* ‹kural-aj› [ku'rɑl ɑj] 'April-May', *baškusχan-ay* ‹baškuschan-aj› [bɑʃkus'χɑn ɑj] 'May-June', *yaz-ay* ‹jaz-aj› ['jɑz ɑj] 'June-July', *ulaγ-ay* ‹ulah-aj› [ul'ɑχ ɑj] 'July-August', *čirik-ay* ‹čirik-aj› [tʃʲi'rʲik ɑj] 'August-September', *ayrïχsï-ay* ‹ajrychsy-aj› [ɑjrɯχ'sɯ ɑj] 'September-October', *küź-ay* ‹kiuź-aj› ['kʲyzʲ ɑj] 'October-November', *soγum-ay* ‹sohum-aj› [so'γum ɑj] 'November-December', *kïš-ay* ‹kyš-aj› ['kɯʃ ɑj] 'December-January', *karakïš-ay* ‹karakyš-aj› [kɑrɑ'kɯʃ ɑj] 'January-February', *śüvünč-ay* ‹siuviuńč-aj› [sʲy'vʲɥnʲč ɑj] 'February-March' and *artïχ-ay* ‹artych-aj› [ɑr'tɯχ ɑj] 'March-April (only in leap years)'.

The most frequently used basic vocabulary is of Turkic origin. In addition, a high number of Slavic-Baltic words have been copied and accommodated to the Karaim phonological and grammatical frame. Verbs are copied employing the usual Turkic strategy of using a Karaim light verb and adding a nominal form of the copied verb, e.g. *zvońť eť-* ‹zvoňť ėť-› ['zvonʲtʲetʲ] 'to call on the phone'.

f. Text sample

Oburlahan sanduch 'The enchanted chest'. The author's recording in Trakai

1.

‹Trochta, Gaľvie gioliuńdia, jarym miń jyldan artych, jatat battyrhan tiemir sandux.›
[troχ’tɑ gɑlʲ’vʲe gölʲʉnʲ’dʲæ jɑ’rɯm mʲinʲ jɯl’dɑn ɑr’tɯχ jɑ’tɑt bɑttɯr’γɑn tʲe’mʲir sɑn’duχ]

Troχ-ta,	*Gaľve*	*ǵöl’-uń-ďä*	*yarïm*	*miń*	*yïl-dan*	*artïχ,*
Trakai-LOC	Galve	lake-POSS3-LOC	half	thousand	year-ABL	more

yat-a-t	*bat-tïr-γan*	*ťemir*	*sanduχ.*
lie-PRES-3SG	sink-CAUS-GAN.PPTC	iron	chest

‘In Trakai, in Lake Galve, for more than half a thousand years, lies a sunken iron chest.’

2.

‹Üriujť	chabar	ki	bu	sanduchta	tabulat	bahaly	tašlar,›
[y’rʲʉjtʲ	χɑ’bɑr	kʲi	bu	sɑnduχ’tɑ	tɑbu’lɑt	bɑγɑ’lɯ	tɑʃ’lɑr]

‹altyn,	kiumiuš,	bahyr,	kiop	achča,	üziukliar,	syrhalar	da	öńgia.›
[ɑl’tɯn	kʲy’mʲʉʃ	ba’γɯr	kʲøp	ɑχ’tʃɑ	jɯzʲʉkʲ’lʲær	sɯrγɑ’lɑr	dɑ	ønʲ’gʲæ]

Ürú-y-ť	*χabar*	*ḱi*	*bu*	*sanduχ-ta*	*tabul-a-t*	*baγalï*	*taš-lar,*
walk-PRES-3SG	rumor	that	this	chest-LOC	exist-PRES-3SG	expensive	stone-PL

altïn,	*ḱümúš*	*baγïr,*	*ḱöp*	*aχča,*	*üźúḱ-l’är,*	*sïrγa-lar*	*da*	*öńǵä.*
gold	silver	copper	much	money	ring-PL	earring-PL	and	other

‘The rumor circulates that in this chest there are precious stones, gold, silver, copper, a lot of money, rings, earrings and other things.’

3.

‹Bundahy	dunja	ajtadlar	ki	jarych	ajly	kiečialiardia	tiemir	sanduch›
[bundɑ’γɯ	dunʲ’jɑ	ɑj’tɑdlar	kʲi	jɑ’rɯχ	ɑj’lɯ	kʲetʃʲælʲærʲ’dʲæ	tʲe’mʲir	sɑn’duχ]

‹kiotiuriuliať	suv	üśtiunia	diejiń	da tan	saruvdan burun	ėniať	jane	tiupkia.›
[‘kʲøtʲʉrʲʉlʲætʲ	‘suv	ysʲtʲʉ’nʲæ	dʲe’jinʲ	dɑ tɑn	sɑruv’dɑn bu’run	e’nʲætʲ	‘jɑnɛ	tʲʉpʲkʲæ]

Bundaγï	*duńya*	*ayt-a-dlar*	*ḱi*	*yarïχ*	*aylï*	*ḱečä-l’är-ďä*	*ťemir*	*sanduχ*
local	people	say-PRES-3PL	KI.JUNC	bright	moon-DER	night-PL-LOC	iron	chest

ḱöťür-úl’-ä-ť	*suv*	*üśťúńä*	*ďeyiń*	*da*	*tan saruv-dan*	*burun*
lift-PASS-PRES-3PL	water	on.POSTP.DAT	until.POSTP	and	dawn-ABL	before.POSTP

eń-ä-ť	*yane*	*ťüp-ḱä.*
sink- PRES-3SG	again	bottom-DAT

‘Local people say that in moonlit nights the chest rises to the surface of the water and before dawn it sinks again to the bottom.’

4.

‹Az	tiuviul’	balychčylar,	iščiliar da	öńgia	jarlylar›
[ɑz	tʲy’vʲʉlʲ	bɑlɯχtʃɯ’lɑr	iʃʲtʃʲilʲär dɑ	ønʲ’gʲæ	jɑrlɯ’lɑr]

‹da	kliavčiuliar	chodžalanma	kyjnaladyrlar	bu	sanduhuba.›
[dɑ	kʲlʲævʲtʃʲʉ’lʲær	χodʒɑlɑn’mɑ	kɯjnɑ’lɑdurlɑr	bu	sɑndu’γuba]

Az	*ťüvül'*	*balïχčï-lar,*	*iščï-ľär*	*da*	*öńǵä*	*yarlï-lar*	*da*
few	not	fisherman-PL	worker-PL	and	other	poor-PL	and

ḱľä-vču-ľär	*χoǰala-n-ma*
want-VN-PL	get rich-REFL.PASS- INF

kïyna-l-a-dïrlar	*bu*	*sanduγ-u-ba.*
torment-PASS-PRES-3PL	this	chest-POSS3-INSTR

'Many fishermen, workers, and other poor people, and those who want to get rich were tormented by this chest.'

5.

‹Kiel'giańdia	vachty	ėńmia	tiupkia,	sanduch	öź	avurluchba	üziar	ėdi	bar	avlarny,›
[kʲelʲgʲænʲ'dʲæ	vaχ'tɯ	enʲ'mʲæ	tʲypʲ'kʲä	sɑn'duχ	øzʲ	avur'luχba	y'zʲær	edʲi	bɑr	ɑvlɑr'nɯ]

‹örkiańliarni	syndyryr	ėdi	tiuśliu	karmachlarny›
[ørʲkʲænʲlærʲ'ni	sɯndɯ'rɯr	edʲi	tʲyʃ'lʲʉ	kɑrmɑχlɑr'nɯ]

‹da	akyryn	tiobrianiadohon	ėniar	ėdi	ornuna›
[dɑ	ɑkɯ'rɯn	tʲøbʲrʲæ'nʲædoγon	e'nʲær	edʲi	ornu'nɑ]

Ḱeľ-ǵäń-ďä	*vaχt-ï*	*eń-mä*	*ťüp-ḱä,*	*sanduχ*	*öź*	*avurluχ-ba,*
come:GANDA.CONV	time-POSS3	sink-INF	bottom-DAT	chest	own	weight-INSTR

üźä-r e-ďi	*bar*	*av-lar-nï,*	*örḱäń-ľär-ńi*	*sïndïr-ïr e-ďi*	*ťüſľü*	*karmaχ-lar-nï*
destroy-INTRA.PAST.3	all	net-PL-ACC	rope-PL-ACC	tear-INTRA.PAST.3	different	hook-PL-ACC

da	*akïrïn*	*ťöbräń-ädoγon*	*eńär eďi*	*ornuna.*
and	slightly	sway-ADOʏON.CONV	sink-INTRA.PAST.3	place-POSS3-DAT

'When it was time for the chest to sink to the bottom, it destroyed all nets with its weight and tore the ropes, different hooks and slightly swaying it sank to its place.'

6.

‹Sansyz	kabarčychlar	kaplar	ėdiliar	giol'	juziuń,
[sɑn'sɯz	kɑbɑrtʃɯχ'lɑr	kɑp'lɑr	edʲilær	gʲølʲ	jʉ'zʲʉnʲ]

‹biuriuškiań	suv	kiotiuriur	ėdi	tolhunlarny,›
[bʲyrʲʉʃ'kʲænʲ	suv	'kʲøtʲʉrʲʉr	edʲi	tolγunlɑr'nɯ]

<tanych	ėtia	ki	sanduch	tieriań	kazyndy	imšach	jergia.›
[tɑ'nɯχ	etʲæ	ki	sɑn'duχ	tʲe'rʲænʲ	kazɯn'dɯ	imʲ'ʃʲɑχ	jerʲ'gʲæ]

Sansïz	*kabar-čïχ-lar*	*kapla-r e-ďi-ľär*	*ǵöľ*	*yüź-ü-ń,*
number-PRIV	bubble-DIM-PL	cover-INTRA.PAST.3PL	lake	surface-POSS3-ACC

bürüš-ḱäń	*suv*	*ḱöťür-ür e-ďi*	*tolγun-lar-nï,*	*tanïχ eť-ä*
ruffle-GAN.PPTC	water	raise-INTRA.PAST.3	wave-PL-ACC	witness-A.CONV

ḱi	*sandux*	*ťeräń*	*kaz-ïn-dï*	*imšaχ*	*yerǵä.*
KI.JUNC	chest	deep	dig-REFL-DI.PAST3SG	soft	soil-DAT

'Numberless bubbles covered the surface of the lake, the ruffled water raised the waves, witnessing that the chest had buried itself deep in the soft soil.'

7.

‹Iščiliar	kiučsiuź	kalyp	kyjynly	kiečiadiań	son,>
[iʃʲčʲiʼlʲær	kʲytʃʲsʲuzʲ	kɑʼlɯp	kɯjɯnʼlɯ	kʲetʃʲæʼdʲænʲ	son]

‹jomachlar	ėďliar	ki	bu	sanduch	bajlahan	tiemir	syndžyrlarba ›
[jomɑχʼlɑr	edʲʼlʲær	kʲi	bu	sɑnʼduχ	bɑjlɑʼγɑn	tʲeʼmʲir	sɯndʒɯrʼlɑrbɑ]

‹ullu	tašlarha	suv	tiubiuńdia›
[uŋʼlu	tɑʃlɑrʼγɑ	suv	tʲybʲʉnʲʼdʲæ]

‹ki	ol	mohorlahan	ėśki	Lietuva	bijlik	mohorlaryba›
[kʲi	ol	moγorlɑʼγɑn	esʲʼkʲi	lʲetuʼva	bʲijʼlʲik	moγorlɑʼrɯbɑ]

‹da	kiuń	kieč	saklejdlar	any	kiorkliučialiar	giolʼ	kyzlary›
[dɑ	kʲyn	kʲetʃ	sɑkʼlɛjdlar	ɑʼnɯ	kʲørʲkʲlʲʉtʃʲæʼlʲær	gʲølʲ	kɯzlaʼrɯ]

‹da	ki	ol	oburlahan	ėnk	bijikriak	kara	tonlularba.›
[dɑ	kʲi	ol	oburlɑʼγɑn	enʲk	bʲijikʲʼrʲæk	kɑʼrɑ	tonluʼlɑrbɑ]

Iščiľär	*kűč-śuź*	*kal-ïp*	*kïyïnlï*	*ḱečä-ďäń*	*son,*
worker-PL	strength-PRIV	stay-IP.CONV	torturous	night-ABL	after-POSTP

yomaχla-r eď-ĺär	*ḱi*	*sanduχ*	*bayla-γan*	*ťemir*	*sïnǰïr-lar-ba*
tell-INTRA.PAST.3PL	KI.JUNC	chest	bind-GAN.PPTC	iron	chain-PL-INSTR

uŋlu	*taš-lar-γa*	*suv*	*ťübúń-ďä*
big	stone-PL-DAT	water	bottom.POSTP-LOC

ḱi	*ol*	*moγorla-γan*	*eśḱi*	*L'etuva*	*biyľik*	*moγor-lar-ï-ba*
KI.JUNC	X	stamp-GAN.PPTC	old	Lithuania	kingdom	stamp-PL-POSS3-INSTR

da	*ḱúń*	*ḱeč*	*sakle-y-dlar*	*a-nï*	*ḱörkľü-čäḱ-ľär*	*ǵöľ kïzlarï*
and	day	night	take care of-PRES-3PL	X-ACC	beautiful-DER-PL	mermaid-PL-POSS3

da	*ḱi*	*ol*	*oburla-γan*	*enk*	*biyiḱ-räk*	*kara*	*tonlu-lar-ba.*
and	KI.JUNC	X	enchant-GAN.PPTC	SUPER.PRT	high-COMP	black	monk-PL-INSTR

‘The workers, who were weak after the torturous night, said that the chest was tied with iron chains to large stones at the bottom of the water and that it was stamped with the stamps of the old Lithuanian kingdom, and beautiful mermaids took care of it, and it was enchanted by giant black monks.’

8.

‹Niečik	anda	bart,	alej	bart,	ančech	biugiuńliej	bu	jomach	Trochta	tiriliaťˌ›
[nʲeʼtʃʲik	ɑnʼdɑ	bɑrt	ɑʼlɛj	bɑrt	‘ɑntʃɛχ	‘bʲygʲʉnʲlʲej	bu	joʼmɑχ	troχʼtɑ	tʲirʲiʼlʲætʲ]

‹avuzdan	avuzha	kiočiup	ašat	sahyndyra	ašchanlychny.›
[ɑvuzʼdɑn	avuzʼγɑ	kʲøʼtʃʲʉp	ɑʼʃɑt	sɑγɯndɯʼrɑ	ɑʃχɑnlɯχʼnɯ]

Ńečik	*an-da*	*bar-t,*	*aley*	*bar-t,*
how	there-LOC	existing-COP3SG	so	existing-COP3SG

ančeχ	*bügúń-ľey*	*bu*	*yomaχ*	*Troχ-ta*	*ťiriľ-ä-ť,*
but	today-DER	this	tale	Trakai-LOC	live-PRES-3SG

avuz-dan	*avuz-γa*	*ḱöč-ùp*	*aš-a-t*
mouth-ABL	mouth-DAT	wander-IP.CONV	pass over- PRES-3SG

saγïn-dïr-a	*aš-χan-lïχ-nï.*
remember-CAUS-A.CONV	pass over-GAN.PPTC-DER-ACC

‘How it is, so it is. However, this tale is nowadays alive in Trakai. It wanders from mouth to mouth reminding people of the past.’

9.

‹Birliari	kiuľmiušliejď liar	bu jomachtan.›
[bʲirʲlʲæ’rʲi	‘kʲylʲmʲɥβ’’lʲejdʲlʲær	bu jomɑχ’tɑn]

Bir-ľär-i	*ḱüľmüšľe-y-ď ľär*	*bu*	*yomaχ-tan.*
one-PL-POSS3	laugh-PRES-3PL	this	tale-ABL

‘Some people laugh at this tale.’

10.

‹Öńgialiari	čomadohon	kajikliardia	korchuna	bahynhalejdlar›
[ønʲgʲælʲæ’rʲi	tʃo’mɑdoγon	‘kɑjɯkʲlʲærʲdʲæ	korχu’nɑ	bɑγɯnγɑ’lɛjdlɑr]

‹suvha	kyryjlary	katyna	bolhan	bij	kiermiańliarniń›
[suv’γɑ	kɯrɯjlɑ’rɯ	kɑtɯ’nɑ	bol’γɑn	bʲij	kʲerʲmʲænʲlʲærʲ’nʲinʲ]

<da	tioziaď liar	ki	oburlahan	sanduch	bir	kiorkliu	ajly	kiečiadia›
[dɑ	tʲø’zʲædʲlʲær	kʲi	oburlɑ’γɑn	sɑnduχ	bʲir	kʲørʲkʲ’lʲʉ	ɑj’lɯ	kʲetʃʲæ’dʲæ]

‹kiotiuriuliur	da	ačylyp,›
[‘kʲøtʲʉrʲʉlʲʉr	dɑ	ɑtʃɯ’lɯp]

< kajtaryr	kajsyna-de	alardan	biutiuń	bahaly	da	suklančy	chaznasyn	bijniń.›
[kɑjtɑ’rɯr	kɑjsɯ’nɑ dɛ	ɑlɑr’dɑn	bʲy’tʲʉnʲ	bɑγɑ’lɯ	dɑ	suklɑn’tʃɯ	χɑznɑ’sɯn	bʲij’nʲinʲ]

Öńǵä-ľär-i	*čom-adoγon*	*kayiḱ-ľär-ď ä*	*korχ-un-a*
other-PL-POSS3	float-ADOƓON.CONV	boat-PL-LOC	be afraid-REFL-A.CONV

baχïn-γale-y-dlar	*suv-γa*	*kïrïy-lar-ï*	*katïn-a*
look at-FREQ- PRES-3PL	water-DAT	shore-PL-POSS3	side.POSTP-DAT

bol-γan	*biy*	*ḱermäń-ľär-ńiń*
BOL.COP-GAN.PPTC	royal	castle-PL-GEN

da	*ťöź-ä-ď ľär*	*ḱi*	*oburla-γan*	*sanduχ*	*bir*	*körḱľù*	*ay-lï*	*ḱečä-ď ä*
and	wait-A.INTR-3PL	KI.JUNC	enchant-GAN.PPTC	chest	a	beautiful	moon-DER	night-LOC

köťur-ùľ-ur	*da*	*ač-ïl-ïp,*	*kaytar-ïr*	*kay-sïn-a*	*de*	*alar-dan*
lift-PASS-AOR	and	open-PASS-IP.CONV	return-AOR	which-POSS3-DAT	PRT	they-ABL

bùťùń	*baγalï*	*da*	*suklančï*	*χazna-sï-n*	*biyńiń.*
whole	expensive	and	desirable	treasure-POSS3-ACC	king-GEN

‘Others sitting in boats look fearfully into the water and to the shores where the old royal castle had been and wait for that one night when the moon is beautiful the chest rises to the surface, opens, and returns to some of them all the precious and desirable treasures of the king.’

Abbreviations and notations

A^2	suffix vowel with two variants: *a* and *ä*
ABL	ablative
ADOҐON.CONV	converb in *-y/A^{2}doγon*
BOL.COPULA	copula *bol-*
C^2	suffix consonant with two variants
C^4	suffix consonant with four variants
C^5	suffix consonant with five variants
CAUS	causative
COMP	comparative
DAT	dative
DI.PAST	the past tense suffix in -D^{2}I^4
DIM	diminutive
DIR.COPULA	copula in *-D^{4}I^{4}R^2*
E.COPULA	copula *e-*
FREQ	frequentative
GAN.PPTC	past participle in *-G^{5}A^{2}N^2*
GANDA.CONV	converb in *-G^{5}A^{2}N^{2}D^{2}A^2*
GEN	genitive
HYP	hypothetical in *-S^{2}A^2*
I^4	suffix vowel with four variants: *i, ü/u, ï* and *u*
IMP	imperative
INF	infinitive in *-M^{2}A^2*
INSTR	instrumental
INTRA.PAST	intraterminal past built with the aorist and the past in *-D^{2}I^2* of the copula *e-*
KI.JUNC	junctor *ḱi*
LOC	locative
NEG	negation
PASS	passive
PL	plural
POSS	possessive
POSTP	postposition
POT	potential in *-(y)A^{2}L^2-*
PRES	intraterminal verb form in *-y/A^2*
PPRT	past participle
PRIV	privative
PRT	particle
REFL	reflexive
SG	singular
SUPER	superlative
X	‘he/she/it’

Sources

Baskakov, Nikolaj A. & Szapszał, Seraja M. & Zajączkowski, Ananiasz (1974). *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'.* Moskva: Russkij jazyk.

Csató, Éva Á. (1998). Should Karaim be 'purer' than other European languages? *Studia Turcologica Cracoviensia* 5, 81–89. Published also in Turkish: 2007. Karayca diğer Avrupa dillerinden daha mı arı olmalı? In: Süer, Eker & İslam, Ayşenur (eds.) *Edebiyat ve dil yazıları. Mustafa İsen'e armağan*. Ankara: Grafiker Yayınları. 309–318.

Csató, Éva Á. (1999). Analyzing contact-induced phenomena in Karaim. In: Chang, Steve S. & Liaw, Lily & Ruppenhofer, Josef (eds.) *Twenty-Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society, Special Session: Caucasian, Dravidian, and Turkic linguistics*. Berkeley Linguistic Society 25. 54–62.

Csató, Éva Á. (2000a). Syntactic code-copying in Karaim. In: Dahl, Östen & Koptjevskaja-Tamm, Maria (eds.) *The Circum-Baltic languages: Their typology and contacts.* Amsterdam: John Benjamins. 265–277.

Csató, Éva Á. (2000b). Some typological features of the viewpoint aspect and tense system in spoken North-Western Karaim. In: Dahl, Östen (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe.* Berlin: Mouton de Gruyter. 671–699.

Csató, Éva Á. (2002a). Karaim: A high-copying language. In: Jones, Mari C. & Esch, Edith (eds.) *Language change. The interplay of internal, external and extra-linguistic factors*. (Contributions to the sociology of language 86.) New York & Berlin: Mouton de Gruyter. 315–327.

Csató, Éva Á. (2002b). The Karaim community in Lithuania. In: Maciejewski, Witold (ed.) *The Baltic Sea region. Cultures, politics, societies*. Uppsala: Baltic University Press. 272–275.

Csató, Éva Á. (2002c). Karaim. In: Stolz, Thomas (ed.) *Minor languages of Europe.* (Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung 30.) Bochum: Brockmeyer. 1–24.

Csató, Éva Á. (2006). The Karaims: The smallest group of Turkic-speaking people. In: Çağatay, Ergun (ed.) *The Turkic speaking world. 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans.* Munich: Prestel Verlag. 384–403.

Csató, Éva Á. (2008). Karaim studies at Uppsala. *Orientalia Suecana* 17, 165–172.

Csató, Éva Á. (2010). Report on an Uppsala workshop on Karaim studies. *Turkic Languages* 14, 261–282.

Csató, Éva Á. (2011a). A typological coincidence: Word order properties in Trakai Karaim biblical translations. In: Rona, Bengisu & Erguvanlı-Taylan, Eser (eds.) *Puzzles of language. Essays in honour of Karl Zimmer.* (Turcologica 86.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Csató, Éva Á. (2011b). Karaim Summer Language Schools in Trakai 2003–2010. In: *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5–8 Nisan 2010). International Symposium on the Karaite Studies Proceedings (05–08 April, 2010).* (Sempozyum ve Konferanslar Serisi 2.) Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları. 571–582.

Csató, Éva Á. (2012a). Modal categories in Karaim: A case of complex contact morphology. In: Otsuka, Hitomi & Stroh, Cornelia & Urdze, Aina (eds.) *More morphologies. Contributions to the Festival of Languages Bremen, 17 Sep to 7 Oct, 2009*. [Diversitas Linguarum 35.] Bochum: Brockmeyer. 121–130.

Csató, Éva Á. (2012b). On the sustainability of inflectional morphology. In: Johanson, Lars & Robbeets, Martine (eds.) *Copies versus cognates in bound morphology*. (Brill's Studies in Language, Cognition and Culture). Leiden & Boston & Tokyo: Brill.

Csató, Éva Á. (2014). Areal features of copula sentences in Karaim as spoken in Lithuania. In: Suihkonen, Pirkko & Whaley, Linsay J. (eds.) *On diversity and complexity of languages spoken in Europe and North and Central Asia.* (Studies in Language Companion Series 164.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 205–219.

Csató, Éva Á. (2016). *189. Karaim*. In: Müller, Peter O. & Ohnheiser, Ingeborg & Olsen, Susan & Rainer, Franz (eds.) *Word formation. International handbook of the languages of Europe.* (Handbooks of Linguistics and Communication Science, HSK). Berlin: de Gruyter. 3379–3388.

Csató, Éva Á. & Johanson, Lars (1996). Zur Silbenharmonie des Nordwest-Karaimischen. *Acta Orientalia Hungarica* 48, 329–337. In Turkish: 2009. Kuzeybatı Karaycasında hece uyumu üzerine. In: Talat Tekin Armağanı. Festschrift to commemorate the 80th anniversary of Prof. Dr. Takat Tekin's birth. *International Journal of Central Asian Studies* 13: 139–148.

Csató, Éva Á. & Nathan, David (2002). *Spoken Karaim. Multimedia CD-ROM*. Tokyo University of the Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.

Csató, Éva Á. & Nathan, David (2003). Multimedia and the documentation of endangered languages. In: Austin, Peter K. (ed.) *Language documentation and description 1.* London: Hans Rausing Endangered Languages Project. 73–84.

Csató, Éva Á. & Nathan, David (2007). Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities. In: Austin, Peter K. (ed.) *Language documentation and description* 4. London: Hans Rausing Endangered Languages Project. 207–230.

Dubiński, Aleksander (1994). *Caraimica. Prace Karaimoznawcze*. Warszawa: Dialog.

Firkavičiūtė, Karina (2001). *Liturgical music of Lithuanian Karaims.* PhD thesis. Vilnius: Lithuanian Academy of Music.

Firkavičiūtė, Karina (2003). The musical heritage of Lithuania's Karaims. In: Polliack, Meira (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden & Boston: Brill. 855–871.

Firkovičius, Mykolas (ed.) (1989). *Karaj jyrlary.* Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (ed.) (1993). *Karaj koltchalary*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (ed.) (1994). *Daviď bijniń machtav čozmaxlary*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (1996). *Mień karajče ürianiam*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (ed.) (1998–1999. *Karaj dińliliarniń jalbarmach jergialliari 1–2*. Vilnius: Karaim Religious Community in Lithuania.

Firkovičius, Mykolas (ed.) (2000). *Šelomonun mašallary*. [= Türk Dil Kurumu Yayınları 771] Ankara: Türk Dil Kurumu.

Harviainen, Tapani (1997). Signs of new life in Karaim communities. In: Sabour, M'hammed & Vikør, Knut (eds.) *Ethnic encounter and culture change. Papers from the Third Nordic Middle East Conference on Middle Eastern Studies, Joensuu*, (1995. [Nordic Research on the Middle East 3.] Bergen: Nordic Society for Middle Eastern Studies. 72–83.

Harviainen, Tapani (2003a). The Karaites in Eastern Europe and the Crimea: An overview. In: Polliack, Meira (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources.* (Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. The Near and Middle East. 73.) Leiden & Boston: Brill. 633–655.

Harviainen, Tapani (2003b). The Karaites in contemporary Lithuania and the former USSR. In: Polliack, Meira (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources.* (Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. The Near and Middle East. 73.) Leiden & Boston: Brill. 827– 854.

Harviainen, Tapani (2003c). Abraham Firkovich. In: Polliack, Meira (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources.* (Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. The Near and Middle East. 73.) Leiden & Boston: Brill. 875–892.

Harviainen, Tapani (2007). Marriage contracts and items of dowry among the Karaims in Eastern Europe. *Studia Orientalia* 101, 61–83.

Johanson, Lars (1998). The structure of Turkic. In: Johanson & Csató (eds.) 1998, 30–66.
Johanson, Lars (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. [With an introduction by Bernard Comrie.] London: Curzon.
Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (eds.) (1998). *The Turkic languages*. London, New York: Routledge.
Kobeckaitė, Halina 1994. Lithuanian Orient: Its roots and researches. In: *Kipčiaku Tiurku Orientas Lietuvoje.* Vilnius: Danielus. 24–28.
Kowalski, Tadeusz (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakow: Polish Academy of Sciences.
Kowalski, Tadeusz (1996). *Karayım lehçesi sözlüğü*. Translated and edited by Kemal Aytaç. Ankara: Engin.
Musaev, Kenesbaj M. (1964). *Grammatika karaimskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Nauka.
Musaev, Kenesbaj M. (2004). *Sintaksis karaimskogo jazyka.* Moskva: RAN.
Olach, Zsuzsanna (2013). *A Halich Karaim translation of Hebrew biblical texts.* (Turcologica 98.) Wiesbaden: Harrasssowitz.
Polliack, Meira (ed.) (2003). *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden & Boston: Brill.
Pritsak, Omeljan (1959). Das Karaimische. In Deny, Jean & Grønbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Velidi (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta I.* Wiesbaden: Steiner. 318–340.
Zajączkowski, Ananjasz (1932). *Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des karaïms occidentaux.* Krakow: Polska Akademija Umiejetności.
Zajączkowski, Ananjasz (1961). *Karaims in Poland: History, language, folklore, science.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. La Hague & Paris: Mouton & Co.
Zajączkowski, Ananjasz (1964). Die karaimische Literatur. In: Bazin, Louis et al. (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta 2*, 793–801.
Zajączkowski, Włodzimierz (1990). The Karaites in Eastern Europe. In *Encyclopaedia of Islam*. 1990. Leiden: Brill. 608–609.

Appendix. The Lithuanian Karaim sound system and its notation

Vowels Turcological notation	IPA	Rendered in the Lithuanian Karaim writing system
ü	high front [y]	‹ü› as the first letter in a word ‹iu› ‹u› after ‹j›
u̇	near-front high [ʉ] between *ü* and *u*	‹iu›
i	high front [i]	‹i›
ö	upper-mid front [ø]	‹ö› as the first letter in a word ‹io› in first syllables
o̤	near front upper mid [ɵ] between *ö* and *o*	‹io›
e	upper-mid front [e] mid front [ɛ] in back syllables	‹ė› as the first letter in a word ‹ie› ‹e› in back syllables
ä	near-low front [æ]	‹ia›
ï	high back [ɯ]	‹y›
u	high back [u]	‹u›
o	upper-mid back [o]	‹o›
a	low back [ɑ]	‹a›

Consonants Turcological notation	IPA	Rendered in the Lithuanian Karaim writing system
b	[b]	‹b›
b'	[bʲ] palatalized	‹b› followed by ‹i›
ts	[ts]	‹c›
χ	[χ]	‹ch›
č	[ʧ]	‹č›
č'	[ʧʲ] palatalized	‹č› followed by ‹i›
d	[d]	‹d›
d'	[dʲ] palatalized	‹d› followed by ‹i› ‹ď›
ǰ	[ʤ]	‹dž›
f	[f]	‹f›
g	[g]	‹g›
ǵ	[gʲ] palatalized	‹g› followed by ‹i›
γ	[γ]	‹h›

γ́	[$γ^j$] palatalized	‹h› followed by ‹i›
y	[j]	‹j›
k	[k]	‹k›
ḱ	[k^j] palatalized	‹k› followed by ‹i›
l	[l]	‹l›
l'	[l^j] palatalized	‹l› followed by ‹i› ‹l'›
m	[m]	‹m›
m'	[m^j] palatalized	‹m› followed by ‹i›
n	[n]	‹n›
ń	[n^j] palatalized	‹n› followed by ‹i› ‹ń›
ŋ	[ŋ]	written as the first ‹l› in geminated ‹ll› clusters
ŋ́	[$ŋ^j$] palatalized	written as the first ‹l› in geminated ‹ll› clusters followed by ‹i› written as ‹ń› in ‹eńli› 'fifty'
p	[p]	‹p›
p'	[p^j] palatalized	‹p› followed by ‹i›
r	[r]	‹r›
r'	[r^j] palatalized	‹r› followed by ‹i›
s	[s]	‹s›
ś	[s^j] palatalized	‹s› followed by ‹i› ‹ś›
š	[ʃ]	‹š›
š'	[$ʃ^j$] palatalized	‹š› followed by ‹i›
t	[t]	‹t›
t'	[t^j] palatalized	‹t› followed by ‹i› ‹t'›
v	[v]	‹v›
v'	[v^j] palatalized	‹v› followed by ‹i›
z	[z]	‹z›
ź	[z^j] palatalized	‹z› followed by ‹i› ‹ź›
ž	[ʒ]	‹ž›

The consonants marked bold are used in the Turcological notation applied in this paper. See more about this issue above.

Lithuanian Karaim alphabet Consonants	Turcological notation in this paper	IPA
‹b›	*b*	[b] or [b^j]
‹c›	*ts*	[ts]
‹ch›	*χ*	[χ]
‹č›	*č*	[tʃ] or [$tʃ^j$]
‹d›	*d* or *d'*	[d] or [d^j]
‹ď›	*d'*	[d^j]
‹dž›	*ǰ*	[dʒ]
‹f›	*f*	[f]
‹g›	*g* or *ǵ*	[g] or [g^j]
‹h›	*γ* or *γ́*	[γ] or [$γ^j$]
‹j›	*y*	[j]
‹k›	*k* or *ḱ*	[k] or [k^j]
‹l›	*l* or *l'*	[l] or [l^j]
‹l'›	*l'*	[l^j]
‹ll›	*ŋl* or *ŋ́l'*	
‹m›	*m*	[m] or [m^j]

‹n›	*n* or *ń*	[n] or [nʲ]
‹ń›	*ń*	[nʲ]
‹p›	*p*	[p] or [pʲ]
‹r›	*r*	[r] or [rʲ]
‹s›	*s* or *ś*	[s] or [sʲ]
‹ś›	*ś*	[sʲ]
‹š›	*š*	[ʃ] or [ʃʲ]
‹t›	*t* or *t'*	[t] or [tʲ]
‹t'›	*t'*	[tʲ]
‹v›	*v*	[v] or [vʲ]
‹z›	*z* or *ź*	[z] or [zʲ]
‹ź›	*ź*	[zʲ]
‹ž›	*ž*	[ʒ]

Observe that consonants written with a following ‹i› are pronounced with palatalization.

Lithuanian Karaim alphabet Vowels	Turcological notation	IPA
‹i›	*i*	[i]
‹ė› as first letter in a word	*e*	[e]
‹e› in back syllables	*e*	[ɛ]
‹ü› as first letter in a word	*ü*	[y]
‹ö› as first letter in a word	*ö*	[ø]
‹ia›	*ä*	[æ]
‹ie›	*e*	[e]
‹io›	*ö* *ȯ*	[ø] in first syllable [ɵ]
‹iu›	*ü* *u̇*	[y] in first syllable [ʉ]
‹u›	*u* *u̇* after *j* in front syllable	[u] [ʉ]
‹y›	*ï*	[ɯ]
‹o›	*o*	[o]
‹a›	*a*	[a]

POLONYA KARAYLARI VE KÜLTÜRLERİ

Öztürk Emiroğlu

1. Karay etnonimi (iç adlandırma ve dış adlandırma)

Karaim veya Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla *Karay*; İbrani ve Arap dillerinde 'okuyan, okuyucular' anlamına gelir. Karaylar vd. bu etnik adı, teklik *Karai* ve çokluk *Karaim* şekilleriyle, Türkler ise *Karay* şeklinde kullanırlar. *Karai* 'Eski Ahit ve kutsal metinlerdeki bilgileri okumak' anlamına da gelir. *Karaim* sözünün dini literatürde bir kutsiyeti yoktur. *Karaim* kelimesinin dini alan dışında 'aramak' ve 'çağırmak' anlamları da vardır (Zajączkowski 1961: 11).

2. Din ve kültür

Karayların dinî ve kültürel hayatları kutsal kitaplarında belirtilen esaslara göre şekillenir. Toplumsal ve özel hayatlarını dinî emirler doğrultusunda düzene koyan Karaylar, sadece kutsal kitapta belirtilen bayramları kutlarlar. Ay takvimini kullanırlar ve yeni yıl 21 Mart'ta başlar.

Karayların, Yahudiliğe yakın bir inanç sistemi vardır. Museviliği benimseyen Karaylar, Tora olarak adlandırılan Ahd-i Atik'i yani Tevrat'ı kabul ederler. Fakat İbranilerin sonradan ilave ettikleri Mişma, Dimara ve diğer ekleri reddederler. Hz. Musa'dan başka Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i de Peygamber olarak kabul ederler. Bu inanç, VIII. yüzyılda Anan Ben David adlı Iraklı bir Yahudi tarafından sistemleştirilmiştir. Hazar Kağanı Buyan, 740 yılında bu inancı devletin resmî dinî olarak ilan etmiştir.

Karaylar, genelde şehirlerde yaşayan, eğitim ve kültür seviyeleri yüksek bir toplum olmalarına rağmen dışa kapalı bir toplumsal yapıları vardır. Dinden ve geleneklerden kaynaklanan bu kapalılıkta, kendi aralarında dayanışma içindedirler. Yabancılarla evliliğe pek sıcak bakılmaz. Karay adetlerine göre genç erkek ve kızlar evliliklerini kendi cemaatleri içinde beğendikleriyle yapmak zorundadır. Birbirini beğenen gençlere söz kesmek ve nişan yapmak için aileler devreye girer. Karay toplumunun ileri gelenleri geleneğe uygunluğu onayladıktan sonra dinî lider Kinesada dua eder ve evlilik sözleşmesi olan 'ketuba'nın erkeğe teslim edilmesiyle evlilik gerçekleşir. Karaylarda cenazeler, İslam inanışındaki gibi genelde bekletilmeden gömülür. Ancak Cumartesi ve bayram günlerinde defin işleri yapılmaz.

Karayların din ve kültür hayatı Kinesa çevresinde şekillenir. Her Kinesada dua kitaplarının ve dini eserlerin yanında başka kitapların da bulunduğu kitaplıklar vardır. Bunun dışında hemen hemen her Karay evinde, bilhassa okumuş veya maddi durumu iyi olan ailelerde dua kitapları ve Tevrat çevirileri (eski bir adete göre bunların kapaklarının iç tarafına aile mensuplarının doğum, nikah ve vefat tarihleri yazılırdı) başta olmak üzere elyazması kitaplar bulunmaktaydı. Göç ettiklerinde yeni yerlere mal varlıklarıyla kitaplarını, cemaatin arşivlerini ve her türlü belgeleri de götürmüşlerdir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin Yevpatorya (Gövleve) kenti ile Litvanya'nın Troki (Trakai*)* kentlerinde Karay Tarih ve Etnografya Müzeleri açılır. Ayrıca bu kentlerde, bugün de ibadete açık olan Kinesalar mevcuttur. Başkent Varşova ve Polonya'da bulunan Karaylara ait kültür değerleri (bunlardan biri Varşova'daki Karay Mezarlığı) Zwiazek Karaimow Polskich (Polonya Karaylar Birliği) tarafından korunmaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde (1922-1991) Litvanya ve Ukrayna'dan Polonya'ya göç eden Karaylar Polonya'nın değişik yerlerine yerleştikleri için millî kimliklerini ve dillerini muhafaza etmekte, kültürlerini devam ettirmekte zorluk çekmişlerdir. Komünist rejimin baskısı altında, dinî, millî kültürel değerlerini ve sosyal faaliyetlerini açık şekilde yürütmeleri hemen hemen imkansızdır. Bu sebeple Karay kültür mirası genç kuşaklara ancak sınırlı şekilde aktarılabilmiştir. Bu durum komünist rejimin devrilmesiyle son bulmuştur. Ancak zaman kültürel değerlere karşı ilgiyi zayıflattığından yeniden öz kültüre dokunmak talebi zayıflamıştır.

Vilnius, Petersburg, Moskova, Kiev, Lwow, Odesa, Bahçesaray, Varşova, Simferopol, İstanbul ve Kahire gibi önemli kentler Karayların yerleştikleri, ticaret yaptıkları ve seyahat ettikleri yerlerdir.

© Aleksandr Jeljasevič languageindanger.eu

Sadece bu şehirlere değil, özellikle XIX. ve XX. yüzyılın ilk yarısında Uzak Doğu'ya seyahat edip ticaret yapan pek çok Karay vardır. Karaylar, trans-siber demiryolu yapımında mühendis ve işçi olarak da çalışmıştır. Bulundukları ülkelerde genelde tüccar, yüksek bürokrat, memur, işçi olarak sosyal ve kültür hayatlarını sürdürmüşlerdir. Tütün, gıda, kumaş Polonyalı Karayların geleneksel ticaret ürünleridir. Karayların kültür, sanat ve iktisadi hayatları ile ilgili daha ayrıntılı bilgileri; Maria Abkowicz ve Anna Sulimowicz'in hazırladığı *Karay jollary* (Varşova, 2010) başlıklı kitap-katalogda bulmak mümkündür.

XX. yüzyılın başında Lwow'da *Mysl* adlı bir dergi çıkaran Karaylar, daha sonra *Karaj Sez Bitigi* ve *Karaj Awazy* gibi dergilerle Karay kültür, sanat ve toplum hayatını canlı tutmaya çalışmışlardır. Günümüzde bu dergilerin devamı niteliğinde *Awazymyz* yayımlanmaktadır. *Awazymyz*, 1979'da kısa adı COS olan Polonya Karay Gençleri Birliği tarafından yayımlanır. 1989'dan beri ise Polonya Karaylar Birliği tarafından çıkarılmaktadır. 33 yıldır aralıklarla yayımını sürdüren dergi yayıma başladığında yılda iki sayı çıkarken, 2008'den beri ise yılda dört sayı yayımlanmaktadır. İlk sayıları beyaz ve sade bir kapakla yayımlanırken son sayıları renkli ve resimli basılmaktadır. Dergi ilk yıllarda 12-14 sayfa çıkarken son zamanlarda 28-30 sayfa olarak çıkmaktadır.

Günümüz Polonyası'ndaki Karay grubunun geçmişle kültürel bağlarını *Awazymyz* dergisi kurmaktadır. Çünkü dergide, Karay dili, tarihi, müziği ve diğer kültürel değerleri yanında günümüzdeki yaşayışları hakkında da bilgiler yer almaktadır. Böylece bir yanda Karay geçmişiyle bağlantı kurulurken diğer yandan bugünkü konumları hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bu yönüyle dergi geçmişle günümüz arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. *Awazymyz* dergisinin 1979'da yayımlanan ilk sayısındaki ilk yazıda, dergide hangi konulara yer verileceğinin yanında köprü rolü üstleneceği de vurgulanır:

'Bilhassa meşhur Karayların biyografileri, yazarlar, toplum yararına faaliyetlerini sürdürenler, bilim insanları Awazymyz dergisinde yer alacaktır. Her sayıda Karay toplumuna layık kişilere, edebiyata emek verenlere, toplumsal bilincin ve bilimin gelişmesine katkı yapanlara, eserler ortaya koyanlara, anılara ve başka materyallere yer verilecektir' (Awazymyz I, 1989: 1).

3. Coğrafya ve nüfus

1536 yılı Halicz yaşlılık ayniyat defterinde, 29 hane ve 13 icra listesinin Karay topluluğu ile ilgili olduğu tahmin edilmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Polonya ile süren savaşlar ve salgın hastalıklar yüzünden Karay nüfusu azalır. Bu durum, toplumun ruhsal yapısını da etkiler. Yeniden canlanma, 1685 yılında Derezna'dan Volhyna gelen Samuel'in oğlu bilim adamı Joseph sayesinde gerçekleşir. O, bir yandan dinî hayatla ilgili sorunları çözüp düzene koyarken, diğer yandan 100 yıl sürecek Haliczli Hazzan'lar soyunun bölgeyi yönetimini başlatır (Abkowicz-Sulimowicz 2010: 11).

Karayların sosyo-kültürel yönden yükselişi II. Dünya savaşı ile sona erer. 1944'te Ukrayna milliyetçilerinin gittikçe artan tehditleri, Halicz Karaylarının eski yurtlarını bırakıp Varşova ve çevresine göç etmelerine yol açar. Savaştan sonra kamplardan dönen Karay askerleri de göç edenlere katılır. Stalinist baskı altındaki Halicz toplumunun sosyal ve dini hayatı neredeyse biter. Bölge yavaş yavaş boşaltılır. Karaylar'ın Avrupa'daki eski yurtlarından olan Halicz'te şimdi sadece üç Karay yaşamaktadır. Günümüzde en fazla Litvanya'da olmak üzere Türkiye, Polonya, Ukrayna, Mısır az da olsa Almanya, Avusturya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Karaylar meskundur.

Karaylar, Polonya'da yaşayan etnik azınlıklar arasında en az sayıdaki gruptur. Bütün Polonya'daki sayıları 2011 sayımına göre 313 olarak verilse de cemaate mensupları 2015 itibariyle 43 kişi kaldıklarını kaydetmektedirler. Günümüzde Varşova, Lodz ve Vroclav şehirlerinde ikamet etmekte olup sayıları evlilik oranın düşüklüğü sebebiyle giderek düşmektedir.

Aralarında S. Szapszał ve J. Szynkiewicz'in de bulunduğu Tatar Müslümanlar ve Karaylar, Vilnus, 1936. © audiovis.nac.gov.pl

4. Tarihi arka plan

Hazar Türk Devleti'nin, günümüze kadar ulaşan bakiyesi Karaylar, Polonya topraklarına gelmeden önce Altın Ordu topraklarında yaşamaktaydı. Karay toplumunun kendi takvimine göre, Büyük Litvanya Prensliğine yerleştirilmelerinden bir buçuk asır önce Rus Prensi Daniel; Solhat, Mangup ve Kaffa'dan 80 Karay aileyi Dinyester kıyısına yerleştirir (1246). Polonya-Litvanya topraklarında Karayların yerleştiği en eski yerleşim yerlerinden biri Troki'dir (Janusz 1927: 87).

Karayların, Troki'ye yerleşimi Tatarlar gibi Prens Witold döneminde 1380'li yılların sonunda gerçekleşir. 1388'de Karadeniz kıyılarına yaptığı seferden dönen Prens, 380 Musevi Karay ailesinden 300 kişiyi Troki'deki sarayına muhafız olarak getirir. Bu sebeple Troki, Polonya-Litvanya Karayları için bu topraklardaki kadim ve önemli bir yerleşim yeridir. Karaylar, tarihin derinliklerine gömülmüş olan Altın Ordu'nun tüccar bireyleri olarak, Polonya-Litvanya topraklarında kalelerin ve Prensliğin muhafızlığı ile görevlendirilmiştir. Litvanya Prensleri ve Polonya Kralları, hizmetlerinden dolayı Karayları ödüllendirirler ve ayrıcalıklar tanırlar. Gelenek ve göreneklerini; dinlerini ve dillerini bu ayrıcalıklar sayesinde koruyabilen Karaylar, Krallar tarafından kendilerine verilen 'Kral Tarlaları'nda asırlarca çiftçilik yapmışlardır. Sonraki dönemlerde farklı sektörlerde iş bulmak ve faaliyetlerini artırmak amacıyla büyük merkezlere Vilnius'e, Varşova'ya, Vroclav'a göç etmişlerdir. Lakin Troki, her zaman onlar için Karay tarihi, dili ve kültürü açısından eski ve önemli bir merkez olma özelliğine sahiptir.

Kırım'dan Polonya-Litvanya ve Rusya'ya yerleşen eski Hazar Türklerinin torunları Karayların doğu ile Polonya arasındaki rolleri Tatarlardan daha güçlü değildir. Bunun siyasi, tarihi, kültürel pek çok sebebi vardır. Birincisi, daha farklı toplum yapısıdır. Sayısal yönden Karaylar XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha fazla olmalarına rağmen, rolleri yönünden Litvanya Tatarlarından daha güçsüzdürler (Kryczysnski 1937: 134). Bu hiç şaşılacak bir durum değildir, çünkü onların doğu ile ilişkileri daha zayıftı. Özel ve farklı karakterleri, bugüne kadar tarihçilerin Tatarlardan, Karaylardan daha fazla söz etmelerine sebep olmuştur. Şunu da hatırlatmak gerekir ki, Polonya kaynaklarında daha fazla Karaylar, Yahudilerle karıştırılmaktadırlar. Polonya ile doğu arasındaki ticarette Litvanya Tatarları farklı rol oynadılar. Ermeniler daha çok toptancılık yaparak daha büyük oranda doğu mallarını taşırken, Karaylar daha çok eski Polonya Cumhuriyeti sınırlarında Kiev'den, Vilno'dan veya Mohylovie'den mal alıyorlardı. (Kryczynski, 1937: 146-149). Bazı Karaylar, örneğin XVII. yüzyılın ilk yarısında doğudan aldıkları atları Polonya magnatlarına satmak için yurt dışına giderdi. Bu atları özellikle Zamosc kentine Krzywuś adlı Luck Yahudisi getirdiği atları Şansölye Tomasz Zamojski'ye satarmış. Krzywuś Moldova'ya ve Kırım'a binek atları aramak için çok gittiğinde at ticaretiyle ilgilenen Luck Karayları'nı bulur ve bazı atları Polonya ordusuna de getirirmiş (Kryczynski 1937: 136).

Karayların, bir başka meşguliyetleri de Müslüman devletler ile Polonya arasındaki esirleri değiştirmekti. Şunu unutmamak gerekir ki, esirleri alma işi o zamanki ticari kanunlar çerçevesinde olurdu. Her iki taraf da çok iyi pazarlık yapardı. Bu yüzden yeni özel faktörler vardı ve bunlardan biri Polonya'dan doğuya birkaç kere yolculuk yapmaktı. O sebeple Polonya Karayları bu iş için sık sık görevlendiriliyordu. Çünkü Karaylar bu konuda hem becerikli hem de güven kazanmışlardı. İkincisi doğu dillerini onlar daha iyi biliyorlardı. Kırım Karayları, çoğunlukla Çufutkale'de oturanlar, Polonyalı esirleri değiştirmekle ilgilenirlerdi. Muhtemelen yarımadadaki ortak inanışlar, Polonya-Litvanya topraklarında tam olarak bilinmemekle birlikte sessiz bir şekilde karşılıklı olarak esirleri almada yardım ederdi. Şunu da ilave etmek gerekir ki, Polonya Karayları, daha çok Müslüman ülkelerden Polonyalı esirleri kurtarıyorlar, Polonya'daki Tatar esirlerin işiyle daha az meşgul oluyorlardı (Kryczynski 1937: 136).

Karay Etnografya Müzesi © pl.language-sindanger.eu

Polonya bölündüğünde (üçüncü bölünme 1795) Troki ve Halicz civarındaki yerleşimciler ile Polonya Karayları arasındaki irtibat zayıflar. Ancak Polonya bağımsızlığını kazanınca (11 Kasım 1918) Karayların 4 önemli toplum merkezi arasındaki bağlar yeniden sağlanır. Bunlar Troki, Vilnüs, Halicz ve Luck cemaatleridir. Bu cemaatlerin lideri ise Doğu Bilimci-Türkolog Seraj Szapszal'dır. 1928'de bir süredir yaşamakta olduğu Türkiye'den Polonya'ya döner ve ölünceye kadar bütün Karay cemaatlerin 'Hazzan'ı olur.

1936 yılında Polonya Parlamentosu, Karaylar ve Tatarları da büyük ölçüde ilgilendiren azınlıklar yasasını kabul eder. Bu yasadan yararlanarak değişik yerlerde yaşayan bazı Karay aileler Polonya'ya göç eder. Yasanın hükmü II. Dünya savaşı sonrasında da geçerli olduğundan savaş sonrası kurulan göç komisyonunun onayı ile Karaylar, Ukrayna ve Litvanya'da yaşadıkları toprakları terk ederek Polonya'nın Silezya (Vroclav ve civarı), Trojmista (Gdansk, Sopot, Gdynia) ve Varşova'ya göç eder. Karaylar, aile bağlarına ve akrabalıklara önem veren bir toplum olduğu için II. Dünya Savaşı'ndan sonraki bu göçte birbirine sahip çıkmışlardır. Vilnius ve başka yerlerden Varşova, Vroclav gibi şehirlere göç eden Karayların, bu şehirlerdeki tüccarların, memurların ve meşhur Türkolog Prof. Ananisz Zają**ą**czkowski'nin Varşova yakınlarında Pruszkow ilçesindeki evlerine sığınmaları akrabalık bağlarının ne kadar kuvvetli olduğunun ispatıdır.

II. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın batıya doğru genişlemesiyle Polonya toprakları Sovyetler Birliği sınırlarına dahil edildiğinde Karaylar, zor bir seçimle karşı karşıya kalır. Çünkü eski ikametgahlarında kalmak veya sınırları yeniden çizilen Polonya'ya göç etmek mecburiyeti doğar. Litvanya'dakilerin pek seçeneği yoktur. Çünkü Litvanya Sovyet Cumhuriyeti Karayları otokton (yerli) halk kabul edip göç etmelerine izin vermemiştir. Ancak Polonya Halk Ordusuna asker olarak katılan genç erkekler ordu ile birlikte Polonya'ya yerleşmişlerdir. Haliczli Karayların bir kısmı 1944 yılında Polonya'nın orta kısmına göç etmişken, çoğu eski yerleşim yerlerinde kalmayı tercih etmiştir. Lutskluların hemen hemen tümü 1945 yılının Temmuz ayında Lutsk'u terk ederek Polonya'nın batısına, 'yeniden kazanılmış' topraklara yerleşmişlerdir.

1989 sonrası dönemde Karaim cemaatinin sosyal ve kültürel hayatında kısmi bir canlanma görülür. Dillerinin ve diğer kültürel değerlerinin gittikçe kaybolduğunun bilincinde olan Karaylar, siyasi değişimlerin sağladığı imkanlardan geniş çapta faydalanmaya çalışmaktadırlar. Sayıları çok az olmasına rağmen bu alanda gayet başarılıdırlar. Çünkü gerek Polonya içişleri ve diğer bakanlıkların gerekse Avrupa Birliği'nin destekleme projelerinden kendilerine maddi kaynak sağlamaktadırlar. Çeşitli alanlarda gösterdikleri gayretlerin amacı, bir yandan millî kimliklerini yaşatabilmek, öte yandan Polonya toplumuna Karay kültürünü tanıtmaktır.

5. Dil

© old.karaimi.org

Hazar Türklerinin konuştuğu Karay Türkçesi, doğu ve batı olmak üzere iki şiveye ayrılır. Karay etnolojisinin modern Türk topluluklarından Ortaçağda Türkçe konuşan topluluklara kadar uzandığı kaynaklarda vurgulanmaktadır. Bu topluluklar eskiden beri güney Rusya steplerinde yaşamaktadır. Bundan dolayı o bölgeler Kıpçak stepleri olarak da anılır. Türk karakterine ve Kıpçak diline hakim olan 'polovtsi ve komans' kavimleri daha sonra bulundukları bölge dolayısıyla Hazar olarak adlandırılmıştır (Zajączkowski 1961: 12).

Karay dili temelde iki kola ayrılır. Birincisi Doğu grubu olup Kırım, ikincisi ise Batı grubu olan Polonya ve Litvanya topraklarında yaşayan Karayların lehçesidir. İkincisinin, yani batı Karaycanın da iki şivesi vardır. Biri Troki, diğeri ise Halicz veya Halicz-Luck şivesidir. (Kowalski 1929: VIII) Karay Türkçesi günümüzde UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Listesinde' yer almaktadır. Kırım şivesi 'tamamıyla tükenmiş', Troki şivesi 'tehlikede', Luck-Halicz şivesi ise 'kritik tehlikede' yer almaktadır. Batı Karaycayı ana dili olarak konuşan kişilerin sayısı ise giderek azalmaktadır.

Karaycayı ana dili olarak konuşan kişilerin sayısının son yirmi beş yılda dramatik bir şekilde azalmasıyla, bu lehçedeki eski devirlere ait elyazmaları, dil materyal kaynağı olarak önem kazanmıştır. Matbaacılık Karaylarda oldukça geç bir dönemde ortaya çıktığı için (Kırım Kale'de XVIII. yüzyılın ilk yarısında bir Karay matbaası açılmıştır (Szapszal 1935-1936: 10). Ancak XIX. yüzyılın başında Gözlev'de –bugünkü adıyla Yevpatoriya'da– yeni bir matbaa açılınca basılı kitaplar yaygınlaşmıştır. Elyazması kitaplar, Karay edebiyatının ve kültürünün gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Karay matbaacılığı inkişaf etse bile elyazmaları Karaylar tarafından daha kıymetli görülerek tercih edilmiştir (Sulimowicz 1968: 38).

Karaylar genelde eserlerini din ve bilim dili olan İbranice ile yazmıştır. İbranice metinlerin yanında Karayca metinlerin olduğu veya tamamıyla Karay Türkçesinde yazılı olanlar da vardır. Kendileriyle aynı dönemlerde Kırım'dan gelen Tatarlar, XVII. yüzyıldan itibaren dillerini unutmaya başlarken Karaylar, ana dillerini günümüze kadar yaşatmışlardır.

Karay dilinin de diğer diller gibi, konuşma ve edebiyat dili olmak üzere iki yönden geliştiğini görürüz. Edebi dil büyük ölçüde, dinî metinlere dayanır. Örneğin yüzyıllar önce Tevrat, Karay Türkçesi ile yayımlanmıştır. Bu dilde Tevrat'tan başka, çeşitli ilahiler ve dinî şiirler yazılmış ve okunmuştur. Dinî metinlerdeki Karay Türkçesi, diğer Türk lehçeleriyle mukayese edildiğinde, sadece söz dizimi bakımından farklar olduğu görülür. Karay türküleri, manileri ve şarkıları incelendiğinde bir Kıpçak dili olmasına karşın Karaycanın, Oğuz grubuna da çok yakın olduğu açıkça görülür:

Karay halk edebiyatı örneklerinin bulunabileceği temel kaynaklardan biri elyazmaları diğeri ise 'mecuma'lardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırımlı Karaylar arasında pek yaygın olan türkü, şarkı, şiir, destan, tekerleme, masal, oyun, bilmece gibi halk edebiyatı ürünlerinin bulunduğu, Anadolu'daki 'cönk'lere benzeyen 'mecuma'lar çok zengin içeriklidir. Bunlardan biri Nikolayevli Yufuda Kohen-Ekmekçı tarafından 1868-1870 yıllarında yazılmış olan 196 sahifelik *Mecuma*'dır. İçinde hem Kırım-Türk edebiyatına ait (*Karaca oglan ilen İsmekan*, *Âşıq Qarip-nin meselesi ve türküsi*, *Dahar ilen Zuhra-nın meselesi, Aşıq Mahmud-nın türküsi*, *Türkü Âşıq Ömer*; *İstambul türküsi*, *Alim-nin türküsi* vs.), hem de Karaylara özgü olan (Mordehay Kazaz'ın eseri *Adam-oğlı* ve *Şemoel Şışman'a çıqqan türkü, Pampulov türküsi, erbi Sima Tepsi'ge çıqqan türkü, Yufuda aqa Canqoz-qa çıqqan türküt)* gibi ürünleri bulmak mümkündür.

Karayların, Türkiye-Polonya arasındaki siyasi, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkilerin gelişmesinden ziyade Türkoloji alanındaki araştırmalarda Tatarlardan daha önemli rolleri vardır. Polonya'da Türkoloji araştırmalarının gelişmesinde Karay asıllı Türkologların çalışmaları önemlidir. Varşova Üniversitesinde 1932'de kurulan Şarkiyat Fakültesi içinde ilk açılan bölümlerden birinin Türkoloji olması Karay asıllı bilim adamı Prof. Dr. Ananisz Zajączkowski'nin eseridir. Polonya'da Türkolojinin gelişmesine son

© Mariola Abkowicz

yüz yıllık sürede emek veren Polonyalı bilim insanlarının arasında Seraja Szapszal, Zygmunt Abrahamowicz, Aleksander Dubinski, Ananiasz Zajączkowski, Emilia Zajączkowska, Wlodzimierz Zajączkowski, Jozef Sulimowicz, Anna Sulimowicz, Michal Nemeth vd. Karay kökenli araştırmacıların adları anılabilir (Emiroğlu-Majda 2012: 9).

Sonuç

Tatar ve Karay gruplar küçük adalar halinde Belarus, Polonya-Litvanya topraklarına dağıtılmışlardır. Birkaç asır boyunca bu az sayıdaki doğu grupları ticari ve diplomatik ilişkilerde doğu ve Polonya Cumhuriyeti arasındaki aracılardır.

Polonya topraklarında XIV. yüzyıldan beri meskun Tatarlar, bugün başta Bialystok ve Sokolka olmak üzere Gdansk, Varşova, Elblog, Vroclav, Pila şehirleri ile Bochoniki ve Kruszyniany köylerinde yaşamaktadırlar. Köylerde yaşayan Tatarlar tarım ve hayvancılıkla geçimini sürdürürken, şehirlerde yaşayan Tatarlar genelde basın yayın, akademi ve teknik işler ile işçilik ve hizmet sektörlerinde çalışmaktadır. Polonya Tatarları halen eğitim bakımından daha iyi konumda olsalar da, dillerini unutmuş olmaları sebebiyle kültürlerini de nerede ise unutmuşlardır. Ancak zayıf da olsa Polonya'da Tatar adetleri varlığını sürdürmektedir.

Karaylar, dünyanın değişik yerlerinde dağınık halde meskun olup yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir Türk gruptur. Savaşlar yüzünden yaşadıkları göçler, Karay cemaati dışındakilerle evlenilmesine izin verilmemesi, topluluğun varlığını sürdürmesini zorlaştırmaktadır. Polonya'da sayıları iyice azalan Karayların hem Litvanya'da hem de Polonya'da Karay dilini ve kültürünü canlandırma, genç kuşaklara aktarma faaliyetlerini bireysel ve dernek çerçevesindeki gayretleriyle sürdürmektedirler.

Türkiye-Polonya ilişkilerinin gelişmesinde gerek Tatarlar gerekse Karaylar, diplomatik, tercümanlık, ulaklık, ticari ve askeri faaliyetlerde görevler almışlardır. İki devlet arasında yapılan ticari ve askeri anlaşmalarda her zaman iki grubun da haklarının korunmasına ihtimam gösterilmiştir. Bu sebeple iki grup iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinde bağlantıları güçlendirmelerinin yanında, bazen de ihtilaf unsuru olmuştur.

Polonya Tatarlarının ve Karayların gelecekte dillerini ve kimliklerini kaybetme riski yüksektir. Sayılarının son derece azalması nedeniyle Karaylar bu süreçte sahneden çekilme durumundaki ilk grup olarak görünüyor. Tatarların şimdilik her ne kadar sayıları 2,000'e yakın olsa da, dillerini kaybettikleri için kültürel hayatta görünürlüklerini daha etkili kılamayacakları, bu nedenle XXI. yüzyılda giderek eriyecekleri öngörülebilir. Ancak Polonya'da ticaret ve evlilikler yoluyla Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan kökenli yeni Türk gruplarının sayısı artmaktadır.

Örnek Metin

Yïyïnï Yisraelnin!	**Congregation of Israelis!**
Yalbarġïn yaratuvčumuzġa, yapqay yazïqlarïmïznï.	Beg our Creator That He absolve us from sin,
Yengillätkäy yüklärimizni, yetizlätkäy	That He make our burden light,
yulunmaq yïllarïmïznï.	That He ease the redeeming of our lives
Yïyġay yïyïnïn yesirlängänlärnin.	That He assemble the crowds of captives,
Yïštïrġay yadaġanlarnï yavanda.	That He gather the feeble in the wilderness,
Yuluġay yolqunġanlarnï. Yu‘ušta, Ya‘lamda.	That He save those oppressed by Yeush and Yalam,
Yomdarġay yuzaqlanġanlarnï Yišma‘eldä.	That He gather those surrounded by the Ishmaelites,
Yasaġay yïġïlġanlarïn Yurušalayimnin.	That He restore the ruins of Jerusalem,
Yuvutqay yaġïlġanlarnï.	That He bring close the anointed.
Yaġïnïr yav-bïla. yoluna yumušunun.	They will be anointed with oil on the path of their labour.
Yaratqay yïyïnlarïna . Yuhudanïn yanġï yüräk.	That He give a new heart to the people of Yehuda.
Yetkirgäy yüräklärimizni yaḥšï yolġa.	That He direct our hearts towards a good path,
Yanġïrtqay yïllarïmïznï yarlïġašlï yïllar kibik.	That He renew our years to be as in the past blessed years,
Yalčïġaylar yuvuz yüräkliläri Yicḥaqnïn.	That Isaac’s upright people be happy.

Sözlük

Ya‘lam
özel ad
yada-
yorgun, bitkin olmak
yaġïl-
yağ sürülmek, yağ yakılmak
yaġïn-
yaymak, yayılmak
yaḥšï
iyi, güzel
yalbar-
yalvarmak
yalčï-
mutlu olmak, sevinmek
yaman
yanlış, kötü
yanġï
yeni
yanġïrt-
yenilemek
yap-
örtmek, kapatmak
yarat-
yaratmak
yaratuvču
yaratıcı
yarlïġašlï
kutsal, mübarek
yasa-
yapmak
yavan
yazı, yaban
yav-bïla
yağ ile
yazïq
günah
yengillät-
hafifletmek
yesirlän-
esir olmak, esir düşmek
yetizlät-
kolaylaştırmak
yetkir-
ulaştırmak, yetiştirmek
Yicḥaq
özel ad
yïġïl-
yıkılmak
yïl
yıl
yïl (yïllar kibik)
yıl (yıllar gibi)
Yišma‘el
özel ad
yïštïr-
toplamak, bir araya getirmek
yïy-
yığmak, toplamak
yïyïn
yığın, topluluk, kitle
yol
yol
yolqun-
yolunmak, toplanmak
yomdar-
toplanmak
Yu‘uš
özel ad
Yuhuda
özel ad
yulu-
kurtarmak
yulunmaq
kurtulma, kurtuluş
yumuš
iş
Yurušalay
özel ad
yuvut-
yakınlaştırmak
yuvuz : yürekli
doğru, dürüst
yuzaqlan-
kilitlenmek, mec. teslim olmak
yük-
yüklemek
yüräk
yürek

(Henryk Jankowski 2014’ten)

Kaynaklar

Abkowicz, Mariola-Anna Sulimowicz (2010). *Karaj jollary-Karaimskie drogi.*
Dubinski, Aleksander (1994). *Caraimica.* Varşova.
Jankovski, Henryk (2014). Two Karaim Religious Poems by Isaac ben Abraham Troki. *Karaite Archives 2*. Adam Mickiewicz University, pp. 35–57.
http://pressto.amu.edu.pl/index.php/ka/article/viewFile/4044/4122
Kowalski, Tadeusz; *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakov, 1929
Szapszal, Seraja (1935-1936)., ‘Słów kilka o książętach karaimskich Czelebi i ich działalności oświatowej’, *Myśl Karaimska*, C.11, Vilnüs, 10.
Sulimowicz, Jozef, (1968: 38). ‘Mistar i halicko-karaimskie surałar’. *Roczniki Biblioteczne*. C.1–4, Varşova
Zajączkowski, Ananiasz (1961). *Karaims in Poland,* Varşova-Paris.
İnternet Kaynakları
http://languagesindanger.eu/book-of-knowledge/list-of-languages/karaim/language-karaim4_featured

THE QASHQAY AND THEIR LANGUAGE

Sohrab Dolatkhah

Qashqay children
© www.qashqaie.ir

1. The Qashqay

The Qashqay constitute a significant community in Iran. Formerly, they lived as a nomadic tribal confederation. The majority of them are now settled in the central and southern provinces of Iran, in particular Fars. A small fraction still practises total or partial nomadism. Ethnically, the Qashqay is comprised of groups of diverse origins, mainly descendants of the immigrant Turks of Central Asia, Azerbaijan, and Anatolia. They speak a Turkic variant of the Oghuz branch of Turkic languages.

1.1. Etymology

The term Qashqay is written قشقائی ("qæšqā'ī") and قشقایی ("qæšqāyī") in Arabo-Persian script. The IPA rendering of the native pronunciation is [qaʃɢaj]. The transcriptions widely used in Western literature are *Qašqā'ī*, *Qashqa'i*, *Kashkay* and *Qashqay*. I prefer the latter one, since it is the nearest transcription to the native pronunciation of this term and better accepted by the community members.

Some legends are popularized by certain Qashqay in an attempt to give a 'noble' attribute to this name.[1] This is apparently a reaction against a dominant Persian society that, to some extent, has portrayed the Qashqay in a humiliating light.[2] It may also be due to the fact that the Qashqay find themselves in a rivalry between different ethnic identities competing for their place in an evolving Iranian society.

The meaning of *Qashqay* in other Turkic languages is also investigated. For example, Qashqay may denote 'the braves', derived from *kashka* which means 'shining or brave' in Chaghatay (F. Sümer, *Encyclopédie de l'Islam*). *Kaška* (*qašqa*), as the stem of the word Qashqay, also means 'those of the animals (horses or sheep) with a white spot on the forehead.[3]' Barthold accepted this meaning as the "most

1 It is said that Qashqay means 'those of pioneer tribe of qā'ī; since some Qashqay believe that the second part of the term qaš-qay refers to qa'i, one of the 24 legendary Oghuz tribes (personal interview, Assadollah Mardānī, May 2008, Shiraz). It is also said that Qashqay means 'those who possess invincible place' (Beck 1986: 44).

2 See especially *Fārs-nāme Nāserī* ("Gazetteer of Persia") by Hassan-e Fasā'ī, a 19th century chronicler who speculated that the name Qashqay meant 'those who fled'. His misinterpretation has entered into whole Persian literature, even Dehkhodā's Loghat-nāmeh. Whereas, in Kashkay, for 'those who fled' there is the word qačqinti which is still in use and cannot reasonably be substituted or mistaken with the word qashqay.

3 In Dīvānü Lugāt al-Türk of Kashgari, *qašga* designates: 1. a white-headed sheep with black body; 2. a horse with a bright white color around the blackness encircling its eyes; 3. also, a camel with a white spot on its head. In classical Persian literature qašqa refers to the beauty spot put on the forehead *(Farhang-e Mo'īn)*. The verb qašqa kešidan, in Persian, means 'to brand an animal in order to make it distinct from others' *(Farhang-e Mo'in and Loghat-nāme-ye Dehkhodā)*.

Qashqay wedding
© www.qashqaie.ir

plausible" etymology (cited in Oberling 2004). This is based on the evidence indicating the frequent use of names in connection with animals by Turkic-speaking groups through the history. However, in the Qashqay confederation, there are few names with such animal connections. Instead, most of the names appear to be toponyms, eponyms, or be derived from occupations, characteristics or customs specific to a tribal unit. It is thus very likely that 'Qashqay' refers to an ancestral eponym or the name of a place.

1.2. Historical background

A lot of ethno-linguistic evidence indicates that the Qashqay community is a conglomeration of people of diverse origins, primarily Turkic. Their history is hence that of a Turkic population in constant and dynamic interaction with other inhabitants of southern Iran—a symbiosis which reaches deep into the past. It is thus worth tracing back the presence of these Turks in this area and review the highlights of their history.

The first Turks arrived in southern Persia in the 8th century serving as mercenaries under an Abbasid emir who governed Shiraz. The Turks kept arriving in Fars over the next centuries. In the 10th and early 11th century the army of the Buyyids (933-1062), a Persian dynasty, included numerous Turks. In the mid-11th century, the Seljuks finally captured Shiraz; this facilitated the immigration of many more Turks to southern Persia. The reign of the Salghurid Atabegs (1148-1270) saw further Turks coming to the region, namely a group called *Qashqah* from the Turkmen *Yomut* (Khurmuji 1859 via Beck 1986). At the time of the Injuids and the Muzaffarids, themselves non-Turkic rulers, the Turkic presence in Shiraz was noteworthy enough for Hafez-e Shirazi (1326-1389) to reflect it in his poetry.[4]

In the early 16th century, Shah Ismail, the founder of the Safavid dynasty, conquered Shiraz. One of Shah Ismail's tribal allies was a certain Amir Ghazi Shahilu, of whom members of the Qashqay ruling family claimed to be descendants (Price 2005: 125).[5] It is said that he had first been given the title of *El-Xanī* ("the head of tribal confederacies") by the Safavid Shah (Beck 1986: 45). Amir Ghazi's grave in the north of Fars is still a place of pilgrimage for some Qashqay. In this period, the Turkic presence expanded in the highlands of the southern Zagros in the form of pastoralist tribes, most of which being probably the remnants or descendants of the Kizilbash tribes. This may be proved by the fact that every single tribe of the Qashqay confederation included subtribes with names such as Shamlu, Afshar, Bayat, Rumlu, Qajar, Dulkadir (Zulqadr)—the names of the early Turcoman tribes which formed, among others, the Kizilbash. The name Qashqay first appeared in the late 17th century in a Safavid official document deeding a property to the Shahilu family, whose male members ruled the Qashqay until the 1970's (Beck 1986: 46).

Nader Shah Afshar, himself a Turk of the Afshar tribe, captured Shiraz in 1744. He subsequently added Fars tribal warriors and commanders to his army, among them heads of the Qashqay tribes. The Afsharid Shah later disfavored the Qashqay commanders and executed or blinded some and exiled some others from Fars to Khorassan. After Nader Shah's death, the Turks of Fars allied with the Bakhtiari and the Kurdish tribes to help Karim Khan Zand onto the throne of Persia. As a reward, their leaders were allowed to return from exile in Khorassan back to their territories in Fars.

The Zand (1750-1794) was in some way the early stage of the development of the Qashqay tribal confederation. In this peaceful and prosperous time, one member of the Shahilu family was "assigned by Zand ruler the authority over the tribes of Fars" (Beck 1986: 28). Also, thanks to their influence at court,

4 For example, in the first distich of the third ghazal of his Divān, he says: *agar ān Tork-e Shirazi be dast ārad del-e mā rā / be khāl-e hendu-yaš bakhšam Samarqand u Bukhara rā* "Would that Shirazi Turk behold our heart; then / I'll gift both Samarqand and Bukhara to her Indian mole.".

5 They called their clan Shahilu ("those of Shah or related to Shah"), with reference to Amir Ghazi Shahilu. However, the official name of members of this family, at least recently, has been Qashqa'i or Soulat-e Qashqa'i. Now, this family is absent from the life of the Qashqay, since its main political figures have been eliminated from the political scene by the Pahlavi and later by the Islamic State.

the Qashqay khans were able to incorporate immigrant tribes such as the Kurdish, the Lak, the Lurs, and others into their own.

Qashqay women
© www.qashqaie.ir

The Zand rule was ended by Aqa Mohammad Khan, the founder of Qajarid dynasty. He sent a large number of the Turkic *ilat* ("the tribal allies") from Fars into exile in central Iran as a punishment for their loyalty to the Zand ruler (Bulut 2006).[6] He chose Tehran as capital which became more influential than Shiraz. As a result, the political weight of the tribal allies of Fars diminished, although they maintained their geopolitical importance, mainly due to the growing activity of external powers such as the British empire.

The reign of Fath ʻAli Shah Qajar, in the early 19th century, was a relatively quiet period in Fars. This gave Jāni Khan of the Shahliu lineage the opportunity to reunify and reorganize the tribes which by then were almost all Turkic-speaking. The Qajarid Shah pursued the tradition established by the Zand of giving the authority over the *velāyat-e Qašqay* ("Qashqay territory") to a member of the Shahilu family, then Jāni Khan. Thereafter, Qashqay leaders and warriors took part in the Qajar army, fighting against, for example, the British in the Anglo-Persian war of 1856-57. It is around this time that the reference to the *Qashqay* became common in official documents and historical sources (Fasā'i 1895-6 via Oberling 1974; Beck 1986: 46-47).

In the 1860s, Naser ed-Din Shah Qajar decided to balance the growing power of the Qashqay. He created a rival tribal confederation, the *Il-e Khamsa* ("The tribal confederation of the five").[7] This event entered the Qashqay in a long period of rivalry and conflict. This situation, in addition to other factors, mainly the 1906 Iranian Constitutional Revolution, shaped the picture of the Qashqay tribal confederation for the next hundred years. The confederation became a major player in the complex interrelationship of local, national and foreign powers in southern Iran throughout the 20th century, particularly during the two World Wars.

In the first chaotic decades of the 20th century, Esmāʻil Khan Soulat ed-Doula, the most prominent of Qashqay *El-Xanïs*, reorganized the Qashqay confederation establishing an army, an economic system and a foreign policy (Oberling 1974: 195). As one of his notable works, he formed the *ʻAmaleh* ("staff or agents") tribe by unifying many small and independent tribes, subtribes and isolated groups, some of them originally non-Turkic. The *ʻAmaleh* tribe held its key place in the sociopolitical organization of the Qashqay tribal confederation throughout the next decades. Under Esmāʻil Khan, the Qashqay and their allies fought against the British during World War I. He later was executed in the prison of Reza Shah, the founder of the Pahlavi dynasty. Between the two wars, the Qashqay suffered much trouble, mostly due to Reza Shah's policy of forced sedentarization and also repeated famines.

From the end of World War II to the fall of Iranian nationalist Prime Minister Mohammad Mosaddeq (in office 1951-53), the Qashqay lived their heydays. The loose control of central government over the Qashqay and later a relationship of mutual support between Mosaddeq and the Qashqay enabled them to flourish both sociopolitically and territorially, but the days of the Qashqay tribal confederation as an prominent political unit were short. In 1953, Mohammad Reza Shah Pahlavi toppled Mosaddeq's government in a coup backed by the CIA. He subsequently abolished the title of *El-Xanï* and sent the main Qashqay leaders into exile. He pursued his father's policy of sedentarization, using new tactics such as replacing the traditional Qashqay khans by military officers to oversee the tribes. Later, he completed this process establishing the *Edāre-ye Koll-e Amuzesh-e ʻAšāyer* ("The Central Office of Nomadic Peoples Education")—a Persian-based schooling system.

6 They were mostly from the Bayat tribe whose descendants now live in Markazi ("central") province of Iran.
7 The word Khamsa ("five" in Arabic) refers to the five ethnolinguistically distinct tribes making up this confederation. These tribes are Arab, Baseri, Baharlu, Aynalu and Nafar.

By officially declaring tribes to be 'nonexistent' in 1963, the Pahlavid Shah expanded his authority over the Qashqay tribal confederation and the other tribes of Fars. This official anti-tribal policy finally dismantled the confederacy, leaving behind numerous isolated subtribes scattered in the summer and the winter zones of the Qashqay and along their seasonal migration routes. By the end of the Pahlavi dynasty in 1979, most of these tribes and subtribes had given up the nomadic way of life and settled mostly in poor urban areas.

Soon after the Islamic Revolution (1979), the main Qashqay leaders returned from exile, but their efforts to revitalize the confederacy were regarded as a threat by the Islamic Republic of Iran. Their small poorly equipped militia were finally defeated in 1982 in Firuzabad, at the end of a two-year partisan war in their mountainous winter territory. The main political figures the Qashqay were jailed or executed and Nasser Khan, the last El-Xanï, fled to the United States and died there two years later.

Nowadays, nothing is left from the political hierarchy of the Qashqay confederation. Disapeared from the political scene of southern Iran, the Qashqay tribal confederation has since been subject to nostaligic reflections for the young generations who look for supporting elements in the past to define or re-define their ethnic identity in an evolving Iranian society facing regional and global changes of any kind.

1.3. Territory & habitat

Before being sedentarized, the Qashqay used to do seasonal migrations twice a year between their summer and winter zones across the province of Fars, from the northwest to the southeast. They also moved beyond the limits of Fars, particularly to the north in Esfahan, and to the northwest in Chaharmahal-va-Bakhtiari. To the south and southwest, they reached the coastal province of Bushehr on the Persian Gulf (See Map1).

The nomadic Qashqay lived in black rectangular tents woven from goat hairs. They pitched their tents during numerous stops along their migration roads. Most of them lived in these tents in the grassy highlands of their summer zone. In winter zones, most Qashqay lived in small clay houses built from crude bricks, which they made themselves by hand. They used also stones and recently factory-made concrete blocks. They sometimes pitched their black tents beside their houses.

Currently, the Qashqay are scattered in numerous urban and rural zones all over their former nomadic territory and along the routes of their seasonal migrations. They are predominantly settled in districts such as Firuzabad, Qir-o-Karzin, Larestan, Abadeh, Shiraz, Kazerun, Ardakan and Jahrom in the province of Fars; Semirom and Shahreza in the province of Esfahan; Borujen and Gandoman in the province of Chaharmahal-va-Bakhtiari; Gachsaran and Yasuj in the province of Kohgiluyeh-va-Boir-Ahmad; and Haftgel in the province of Khuzestan. There are villages entirely inhabited by the Qashqay. In numerous villages, several towns, and a few large cities, one may find neighborhoods mostly populated by the Qashqay. Wealthy families have dwelt in the better neighborhoods of large cities, in particular Shiraz and Esfahan. They may also possess a house in their nomadic or rural zone, usually beside a pen of livestock or in the middle of an orchard.

1.4. Social organization

Throughout the 19th century, the Qashqay tribal confederation consisted of a changing number of small and large tribes which were loosely connected to each other in terms of socio-political organization. In the early 20th century, it evolved into a more centralized confederation. For a while, it was organized as 12 tribes. Later, smaller tribes were merged into each other or were absorbed into larger ones. This process resulted in a reorganized confederation which comprised the following six main tribes:[8]

8 The list first gives the transcription of the Qashqay pronunciation of names and then in brackets the transliteration of the Persian pronunciation which is also used in official documents.

Map 1: The Qashqay zone in comparison with the zone of the other ethnolinguistic groups of Iran.[9]

Amälä [*'Amaleh*] ("staff or agents")
Däre-šorlu [*Dareh-šuri*] ("those of the salty valley")
Eymur[10] [*Farsimædan*] ("those who do not know Persian")
Šiš-bäyli [*Šeš-boluki*] ("those of the six lords" or "those of the six districts")
Beyig Käškollu [*Kaškuli-ye bozorg*] ("the large *Käškollu*")
Kučik Käškollu [*Kaškuli-ye kučak*] ("the small *Käškollu*")

Each tribe (*tayfeh*) consisted of numerous subtribes (*tireh*), the number of which varied from 15 to 45. A *tireh* comprised of several *bonku*, which in turn subdivided into a few *beyle* or *oba*. This latter was composed of a few *äv* or *oy* (households or tents) of a *soy* ("lineage"). (On the organization of Qashqay tribes, see also Bahmanbeigi 1966; Beck 1986; Rohani 1992, Sohrabi 2008; and Erenoğlu 2011).

During the last phase of sedentarization which occurred after the Islamic Revolution of 1979, the great majority of the Qashqay gave up their nomadic way of life. This process of settling down in villages and towns has had a crucial impact on the confederative tribal organization, which was historically a prime characteristic of their life. Today, the social life for the Qashqay people, except for those still living as nomad, and those being inflexible to changes, is characterized by the features of a modern and westernized Iranian society.

1.4.1. The Amaleh tribe

The sociolinguistic study of all main tribes of Qashqay is not the goal of this contribution. We would like to, however, briefly present the Amaleh tribe, for it is sociolinguistically the most important tribe. Also, the text and examples used in this contribution are all collected in subtribes of this tribe.

9 Map retrieved from http://mapsof.net/map on 24th January 2012.
10 The Farsimädan claim that one of their ancestors named Eymur founded this tribe centuries ago (interview with several Farsimädan in Shiraz, April 2008). However, the name Eymur is not recorded in official documents nor is it used by the non-Farsimädan.

The word *ʻAmaleh* [ʔamælə] is the plural form of *ʻāmel* from the Arabic *ʻāmil* that literally means 'agent' and 'worker'. In this special usage, it means the 'staff' or the 'people' of *El-Xanï*. The Amaleh tribe consisted of 46 subtribes from diverse origins, mostly Turkic. It was made and organized out of diverse subtribes and groups in the late 19th century.

Until the early 1980's, the Amaleh provided the warriors, staff and 'people' of the El-Xanï of the Qashqay. In fact, the clan of El-Xanï's family was stationed at the center of the Amaleh tribe. This ruling clan migrated seasonally with the Amaleh tribe and had luxurious dwellings in Shiraz and Firuzabad, the epicenter of the winter zone of the Amaleh. From this heartland, the Qashqay ruling clan managed all Qashqay affairs and regulated its relationship with other tribal confederations, inhabitants of villages and towns and local and national authorities. The many subtribes of the Amaleh tribe were under the administrative control of the ruling family through a prominent member of each subtribe who was assigned as the *Kädxoda* ("headman"). The Kädxoda was in charge of organizing seasonal migrations, settling conflicts between tribesmen, collecting taxes and providing the El-Xanï with warriors.

1.5. Population

According to a non-official report from *Edāre-ye Sabt-e Ahvāl-e Fars* ("Office for Civil Registration of Fars") in 1963, the Qashqay population was 280.000 (Rohani 1992: 101). At that time, the confederative system of Qashqay tribes was not still demolished, thus, acquiring the number of tribespeople was relatively easier. After the huge waves of sedentarization, taking census of the settled Qashqay became problematic, first, because of the scattered pattern of their population, secondly, due to the reluctance of the state authorities to inquiry on ethnic affiliation in national censuses. That is why all figures given in different sources can only be considered as estimations, which vary from 570,000 (Boeschoten 1998) to 923,000 (Ethnologue 2004).

As for the population of nomadic Qashqay, more reliable data are available. According to the data posted on the websites of the Fars branches of *Sāzemān-e Omūr-e Ašāyer-e Iran* ("the Organization of Nomadic Peoples Affairs") and *Edāre-ye Koll-e Āmuzeš-e ʻAšāyer* ("the Central Office of Nomadic Peoples Education"), the whole population of nomadic peoples in southern Iran is about 200,000, from which 73,560 are Qashqay living in Fars. The total population of Qashqay "nomads" living in central and southern Iran (scattered mainly in three provinces Fars, Bushehr and Esfahan) is 96,000, accoding to the general census carried out by the Iranian Office of Statistics in 2008.

1.6. Religion

The Qashqay are Shiite Muslim; most of them are observant, especially the male elderly. There has never existed a clergy class among the Qashqay. Some individuals have been interested in formal religious education provided in *Howze-ye ʻElmiyyeh* ("the traditional Islamic school of higher learning")[11] The religious instructions have traditionally been transferred to them by the local clerics, almost always non-Qashqay. The Qashqay have a fervent belief in Abbās ebn-e ʻAli, the half-brother of Imam Hussein, the third Imam of Shiʻa, and his devoted companion in the battle of Karbala (61 A. H. / 680 A. D.). Their belief in religion and the propaganda of the Islamic state made many Qashqay participate actively in the war between Iran and Iraq (1980-1988), in which a considerable number of them died.

1.7. Education

To make a global account of the status of education in the Qashqay, we will differentiate between two distinct periods, separated by the Islamic Revolution of Iran (1979).

1.7.1. Education prior to the Islamic Revolution

Until the 1950s, only the children of *khans* ("tribal heads") had the possibility to be educated. It was then the *mullahs* ("traditional teachers") who were in charge of educating the children of Qashqay elites.

11 A good example of these individuals was Mīrzā Jahāngīrkhān Qashqay (1822-1906), a khan of the Därešorlu tribe, who settled in Esfahan at the age of 40 and devoted himself to learning the religious sciences. He became so prominent among the Shiite clerics of the time that many of them sought after his teachings (for further information, see Shamsi Sayyāh in: Encyclopaedia Islamica, the online version).

In 1956, the monarchic state established a schooling system for the Qashqay under the administrative authority of Mohammad Bahmanbeigi (on this Qashqay personality see Monteil 1966 & Beck 1986). *Edāre-ye Koll-e Āmuzeš-e ʻAšāyer* ("The Central Office of Nomadic Peoples Education"), stationed in Shiraz, was in charge of educating Qashqay children from the age of seven. *Madrase-ye ʻAšāyeri* ("School for Nomads") was a white circular tent made of thick canvas, which was set up near the black rectangular tents woven of goat hairs which served as the house of the Qashqay. This "tent school" was pitched up in the beginning of autumn, when the tribes had returned from migrations back to winter zones.

The school had the national curriculum in program and Persian as the only language of communication, even if the teacher was a native Qashqay. The children could also speak their mother tongue—for most of them the Qashqay Turkic—between the classes and among themselves. The whole program of elementary school was usually carried out in a single tent and by a single teacher. The teacher was always a member of the same subtribe. Sometimes, the teacher came from another place, preferably a nearby subtribe. At the end of the elementary school, the best pupils were directed to the higher levels of education if they could pass the necessary qualifying examinations. Most of them competed for the well-equipped and prestigious *Dabirestān-e ʻAšāyeri* ("High School for Nomads") in Shiraz. A large number of graduates of this high school succeeded in the *konkur* ("the national qualifying examinations to enter the universities"); many of them returned to the Central Office of Nomadic Peoples Education and served in its different establishments.

1.7.2. Education after the Islamic Revolution

The Qashqay experienced a large amount of deep and persistent changes in all aspects including the education, due to the Islamic Revolution of 1979 and its aftermaths. The first and the most important of these changes was that the Office of Nomadic Peoples Education was abolished and its chief executive, Mohammad Bahmanbeigi (d. 2009), was persecuted on the charge of being a CIA agent.[12] All of the equipment, facilities, and staff of this Office were transferred and merged into a national educational system that, being deeply bureaucratic, was not optimized for its new nomadic clients. The *ʻAšāyeri High School,* which formerly was exclusive to nomads, was opened to the students of rural zones, too. This increased the competition faced by nomadic students to enroll in this institution. These changes had a considerable impact on the education of nomads.

The other changes associated with the Islamic Revolution, such as dismantling the tribal socio-political organization maintained and ruled by khans, pushed many more Qashqay to give up nomadism and settle down in rural and urban centers. The settled Qashqay benefited from a more regular and stable education. They were, however, deprived of the partial autonomy they had enjoyed in the tribal system. Furthermore, the Qashqay children were mixed with the Iranian-speaking children and the practice of their mother tongue was restricted to the family and close circle of Qashqay friends.

For the non-settled Qashqay, those who continued the nomadic way of life, educational standards and access deteriorated. Among the reasons were the disturbance in the rhythm of seasonal migrations, and the bureaucracy in the national education system into which the Central Office of Nomadic Peoples Education was merged. This situation sustained until the mid-1990s, when the *Majles* ("Parliament") of Iran passed legislation in order to re-establish the Central Office of Nomadic Peoples Education, mainly thanks to five Qashqay members of the Parliament (Sohrābi 2008 & Beck, personal communication, 2011). This legislation has later been applied, and the re-established Office has thereafter been in charge of the education of nomads. Whether this new administration has been beneficial to the nomadic Qashqay needs further investigation.

1.8. Profession

The occupation of the Qashqay, as nomadic pastoralists, was traditionally livestock breeding. They raised sheep and goats, and to a lesser extent, transport animals such as horses, camels, and

12 Bahmanbeigi, subsequently, devoted himself to write his memories and experiences from the nomadic life and the education of the nomads in the form of short novels in Persian. He contributed, this way, both to the Qashqay culture and Persian language, but not to the Qashqay language. He thought his Qashqay speech was "mixed" and did not even deserve to be recorded (personal interview, April 2008, Shiraz). The government of Khatami paid tribute to him for his role in the education of nomads (On Bahmangeigi and his role in the life of the Qashqay see also Beck 1986 and Jurie 2005).

The circular dance of the Qashqay women during a wedding ceremony in the village Mobârak-Âbâd, Firuzâbâd, Fars. © Sohrab Dolatkhah (2000)

donkeys. The Qashqay women, almost all, were handloom weavers producing highly valued rugs, gilim, gabbeh, and all sorts of items needed for their bed, their tents and their animals. They also produced woven decorative items (on the Qashqay women see also Huang 2009). Most of the Qashqay possessed land, often in their winter zone. They cultivated crops and vegetables. Wealthy ones possessed orchards of limes, sweet lime, orange and apple trees. They primarily used well water in the warm and semi-arid winter zones. They used spring water in the lush highlands of their summer zones. In both zones, they also benefited from seasonal rainfall for their farms and livestock.

More than 13 thousand Qashqay households still do seasonal migrations (only in the province of Fars, according to the website of the Office of Nomadic Peoples Affairs of Fars). The traditional mode of transport has changed; Instead of pack animals, they usually use pickups and trucks to carry their belongings and even their livestock. A considerable number of Qashqay are semi-nomad, i.e. they live in their permanent dwellings in villages or towns, meanwhile being occupied or overseeing their livestock in pasturelands.

The great majority of the Qashqay are settled down in villages and towns. In rural zones, there are still settled Qashqay who keep breeding livestock. Having graduated from professional high schools or universities, most of the middle-aged and young Qashqay (mainly men but also women, however, with less opportunity) are employed or are in search of employment in public and private sectors. Sometimes, they attain high positions at all levels of the society. The unemployment rate is high, especially in rural zones. This causes much immigration towards cities, where they live in the poor slum neighborhoods inhabited by a mixture of people coming from other ethno-linguistic origins. The Qashqay women, especially old-aged and middle-aged ones, keep producing woven items, no matter where they live. They sell their products to ambulant traders or in local markets, usually for a relatively low price.

1.9. Identity

In the past, the Qashqay tribespeople viewed their identity in terms of a necessary connection to a tribal group. This affiliation was crucial for the people living as nomad with seasonal migrations within a pasture-based territorial organization. It gave them a strong sense of community and structured their everyday life.

The fact that almost all members of the confederation communicated with each other in a unique language was as important as the tribal affiliation. The Qashqay tribespeople introduced themselves as 'Turks' to distinguish themselves from anyone else who did not speak Turkic, in particular Persians whom they referred to as *tat* or *tajik*—'*non-Turks*' (for the term *tat,* see Minorsky 1929 & Golden 2006: 17). The Qashqay addressed each other as *x* from the subtribe *x* from the tribe *x*. They employed the term 'Qashqay' rather to precise their affiliation to the confederation, particularly when addressing themselves to public offices.

At present, despite the disappearance of the confederative tribal system, the Qashqay still define themselves by their affiliation to a subtribe and a tribe, irrespective of their place of residence, occupation or the number of fellow Qashqay with whom they are in contact. One can be a high-ranking military officer, a lawyer, a doctor in his / her urban furnished office or a university student. A considerable number of the Qashqay, however, belongs to a socio-economically lower-class and live in slums populated by a mixture of people from different ethnolinguistic origins. In such "melting pot" of different groups, the language may still stay the principal criterion for identification of the Qashqay from others, if its transmission to young generations can be continued.

2. The Qashqay language

The Qashqay called their language *'Turki'* or *'Torki'* (ترکی in Arabo-Persian script). In everyday speech, they still make use of this term when asked what language they speak. Qashqay writers have recently preferred the term قاشقایی ترکي '*Turki-ye Qašqayi*' ("Qashqay Turkic") (see for example Mardāni 2001, 2002, and 2007). Western researchers, from the mid-20th century on, have taken the ethnonyme *qašqā'ī* to refer to this language (for different transcriptions see 1.1) (Kowalski 1937; Menges 1951; Cafaroğlu & Doerfer 1959; Doerfer *et al.* 1990; Csató 2001, 2005, 2006).

Previously, Qashqay was understood to be a dialect of Azerbaijani (Cafaroğlu & Doerfer 1959: 281). Currently, it is considered as a language of its own right. This consideration is argued on the base of both sociolinguistic data and pure linguistic characteristics (Csató & Dolatkhah Forthcoming). The main argument in this regard is that Qashqay shows a great divergence from other Oghuz languages, particularly Standard Turkish and to a lesser extent Azerbaijani (especially that of the Republic of Azerbaijan). There is, however, a large degree of interintelligibility between Qashqay and Azerbaijani, in particular, the variety spoken in Iran (which is generally called Azeri). An average Qashqay would understand also other languages of Oghuz branch, such as Turkish and Turkmen, though only to a limited extent; this, mainly, because they show significant morphophonological differences.

2.1. Introduction

2.1.1. Previous research on Qashqay

Qashqay has been known to scholars from the early 20th century. A. A. Romaskevich, a Russian folklorist, pioneered the documentation of Qashqay by collecting 35 folkpoems during his trip to the province of Fars in 1914. Being a folklorist, he was not interested in linguistic analysis; He did only a transcription in Cyrillic script and a translation into Russian, adding also an introductory note on the Qashqay and some explanatory notes on the folk poems (Romaskevich 1925: 573-610). Yet, his work is linguistically of great worth in that it gives an insight into the spoken Qashqay of more than one hundred year ago. Kowalski's presentation (1937) of Sir Aurel Stein's *"Archaeological Tour in the Ancient Persis"* consists of some 80 single phrases, five short narrative texts and three poems collected by Sir Aurel Stein in 1935 from the *Aynalu* tribe whose dialect was very close to Qashqay, especially the *Šešbäli* variety. Kowalski's grammatical description of Stein's texts indicates small differences between Aynalu and Qashqay. In fact, the same differences have more or less existed between different varieties spoken in the Qashqay tribes. K. H. Menges made a field trip to Semirom, one of the main Qashqay centers in the north of Fars, in 1950. He reported on his "trip to Persia" in 1951, and three of his Qashqay texts were published in Doerfer *et al.* (1990: 135-138). The next documentation of Qashqay was several narrative texts collected by Gunnar Jaring in the 1940s from Mohammad Bahmanbeigi, then a university student in Tehran. Jaring transcribed these narratives in Turcological notation. However, he did not publish them in his life and handed them over to Éva Á. Csató and Lars Johanson. Éva Á. Csató presented "Jaring's materials" and used them for her description of some features of the Qashqay grammar (Csató 2006). She also studied the present tense in Qashqay by using these texts along with her own fieldwork specimen and other texts of Qashqay (Csató 2001). She dealt with the copied features of Qashqay, too, in another article making use of the same specimens (Csató 2005). Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt, and Semih Tezcan collected a considerable amount of Qashqay specimen, mostly poetry, in Firuzabad, during the Turcological expeditions to Iran initiated by Gerhard Doerfer in the 1960s. These texts were finally published in *Oghusica aus Iran* (Doerfer *et al.* 1990: 67-132). They provided a short introduction to Qashqay, the translation of collected texts into German and a vocabulary, without, however, discussing the grammatical features of the texts. Underhill (1987) described some aspects of the Qashqay sound system based on the data which he had collected from some members of the former Qashqay ruling family. Soper (1987) studied the "loan syntax in Turkic and Iranian" comparing the verbal systems of Qashqay, Uzbek, and Tajik.

Qashqay has also been subject to research of several other linguists working on Turkic and Irano-Turkic languages, from the areal and comparative point of view (see for example, Kıral 2004 & 2006 and Kurubayashi 2006).

A Qashqay man
© Ehsan Shahinsefat, iranian.com

2.1.2. Orthography

Qashqay is not a written language, there are, however, a lot of works of poetry and prose written in this language, a few ones dating back to the early 20th century. They were written in the Arabic-based Persian script. A modified version of this script has been in use since a decade ago, which is intended to reflect the vowel system of Irano-Turkic languages including that of Qashqay. A tendency is to use the Latin-based Azerbaijani or Turkish orthography. Qashqay texts written in these orthographies can be found on the Internet.

2.1.3. Qashqay and Turkic languages

Qashqay is genetically affiliated to the southwestern (SW) branch of Turkic languages, also called Oghuz Turkic. The other languages of this branch are Turkish, Azerbaijani (Azeri), Turkmen, and Gagauz. Qashqay has been classified as a member of the sub-branch of South Oghuz (SW^S), which comprises dialects of Iran and Afghanistan (Doerfer 1990: 19; Johanson 1998 82-83). It represents the southernmost language of this family, isolated geographically among Iranian languages.

2.1.4. Varieties

Given the diverse origins of components of the Qashqay tribal confederation, many several varieties and sub-varieties of Qashqay exist. Degrees of variation can be found from one tribe to another one. Sometimes, the variation is significant even in different subtribes of the same tribe. However, it is difficult to find varieties in which the variation involves all of the main aspects of language, i.e. phonology, morphology, syntax, and lexicon. It is in this frame that we would propose the following list as Qashqay varieties:

- Amaleh
  (including the Kaškollu and Därešorlu sub-varieties)
- Fārsimadān
- Šešbäyli
- Abiverdi

Besides the major variations related to tribes, there are differences in the speech that correlate with the habitat of speakers; those living in nomad or remote rural zones have a more relatively ‘pure’ speech, thus differences in their varieties are better noticeable. On the other hand, those settled in cities make use of a shared set of copied features from Persian which causes a levelling process between their varieties. To establish a global map of Qashqay varieties, a systematic large scale investigation is needed.

2.1.4.1. The Amaleh variety

The Amaleh tribe not only acted as the political core of the whole Qashqay confederation, but also became a linguistic crossroad at which many groups of both Turkic origins (who spoke different Turkic varieties) and non-Turkic (mainly Iranian speakers) converged. Over time, the Amaleh tribe became a locus for the development of a Qashqay variety that acquired the common features of all other Qashqay varieties, while being more iranicized than them. With more intertribal interactions and with sedentarization, the Amaleh variety has gained ground and spread to almost all settled Qashqay community.

2.1.4.2. Towards a Standard Qashqay?

A standard variety is a variety which a group of people use in their "public discourse", e.g. in the publications, mass media, education, and administration (Finegan 2007: 13). It is codified and *standardized* in terms of its grammar, vocabulary, and pronunciation. Such a variety performs roles in community/society that other varieties do not perform. The standard variety gains further ground since it becomes much practical and prestigious than the non-standard varieties.

Among Qashqay varieties, the Amaleh is more likely to be standardized. It has been spoken by the ruling clan of the Qashqay confederation, and also by the most populated Qashqay tribes. Moreover, almost all Qashqay written texts are produced by the speakers of the Amaleh variety. The most important of these publications is a Qashqay-to-Persian dictionary (Mardāni 2007). However, the standardization of the Amaleh variety is still far from being achieved for reasons such as the lack of supporting institutions, incoherency in the action of Qashqay writers, and the lack of a comprehensive grammar suggesting normative practices on different aspects of language use.

2.1.5. Bilingualism & language switching

Monolingualism in Qashqay is currently extremely rare. Even very old-aged illiterate Qashqay in remote nomadic zones have a basic command of Persian. The middle-aged generations practice Qashqay only in the family and limited circle of close friends. Even speaking in Qashqay, they make use of many copying from Persian, often switching from one language to the other one. The educated youth make use of Persian as their first language, especially those who live in urban centers with a majority of Persian speakers.

The age groups most susceptible to language switching are the children and teenagers. Although they start to speak Qashqay in family from a very young age, they speak it less when they begin the formal education in a Persian-based school. Then they practice Persian everywhere, except in family, considering it more prestigious than Qashqay (see also Hassan-Abadi & Karimnia 2003).

Many educated young Qashqay, in particular those having access to Internet and satellite TV's, tend to learn and use Turkish—the *Turki-ye Istanbuli* as it is called in Iran— in correspondence and conversation. They replace Persian words integrated in Qashqay with their Turkish or Azeri equivalents. Such a linguistic attitude is motivated by a language-based ethnic awareness in apparent opposition to a state policy reluctant to education in minority languages.[13]

2.1.6. Endangerment and maintenance

The major concern about Qashqay, as many other unwritten minority languages in the world, is its viability. Qashqay can be considered as being endangered, due to the sociolinguistic situation mentioned above, but it is far from being on the verge of extinction. It will be spoken by thousands probably for still several decades. What is sure, however, is that the Qashqay spoken by younger generations will be much more affected by Iranian and will lack many genuine Turkic features.

13 According to the Article 15 of the Chapter II of the Iranian Constitution, "the use of regional and tribal languages in the press and mass media, as well as for teaching of their literature in schools, is allowed in addition to Persian." But in reality, this law has only partially applied, i.e. the speakers of "regional and tribal languages" are not allowed yet to teach and learn "their literature in school".

Such a concern has recently created a strong tendency among the young Qashqay, especially the university students, to endorse their language by different activities such as publishing books and journals and writing on the Web in Qashqay. Middle-aged and young writers produce texts of diverse genres such as short stories, poetry, and essays in Qashqay. They are also interested in collecting and documenting the Qashqay folk literature. In this regard, it is worth mentioning Assadollāh Mardāni, a retired Qashqay teacher, who has had several publications (Mardāni 1999, 2000, 2007).

Structurally, Qashqay has maintained its basic Turkic patterns (especially in morphology), some of which showing archaic traits and some others being the result of a natural evolution in isolation. Meanwhile, Qashqay has borrowed many features from Iranian languages, in particular Persian. The syntax of Qashqay, as the most influenced aspect after the lexicon, has drastically come close to the Persian syntax, especially at the clause level. The different Qashqay varieties have also undergone a process of leveling because of a long-term and constant interrelation between Qashqay tribes. A shared set of copied features has intensified this leveling process. A mixture of (archaic) Turkic and Iranian features and characteristics related to the process of leveling have sped up the divergence of Qashqay from its modern affiliates, especially Turkish. So that, given the current divergence, one can consider Qashqay as an Irano-Turkic language on its own right.

To reinforce this community language against the endangering factors, attempts should be focused on codifying and promoting a *standard Qashqay,* in order that it can be easily written and read by new generations.

2.1.7. Phonology

The pronounciation of Qashqay speakers displays the significant accent of colloquial Persian of southern Iran. This accent may vary depending on special dialect of different regions. The influence of other local Iranian languages such as Lori of Kohgiluyeh and that of Bakhtiari on the Qashqay phonology needs to be investigated.

2.1.8. Vowels

Qashqay has seven vowel phonemes, as illustrated in Table 2. The vowel /*e*/ is a front semi-closed unrounded phoneme occurring in first syllables, as in *gejä* ‘night’, *yer* ‘place, earth’.The vowel /ï/ is rather centralized, e.g. ïllïrïm [ɨɬɬɨrɨm] ‘lightning’.

Table 1. Qashqay vowels

	high		nonhigh (mid and low)	
	rounded	unrounded	rounded	unrounded
front		i	ä	e
back	u	ï	o	a

Qashqay varieties studied in this research lack the front rounded (labialized) vowels /*ü*/ and /*ö*/; they have given place to their non-rounded counterparts /*i*/ and /*e*/ respectively, e.g. *iz* < *üz* ‘face’, *gez* < *göz* ‘eye’. Though, they can sometimes occur in the speech of the elderly. Long vowels do not occur but in conservative pronounciation of Persian and Arabic loans. Lengthening of a previous vowel occurs in Arabic loans containing a medial glottal sound, e.g. *mä:mulän* < A. *ma‘mūlan* ‘usually’.

2.1.9. Consonants

Qashqay exhibits 24 consonants, as represented in 0. The segment /*ž*/ occurs only in loan words of Persian, e.g. *žaleh* < P. ‘proper name for girls’, or of French, e.g. *mažik* < F. ‘felt pen’ (originally a brand name for felt pen). The consonant /ŋ/ is realized as velar nasal **[ŋ]** when it is adjacent to back vowels, e.g. *yaŋal* ‘burnt brown’, *baŋ* ‘bank’, *aŋla-* ‘understand’; and as a palatal nasal [ɲ] following front vowels, e.g. *iŋil* ‘light’, *miŋ* ‘thousand’. /ŋ/ does not occur in initial position. The presence of /ŋ/ in Qashqay sound system makes possible the distinction of 2p.sg. possessive suffix *-iŋ* from the ‘pronominal n’ appearing with the accusative case when this latter follows the possessive marker of 3rdp.sg. as follows: *äviŋi* [house-2SG.POSS-ACC] ‘your house.ACC] *vs. ävini* [house-3SG.POSS-ACC] ‘his / her house. ACC’.

Table 2. Qashqay consonants

	Labio-dental	Denti-alveolar	Palato-alveolar	Palato-velar	Post-velar	Glottal
Plosive and affricate	*p* *b*	t d	č ǰ	k g	q	
Fricative	f v	s z	š ž		x ɣ	h
Nasal	m	n		ŋ		
Lateral		l				
Vibrant		r				
Semi-vowel			y			

Qashqay consonant system exhibits some phonological features, one of which concerns the voiced bilabial plosive /*b*/ and the labio-dental plosive /*v*/. In intervocalic position, particularly in the vicinity of low vowels such as /*ä*/ or /*a*/, the segment /*b*/ becomes [v] e.g. *tävär* < *täbär* 'ax', or even [w] as in *towsan* < P. *tabessun* < *tabestan* 'summer'. As for the phoneme /v/, it develops into the voiced bilabial [w] in many native words, e.g. *towuɣ* < *tavuq* 'hen', *qowun* < *qavun* 'melon'. The affricate /*č*/ becomes fricative /*š*/ in suffixal syllables when it meets the plosive /*d*/ or /*t*/ as in *aštïm* < *ač-dï-m* 'I opened', while the affricate /*ǰ*/ becomes /*ž*/ in the same condition, e.g. *tažda* < *taǰ-da* 'in (on) the krown'.

2.1.9.1. Nominal morphology

2.1.9.2. Nouns

Nouns are inflected by suffixes for number, possession and case in the following order: ***stem-NUMBER-POSSESSION-CASE***, e.g. *äv-lär-iŋiz-dä* 'in your(s) home(s)'. There are two numbers (singular and plural) and nine cases (see 0 and 0). The plural marker is *-LAr*, e.g. *il-lär* 'years', *yal-lar* 'hills', *qoyun-lar* 'sheep'. In compound nouns, the marker of plurality is suffixed on the second component: *arvad ušaɣ-lar* 'women and children', *qärri qoǰa-lar* 'old people'. The Persian plural suffix *-(y)an* appears in few Persian plural loans, for example, the vocative *aqayan* 'misters' (spoken form: *åqåyun* < *åqå* 'sir, mister'). This word can also take the plural suffix *-LAr* when speakers want to add more politeness to their speech: *åɣåyun-lär*. The same thing is true for some Arabic broken plurals, such as *ašxās-lär* < A. *ašxās* 'persons'. On the phrase, nouns may be indefinite, definite, specific, and on discourse level they may be familiar (see below).

2.1.9.3. Referential categories

The indefinite article is *bir* 'one', e.g. *bir kepäg* 'a dog'. Sometimes, nouns may also take the Persian enclitic marker of indefiniteness *=(y)i*, e.g. *bir zad=i* 'a certain thing'; by this combination, Qashqay marks singularity and specificity. Qashqay lacks definite articles. Definiteness can be expressed on phrase level by morphosyntactic means such as the accusative case, e.g. *adam-ï* [person-ACC], and the genitive case, e.g. *kitab-ïŋ* 'book.GEN'.

Qashqay has copied the enclitic morpheme *-(y)akï* from Iranian, seemingly from the Lori of Kohgiluyeh, a language of Southwest Iranian (Kenneth von Zeipel, p.c.), and / or from the Bushehri dialect which have the suffix *-(y)Aku* (Anonby, ms.). The morpheme *-(y)akï* is optionally suffixed on noun to indicate familiarity. It marks the noun phrases aforementioned in a given speech ("track marking") or contextually identifiable ("recognitional reference") (on this subject, see Heine & Kuteva 2006: 101). It attaches only to nouns and substantivized adjectives: *adam-akï* 'the (aforesaid) man', *beyig-akï* 'the (aforesaid) big one'. It cannot be attached to numerals, pronouns or to nouns having a unique reference such as *gin* 'sun', *donya* 'world'. It does not occur with plural and possessive marker; thus, the following examples are ungrammatical: **ušaɣ-akï-lar or *ušaɣ-lar-akï* '(intended meaning) the (aforesaid) children', **berk-im-akï or *berk-akï-m* '(intended meaning) my (aforesaid) hat'. The suffix *-(y)akï* may be followed by case and copular markers: *qïz-akï-nï* [the.girl-ACC], *oɣul-akï-ymïš* 'It has been the (aforesaid) boy'. (For a more detailed discussion on the morpheme *-(y)akï*, see Dolatkhah *et al.*, forthcoming).

2.1.9.4. Possession

Possession in Qashqay is indicated by the possessive marker on the possessed element in a genitival phrase in which the possessor inflects for genitive case, as in: *Ali-niŋ kitab-ï* [Ali-GEN book-POS3SG] 'Ali's book'. Table 3 illustrates the possessive markers.

Table 3. Possessive markers

1st p.sg.		-(I)m	'my'
2nd p.sg.	(familiar)	-(I)ŋ	'your'
	(polite)	-(I)ŋIz	'your'
3rd p.sg.		-(s)I	'her', 'his', 'its'
1st p.pl.		-(I)mIz	'our'
2nd p.pl.		-(I)ŋIz	'your'
3rd p.pl.		-(s)I	'their'

The vowels between parentheses drop when the suffixes attach to noun stems with a final vowel, as shown by the following examples.

	Singular		Plural	
1st p.	qïz-ïm	'my daughter'	qïz-ïmïz	'our daughter'
2nd p.	qïz-ïŋ	'your daughter'	qïz-ïŋïz	'your daughter' (plural and formal)
3rd p.	qïz-ï	'her / his daughter'	qïz(lär)-ï	'their daughter(s)'

The possessive marker of third person singular has two variants: i) *-(s)I,* when no other suffix follows it, as in *bajï-sï* 'her / his / their sister'. ii) *-(s)In*, when it is followed by another suffix such as a case marker: *äl-in-ä* [hand-POS3SG-DAT], *ara-sïn-nän* [between-POS3SG-ABL]. The same goes true for the possessive marker of third person plural, as in: *kitab-läri* 'her / his / their books', and *kitab-lärin-i* [book-POS3PL-ACC].

2.1.9.5. Case inflexion

Qashqay has eight marked cases (the nominative is unmarked). The particularity of Qashqay case system is that the equative and terminative cases are still productive. The terminative is distinct from other cases in attracting the stress on its first syllable. The instrumental case has comitative meaning, as well. It behaves more like a case than a postposition. The equative and the instrumental case suffixes are unstressed. Case suffixes are indicated in Table 4.

Table 4. Qashqay cases

Case	suffix	*äv 'house'*	qol 'arm'	daɣ 'mountain'
NOM	----	äv	qol	daɣ
ACC	-(y)I, -nI	ävi	qolu	daɣï
GEN	-im -iŋ (only for first person singular and plural pronouns)	ävim äviŋ	qolu qoluŋ / qolïŋ	daɣïm daɣïŋ»
DAT	-(y)A	ävä	qola	daɣa
LOC	-DA	ävdä	qolla	daɣda
ABL	-DAn	ävdän	qollan	daɣdan
EQU	-čä	ävčä	qolčä	daɣčä
TER	-(y)Ančä(s)	ävänčä(s)	qolančä(s)	daɣančä(s)
INST	-(I)nän,(y)nän	ävinän	qolunän	daɣïnän

2.1.10. Adjectives

Attributive adjectives are placed before their noun, e.g. *uǰa daɣ* 'high mountain'. There is no number and case agreement between the adjective and the noun. The Persian suffix of comparative *-tär* is used with adjectives, e.g. *uǰa-tär* 'taller' as well as adverbs, e.g. *uxarï-tär* 'more upwards'. Superlatives are formed by a genitival phrase involving a genitive-marked noun and a possessive-marked adjective, e.g. *daɣ-lar-iŋ uǰa-sï* or by a mix of genitival phrase and comparative form involving the ablative case as well, e.g. *daɣ-lar-iŋ varï-sï-n-nan uǰa-tär-i* 'the biggest (one of the) mountain(s)'. Adjectives like *beyig* 'big' and *pes* 'bad' can also function as noun, and as adverbs, *pes ollu* 'it turned out bad'.

2.1.11. Pronouns

2.1.11.1. Personal pronouns

Typical personal pronouns are found for the singular and plural 1st and 2nd persons. The 3rd person is formally identical to distal demonstrative pronoun *o* 'that' and *onlar* 'those' (see 0).

Table 5. Personal pronouns

	Singular	Gloss	Plural	Gloss
1st p.	män	'I'	biz	'we'
2nd p.	sän	'you' (sg.)	siz	'you' (pl. and formal)
3rd p.	o	'it, she, he'	onlar # ollar	'they'

2.1.11.2. Anaphoric personal pronouns[14]

The anaphoric personal pronouns in Qashqay are the pronouns referring to persons already talked about in the speech or contextually evident. They are made on the base of the pro-form *belä* inflected for the possessive marker of relevant person, as shown in table 6..

Table 6. Anaphoric personal pronouns

	Singular	Gloss	Plural	Gloss
1st p.	beläm-	'myself'	belämiz-	'ourselves'
2nd p.	beläŋ- (singular)	'yourself'	beläŋiz- (plural / formal)	'yourselves'
3rd p.	beläsi-	'herself, himself'	beläläri-	'themselves'

2.1.11.3. Intensive-reflexive pronouns

The intensive-reflexive pronouns in Qashqay are formed on the base of the nominal stem *ez* < *öz* 'self, essence' which takes the possessive marker of the relevant person, e.g. *ez-im* [self-POS1SG] 'myself', etc. Qashqay has six intensive pronouns as indicated in table 7.

Table 7. Intensive-reflexive pronouns

	Singular	Gloss	Plural	Gloss
1st p.	ezim	'myself'	ezimiz	'ourselves'
2nd p.	eziŋ	'yourself' (sg.)	eziŋiz	'yourselves' (pl. / formal)
3rd p.	ezi	'herself, himself, itself'	ezläri	'themselves'

Like other pronouns, the intensive-reflexive pronouns can be inflected for cases and copular markers, e.g. *ezim-ä* 'to myself', *ezläri-n-nän* 'of / from themselves', *eziŋiz-inän* 'with yourselves', *eziŋ-äŋ* 'it is you, yourself'.

14 This denomination is quite troublesome, for the word *anaphor,* in a general sense, refers to *pronouns.* For lack of a better term, thus, I have employed the term 'anaphoric' in its most strict sense, i.e., conveying backward reference to the persons present in the speech.

2.1.11.4. Possessive pronouns

Possessive pronouns in Qashqay are formed on the basis of personal pronouns inflected for the genitive case and suffixed by an enclitic *-kI,* as in: *män-im-ki* [I-GEN-KI] 'mine', *siz-iŋ-ki* [you-GEN-KI] 'yours.PL'. For the rest of these pronouns see table 8.

Table 8. Possessive pronouns

	Singular	Gloss	Plural	Gloss
1st p.	mänimki	'mine'	bizimki	'ours'
2nd p.	säniŋki	'yours.SG'	siziŋki	'yours.PL'
3rd p.	oninki # onïnkï	'hers/his/its'	onlärinki	'theirs'

The possessive pronouns of third person (singular and plural) can also have nonpersonal referents, i.e. they may express the deixis of non-human and inanimate.

2.1.12. Verbal morphology

Qashqay verbs are either simple, e.g. *de-* 'to say', *apar-* 'to take', derived from a nominal or another verbal stem, e.g. *dašla-* 'to stone', *ellir-* 'to kill', or compound constructed with a nominal element of Persian or Arabic origin preposed to a Turkic light verb, e.g. *yad ed-* 'to remember', *tamam ed-* 'to finish'. Rarely, it is a Persian verbal root which is employed instead of the nominal item. That is, the present root of a Persian verb is followed by a Turkic light verb, examples: *row ed-* 'to move' < P. *rævˇ-* 'to go' + Tr. *et-* 'to do'. Qashqay has gone further in using Persian verb roots in verb formation; sometimes, it makes use of a bare Persian present root in the way a Turkic root is employed, e.g. *sazï-mäg* 'to get along with' < P. *saz-* < *saxtæn* 'to construct, to get along with', *nalïx-* < P. *nalidæan* 'to moan'.

2.1.13. Non-finite verb forms

Infinitive. The infinitive form of Qashqay verbs ends in the invariable stressable suffix *-mäg*, e.g. *käs-mäg* 'to cut', *otur-mäg* 'to sit', *saxla-mäg* 'to keep'. *Action nouns.* Action nouns are formed by adding the suffix *-DIK* to the verb stem, e.g. *gäl-dig* [to come-DIK]. This is the sole action noun existing in most Qashqay varieties which serve to construct complement clauses. *Participles.* Paritciples are stems ending to one of participial suffixes *-(y)An, -mIš* and *-mAz* (neg aorist) which serve as "attributes with or without a head" (Johanson 1998 46), e.g. *gil-än qïz* 'the girl who laugh' or 'the laughing girl', *gäč-miš gin-lär* 'the past days', *qïy-mäz* 'one who is stingy'. The participles serve as head in non-finite relative clauses. The most productive of participles in Qashqay is the suffix *-(y)An*. *Converbs.* Converbs are non-finite verbal constructions ending in one of following suffixes: *-(y)AnnA,* e.g. *de-yännä* 'once said', *-(y)A ... -(y)A,* e.g. *qač-a ... qač-a* 'running'. They serve to mark the head of non-finite adverbial clauses.

2.1.14. Finite verb forms

Finite verbs are conjugated verbs marked for tense, aspect, mode (TAM) and person number. *Simplex TAM suffixes*. The suffixes of TAM directly attach to verb stem, except in negative forms in which the negation marker *-mA* occurs between the stem and TAM suffixes. Table 9 indicates a list of various Qashqay TAM suffixes (conjugated for the 3rd singular person of verb *ed-* 'to do') without discussing the other possible values of each suffix.

Table 9. Simple TAM suffixes

Category	Suffix	Example	Gloss
Present	-(y)ir	ed-ir	's/he does / is doing / will do'
Aorist	-(y)Ar	ed-är	's/he will / would (probably) do'
Optative	-(y)A	ed-ä	'that s/he does'
Ability/Possibility	-(y)äbil-	ed-äbil-	's/he can do'
Necessitative	-(y)AsI	ed-äsi	's/he should do'
Conditional	-sA	ed-sä	'if s/he does'
DI past	-DI	ed-di	's/he did'
Present perfect	-mIš	ed-miš	's/he has done'

Complex TAM suffixes. Various combinations of the simple TAM suffixes are possible with the past copula *-(y)IdI* and *-(y)mIš* to form complex TAM suffixes as illustrated in 0. The initial vowel of the copula drops in combinations.

Table 10. Complex TAM suffixes

Category	Suffix	Example	Gloss
Imperfective	-(y)IrdI	ed-irdi	's/he was doing / used to do'
Evidential imperfective	-(y)IrmIš	ed-irmiš	's/he (apparently) was doing / used to do'
Possibility (past)	-(y)äbilli	ed-äbilli	's/he could do'
Possibility (habitual)	-(y)äbilär	ed-äbilär	's/he can (habitually) do'
Possibility (imperfective)	-(y)äbilirdi	ed-äbilir- /ärdi	's/he could (habitually) do'
Possibility (perfect)	-(y)äbilmiš	ed-äbilmiš	's/he could have done'
Possibility (evidential)	-(y)äbilmišimiš	ed-äbilmišimiš	's/he could (apparently) had done'
Optative (past)	-(y)Aydi	ed-äydi	'that s/he did'
Necessitative (past)	-(y)Asiydi	ed-äsiydi	's/he should be doing'
Necessitative(evidential)	-(y)Asiymiš	ed-äsiymiš	's/he should have been doing'
Past perfect	-mIšImIš	ed-mišimiš	's/he had (apparently) done'

Personal markers. There are three sets of personal markers. i) The personal markers used for non-past forms (present *-(y)ir*, modal *-(y)A/Ir,* aspectual perfect *-mIš,* existential predicates *var-* and *yox-* and nominal predicates.

Table 11. Set 1 personal markers

1st p.sg.		-äm
2nd p.sg.	informal	-äŋ
	polite	-äŋIz
3rd p.sg.		---
1st p.pl.		-äG
2nd p.pl.		-äŋIz
3rd p.pl.		-lär

ii) The personal markers used for past forms, optative *-(y)A*, conditional *-sA* and past copula *-IdI* (0).

Table 12. Set 2 personal markers

1st p.sg.		-m
2nd p.sg.	informal	-ŋ
	polite	-ŋIz
3rd p.sg.		---
1st p.pl.		-ɢ
2nd p.pl.		-ŋIz
3rd p.pl.		-lär

The 3rd person singular is unmarked both in nonpast and past froms. The personal markers, especially those of set 1, are identical to the copula.

iii) The personal markers used in imperative / prohibitive forms. They directly attach to verb stem, e.g. *bax-ïŋ* 'look!', *bikil-sinlär* '(may) they return' (0).

Table 13. Set 3 personal markers

2nd p.sg.	informal	---
	polite	-Iŋ, -IŋIz
3rd p.sg.		-sIn
2nd p.pl.		-Iŋ, -IŋIz
3rd p.pl.		-sInlär

2.2. Syntax

2.2.1. Phrase structure

All determinants precede the nominal head, e.g. *bir adam* ‘a person’, *bu äv* ‘this house’, *sowuγ qïš* ‘cold winter’, *mänim bašïm* [I-GEN head-POS1SG] ‘my head’, *at quyruγu* [horse tail-POS3SG] ‘horse tail’, *dämir čomaγ* ‘iron club’.

Ezafe constructions. Although the Eẓafe construction is not part of inherited Qashqay morphosyntax, its use to relate a nominal head to its determinant in the speech of young generations, especially those with highly Persianized speech, is not uncommon. These constructions are mostly global copyings of Persian elements, in which the Ezafe =e binds together: i) noun + attributive adjective, e.g. *räqse äsil* [dance-EZ original] ‘original dance’, *del=e γafel* ‘unaware heart’, ii) noun + genitive attribute (very limited): *banne=ye xoda* ‘the poor fellow’ (lit. ‘God’s servant’); iii) and various other head + attribute relations: *dowre=ye ǰäη* ‘time of war’, *hodud=e čel sal* ‘around forty years’, *mowred=e näzär* ‘under discussion’ (lit. ‘the issue of attention’).

Adpositional phrases involve a nominal head suffixed with a case marker and followed by a postposition, e.g. *säniη iči* [you-GEN for.POS3SG] ‘for you’, *ävä sarï* [home-DAT towards], *zohrdän sora* [noon-ABL after] ‘after noon’, *burdän belä* [here-ABL BELA] ‘henceforth’, *šamnän iläri* [dinner-ABL before] ‘before dinner’.

Complex verbal phrases are limited to compound constructions, e.g. *zäη vur-* [ring strike] ‘to make a phone call’, *ketäg ye-* [blow eat] ‘be beaten’, and double-verb predicates, e.g. *tut otur!* ‘come (and) sit down!’. These are mostly structured upon Persian patterns or include Persian lexical elements. Verb serializers like *-(y)Ib* and action modifiers (see Johanson 1998:4 2) do not exist in Qashqay varieties studied in this article.

2.2.2. Clause & sentence structure

2.2.2.1.Constituent order

The basic constituent order in the Qashqay clause resembles that of other cognate languages; it is subject-object-verb (SOV) in almost all unmarked orders, as in:

(1)

Ali	*bir*	*namä*	*yazdï.*
Ali	a	*letter*	write.DI.PST3SG

‘Ali wrote a letter.’

SVO order is preferred when the indirect object is a complement of the dative / directive, e.g.:

(2)

Ali	*gedäsi*	*daγ-a.*
Ali	go.NECS3SG	mountain-DAT

‘Ali must go to the mountain.’

The place of adverbials is often before the predicate:

Ali	*sähärlär*	*saat*	*panǰdä*	*oyanir.*
Ali	morning	o’clock	five.LOC	wake.up.PRS3SG

‘Ali wakes up at 5 o’clock in the morning.’’

2.2.2.2. Coordination

Clauses in Qashqay are coordinated through juxtaposition or the use of coordinating conjunctions. Juxtaposition is the most common way of coordinating clauses in Qashqay:

(3)

šer	*nä're*	*čäkär*	*härnä*	*šer*	*varïmiš*	*gäler.*
lion		pull.AOR3SG	whatever	lion	existing.PQP3SG	come.AOR3SG

'The lion yell (and) all other lions came.' (Dolatkhah 2012, folktale 3:78)

Coordinating conjunctions. While not as commonly found as juxtaposition, conjunctions are also used to coordinate clauses in Qashqay. The most common coordinating conjunction is the enclitic *=(y)o* 'and':

(4)

häyä,	*dowarï*	*vill*	*edär*	*o*	*varïr*	*gedär.*
yes	herd.ACC	free	do.AOR3SG	and	go.AOR3SG	go.AOR3SG

'Yes, he abandoned the herd and set off.' (Dolatkhah 2012, 3:4)

The disjunctive coordinator *ya* 'or' and the adversative coordinator *vali* or *ama* 'but', are copied from Persian.

(5)

demiš	*ya*	*belämä*	*šer*	*sidi*	*gäti*	*ya*	*arvadïŋï*	*alläm.*
say.MIS.PST	either	to.me.	lion	milk.POSS3SG	bring.IMP2SG	or	woman.POSS3SG.ACC	take.AOR1SG

'He said: either you bring me some milk of lion or I will take your wife.' (Dolatkhah 2012, folktale 3:66)

2.2.2.3. Subordination

Being a Turkic language, Qashqay exhibits left-branching subordinating clauses which involve non-finite verb forms in their predicate. This strategy has though given ground to a right-branching subordination which makes use of the general subordinating conjunction *ki (ke)* to introduce a vast variety of subordinate clauses with finite predicate including complement clauses, relative clauses and adverbial clauses.

Subordinating conjunctions. The general subordinating conjunction is the Persian particle *ki (ke)*. A number of compound conjunctions, also copied from Persian and composed of *ke* plus other elements, such as *växti ke* 'when', *hämin ke* 'as soon as' and *be šärti ke* 'on the condition that', are used as well. Other subordinating conjunctions include *ta* 'until, so that' and *ägär* (*ägä*, *äyä*) *ki* 'if'.

2.2.2.3.1. Complement clauses

A complement clause is a subordinate clause that replaces a complement and serves as the argument of the verb in the main clause. Qashqay exhibits two types of complement clauses:

Non-finite complement clauses. These are "Turkic type" complement clauses whose predicate comprises a verbal stem suffixed to an action noun, which in Qashqay is often *-DIK,* as in:

(6)

qïlïč	*älä*	*nayafel*	*yat-tïg-ï*	*yerdä*	*elli.*
Qilich	EMPH	sudden	sleep-DIK-POSS3SG	place.LOC	die-DI.PST3SG

'Qilich died all of a sudden where he was sleeping.' (Dolatkhah 2012, interview 4:48)

Finite complement clauses. They comprise a finite predicate and follow the main clause and are linked to it by the subordinating conjunction *ki*:

(7)

bilmeyr	*ki*	*bu*	*bir*	*čobannïr;*	*väzir*	*oγulu*	*däyil.*
know.NEG.PRS3SG	KI	this	a	shepherd.3SG	vizir	son.POSS3SG	not

'She did not know that he was a shepherd, he was not the son of the vizir.' (Dolatkhah 2012, folktale 3:16)

2.2.2.3.2. Relative clauses

A relative clause is a clause that describes the referent of a head noun. It functions as a modifying complex or an adjective-like construction, rendering the referent of the head noun restricted and often definite. Relative clauses in Qashqay are non-finite or finite.

Non-finite relative clauses. They involve a Turkic participle in the predicate. The participle still highly productive in Qashqay is *-(y)An* which relativizes the subject, as in:

(8)

iŋer	ǰahal	oγul	tazzä	girdäg-dän	čïx-än	kiši-ydi…
as.if	young	boy	new	nuptial.tent-ABL	exit-PART	man-PST.COP3SG

'As if he was a young man who had just came out of nuptial tent...' (Dolatkhah 2012, interview 4:41)

And the oblique constituents such as complements of time or place, as in:

(9)

orä	kil	tek-il-än	yer-ä	bir	lalä	ol-ur.
there.DAT	ashes	shed-PASS-PART	place-DAT	a	herb	become-AOR3SG

'A plant of watermelon grew where the ashes were shed.' (Dolatkhah 2012, folktale 7:61)

Finite relative clauses. These are right-branching relative clauses of "Persian type" which are introduced after the main clause with the subordinating conjunction *ki*:

(10)

ger-er	*tä*	*älä*	*gilikčä*	*ki*	*geter-miš*	*duš-du.*
see-AOR3SG	TA	EMPH	yarn.ball	KI	take-PF3SG	fall-PST3SG

'He noticed that the very yarn ball she had taken fell down.' (Dolatkhah 2012, folktale 8:42)

In restrictive relative clauses, the head noun is marked by a demonstrative and / or the Persian indefinite marker *=i*:

(11)

[o	*qïz=i*	*ke*	*män*	*ese-r-äm]*	*bu*	*däyil.*
that	girl=INDEF	KI	I	want-PRS-1SG	this	NEG.COP

'This is not the girl whom I want.' (Dolatkhah 2012, folktale 8:85)

The personal pronouns can frequently be used as the head of non-finite relative clauses, as in:

(12)

onlar	*yer*	*varï;*	*biz*	*ki*	*qalmämišäg*	*daha*	*yoxumuz.*
they	land	existing.POSS3SG	we	KI	stay.NEG.MIS.PST.1PL	anymore	exist.not.POSS1.PL

'They have land, but we who have not stayed there have nothing anymore.' (Dolatkhah 2012, interview 1:61)

2.2.2.3.3.Adverbial clauses

Adverbial clauses express the same types of functions as adverbs: temporal, causal, purposive, conditional, consecutive, etc. Most kinds of adverbial clauses precede the main clause. For temporal clauses, the most used connection to the main clause is the particle *ki* on its own:

(13)

sudän	*ičär,*	*älä*	*ordä*	*ki*	*ičär*	*olur*	*axsaɣ*	*ǰeyran*
water.ABL	drink.AOR3SG	EMPH	there.ABL	KI	drink.AOR3SG	be.AOR3SG	lame	gazelle

‘He drank the water, (and) he became a lame gazelle where he drank the water.’ (Dolatkhah 2012, folktale 6:70)

Causal clauses, which may precede or follow the main clause, are connected to the main clause with *ki*:

(14)

munu	*beläsinä*	*demä*	*ki*	*narahat*	*olur.*
this.ACC	to him	say.NEG	KI	sad	become.AOR3SG

‘Do not say this (word) to her / him, otherwise s/he will be sad.’

Purposive clauses precede the main clause and are usually linked to it by means of the conjunctions *tä*. The verb in purposive clauses is always in the optative:

(15)

dedi:	*arvad,*	*där-i*	*ač*	*tä*	*gäl-ä-m!*
say.PST3SG	woman	door-ACC	open.IMP.2SG	TA	come-OPT-1SG

‘He said: wife, open the door in order that I enter!’ (Dolatkhah 2012, folktale 1:62)

Purposive clauses can also be connected to the main clause by juxtaposition:

(16)

män	*gälmišäm*	*säni*	*ger-ä-m.*
I	come.MIS.PST.1SG	you.ACC	see-OPT-1SG

‘I have come (in order) to visit you’.

Finite conditional clauses, which also precede the main clause, are usually linked to it by means of the conjunction *ägär # ägä # äyä* ‘if’:

(17)

äyä	*tez*	*gäl-ä-ɳ,*	*mäni*	*ger-är-äɳ.*
if	early	come-OPT-2SG	I.ACC	see-AOR-2SG

‘If you come early, you will see me.’

The conditional clause and the main clause may also be juxtaposed, as in:

(18)

xub	*därs*	*oxu-yä-ɳ*	*qabul*	*ol-ar-äɳ.*
good	lesson	read-OPT-2SG	accepted	become-AOR-2SG

‘(If) you work (your lessons) well, you will passé the exam.’

Non-finite conditional clauses in which the predicate contains the Turkic suffix *-sA* can also occur. The conjunction *ägär* ‘if’ in these clauses is always optional.

(19)

(äyä)	*zereŋ*	*ol-sä-ŋ,*	*iš-i*	*tamam*	*ed-är-äŋ.*
if	agile	be-COND-2SG	work-ACC	finished	do-AOR-2SG

'If you are agile, you will finish the work.'

Consecutive clauses in Qashqay are mostly non-finite clauses involving Turkic converbs. The most productive Qashqay converb is *-(y)ännä,* which introduce consecutive clauses (with a nuance of immediacy) before the main clause:

(20)

täpig-inän	*vur-ännä,*	*där-i*	*qer-r-är.*
kick-INST	hit-CONV	door-ACC	break-AOR-3SG

'Giving it a kick, he smashed the door.' (Dolatkhah 2012, folktale 1:48)

A subordinator sush as *vaxti(ki)* 'when' can optionally occur along with the converb, as in:

(21)

munnär	*vaxti*	*attïlä-yännä,*	*čay*	*genä*	*qowzan-är.*
these	when	jump-CONV	river	again	lift.PASS-AOR3SG

'As soon as they jumped [crossed it], the river started to flow again.' (Dolatkhah 2012, folktale 6:49)

2.2.3. Discourse structure

We have already mentioned the limited use of the anaphoric enclitic morpheme *-(y)akï* which serves to mark familiarity of the referent of a protagonist present in a given text or retrievable from a given context knowledge of which being shared between the speaker and addressee, as the following example illustrates:

(22)

gälännä	*deyällär:*	*pas*	*qez-akï*	*nolmuš?*
come.CONV	say.AOR.3PL	then	girl-FAM	what.become.PF3SG

'Once arrived, they asked: what has happened to the girl then?' (Dolatkhah 2012, folktale 7:32)

Other strategies of structuring discourse in Qashqay include changes in intonation, constituent order, and use of grammatical words and particles such as älä, *ki, DA, DA ki,* to mention some. A sequence of the Turkic particle *DA* and the Persian *ki* serves to introduce the topic, as in the following sentence, which comes in the end of a part of a folktale about two children planning to deceive a demon.

(23)

div	*dä*	*ki*	*deyir*	*tez*	*allanir.*
demon	DA	KI	say.PRS3SG	soon	be.cheated.PRS3SG

'As for the demon, they say, it is easily deceived.' (Dolatkhah 2012, folktale 6:55)

Note that the particle *DA* alone is a topic shifter, as it is so in Turkish as well (see Göksel & Kerslake 2005: 348). Consider the following example:

(24)

bu	*sudän*	*ičär;*	*älä*	*ordä*	*ki*	*ičär*	*olur*	*aγsaq*	*ǰeyran.*
this	water.ABL	drink.AOR3SG	EMPH	there.ABL	KI	drink.AOR3SG	become.AOR3SG	lame	gazelle

qezakï	*dä*	*ordä*	*yol*	*gezleyr*	*ki*	*kaka*	*gälä.*
girl.FAM	DA	there.ABL	road	watch.PRS3SG	KI	brother	come.OPT3SG

‘(He) drank some of the water. As soon as he drank, he became a lame gazelle. And the girl kept watching the road and waiting for her brother to return.’ (Dolatkhah 2012, folktale 6:70-71)

2.2.4. Lexicon

Tent school
Source: internet

The Qashqay lexicon is heavily loaded with Persian (and Arabic via Persian) loan words. However, many genuine Turkic words are still in use to convey basic concepts in different domains, e.g.: celestial bodies: *gey* ‘sky’, *ay* ‘moon’, *gin* (*gün*) ‘sun’, *yer* ‘earth’; body parts: *baš* ‘head’, *aγz* ‘mouth’, *deš* ‘chest’, *bel* ‘back’; kinship: *anä* (*nänä*) ‘mother’, *baǰï* ‘sister’, *qardaš* ‘brother’, *oγul* ‘son, boy’, *qïz* ‘daughter, girl’, *dazzä* ‘mother-side aunt’, *ballïz* ‘sister-in-law’; domestic animals: *at* ‘horse’, *qoyun* ‘sheep’, *quzzu* ‘lamb’, *gäčče* ‘goat’, *ešäg* ‘donkey’, *seγer* ‘cow’, *kepäg* ‘dog’, *dävä* ‘camel’; wild animals: *qurd* ‘wolf’, *tilki* (*tülkü*) ‘fox’, *dowšan* ‘rabbit’, *doŋuz* ‘pig’; fruits: *almä* ‘apple’, *qowun* ‘melon’, *qarpïz* ‘watermelon’, *qoz* ‘walnut’; dairy products: *sid* (*süt*) ‘milk’, *arrï yaγ* ‘butter-oil’, *yoγurt* (*qattïq*) ‘yoghurt’, *ayran* ‘sour milk’; cereals: *buγda* ‘wheat’, *arpä* ‘barley’.

Adverbial and adpositional items are basically Turkic, e.g. *uxarï* ‘up, upwards’, *ašaγï* ‘down, downwards’, *yazzï* ‘outside’, *ičäri* ‘inside’, *bäri* ‘since’, *iläri* ‘before, forwards’, *geri* ‘back, backwards’, *sora* ‘after’, *yaxin* ‘near’, *iraγ* ‘far away’, *bäyix* ‘a little earlier’, *orta* ‘middle, amidst’, *az* ‘few’, *artïγ* ‘more’, *čox* ‘much, many’, *varï* ‘all’, *ayrï* ‘other’, *belä* ‘as’.

Most basic actions are expressed by monosyllabic lexical verbs of Turkic origin, e.g. äk- ‘cultivate, farm’, *al-* ‘take, buy’, *äm-* ‘suck’, *äy-* ‘bend’, *as-* ‘hang’, *at-* ‘throw’, *bas-* ‘press’, *bat-* ‘set (for sun, moon, etc.)’, *bax-* ‘look’, *bil-* ‘know’, *bul-* ‘find’, *dad-* ‘taste’, *dam-* ‘drip’, *de-* ‘say, tel’, *den-* < *dön-* ‘return’, *ed-* < *et-* ‘do’, *el-* < öl- ‘die’, *en-* ‘get off’, *ger-* < *gör-* ‘see’, *gir-* ‘enter’, *ič-* ‘drink’, *käs-* ‘cut’, *min-* ‘get on’, *ol-* ‘become’, *qal-* ‘stay’, *qaz-* ‘dig’, *qïr-* ‘break’, *qon-* ‘land’, *qoy-* ‘let, put’, *sär-* ‘spread out’, *saγ-* ‘to milk’, *sir-* < *sür-* ‘drive’, *tek-* < *tök-* ‘pour’, *tur-* ‘stand’, *ver-* ‘give’, *vur-* ‘beat, hit’, *yaγ-* ‘to rain’, *yan-* ‘burn’, *yat-* ‘sleep’, *yaz-* ‘write’, *ye-* ‘eat’, *yor-* ‘tire’, *yos-* ‘trim’, *yu-* ‘wash’.

2.2.5. A Qashqay text:

To transcribe this folktale, I have opted for a phonological transcription based on Turcological notation suggested by the editors of *The Turkic Languages* (Johanson & Csató, 1998).

This folktale is told by Belqeys Jahangiri, a 90 year-old woman (and his son Imamqulu, around 60) from the Jamabozorgi subtribe of the Amaleh tribe, in the Qashqay-speaking village Khordeh-dareh, Lārestān district, Fars, Iran, on January 6, 2007.

Qïrmïzï bäy ‘Mr. Red’

1. Qadim bir čobanïmïš, adï qïrmïzï bäyimiš. 2. O dizä yadmïšïmïš dowar yanïnä, Imamqulu’nïŋ dowarïnï otayïrmïš. 3. Diš gerer bir ay bašï uǰunnä bir gin äyyi uǰunnä bir sarï ulluz dä gebäyi issinnä. 4. Häyä, dowarï vill edär o varïr gedär.

1. In olden times, there was a shepherd called Qirmizi Bay «Mr. Red». 2. He slept out there next to the herd; he was tending the herd of Imamqulu. 3. He dreamt there was a moon above his head and a sun on the tip of his feet and a yellow star upon his navel. 4. Then, he abandoned the herd and set off.

5. Tä bir šah qïzï bir väzir oɣuluynän häm-maadä olmuš ki qäčälär, vähdäläri bu kohnä hamam ičiymiš. 6. O geǰä väzirä qonaɣ gäler. 7. Väzir oɣulu gedä bilmäz. 8. Bu dä ho xäbär yoxïymiš, gedär yatär kohnä hämmam ičinä, aǰïnnän yoxiyä dä gedmeyirmiš. 9. Bir gerer tä bir adam deyir: älä, alïr gerer bir xorǰïn pullur.

5. And the daughter of a king and the son of a vizier had agreed to run away together; the meeting point was in the old hammam. 6. That night, the vizier received some visitors. 7. The son of vizier could not arrange to go [to the meeting point]. 8. As for the shepherd, he was not aware of the event; he went and slept in the old hammam, and because of hunger he could not sleep. 9. He suddenly heard a voice saying: here! He took it, and it was a bag of money.

10. Muddät olur dubärä deyir: älä; bir xorǰïn äšräfidi, teladï, alïr 11. Muddät olur gerer deyir: gäti. 12. Turur äyɣä gerer tä ikki at bašï älinnä. 13. Ikki at bašï älinnä gäterer o, qoyällär äyiɣläri altïnä minillär o ya Ali sännän mädäd gedällär.

10. After a while, the voice said again: here! It was a bag of gold coins, he took it, too. 11. After a while, he heard: bring them! 12. He got up and saw that she had taken two horses [lit. she had the heads of two horses at hand]. 13. She had taken two horses; they mounted them saying O Ali, help us! they went away.

14. Qïz dedi: bu mäniminän danïšäsiydi giläsiydi!

14. The girl told herself: he should talk to me, have fun with me!

15. Älbätä kakabowasïnnän aralanmïš owqatï tälxdi. 16. (Imamqulu: bilmeyr ki čoban apayir, bilmeyr ki bu bir čobannïr, väzir oɣulu däyil.) Geddi geddi geddi šäfăq addï gerdi axxey, išteba gälmiš; 17. Fikr eddi ki män šah qïzïyäm, äyä bikillim geri ifteza olläm. 18. Šamsïmä yazïlmïš. 19. Geddi, geddi bir kän qäraɣïnä mänzel eddi.

15. She had just left his brothers and his father, so she was in a bad humor. 16. [Imamqulu]: She did not know that the one who was taking her was a shepherd, that he was not the son of the vizier. They went further, and when it was dawn, the girl noticed that, alas, she had made a mistake. 17. She thought: I am the daughter of the king, if I return I would be the subject of scandal. 18. This is my fate. 19. They went further, and they settled in the outside of a town.

20. Bir čäŋ pul varïydï. 21. (Imamqulu: yo, munu demädiŋ nänä nä! 22. Burdä ki gedillärdi gerdi bir qowɣalï čämänli xub yerdi.] 23. Häyä, qïz deyär: neččä danä arvanäŋ olä gätiräŋ burä, ǰahal qïz ǰahal oɣul oläŋ, deyäŋ, giläŋ, päsin nä irläšä irläšä gedäŋ. 24. (Imamqulu: burdä oɣul hešnä demädi, heš säs edmädi.)

20. She had got a handful of money. 21. (Imamqulu: no, you did not tell all, mum!) 22. (On their way, she saw a place of grassy lawns). 23. Yes, the girl said: what if we had some *arvanä* to take them here to graze and all together, young girls and boys, to laugh, to chat, and to return home at night singing all together. 24. (Imamqulu: here, the boy said nothing; he did not make any noise.)

25. Geddi owantär gerdi bir čämänli ɣowɣalï yerdir. 26. (Imamqulu : qoyun ämǰägli xub yerdir.) 27. Dedi xodaya xodalïɣïŋ haqqïčä neččä seɣeriŋ oläydi, ǰahal qïz ǰahal oɣul oläŋ gätiräŋ burä deyäŋ irleyäŋ päsin nä irläšä irläšä gedäŋ. 28. Kiši säs edmädi. 29. Gerdi gowban nä däyil.

25. They went a little further. They saw a place covered of grass. 26. (Imamqulu: a place full of good-*qoyun ämǰägi*[15]). 27. She said: oh God, by the grace of your divinity, if only we had some cows, we the young girls and boys, in order to bring them here [to graze] chatting and laughing, and in the afternoon, to return home singing together. 28. The man said nothing. 29. She concluded that he was not a cowboy, neither.

30. Geddi, gerdi čäkmäli yerdir, dedi neččä danä atïŋ olä, gäläŋ burä neččä ǰahal qïz ǰahal oɣul oläŋ, irläšäŋ deyäŋ o giläŋ pässin nä irläšä irläšä gedäŋ. 31. Ordän nä rät olännä gerdi bir parä butta bašï yo qoyun ämǰäyi yo sarï gül beläy zad var. 32. (Imamqulu : yašïlï kamalï xub yer.) 33. Dedi axxey ! nä bir siri qoynïŋ olä gätiräŋ burä ǰahal oɣul ǰahal qïz oläŋ, giläŋ o irläšäŋ, päsin nä dowar äyɣisä gedäŋ ävä. 34. Burdä dedi axxey, häy dediŋ!

30. They went much further. They arrived to a place covered by *čäkmäli*[16]. She said: I wish we had some horses, we the young girls and boys, in order to come here and sing and chat and have fun, and in the afternoon, return home singing together. 31. After having passed this place, she saw some *butta bašï*[17], *qoyun ämǰäyi* and *sarï gül*[18], and the like. 32. (Imamqulu: a good place full of *yašïlï kamalï*.) 33. She said, oh my! What fun to be young and have a herd of sheep and take them here laughing and singing all night and return home with the herd singing together! 34. Here, he said: wow! How you said well!

35. Daha billi ki čobannï. 36. Daha burdän geddi. 37. Geddi bir kän qäraɣïnä mänzil eddi. 38. Bir čäŋ pul verdi dedi munu apar o kännä bir yemäli gäti yeyäg. 39. Geddi verdi bir turub bälginä o soɣanä o arpä tappïsïnä gätirdi.

35. Finally, she knew that he was a shepherd. 36. Then they departed from there. 37. They settled outside a town. 38. She gave him a handful of money and said: take this money to that town and bring some food to eat. 39. He went and bought some radishes, some onions, and a few loaves of thick bread of barley.

15 *qoyun ämǰäyi:* a herb used as fodder for the cattle
16 *čäkmäli:* a good meadow full of grass, which is good for horse
17 *butta bašï*: an other herb used as fodder for the cattle
18 *sarï gül:* an other herb used as fodder for the cattle

40. Vurdu bašï ičinä dedi orä otu! 41. Geddi čelow käbab allï gätirdi, yedilär o duwarä minnilär. 42. Geddilär, nä išiŋ var, geddilär bir iraγ yerä mänzel eddilär. 43. (Imamqulu : burdä märzdän čïxdilär geddilär bir daha kišvärä, märze bu šahdän čïxdilär) 44. Bu ǰeγäläyi apardï hämmamä, baš o qulaγïnï dizäddi.

40. She gave him a blow on the head and said, stay here! 41. She went to the town and bought and brought portions of *čelow-käbab*[19]; they had it and mounted the horses again. 42. They set off; in short, they went to a distant place and settled there. 43. (Imamqulu: in fact, they crossed the border and reached another country. They crossed the border of the country of the king). 44. She took this young man to a hammam and washed him and gave him a presentable appearance.

45. Ezi bir neččä danä Imamqulu läyin bullu gätirdi. 46. Beläsini äqd eddi, gälin ollu beläsi iči. 47. Bir qars o bargah addï. 48. Bir ǰurbuǰa adamïdï yä, bu arvad dä iŋer šahnume xoda. 49. Xub, äzangu gedmišdi bun issinä äzan deyirdi, dedi: allahu häf märg!

45. She, herself, found some men like Imamqulu and brought them. 46. She married him and became a newlywed. 47. She built a castle and set a court. 48. He was a poor man, but the woman, she was like an angle of God (literally: the princess of God). 49. Then, the muezzin had mounted up the roof and was calling to prayer. He chanted: *Allahu haf marg*! (lit. Allah and seven deaths!).

50. Deyir vaqti gezi dušdu bu arvadä o qarsä, dedi allahu häf märg. 51. Šah dedi tutiŋ gätiriŋ tä män munïŋ bašïnï vuräm. 52. (Imamqulu: ne allahu äkbär demir, deyir allahu häf märg?) 53. Biz dunyayï tazzä geriräg; dunya gezimizä inni ačïlir inni deyir allahu häf märg! 54. Apardïlär, dedi täsädduq oläm, burä bir qärs o bargah dušmuš, bir gälinnir bir ǰuzmu adamnïr, vaxti gezim dušdu tikim biz-biz eddi, dedim allahu häf märg.

50. It is said that when he saw this woman and this castle, he said *Allahu haf marg*. 51. The king said, grab it and bring it to me with his head! 52. (Imamqulu: why does he say *Allahu haf marg* instead of saying *Allahu akbar*.) 53. So we just enjoy the world, it has just opened the door to us. He is chanting *Allahu haf marg*! 54. He was taken to the king. He said: My dear king (lit. that I would be your sacrificed), over there, they have built such a palace; there is a newlywed and a little man; when I saw that all, my hair stood on end and I chanted: *Allahu haf marg*.

55. Xub, dedi gediŋ gäteriŋ beläsini. 56. Geddilär čobanï gätirdilär. 57. Bir daγïmïš, alabärzäŋi daγï. 58. Alabärzäŋi daγïnä, o daγä, gedän däyinän gäläniŋ bašïnï alabärzäŋi qazirmiš. 59. (Imamqulu : Alabärzäŋi bir vähši ǰanavardï, gäman edam šerdi.)

55. Then the king said: go and take him to me! 56. They went and came back with the shepherd. 57. There was a mountain: the mountain of *Alabarzangi*. 58. Anyone who would go to the mountain of Alabarzaŋi, anyone who wanted to visit that mountain would be beheaded by Alabarzaŋi. 59. (Imamqulu: Alabarzaŋi is a wild animal. I think it is a lion.

60. Alabärzäŋi bir daγdä, šerdän baladästi, häyä, šerdän balaydästi. 61. Gäler, gälännä gerer, arvad gerer Qïrmizi bäy owqatï tälx gäyil. 62. Demiš nässiŋ? Demiš hešnä. 63. Deyär felan felan olmuš, deyiräm nässiŋ ä? 64. Demiš šah belämnän šer sidi iseyir, Alabärzäŋi sidi.

60. Alabarzangi lives in a mountain. [Another participant:] it is stronger than lion, yes stronger than lion. 61. He returned home; when arrived, his wife noticed that Mr. Red looked sad. 62. She asked: what's happened to you? He said nothing. 63. She said: God damn you! I am asking you what's happened. 64. He said: the king asked for the lion's milk, the milk of Alabarzangi.

65. Demiš qorxmä, gä burä. 66. qarar edmiš, demiš ya belämä šer sidi gäti ya arvadïŋï alläm. 67. äyä šer sidi gäterdiŋ qïzimi dä verräm beläŋä. 68. väzer äveniŋ nä här nä aγ o qïzïlï var verräm beläŋä. 69. xob, dedi gäl burä; gäl burä qïrmizi bäy.

65. She said do not be afraid, come here. 66. The king had told him: you bring me lion's milk or I will take your wife. 67. If you bring me some milk of lion, I will give you my daughter, too. 68. And I will give you also all the silver and gold (coins) that are at the vizier's home. 69. Well, she said: come here, come here, Mr. Red!

70. toša torbä verdi dedi gedäräŋ uǰanïŋ üssünä aγ su gedir suyïŋ qäraγïnä bir beyig čenardï. 71. čenar puštunnä bir šerdi yatmïš, qečinä bir yarmačča batmïš, älä ordän nalir. 72. (Imamqulu: yarmačča, bir šaxa batmïš qečinä.) 73. šaxa batmïštï häyä, älä ordä nalïxir. 74. gedäräŋ eziŋi vurräŋ čenarïŋ puštunä, växti kin xub näfäsiŋi allïŋ tutäräŋ yarmaččädän čäkäräŋ, eziŋi genä vurräŋ čenarïŋ puštunä.

70. She gave him provisions and said, you go to the top of the [mountain], where flows the white water, on the bank of which there is a plane-tree. 71. Behind the plane-tree, there is a lion felt asleep; a branch of *yarmačča* has injured one of its feet and it groans of that over there. 72. [Imamqulu:] *yarmačča*; a branch of tree has hurt his foot. 73. A branch of tree has hurt him, yes; it groans at that place. 74. You go behind the plane-tree, once you have resumed your breathing, remove the branch with all your strength, [then] you come back behind the tree.

75. onnä šer yalar, yalar o yalar halïnä gäler, onnä dilä gäler. 76. onnä turräŋ äyγä salam verräŋ deyäräŋ bäle män gälmišäm sid iči, šer sidi iči. 77. gedär o ordä yarmaččayï čaxardïr o šer yalar o hušunä gäler o dilä gäler o deyär män šer sidi iseyiräm. 78. šer nääre čäkär härnä šer varïmïš gäler. 79. ikkisini ellerellär, gärdän gulu sekällär.

75. At this point, the lion will lick its injured foot and will resume its health and will speak again. 76. Then, you shall stand up and greet it and tell it that you have come for some milk, some milk of a lion. 77. He went and pulled the branch from the foot of the lion and the lion licked its wounds and resumed its health and began to speak with the man who said, I want some lion's milk. 78. The lion yelled and all other lions gathered there. 79. Two of them were killed and their skin were removed entirely.

19 The most appreciated traditional dish in Iranian society, the main ingredients of which are rice (that makes the *čelow*) and kebab, a mixture of meat and spices and onion.

80. onnä šerläriŋ baqqïsïnï dan edällär saɣallär, dollurur aɣzïnï dä baɣlällär. 81. šerläriŋ birisini dä owsarlällär atällär issinä qïrmizi bäyi dä minnirillär. 82. deyär inni var ged. 83. gäler, bilmeräm daha inni neççä geǰä olmuš, gäler, sid gätermiš šer dä gätermiš. 84. älä minigli gedär šah huzurunä.

80. Then the rest of lions were set in rows, were milked and the two skins were filled and closed. 81. They harnessed one of the lions, charged it [with the two skins full of milk] and made Mr. Red mount up it. 82. The lion said: now, you can go. 83. He returned. I do not know how many nights it took, he returned bringing the milk of a lion but also the lion itself. 84. He went to the king driving the lion.

85. šah ki munu gerer deyär bääle beläyin adam älä bizim lazïmïmïzdïr šayestädi, qïzïmï dä verräm beläsinä. 86. üč geǰä ginniz toy edär, qïzini dä verär älä bu qïrmizi bäyä. 87. inni ikki sultan qïzï alïr. 88. väzeriŋ nä härnä aɣ o qïzïl varïymïš gäterer tekär älä munïŋ älinä. 89. bu gäčär, o ävvälki arvaddän bir oɣul girinä gäler.

85. When the king saw that all said, we need such a person, he is worthy, and I will give him my daughter too. 86. The king gave his daughter to Mr. Red and the wedding ceremony lasted three days and three nights. 87. Now he had the daughters of two sultans as wife. 88. He [The king] gave him also all the gold and silver that the vizier possessed. 89. After a while, his first wife gave birth to a baby boy.

90. bir gini arväd bäšïnä bäxïrmïš, beyig ärväd, kučik ärväd dä lifäsinä, älä kummuǰä oɣul lä gebäyi issinä gäzirmiš. 91. gülür, gülännä beyig ärväd deyär be nämänäyä güyläŋ? demiš heč, bir seyiš verer. 92. deyär onnä ki män gällim yätdïm kohnä hämäm ičinä, onnä män diš germišdim gün bäšïm uǰunnä, ay äyɣim uǰunnä, särï ulduz dä gebäyim issinnä. 93. inni ki fikir ediräm älä bu kummuǰä ušäɣdïr. 94. bäle, diši täabir olmuš.

90. One day, the wife, the elder one, was delousing his head, and the younger one was delousing his hem pants (*lifa*), and the little boy, he was busy playing upon his belly. 91. Mr. Red laughed. The elder wife asked: why are you laughing? He said: it's nothing. She insulted him. 92. He said: the night I came to sleep in the old hammam, there, in a dream I saw that the sun was above my head, the moon over my feet and a yellow star upon my navel (belly). 93. Now I think that it [the star] meant this very little child. 94. Yes, his dream was realized.

Qashqay carpet

Abbreviations

1st p.sg.	first person singular
1st p.pl.	first person plural
2nd p.sg.	second person singular
2nd p.pl.	second person plural
3rd p.sg.	third person singular
3rd p.pl.	third person plural
A.	Arabic
ABL	ablative case
ACC	accusative case
Adj.	adjective
Adv.	adverb
ANPH	anaphoric pronoun
AOR	aorist
CAUS	causative
COMP	comparative
COND	conditional
CONV	converb
COP	copula
DAT	dative /directive case
DEF	definite marker
DEONT	deontic (obligative)
DER	derivational suffix
DOM	direct object marker (in Persian examples)
E.	English
EMPH	emphatic
EQU	equative case
Ex.	example
EZ	ezafeh
F.	French
FAM	familiarity
fig.	figuratively
fut	future
gen	genitive case
imp	imperative
impf	imperfect
impf.evd	evidential imperfect
indef	indefinite marker
inf	infinitive
inst	instrumental
IPA	International Phonetic Alphabet
lit.	literally
ms.	manuscript
loc	locative case
necs	necessitative
neg	negative
neg.aor	negative aorist
nom	nominative
P.	Persian
p.c.	personal communication
part	participial
pass	passive
pf	perfect
pl	plural
poss	possessive marker
possib	possibility
postv	post-verb
ppl	Persian plural
pqpf	pluperfect
prev	pre-verb
prs	present
pst	past tense
rec	reciprocal
refl	reflexive
sg	singular
subj	subjunctive
T.	Turkic
TAM	tense / aspect / mood
TER	terminative case
Tr.	Turkish

References

Bahmanbeigi, Mohammad (1945-1946). ‘Orf va *ā*dat dar ‘ašāyer-e Fars. Editions Azar, Téhéran [In Persian]. [Republished as: “Moeurs et coutumes des tribus du Fārs”. In: V. Monteil (ed.), (1966). *Les tribus du Fārs et la sédentarisation des nomades*. Paris: Mouton, pp. 101-152.]

Beck, Lois (1986). *The Qashqa’i of Iran*. New Haven, Conn: Yale University Press.

Caferoğlu, Ahmet and Doerfer, Gerhard (1959). Das Aserbeidschanische. In *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Tome I, pp. 280-307, Wiesbaden (eds. Jean Deny, K. Grönbech, H. Scheel et Z. V. Togan).

Csató, Éva Ágnes (2006). Gunnar Jaring’s Kashkay materials. In Lars Johanson & Christiane Bulut (eds), *Turkic-Iranian contact areas.* Historical and linguistic aspect. Wiesbaden: Harrassowitz. 209-225.

Csató, Éva Ágnes (2005). On copying in Kashkay. In: *Éva Á. Csató, Bo Isakssons & Carina Jahani (eds.) Linguistic Conversion and areal diffusion: Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. London: Routledge Curzon, pp. 271-283.

Csató, Éva Ágnes (2001). *Present in Kashkay*. In: Turkic Languages. Vol. 5: 104-119.

Dabir - Moghaddam , Mohammad (2006). *Internal and External Forces in Typology: Evidence from Iranian Languages.* In: Journal of Universal Language 7. pp. 29-47.

Doerfer, Gerhard, et al. (1990). Qašqā’ī-Gedichte aus Fīrūz-ābād *(=Südoghusisch).* In: *Oghusica aus Iran*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 67-132

Dolatkhah, Sohrab & Csató, Éva Á. (2014). *Vocalism in two Kashkay varieties of the Amaleh tribe.* In: Heidi Stein (ed.) Turkic languages in Iran past and present. Turcologica. Wiesbaden: Harrassowitz, 100, pp. 101-121.

Dolatkhah Sohrab, Éva Á. Csató & Karakoç, Birsel. 2016. *On the marker -(y)akï in Kashkay:*. In: Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas, and Bo Utas (eds.) *Turks and Iranians: Interactions in Language and History;* pp. 283-301. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Dolatkhah, Sohrab (2012). *Elements for a grammar of Kashkay*. Unpublished PhD dissertation. Paris: Ecole Pratique des Hautes Etudes.

Dolatkhah, Sohrab. (2007). *Présentation et documentation du folklore Qashqay*. Unpublished Master thesis. Paris: Ecole Pratique des Hautes Etudes.

Erdal , Marcel (2004). *A grammar of Old Turkic.* Leiden & Boston: Brill.

Erenoğlu, Dilek (2011). Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma [Social stratification in Qashqay Turks]. *Turkish Studies-International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic.* Turkey, Volume 6/4, fall 2011, pp. 123-137.

Finegan, Edward. (2007). *Language: Its Structure and Use* (5th ed.). Boston, MA, USA: Thomson Wadsworth.

Gharakhalou - Narrei , Mehdi (1996). *Migration and cultural change in urban communities of the Qashqa’i of Iran.* PhD thesis. Ottawa: University of Ottawa

Göksel, Asli & Kerslake, Celia (2005). (rerprinted 2009). *Turkish, A Comprehensive Grammar*. London & New York: Routledge.

Golden, Peter B. (2006). Turks and Iranians: An historical sketch. In: Lars Johonson and Christiane Bulut (eds.) *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 17-36.

Hassah-Abadi S. & Karimniā, A. (2003). A sociolinguistic study of Kashkay Turkic and its gradual extinction. *Turkic Languages 7*. pp. 144-145.

Huang, Julia (2009). *Tribeswomen of Iran: Weaving Memories Among Qashqa’i*. I. B. Tauris Publishers, UK.

Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (1998). (eds.) *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge.

Johanson, Lars. (1998). The Structure of Turkic. In: Lars Johanson & Csató, Éva Á. (eds.) *The Turkic Languages.* London, New York: Routledge, pp. 30-66.

Jurie, Étienne (2005). *Qashqa’i: derniers nomades d’Iran*. Paris: Voyages Zellidja.

Kāšgari, Mahmud. (Reprint) (2005). *Divanü Lugāti ’t-Türk.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kowalski, Tadeusz (1937). *Sir Aurel Stein’s Sprachaufzeichnungen im Äinallu-Dialekt Aus Südpersien.* Polska Akademia Umiejetnošci. Prace Komisji Orientalistycznej nr 29 (Mémoires de la commission orientaliste n° 29).

Kurubayashi, Yuu (2006). Syntactic borrowings of Azerbaijanian and Qashqay in Iran. Yagcioglu, S. and A. Deger (eds.) *Advances in Turkish Linguistics*. Türkiye, Izmir: Dokuz Eylül Yayınları, pp. 669-679.

Mardāni R. Assadollāh (2007). *Qašqayi sözlügü* [in Arabo-Persian script] ‘A dictionnaire of Qashqay’. Shiraz: Editions Rahgosha.

Mardāni R. Assadollāh (2000). *Asanaklar: Tarānehāye torkiye qašqā’ī* [the folksongs in Qashqay Turkic] [in Perso-Arabic script]. Entesharat-e Nakhlha-ye Sorkh. Iran.

Mardāni, R. Assadollāh (1999). *Atalar sözü, zärbolmäsäl-hā-ye torki-ye qäšqāyi* [In Arabo-Persian script with explanations in Persian]: The ancestors’ word, the Qashqay Turkic proverbs], Shiraz: Kiyan-našr publishers.

Menges, Karl Heinrich (1990). *Drei Qašqā’ī Text*. In: Doerfer et al. (eds.), pp. 135-138.

Menges, Karl Heinrich (1951). Research in the Turkic dialects of Iran. Preliminary report on a trip to Persia. *Oriens* 4. pp. 273-279.

Minorsky, Vladimir (1929). *Tāt (tat) [Texte imprimé] : mot turk pour désigner “les élèments étrangers compris dans les domaines des Turks”*, Paris: Auguste Picard.

Oberling, Pierre (2004). “Qašqā’ī Tribal Confederacy”. *Iranica, Online Edition*, in www.iranica.com/newsite, visited on January 21, 2009.

Oberling, Pierre (1974). *The Qashqā’i Nomads of Fārs.* The Hague: Mouton.

Price, Massoume (2005). *Iran’s Diverse Peoples*, A Reference Sourcebook. ABC-Clio’s ethnic diversity within nations series. (E-book).

Rohani, Fazlullah (1992). *Čadorhāye Siyāh: Pažuheši pirāmune ǰāme’e va eqtesāde ‘ašāyer - ile qaāqā’ī* [in Persian]. English title: The Black Tents: a Socio-Economic Study of the Qashqais. Stockholm: Jahan Book Co. & Arash Publications.

Romaskevich, Alexandre Aleksandrovich (1925). *Pesni Kashkaytsev* [Qashqay folksongs]. Leningrad: Musé d’Anthropologie et d’Ethnographie de l’Académie des Sciences de Russie, V/II, pp. 573-610.

Sohrabi, Ali (2008/1387). *Āmuzeš va parvareš dar ‘ašāyer-e Iran* [In Persian]: Education in the tribes of Iran], Shiraz, Navid Publishers.

Soper, John David (1987). *Loan Syntax in Turkic and Iranian: The Verb Systems of Tajik, Uzbek, and Qashqay***,** Ph.D. thesis, University of California, Los Angeles.

Sümer, F. (1973). Kāshkāy. In: *Encyclopédie de l’Islam.* 1987. Nouvelle Edition, Tome IV, Paris: Maisonneuve & Larose, pp. 721-722.

Underhill, Robert (1987). Contrastive phonology of Turkish and Qashqai Turkish. In: *Studies on Modern Turkish*. H. E. Boeschoten & L Th. Verhoeven (eds.), Tilburg University Press,
pp. 13-23.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ ТУРАЛЫ

Duman Zhakıp Ulı
Думан Жакып ұлы

Ұлттық киімдегі қазақ қызы © Ықылас Оразбай ұлы

Қытай қазақтары – Қытай Халық Республикасында жасап жатқан елу бес аз санды ұлттың бірі. Қазақтардың негізгі құрамы Қазақстан елінде болғандықтан, Қытайдағы қазақтар шегара аттап қоныстанған ұлт ретінде қаралады.

2010 жылғы мемлекеттік санақ бойынша, қытайдағы қазақтардың нақтылы жан саны – бір миллион төрт жүз алпыс екі мың бес жүз сексен сегіз адам (1462588), демек, қазіргі күнде Қытайда бір жарым миллон қазақ халқы өмір сүруде.

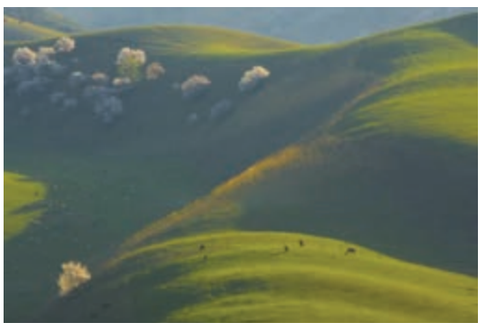

Бүркітші © Ықылас Оразбай ұлы

Қансонарда © Ықылас Оразбай ұлы

Қытайдағы қазақтар негізінен Шинжияң Ұйғыр автономиялы ауданына қарасты Іле Қазақ автономиялы облысында (жарым өлке дәрежелі саяси билік орган) жиі қоныстанған. Іле Қазақ автономиялы облысынан тыс, осы облыстың ортасына орналасқан (Тарбағатай мен Іле аймағының ортасында) Бұратала Моңғол автономиялы облысы, сондай-ақ Санжы Дүнген автономиялы обылысы (Санжыда Мори Қазақ автономиялы ауданы бар), Үрімжі өңірі, Құмыл аймағы сынды (Құмыл аймағында Баркөл Қазақ автономиялы ауданы бар) жерлерде де қазақтар жиы қоныстанған. Былайша айтқанда, қытай қазақтары солтүстік-шығыс Шинжаңды тұтас иелеп отыр. Қазақтар қоныстанған бұл өңірлер ежелден көшпенділердің ата қонысы боп келген Тәңір тауының терістігі мен Тарбағатай, Алтай тауларын қамтиды.

күнес жайлауы © Ықылас Оразбай ұлы

Бір қыдыру қазақтар Іле обылысына қарасты Құлжа қаласы, Шәуешек қаласы, Алтай қаласы, Күйтүн қаласы, Шиху қаласы, сондай ақ, Бұратала облысының орталығы Бұратала қаласы, Санжы облысының орталығы Санжы қаласы, Құмұл аймағының орталығы Құмұл қаласы, өнеркасіп қалалары Фукаң, Қарамайлы қаласы, сондай-ақ автономиялы районның орталығы Үрімжі қаласы (Үрімжі қаласында қазақтар жүз мыңға жуық) сынды заманауи қалалар мен жоғарыда аталған өңірлердегі отыздан артық аудан орталықтары мен жүздеген ауылдықтар мен қалашықтарда үкімет қызметін істейды және сан-салалалы касіптермен шұғылданады.

Үрімжі қаласы, Қазақтар жиі қоныстанған қала көрінісі © Ықылас Оразбай ұлы

Қазақтардың бір бөлігі Алтай, Тарбағатай, Тәңір таулары бауарайындағы байырғы жайлауларда мал бағып ежелгі ата-кәсіпті жалғастыруда.

Қазақ жайлауы © Ықылас Оразбай ұлы

Көш © Ықылас Оразбай ұлы

Киіз үй тігу сәті © Ықылас Оразбай ұлы

Жайлаудағы қазақ аналары © Ықылас Оразбай ұлы

Киіз үйдің керегелері мен шаңырағы
© Ықылас Оразбай ұлы

Қысқы көш © Ықылас Оразбай ұлы

Малшылар қыстауы © Ықылас Оразбай ұлы

Сиыр сауып отырған қазақ әйелі
© Ықылас Оразбай ұлы

Алтай, Тарбағатай, Тәңір таулары баурайларындағы жазықтарда егін салып, бау-бақша өсірумен, диханшылықпен айналысатын қазақтардың саны да аз емес.

Диқаншылық © Ықылас Оразбай ұлы

Егіс алқабы © Ықылас Оразбай ұлы

Қытайдағы қазақтар жоғарыда аталған солтүстік Шинжияң өңірінен тыс, Ганьсу өлкесінің Ақсай Қазақ автономиялы ауданы (бес мыңға жуық) мен Шиңхай өлкесінің Хайши ауданында да тұрады, бірақ бұл өңірлердегі қазақтардың саны көп емес. Бұл өңірдегі қазақтар негізінен өткен ғасырдың 30~40-жылдарындағы қуғын-сүргінде Шинжаңнан ауып барып қоныстанғандар. Гөминдәң қырғынынан Памир арқылы Пакистан, Үндістан асып Түркияға ауған елден қалған жұрнақ.

Қытайдағы қазақтар жуық жылдарға дейін ежелгі үйсін елінің қонысы Іле алқабы, көне түркі тайпаларының, соның ішінде орта ғасырдағы найман, керей тайпаларының ата қоныстары болған Алтай, Тарбағатай таулары мен Жоңғар ойпаты сынды кең алқапта көшпелі мал шаруашылығын жалғастырып келгендіктен ата-дәстүрді, түркілік салт-сананы терең сақтаған. Жуықтағы жылдардан бері жаппай отырықшылыққа ауысу, жайлымды жерлердің тарылуы, ұрпақтардың төте қытайша оқуы, заманауи техниканың әсері сынды түрлі себептерден көптеген қазақы сәлт-дәстүрлер мен тұрмыс-тіршілік әдеттерінде өзгерістер пайда бола бастады. Ал бұған дейін қытай қазақтары қазақ тілін, дінін, мәдениетін, тұрмыс-салтын, ғұрып-әдетін, ежелгі мал шаруашылығын тап-таза сақтап келді. Қытай қазақтары ұлттық салт-дәстүрді сақтауға, қыз ұзату, келін түсіру тәрізді жастардың үйлену тойын қазақы дәстүрде ұлттық киіммен өткізуге айрықша мән береді.

Жас жұбайлар
© Ықылас
Оразбай ұлы

20-ғасырдың басынан бастап пән мен дінді қосып оқытатын мектеп-медреселер бой көтеріп, Ахмет Байтұрсын емлесіндегі араб алфавитіндегі қазақ жазуын қолданып газет-журнал шығара бастады. Қазіргі кезде “Шинжияң газеті”, “Іле газеті”, “Алтай газеті”, “Тарбағатай газеті” сынды үлкенді-кішілі он қазақ тілді газет; “Шұғыла”, “Іле айдыны”, “Алтай аясы”, “Тарбағатай”, “Құмыл алқабы” сынды оншақты әдеби журнал, “Шинжияң қоғамдық ғылымы”, “Шинжияң университеті ғылми журналы”, “Тіл және аударма” қатарлы бес ғылми журнал, “Жұңго ұлттары”, “Оқырман өресі” сынды оннан артық әммебәп журналдар сондай-ақ сан-салалалы кәсіптерге арналған кәсіптік журналдар болып 44 түрлі қазақ тілді журнал шығады. Мұның ішінде ел іші-сіртіна ашық таратылатыны 34, ашық таратылмайтыны 10 журнал бар. “Орталық халық радиосы қазақ тілді радиосы”, “Шинжияң халық радиосы қазақ тілді радиосы” сынды екі қазақ тілді радио жұмыс істейді. Шинжияң телевизиясының 3-, 8-, 12-каналдары сияқты үш қазақ тілді телевизия арнасы бар. Қазақ тілді радио күніне 18 сағат, телевизия 38 сағат (үш канал) таза қазақ тілінде таратылады.

Қытай қазақтарының тілінде диалект жоқ. Азын-аулақ жерлікті (гвр) тіл айырмашылығы ғана бар. Таза қазақ тіліндегі атаулар Қазақстан немесе Монғолия қазақтарының тілімен түбегейлі ұқсас. Қытайдың сонау Ганьсу өлкесінің Ақсайындағы қазақтар Қазақстанның Атырауындағы (аралығы алты мың шақырымнан артық жол) қазақтармен еш кедергісіз сөйлесе алады.

Қытайдағы қазақ халқы жалпылық ислам дініне сенеді, ханафи мазһабын ұстанады. Әрі осы мазһапты Қытайдың мемлекеттік жағдайына, әрі қазақ халқының түрмыс-тіршілігіне үйлесетін, дін мен қоғам, дін мен дәстүр арасын жақсы ретке салатын, орталық сақтайтын ғылыми да үйлесімді жол ретінде таниды. Құрбан айт, ораза айтты діндік мереке ретінде тойлайды. Ұйғыр, дүнген, қырғыз, өзбек, татар, салар сынды исламға сенетін мұсұлман ұлттармен бірлікте екі айтты жылдар бойы жалғастырып келеді. Қытай Үкіметі де бұл діни мерекелерді тойлауды заңмен кепілдендіріп, арнаулы демалыс береді. Әр жылы 3-айдың 22 күні Наурыз мерекесі ретінде тойланады. Әр қазақ отбасы жеті түрлі дәммен наурыз көже жасап, ет асып мерекені тойлайды.

Қазақтың еті © Ықылас Оразбай ұлы

Бата беру © Ықылас Оразбай ұлы

Наурыз мерекесін Қытай қазақтары өте салтанатты түрде өткізеді. Халық ұлттық киімдерін киіп, ұлттық ойын түрлерін көрсетеді, ән салып, би билейді, күй тартылады.

Қытайдағы қазақ өнерпаздары © Ықылас Оразбай ұлы

Қазақ жастарының ұлттық киімі © Ықылас Оразбай ұлы

Қазақ қыздары © Ықылас Оразбай ұлы

Алтыбақан © Ықылас Оразбай ұлы

Наурыз мерекесіндегі қазақша күрес
© Ықылас Оразбай ұлы

Қытай қазақтарында ат спорты жақсы дамыған, бәйге, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, теңге ілу, жамбы ату тәрізді ұлттық ат ойындары жиі өткізіледі.

Бәйге © Ықылас Оразбай ұлы

Көкпар
© Ықылас
Оразбай ұлы

Қытай қазақтары атадан балаға мирас болып келе жатқан ұлттық қол өнерді жоғары бағалайды, дәстүрді жалғастыратын жас шеберлер дайындау ісіне де айрықша мән беруде.

Ағаш шебері © Ықылас Оразбай ұлы

Кесте өнерін үйрету © Ықылас Оразбай ұлы

Кестешілер © Ықылас Оразбай ұлы

Түрлі тарихи жағдайларға байланысты Қытай Халық Республикасының құрамында қалған бір жарым миллион қазақ Қытай Үкіметінің сарабдал саясатының арқасында өз мәдениетін дамытып, өсіп-өнуде. Аз санды халықтарды қолдауға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар іс жүзіне асырылуда. Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының арасындағы өзара ынтымақтастық пен достыққа негізделген саяси-экономикалық және мәдени қарым-қатынастың орнығуы қытай қазақтарының тарихи Отанынан қол үзбей, ата-жұртпен тығыз байланыста болуына мүмкіндік тудырып отыр.

Әдебиеттер тізімі

kaiwind.com
news.cn
atxw.com

ИСТОРИЯ КИТАЙСКИХ КЫРГЫЗОВ И ИХ СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Кайрат Токомбай Уулу
Переводчик: Ташманбет Кененсариев

© Кайрат Токомбай уулу «Zayıg Zhumahı»

Предисловие

Кыргызы являются одним из древних народов Средней Азии. Этническое название кыргызов в форме “Гы-кун» (Ge-Kun), «Жань-кун» (Jian-Kun) встречаются в древних китайских книгах, написанных примерно 2300 лет назад. В период династии Тань кыргызы «Шиа-жиа-сы» (Xia-jia-si) создало свое государство (сер. VI в.), а в эпоху Цинь (Qing) они известны в исторических трактатах под названием “бурут”. В целом факт о том, что этноним “кыргыз” встречаятся в разных источниках Китая в разные эпохи, подтверждает о важной роли кыргызов в истории Восточной Азии.

Количество кыргызов в Китайской Народной Республике составило в 2003 г. 173700 чел. Большинство их проживало в Кыргызской автономной области Кызылсуу провинции Шиёжан (Xinjiang). Вообще современные кыргызы являются нацией, имеющей свое государственность. Так, в Кыргызской Республике в 2003 г. Кыргызов проживало 3,333,300 чел.[1] Кыргыз живут в ряде государств, таких как: Узбекистан, Тажикстан, Афганистан, Казакстан и Турция. Для того, чтобы не терять исторические связи кыргызов, проживающих в разных государствах, думаем, полезным периодически опубликовать на страницах МСИ Кыргызской Республики сведения о китайских кыргызов Шиёжана. С другой строны это укрепить и дружбы между Жунго (Zhongguo - КНР) и Кыргызстана. Следовательно, мы, в данной статьи, ставим цель кратко рассказать о китайских кыргызах.

О происхождении кыргызов и об их этнических названиях. От термина «Гы-кун» (Ge-Kun) до термина “Кы-ыр-кы-зы” (Ke-er-ke-zi)

В исторических сочинениях древнего Китая этнические названия кыргызов встречаются в различных иероглифических вариациях. Ниже попытаемся кратко ознакомить с ними.

Первое упоминание о кыргызов встречается в книге “Ши цзи” (Исторические хроники. Описание хунну) китайского историка Сымачиянь[2] (Simaqian). В этой книге рассказывается о том, что кыргызы, называемые “Гы-кун» (Ge-kun) были подчинены хуннам и это сведение

1 Эта цифра возможно использовано автором из статистических сведений Кыргызской Республики. – К.Т.

2 В русскоязычной историографии он именуется Сыма Цзяном. Этот автор является древнекитайским историком, который жил приблизительно 145-86 гг. до нашей эры. Он известен главным трудом «Исторические хроники» (Шицзи). В этом произведении собраны материалы по истории Китая с древнейших времен до конца II в.до н.э. и самое главное первое упоминание о древних кыргызов встречается именно в этом труде. - К.Т.

датируется III веком до н.э. В следующем источнике “Ханнама»[3] (историография династии Хань) кыргызы именуются “жань-кун» (Jian-kun) и дается место обитания их – западнее Байкала, на широких просторах предгорья Кангая. В позднеханском периоде гы-куны (кыргызы) отделились от хунну и начали жить самостоятельно.[4] Часть кыргызов возможно перекочевали на запад, в предгорья Теёиртоо (Алатоо). В те времена “Хроника трех династий “Выйнаама»[5] продолжал называть кыргызов «гы-кун» (Ge-kun),[6] которые проживали севернее хуннов.

В исторических хрониках до династии Суй[7] кыргызы назывались «Жие-гу» (Jie-gu), “Гы-гу» (Gegu), “Чи-гу» (Qi-gu), “Хугу» (Hu-gu). А в период династии Тан (Tang - 618-907) Жань-куны (Jian-kun) стали называться «шиа-жиа-сы» (Xia-jia-si) и они создали свой каганат на Енисее.

В кыргызском каганате на Енисее существовали государственные чины: «Зай-шиань» (Zaixiang), “Ары» (A-re), “Дуу-дуу” (Dudu), “Жы-щы» (Zhi-shi), “Чан-шы» (Chang-shi), “Жан-жун» (Jiangjun, Sanghun), “Да-ган» (Da-gan).[8] Об этом передает исторические источники Китая тех лет.[9] Кыргызский ученый из Шинжана (СУАР) Макелек Омурбай пишет, что эти титулы встречаются и в эпосе «Манас». Он утверждает, что некоторые слова, например, “Ары» (A-re) означало по-кыргызски «Эр, баатыр» (воин, герой), “Зай-шиань» (Zai-xiang) – “Жайсан».[10]

При династий Лиав (Liao),[11] Сун (Song),[12] Жин (Jin)[13] Китая этническое название кыргызов написаны как: «Шиа-жиа-сы» (Xia-jia-si[14]). А в период, когда Чингиз хан начал поход против западных стран (XIII в.) кыргызы назывались «Чир-жис» (Qi-er-ji-si) и «Жил-жис» (Ji-li-ji-si). Об этом упоминают китайские источники династии монгол-юан.

В период династии Цин (Qing)[15] китайские исторические источники стали назвать кыргызов под воздействием манчжуров “бурут» (Bu-lu-te).[16] Источники сообщают, что кыргызы оказывали большую заслугу перед династии Цин в подавлении различных волнений против Поднебесного царства. В источнике под названием “Общее описание о Шинжан” пишется, что буруты (кыргызы) делились на 19 племен: Чон-Багыш, Кыпчак, Сарт, Найман, Каратегин, Тейит, Тору-айгыр, Солто, Жоош, Адигине, Чаар-сайак, Саяк, Басыз, Монолдор, Саркол, Черик, Кутчу, Сары-багыш, Нойгут.

В Новом периоде, когда кыргызы оказались в подданстве Царской России, стали называться по-русски “киргизы”. А на Западе кыргызы соответственно именовались “kyrgyz». Следовательно, Жунго (КНР) стало назвать Кыргызстан Жиржисыстаном (Ji-er-ji-si-si-tan).

3 Это произведение было написано китайским историком Бань Гу (32 г.до н.э. – 92 г. н.э.) и называется «Ханьская история - Ханьшу». Труд начат отцом Бань Гу Бань Бяо, после смерти самого автора, продолжен его сестрой Бань Чжао. «Ханьшу» состоит из 120 глав, которые освещают хронику событий ранней династии Хань (III в.до н.э. – до конца I в.н.э.). – К.Т.

4 Позднеханьский период существовал I-V вв. н.э. Основные события этого периода описаны китайским историком Фань Е (398-445) в труде «Позднеханьская история – Хоухань шу». – К.Т.

5 Это произведение написано китайским историком Вэй Шоу во второй половине VI в. Труд назван «История династии Вэй - Вэйшу» и отражает сведения в период краткосрочного существования династии Северный Вэй (534-548). – К.Т.

6 Слова Ge-kun в “Ши-цзи” с таким же словом в “Выйнааме” читаются одинаково, но пишется по-разному.

7 Этот период охватывает V-VI вв. нашей эры. Династия Суй (581-618) объединяла Северный и Южный Китай в единое государство. – К.Т.

8 Названия этих титулов даны так, как читается на ханзу.

9 К крупным трудам этого периода относятся следующие произведения: «Записки о Западном крае при Великой Танской династии» (646 г.) Сюань Цзана; «Политический свод – Тундянь» (IX в.) Ду Ю; «Обозрение Танской династии – Тан хуэйяо» (X в.) Ван Пу; «Собрание эпистолярных произведений Ли Вэй-гуна - Хуэй-чан ипин цзи» (IX в.) Ли Дэюя; «Старая хроника династии Тан – Цзю Тан шу» (X в.) Лю Сюйа; «Новая хроника династии Тан – Синь Тан шу» (XI в.) Сун Ци и другие. – К.Т.

10 Один из джигитов Манаса именовался Жайсан.

11 Эта династия основана киданями и существовала в течении X-XII вв. Этот период описан монгольским историком Токто в книге «Ляо ши», написанном 1345 году. – К.Т.

12 Династия Сун с городом Кайфын (X-XII вв.) объединяла остатки китайских земель после завоевания Китая киданями, пришедшими из северо-восточных областей. – К.Т.

13 Цзиньская династия основана чурчжэнами, которые захватили Китай в XII веке. Период описан монгольским историком Токто в книге «Хроника династии Цзинь – Цзинь ши», написанном 1344 году. – К.Т.

14 Слова Xia-jia-si и Xia-jia-si читаются одинаково, но пишется по-разному.

15 Государство династии Цинь была последней китайской империей (XVII-XX вв.), основанной манчьжуро-китайцами. – К.Т.

16 Крупными произведениями, относящиеся к этому периоду, считаются «Описания Западных земель – Сиюй чжи», написанного в 1767-1770 гг. неизвестным автором; книга манчьжурского чиновника Суэрдэ «Описание мусульманских границ – Хуйцзян чжи», написанного в 1772 году. – К.Т.

© Кайрат Токомбай уулу «Zayır Zhumahı»

Этот термин, звучавшиеся по-ханзу (по-китайски) Жиржисы (ji-er-ji-si), был адресован всем кыргызам, которые находились за пределами границ Жунго (КНР). С другой стороны, кыргызы же Китая на основе произношения языка ханзу стали называться кы-ыр-кы-зыами (ke-er-ke-zi), в качестве названия части кыргызского народа.

О различии содержаний этнонима «Кыргыз»

Вариант «Кыр-кез»:

Один из основных кыргызских санжырачы, первый ученый-историк Осмоналы Сыдык уулу, написавший книги по истории кыргызов, отметил, что термин «кыргыз" произошел от слов "кыр кезип жашаган огуздар, кыр адамы, талаа адамы (огузы, живущие среди гор, горный человек, человек степи)».[17] Это мнение повторяются у санжырачы Усейин Ажы Асаналы уулу и других.

Вариант «Кыр-огуз»:

На основе санжыра и легенд среди кыргызов Жунго (КНР) происхождение термина "кыр-огуз" обясняется так. Давным давно, на севере существовало две больших и высоких гор, вершина которых достигала звезд. С одной стороны этих гор вытекали десят рек, а с другой – тридцат, из которых образовалась могучая река Эне-Сай. Народ, который жил возле этих сорока речек и реки Эне-Сай назывался «кыр-огузами». На древнем кыргызском языке термин «кыр» означал "гора", а слово «огуз» - «дайра-озон (река)». А термин «кыр-огуз» , следовательно означал "народ, проживающий среди гор, возле рек". Значения слов "Тоо-Ата (Отец-Гора), Суу-эне (Вода-Мать)» заключаются в этом санжыре. Таким образом, постепенно термин "кыр-огуз» был превращен в слово «кыргыз».

Вариант «Кырк-жуз, Кырк-уруу»:

В героическом эпосе Манас есть легенда о древних корнях кыргызского народа.[18] В эпосе говорится о том, что в древности на берегу половодной реки Эне-Сай, на благодатной долине жил многочисленный народ. Правителем этого народа был умный, честный и могучий хан

17 Молдо Осмоналы Сыдык «Мухтасар тарыхы Кыргызия»Молодежняя редакция Шинжана, Урумчи,1986. Осмоналы Сыдыков (1875-11945) является одним из первых историков в современном смысле понимания. Автор использовал его книгу, изданной в Шинжане на основе арабского шрифта. – К.Т.

18 Автор здесь использовал сведения по варианту Жусупа Мамая, китайско-кыргызского манасчы. – К.Т.

Мамай. Все 40 племен до единого слушались его. И этот «кырк-уруу (сорок племен)» получило название “Кырк-жуз (сорок жуз)».[19] Из пяти жен хана ни одна не подарила правителю сына. Тогда хан Мамай женился на одной рабынье, которая родила ему сына. Счастливый хан назвал сына-преемника “Бодоно». После смерти хана Мамая Бодоно стал ханом, а его преемником стал Ботойкан, затем Бойонкан, Чайанкан, Каракан, Ороздуу. От Ороздуу родился Жакыпкан (Манас был сыном Жакыпхана). Таким был долгий путь кыргызов по эпосу Манас, в котором утверждается, что постепенно «кырк уруулуу кырк жуз (сорокаплеменный сорок жуз» превратился в термин “кыргыз».[20]

Вариант «Кыргызбай»:

В книге «Жовнаама: турк баяны (Жовнама: сказание о тюрков)” пишется о том, что отцом всех кыргызов был “Кыргызбай». У него братья: Тюрк, Кидан и Хун.

Вариант «Кырк-кыз»:

Некоторые источники выводит термин “кыргыз» от “кырк-кыза (сорок девушек)». В китайском источнике “История династии Юан:[21] рассказы по географии»: пишется одна легенда о том, что 40 девушки-китаянки сошлись с усунами и от них произошли потомки “кырк-кыз или кыргыз». Подобная легенда встречается и в книге иранского дворцового историка Шейха Мансура аллажи “Дивану Мансур», которая относится X веку. Поэтому эта версия явилась основанием такой ненаучной гипотезы о происхождении кыргызов некоторыми лжеисториками. Однако, на основе более научного, затем и вполне научного исследования еще с начала XX века такие историки как: Молдо Осмоналы Сыдык уулу,[22] Анвар Байтур,[23] Эсен Айсабек,[24] Акбар Мамбет[25] и другие опровергли означенную гипотезу и считали ее антинаучной. Известный ранний советский историк Белек Солтоноев[26] в своей книге «Кызыл кыргыз тарыхы (История красный кыргызов”[27] тоже опроверг это мнение.

Таким образом, вопрос этимологии термина “кыргыз”, равно и этногенез кыргызского народа до сих пор остается одной из дискуссионных в кыргызоведении, как в Кыргызской Республике, так и среди историков Кызылсуйской автономной области Китая. Однако, одно бесспорно, что этнонимы «Гы-кун» (Ge-kun) и Жань-кун» (Jian-Kun), встречающихся в древних китайских исторических трудах являлись предками современного кыргызского народа.

Кыргызы Синьцзяна (Xinjiang)

Население и его количество

Количество кыргызов Шиёжана или Синьцзяна (Xinjiang) в 1944 году было 65248 чел.[28], а в 2003 же году - 173700 чел.[29]

Следующая таблица нагляно показывает динамику роста кыргызского населения Китайской Народной Республике.[30]

19 Здесь слово”жуз” означает смысл племя.
20 “Манас”1 часть 1 книги по варианту Жусупа Мамая. Народная редакция Шинжана, Урумчи,1984.
21 Династия Юань основана монголами Чингиз-хана и просуществовала 1206-1367 гг. Описывающее этого периода основное произведение называется «История династии Юань – Юань ши», написанной в 1369 г. – К.Т.
22 Молдо Осмоналы Сыдык. «Мухтасар тарыхы Кыргызия», Народная редакция Шинжана, Урумчи,1984.
23 Анвар Байтур. “Кыргыз тарыхы лексиялары», Кызылсуйская кыргызская редакция. Артыш,1986.
24 Эсен Айсабек. “Кырк-кыз” созунун келип чыгуусу жонундо», Журнал «Тил жана котормо», 2005, № 3.
25 Акбар Мамбет. «“Кыргыз”термини жонундо», Журнал «Тил жана котормо», 1997, № 2.
26 Белек Солтоноев (1878-1938) является одним из ранних просветителей Кыргызстана, был историком, литератором и акыном. 1938 году репрессирован и расстрелян. – К.Т.
27 Эта книга была выпущена в 2000 году Народной редакцией Шинжана на основе китайской письменности.
28 Чын дын жы: «География Шинжана». Оригинал, Журнал «Новая Жунхуа». 4 вып., № 12,1944.
29 “50 лет Шинжан”, Оргкомитет по подготовке 50-летию, Шинжанская статистическое учреждение. Типография статистики Жунго, 2005, август, Пекин.
30 Сведения о кыргызском населении Шинжана с 1949 по 2003 г. взяты из следующих источников: 1. “50 лет Шинжан”, Оргкомитет по подготовке 50-летию, Шинжанская статистическое учреждение. Типография статистики Жунго, 2005, август, Пекин. 2. “Статистика Шинжан ”, 2004. Статистическая типография Жунго, 2004. Пекин.

© Кайрат Токомбай уулу «Zayıг Zhumahı»

1944 г.	65248	1957 г.	74400	1970 г.	80100	1983 г.	116300	1996 г.	160500
1945 г.		1958 г.	66100	1971 г.	81600	1984 г.	119300	1997 г.	162700
1946 г.		1959 г.	71700	1972 г.	84200	1985 г.	123500	1998 г.	164100
1947 г.		1960 г.	67300	1973 г.	88300	1986 г.	126100	1999 г.	166400
1948 г.		1961 г.	67800	1974 г.	90000	1987 г.	130900	2000 г.	164700
1949 г.	66100	1962 г.	67000	1975 г.	94200	1988 г.	133300	2001 г.	170100
1950 г.	67000	1963 г.	67700	1976 г.	97500	1989 г.	138400	2002 г.	171300
1951 г.	68100	1964 г.	69200	1977 г.	96700	1990 г.	144400	2003 г.	173700
1952 г.	69400	1965 г.	71000	1978 г.	104000	1991 г.	146900	2004 г.	
1953 г.	70900	1966 г.	73100	1979 г.	105600	1992 г.	150900	2005 г.	
1954 г.	70800	1967 г.	74200	1980 г.	108900	1993 г.	154200	2006 г.	
1955 г.	68500	1968 г.	77200	1981 г.	110300	1994 г.	156200	2007 г.	
1956 г.	73700	1969 г.	79900	1982 г.	114200	1995 г.	157800	2008 г.	

Кызылсуйская Кыргызская автономная область[31]

Подавляющее большинство кыргызов Шинжана (Китая) размещены в Кызылсуйской автономной области СУАРа. Они составляют примерно 70 % всех кыргызов КНР. Сначала, 10 июля 1954 г., был образован Кызылсуйский автономный район с центром города Артыш. А в феврале 1955 г. район был преобразован в Кызылсуйскую Кыргызскую автономную область.

Кызылсуйская Кыргызская автономная область расположена на западной части Шинжана, охватывает южные предгорья Тянь-Шанья, северные земли гор Корум (Коюн-лун), северо-западнюю часть бассейна Тарим. Восточные границы автономной области граничит с Учтурпанским, Келпинским районами Аксуйской области, юго-восточные границы – районами Марал-башы, Пайзават, Жанышаар, Жаны-Исар и Жеркен Кашкарской области, северные и западные границы - с Кыргызстаном, частично Тажикстаном. Длина области с востока до запада составляет 500 км, а с севера на юг - примерно 140 км Северо-западная часть области гористые, а юго-восточная отличается плоскогорьем. По всему периметру территория области находится от 1,197 м. До 7,719 м над уровнем моря (средняя - 3,000 м). Знаменитый пик Музтоо-

31 Первым областным правителем в Кызылсуу был Мамбетайса Айберди (по национальности кыргыз). Затем по-порядку - Тайыр Мамбеталы, Турсун Орозалы, Сулайман Нээткабыл, Асанбек Турду. Ныне областью правит МамбетасанТокталы. Все эти областные руководители были по национальностью кыргызами.

Ата равняется на 7,719—7,546 метром над уровнем моря. Примерно 90 % территории области составляют горы.

Центром Кызылсуйской Кыргызской автономной области является город Артыш.[32] В области расположены районы: Актоо,[33] Улуучат,[34] Акчий.[35] Проживают 11 национальностей: кыргызы, уйгуры, ханзу (китайцы), таджики, хуйзу (дунган), узбеки, казахи, манжу, монголы, шибе, татар.

Общая площадь области составляет 72,500 квадратных километров, население - 468100 чел. (2004 г.[36]). В том числе кыргызов - 133,886 чел. (2003 г.), которые составляют 30 % от всего населения области. В городе Артыш проживает 211,300 чел. (2004 г.).

Образование и культура

В период образования Кызылсуйской Кыргызской автономной области существовало всего одна средняя и 40 начальная школы. В настоящее же время в городе Артыш функционируют одна средняя школа в кыргызским языком обучения - областняя средняя школа № 3. Средние национальные школы существуют в районах Актоо, Улуучат, и Акчий. Кыргызские школы обеспечены в основном со всеми учебниками на кыргызском языке. В области расположен филиал университета радио-телевидения, существует пять среднеобразовательных техникумов.[37] В области всего 52 средних, 224 начальных общеобразовательных школ, а школов-интенатов - 36.

В области образовано Кызылсуйское областное литературно-художественное объединение, которое с 1992 г. выпускает ежеквартальный журнал “Литература Кызылсуу.”[38]

Литературно-художественных кружков в области всего насчитываются 5:Кызылсуйский областной ансамбль песни и танцы,[39] Артышский городской ансамбль песни и танцы, Акчийский районный художественный кружок, Актооский и Улуучатский районные художественные кружки.

Кызылсуйская Кыргызская автономная область располагает тремя библиотеками общего назначения, одним дворцом культуры, четырьмя центром культуры. Кроме них существуют дома культуры во многих селах. Пунктов здравоохранения всего 93, в том числе поликлиник и больниц (Hospital) - 43.

С 1957 г. выпускается газета «Кызылсуу гезити» на кыргызском, уйгурском языке и на языке ханзу (китай). Эта газета является единственной газетой во всем Китае, которая выпускается на кыргызском языке.

Кызылсуйская кыргызская областная типография, учрежденная в 1982 г., до сегодняшнего дня опубликовала произведения Чингиза Айтматова,[40] ‘Кыргыз санжырасы’, “Кыргыз поэзиясы», часть эпоса“Манас”, которая записана В.Радловым, Китайско-кыргызский словарь, “Каменные

32 Расстояние между Артыш и Урумчи равно к 1,433 км, в г.Артыш существуют 7 айыл окмоту, в том числе находятся два кыргызских айилов Каражул и Тегирменти, населения которых насчитывается в 23,629 чел.(2001-г.). Эти кыргызы относятся к племенам кутчу, черик, чонбагыш, монолдор, тейит.

33 В Актоо находятся 11 айыл окмоту. В 2004 г. их население достигало до 174,600 чел., подавляющая часть которых уйгуры. Кыргызы же проживали в айилах Булункол, Кызылтоо, Можу, Каракечуу, Чарлун и Жулукбашы. Они относились к племенам: кыпчак, сарт, адигине, каратегин, чонбагыш, найман. Всех кыргызов указанных сел в 2003 г. составляли 45153 чел.

34 В Улуучат существуют 9 айыл окмоту, 80 % население которых составляют кыргызы (33,191чел. 2003 г.). Племена: кыпчак ,адигине, чонбагыш, тору-айгыр.

35 В Акчие находятся 5 айыл окмоту. 90 % населения составляют кыргызы (31,752 чел. 2003 г.). Племена черик, бакат, кутчу, сатыгул, карагул.

36 “50 лет Шинжан”, Оргкомитет по подготовке 50-летию, Шинжанская статистическое учреждение. Типография статистики Жунго, 2005, август, Пекин.

37 1. Кызылсуйская учительская школа (в 1957 г. был учрежден как средняя школа). 2. Кызылсуйская школа повышения квалификации. 3. Кызылсуйский областной медицинский техникум. 4. Кызылсуский областной сельскохозяйственный техникум. 5. Кызылсуйская областная школа профтехобразования.

38 Журнал с 1979 г. выпускался областынм учреждением культуры под названием «Кызылсуу адабияты», позже - «Керметоо» на кыргызском языке. В настоящее время журнал носит название «Памыр».

39 Образован в 1956 г. С тех пор ставит концерты во всех населенных пунктах области, неоднократно был и в Кыргызстане. Особо отличился в 2000 г., показав в Пекине оперу «Тоо - Ата, Суу - Эне». Обладатель государственной премии пятой степени.

40 «И дольше века длиться день», “Белый пароход», ”Гулсарат».

© Кайрат Токомбай уулу «Zayıг Zhumahı»

надписи Энесай—Орхон», “История просвещения Кызылсуу», “Семетей» (варианта сказителя Эшмат) и другие, всего свыше 370 наименований.

1999 году было образовано отделение кыргызского перевода кинофильмов Кызылсуйского кыргызского областного теле-радио учреждения. Первый перевод был совершен по кинофильму Ч.Айтматова «Жамийла». Этот перевод получил премию министерство культуры Китая “Тулпар” в следующем же году.

Правительство Китая особое внимание обращало сбору, обработки и издания эпоса “Манас.”[41] Была налажена работа по поиску сказителей-манасчи, архивирования этого устного народного творчества.[42]

Среди кыргызов Жунго живут достаточное количество санжырачы (сказители устной истории),[43] известные комузисты,[44] поэты,[45] писатели,[46] акыны-импровизаторы,[47] мелодисты,[48] музыканты-композиторы[49] и научные работники-ученые.[50]

41 Сбор материалов эпоса Манас начался в 1960 г. До настоящего времени опубликовано полный вариант эпоса Жусуп Мамая. Этот вариант опубликован на кирилице и в Кыргызстане. Ныне продолжается публикация и других вариантов. В 1991 г. 12 мая в Урумчи был открыт государственный научный сектор по исследованию эпоса «Манас». Сектор организовал дискуссии в Урумчи (Октябрь 1994 г.) в Артыш (Октябрь 2005 г.) по эпосу “Манас”.

42 Из старого поколения манасчи известны Эшмат Мамет Жусуп, Ыбырайым, Жусубакун апай, Балбай Мамай. Из современных манасчи можно назвать Жусупа Мамая, Осмона Намаза, Кабылакуна Маданбека, Осмона Маты, Толо Жума, Сатыбалды Аалы, Шаабая Чоло, Орозо Кадыра, Муса Якупа и других.

43 Известны следующие крупные санжырачы: Молдо Осмоналы Сыдык, Усейин Аажы, Асаналы Толок, Торокан. Они все опубликовалы свои книги. (Здесь автор ошибается, утверждая Осмоналы Сыдык уулу является жителем СУАР, который издал свою книгу. Он является уроженцем Кыргызстана – см.выше.– К.Т.)

44 Крупными комузистами считаются: Мамбет Толомуш, призвел 150 куу, Машан Дадай, свыше 100 куу и мелодий. Они в свое время показали свои способности в таких странах, как: Кувейт, Ирак, Япония, Америка, Канада.

45 Из поэтов известны: Амантур Байзак, Мамбет Асан Эрги, Ошур Мамбет, Сайпидин Кылычбек, Асанбай Матили, Оргалча Кыдырбай, Беки Шаадат, Жениш Ыбырай, Жаанбай Асаналы, Ысмайыл Мамбетакун, Мамбеттурду Мамбетакун, Мамбеткерим Осмон, Тилебалды Кармышак, Момун Абдыкадыр, Бурканбек Качыбай, Гулайим Матили, Токтокан Орозо, Алийма Саадык, Токтобек Курмантай, Токтосун Карыбек, Полот Сейит…

46 Крупными писателями считаются: Ырысбек Абыкан, Сакен Омур, Турганбай Кылычбек, Турсун Мырза, Зунун Темир, Амантур Абдырасул, Абдыракман Ысмайыл, Чалкар, Турсун Жумалы, Сайипбек Аалы, Орозалы Кашкарбай…

47 Из акынов-импровизаторов изветны: Бектур Маметкурман, Тойдалы Базарбай, Дуйшебек, Досбай Шырдак сыяктуулар бар.

48 Известны следующие мелодисты: Дуйшокан Сейит, Калийче Айса, Тукаш Жума, Мамбетнур Туконкары, Арзыгул Турган, Турдугул Кадыр, Турдакун Айса, Сулайка Асанбай, Тургунбек Жолдош, Маман Курман, Алымбай.

49 Музыкантами-композиторами считаются: Ыбырай Турганалы, Машан, Сыргак Абди, Маметжума Мамбетакун, Токтоназар Маметтурган.

50 Из ученых известны: историк - Анвар Байтур, филолог - Абдыкадыр Токторов, Макелек Омурбай, Нооруз Усеналы, литературоведы - Мамбеттурду Мамбетакун, Токтосун Асанбек , Токтобубу Ысак, Сайипбек Аалы, Ысакбек

Природные ресурсы и туристические достопримечательности

В Кызылсуйской области существуют 50 мелких гидроэлектрических станций. Их производительная мощность составляет 9847 киловатт-часов, по 89 киловатт-часов на каждого жителя. Водохранилищ в области всего 13.

На территории Кызылсуйской автономной области до настоящего времени найдены полезные ископаемы: каменный уголь, железняя руда, мед, олово, синик, золото, серебро, хрусталь, силюда, соляные залежи, мрамор, гонар, разных драгоценных камней и всего 156 видов.

Из туристических достопримечательностей можно перечислить следующие объекты: Природные парки Ой-тоо, Каракол, Музтоо-Ата, Джайлоо Уч-Таш и другие. Из исторических памятников: “Пещера трех нимф”, относящиеся к буддийской культуре, исламский культурный памятник “Минарет Мор”, Мазар “Султана Сатуха Богрохана”, Развалины “Караханидов”, Мечет “Итарчы” и другие.

Город Артыш считается “родиной анжыра и виноградов”. Улуучат и Акчий известны как “Ордо Манас”. Все эти природные, исторические и культурные памятники влекут многих туристов как внутри страны, так и зарубежья.

Пограничная торговля

Северные и западные границы Кызылсуйской области соприкасаются с Кыргызстаном и Таджикстаном. Длина этой пограничной зоны составляет 1170 км. К Кыргызстану проходит два пограничных торговых пункта первой категории: Торугарт[51] и Эркечтам.[52] Эти пограничные пункты играют очень большую благоприятнюю роль в развитии взаимной торговли, в обмена элементов культуры, укреплении дружественных и родственных взаимоотношений между кыргызами, проживающими за обеими пограничными зонами. Кызылсуйский обласной партийный комитет, народное Правительство, совместно с районным руководствами делают очень многого в развитии экономики, благосостоянии народа. Следовательно, у кыргызов, проживающих возле указанных пограничных торговых пунктов появился многие элементы современный жизни.[53]

Издательское дело, радио-теле на кыргызском языке

Журналы

Журнал «Шинжанской кыргызской литературы» выпускается один раз в два месяца с 1981 года на кыргызском языке усилием уйгурским литературно-творческим объединением. Что касается научного журнала “Тил жана котормо (Язык и перевод)», то он выпускается Шинжанским Уйгурским комитетом языка и обществом переводчиков автономного района с 1985 г.

Издательские центры

Шинжанская Народная типография. Кыргызская редакция, образована в 1956 г. До настоящего времени выпускала ряд книг, в том числе “Манас» (варианта Жусупа Мамая), “История кыргызской литературы”, “Китайско-кыргызский словарь», “История красных кыргызов».

Шинжанская типография просвещения, Кыргызская редакция. Учреждена в 1956 г. С 1985 г. она выпускает учебники и пособия для средних школ с кыргызским языком обучения. (Учебники по языку и литературе подготовливается учеными-профессионалами по кыргызскому языку

Бейшенбек , Толкун Турду. В том числе выделяются: доктор филологических наук Адыл Жуматурду, доктора других отраслей наук: Турсунай, Адыл Тайыр.

51 Пограничный пункт Торугарт ранее находился в 102 км от города Артыш, а в настоящее время он расположен всего лишь в 62 км от г. Артыш.

52 Пограничный пункт Эркечтам расположен на расстоянии 250 км от Артыша, у входа ущельи Сымкана, которая находится на территории Улуучатского района. От Эркечтама до Оша 210 км.

53 В настоящее время в кыргызские дома Китая вошли современные атрибуты жизни: автомобиль, мотоцикл, телевизор, VCD, стиральная машина, холодильник, телефон, mobil, компьютер и т.д.

и литературе, другие же учебники выпускаются на основе переводов из китайского языка на кыргызский язык.

Шинжанское кыргызское издание науки, техники и здравоохранения было создано 1990 г. Оно выпустило ряд больших трудов, в том числе: “Научно-техническая культура и традиции кыргызов», “Кыргызская народная медицина», “Словарь названий: учебно-методическое пособие» и другие.

Радио-телевидение

Кыргызское отделение Шинжанской народной радиостанции начала транслировать передачи на кыргызском языке с 1982 года, а в современное время ее голоса слышно и в Кыргызстане под названием “Голос Жунго”.

Шинжанская телестанция с 13 ноября 2004 г. начала свои ежедневные одночасовые телепередачи в на кыргызском языке.

Шест национальные села Шинжана

1. Кыргызский национальный айил Кок-Терек:

Расположен на территории Текесского района Илинской Казахской автономной области. Расстояние айила от центра района - 36 км. Сначала, в феврале 1954 г., здесь создан кыргызский автономный район “Кок-Терек”. В 1984 г. он преобразован в Кыргызский национальный айил Кок-Терек. Население составляет 7514 чел. (1996 г.).[54] В аиле существует кыргызская средняя школа районного значения.

2. Кыргызский айил Шаты:

Айил Шаты расположен на территории Монгул-Курооского района Илинской Казахской автономной области. Расстояние айила от центра района - 82 км В айиле проживают 8 национальностей: кыргызы, ханзу (китайцы), уйгуры, казахи, монголы, хуйзу (дунган), узбеки и татары. В айиле существует школы на пяти языках: кыргызский, китайский, уйгурский, казахский, монгольский. Количество кырзыов - 1732 чел. (1996 г.).[55]

3. Кыргызский национальный айил Боз-Дон:

Айил Боз-Дон расположен на территории Он-Суйского района Аксуйской области СУАР. Расстояние айила от центра района составляет в 110 км. Боз-Дон создан в 1985 г. как кыргызский национальный айил. Население айила все кыргызы - 1876 чел. (1996 г.).[56]

4. Кыргызский национальный айил Жаман-Суу:

Айил Боз-Дон расположен на территории Уч-Турпанского района Аксуйской области СУАР. Расстояние айила от центра района составляет всего 12 км. Айил создан как кыргызский национальный населенный пункт в 1985 г. Количество кыргызов в айиле 1373 чел. (1996 г.).[57]

5. Кыргызский национальный айил Кок-Жар:

Айил Кок-Жар расположен на территории Таш-Курганского района Кашгарской области СУАР. Расстояние айила от центра района составляет всего 21 км. Айил создан в качестве кыргызского национального населенного пункта в 1985 г. Количество населения в айиле - 835 чел. кыргызов (1996 г.).[58]

6. Кыргызский национальный айил Кен-Кыр:

54 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.
55 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.
56 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.
57 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.
58 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.

Айил Кен-Кыр расположен на территории Гуманского района Хотанской области СУАР. Расстояние айила от центра района составляет 100 км. Количество кыргызского населения в айиле составляет 579 чел.(1996 г.).[59]

Кыргызы проживают и в других областях и районах Шинжана в рассредоточенном виде.[60]

Кыргызы Фуйу (Fu-yu)

Вопрос о сведении кыргызов Фуйу (Fu-yu), расположенные на далекой северо-восточной части Жунго (КНР) заслуживает особого внимания.

В провинции Хыйлон-жан (Heilongjiang), в частности в районе Фу-йу и в городе Чычыгар (Qiqihaer) проживают кыргызы, известные в кыргызоведении как "кыргызы Фуйу". На территории Фу-йу, в частности в селениях Беш-Уйлуу (буквально "пять дом"), Вужазы (Wujiazi), а также в некоторых оседлых крестьянских селах проживают около 600 кыргызов.

Часть историков-кыргызоведов связывают переселение кыргызов с событиями подавления Джунгарии со стороны Цинской династии во втором году правления Чанлуна (ориентировочно 1757 г.) По некоторым сведениям китайские власти решили переселить 28 кыргызской (бурутской) семьи (остатки шести племен кыргызов, участвовавших в военных кампаниях на стороне калмыков-жунгар) в далекие края – северо-восток Китая, район Фу-йу. Там они оставлены под наблюдения одному из монгольских чиновников из племени барку.[61]

Другая же часть историков считают, что кыргызы Фу-йу являлись частью енисейских кыргызов, бежавших от джунгар на северо-восток Китая.[62] Пекинский известный кыргызовед Мухаммет Ху-Жынхуа, говоря о кыргызов Фу-йу на конференции в городе Урумчи в июне 2006 года, дал сведение о том, что "из кыргызов Фу-йу в настоящее время остался только два старика, не забывших еще древний кыргызский язык".

Таким образом, кыргызы Фу-йу в современности полностью перешли на китайский язык. В Фу-йунском районе проживают остатки древних племен кыргызов Табын[63] (Tab-en), Ички[64] (E-qi-ge), Кабахан[65] (Ga-bo-han), Сайын-эр[66] (Cai-yin-e-re), Бору[67] (Bo-le-sheng-re) и Хыргыс[68] (Hei-re-ge-si). Однако, все представители этих родов разговаривают только на китайском и носят китайские фамилии.[69]

59 «Шинжанская статистика «2000 г. Статистическая типография Жунго, Пекин.

60 На основе данных статистики 2003 г. на территории Кашгара проживают 5811 кыргызов (в городе Кашкар - 117, в старом Кашкаре - 757, Жаны-Исаре - 575, Жеркенде - 517, Каргалыке - 1045, Таш-Коргоне - 1752). В Илийской Казахской автономной области проживают 16979 кыргызов (Монгол-Куре - 3436, Текесе - 8484, Нылкы - 584). В окресностях Тарбагатайских гор проживают 2057 кыргызов, на Алтае - 91, Бортале - 107, Байынгулуне - 175, Аксуйском регионе - 9572 (Он-Сууд - 3809, Учтурпан – 4340). В Хотанском регионе кыргызов насчитываются 908 чел., в Урумчи - 1439. (В других местах тоже проживают кыргызы в рассредоточенном виде, в количестве менее ста человек).

61 Лугуанбин. Кыргызы нашего района. Журнал "Курошуу". 1981, № 6.

62 Вужанжу. Кыргызы Хийлонжан. Доклад, прочитанный на конференции по эпосу "Манас" в городе Артыш. Октябрь, 2005 год.

63 Табыны перешли на фамилию Ву (Wu).

64 Ички перешли на фамилию Чан (Chang).

65 Кабаганы перешли на фамилию Хан (Han).

66 Сайын-эры перешли на фамилию Сай (Cai).

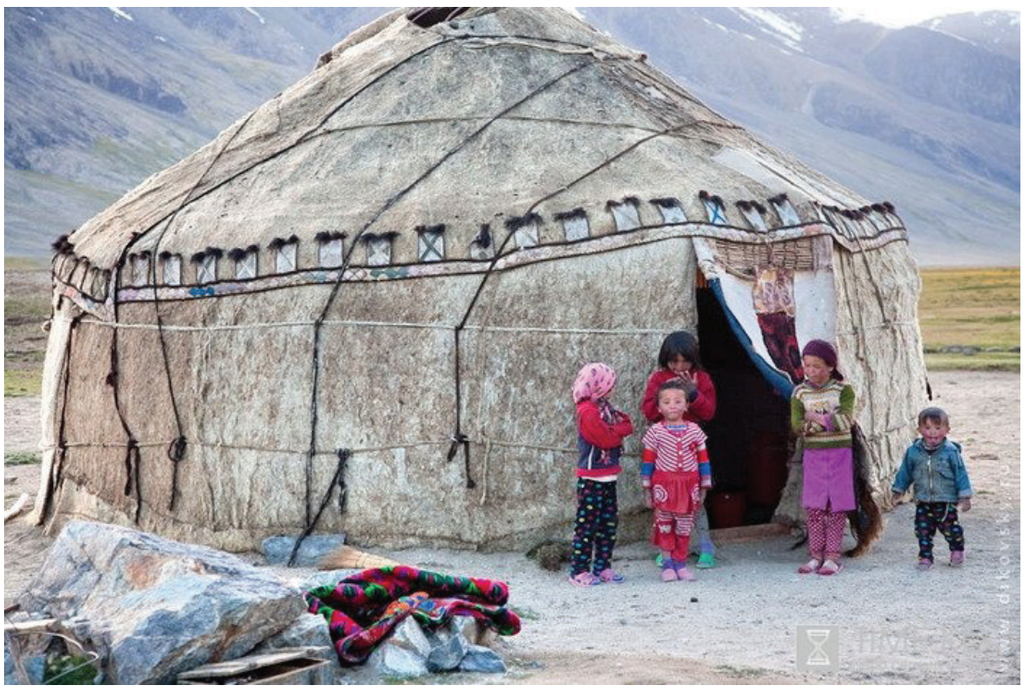
67 Бору перешли на фамилию Лан (Lang).

68 Хыргысы перешли на фамилию Сы (Si).

69 «Энциклопедия по общественной истории кыргызов. Отдел по кыргызов Фу-йу.

PAMİR KIRGIZLARI VE DİLLERİ

Ülkü Çelik Şavk

Pamir Kırgızları
© Venera Osmokeyeva (vb.kg)

Giriş

Bu çalışmanın konusu, Kırgızların İçkilik boy birliğinde yer alan, Pamir Dağlarının Afganistan'da bulunan Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yaşamakta olan *Pamir Kırgızları* ile Küçük Pamir bölgesinden Türkiye'ye göç ederek Van İli, Erciş İlçesi Ulupamir Köyü'nde iskan edilmiş *Van/Ulupamir Kırgızları*'dır. Tacikistan Murgap bölgesinde yaşayan Pamir Kırgızları ise bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Pamir Kırgızları ile boy ve dil özellikleri bakımından eş özelliklere sahip diğer İçkilik Kırgızları, günümüzde Kırgızistan, Özbekistan (Fergana, Andican, Namangan bölgeleri), Tacikistan (Murgap bölgesi) ve Çin'de (Urumçi bölgesi) yaşamaktadırlar. Tibet'te de yaşadıklarına dair bilgiler ise henüz kesinleşmemiştir (Kılıç 2003:83).

1. İç ve Dış Adlandırma

Pamir, Kırgızistan ve Tacikistan'da daha büyük, Çin ve Afganistan'da ise küçük bir bölümünün yer aldığı dağlık bölgenin adıdır. Aslında bir toponim olan Pamir sözcüğünün etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler arasında Farsça *pa* 'ayak' ile *mir* 'emir; zirve' sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu ve 'zirvelerin ayağı' anlamındaki *pa-i mir* tamlamasının eksiltili biçimi olduğu görüşü hakimdir (Dor-Naumann 1978). Diğer yaygın bir görüş ise daha çok bölgenin coğrafi yapısının yansımasına bağlı geliştirilmiş bir halk etimolojisi olan Farsça *bam-ı dünya* 'dünyanın damı (çatısı)'dır. Fonetik gelişme ile desteklenemeyen bu etimoloji, bilimsel karşılığı olmamakla birlikte, anlamsal gücü nedeni ile diğerinden daha yaygındır. Zira son dönemlerde yapılmış bilimsel araştırma, gezi, film vb. çalışmalarda bu etimoloji öne çıkarılmaktadır: Örn. Dünyanın Çatısında Unutulanlar.[1]

Kırgızlarla ilgili bilgilere ilk olarak Çin yıllıklarında rastlanmıştır. Bu bilgiler M.Ö. 203-201 yıllarını kapsayan Sıma Tsyang adlı bir Çinli bilim insanının Şi Tszi adlı eserinde yer almıştır. Bu ve benzeri diğer bazı Çin kaynaklarındaki verilerden hareketle Barthold, Orta Asya halkları içinde adı en erken dönemde geçenin Kırgızlar olduğu yargısına varmıştır (1943:15). Ayrıca Kırgızların yukarıda bahsedilen tarihten çok daha eski dönemlerde yaşadığı ile ilgili de çok sayıda tartışma yapılmıştır. Ancak bu tartışmalarla, Kırgızların kökeni ve Kırgız adının etimolojisi ile ilgili bilgilerin çok farklı olması nedeni ile, hala kesin bir hükme varılamamıştır.

1 M. Paley, Sergi, Fransız Kültür Merkezi, İstanbul (22.2.2012)

Pamir Kırgızları
© Venera
Osmokeyeva
(vb.kg)

Kırgız etnonimi, Çin yazılı kaynaklarında *Kien-Kun*, *K'i-ku*, *Kie-kou* vb. olarak transkribe edilebilecek biçimlerde tespit edilmiştir. Bu sözcüğün Çince ses dizgesi karşılığı olarak Türkçe *hyagas*'a karşılık gelmesi, Biçurin ve Radloff vb. tarafından bu adın aslında Hakas olduğu biçiminde de yorumlanmış ancak Barthold sözcüğün Kırgız olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur.

Türk topluluk adları içinde en eski tarihli etnonimlerden biri olan Kırgız adı, Orhon yazıtlarında da geçmektedir. Kırgız adı ile ilgili, bir kısmı destan veya efsanelerde geçen bazı ibarelere dayanan etimoloji denemeleri vardır. Bunlardan birkaçı *kır gez* 'kırlarda gezen', *kırk kız*, *kırk guz* 'kırk Oğuz', *kırk yaz* ve benzerleridir.

Kırgız sözcüğünün kökeni ile ilgili dikkate değer görüşlerden biri Radloff'a aittir. Kırgızlardaki sosyal tabakalanma sisteminden hareketle sözcüğü Radloff[2] *kırk (40) + cüz (100)* 'kırk boy' biçiminde ele almıştır. <kırk sayı adını temel alan bir diğer etimoloji denemesi de kırk + (I)z 'kırklar'dır (Boodberg 1996:181).

Kırgız adı ile ilgili farklı görüşlerden biri de onun bir etnonim değil siyasi bir adlandırma olduğu tezidir. Bu teze göre Kırgızlar çok farklı diyalektleri konuşan bir boylar birliğidir. 14.-15. yy'a kadar dağınık biçimde yaşamlarını sürdüren boylar bu tarihten itibaren bir halk olma sürecine girmiş ve 18.yy'da bu süreç tamamlanmıştır. Güney Sibirya, Doğu Türkistan, Tyan Şan, Pamir-Alay ve Orta Asya'da bulunan Kırgız adlı toplulukların varlığı ve tarihsel süreçte Kırgızların biyolojik özellikleri ile ilgili farklı tanımlamalar bu görüşü desteklemektedir. Kırgızlar 19. yy'a tek bir halk olarak başlamıştır (Abramzon 1990).

Pamir Kırgızları, bugün çoğunluğu Kırgızistan Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Türk toplulukları içinde varlığı ve adı yazılı belgelerle de tanıklanan Kırgızların farklı coğrafyalarda yaşamış ve bu nedenle değişik siyasi ve kültürel etkileşim sonucu dilleri ve kültürleri farklılaşmış, tıpkı *Kızıl-su* ve *Cerge-tal Kırgızları* gibi bir koludur. Kırgız tarihinde *Yenisey Kırgızları* ve *Füyu Kırgızları* etnik adlandırmalar da bu tür ayrışmalara örnek gösterilebilir.

Afganistan'ın Pamir bölgesine daha eski dönemlerde yerleşmiş olan Kırgızlar, 19. yy. sonu 20.yy. başlarında gelen soydaşlarına *Alayçı* 'Alaylı' adını vermişlerdir. Kırgızlarda boy (uruk) sistemi çok önemli olduğu için kendilerini çoğunlukla *Teyit*, *Nayman*, *Kesek* vb. ait oldukları boy adı ile tanımlamakta seyrek olarak da *Oogan Kırgızdarı* adını kullanmaktadırlar. Türkiye'de yaşayan ve son zamanlarda

2 W. Radloff, İz Sibirii, Moskva, 1989, s.348-354.

araştırmacılarca *Van Kırgızları* veya *Ulupamir Kırgızları* etnonimleri ile anılan Kırgızlar da kendilerini *Kırgız, Teyit, Kesek* vb. (Pekacar 1995); bazıları da *Türkiyeli*, *Kırgızistanlı* ve hatta hem Türkiyeli hem Kırgizistanlı vb. tanımlamaktadırlar (Sağır 2011).

2. Din ve kültür

Pamir Kırgızları, sünni müslüman bir topluluktur. Aynı zamanda bir sosyal statü göstergesi olarak da kabul edilen *hac* farizasını yerine getirmek önemli görülür. Çocuklara ad verme töreninde diğer müslümanların da yaptığı gibi kulağa ezan okuma ritüelini gerçekleştirirler. Kız isteme adeti de İslami gereklere uygun yapılır ve yine kimi müslüman toplumlar gibi dua ederken iki el, avuçları yukarıya doğru açık biçimde göğüs hizasında tutulur.

Pamir Kırgız kültürü, toplum odaklıdır. Güçlü olarak *uruk* (*uruu, urug*) 'boy' sistemine bağlı biçimde teşkilatlanmış Kırgız toplumsal yapısında dört büyük uruk (*çoŋ uruu*, *zor uruu*) vardır: *Teyit*, *Kesek*, *Naym*an ve *Kıpçak*. Her Kırgız bu dört büyük uruktan birinin alt katmanlarında yer alan küçük bir uruk'a bağlıdır. Uruk sistemi gereğince bireyler arasında görev paylaşımı, bireysel istek ve kazanımdan çok toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Toplumun temel sosyal ve ekonomik birimi *öy* 'ev'dür. Keçeden yapılmış büyük *yurt*'larda birden çok aile birlikte yaşar. Akrabalık ilişkileri Kırgız toplumunu birarada tutan güçlü bağlardan biridir. Temel geçim kaynakları olan hayvanlara hep birlikte bakarlar. Yiyeceklerini ve diğer elde ettiklerini paylaşırlar.

Pamir Kırgızlarında, aile birlikteliğini sağlama ve ev idaresini yürütme kadınların görevidir. Süt sağma, süt ürünlerini yapma, ev süpürme, ev işlerinde kullanılacak suyu taşıma, bebek bakma vb. işler kadınlar tarafından yapılır. Erkekler ise fiziksel güç ve seyahat gerektiren işleri üstlenirler. Ekonomik düzeyi düşük ailelerde kadın erkek eşitliği var sayılabilir, ancak ekonomik seviye arttıkça eşitlik kadın aleyhine bozulmaktadır. Değişmeyen bir şey varsa o da erkeğin her durumda ailenin reisi olmasıdır. Toplum liderliği de geleneksel olarak erkeklere aittir.

Çoğu *Kiçi Pamir*den hiç çıkmamıştır. Zaten Afgan hükümetinin uygulamalarına göre çıkmaları da çok zordur. Hiçbirinin pasaportu yoktur. Başka topluluklarla kız alıp vermezler. Yalnızca *Kiçi Pamir* ile *Ulu Pamir* arasında evlilikler olabilir. İki bölgenin arası at ile beş gün sürer[3]. Evlilikler, kültürel kimliklerini koruyarak soylarını sürdürmek istedikleri için görücü usulü ile gerçekleşir. Küçük bir topluluk oldukları için de yakın kuzenler arası evlilikler yaygındır. Uruk sistemine çok bağlı oldukları için her uruk evliliğin kendi içinde olmasına önem verir. Shahrani'nin verdiği bilgilere göre 260 Teyit evliliğinin 199'u Teyit, 43'ü Kesek, 5'i Kıpçak, 5'i Nayman, 6'sı Kalmık ve ancak birer tanesi Uygur ve Özbek kızlarla gerçekleşmiştir. Yine 139 Kesek evliliğinin 87'si Kesek, 42'si Teyit, 6'sı Nayman ve birer tane de Kıpçak, Kalmık, Nayman, Uygur ve Özbek kız ile yapılmıştır (2002:159)

Afganistandaki Pamir Kırgızları, bulundukları coğrafi bölgenin şartları gereği yalnızca hayvancılık (PK *malçı*, *çoponçuluk*) yapmaktadırlar. Göçebe olan Kırgızlar, diğer göçebe topluluklardan farklı olarak yılda dört kez yer değiştirirler. Bahar aylarında kaldıkları yerlere *baardoo* derler ve burada bir ay kalırlar. Yaz aylarında yaklaşık üç kaldıkları yere *caydoo;* Güzün dört ay kaldıkları yere *küzdöö* ve kışın dört ay kaldıkları yere de *kıştoo* demektedirler. Hayvanların çoğunluğunu koyunlar ve keçiler ile sığır, at, koyun ve Tibet öküzü oluşturur. Mal varlıklarını sahip oldukları büyük ve küçükbaş hayvanların sayısı ile ifade ederler.

Türkiye'de Ulupamir Kırgızları, bir yandan hayvancılığı sürdürmekte; keçi ve koyun sütünden peynir yaparak pazarlamakta, diğer yandan ise geleneksel el sanatlarını geliştirerek çanta, sırt çantası, paspas ve heybe yaparak satmaktadırlar. Ayrıca kadınlar ilk yıllarda Sümerbank tarafından bölgeye kurulmuş olan halı fabrikasında dokumacılık sektörüne girmişler ancak fabrika daha sonra işletilemeyerek kapanmıştır. Erkekler arasında ise koruculuk yaygın olup ayrıca bazı ustalar ahşap ve metalden el yapımı kaşık, tabak ve maşa ile deriden ayakkabı yapıp satarak geçimlerini sağlamaktadırlar[4].

Pamir Kırgızları'nın mutfak kültüründe hayvansal gıdalar ağırlıktadır. Et, süt ve süt ürünlerine dayalı bir beslenme tarzı seçtikleri için yiyecek konusunda kendi kendilerine yeterli sayılırlar. *Nan*

3 https://www.youtube.com/watch?v=0hAK0u-d-f8
4 Kayıpov,2010:196

Tacikistan
Kırgız genci
Atlas Dergisi
Fotoğrafçısı
© Erkin Yeşil

dedikleri ve Afganistan'daki diğer etnik gruplar tarafından da tüketilen ekmeği yapmak için gerekli unu Pamir dağlarının eteklerinde çiftçilik yapan Pamirilerden alırlar. Un veya buğday karşılığında da koyun, yağ, keçe vb. verirler.

Afganistan Pamir Kırgızları, sert iklim koşullarından başka ciddi sıkıntılara da göğüs germektedir. Yaşadıkları bölgenin ulaşım sıkıntısı nedeni ile sağlık sorunlarında gidebilecekleri bir hastane olmadığı gibi, herhangi bir doktor da hizmet vermemektedir. Bu nedenle bebek ve doğuma bağlı kadın ölümleri diğer ülkelere, hatta çok yakınlarında bulunan Çin, Pakistan, Afganistan'a göre son derece yüksektir. Yoğun kadın ölümlerinin sonucu olarak evlilik yaşı önceleri daha yüksekken zamanla on üç on dörde kadar düşmüş, hatta günümüzde on yaş civarında evlendirilen kızlar bile olmuştur. Erken yaşta evlenen kızların bir kısmının çocuğu olmazken, çoğu defalarca düşük yapmış veya doğum esnasında ya kendisi ya bebek ya da her ikisi de ölmüştür. Dünyaya gelmeyi başarabilmiş çocukların da büyük bir kısmı iki üç yaşlarındayken kaybedilmektedir[5]. Erkeklerin sağlığını tehdit eden en büyük faktör olarak ise pek çok kaynakta afyon bağımlılığına işaret edilmektedir.

Pamir ve Ulupamir Kırgızları, bazı ufak tefek değişikliklerle diğer Kırgız toplumlarında da bulunan folklorik unsurları sürdürmektedir. At sırtında oynanan *Kökbörü* veya diğer adıyla *Ulak Tartış* bunların en yaygın ve sevilenidir. *Ordo* denilen bir başka oyunları daha vardır. Aslında şu an Pamir'dekilerin oynamaya devam ettiği, ancak zamansızlıktan Ulupamir'dekilerin pek oynayamadığı *aşık oyunu*, *vezir paşa*, *beş taş* ve *çakanık* oyunları da geleneksel hayatın birer göstergesidir.

3.Coğrafya ve nüfus

Asya'daki önemli sıradağlar olan Himalaya, Karakurum, Tanrı ve Hindukuş Dağları'nın toplandığı bölge olması sebebiyle *Pamir Düğümü* (Pamirian Knot) olarak da adlandırılan Pamir Yaylası Çin, Tacikistan ve Afganistan sınırında yer almaktadır.

71°-76° Doğu boylamı ve 37°-40° Kuzey enlemleri arasında yer alan Pamir bölgesi, 100.000km2'lik bir alana sahip olup, yer yer 7000 metreyi aşan zirveler ve 3.500 metreyi bulan platolardan oluşmakta ve uzunluğu ise Doğudan Batıya 400 kilometre, Kuzeyden Güneye 225 kilometreyi bulmaktadır.

Marco Polo'nun Kaşgar yolculuğunda kullandığı İpek Yolu'nun üzerinde yer alan Pamir Yaylası'nda çeşitli dönemlerde kurulmuş çok sayıda tarihi kervansaray bulunmaktadır.

5 https://www.youtube.com/watch?v=0hAK0u-d-f8

Kırgız kadın ve çocuklar
Atlas Dergisi Fotoğrafçısı
© Erkin Yeşil

Nüfus ile ilgili bilgiler kaynaklara bağlı olarak çok çeşitlilik göstermektedir. Shahrani, nüfusun boylara göre hane sayıları ile birlikte dağılımını şu şekilde kaydetmiştir:

	Hane	**Kişi**
Teyit	201	1111
Kesek	112	579
Nayman	8	66
Kıpçak	5	30
	326	1786

(Shahrani 2002: 153)

Shahrani'nin çalışmasından daha sonra yayımlanmış bir raporda ise Wakhan ve Pamir Köylerinde Kırgız Hane ve Nüfusu[6] aşağıdaki biçimde yer almaktadır:

KÖY	**Hane**	**Kişi**
Achaqtash	3	17
Aeshmurghan	19	166
Aqjilghai Khord	5	25
Baytiburt	7	41
Beshkunuk	14	67
Birgitiko	5	21
Chartruk	8	44
Elghunoq	28	139
Irghoil	11	55
Kiskintash	6	29
Muqur	3	20
Qara Jilga	8	41
Qara Qurum	11	55
Qara Dymyr	7	35

6 Afghanistan Wakhan Mission Technical Report, UNEP-FAO, Geneva, July 2003 (http://www.juldu.com/Pamir/Wakhan%20MIssion%20Report%20UNEP.pdf)

Ulupamir Köyü. Atlas Dergisi Fotoğrafçısı © Erkin Yeşil

Qyzylituk	8	51
Sari Mughur	17	93
Tash Buloq	10	57
Tikilik	9	39
Tirgynghurum	16	78
Uch Jilga	11	57
	206	1130

Soydaşları ile ilgili zaman zaman yardım amaçlı çalışmalar yürüten Kırgızistan Cumhuriyeti kurum ve kuruluşları arasında yer alan *Kırgız Butagı* fonunun desteklediği bir filmin sonundaki veriler ise şu şekildedir[7]:

Toplam nüfus	**720**
Yetişkin	342
Çocuk	378
Ölen çocuk	455
Ölen anne	43
Ölen erkek	6

Türkiye'de bulunan Pamir Kırgızlarının yaşadığı Ulupamir köyü, Van iline 132 kilometre, Erciş ilçesine 32 kilometre uzaklıkta yüksek rakımlı ve etrafı dağlarla çevrili bir köydür. Ulupamir Kırgızlarının nüfus bilgilerine Afganistan Pamir bölgesindeki soydaşlarından daha kesin ve resmi kaynaklar üzerinden ulaşmak mümkün. TUİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2011 verilerine göre Ulupamir köyünün nüfusu[8]:

Toplam	**Erkek**	**Kadın**
1.707	873	834

Türkiye'de Ulupamir dışında yaşayan Kırgızlar'dan 10-15 aile İstanbul'da dericilik yapmakta ve el sanatları ile uğraşmakta; 10 aile de Malatya'da ticaretle meşgul olmaktalar.

7 http://www.youtube.com/watch?v=eQ48kW3yMbU&feature=related

8 TUİK 2007 verilerine göre Ulupamir köyünün nüfusu 1642; 2008 verilerine göre 1829; 2009 verilerine göre 1722 ve 2010 verilerine göre ise 1713'tür. Nüfus verilerindeki dalgalanma ve Ulupamir köylülerinin göç analizi için bkz.Sağır 2011.

Tacikistan Pamir Kırgızları[9]

Pamir dağlarının Tacikistan sınırları içinda kalan dağlık Bedahşan eyaletine 17 km uzaklıkta ve 4282 m. Yükseklikte yar alan Karaköl Kıştagı adındaki Kırgız köyünde 163 Kırgız yaşıyor. Buradan 4655 rakımlı Ak Baytal geçidi aşılarak gelinen Murgap eyaletinin %85'ini Kırgızlar oluşturuyor. 1928 yılında Tacikistan yönetimine girmiş olan eyalette iki binli yılların başlarına doğru 17.000 civarında nüfus yaşarken günümüzde bu sayı 12.000 civarına düşmüş. Burada çocuklar derslerin Kırgızca okutulduğu okullara gidebiliyor. 14 okul var ve ayrıca 1000 tirajlı Sarıkol adında bir gazete yayımlıyorlar. Murgaplı Kırgızlar genellikle çocuklarının birini Kırgızistanda diğerini Tacik okullarında okutuyor. Dilleri konusunda hassaslar. Tacikçe konuşmadıklarını, tersine yakınlarındaki Taciklerin Kırgızca konuşmak zorunda kaldığını söylüyorlar.

Murgap civarında 3700 m.de Kөŋö-Korogon ile 3800 metredeki Toktomuş köyünde de yine Kırgızlar yaşamakta. Küçük (Kiçi) Pamire en yakın kışlak 4200 m.deki Şaymak köyü. Şaymak Çinden göç eden bir Kırgızın adı imiş. 1932 yılına kadar 9 kol halinde gelmişler. Köye adını veren bir sıcak su kaynağı var ve buranın suyu kışın bile donmuyormuş.

Yoğun olarak Tacikistan'ın Murgap eyaletinde yaşayan Kırgızların dil özellikleri, bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

4.Tarihi arka plan

Abakan-Minusink vadisinden çıkıp, 18. yüzyılda günümüz Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Alay bölgesine yerleşen Pamir Kırgızları uzunca bir süre Hokand Hanlığının en önemli ve kalabalık gruplarından biri olmuştur (Dor-Naumann 1978). Hokand Hanlığının zayıflaması ile ortaya çıkan karışıklık ve Çarlık Rusyasının baskıları nedeniyle Alay bölgesi Kırgızları, 19. yy. sonlarına doğru Pamir bölgesine göç ettiler. Bazı araştırmacılar, Kırgızların 9.-10. yüzyıllarda, bir diğer grup araştırmacı ise 16.-17. yüzyıllarda Pamirlere geldiğini (Kayıpov 2010:183) ve günümüz Pamir Kırgızlarının yerli Pamir Kırgızları ile Kırgızistan'ın Alay bölgesinden ve Doğu Türkistan'dan göç etmiş Kırgızlardan oluştuğunu iddia etmektedirler.

20. yüzyıl başlarında Pamir bölgesinin hakimiyeti Pamir Kırgızları'nın son hanı olan Hacı Rahmankul'un babası Capaarkul Han'ın elinde idi. O yıllarda Pamir Kırgızları, Pamirlerin günümüzde Tacikistan sınırları içinde kalan bölümü ile Afganistan sınırları içinde kalan bölümü arasında konup göçerek hayvancılık ve ticaret işlerini rahatça sürdürüyorlardı. Ancak, bir müddet sonra çoğunluğunu Kırgızlar'ın büyük uruklarından biri olan Teyit Kırgızlarından oluşan bir grup, yoğun Rus baskısına dayanamayarak , Afganistan Pamir bölgesine kesin olarak göç ettiler. Bu arada, bir grup Teyit Kırgızı da Pamirlerin Çin bölgesinde kalan bölümünden göç ederek aynı bölgeye yerleşti.

Pamir Kırgızlarının bir dizi göç hareketi, Capaarkul Han'ın vefatından sonra hanlığa seçilen Hacı Rahmankul Han liderliğinde Türkiye'ye kadar uzandı. 1943 yılında han olan Hacı Rahmankul, aslında son derece başarılı bir politika ile Kırgız ekonomisini iyileştirmiş ve halkın güvenini kazanmıştır. Ancak Rahmankul, Afganistan-Çin ve Sovyet Rusya için stratejik önemi büyük bir bölgede yerleşik bir halkın lideri olarak çeşitli zorluk ve baskılara dayanamayıp halkı ile birlikte önce Doğu Türkistan'a (1947); Çin'de değişen rejime uyum sağlayamadıkları için birkaç yıl sonra Afganistan'a; 1978 yılında ise Afganistan'daki yeni yönetimle anlaşamayarak Pakistan'a göç etmek zorunda kaldı.

Pakistan'da Gilgit bölgesindeki bir mülteci kampına yerleştirilen Rahmankul ve halkı, son derece iyi bir muamele ile karşılaşmışlar ancak o bölgenin geldikleri doğal yaşam koşullarının tam tersi bir iklime sahip olması nedeni ile aşırı sıcaklara dayanamış, hatta bir kısmı ölmüş, bir kısmı ise Pamirlere geri dönmüştür. Bir müddet daha Pakistan'daki bu koşullara dayanmaya çalışan Rahmankul ve 1138 kişilik bir grup, 3 Ağustos 1982'de Türkiye'ye kabul edilmişlerdir. Kısa bir süre geçici olarak Van'ın Karagündüz Köyü ile Malatya'ya dağıtılarak yerleştirilen Pamir Kırgızları, daha sonra Van'ın Erciş ilçesi yakınlarında kurulan ve önceki adı Altındere olan Ulupamir köyüne kalıcı olarak yerleştirildiler.

9 Bu çalışmada Tacikistan Pamir Kırgızları üzerinde fazla durulmayacağı için bilgiler http://www.youtube.com/watch?v=0hAK0u-d-f8 linkinden edinilenlerle sınırlı tutulmuştur.

20. yüzyılda gerçekleşen göçler silsilesine katılmayanlar ile Pakistan'a alışamayıp tekrar Afganistan'a dönen Pamir Kırgızları ise, günümüzde de geçmişte olduğu gibi Afganistan'ın Wakhan Vadisi'nde yer alan Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yaşamaktadırlar.

5.Yazım

Pamir Kırgızcası yazı dili olmadığı için kendine özgü bir yazımı da yoktur. Kırgızca için kullanılan çeşitli alfabelerin Pamir Kırgızcası için de kullanıldığı, elde edilen bazı belgelerle görülmektedir. Shahrani, alan araştırması sırasında Arap alfabesi ile yazılı bir şecereden bahsetmektedir. Bunun yanısıra Kreutzmann (2003:218), İrani bir kavim olan ve aynı bölgede yaşayan Wakhi'lerin herhangi bir yazıya sahip olmamalarına karşın Pamir Kırgızları'nın Kiril alfabesi kullandıklarını özellikle belirtmektedir.

Günümüzde erkek çocuklar yakın köylerdeki okullara Kuran öğrenmeleri için gönderilmekte ve Arap alfabesini öğrenmektedirler. Kız çocuklar ise, okulların uzakta olması nedeni ile okula gitme imkanından yoksun olup, yalnızca namaz kılmaya yetecek kadar dua öğrenmeleri yeterli görülmekte, bunu da aile büyüklerinden öğrenmektedirler.

6.Dil

6.1. Pamir Kırgızcasının Kırgız diyalektoloji alanı içindeki yeri

Kırgızca ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un Divan u Lugat'it-türk adlı eserinde Türk dilinin batı grubuna giren lehçeleri arasında gösterilmiştir. 19. yy başlarından itibaren yapılan ve özellikle son dönemlere ait olanlarda daha sağlam dilbilimsel ölçütlerin kullanıldığı Türk dillerinin tasnifi çalışmalarının çoğunda Kırgız veya Kara-Kırgız adlandırması ile Kıpçak grubu içinde ele alınmıştır. Tekin (1989) ise Kıpçak dillerini (Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası) *tavlı ~ tavlu grubu* olarak tanımlamış ve Kırgızca'yı bu gruptan ayırarak tek başına *tōlū grubu* biçiminde ele almıştır.

Kırgızca üzerine yapılmış diyalektoloji çalışmalarında genel olarak Kuzey ve Güney ağızlar grubunun varlığından söz edilir. Bazı çalışmalarda Güney grubunun Güneydoğu ve Güneybatı olarak ikiye ayrıldığı da görülür. Kuzey ve Güney ağızlar grubu, çeşitli boy veya boy birliklerinin ağız özelliklerini temsil ettiği gibi Kırgızistan'ın coğrafi sınırları ile de uyumludur. Yalnız eş dil/varyant sınırlarının (isogloss) bu coğrafi sınırlar ile tam olarak uyuştuğu ise söylenemez. Bugün Kırgızistan'ın resmi dili olan standart Kırgızca Kuzey ağızlar grubunun özelliklerini taşır. Pamir Kırgızcasının da içinde yer aldığı İçkilik ağzı ise Güney ağızlar grubuna dahildir (Kılıç 2003; Alimov 2011).

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların büyük bir çoğunluğunu Teyit, Kesek ve Kıpçak boyları ile Doğu Türkistan'dan gelen Nayman boyu oluşturmaktadır. Bu boyların ortak özellikleri hepsinin Kırgız boy sistemi içinde İçkilik olarak adlandırılan birliğe dahil olmasıdır. Pamir Kırgızcasını oluşturan *Teyit*, *Kesek*, *Nayman*, *Kıpçak* alt ağızları dışında İçkilik ağızlar birliğine *Tölös*, *Boston*, *Cookesek*, *Noygut*, *Kaŋdı*, *Uygur*, *Abat*, *Orgu*, *Katagan* vd. ağızlar da dahildir.[10] Bugün bu ağızların konuşurları yoğun olarak Kırgızistan'da olmak üzere Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar.

İçkilik Kırgızlarının ağzı, yuvarlak ünlüler yanında dudak diftonglarına /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ ve /æ/ ünlüsüne daha kararlı biçimde sahip oluşlarıyla diğer Güney ağzı konuşurlarından ayrılır (Kılıç 2003:82). Bir diğer ayrılık da ɒ ünlüsünün varlığıdır. /a/ ünlüsünün dudaksıllaşmış bir varyantı olan bu ünlü de yine yalnızca İçkilik ağızlarında bulunmaktadır: *bɒr* 'var', *nɒn* 'ekmek', *qɒrɒ* 'kara', *bɒʃ* 'baş' vb.

İçkilik ağızlarının hepsinde örtüşmemekle birlikte, bazı durumlarda *zamir n*'sinin bulunmayışı, söz içi ve sonunda */y/ → /g/*, */w/ → /g/* ses gelişmesi, Arapça ve Farsça sözcüklerin daha fazla olmasının yanısıra Özbekçe söyleyişe daha yakın olması, birincil uzun ünlülerin çokluğu, söz başı */q/ → /ɣ/ → /g/*, */t/ → /d/* ötümlüleşmelerinin görülmesi biçiminde tespit edilen bazı ses ve biçim özellikleri bu ağızlar grubunun Kırgızca'nın diğer ağızlarına göre Özbek, Uygur ve Türkmenler ile daha fazla dil kontağında bulunduğundan ziyade, oluşmalarında ortak Türk boylarının bulunduğuna işaret ettiği yönünde de değerlendirilmektedir (Alimov 2011: 37-38).

10 İçkilik adı ve İçkilik birliğini oluşturan boylar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Alimov 2011.

Ulupamir köyü
Atlas dergisi
fotoğrafçısı
© Erkin Yeşil

6.2. Pamir Kırgızcasının diyalektolojisi

Pamir Kırgızları, İçkilik ağzı konuşan çeşitli boyların oluşturduğu bir topluluk olduğu için dilleri de aslında bir alt ağızlar birliğidir. Bu durum dillerine aynı sözcüğün birden fazla görünümü olması biçiminde yansımıştır: *bir, wir*; *éki, ékki, yékki; žéti, yétti; tuhum, tuqum; palan, falan; émi, émmi, éndi; yol, žol, jol; yalγïz, jalγïz* vb. Ancak bu durum, Pamir Kırgızcası için keskin bir diyalektik ayrım olduğu anlamına gelmemektedir.

6.3. Ses bilgisi

Pamir Kırgızcası üzerine hazırladığı doktora tezinde Pekacar, 31 ünlü 58 ünsüzün varlığını tespit ettiğini belirtmektedir. Özü itibarıyla bir ağız çalışması olan tezde o ağız içinde bulunan alt ağızlara ait bütün alofonların belirtilmiş olması doğaldır. Ancak bu çalışmada Pamir Kırgızcasını, standart Kırgızca'dan ayıran önemli ses ve biçim farklılıkları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Pamir Kırgızcasının ve kısmen ait olduğu İçkilik ağzının ayırt edici seslik ve bir sonraki bölümde ele alınacak biçimlik özellikleri Pekacar 1995; Kılıç 2003 ve Alimov 2011'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ünlüler

Pamir Kırgızcasının ayırt edici en önemli seslik özelliklerinin başında /*æ*/ ünlüsünün varlığı gelmektedir. İçkilik ağızları dışında görülmeyen ve /*a*/ ile /*e*/ arası bir orta damak ünlüsü olan /*æ*/ daha çok Arapça, Farsça ve kısmen Rusça alıntı sözcüklerde, daha az olarak da Türkçe sözcüklerde görülmektedir: *æziz* 'aziz', *dærdi* 'derdi', *bælki* 'belki', *særbæs* 'serbest, *pænžæ* 'pençe', *tætti* 'tatlı, şekerleme', *čæyini* 'çayını', *yænæ* 'yine, tekrar' vb.

Pamir Kırgızcasında */æ/* ünlüsü kadar yaygın olmamakla birlikte */i/*, */ó/*, */ú/* yarı kalın ünlüleri de görülmektedir. /*í*/ ünlüsü /*ï*/ ile /*i*/ arası olup, bazı sözcüklerde /*ï*/nın incelmesi, bazılarında ise /*i*/nin kalınlaşması sonucunda ortaya çıkar: *íylap* 'ağlayıp', *yaḫşí* 'güzel, iyi'; *bergíle* 'verin', *tèŋín* 'dengini' vb. /*ó*/ ünlüsü /o/ ile /ö/ arasıdır ve daha çok söz içi ve sonunda görülür: *éków* 'ikisi', k*óynók* 'gömlek', *kölgó*'göle' vb. /*ú*/ ünlüsü /u/ ile /ü/ arası olup kullanımı çok sınırlıdır: *kúlüp* 'gülüp', *alæykúm sælæm vb.*

Standart Kırgızca'da bulunmayan kapalı e /*é*/ ünlüsü, Pamir Kırgızcasında yaygındır: *bér* 'ver', *béš* 'beş', y*étti* 'yedi', *tèŋ* 'denk, eşit', *édé* 'idi', *mén* 'ben', *bilbéym* 'bilmiyorum' vb.

Kırgızcanın diğer ağızlarına göre İçkilik ağızları daha fazla sayıda birincil uzun ünlü ile kurulmuş sözcük barındırmaktadır. Pekacar'ın Pamir Kırgızcasında 50 civarında tespit ettiği birincil uzun ünlülü

Ulupamir köyü
Kırgızlar
Atlas dergisi
fotoğrafçısı
© Erkin Yeşil

sözcüklerin sayısını diğer İçkilik ağızlarını da kattığı araştırmasında Alimov 100 civarında olarak belirlemiştir (Pekacar 1995; Alimov 2010). Bunların bazıları *āč* 'aç; açlık', *āt* 'ad, isim', *āzık* 'azık', *bārı* 'hepsi', *žēt-* 'yetmek, ulaşmak', *ōč* 'öç, kin', *ōz* 'kendi' vb.

Pamir Kırgızcasında standart Kırgızca'da bulunmayan kısa ünlülerin varlığı da dikkat çekmektedir. /ĭ/, /ĭ/, /ĭ/, /ŭ/, /ŭ/ kısa dar ünlüler sözcük kök ve gövdeleri ile eklenmelerde görülmektedir: *pĭr* 'bir', *žatĭptır*'yatmış', *birŏw* 'biri' , *tŭrup* 'durup', *ölŭptür* 'ölmüş' vb.

Kırgızcanın karakteristik ses özelliklerinin başında gelen Genel Türkçe VGV veya VG ses öbeklerinin büzülme sonucu uzun ünlüye gelişmesi olayı, Pamir Kırgızcasında üç biçimde karşılanmaktadır. İlki Kırgızcanın diğer ağızlarında da olduğu gibi /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/ uzun ünlülerine, diğeri ise /ōw/, /ō̄w/, /ūw/, /ū̄w/ dudak diftonglarına gelişmesidir: *žaylō* 'yayla', *küyō̄* 'güveyi', *ūl* 'oğul', *žündū̄* 'yünlü'; *birō̄w* 'biri', *akıldūw* 'akıllı', *ellū̄w* 'elli' vb. Üçüncüsü biçimde gelişmeden çok bir korunma söz konusudur: *ellig* 'elli', *ḳarašlıγ* 'bağlı, bağımlı', *sarıγ* 'sarı' vb.

Ünlü uyumları bakımından Pamir Kırgızcası büyük ölçüde standart Kırgızca ile benzerlik taşır. Ancak yukarıda bahsedilen yarı kalın ünlülerin varlığı Pamir Kırgızcasında için önlük-artlık uyumunun kısmen bozulmasına neden olmaktadır: *žæştar* 'gençler', k*órdüm* 'gördüm', *kókürök* 'göğüs', *kĭyin 'sonra', küyō̄wnúŋ* 'güveyinin' vb.

Art ünlülerle kurulmuş *–rāq*, *-γa*, *-tïγan*/*-tïγanday*, *-ča* ekleri ile ön ünlülerle kurulmuş *–min*, *-kin*/*-kile* ekleri de Pamir Kırgızcasında önlük-artlık uyumu dışında kalmaktadır: *köbū̄rāq* 'daha çok', *bizγa* 'bize', *bėretïγan* 'verdi, vermiş', *wėretïγanday* 'vermiş gibi', *kümüšča* 'gümüş gibi' vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından da Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile büyük ölçüde paralel bir duruma sahiptir. Düz ünlüler ile kurulmuş sözcüklerde diğer hecelerin ünlüleri de düz ünlüden oluşur ancak birtakım ses gelişmelerine bağlı olarak kural dışı bazı durumlar da görülebilir: *žaylō* 'yayla', *ellū̄w* 'elli', *qanattū* 'kanatlı', *palō* 'pilav' vb.

Kırgızca'yı diğer birçok Türk dilinden ayıran dudak çekimi, Pamir Kırgızcası'nda da son derece işlektir. /u/ ünlüsü dışında yuvarlak ünlü ile kurulmuş sözcüklerde, takip eden hece ünlülerinin yuvarlaklaşması biçiminde gelişen bu olayda önlük-artlık uyumu gözetilir: *körgöndö* 'görünce', *ötkönnön* 'geçtikten', *bolsok* 'olsak', *küyŏw* 'güveyi', *ördök* 'ördek' *vb.*

Önlük-artlık uyumuna da girmeyen *–rāq*, *-γa*, *-tïγan*/*-tïγanday*, *-ča, -stan, -ger* eklerinin sıklıkla düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kaldıkları görülür: *köbürāq* 'daha çok', üstüγa 'üstüne', *kümüšča* 'gümüşten, gümüş gibi', *Túrkústan 'Türkistan', dowoger* 'davacı' vb.

Ünsüzler

Kırgızca'nın ayırt edici ses özelliklerinin başında gelen söz başı /ž/(← /y/) ünsüzünün varlığı Pamir Kırgızcası'nda da görülmektedir. Ancak Pamir Kırgızcası bazı sözcüklerde /y/ ünsüzünü koruması ve bazı sözcüklerde de /j/ ünsüzünü bulundurması yönleri ile standart Kırgızca'dan ayrılmaktadır: *žaş* 'yaş', *žürök* 'yürek', *žetkizdi* 'yetiştirdi, ulaştırdı'; *yæş* 'yaş', *yænæ* 'yine; ve', *keli yatqanda* 'geldiğinde'; *jer* 'yer', *jætti* '7', *jat-* 'yatmak', *jürwögön* 'yürümeyen' vb.

Söz başı /b/ ünsüzü standart Kırgızca'dan farklı olarak Pamir Kırgızcası'nda bazen *w* ünsüzüne gelişebilmektedir: *wïr* 'bir', *war* 'var', *wėrdi* 'verdi', *wolup* 'olup', *wilet* 'bilir', *waştū* 'başlı' vb. Aynı ünsüz söz içinde de sıklıkla /w/ ünsüzüne gelişir: *qawïrγam* 'kaburgam', *ārïwas* 'yorulmaz', *oturawïs* 'otururuz, oturuyoruz', *körwögön* 'görmeyen' vb.

Pamir Kırgızcası söz başı ve söz içi durumlarda /b/ ~ /m/ ~ /p/ nöbetleşmesinin görülmesi ile de standart Kırgızca'dan ayrılmaktadır: *bunday* ~ *munday*/*mïnday* 'böyle'; *busurman* ~ *musurman* ~ *pusurman* 'müslüman'; *burun* ~ *murun* 'önce', *bonžoq* ~ *mončoq* 'boncuk', *boyun* ~ *moyun* 'boyun', *büt-* ~ *püt-* 'bitmek, tükenmek', *bol-* ~ *pol-* 'olmak', *bĭr* ~ *pĭr 'bir'*; *kïmïn* ~ *kïpïn* 'ufak, zerre' vb.

Kırgızca'da söz başı *ötümsüz /K/* ünsüzü korunurken Pamir Kırgızcası'nda bazı sözcükler *ötümlü /G/* ünsüzü ile tespit edilmiştir: *görsöm* 'görsem', *gėtet* 'gider', *gelersin* 'gelirsin; geleceksin', *γač-* 'kaçmak', *γara* 'kara', *γïz* 'kız', *γol* 'kol', *gökürök* 'göğüs', *gör-* 'görmek', *γulaq* 'kulak', *γuş* 'kuş' vb.

Söz başı *ötümsüz /t/* ünsüzünün bazı sözcüklerde /d/ye gelişmesi veya iki ünsüzün nöbetleşe kullanımı Pamir Kırgızcasını standart Kırgızca'dan farklılaştırmaktadır: *deŋiz* 'deniz', *delpek* 'telpek, keçe şapka', *depse-* 'tepmek, tepelemek'; *dilek* ~ *tilek* 'dilek', *dė-* ~ *tė-* 'demek', *daşta* 'dışarıda' ~ *taşta-* 'atmak, fırlatmak', *dayï* ~ *tayï* 've, dahi', *dut-* ~ *tut-* 'tutmak' vb.

Pamir Kırgızcası *al-*, *bol-*, *kel-*, *sal-* fiillerinde bazı eklenmeler sonucu /l/ ünsüzü düşer: *awayt* 'almaz', *bowoso* 'yoksa, olmazsa', *kegen* 'gelen', *sayïča* 'salınca, koyunca' vb

Ünsüzlerin ötümlülük ve ötümsüzlük bakımından kendilerine benzer ünsüzleri tercih etmeleri biçiminde gerçekleşen ünsüz uyumu açısından Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile benzer özellikler göstermektedir. Zaten Kırgızca da ünsüz uyumları açısından Genel Türkçe'den çok da farklı değildir. Yalnız Kırgızca'yı diğer birçok Türk dilinden ayıran ve bir tür ünsüz benzeşmesi olarak açıklanan /l/, /n/ ve /m/ ünsüzleri ile başlayan eklerin ötümlü veya ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere farklı seslik gelişmelerle eklenmesi özelliğidir. Genel Türkçe /l/ ve /n/ ünsüzleri ile başlayan ekler ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere /d/ye, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere ise /t/ye gelişerek eklenirken, /m/ ünsüzü ile başlayan ekler ise ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere /b/ye, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere ise /p/ye gelişerek eklenir: *žündū* 'yünlü', *attū* 'atlı', *žoldor* 'yollar', *quštar* 'kuşlar'; *üydün* 'evin', *attïn* 'atın'; *bolboso* 'yoksa, olmazsa', *žïrtpasa* 'yırtmasa' vb. Bu kural Pamir Kırgızcası için de büyük ölçüde geçerlidir. Kural dışı çok az örnek tespit edilmiştir: *qoylor* 'koyunlar', *bašlïq* 'başkan', *bayla-* 'bağlamak', *qapïrlïq* 'kafirlik', *mollo* 'molla', *bilme-* 'bilmemek' vb.

6.4. Biçim bilgisi

Pamir Kırgızcası yapım ve çekim ekleri, işlev bakımından büyük ölçüde Genel Türkçedekilerle benzerlik gösterir, ancak çok biçimli oldukları için yapısal olarak çoğu onlardan ayrılır. Bir ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına, dudak çekimine ve /l/, /n/, /m/ ünsüzlerinden biriyle kurulmuş olmalarına bağlı olarak, özellikle de çekim eklerinde, 16 civarında allomorf olabilir. Bu bölümdeki bilgilerin büyük kısmı Pekacar'dan (1995) sağlanmıştır.

Genel Türkçe *–čI* isimden isim yapım eki Pamir Kırgızcasında yaygın anlamı dışında *Alayčï* 'Alaylı, Alay bölgesinden olan', *sūču* 'suya alışkın, iyi yüzücü'vb. anlamlarında da kullanılmaktadır. *–čIlIK* birleşik eki daha çok *–lIK* eki işlevinde kullanılır: *čoponču luq* 'çobanlık', *miymandarčïlïq* 'mihmandarlık', *künčülük* '(bir) günlük' vb. Eski Türkçe *teg* 'gibi' edatından gelişen *–DAy*, *-DOy* eki de hem *gibi* hem de *–ken* anlamında kullanılmaktadır: *qoydoy* 'koyun gibi', *zærdæy* 'altın gibi', *žoktoy* 'yokken' vb.

İsimden fiil yapım eklerinin belli başlıları *-A*, *-O*: *yaša-* ‘yaşamak’, *oyno-* ‘oynamak’, *tünö-* ‘gecelemek’; *-(I)k*: *birik-* ‘toplanmak’, *künük-* ‘gün görmek’, *žoluk-* ‘rast gelmek’; *-lA*, *-lO*, *-DA*, *-DO*: *kamčïla-* ‘kamçılamak’, *ïrda-* ‘şarkı söylemek’, *gözdö-* ‘gözlemek’, *žüktö-* ‘yüklemek’.

Fiilden fiil yapım ekleri içinde *–AlA*, *-OlO* süreklilik anlamında fiiller yapar: *öpölö-* ‘öpücüğe boğmak’, *quwala-* ‘kovalamak’. *–Ar*, *-Or*; *-DIr*; *-GIz*; *(I)l*; *-(I)n*; *-(I)š* çatı ekleri ve *–mA*, *-mO*, *-BA*, *-BO*, *-wA*, *-wO* olumsuzluk ekidir: *kopor-* ‘koparmak’; *sattïr-* ‘sattırmak’; *kirgiz-* ‘girdirmek, sokmak’; *olturγuz-* ‘oturup’; *tüšül-* ‘inilmek’; *körün-*’görünmek’; *süylöš-* ‘söyleşmek’; *barba-* ‘gitmemek’, *ölbö-* ‘ölmemek’, *žaqpa-* ‘benzememek’, *dėwe-* ‘dememek’ vb.

İsim çekimi

İsimlerde çokluk –lAr, -lOr, -DAr, -DOr ekleri ile yapılır: *kišiler* ‘kişiler’, *dõlör* ‘develer’, *tūγandar* ‘kardeşler’, *yoldor* ‘yollar’, *balïktar* ‘balıklar’, *žüktör* ‘yükler’. Son sesi /*n*/ olan sözcüklere ek bazen /*n*/ li biçimiyle eklenir: *qatïnnar* ‘kadınlar’.

İyelik eklerinde, standart Kırgızcada da olduğu gibi, ikinci kişiler çift biçimlidir:

Tekil		
1. kişi	-(I)m:	*balam*, *yašïm*, *etim*, *γušum*, *közüm*
2. kişi (samimi)	-(I)ŋ:	*balaŋ*, *yašïŋ*, *etiŋ*, *γušuŋ*, *közüŋ*
2. kişi (resmi/nazik)	-(I)ŋIz:	*balaŋïz*, *yašïŋïz*, *etiŋiz*, *γušuŋuz*, *közüŋüz*
3. kişi	-I/-sI:	*balasï/töbösü*, *yašï*, *eti*, *γušu*, *közü*

Çoğul		
1. kişi	-(I)BIz:	*balawïz/balamïz/balabïz*, *yašïwïz*, *etibiz*, *γuşubuz*, *közüwüz* (/*w*/, /*b*/, /*m*/ tercihi sistemli değildir)
2. kişi (samimi)	-(I)ŋAr:	*balaŋar*, *yašïŋar*, *etiŋer*, *γušuŋar*, *közüŋör*
2. kişi (resmi/nazik)	-(I)ŋIz(dAr):	*balaŋïz(dar)*, *yašïŋïz(dar)*, *etiŋiz(der)*, *γušuŋuz(dar)*, *közüŋüz(dör)*
3. kişi	-lArI:	*balalarï*, *yašlarï*, *etleri*, *γušlarï*, *közlörü*

Zamir /*n*/sinin kullanımı bakımından Pamir Kırgızcası kararsız bir tutum izlemektedir. Yönelme ekinden önce genellikle kullanılmazken bulunma ve ayrılma eklerinden önce bir genelleme yapılamamaktadır: *boyuγa* ‘boyuna’, *üstügö* ‘üstüne’; *aslïda* ‘aslında’, *bõrunda* ‘bağrında’; *žæhætiden* ‘cihetinden’, *imnesinnen* ‘nesinden’ vb.

Yalın hal eksiz ifade edilir. Belirtme hali eki genellikle *–nI, -DI*’dır. Çok sistemli olmamakla birlikte son sesi ünlü olan isimlere *–nI*, ötümlü ünsüz olanlara *–dI* ve ötümsüz ünsüz olanlara *–tI* biçimleri eklenir. Seyrek olarak 3. tekil kişi iyelik ekinden sonra *–n* biçimi de kullanılabilir: *paltanï*, *moldonu*, *zærdi*, *ottu*, *žüktü* vb. İlgi hali için –nIn ve –DIn değişkeleri kullanılır: *arawanïn*, *tõnun*, *şæærdin*, *üydün*, *dõmattïn*, *ördöktün*.

Yönelme hali eki *–GA* (ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra *–gA*, ötümsüz ünsüzlerden sonra *–qA*) ve daha seyrek ve iyelik eklerinden sonra olmak üzere *–A* değişkelerine sahiptir: *žïlkïžïγa*, *jerge*, *üylörgö*, *mæktæpke*, *otqo*, *kökkö*; *atama*, *bašïŋa*, *töwöŋö*, *bõruna*, *töbösünö* vb.

Bulunma hali eki *–DA*’dır ve 3. kişi iyelik ekinden sonra *zamir* /*n*/si kullanımı sistemli değildir: *tilde*, *yoldordo*, *kündö*, *čaqta*, *törttö*; *bõrunda*, *yašïda* vb. Ayrılma hali eki *–nAn*, *-DAn*’dır. Son sesi /*n*/, /*ŋ*/, /*m*/ olan sözcüklere *–nAn*, ünlü ve ötümlü ünsüz olanlara *–dAn*, ötümsüz ünsüz olanlara ise *–tAn* biçimleri eklenir: *Taşkennen*, *pulumnan*, *künnön*, *atadan*, *žæhætiden*, *qoydon*, *taštan* vb.

Vasıta hali için *mėnen* edatı, eşitlik için ise *–čA*, *-DAy* ekleri kullanılır: *bel qalaq mėnen* ‘kürekle’, *altïmïšča* ‘altmış kadar’, *čímínčæ* ‘sinek gibi, zavallı’, *nanday* ‘ekmek gibi’, *köptöy* ‘çok gibi’.

Zamirler

Kişi zamirleri, büyük ölçüde standart Kırgızca ile benzer olmakla birlikte üçüncü kişiler ile çoğul ikinci kişi nazik/resmi varyantta farklılık göstermektedir. Kırgızcada tekil üçüncü kişi zamir *al*, çoğul ise *alar* Pamir Kırgızcasında *o(l)* ve *olor/olar* biçimlerinde kullanılmaktadır. İkinci çoğul kişi *nazik*/resmi biçim ise Kırgızcada *sizder* iken Pamir Kırgızcasında *siz* şekliyle aynen tekil ikinci kişi *nazik*/resmi varyant ile aynıdır.

Pamir Kırgızları
© Venera Osmokeyeva (vb.kg)

Kişi zamirlerinin iyelik ekli kullanımlarında sıklıkla ikili biçimlerin kullanımı dikkat çekmektedir:

	ilgi	belirtme	yönelme	bulunma	ayrılma
Men	menin/meniŋ	meni	maĝa/maŋa	mende	menen/mennen
Sen	seniŋ	seni	saĝa/saŋa	sende	senen/sennen
Siz	sizdin/siznin	sizdi	sizge	sizde	sizden
O(l)	onuŋ	onu	oĝo/oŋo	ondo	ondon/onon

	ilgi	belirtme	yönelme	bulunma	ayrılma
Biz	bizdin/biznіŋ	bizdi	bizge	bizde	bizden
Siler	silerdin/silernin	silerdi	silerge	silerde	silerden
Siz	sizdin/siznin	sizdi	sizge	sizde	sizden
Olor	olordun/olornuŋ	olordu/olornu	olorgo	olordo	olordon

Dönüşlülük zamiri öz; işaret zamirleri ise bu(l), şu(l)/şo(l)/oşol, o(l), bular, şular/şolor, olor'dur. İşaret zamirlerinin iyelik ekli çekimleri de ikili biçimlerde kullanılmaktadır:

	bu(l)	şu(l)/şo(l)/oşol	o(l)
İlgi	bunuŋ/munuŋ	şunun/şonuŋ/oşonun	onun/onuŋ
Belirtme	munu/buĝu	şunu/şonu/oşonu	onu
Yönelme	buĝa	şuĝa/şoĝo	oŋo/oĝo
Bulunma	munda	şunda/şondo/oşodo	ondo
Ayrılma	munan	şunan/şonon	onon

	Bular	şular/şolor	olor
İlgi	bulardın/bularnıŋ	şulardın/şolornuŋ	olordun/olornuŋ
Belirtme	bulardı/bularnı	şulardı/şolunu	olordu/olornu
Yönelme	bularĝa	şolorĝo	olorĝo
Bulunma	bularda	şolordo	olordo
Ayrılma	bulardan	şolordon	olordon

Ulupamir köyü Kırgız çocuklar Atlas dergisi fotoğrafçısı © Erkin Yeşil

Soru zamirleri *nė*, *nėme*, *nimne*, *kim* ve *qaysı* yaygın olarak kullanılmaktadır. Belirsizlik zamirleri olarak ise *her nime* 'her şey', *birów* 'biri, her biri', *falan*, *bĭr şey*, *hárkás* 'herkes', *ar kimdár* 'her kim', *iç kim* 'hiç kimse', *bĭrneme* 'bir şey', barın 'hepsini', *bāzí* 'bazı', *hámmá* 'hep', *hápsi ˜epsi* 'hepsi' vb. kullanılmaktadır.

Edat

En yaygın kullanılan son çekim edatlarının başında da*yı* 'da, dahi; yine', *γo* 'diye, ise', *hám˜yám˜ám* 'da', burun˜*murun* 'önce', *çeyin* 'dek, kadar', *qarap* 'doğru', *kiyin* 'sonra', *körö* 'göre', *menen* 'ile', *oqşoş* ' gibi', *sayın* 'her' gelmektedir.

Ek fiil

Ek fiil olarak *ė-* kullanılır. Şimdiki ve geniş zaman çekimlerinde fiil kökü görünmez ve yalnız kişi ekleri kullanılır: Tekil 1. kişi *–mIn*, 2. kişi *–sIŋ* ve *sIz*, 3. kişi *Ø* veya *–DIr*; çoğul 1. kişi *–mIz*/*-BIz*, 2. kişi *–sIŋAr* ve *–sIzdAr*, 3. kişi *Ø* veya *–DIr*.

Standart Kırgızca'da ekeylemin geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılan *ele*, Pamir Kırgızcası'nda *ėdė* biçimiyle kullanılır: *on žėti žašta ėdėm* 'on yedi yaşında idim'. Standart Kırgızcadaki *eken* ise aynen korunmuştur: *sen ūru ekensiŋ* 'sen hırsız imişsin'. *ėdė* ve *eken* aynı zamanda birleşik zaman çekimlerinde de kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlarda her iki sözcük kişi eklerini de alabilir: *keldim ėdė* 'geldim idi/geldiydim', *oynor ėdė* 'oynardı', *bilmes ėdėk* 'bilmezdik', *aytqan eken* 'söylemişmiş', *dėgen ekensiŋ* 'demişmişsin'.

Ek fiilin olumsuzu *emes* ile yapılır: *emesmin*, *emessiŋ*/*emessiz*, *emes*(*tir*); *emespiz*, *emessiŋer*, *emessiz*(*der*), *emes*(*tir*).

Fiil çekimi

Şimdiki zaman ile kesin olmayan gelecek zaman için *–A*/*-y* ve olumsuzu *–mAy*/*-BAy*: *alam(ïn)* 'alıyorum; alacağım', *körüšöt* 'görüyorlar; görecekler', *bilbeyt* 'bilmiyor, bilmeyecek'; geniş zaman için *–(I)r*/*-Ar* ve olumsuzu *–mAs*/*-BAs: aytarbïz* 'söyleriz', *körörsüŋör* 'görürsünüz', *aytpassïŋ* 'söylemezsin' ; geçmiş zaman *–DI*, –GAn ve *–(I)p(tIr)* ve olumsuzu *–BAdI*, *-BAGAn* ve –BAp: *kördük* 'gördük', *körpödük* 'görmedik', *bolγon* 'olmuş', *bolboγon* 'olmamış', *kelişpegen* 'gelmemişler', *körüpsüŋ* 'görmüşsün', *kalwappïz* 'kalmamışız'.

Fiil çekiminde kullanılan zamir kökenli kişi ekleri Pamir Kırgızcası, standart Kırgızcadan farklı biçimbirime sahiptir.

Men	-mXn, -BXn
Sen	-sXŋ
Siz	-sXz
O(l)	-t; eksiz

Biz	-mXz, -BXz, -wXz
Siler	-sIŋAr, -suŋar, -süŋör
Siz	-sIz(dAr), -suz(dar), -süz(dör)
Olor	-şAt, -şOt; eksiz

İyelik kökenli kişi eklerinde ise üçüncü çoğul kişi çekiminde Kırgızcada çoğul anlamı –ş- iştaş çatı eki ile sağlanırken Pamir Kırgızcasında –lAr kullanılmaktadır:

Men	-m
Sen	-ŋ
Siz	-ŋXz
O(l)	eksiz

Biz	-k
Siler	-ŋAr, -ŋOr
Sizder	-ŋIz(dAr), -ŋuz(dar), -ŋüz(dör)
Olor	-lAr, -lOr

Emir kipinde diğer çoğu Türk dilinde olduğu gibi her kişi için farklı bir biçimbirim vardır. Pamir Kırgızcasında, standart Kırgızcaya göre en çok birinci ve ikinci çoğul kişi eklerinde değişiklikgörülmektedir:

Men	-AyIn, -OyUn
Sen	-GXn; eksiz
Siz	-Xŋ(Xz)
O(l)	-sXn

Biz	-AlI(k), -OlU(k); -(y)lX(k); -AlXn
Siler	-IŋAr, -uŋar, -üŋör; -GIlA, -gula, -gülö
Siz	-Xŋ(Xz)
Olor	-sIŋ(dAr), -suŋdar, -süŋdör

7. Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm

Pamir Kırgızcası, söz varlığı bakımından Kırgızcanın diğer diyalektlerine göre daha fazla Arapça ve Farsça sözcüğe sahip olması ile ayrılır: *sayïr* ‘yetim’, *pærzænt* ‘çocuk’, *žüdæ* ‘gayet’, *pæs* ‘aşağı’, *kættæ* ‘büyük’, *bæænæ* ←Fa. bahāna, *bæær* ← Fa. bahār, *mætæl* ←Ar. masal vb. Diğer ağızlarda bulunan Moğolca’dan alıntı sözcükler ise İçkilik ağızlarında hemen hemen hiç görülmez (Alimov 2011:36).

Pamir Kırgızcasındaki bazı sözcükler, standart Kırgızca’dan çok Özbekçe özellikler gösterir: *gæp*, *næzær*, *kæmpir*, *mæydæ*, *kæm, zor* vb. Diğer ağızlarda pek rastlanmayan *siyïr* ‘sığır’, *žaq*/*yaq* ‘yağ’, *egiz* ‘yüksek’, *kællæ* ‘kelle’, *qatïn* ‘kadın’ vb. sözcükleri barındırması da Pamir Kırgızcasının ayırt edici özelliklerindendir.

Pamir Kırgızları çok izole yaşadıkları için dilleri ve kültürleri tarihi Kırgız unsurlarını korumuştur. Ölçünlü Kırgızcada eskicil sayılan sözcüklerin büyük bir kısmı Pamir Kırgızcasında gündelik dilde kullanılıyor. Ancak Farsça ve Dariceden giren sözcükler de vardır. Bu nedenle Pamir Kırgızlarının

Pamir Kırgızları
© Venera
Osmokeyeva
(vb.kg)

söz varlığı, şu an Kırgızcada unutulmuş çoğu sözcüğün tespiti açısından büyük önem taşıyor. Ayrıca ekosistemin farklı olması nedeni ile de birçok farklı bitki adının tespiti de mümkün[11].

Standart Kırgızca'daki işaret zamirlerine ek *o, ol, bu, bï, šu, šul, šo, šol* biçimleri ile *mana, mïna* 'işte'; *žaŋqï, žaŋγï, žaŋï* işaret sıfatı; soru zamiri *néme, nimne* de kullanılır. Kişi zamirleri *men, sen, siz, o(l)* (standart Kırgızca al); *biz, siler, siz ve olor* 'dur (standart Kırgızca alar).

Pamir Kırgızları, özellikle de ticaretle uğraşan erkekler, çok dillidir. Afganistan Pamir Kırgızları, başta Kırgızca olmak üzere Farsça, bir kısmı Arapça ve bazıları da Dari ve Wakhi dillerini de bilir. Çok dilli ortamda yetişmiş olmanın etkisi ile bazı Pamir Kırgızları Pakistan'da yaşadıkları süre zarfında bu ülkenin ana dilini öğrenmekte de zorlanmamışlardır.

Türkiye'ye bu dil yelpazesi ile gelen Kırgızlar, Türkçe öğrenmekte de sıkıntı çekmemişlerdir. Ancak, şu anki genç kuşak yalnızca Kırgızca ve Türkçe bilmekte; özellikle ticaretle uğraşan Ulupamir Kırgızları ise çevre köylerle iletişim kurmak için Kırmançi de öğrenmektedirler.

Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi[12]

Bu žerge biz baardoo deybiz, baarda kelip oturabïz, bir ay turabïz, žaylóó, žaylóódó bir eki ay üč ay oturabïz, küzdöö dep küzdöögö kelebiz tört ay turabïz, kištooyo barabïz bir üč tört ay turabïz. Biröö kišiler bar üč köčöt biz tört köčöwüz.

"Buraya biz baharlık yer diyoruz, baharda gelip yerleşiriz, bir ay kalıyoruz, yazlığa, yazlıkta bir iki ay üç ay yaşıyoryz, güzlük diye güzlüğe geliyoruz dört ay kalıyoruz, kışlağa gidiyoruz, bir üç dört ay kalıyoruz. Bazıları var üç kez göçüyor biz dört kez göçüyoruz."

Bir metirden yeki metirden qar tüšöt. Yeki metir qar bír adamnïŋ boyu menen var wolupda qar tüškön waktïmïzda malïvïz köp ....ketišken töl waktïnda böörü dö kelip üčtön de žep ketti törttön dö žep ketti. Mamlekette attïrbayannar. Avγan hokümetinden kelip bir qanča adam qoyup ketip: Böörügö atpayïla, ayuuya atpayïla, žïlbïzdï atpayïla. Bular žasasïŋ, köböysüŋ deşip daštayan.

"Bir metre iki metre kar düşüyor. İki metre kar bir adamın boyu kadar olduğunda kar düştüğü vakit hayvanımız çok … gitmişler döl vaktinde kurt gelip üçer de yedi dörder de yadi. Memlekette

11 https://www.youtube.com/watch?v=0hAK0u-d-f8

12 Özgün örnek metinler, https://www.youtube.com/watch?v=dEWtivacwQw adresindeki belgeselden alınmış ve tarafımca deşifre edilerek Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Pamir Kırgızları
© Venera Osmokeyeva (vb.kg)

avlatmadılar. Afgan hükümetinden gelen birkaç kişi koydu: Kurdu vurmayın, ayıyı vurmayın, leoparı vurmayın. Bunlar yaşasın, çoğalsın dediler."

Biz de kóp murunda žúz žïldïn murun bolŭşun bïraa kelip qalgan eken biz qaysï cerden kelgenbiz bilbeyviz.

"Biz de çok önceden yüz yılönceden buraya gelmişiz, biz hangi yerden gelmişiz bilmiyoruz."

Bizde ata bawaadan qalgan Qïrgïzdïn salpï bar ele. Bizdin arawïzda başqa uluç žoq. Tažik mïnday uluçtar coq. Qïz alïş berişke cok. Heç kimge qïz alïp da bermeymiz. Şol Qïrgïz biz özümüz bile úylónöbüz.

"Bizde atalardan kalma Kırgız geleneği vardır. Bizim aramızda başka kavim yok. Tacik veya başka kavimler yok. Kız alıp vermek yok. Hiç kimseye kız alıp vermeyiz, İşte Kırgız, biz kendimiz ile evleniyoruz."

Mektepke beş žïl boldu. Bïyïl altïnçï žïl bolot. Murun coq edi mektep biz hökmetke barïp bizge mektep bergile. Qïrgïz til oqutgan muaalïm coq. Qïrgïzça kitep žoq. Farsi tilde oqutat.

"Okulda beş yıl oldu. Bu yıl altıncı yıl oluyor. Önce yoktu okul, biz hükümete gidip bize okul veriniz. Kırgız dili öğreten öğretmen yok. Kırgızca kitap yok. Fars dilinde okutuyorlar."

-Bizin baldar zor boldu, erge bereviz da.

"-Bizim çocuklar büyüdü, kocaya vereceğiz."

-Qaçan beresiz?

"- Ne zaman vereceksiniz?"

-Qaçan nasib wolgondo, nasib goşulğan günüdö bereviz.

"Ne zaman nasip olursa, nasip olduğu gün vereceğiz."

-Qïzïŋïz oqugan žokpu?

"-Kızınız okumuyor mu?"

-žoq, o oqugan žoq. Qïzdarïbïzga namazdïgïnï üyrötüp qoyowuz, músúrbançïlïq. Namaz oquyt, oraza tutayt.

"-Hayır, o okumuyor. Kızlarımıza namazlığını öğretiyoruz, müslümanlık. Namaz kılıyor, oruç tutuyor."

Kaynakça

Abramzon, S.M (1990). *Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturnıye svyazi*, Frunze.
Alimov, Rysbek (2010). "Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri", *Modern Türklük Arastırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010) s. 251-268.
Alimov, Rysbek (2011). "Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine", *TÜBAR* (Türklük Bilimi Araştırmaları XXX, s.23-40.
Barthold, V. V. (1943). *Kırgızi*, Bişkek.
Boodberg, P.A. (1996). "T'u-chüeh Türkleri Hakkında Üç Not", Ter. E.B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları,* Sayı 102, Haziran, s. 177-188.
Dor R. and C. Naumann (1978). *Die Kirghisen des Afghanischen Pamir*. Graz, Austria.
Kayıpov, Sulayman (2010). "Ethnological Review of the Van Kyrgyz", *International Journal of Central Asian Studies Volume* 14, s.
Kılıç, Filiz (2003). "Kırgız Türkçesinin İçkilik Ağzı". KÖK Araştırmalar. V/1 Bahar. s. 81-135.
Pekacar, Çetin (1995). *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. xxvii+351.
Sağır, Adem (2011). "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Van-Ulupamir Kırgız Türkleri ile Oş-Karadenizli Türkler Üzerine Uygulamalı ve Kıyaslamalı Bir Çözümleme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall, s.263-286 , Turkey.*
Shahrani, N. (2002). *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War.* Seattle & London: University of Washington Press, pp. xli + 302.
Tekin, Talat (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, 5, sayı 13, Ocak 1989, 141-168.

İnternet kaynakları

http://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCultures/Kyrgyz.pdf
http://www.juldu.com/Pamir/Wakhan%20MIssion%20Report%20UNEP.pdf
http://www.youtube.com/watch?v=eQ48kW3yMbU&feature=related
https://www.youtube.com/watch?v=dEWtivacwQw
https://www.youtube.com/watch?v=0hAK0u-d-f8

THE KRIMCHAK LANGUAGE

Iala Ianbay

1. The krimchak ethnonym (Internal naming and external naming)

The *Krimchak* denomination ('inhabitant of Crimea' in Russian), was introduced by the Russians after the annexation of Crimea in 1783. This term was chosen to distinguish them from the Karaites and Ashkenazic Jews who also lived in the Crimea. Eventually, the group's members began to refer to themselves by this term instead of the former terms *Sırael* (Israel), *Srel balaları* (children of Israel) and *İvri* (Jew), the denomination used in their folk poetry. Officially, into the Crimean Tatar, both the Rabbanite and Karaite Jews were called the *Yahudiler* and *Çufutlar* (Jews). The Rabbanites were named *Zuluflu Çufutlar* (Jews with sidelocks) and the Karaites were named the *Zulufsuz Çufutlar* (Jews without sidelocks). Now they call themselves the *Qırımçax* and their language is the *Qırımçax tılı*.

2. Religion and culture

The Krimchaks are an indigenous Rabbinite Jewish group of the Crimean peninsula, whose language is the Krimchak ethnolect of the Crimean Tatar. Before the World War II, they lived mainly in the towns of Karasubazar (Belogorsk), Kaffa (Theodosia) and Simferopol, and their number was approximately of 8,000 persons.

3. Geography and population

The Nazis, who occupied the Crimea in 1941-42, murdered most of them. According to the census of 1989, only 1,448 Krimchak inhabitants resided in the Soviet Union, and 900 inhabitants out of these, declared the Russian as their mother tongue, not the Krimchak; in other words, they lost their linguistic identity.

4. Historical background

© Mikail Cengiz

The Jews lived in the Crimea as early as the 1st century before Christ. The presence of the Hellenized Greek-speaking Jews in Panticapaeum (now Kerch) is dated from the 1st century to the 5th century C.E. and it is well documented archaeologically. In the early 630's, the Jewish population increased with the arrival of the Byzantine Jews flee, who were forced to conversion Christian faith in the areas of Crimea bordering Byzantium. During the whole history of the Crimea, there were many waves of Jewish immigration into the peninsula and many Jewish names evidenced and suggested as Izmirli, Stamboli from Turkey, Gurji from Georgia, Lombrozo, and Piastro from Italy, Moskovich from Russia, Lekhno, and Warshawski from Poland etc. In between the 660's and early 680's, the Khazars gained control over vast territories of Crimea. They did not only rule Crimea, but they also joined the original Jewish community and the Jews who had escaped from Byzantium. In the 10th century, the Khazar kingdom disappeared. The Jews' presence in Crimea continued and in the 13th century, all the Jewish inhabitants of Crimea joined into one community. This community formed a peripheral part of the Greek-speaking Jewish in the eastern Mediterranean, later known as the Romaniots. In 1239, the Golden Horde Tatars conquered most of the Crimean territories. There are some textual evidences of both the Karaite and the Rabbanite Jewish in different towns of Crimea: 1278 in Solkhat, 1459 in Chufut-Kale, 1475 in Mangup and in the other towns. Many Jews were farmers, merchants and some of them were involved in the sea trade; however, most of them were craftmen, i.e. jewellers, saddlers, smiths or tanners.

Until the 16th century, Kaffa was the center of the Crimean Jewish life. The Jews lived there long before it came under the Ottoman control. In the 1420's, in the town lived both the Rabbanite and the Karaite communities. A famous Jew from Kaffa called Koca Kokos served as a diplomatic intermediary between Ivan the third (1462-1505), grand duke of Moscow, and Mengli Giray (1466-1514), ruler of the Crimean Khanate (1449-1783).

In the last decades of the 16th century, the Crimean Tatar became the language of the local Rabbanite Jews. They began to write their religious texts in the Crimean Tatar with Hebrew characters. Therefore,

© vokrugsveta.ru

the 16th century is known as the shaping age of the Crimean Rabbanite Jews as a distinctive community, distinguished from all the other Rabbinite communities by both the Liturgy and language.

By the end of the 16th century, the major center of Crimean Jewish life moved to Karasubazar (today *Belogorsk*), which remained the main residence of the Crimean Rabbanite Jews until the 1920-30's, for more than 300 years. Crimea became a Soviet territory at the end of the 1920. During the Civil War and the extreme scarcity of the 1921-1922's, many Krimchaks tried to leave the Soviet Union, and in the early of the 1920's they began their migrating from Karasubazar to the larger Crimean towns. In the 1926, Simferopol was the main Krimchak center, with 25.5 % of their community concentrated there, whereas only 16.3% of the inhabitants lived in Karasubazar. In the late 1920's and early 1930's, two Krimchak kolkhozes were established. The Krimchaks now have to work in ethnically heterogenous collectives with Russians. The only official language to communicate is the Russian, and the numbers of Krimchaks who abandoned the Crimean Tatar language in favor of the Russian are increasing. The census of 1926 indicated that 24.5% of the Krimchaks declared the Russian as their mother tongue, and thus the Stalinist policies of Russification worked.

Many Krimchaks were killed in the Holocaust, when the Nazis occupied Crimea. The first to die were the Krimchaks of Karasubazar: on the 15th, November 1942, the Nazis took them out of the town and shot them down. Those of Simferopol were shot down between the 11th and the 13th, December 1942. At least 5,500 Krimchak women and young people were exterminated. The Krimchak men were on the fronts serving the Soviet army.

During the Soviet anti-semitism period (1948 - 1953), the Krimchaks were pursuaded to look for ways to escape the stigma of being Jewish. By the mid-1950's, they requested the Supreme Soviet and the Ministry of Domestic Affairs to regard the Krimchaks not as Jewish people, but as a separate ethnic entity. The request was granted, and the Krimchaks' ethnic status was changed from Jew to Krimchak.

5. Orthography

6. Language

a. Krimchak language and Turkic languages

The Krimchak language is the Jewish ethnolect of the Crimean Tatar, which is a Kypchak Turkic language. The Krimchak, the spoken and written language of the Krimchaks, is in fact a part of the Crimean Tatar. Until the Russian Revolution, the Krimchaks were bilingual. They used the Krimchak for speaking and writing, but they used the Hebrew language for their religious life and in written communication. The Krimchak language is not metioned in the many descriptions of the Turkic languages. They have done some scientific research on the domain of the Krimchak linguistic.

b. Dialectology

The written sources of the Krimchak ethnolect of the Crimean Tatar are from various handwriting texts. There are many written sources with Hebrew letters, as the Hebrew alphabet was used for writting in the Krimchak language since the 16th century. There are manuscripts of prose and poetry, private notes and philological descriptions, memoirs and translations of the Holly Bible books and other

religious works. Eight Krimchak translations of the Holly Bible books are printed with Hebrew letters. For adapting the Hebrew alphabet to the needs of the Krimchak people they added some diacritical signs to the letters of the alphabet. The letter *shin* marks only the sound *ş*, but there is no *sin*, with the exception of proper names. *Sade* is used to mark the affricate *č; vet* with a pitch is used to mark fricative *v*; the letter *pe* with a pitch indicates *f; gimel* marked by a point indicats an affricate *ǧ*, and *gimel* with a slanting pitch indicats both the nasal sonorant *ŋ* and the fricative *γ*.

© krbm.ru

The textbooks prepared by the famous Krimchak scholar Isaak Kaya (1887-1956) were published based on the Latin alphabet, which was used in the USSR in the 1930s for all the non-Slavic languages. After the World War II, the Cyrillic alphabet took place of the Latin one. The works of Filonenko and Reby stands for the Krimchak linguistic documents written with the changed Russian alphabet.

Many of the linguistic characteristics of the Krimchak language could be find in the Crimean Tatar language. They include:

a) the presence of both the Oghuz and the Kypchak elements in vocabulary as *bet ~ yüz* 'face', *ol- ~ bol-* 'to be', *qïrmïzï ~ qïzïl* 'red', *tuv- ~ toγ-* 'to be born' and in grammar *men yaratmışım dunyanı, kökni, yerni* 'I created the world, the heavens and the earth', where *men* and *+nI* are from the Kypchak but *yaratmışım* is from the Oghuz;

b) the preservation of many loaned words from Arabic as *saat* 'hour', *sabax* / *saba* 'morning', *şaat* 'witness'), and less loaned words from Persian as *şeer* 'town', *dost* 'friend';

c) the loss of the labial harmony of the second and next syllables of a word is a linguistic phenomenon. This phenomenon is characteristic for all the Kypchak languages including the Krimchak. There are many examples *yoqtïr* 'there is not', *tulluqïŋnïŋ* 'of your widowhood', *yurdınsız* 'you were going', *yurtsız* 'homeless', *yuriim* 'I am walking', *otır-* 'to sit';

d) the elision of high vowels of the initial syllables as *ste-* < *iste-* 'to want', *br* < *bir* 'one', *bz* < *biz* 'we', *şit-* < *işit-* 'to hear', *srael* / *srel* < israel 'Israel' etc. However, the Krimchak also has some unique characteristics of its own.

The Krimchak ethnolect has in general a large measure of homogeneity. However, certain phonetic and lexical differences are the witnesses to two constituents or language styles: the constituent (or style) of the written language and the spoken language.

The written Krimchak is the language of the Bible translations and other religious literature, described in the textbook of Kaya. The important properties of the written Krimchak are:

a) the religious literature borrowed many words and expressions from the Hebrew, and

b) the palatal harmony is strictly observed in spelling (e.g. *kültelerde* 'among the sheaves', *yuvuqlaş-* 'to approach'). As a rule, the Krimchak written texts by Hebrew letters have no indication of front vowels palatalizing consonants. The palatal harmony, a characteristic of the Turkic phonology including here the Crimean Tatar, appears in the written Krimchak. It appears only by alternating the *a* and *e* in some suffixes, as *-a* / *-e* (dative); *-da* / *-de* (locative); *-dan* / *-den* (ablative); *-lar* / *-ler* (plural); *-maq* / *-mek* (verbal noun); *-qan* / *-ken* / *-γan* / *-gen* (participle); *-qay* / *-key* (optative); *-sa* / *-se* (conditional) etc. The letter *a* is used after the back vowels, and the *e* after the front vowels (*aldılar* 'they took', *kečmegeysin* 'you should not go away'). Besides, the letters *kaf* and *gimel* are only used after the front vowels, whereas *qof* and *gimel* with a pitch are used after the back vowels.

The spoken Krimchak is preserved in tales, songs, culinary recipes, sayings, and in a letter dated 1818 addressed to the tsar. In contrast with the written Krimchak, the characteristics of the spoken Krimchak are as follows:

a) there are few borrowed words from Hebrew; and

b) the palatal vowel harmony is not fully consistent as *agler* for *aglar* 'he is weeping', *derlar* for *derler* 'they say', *efendïmiz* / *efendimïz* for *efendimiz* 'our master', *qoydi* for *qoydı* 'he placed', *bildırmege* for *bildirmege* 'to inform', *aramizda* for *aramızda* 'between us', *eşekım* for *eşekim* 'my donkey', *yetmış* for *yetmiş* 'seventy', *kel'dık* for *kel'dik* 'we came'. Besides, the Krimchak texts preserve the spoken language with its different dialectal features. The diffences depend on the area of the writers and of the informants. They are influenced by one of two (according to Samoylovich, 1916) or three (according to Jankowski, 1992) dialects of the Crimean Tatar: e.g. *aşaya* / *aşaha* 'down', *bax-*/ *baq-*/ *bak-* 'to look', *dürlü* / *türlü* 'different', *gümüş* / *kumış* / *kümüş* 'silver, *gündüz* / *kündüz* 'daytime', *üč* / *öč* 'three', *maŋa* / *maya* / *maa* (dative of the 1st person singular), etc. The Bible translations show different characteristics of dialect, sometimes on the same page or on the adjacent lines.

c. Phonology

Krimchak has an eight vowel system *a ä/e o ö u ü ï i* for the written Krimchak and 'the five-vowel system *a o u i e* with a number of allophones' (Polinsky) for the spoken language. Maria Polinsky in her works showed the difference between *i* and *ı*, and sometimes the difference between *u* and *ü* that are in the spoken language.

Beside the elision of the high initial vowel which is a feature shared by the Krimchak and the Crimean Tatar, we can see also the elision of the labialized initial vowel as fax < *ufaq* Tur. 'small'. In the Krimchak, the well-known Turkic opposition of back vowel – front vowel is slackened: back vowels *ı, o, u* are used instead of front vowels *i, ö, ü* (*ogret-* ~ *ögret-*'teach', *bır* ~ *bir* 'one', *sız* ~ *siz* 'you' pl., *kım* ~ *kim* 'who', *omır* ~ *ömür* 'life', *yuz* ~ *yüz* 'hundred').

Krimchak uses the 23 consonants letters *b, č, d, f, g, ɣ, h, ğ, k, l, m, n, ŋ, p, q, r, s, ş, t, v, x, y* and *z*, with *k* and *q* as well as *g* and *ɣ* serving as allophone pairs. The spoken Krimchak has some consonants (*b, k, l*) which form pairs by alternating the palatal ~ non-palatal sounds.

The manner and place of articulation of the Krimchak consonants

Table 1

	labial	dental alveolar	palatal	velar	pharyngeal	
STOPS	-vo	p	t		k (k')/q	
	+vo	b (b')	d		g	
FRICATIVES	-vo	f	s	ş	x	h
	+vo	v	z		ɣ	
AFFRICATES	-vo			č		
	+vo			ğ		
SONORANTS	+nas	m	n		ŋ	
	-nas		l (l') r	y		

The main traits of the consonants in different positions of the Krimchak, Coman and Armeno-Kypchak languages are witnesses to connect these languages.

They include: initial *b* (e.g. *bar-* 'to go', *boyun* 'throat, neck', *bala* 'child', *balta* 'axe', *baxalï* 'expensive; however, one finds: *pïčaq* 'knife', *pïşïr-* 'to boil'). Both *b* and *p* occur in intervocalic position (e.g., *yibär-* 'to send', *yapïl-* 'to be built'). A few cases of the use of *m* in initial position when the following consonant is a nasal one (e.g. *min-* 'to rise', and the first singular personal pronoun with its cases forms: *men, menim, meni, maŋa (maya / maa), mende, menden.* Sometimes the forms *ben, benim* occur as well.

Vocabulary: Borrowing words from Hebrew are the main characteristic distinguishing the Krimchak ethnolect (as also Karaim) from other Turkic languages (Hebrew borrowings are the common feature for Jewish dialects of other languages as Judeo-Arabic, Judeo-Spanish, Judeo-Italian, and Judeo-Tajik etc.) There are many borrowing words and expressions from the Hebrew in the religious literature (such as

© krbm.ru

braxa ‘blessing’, *malax* ‘angel’, *mizbeax* ‘altar’, *neşama* ‘soul’). There are also many words concerned with various aspects of life (e.g. *äsär* ‘ten’, *xoxma+lï* ‘wise’, *kavod* ‘respects’, *maarav* ‘West’, *čafon* ‘North’, *şena* ‘year’, *xodeş* ‘month’, *račon* ‘wish’, *mişpaxa* ‘family’, *bohor* ‘first-born son’, *yam* ‘sea’).

Other feature typical of the Krimchak (as for other Jewish dialects and languages) is the code switching, the use of a Hebrew root and a Turkic affix as *eynayatleri* ‘their eyes’ < Heb. עין+ plural+ -at, which is the Arabic feminine plural + Turkic 3rd person possessive plural. *Moedi* ‘its period’ <Heb. דעומ+ 3rd person possessive singular. The translation of the Bible texts by the means of a specific literal method is done by copying the Hebrew syntax, and thus influencing both the word order and sentence structure as *suvlarïnda ol däŋgizniŋ* ‘in the waters of the sea’ instead *ol däŋgizniŋ suvlarïnda*; *qaheri adonayniŋ* ‘the wrath of the Lord’ instead *adonayniŋ qaheri*).

Beside Arabic and Persian words, Krimchak has some loaned words from Greek perhaps coming by the means of Turkish as *äfändi* / *efändi* / *efendi* ‘master’, *pačavra* ‘kitchen rag’, *papadya* ‘camomile’, *pekısmet* ‘dried crust’ and from Mongolian (*toqta-* / *toxta-* ‘to stop’, *čıray* ‘face’, *qudalaş-* ‘to intermarry’, *maxta-* ‘to praise’, *abra-* ‘to lock’). There are many Russian borrowings. Together with the proper Russian words such as *yolka* ‘fir-tree’, *rov* ‘ditch’, *paraxod* ‘steamer’, many Western European words entered the Crimean Tatar and the Krimchak by the means of the Russian and with Russian phonetic influence (e.g. *ambulatorya* ‘out-patients’ clinic’, *diftirit* ‘diphtheria’, *pamador* ‘tomato’, *proletariat* ‘proletariat’, *protsent* ‘percentage’).

Among the early Turkic languages, the Krimchak ethnolect is close to Coman: Comparison of the Krimchak dictionary with the Codex Cumanicus by K. Grønbech and the ‘Dictionnaire Armeno-Kyptchak’ by E. Tryjarski shows about 75% cognates. These can be divided into three groups:

(a) many words which Krimchak shares with other Kypchak languages as *bet* ‘face’, *teren* ‘deep’, *bay* ‘rich’, *qïsrax* ‘mare’, *sipir-* ‘to sweep’;

(b) some rare ones as *uskul’* ‘flax’, *tüş* ‘midday’, *qarov* ‘reward’, *bitir-* ‘to perform’, *qalaylı* ‘tinned’;

(c) preserved archaic words of unclear origins as *tekerančıx* ‘due’, ‘proper’. Besides, there are two names for week’s day, which were noted in Krimchak by Samojlovich: *ayne-kün, ayne-küni* ‘Friday’ that is a Persian + Turkic term and the word *tora*, which means ‘law’ both in Krimchak, Karaim and Armeno-Kypchak.

© krbm.ru

The preservation in Krimchak of many Coman words and phonetic peculiarities and their similarity to those in Mishar Tatar and in Chuvash are witnesses for a large region which once was the country of the ancestors of the present Krimchaks, Mishars and Chuvash; following Alexander Samojlovich's works I presume that it was the Khazar khaghanate.

Morphology

The morphological aspects of the ethnolect deserve a special attention, as they show a combination of the Oghuz and Kypchak language features common for the Crimean Tatar. The auxiliary verb *ol-* 'to be' is striking; the verb *bol-* occurs as an exception! On the other hand it has the verbal noun and participle in *-ɣan*, the infinitive in *-maɣa* / *-mege*, the present tense in *-(a)y-*, the compound past tense in *-ar* + *edi* etc.

We will first mention derivational, then inflectional suffixes.[1] Suffixes deriving nouns from nouns are **+čI** forming agent nouns as *oraqčı* 'reaper' < *oraq* 'reaping-hook', *şeraatčı* 'judge' < *şeraat* 'judgement'). The suffix **+čIK** is used to form diminutives as *taɣarčıq* 'small bag' < *taɣar* 'bag'. The suffix **+dAş** express participation as *yoldaş* 'companion'. The suffix **+lIK** forming abstract nouns as *rahatlıq* 'peace, quiet', *qulluq* 'service', *tulluq* 'widowhood', *usluluq* 'wisdom'. Adjectives are formed with **+lI** (expressing holding, belonging or provenance, e.g. *küçlü* 'strong', *baylı* 'tied', *adı eki oɣullarınıŋ maxlon da kilyon efratlı-lar* 'the names of his two sons were Mahlon and Chilion, from the town of Ephrath') and **+KI / +GI** (expressing time, e.g. *soŋraɣı* 'the later one' < *soŋra* 'after', *evelki* 'former' < *evel* 'before'). **+(I)nčI** forms ordinal numerals: *beşinči* 'fifth', *altınčı* 'sixth', *onunču* 'tenth'.

The suffixes **-Iş** and **-mAsI** form abstract nouns from the verbs, e.g. *biliş* 'acquaintance' < *bil-* 'to know' and *taşqa tutması taşnıŋ* 'stoning with stones', *yandırması otnıŋ* 'burning with fire', *öldürmesi* 'killing'. **-Im** expresses the result of an action (e.g. *ölüm* 'death', *yarım* 'middle').

The suffix **+lA-** forms transitive verbs from nouns, e.g. *ögütle-* 'to reprove' < *ögüt* 'reproach', *söyle-* 'to tell' < *söz* 'word', *taşla-* 'to forsake' < *taş* 'stone'.

The derivational suffixes to form verbs from verbs are **-dIr-**, **-GIz-** and **-(I)t-** for causative stems: *öl-dür-me* 'killing', *art-tır-maɣaysın* 'do not do more', *ışan-dır-dıŋ meni* 'you have assured me', *tol-dur-urlar* 'they fill (them)';

1 The letter I expresses the alternation i / ı / ü / u, A the alternation a / e, D the alternation d / t, K the alternation k / q, G the alternation g / ɣ.

Krimchak ladies
© Mikail Cengiz

tur-ɣuz-maq učun ‘in order to raise up’ < *tur-* ‘to rise, to stand’, *otur-ɣuz-du bekčilerni ol yollar üstüne* ‘he placed the guardposts on the roads’ < *otur-* ‘to stay’; *ol aŋla-t-ır saŋa* ‘he will tell you’, *oved doɣur-t-tu yışaynı* ‘Obed fathered Jesse’, *ači-t-ti meni* ‘He has grieved me’.

The suffix **-Il-** forms passives (e.g. *kesildiler yaşları* ‘their lifetime was cut short’, *olayım kömülgen* ‘will I be buried’, *pişirildi* ‘it was cooked’, *qavurulɣan un* ‘parched flour’). The suffix **-(I)n-** is used for the reflexives (e.g. *yuvunɣaysın* ‘wash yourself’, *aruvlanmadı* ‘he is not considered pure’, *sürtüngeysin baharlar* ‘anoint yourself with perfumes’). The suffix **-ş-** cooperativs (attested as **-lAş-** e.g. in *qudalaştılar yabančı xalqlar ilen* ‘they intermarried with foreign peoples’ or *istemedi yuvuqlaşmaɣa oŋa* ‘he refused to approach her’).

In nominal inflection the suffix **+lAr** is the plural suffix: *xatın-lar* ‘women’, *begler* ‘governors’. The possesive suffixes are **+(I)m** (1 sg.: *qızım* ‘my daughter’, *arama da araŋa* ‘between me and you’, *qursaqım-da* ‘in my womb’, *suçum* ‘my sin’);

For the second singular is **+(I)ŋ** (2 sg.: *qaravaşıŋ* ‘your maidservant’, *taŋrıŋ* ‘your God’, *xalqıŋ* ‘your people’, *kelindeşiŋ* ‘your sister-in-law’);

The third singular is **+(s)I** (3 sg., also in the izafet construction: *adı* ‘his name’, *atası* ‘his father’, *buyruɣu* ‘his decree’, *axşamında künü pesax-niŋ* ‘on the eve of the day of Passover’);

The first plural is **+(I)mIz** (1 pl.: *qardaşımız* ‘our kinsman’, *qaytmabiz xalqimizɣa da avoda-zara-mız-ɣa* ‘we will not go back to our people and to our pagan practices’);

The second plural is **+(I)ŋIz (**2 pl.: *yardımıŋızda* ‘in help to you’, *erleriŋiz* ‘your husbands’);

The third plural is **+lArI** (3 pl.: *oɣulları* ‘their sons’, *kesildiler yaşları* ‘their lifetime was cut short’, *onuŋ qızları* ‘his girls’). The case suffixes are:

- locative **+DA** denoting time, place or direction: *qursaqım-da* ‘in my womb’, *vaqtta* ‘at times’, *rut yapıştı onda* ‘Ruth clung to her’, *qoydu onu qučaqında* ‘she laid him in her bosom’, *ol künde* ‘on that day’;

- ablative **+DAn** expressing source, cause or place of departure and used in the comparative construction: *aldı on kişiler qartlarından ol şehernіŋ* ‘he took ten persons from among the elders of the

Krimchak bride
© kalamit.info

town', *keldi beyt lexemden* 'he came from Bethlehem', *layıqdır oŋa yululamaya artıqsı menden* 'for him it is more fitting than for me to act as a redeemer';

- dative **+GA / +KA** expressing recipient or indirect object (i.e. aim, destination, direction, place or time of action):

vermege olarya ökmek 'to give them bread', *almaya onu xatinya* 'to take her as wife', *varayim ol tüzge* 'I will go to the field', *vardir saŋa quvet* 'there is, in you, strength', *zemanya degin ki bilirsin* 'until the time that you know' (appears as **+A** after the 3rd person possessive suffix: *qaynanasına* 'to her mother-in-law', *gendilerine* 'for themselves');

- accusative **+nI** expressing direct object of action or goal of motion: *öptü olarnı* 'she kissed them', *aldı noomi ol balanı* 'Naomi took the child', *ağitmegeysiz ğanımnı* 'do not grieve my soul', *köterdiler seslerini* 'they raised their voices', *uzatqın qoluŋnı* 'stretch out your hand';

- genitive **+nIŋ** denoting possessors and indicating constituents of the izafet construction: *künlerinde david-niŋ xanı yisrael-niŋ* 'in David's days, king of Israel'

In verbal inflection, **-mA-** expresses negation: *men qadir olmamdır yululamaya* 'I will not be able to redeem', *istemediŋiz* 'you didn't want', *kečmegeysin bundan* 'do not pass on from here'.

We first mention the finite verb suffixes. In the modal paradigm we have **-AyIm** for the 1st person singular: *varayım ol tüz-ge* 'I will go to the field', *čöpleyim boyday başlarda* 'I will glean among the ears of wheat', *aŋlatqın maŋa da bileyim* 'tell me, so that I may know'. Phrases with **-GAn** participles added to *olayım* express firm intention for readiness to do something in the future, or polite and urgent invitation: *ne ki saqlarlar xalqıŋ olayım saqlayan men* 'what your people keep, I will keep', *onda olayım kömülgen* 'there may I be buried'. **GIn** is added to the 2nd person singular imperative: *qayrılyın, oturyun bunda* 'come off your way and sit here', *qaytqın* 'go back', *vergin ol maramanı* 'bring the scarf', *varyın qızım* 'go, my daughter', *tutqun onda* 'hold it there'. **-sIn** for the 3rd person sg.: *bulay arttırsın üstüme* 'may He do more to me', *olsun čöplegen* 'let her glean'. **-(I)ŋIz** for the 2nd person pl.: *eytti oturuŋuz bunda* "he said, 'Sit here"', *varıŋız xalqıŋ-ya* 'go to your people', *arlendirmeŋiz onu* 'do not embarrass her'. **-sInlAr** for the 3rd person pl.: *olsunlar sizge erlerge* 'may they be husbands to you', *bitirsinler* 'let them finish'.

The suffix **-sA** is the conditional, in the 2nd person sg. as **-sAŋ**. Together with interrogative pronouns, it forms generalizing clauses: *ğümle nege ki varsaŋ varayım* 'wherever you go, I will go', *ğümle nege ki ölseŋ öleyim* 'by whatever means you die, I will die'. Unreal conditions are expressed analytically, e.g. by **-sAm edi(m)** in the 1st person sg.: *evlensem edim bu geče erge* 'if I were married to a man tonight', *eytsem edi eger men genč* 'if I said, if I were young'.

The indicative past tense suffixes are

-DIm (1 sg., *kittim* 'I went out', *taptım* 'I found', *eyttim* 'I said');

-DIŋ (2 sg., *ol yaxşılıq ki ettiŋ* 'the kindness that you did', *taşladiŋ xalqıŋnı* 'you forsook your people', *keldiŋ* 'you came', *olduŋ tüzde* 'you were in the field');

© krbm.ru

-DI (3 sg: *qaldı ol tul* ‘she was left a widow’, *öptü olarnı* ‘she kissed them’);

-DIK (1 pl., *sumarlandıq saqlamaγa* ‘we are commanded to keep ...’);

-DIŋIz (2 pl., *besledіŋiz da köterdіŋiz meni* ‘you have sustained and supported me’);

-DIlAr (3 pl., *yürüdüler* ‘they walked’, *köterdiler seslerini* ‘they raised their voices’, *yıγladılar* ‘they wept’, *eyttiler* ‘they said’, *aldılar* ‘they took’).

Other indicative sentences add clitic pronouns, **men** in the 1st person sg., **biz** in the 1st person pl., **sIn** with verb forms, or **sen** in the 2nd person sg., **siz** in the 2nd person pl.. With non-verbal predicates we have, e.g., *yululayıčı men* ‘I am a redeemer’, *sadeket xatın-sen* ‘you are a righteous woman’, *borčlu-sın* ‘you are obliged’ or *kerek-sin sen* ‘you are needed’ and *şaatlarsız menim učün* ‘you (pl.) are witnesses for me’.

The suffix **-(A)yIr** expresses the continuous present tense: *suqlan-ayır-men yisrael olmaγa* (1 sg.) ‘I desire to be a Jew’;

kördü xatın yatayır (3 sg.) ‘he saw a woman who was lying (there)’, *aşaγanlar yemişlerini uslu olayırlar* ‘those who eat its fruit get wise’, *mülkü ol čölniŋ ... satayır noomi* ‘Naomi is selling … the plot of land’, *kördü ki küčeyir ol* ‘she (Naomi) saw that she (Ruth) was determined’; *belki siz toqtayırsız čaq ki öserler* (2 pl.) ‘you would perhaps wait for them until they grew up’.

The suffix **-(A)r / -Ir** expresses the present and the future:

ne ki saqlar xalqıŋ, olayım saqlaγan men ‘what your people keep, let me keep’, *öserlers* ‘they grow up’, *sen sussarsın ol suvγa* ‘you’ll be thirsty for water’, *otururmusız baγlılar* ‘would you remain tied?’, *qaytırbız* ‘we will go back’, istermen *saŋa rahatliq* ‘I shall seek rest for you’, *qutulursun* ‘you will be saved’, *ne učün varırsız* ‘why would you go?’. The negative form is irregular: In the 1st person sg. we find **-mAm**: *taşlamamdır seni* ‘I shall not leave you’; in the 3rd person sg. **-mAz**: *tınč olmaztır ol kişi* ‘the man will not rest’; in the 1st person pl. **-mAbIz**: *qaytmabız* ‘we will not go back’. The form can be used to expess a past action by **edi** and then expresses past repeated action or duration: *evelden adetlenir edi yisraelde vaqtta ki alış veriş eterler edi da yululardar edi* ‘the like of this custom was observed in times of yore in Israel, at times when people were transacting business or redeeming’.

Ms Dora
Krimchak museum
Director
© Mikail Cengiz

The suffix **-GAy** refers to the future, sometimes with optative sense. The following examples are at the 2nd person: *tapqaysız rahatlıq* 'you will find rest', *suvurγaysız oŋa baylılardan* 'you might extract some of the bundles for her', *kečmegeysin bundan* 'do not pass on from here', *varmaγaysın boş qaynanaŋa* 'you will not go back empty-handed to your mother-in-law', *işitkeysin menden* 'listen to me', *olmaγaysız čaqırγan maŋa noomi* 'do not call me Naomi'. The **-AğA(K)** future can also be used for modal purposes: *xamurnı qoyağasın xolodilnikke* 'Put the dough into the refrigerator'.

For participle and verbal noun, the form in **-GAn** is used: *ölgen erleriŋiz* 'your husbands who are dead', *da olyun ičken suv* 'and drink water', *yatqan vaqtında* 'at the time when he lies down'; *oturγanları ol şehernіŋ* 'the inhabitants of the town', *ğümle qonγanları yer-niŋ* 'all who dwell on earth'. In *ölgenlerinden soŋra* 'after their death', the form serves as verbal noun. The verbal noun and participle suffix **-dIγ** (e.g. *tuvduγları peresniŋ* 'the descendants of Perets' or *yeri tuvduγuŋniŋ* 'the land of your birth') is rare. **-AğAK** is the future participle suffix: *olsun xaqqıŋ tamam ol keleğek dünyaγa* 'may your reward be perfect in the next world'. **-mAK** makes infinitives and verbal nouns, e.g. in *vazgečti soylemekten* 'she gave up speaking', *yurumemek učun* 'not to walk', *köŋül alınmaqlar* 'consolation to the heart', *imşandı eti ol qaltıramaqtan* 'his flesh became soft from trembling'. The dative form **-mAGA** also serves as infinitive: *aşamaγa ökmek* 'to eat bread', *sumarlandıq saqlamaγa şabat-lar* 'we are commanded to keep Sabbaths', *arttirmaγaysin daa soylemege* 'do not say any more', *ičmege suv* 'to drink water'.

-GAnčA degin is a secondary converb suffix governed by a postposition, expressing a time limit: *bitkenče degin oraqı ol arpalar-ni* 'until the barley harvest ended'. It inflects for person by possessive suffix, as **-GAn-In-čA degin** etc.: *bilinmegeysin kişi-ge bitirgeninče degin aşamaγa da ičmege* 'don't make yourself known to the man until he has finished eating and drinking'; *yürüdüler ekileri kelgenlerinče degin beyt lexemge* 'the two walked on until they came to Bethlehem'.

The suffix **DIr** is a postpositive particle added to nouns or verbs to express

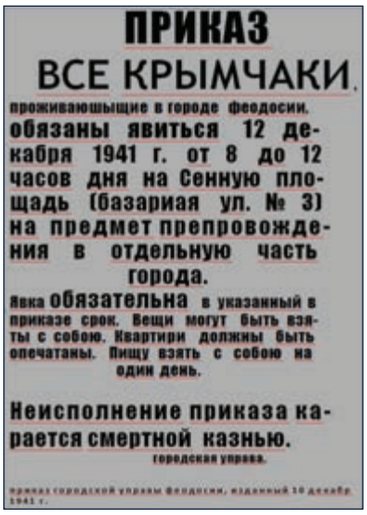
1) special emphasis, or 2) in contrast with what precedes or follows: *tinç olmaz-tır ol kişi* 'the man will not, indeed, rest', *yululayığı men da em vardır başqa yululayığı* 'I am a redeemer, and there is also another redeemer', *ağıdır maŋa artıq sizden* 'it is more bitter to me than to you'. In *yemin ilen, taşlamam-dır seni* 'I swear that I shall not leave you' it is used with a 1st person verb.

Syntax

The textbooks of I. Kaya, which were written nearly 100 years ago, are good examples of the perfect Krimchak language based on Turkic syntax. However, the syntax of today Krimchak shows non-Turkic features both for spoken and written language. Under the influence of the Slavic languages, the spoken Krimchak became rather predominantly verb-medial (e.g. *xamurnı qoyağasın xolodilnikke* 'you will put the dough into the refrigerator') [Polinsky. 1991]; *men yaratmışım dunyanı, kökni, yerni* 'I created the world, the heavens and the earth') [Polinsky, 1992]. As for the literary language of the biblical translations, they reproduce the Hebrew syntax by the means of the Turkic vocabulary.

e. Lexicology and sociolinguistic aspect

The study and publication of the relevant material to the Jewish Krimchak ethnolect of the Crimean Tatar started more than 100 years ago: Deinard (1878) was the first who published 20 Krimchak works. The well-known specialist in the Turkic languages Seraya Shapshal was the first who described the differences between the Krimchak and both the Crimean Karaite and the Crimean Tatar (1916). In 1923, Samoylovich published his study whith a significant title 'The Turkic names for days of the

ПРИКАЗ

ВСЕ КРЫМЧАКИ,

проживающие в городе Феодосии,

обязаны явиться 12 декабря 1941 г. от 8 до 12 часов дня на Сенную площадь (базариая ул. № 3) на предмет препровождения в отдельную часть города.

явка обязательна в указанный в приказе срок. Вещи могут быть взяты с собою. Квартири должны быть опечатаны. Пищу взять с собою на один день.

Неисполнение приказа карается смертной казнью.

городская управа.

week'. Among different other Turkic materials, this paper contain the names of the weekdays in the Krimchak. Isaak Kaya, the researcher who gave these words to Samoylovich, later published many scientific papers and textbooks as well as folklore materials and documents. A 1952 paper by Izhak Ben-Zvi listed eight books of translations of biblical texts from the Hebrew into the Krimchak ethnolect. It was published on the initiative of Khayim Khizkiyah Medini. The paper 'Krimchakskiye etjudy' of Victor Filonenko (1972) contains detailed and valuable linguistic materials. Maria S. Polinsky had a valuable contribution to the study of the Krimchak and the Krimchaks. In her papers, and in her works toghether with Velvl Chernin, she presented linguistic material, which she gathered in the 1987-1988's in Crimea. Besides, she republished the earliest (1785) Krimchak text, which was first edited in 1926 by I. Kaya. In 1996, David Reby published his Krimchak grammar together with a Krimchak-Russian lexicon of 678 words, and some additional texts including ones adopted from the primère of I. Kaya. In 1998 and then in 2000 the author of this study together with Marcel Erdal edited two Krimchak texts (transliterations, translations, introductions and glossaries): 'The Book of Ruth' (39 pages) and 'The Miracles and Wonders' (58 pages). Also in 2000, it was published my general view of six Krimchak manuscripts, which are kept in the collections of the Institute of Oriental Studies, the St. Petersburg Branch (Firstly they were enumerated in an article of Lea Medvedeva). Some authors, among them V. Chernin, I. Kaja, Y. Keren, A. Khazanov, I. Kotler, published short texts in prose and poetry in the Krimchak language.

Texts

1. The beginning fragment of the Targum Šeni of the Book of Ruth:

da oldu şeraat etken künlerinde ol şeraatčılarnıŋ. da oldu küčlü qıtlıq yerinde yisraelniŋ. on küčlü qıtlıqlar buyruldular kökten olmaγa düŋyada. künden ki yaratıldı düŋya, čaq ki kelir xan maşiax. ögütlemege olar ilen qonγanlarını yerniŋ: evelki qıtlıq künlerinde adamnıŋ, ekinği qıtlıq künlerinde lemexniŋ, üčünğü qıtlıq künlerinde avrahamnıŋ. dördünjü qıtlıq künlerinde yısxaqnıŋ.

Translation. And it happened in the days of the judging of the judges, that there was a severe famine in the land of Israel. Ten severe famines were ordained by Heaven to be in the world, from the day that the world was created until the time that the king Messiah should come, by which to reprove the inhabitants of the earth. The first famine was in the days of Adam, the second famine was in the days of Lemech, the third famine was in the days of Abraham. The fourth famine was in the days of Isaac.

2. Recipe (Polinsky,1991, p.147)

xamur basağasın, suvnen, tuznen. xamurnı yayajasın, yayağasın, faxčıx faxčıx togerekčik. ıčine et qoyağasın, soŋ qapatağasız başčıxın. olay suzme. učine yaγ qoyağasın, togaysın, yaγlaysın, sığax olsın.

Translation. Knead the dough, with water [and] salt. Roll the dough out, make many small dough circles. Put [ground] meat into [each] piece of dough then close the dumpling. So suzme is made. Pour melted fat [over suzme], should be hot.

Sources

Achkinazi, I. V., (2000). *Krymchaki: Istoriko-etnograficheskii ocherk.* Simferopol.

Chernin. V., (1983). 'O pojavlenii etnonima 'krymčak' i ponjatija 'krymčakskij jazyk''. In I.I. Krupnik (ed.), *Geografija i kul'tura etnografičeskix grupp tatar v SSSR,* pp. 93-104.

Deinard, Ephraim, 1878: *Masso Krim*. Warsaw; no pagination.

Erdal, M., (2002). ‚Relativisation in Krymchak'. Nurettin Demir & Turan, Fikret (eds.), *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson*. Ankara, pp. 117-136.

Filonenko, V. I., (1972). Krymčakskije etjudy. *Rocznik Orientalistyczny* XXXV: 5-35.

Ianbay, I., (2000). 'New data on the literature and culture of the Krimchaks', *Manuscripta Orientalia* 6/4: 4-13.

Ianbay, I. (2001). 'Phonetic parallels of the Krimchak ethnolect of Crimean Tatar and the language of the Codex Cumanicus and of Other Turkic languages'. *Rocznik Orientalistyczny* LIV/2: 127-138.

Ianbay, I. (2002). 'Marcel Perich's Poems'. *Rocznik Orientalistyczny* LV/2: 5-37.

Ianbay, I. (2010). Affixes and Analytical Forms in the Krimchak Text of "The Book of Ruth". *Trans-Turkic Studies, Festschrift in Honour of Marcel Erdal.* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 49, Istanbul, pp. 417-429.

Ianbay, I. and Erdal, M. (1998). 'The Krimchak translation of a targum Seni of the Book of Ruth'. *Mediterranean Language Review,*10: 1-53.

Kaya, I. S. (1918). Po povodu odnoj krymčakskoj rukopisi. *Izvestija Tavričeskogo obščestva istorii, arxeologii i etnografii*, 1: 100-105.

Kotler, I. B. (1985). Familii krimčakov kak istočnik ix etničeskoj istorii. In: Krupnik, I. I. (ed.). *Malyje i dispersnyje etničeskije gruppy v Evropejskoj časti SSSR (geografija rasselenija i kul'turnyje traditsii*), Moscow, Geograficheskoje obshchestvo, pp. 83-95.

Kupovetsky, M. S. Dinamika chislennosti i rasselenija karaimov i krimchakov za poslednije dvesti let. In: Krupnik, I. (ed.). *Geografija i kultura etnografičeskix grupp tatar v SSSR.* Moscow, Geograficheskoje obshchestvo, (1983). 76-94.

Lowental, R. The extinction of the Krimchaks in World War II. *The American Slavic and East European Review* 10: 130-136.

Medvedeva, L. Ia. (1988). 'O kollektsii karaimskikh i krymchakskikh rukopisei v LO Instituta vostokovedenija AN SSSR'. *Sovetskaja tiurkologija* 6: 89-102.

Polinskaja, M. & Chernin, V. (1988). 'Terminologija rodstva u krymchakov'. *Sovetskaja Turkologija* 3: 20–22.

Polinsky, M. S. (1991). 'The Krymchaks: History and texts'. *Ural-Altaische Jahrbücher* 63: 123–154.

Polinsky, M. S. (1992). 'Crimean Tatar and Krymchak, classification and description'. *The Non-Slavic Languages of the USSR.* Chicago: 157-188.

Rebi, David I. (1996). *Krymchakskij Jazyk. Qïrïmčax tilï.* Sevastopol', Nacional'no-kul'turnoje Obshchestvo "Krymchaxlar".

Reby, D., Achkinazi, B.M., Achkinazi, I.W. (1997). 'Krymchakskij jazyk'. *Jazyki Mira. Tjurkskiye Jazyki.* Bishkek, pp. 309-319.

Samoylovich, Alexander N., (1923). 'Nazvanije dnej nedeli u tureckix narodov'. *Jafeticheskij sbornik*, II: 98-119.

Shapshal, Seraya M. (1916). 'Skazka na jazyke krymskix jevreev (krymčakov), zapisannaja v Karasubazare letom 1911 g.' *Zapiski vostočnogo otdelenija Imperatorskogo russkogo arxeologičeskogo obščestva.* 23: IV–V.

Zand, M. (2008). 'Krymchaks.' Hundert, G.D. (ed.), *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe.* Vol. I. New Haven G. London, pp. 948-951.

Internet sources[2]

http://www.krbm.ru/wp-content/uploads/2016/01/krymchaki.jpg

http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/?title= =Изображение:Krym.Tatars.G.F.Ch.Pauli.jpg

http://cistrc.ru/ru/news/24-oktyabrya-sostoyalsya-prazdnik-kryimchakskoj-naczionalnoj-kuxni.html

Editor's note: Nazis's death order for the Krimchak people in Feodosiya city On December 12, 1941 (Rreproduction, by Süer Eker)

2 Added by editor Süer Eker

Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ II A
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES II A

ÖRNEK ÇALIŞMALAR
CASE STUDIES

Majority of natural human languages existing in the world, each of which is a reflection of the cultural, social, linguistic and cognitive creativity of the human mind and of mankind, are at the verge of extinction due to the processes of globalization, neo-colonialism and repressive politics resulting in the domination of economically powerful languages over others. UNESCO studies show that a considerable number of languages spoken in the world are in danger of becoming extinct by the end of the twenty first century. Many Turkic languages, especially those with limited numbers of speakers and few or no attempts to document and to preserve them are endangered or moribund.

The project *Endangered Turkic Languages* contributes to the efforts of the international scientific community aimed at documentation and preservation of endangered Turkic languages. Its goals are to raise or strengthen public awareness of this situation, to define Turkic endangered linguistic varieties, to describe their present sociolinguistic situation and the state of their research, to indicate ways and methodologies of language documentation and preservation, and to instigate further discussions and joint studies that should take into account the previous work on these varieties.

The first result of the project are these four volumes written by well-known general linguists and Turcologists from different countries who contributed their articles devoted to endangered Turkic languages.

Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk

It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, with language classification chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. The present edition...can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages.

Irina Nevskaya & Marcel Erdal

Takım Numarası: 978-9944-237-47-5 (Tk)
ISBN 978-9944-237-49-9